

INHOUDSOPGAVE

WOORD VOORAF

VEELGEBRUIKTE AFKORTINGEN

INLEIDING	1
1. Algemeen	1
2. De situatie in de (Noordelijke) Nederlanden in de 15e en 16e eeuw	5
3. Toespitsing op de 16e-eeuwse situatie in de Noordelijke Nederlanden	8
4. Het onderhavige onderzoek	13
1 HISTORISCH KADER EN STAATSRECHTELIJKE STRUCTUREN	19
1.1 Inleiding	19
1.2 Vader der verdraagzaamheid	19
1.2.1 Godsdienstige overtuiging van Willem van Oranje	19
1.2.2 Tolerantie bij Willem van Oranje	23
1.2.3 Hoe verhiel deze tolerantie zich tot de calvinistische opvattingen?	25
1.2.4 Intermezzo - hoe zag men de calvinisten inzake de verdraagzaamheid?	27
1.3 De Opstand	30
1.3.1 Inleiding	30
1.3.2 Achtergronden en factoren	31
1.3.3 Vrijheden en vrijheid	33
1.3.4 Intermezzo: enige spelen	35
1.3.4.1 <i>Spel over oorlog en vrede</i>	35
1.3.4.2 <i>Nering en welvaart</i>	36
1.3.5 Recht van opstand	37
1.3.6 Intermezzo: Zijn calvinisten oproerkraaiers?	38
1.3.7 De rol van de adel, de calvinisten en de steden	40
1.4 Politieke, juridische en staatkundige ontwikkelingen en organen	42

1.4.1	Delft, Gent en Religievrede	42
1.4.2	Unie van Utrecht	47
1.4.3	Staatsinstellingen en -organen	48
1.4.3.1	<i>Inleiding</i>	48
1.4.3.2	<i>Staten-Generaal</i>	48
1.4.3.3	<i>Eerste vrije Statenvergadering te Dordrecht in 1572</i>	50
1.4.3.4	<i>Staten van Holland</i>	52
1.4.3.5	<i>Intermezzo: gronden van verzet in pamfletten uit 1568</i>	53
1.4.3.6	<i>Staatsorganisatie en rechtspraak</i>	54
1.5	De dood van Willem van Oranje	58
1.6	Leicester in de Nederlanden	59
1.7	Samenvatting	61
1.7.1	Verdraagzaamheid	61
1.7.2	Recht van opstand	62
1.7.3	Politieke kaders	62
1.7.4	Leicester in de Nederlanden	64
2	KERKORDELIJKE STRUCTUREN EN THEMA'S	65
2.1	Inleiding	65
2.2	Diverse kerkordes historisch belicht	66
2.2.1	Inleidend - een stem uit 1612	66
2.2.2	Convent van Wezel 1568	71
2.2.2.1	<i>Convent van Wezel 1568 - de stad</i>	71
2.2.2.2	<i>Convent van Wezel 1568 - de kerkelijke vergadering</i>	72
2.2.3	Provinciale synode van Bedtbur 3 en 4 juli 1571	76
2.2.4	Emden 1571	77
2.2.4.1	<i>Emden - de stad</i>	78
2.2.4.2	<i>Emden - de synode 1571</i>	79
2.2.5	Intermezzo - De eerste drie Noord-Hollandse synoden	84
2.2.6	Dordrecht 1574	86
2.2.7	Dordrecht 1578 en Middelburg 1581	87
2.2.8	Leidse kritische noten	88
2.2.9	De staatskerkorde van Willem I in 1583	89
2.2.10	De kerkorde van 's-Gravenhage 1586	91
2.2.11	De kerkorde van 's-Gravenhage 1591	93
2.3	Enige relevante themata	96

2.3.1	Ambten c.a.	96
2.3.2	Huwelijk	98
2.3.3	De tucht	99
2.3.4	Reformatie van het leven	101
2.3.5	Registratie	101
2.3.6	Geldzaken	101
2.3.7	Kerkelijke zaken en geen politieke zaken op de vergaderingen	102
2.3.8	Samenwerking in armenzorg	102
2.3.9	Samenwerking in scholen	102
2.3.10	Samenwerking rond biddagen en feestdagen e.d.	103
2.3.11	Gecommitteerden van de overheden op kerkelijke vergaderingen	104
2.4	Samenvatting	104
3	KERK EN STAAT: DIVERGERENDE VISIE OP DE PREDIKANT	107
3.1	Inleiding	107
3.2	De kerkelijke praxis	107
3.2.1	De opleiding	107
3.2.1.1	<i>Tekort aan dienaren</i>	107
3.2.1.2	<i>Een stem uit de praktijk - ds. Joh. Acronius</i>	109
3.2.1.3	<i>Middelen van onderhoud voor studenten</i>	111
3.2.1.4	<i>De praktijk</i>	112
3.2.2	Beroep en verplaatsing	113
3.2.2.1	<i>Wennen aan orde</i>	113
3.2.2.2	<i>Spanningen</i>	114
3.2.2.3	<i>Toelating kandidaten; rol lagere overheden</i>	115
3.2.2.4	<i>Kwestie Tako Sybrantsz. te Medemblik</i>	115
3.3	Nog meer overheidsbemoeyenis	120
3.3.1	Werving van predikanten door overheid	120
3.3.2	Consent van de overheden nodig - enige praktijkvoorbeelden	120
3.3.3	Ds. Crynsz. en diens vertrek uit Maasland; en andere kwesties	122
3.4	Intermezzo: het recht van de gemeente	123
3.5	Patronaats- en collatierecht	130
3.5.1	Verzet van de kerk	130
3.5.2	Een praktijkvoorbeeld	132
3.5.3	Opnieuw de stem van Joh. Acronius	132
3.6	Levensonderhoud	135

3.6.1	Bedelen bij de Staten	136
3.6.2	Problemen met lokale heren en vrouwen	140
3.6.3	Verzorging van weduwen en wezen	141
3.7	Bijzondere dienst	143
3.7.1	Legerpredikanten	143
3.7.2	Een weinig verheffend voorbeeld	146
3.7.3	Op de vloot en elders	149
3.8	Samenvatting	150
3.8.1	Tekort aan en opleiding van dienaren	150
3.8.2	Rond ds. Tako Sybrantsz. te Medemblik	150
3.8.3	Overheidsbemoeienis	151
3.8.4	Het recht der gemeente	151
3.8.5	Patronaats- en collatierecht afgewezen	151
3.8.6	Moeiten rond het levensonderhoud van predikanten c.a.	152
3.8.7	Moeiten en gevaren van bijzondere dienst	152
4	KERK EN STAAT: STRIJD INZAKE DE TUCHT	155
4.1	Inleiding	155
4.2	Tucht over het leven van dienaren	155
4.2.1	Een selectie	155
4.2.2	Ds. Michaël Andriesz	156
4.2.3	Huwelijksdrama	157
4.2.4	Domineesdrama in Den Haag	158
4.2.5	Enige zaken in de classis Rotterdam	162
4.3	Schorsing van 'lopers' en 'papen'	165
4.3.1	Gillis Couwenberch	165
4.3.2	Albert Jansz. (Schagen)	167
4.3.3	P. Hyperphragmus	168
4.3.4	Everdingen en Zijderveld	170
4.3.5	Jac. Engelberti te Lexmond	170
4.4	Om de zuivere leer	172
4.4.1	Kanttekening inzake H. Duifhuis en D.V. Coornhert	172
4.4.2	Caspar Coolhaes	177
4.4.3	Cornelius Wiggerts	180
4.5	Het conflict met de remonstranten	183
4.5.1	Een debat tussen Gomarus en Arminius	184
4.5.2	Plaatselijke problemen	191
4.6	Samenvatting	193

4.6.1	Tucht over het leven van de dienaren	193
4.6.2	Moeiten met 'lopers' en 'papen'	194
4.6.3	De zuivere leer in het geding	195
4.6.4	De twist tussen Arminius en Gomarus	196
4.6.5	Plaatselijke problemen	196
5	KERK EN STAAT: VERSTRENGELING IN VERGADERINGEN	197
5.1	Inleiding	197
5.2	Gecommitteerden van de overheid	197
5.3	Jaren zonder P.S.	200
5.4	Intermezzo rond Venator	203
5.5	Vergaderingen uit de nood geboren	204
5.6	Algemene Vergaderingen van correspondentie	207
5.7	Geen vrijheid van organisatie	209
5.8	Consent nodig voor een nationale synode	213
5.9	Senatus ecclesiasticus, een novum	220
5.10	'Zuiveringen' onder predikanten	220
5.10.1	Zuiveringen in Noord-Holland	220
5.10.2	Zuiveringen in Zuid-Holland	224
5.10.3	Intermezzo: geen gewetensvrijheid en toch vrijmoedigheid	229
5.11	Politieke invloed door prins Maurits	230
5.12	Plaatselijke spanningen na Dordrecht - een Goudse 'eredienst'	233
5.13	Politieke kopstukken vallen	234
5.14	Dominee Slatius in de politiek	236
5.15	Leve de prins!	240

5.16 Samenvatting en nadere evaluatie	241
5.16.1 Gecommitteerden van de overheid	241
5.16.2 Jaren zonder P.S.	242
5.16.3 Uit nood bijeen voor de goede zaak	242
5.16.4 Geen vrijheid van organisatie	243
5.16.5 Zuiveringen in Noord- en Zuid-Holland	243
5.16.6 Politieke facetten en plaatselijke spanningen	244
5.16.7 Verstregeling religie en politiek	244
6 KERK EN STAAT: BETROKKENHEID BIJ HET OPENBARE LEVEN	247
6.1 Inleiding	247
6.2 Onderwijs en opleiding	247
6.2.1 Mensen en middelen	247
6.2.2 Bijbel, onderwijs en de leer van de kerk	249
6.2.3 Jeugdproblematiek	250
6.3 Geld en goed	251
6.3.1 Eerlijk duurt het langst	252
6.3.2 Zorg voor de ander	255
6.3.3 Geen bedelarij	257
6.3.4 Eerbaar of niet?	258
6.4 Het huwelijk in ere	260
6.4.1 De kerk in Holland roept de Staten te hulp	260
6.4.2 Te vroeg bij malcander slapen	262
6.4.3 Geen huwelijk met ongedoopte aangaan	263
6.4.4 Omstreden huwelijken	264
6.4.5 Hertrouwen (?)	265
6.4.6 Varia	266
6.5 Ontucht tegengaan	268
6.6 Vermaak en openbare zeden	273
6.6.1 Dans en dansmuziek	273
6.6.2 Dronkenschap en herbergen	274
6.6.3 Toneelspelen	275
6.7 Zondagsheiliging en feestdagen	275

6.8	Andere religieuze overtuigingen	278
6.8.1	Rooms-katholieken	278
6.8.2	Dopers	281
6.8.2.1	<i>Intermezzo - voorgeschiedenis</i>	281
6.8.2.2	<i>Opstelling van de gereformeerde kerk</i>	283
6.8.3	Lutheranen	284
6.9	Beroep op de Staten tegen publieke zonden en "disorderen"	285
6.10	Varia doodslag, boeken, orgelspel, klokgelui e.d.	288
6.10.1	Doodslag	288
6.10.2	Boeken e.d.	289
6.10.3	Orgelspel en klokgelui	290
6.10.4	Het zweren	291
6.11	Samenvatting	291
6.11.1	Onderwijs en opleiding	291
6.11.2	Geld en goed	292
6.11.3	Het huwelijk in ere	292
6.11.4	De strijd tegen ontucht	292
6.11.5	Vermaak, openbare zeden, zondagsheiliging c.a.	293
6.11.6	Andere religieuze overtuigingen dienden geweerd te worden	293
6.11.7	Vele andere terreinen	294
7	KERK EN STAAT: GEESTELIJK ERFGOED	295
7.1	Inleiding	295
7.2	(Gereformeerde) lijnen rond verzetsrecht en kerk en staat	295
7.2.1	Bucer	295
7.2.2	Calvijn	296
7.2.3	Beza	299
7.2.4	Nederlandse pamfletten en verzetsrecht	309
7.2.5	Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje (1581)	310
7.2.6	Plakkaat van Verlatinge (1581)	311
7.2.7	Een samenvatting, verantwoording en een voorlopige evaluatie	313
7.3	Diverse opvattingen rond tolerantie, vrije wil en kerk en staat	316
7.3.1	Inleiding	316
7.3.2	Erasmus	316
7.3.3	De (in)tolerantie en geloofsvrijheid in de 16e eeuw	321
7.3.4	Luthers Twee Rijken in de Nederlanden (1523)	323

7.4	Superioriteit van de overheid in geestelijke zaken	326
7.4.1	Inleiding	326
7.4.2	Strijd tussen Thomas Erastus en Caspar Olevianus	326
7.4.3	Het schriftberoep van Erastus en diens tegenstanders	328
7.4.4	Voorlopige samenvatting en evaluatie	330
7.4.5	Geneefse tegenstemmen	330
7.4.6	Samenvatting van het 'Geneefse' verweer	337
7.5	De opstelling van de remonstranten	337
7.5.1	Joh. Wtenbogaert en zijn visie	338
7.5.2	De visie vertolkt in de <i>Resolutie...tot den vrede der Kercken</i>	343
7.5.3	Hugo de Groot en diens visie in <i>Ordinum</i> (1613)	344
7.5.4	Samenvatting	348
7.6	Het gevoelen van de contraremonstranten	350
7.6.1	Fr. Gomarus	350
7.6.2	Jac. Trigland	353
7.6.3	Ant. Walaeus	356
7.6.4	Samenvatting van het contraremonstrants gevoelen in dezen	361
7.7	Voorlopige evaluatie	363
7.8	Enkele dogma-historische en exegetische lijnen	364
7.8.1	Algemeen	364
7.8.2	Enkele specifieke themata	367
7.8.2.1	<i>God en het kwaad</i>	367
7.8.2.2	<i>Fundament van de verkiezing</i>	368
7.8.2.3	<i>De plaats van Christus in de verkiezing</i>	368
7.8.2.4	<i>De rol van het geloof, de prediking e.d.</i>	369
7.8.2.5	<i>De aard en het effect van het (on)geloof</i>	371
7.8.2.6	<i>Het mensbeeld</i>	373
7.8.2.7	<i>Volharding der heiligen</i>	375
7.8.2.8	<i>Samenvattend</i>	376
7.8.3	Enkele exegetische notities	378
7.8.3.1	<i>Efeze 1 : 4</i>	378
7.8.3.2	<i>Johannes 3 : 36</i>	379
7.8.3.3	<i>Romeinen 9</i>	380
7.8.3.4	<i>Het begrip genade bij de remonstranten</i>	381
7.8.4	Samenvattend	382

8 KERK EN STAAT: DE EEUWEN DOOR	383
8.1 Gewestelijke kerken	383
8.2 Verschillen van gewest tot gewest	383
8.3 De zege van Dordt	387
8.4 Kerkendienaren aan de leiband en tegenkrachten	388
8.5 Remonstranten	389
8.6 Conflicten de jaren door	391
8.7 Het leven van het (kerk)volk	392
8.8 Wezenlijke beslissingen	394
8.8.1 Bijbelse ambtsopvatting	395
8.8.2 Verhouding van de kerk tot de overheid	396
8.8.3 De verhouding van de kerk ten opzichte van de samenleving	397
8.8.4 Beslissingen ten aanzien van de remonstranten	397
8.9 Actualiteit	398
8.10 Tolerantie	399
8.11 De blijvende actualiteit van art. 36 <i>N.G.B.</i>	403
8.12 Samenvatting	404
8.12.1 Verschillen van gewest tot gewest	404
8.12.2 De zege van Dordt	405
8.12.3 De behandeling van de remonstranten	405
8.12.4 De eeuwen door	405
8.12.5 Wezenlijke beslissingen	406
8.12.6 De actualiteit van tolerantie en theocratie	406
8.12.7 Artikel 36 <i>N.G.B.</i> is blijvend actueel	407

9	SAMENVATTENDE CONCLUSIES, NADERE EVALUATIE EN EPILOOG	409
9.1	Enkele hoofdlijnen	409
9.2	Historisch kader en kerkelijke structuren	410
9.3	De strijd om de dienaren des Woords	412
9.4	De strijd om de kerk en haar vergaderingen	412
9.5	Hoe principieel was de verhouding kerk en staat voor beide partijen?	413
9.6	Een politieke ontknoping rond Dordrecht	415
9.7	Een 'overwinning' met een bijmaak	416
9.8	De verhouding kerk en staat is blijvend actueel.	417
9.9	Het verschillende erfgoed van de partijen in het conflict	418
9.10	Epiloog	419
	SUMMARY	421
	LITERATUUR	427
	NAAMREGISTER	449
	GEOGRAFISCH REGISTER	461
	CURRICULUM VITAE	467

INLEIDING

1. Algemeen

Staat, religie en cultuur zijn de eeuwen door onder de mensheid drie belangrijke krachten geweest, en zijn dat nog. Ook de onderhavige studie houdt zich bezig met hun onderlinge verbondenheid gedurende de jaren 1570-1620 in het gewest Holland. Daarbij dient beseft te worden, dat het beeld van die maatschappij hiermee niet compleet getekend is. Jacob Burckhardt sprak in dit verband van het feit dat deze drie krachten "onderling zeer ongelijksoortig en niet op elkaar af te stemmen" zijn.¹ De twee meer stabiele krachten, staat en religie, kunnen beschouwd worden als vergelijkbare grootheden. Cultuur is dan toch wezenlijk iets anders. De staat ziet Burckhardt als uitdrukking van de politieke behoefte en de religie als uitdrukking van het metafysische verlangen, die beide aanspraak maken op universele geldigheid, voor een volk of voor de hele wereld zelfs. Het op elkaar inwerken van de drie genoemde krachten is een complexe problematiek, die wij hier niet verder theoretisch zullen doordenken. Wel wil het onderhavige onderzoek manifestaties van deze wederzijdse inwerking in de historische werkelijkheid van het gewest Holland van die dagen op het spoor trachten te komen.

Reeds in zeer oude tijden stond de mensheid voor deze problematiek. In het oude Israël waren de verhoudingen theocratisch van aard. Bij vele volkeren speelt de verhouding koning, priester en profeet een beduidende rol. Wij laten hier rusten de problematiek van de koning als zoon van de goden of als god.

Oscar Cullmann heeft behartigenswaardige dingen geschreven over de staat in het Nieuwe Testament. De opstelling van de kerk ten opzichte van de staat wordt bepaald door de vraag of de laatste binnen de gestelde grenzen blijft, of die overschrijdt. In dat laatste geval verwordt de staat van dienaar Gods tot instrument des duivels.² Ook in dit verband wijst hij op het 'reeds' en 'nog niet' als van wezenlijk belang voor de houding van de kerk ten opzichte van de staat. "Darum ist das Neue Testament weder weltbejahend noch weltverneinend. Der Dualismus, den wir im Neuen Testament feststellen, ist ein temporaler zwischen Jetzt und Zukunft."³ Dit leidt niet tot ascese. Wel is voor de christen de eigenlijke staat in de hemel (Fil. 3 : 20). Toch geldt "aber der irdische Staat ist Gottes Diener, solange er in der gottgewollten Ordnung bleibt."⁴ De taak van de kerk van alle tijden tegenover de staat heeft Cullmann in drie punten samengevat: 1. De kerk moet de staat loyaal alles geven wat voor zijn existentie nodig is. Dat behelst tevens afwijzing van anarchisme en alle zelotisme. 2. De kerk moet het wachterambt vervullen tegenover de staat om hem te waarschuwen voor alle grensoverschrijdingen. 3. De kerk moet de staat die de grenzen overschrijdt, confronteren met de weigering van datgene wat op religieus-ideologisch

---

¹ Jacob Burckhardt, *Staat, religie en cultuur, in wereldhistorisch perspectief...*, vert. Kampen 1995, p. 19.

² Oscar Cullmann, *Der Staat im Neuen Testament*, 2. Aufl. Tübingen 1961, S. 63.

³ Oscar Cullmann, *o.c.*, S. 64/65.

⁴ Oscar Cullmann, *o.c.*, S. 65. Deze staat behoeft niet christelijk te zijn. Dat was hij ook niet in de tijd van Rom. 13. Ook deze staat weet van onderscheid tussen goed en kwaad. Maar de christen weet van de plaats van de staat in Gods heilseconomie en waarom de staat tussen goed en kwaad kan onderscheiden. Zo geeft juist de christen de staat de plaats die hem toekomt. Dat brengt met zich een kritische houding om als christen te waken, dat de staat niet uit de goddelijke ordening valt.

gebied ten onrechte door de staat wordt gevraagd. In de verkondiging moet de kerk deze overschrijding als antigoddelijk aanwijzen.⁵ Voor de staat is het van het allergrootste belang, dat deze zijn grenzen kent en in acht neemt.

J. van Eck heeft een studie gewijd aan de politieke aspecten van het boek *Handelingen, Paulus en de koningen*. Aan het einde van zijn studie wijst de auteur op het open einde in Hand. 28 : 31. Hij zegt daarvan: "Dat betekent een blijvend appèl. De weg van het woord tot de koningen, die onder Nero afgebroken is, zal voortgang vinden."⁶

De eerste eeuwen van de kerk van het Nieuwe Testament worden gekarakteriseerd door enorme expansie en door repressie. In die tijd heeft de kerk zich nauwelijks met haar verhouding tot de overheid beziggehouden. Wel wordt de gehoorzaamheid aan de overheid benadrukt.

De grote omwenteling ten tijde van keizer Constantijn de Grote komt voor de kerk onverwacht. De nieuwe positie van het christendom heeft enorme gevolgen voor de verhouding kerk en staat. De bezinning moet grotendeels nog tot stand komen. De verhouding tussen beide grootheden is nu niet meer vijandig, maar moet uitgroeien tot een harmonische samenwerking, waarbij de kerk ook grote maatschappelijke verantwoordelijkheden krijgt.

De bemoeienis van de keizer met de kerk neemt van lieverlee verder toe. De keizer ziet zich als door God gezonden met een bijzondere opdracht om de mensen tot geloof te brengen. Zo zal de zegen van God zijn land en volk ten goede komen. G.J. van der Heide heeft in dit verband ook de nadruk gelegd op de invloed van het O.T. op het denken van de keizer in dezen: "Die Anlehnung an das Alte Testament ist bemerkenswert. Moses ist ihm das grosse Vorbild, und wie Moses glaubt er sich nicht nur verantwortlich für politische Angelegenheiten, sondern auch für kirchliche. Er versucht besonders, die formelle Einheit der Kirche zu fördern."⁷ Voor wat de kerk betreft wijst Van der Heide op de verschillende taxering bij Eusebius van Caesarea, Lactantius en Athanasius. Eusebius is heel positief over de rol van de keizer t.o.v. het christendom. De beide anderen zien ook schaduwkanten. Athanasius kent aan kerk en staat beide een eigen verantwoordelijkheid toe. De kerkelijke aangelegenheden zijn niet wezenlijk zaken van de keizer, maar van de bisschoppen en kerkelijke vergaderingen. De keizer schoof steeds meer op in de richting van Eusebius van Caesarea. Deze nieuwe positie van de kerk had verstrekkende gevolgen: "Was het tot aan deze tijd zo, dat het lid zijn van de kerk berustte op een duidelijke keuze voor het christelijke geloof, nu wordt het steeds meer een vanzelfsprekendheid. De houding van de kerk tegenover degenen die zich aanmelden is niet anders geworden dan ze voorheen was: iedereen mocht lid worden."⁸

---

⁵ Oscar Cullmann, *o.c.*, S. 66.

⁶ J. van Eck, *Paulus en de koningen*, Franeker 1989, p. 87. Hij vestigt daar tevens de aandacht op Lucas' spreken over het Koninkrijk van God en de dingen die op de Heere Jezus Christus betrekking hebben. De macht van het Romeinse rijk zal de komst van het Rijk Gods niet kunnen verhinderen. Jezus is Kurios, de Enige.

⁷ G.J. van der Heide, *Christendom en Politiek in de tijd van keizer Constantijn de Grote*, Kampen 1979 diss., p. 133.

⁸ G.J. van der Heide, *o.c.*, p. 85. De auteur wil dan ook niet spreken van een veranderde beleidslijn in de kerk, of zoals anderen doen van een "zondeval". Door de toevloed is het geestelijk gehalte van het kerkvolk niet verbeterd. Zie voor deze problematiek in de verhouding ook *o.c.*, p. 98/99. Wij geven daaruit twee kerncitaten: "De wereld waarin de kerk een aparte en afgezonderde plaats innam, wordt een christelijke wereld en valt samen met de kerk."(p. 98). "Concluderend mogen we zeggen: kerk en volk beginnen samen te vallen. Tijdens dit proces wordt de kerk van een kleine, geestelijke elitegroep tot een grote groep met een kleine, geestelijke elite."(p. 99). De schaduwzijde van vervlakking die schade doet aan het geestelijk gehalte wordt zichtbaar.

Van der Heide schetst ook de gevolgen voor de samenleving en de wetgeving in de dagen van keizer Constantijn de Grote. Zo komt er ingrijpende wetgeving rond huwelijk, echtscheiding en gezin.⁹ De zwakkeren in de samenleving krijgen meer bescherming en de rechtspleging wordt verbeterd. Hierover stelt Van der Heide: "We concluderen dat uit het geheel van deze wetgeving naar voren komt het beginsel van de bescherming van armen, verachten en verdrukten, meer dan tot aan die tijd het geval was. Ook nu is het nog maar weinig, het is niet meer dan een eerste stap."¹⁰ Wat de invloed van de kerk op de samenleving betreft zegt Van der Heide: "Resumerend menen we te mogen zeggen dat er duidelijk invloed is geweest van de kerk op het staatsbestel en de wetgeving van die dagen, dat is een gunstige invloed geweest. Maar helaas constateren we dat er binnen de kerk een machtsstreven was dat kwade kiemen in zich droeg."¹¹ Wat de invloed van de keizer op de kerk betreft stelt de auteur: "Eveneens kunnen we constateren dat de overheid, al beginnend met het edict van Milaan, geprobeerd heeft de kerk in te schakelen ten behoeve van haar bestel en dat de keizer invloed heeft uitgeoefend op de gang van zaken binnen de kerk."¹² Het optreden van Constantijn de Grote (met de gevolgen voor de tijd daarna) wordt door diverse auteurs verschillend gewaardeerd. Rond de term 'einde van het Constantiniaanse tijdperk' maakt de auteur een aantal waardevolle opmerkingen, o.a. over de rol van Athanasius in dezen, over de Reformatie en het recht van opstand en de huidige toestand in de verhouding kerk en staat.¹³ Van belang is ook het optreden van Ambrosius tegenover keizer Theodosius in de Thessalonica affaire.¹⁴ De opvatting van Augustinus aangaande de verhouding kerk en staat is door de jaren heen gewijzigd volgens A. Sizoo.¹⁵

In de Middeleeuwen heeft zich de verhouding kerk en staat verder ontwikkeld en is op een aantal punten scheefgegroeid, waarbij ook van de zijde van de kerkelijke hiërarchie allerlei middelen te baat werden genomen om de kerkelijke macht en invloed te vergroten. Daarbij heeft Rome een bedenkelijke rol gespeeld met de theorie van de twee zwaarden, de paus als wereldlijk en geestelijk leider van deze aarde. Ook toen ontbrak het niet aan kritische stemmen die waarschuwden tegen de hebzucht en zelfzucht. Als Bernard van Clairvaux in zijn *Bezinning (De Consideratione)* gewag heeft gemaakt van een zeer integere bisschop van Chartres, Godfried geheten, verzucht hij daarna: "O, als ik in mijn leven de kerk Gods op zulke zuilen gesteund zag! O, als ik de bruid van mijn Heer mocht zien in handen van zo groot geloof, toevertrouwd aan zo grote zuiverheid!"¹⁶ Van deze vermaning aan zijn geestelijke zoon, paus Eugenius III, zijn het derde en vierde boek ontstaan in 1152. "Wat betreft de verhouding van Kerk en Staat is Bernard

---

⁹ G.J. van der Heide, *o.c.*, p. 112-115. Hij verzet zich tegen andere auteurs die menen, dat voor de keizer alleen financieel-politieke motieven speelden.

¹⁰ G.J. van der Heide, *o.c.*, p. 119. Hij twijfelt daarbij niet aan de invloed van het christelijke geloof naast andere factoren.

¹¹ G.J. van der Heide, *o.c.*, p. 126.

¹² *Ibidem*.

¹³ G.J. van der Heide, *o.c.*, p. 129. Tevens geeft de auteur een evaluatie van het denken hieromtrent, *o.c.*, p. 130/131. Ook geeft hij in een viertal punten zijn visie op heldere wijze weer.

¹⁴ G.H. Kramer, *Ambrosius van Milaan en de geschiedenis* (diss.) zonder plaats en zonder jaar, p. 126-128. Een voorval dat in de periode van ons onderzoek vele malen is aangehaald, om het optreden van de kerkelijke ambtsdragers in tuchtzaken tegenover de wereldlijke gezagsdragers te onderbouwen.

¹⁵ A. Sizoo, *Augustinus over den staat*, Kampen 1947, p. 18-20; 88-97; waarbij later meer ruimte kwam om (overheids)dwang tegenover ketters en afvalligen uit te oefenen.

¹⁶ Bernard van Clairvaux, *Bezinning*, ingeleid en vertaald door M.C. Slotemaker de Bruïne, Amsterdam 1951, p. 109 (Vierde Boek Hoofdstuk V, par. 15).

geen aanhanger van een zuivere theocratie. Beiden moeten elkaar onvervangbare diensten bewijzen. Een volledige scheiding tussen beide is voor hem ondenkbaar.¹⁷ Zonder voorbehoud wees Bernard van Clairvaux op onomwonden wijze op de misstanden; daarbij respecteerde hij de instituties. Hij verzwakte fouten van de geestelijkheid niet. "Een fout moet gestraft worden; en wel des te prompter naarmate de schuldige hoger geplaatst was in hiërarchische rang."¹⁸ Hij roept de geestelijkheid op tot echte en trouwe herderlijke zorg voor de kudde in plaats van hebzucht en eerezucht na te streven. Het pauselijk hof wordt door verkeerde lieden omzwermd. "Wolven, geen schapen zijn het, en van zulke lieden zijt gij de herder."¹⁹ Herder zijn, daartoe wordt de paus geroepen evenals Petrus in Joh. 21 : 15. Dat is gans anders dan alle vorstelijke uitdossing, pracht en praal bij het uitrijden! "Hierin zijt gij opvolger niet van Petrus maar van Constantijn."²⁰ De auteur weet van de venijnige weerstanden in de hofkringen van Rome. Dit is echter geen excuus: "Daarom moet ge juist des te meer tot hen trachten te naderen, maar met het woord, niet met het staal."²¹ Daarna volgt een opvallende passage over de twee zwaarden. Het ene zwaard moest op bevel weer in de schede gestoken (Joh. 18 : 11). "Het is dus wel het uwe, maar wellicht dient het getrokken op uw wenk en niet door uw hand. Anders, indien het u helemaal niet toekwam, zou de Heer toen de apostelen zeiden: 'Ziehier twee zwaarden', niet geantwoord hebben: 'Het is genoeg' (Luk. 22,38), maar: het is teveel. Beide behoren ze dus aan de Kerk, zowel het geestelijke zwaard als het stoffelijke; maar het laatste dient voor de Kerk getrokken, het eerste wel degelijk ook door de Kerk. Het eerste door de hand van de priester, het tweede door de hand van de soldaat, maar wel op een wenk van de priester en op bevel van de keizer."²²

Binnen het kader van deze inleiding kunnen wij slechts een enkele globale lijn uitzetten. Het behoeft ons gezien het voorafgaande niet te verwonderen, dat de Reformatie met gefundeerde en terechte kritiek kwam op allerlei wantoestanden in de kerk van Rome. Luther heeft geheel te goeder trouw deze aan de kaak gesteld in de aanvankelijke overtuiging, dat de paus zelf anders, beter wilde. Naast allerlei hoogstbelangrijke leerstellige verschillen, waren de wantoestanden juist ook onder de geestelijken in de kerk van Rome een voedingsbodem voor het gedachtegoed van de Reformatie. De Reformatie heeft de geestelijkheid weer willen brengen bij haar kerntaken. In een wereld van prelaat-vorsten was dat een schokkend geluid. Voor veel burgers en overheden was het een bevrijdende boodschap tegenover de grip van Rome op geweten, geld en goed. De maatschappelijke relevantie van de boodschap van de Reformatie is dan ook enorm. Ook Calvijn had oog voor de verhouding kerk en staat en de wantoestanden in Rome. Die herders moesten zijn, waren geworden tot roofgierige wolven en valse profeten. Calvijn verzette zich in zijn *Responsio ad Sadoleti epistolam* (1539) o.a. tegen het verwijt, dat hij de kerk gescheurd zou hebben. Juist de zogenaamde herders hebben door een meer dan goddeloze

---

¹⁷ *Werken van Sint Bernard Abt van Clairvaux deel II, Verschillende traktaten*, z.pl. 1956 (een gestencilde vertaling van de cisterciënzer monniken), p. 386 Inleiding op *Bezinning*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *O.c.*, p. 479. Vierde Boek Hoofdstuk III, par. 6.

²⁰ *O.c.*, p. 480. Ondanks al deze beslommingen moet de paus zich zetten tot de herderlijke arbeid en bereidwillig het evangelie verkondigen.

²¹ *Ibidem*.

²² *O.c.*, p. 480/481. Vervolgens wordt de paus opgewekt dat geestelijke zwaard te hanteren vanwege de misstanden. De paus krijgt nauwgezette aanwijzingen voor het aannemen van helpers die wel te vertrouwen zijn in belangrijke (geestelijke) functies. De paus moet zich niet laten verblinden door geschenken e.d. De hoge geestelijkheid maakt zich veel meer druk om haar wereldse staat van pracht en praal dan om het eigenlijke ambtswerk.

tirannie de kerk verwoest. Met allerlei gewelddadige middelen als brandstapels en zwaarden hebben zij gestreden in grote wreedheid. De pauselijke macht en de hiërarchie wordt door Calvijn onder bijbelse kritiek gesteld. Het was juist vervalsing van Gods oorspronkelijke bedoeling met de kerk. Het verwijt door Sadoletus geuit inzake hebzucht aan de zijde van de hervormingsgezinden is onhoudbaar. Juist de hervormingsgezinden hebben inzake de kerkelijke goederen misbruik voorkomen. Het is zeker niet Calvijns bedoeling de wettige overheid te ondermijnen. Juist de Reformatie heeft zich sterk gemaakt voor de legitieme plaats van de overheden tegenover de aanmatigen van Rome inzake de wereldlijke suprematie van de paus.

2. De situatie in de (Noordelijke) Nederlanden in de 15e en 16e eeuw

Hier kunnen wij slechts zeer globaal iets aanduiden omtrent de periode die aan het tijdvak dat ons onderzoek beslaat, vooraf is gegaan. De politieke en juridische instituties laten zich ruwweg aanduiden door de grafelijkheid, de Staten, de lagere rechtbanken, het Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen²³. Vanuit rechtshistorische bronnen willen wij iets belichten omtrent de verhoudingen kerk en staat in de Nederlanden voor de doorbraak van de Reformatie. Daarbij zullen kort enige relevante zaken voor het Hof van Holland uit de 15e eeuw worden aangeduid. Het betreft hier procedures rond ambten, prebenden, rechten van de geestelijkheid en de verhouding van canoniek en wereldlijk recht.

Zo heeft voor het Hof van Holland een proces gediend inzake een proosdij in West-Friesland tussen Mr. Ghijsbrecht van Rietvelt en Dirc v. Wassenair. De kanunniken van Utrecht beweren dat Van Rietvelt deze proosdij "gewelidelic besit".²⁴

Het Hof doet op 16 feb. 1443 ook een uitspraak in een kwestie rond de "cureit van Alblasserdam", Andries Robbertsz. Het Hof beveelt aan schout, buren en kerkmeester van Alblasserdam

---

²³ Voor de Grote Raad van Mechelen, zie: *Holland Regionaal-historisch Tijdschrift*, 2e Jrg. nummer 4/5, 1970. Dit themanummer bevat veel informatie op rechtshistorisch gebied. Zo wordt het ontstaan van de Grote Raad belicht en de werkwijze. De bemanning van de raad telde in 1504 een kanselier en negen leken en vijf geestelijken als raadsheren. De Procureur-Generaal moest de rechten van de vorst verdedigen.

Een aantal zaken wordt kort vermeld, zo een proces tussen de stad Gouda enerzijds en de bisschop van Durham en Engelse kooplieden anderzijds over een door een Goudse kapitein in beslag genomen lading van twee Engelse schepen (*o.c.*, p. 100/101). Wat de soorten processen aangaat geeft het artikel van J.Th. de Smidt en A.H. Huussen jr. een indeling (*o.c.*, p. 103-104). Naast de sociale en culturele zaken, waaronder ook het erfrecht en familierecht valt, is vooral de categorie kerkelijke zaken voor ons relevant. In deze afdeling worden opgesomd: "ketterij; excommunicatie; ontheffing van kloostergelofte; prebenden; tienden; pastoorsambt; kosterij." (*o.c.*, p. 104). Er is grote diversiteit in de processen. Zelfs een zaak die het milieu in en rond Leiden raakte, diende voor de Grote Raad (*o.c.*, p. 106). Ook wordt in een bijdrage van de hand van A.J.M. Kerckhoffs-de Hey "Een Gorkumse erfeniskwestie" nader belicht (*o.c.*, p. 108-117). De rol van Romeins en/of kanoniek recht verdient zeker nader onderzoek. Ook wordt in het vermelde themanummer aandacht gegeven aan de kaarten die voorkomen in het archief van de Grote Raad van Mechelen (*o.c.*, p. 118-128). Een proces uit 1546 en volgende jaren tussen de abt van Egmond, de abdis van Rijsburg, de ambachtsheer van Ketel en andere ingelanden van de Broekpolder (Oostabtpolder) enerzijds tegen de magistraat van Delft anderzijds over bezitsstoornis wordt reeds voor het Hof van Holland met twee kaarten toegelicht.

²⁴ *Memorialen Jan Rosa VII-X*, Leiden 1985, p. 22, 47 en 49. Het is een complexe zaak, omdat er sinds enige tijd een "abolitie-generael" geldt, die ook Van Rietvelt raakt, daar mogen de kanunniken van Utrecht niet op terugkomen. Het Hof van Holland wil niet dat die van Utrecht "porren in enige saken die geschiet off geantiert waeren voir den dage dat den overganc van die jurisdictie geschiede." (*o.c.*, p. 50). Alleen nieuwe feiten van daarna mogen op wettige wijze aan de orde worden gesteld. Een soort compromis sluit deze zaak af d.d. 27 nov. 1442. Belangwekkend zijn de bijlagen inzake de H. Stoel e.d., zie *o.c.*, p. 148/149 en 166/167.

aan Andries Robbertsz. de achterstallige tienden te betalen.²⁵ Het Hof moet ook een uitspraak doen in een kwestie rond de Duitse orde, waar twee elkaar de leiding betwisten. Ondertussen zijn de broeders van deze orde verstoken van levensonderhoud, zodat het Hof allereerst een tussenregeling treft voor die nijpende zaak (8-8-1443).²⁶ De grafelijke maatregelen tegen Amsterdam hebben volgens het Hof van Holland in 1442 wel degelijk gevolgen voor de reguliere kartuizers. Ook zij mogen geen betalingen genieten.²⁷ Een zaak van de heer van Montfoort contra sommige geestelijke personen "der ecclesye van Utrecht" inzake goederen te Hekendorp en Putkop wordt door het Hof van Holland als te moeilijk verwezen naar de Raad van de graaf.²⁸

Ook waren er processen rond het patronaatsrecht. Zo poogde Rome een eigen weg te gaan tegen de voordracht van de patroon in bij een benoeming in Koudekerke in Zeeland. De patroon had Aernt Haeck voorgedragen, nu pretendeert Jacob Pietersz. deze plaats via de paus. De patroon Florus van Borssel laat het er niet bij zitten en de zaak komt dan ook 10 dec. 1442 voor het Hof van Holland. De patroon wordt in het gelijk gesteld. Hij beroept zich op goede gronden terecht op zijn patronaatsrecht. Er worden maatregelen genomen tegen de indringer en zijn beide procurators. Uitdrukkelijk blijkt uit dit proces, dat men alle verdere geestelijke processen weerstaat, inclusief die aan het hof van Rome. De zaak ligt alleen aan de graaf ter beoordeling.²⁹

De rechten van de grafelijkheid werden ook tegenover de geestelijkheid bewaard. Zo konden afkondigingen te Woerden aan de kerken door de kerkelijke instanties door de graaf niet worden getolereerd. Blijkens het Hof van Holland d.d. 12 okt. 1442 moesten zulke afkondigingen worden verwijderd, omdat zij indruisten tegen het recht van de onderdanen en de heerlijkheid en rechten van de graaf.³⁰

Heel boeiend zijn die zaken voor het Hof van Holland, waar wij een botsing zien tussen het wereldlijke en (al of niet vermeende) geestelijke recht. Zo zien wij allereerst een proces tussen de heer van Montfoort en vijf Utrechtse godshuizen over de dijkrechten te Woerden. De situatie dreigt voor het gebied, door eventuele overstromingen, gevaarvol te worden. De geestelijken proberen in deze zaak, die geld gaat kosten, hun toevlucht te nemen tot "processe ende inhibicien". De heer van Montfoort wil beschut worden door de graaf "van sulcken geesteliken processen ende dat hij dat recht van den lande gebruycken mochte sonder bij sulken inhibicien dat benomen te worden."³¹ De heer van Montfoort brengt deze zaak voor het Hof. Hij krijgt daar 15 apr. 1442 volledig gelijk. De raden stellen "dat hem niet en gehuecht noch dat hem oic geen recht en dunct wesen dat men dat wairlike recht in den lande mijns genedichs heren benemen of teniet maken soude mit enigen inhicien, geesteliken processen off bullen, het en souden zijnen voirtganc hebben als 't altijts geplogen is geweest ende overdraegen."³²

---

²⁵ *O.c.*, p. 71.

²⁶ *O.c.*, p. 89/90. In Zierikzee is er eveneens een geschil tussen geestelijken, waarover het Hof een uitspraak moet doen. Het betreft een geschil tussen de kanunniken aldaar en het Jacobijnenklooster ter plaatse. (*o.c.*, p. 99/100).

²⁷ *O.c.*, p. 157.

²⁸ *O.c.*, p. 160.

²⁹ *O.c.*, p. 9/10. Een andere kwestie rond een collatierecht is die van het priesterschap van de kerk van Kapelle op Zuid-Beveland. Daar laat de graaf zich zijn rechten in dezen niet ontnemen. De graaf had dit collatorschap verkregen door het overlijden van Wolfairt v.d. Maelstede en van Cloetinge (*o.c.*, p. 176). Vgl. inzake Zevenbergen, *o.c.*, p. 177.

³⁰ *O.c.*, p. 156.

³¹ *O.c.*, p. 19.

³² *O.c.*, p. 19. Er gaat dan ook een brief naar de kapittels van Utrecht om met deze handelwijze te stoppen. Mooi materiaal is ook te vinden over deze zaak *o.c.*, p. 143-146, want er moet ook naar o.a. Rome geschreven worden. De graaf wil hier het recht van het land van toepassing zien. Eigen Romeinse uitspraken over dijken bij

Een andere boeiende zaak in deze sfeer is de gevangenneming van de 'vicecureyt' van Gouda, Hubert geheten, door een priester Jan van Bloys met bijstand van wereldlijke helpers. Van Bloys moet hier gehandeld hebben in opdracht van de domproost van Utrecht. Deze acht dit zijn oud recht "mit rechte ende na ouden haircomen ende gewoonten". Hier treedt immers een geestelijke op tegen een geestelijke. In april 1442 besluit het Hof van Holland dit beroep op zijn oud recht door de domproost nader te onderzoeken.³³ In okt. 1444 volgt de uitspraak waarbij Jan van Bloys, de 'uitvoerder' van de gevangenneming, ondanks zijn beroep op de opdracht van de domproost ten volle verantwoordelijk wordt gesteld voor deze ingrijpende overtreding tegen de rechten van de grafelijkheid. Alleen de grafelijkheid heeft jurisdictie te Gouda. Hij wordt schuldig bevonden en wordt na bekentenis van deze overtreding, een verzoek om gratie en bemiddeling van de heer van Brederode, losgelaten.³⁴

Wij moeten ons het geestelijk gehalte van de geestelijkheid in deze tijd in de Nederlanden niet te rooskleurig voorstellen. Menige geestelijke had één of meerdere natuurlijke kinderen. Zo hebben wij het eigen getuigenis van Dirck Jan Helmersz., een priester die zorg draagt voor het materiële welzijn van zijn "natuerlike oudste soen" Claes Helmer. Als hij spreekt van een oudste zoon, dan moeten er meer zijn. Bovendien blijkt uit deze fundatiebrief van een vicarie dat hij deze voor de betreffende zoon heeft bestemd, terwijl dit indruist tegen de kerkelijke voorschriften. Toch heeft de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië, er in 1465 mee ingestemd, blijkens een confirmatiebrief.³⁵ Ook uit andere bronnen wordt duidelijk dat er heel wat mis was onder de priesterstand van die dagen. In Friesland kwam in 1570 bij bisschoppelijke bezoeken aan de parochiepriesters het volgende voor: "Tegen 's Bisschops komst werden de kinderen te gelijk met hunne moeder van de hand gezonden; na zijn vertrek kwam het geheele gebroed met de moeder tot zijnen vader terug."³⁶

Het zedelijk peil van de bevolking in die dagen was evenmin hoog. Dit blijkt al uit een plakkaat van 7 okt. 1531. Het keert zich tegen allerlei louche tavernen op afgelegen plaatsen "buyten openbare Straten en rechten Heerbanen". De zondagsheiliging komt evenzeer ter sprake in verband met bezoek aan tavernen. Dit plakkaat bevat ook bepalingen tegen godslastering, eedzweren e.d.³⁷ Op 30 jan. 1545 geeft keizer Karel een plakkaat dat handelt over doodslagen. Veel doodslagen blijken plaats te vinden door dronkenschap. Hiertegen zal streng moeten worden opgetreden. Vooral rond kermis is het vaak prijs. Hier mag geen sprake zijn van een goedkope "remissien en gratien". Waar in tavernen doodslagen plaatsvinden, zal tegen de

---

Woerden worden niet op prijs gesteld.

³³ *O.c.*, p. 122.

³⁴ *O.c.*, p. 183-185. Een andere zaak m.b.t. de domproost van Utrecht en diens jurisdictie vinden wij in een geschil met de geestelijken van Naarden, *o.c.*, p. 86/87 (d.d. april 1443).

³⁵ *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, derde deel, Leiden 1843, p. 173-179. Een nadere onderbouwing wordt gegeven in *o.c.*, p. 180-192. Het betreft hier een zaak rond Lambertus Hortensius, die ook als geestelijke natuurlijke zonen had. Voor één van hen vroeg hij in 1565 bij de vicaris van de domkerk te Utrecht dispensatie van het verbod om een priester-zoon tot priester te laten wijden. De auteur merkt dan op: "Daar te Rome alles veil was, twijfelen wij, niet tegenstaande het stellige kerkelijk verbod, aan het verkrijgen der Dispensatie en het welslagen der daartoe aangewende pogingen niet." (*o.c.*, p. 185). Lamb. Hortensius had getoond oog te hebben voor weelde en overdaad van de geestelijkheid in zijn dagen (*o.c.*, p. 186/187) tegenover het schamele deel van de handwerkslieden. Dronkenschap kwam onder de geestelijken veel voor.

De zoon Hieronymus Hortensius zullen wij nog ontmoeten in conflict met een Haagse collega (dit werk 4.2.4).

³⁶ *O.c.*, p. 191.

³⁷ Nik. Wiltens, *Kerkelyk Plakaatboek*, 's-Gravenhage 1722, p. 694/695.

eigenaars van deze etablissementen worden opgetreden. Ook vervalsing zullen de overheden streng dienen te straffen.³⁸ Ook zijn er uit 1559 overheidsbepalingen tegen bepaalde toneelvoorstellingen. In de Nederlanden was het geestelijk drama in de Middeleeuwen van groot belang.³⁹ In een roerige tijd als de onderhavige wil de overheid grip houden op de inhoud van de spelen. "Ende sullen die selve niet gespeelt noch geciteert mogen worden, ten zy dat die eerst gevisiteert zijn by den principalen Pastoor, Officier ofte Wet van der Plaetsen, daer de voorseyde Spelen gespeelt ende geciteert souden werden..."⁴⁰ Er moet vooral op worden toegezien of er dingen in zijn die de R.-K. religie afbreuk zouden doen.

Inzake de verwarring en misstanden rond het huwelijk poogt het Eeuwich Edict van keizer Karel, d.d. 4 okt. 1540 orde te scheppen. Het huwelijksgoederen- en erfrecht in geval van ontbreken van ouderlijke toestemming bij een geheim huwelijk wordt belicht.⁴¹

Een plakkaat uit okt. 1446 richt zich tegen de opeenhoping van kerkelijke goederen. De geestelijken hebben rond een overheidsonderzoek in dezen hun medewerking onthouden. De overheden ervaren deze cumulatie van geestelijke goederen c.a. als een bedreiging voor de welvaart van het land. Het plakkaat verbiedt verdere aankopen door orden en eveneens verkrijgingen bij testament.⁴²

Samenvattend: Uit het rechtshistorisch materiaal blijkt overduidelijk hoezeer het Hof van Holland en de Hoge overheid erop uit waren de rechten van de vorst en de onderdanen veilig te stellen tegenover de aanmatigheden van de lokale geestelijkheid en tegenover de greep van Rome op geld, goed en macht. In deze enkele geschetste zaken krijgen wij reeds een beeld van de misstanden in Rome in de 15e en 16e eeuw. De verhoudingen tussen kerk en staat zijn totaal verwrongen en verworden. De roomse keizer geeft blijk van zijn gefundeerde wantrouwen tegenover de Heilige Stoel.

3. Toespitsing op de 16e-eeuwse situatie in de Noordelijke Nederlanden

De tijd van de Opstand was een turbulente tijd voor de Nederlanden. Niet ieder kon het stormachtige gebeuren meemaken. Er klonken ook in protestantse kring kritische geluiden. Dit leidde o.a. in de Londense vluchtelingengemeente tot grote moeilijkheden tussen de predikant ds. Gottfridus Wingius en de gemeente aldaar, zodat zelfs de superintendent eraan te pas moest komen. Volgens Wingius was beeldenstorm door burgers niet toegestaan.⁴³

---

³⁸ Nik. Wiltens, *o.c.*, p. 695-699.

³⁹ *Studiën en Bijdragen*, art. van Aem. Wybrands, Amsterdam z.jr., p. 193-293.

⁴⁰ Nik. Wiltens, *Kerkelyk Plakkaatboek*, p. 701.

⁴¹ Nik. Wiltens, *o.c.*, p. 803/804.

⁴² Nik. Wiltens, *o.c.*, p. 508-510. Zo verzet de overheid zich evenzeer tegen grote invloed van de bullen van de paus en alle misstanden daaromheen. Er is een hele handel rond beneficiën en collaties vaak ten nadele van de echte collator. Er vloeit zo veel geld weg uit de landen, dat een plakkaat van mei 1497 spreekt van "grootte ende excessive sommen van penningen..." (*o.c.*, p. 511). Dit brengt armoede. De handel van het Hof van Rome in bullen wordt stevig aangepakt. De hele rechtsgang aldaar wordt ervaren als een bedreiging "contrarie die rechten, hoogheyte ende praerogativen, vryheden ende liberteyten van Ons ende Onse voorschrevene Landen, ende tot grootte versmadenisse van dien..." (*o.c.*, p. 512). De Procureur-Generaal moet ertegen optreden om zo de rechten van de vorst te waarborgen. Ook de geldhandel wordt ingedamd. (*o.c.*, p. 512/513).

⁴³ *Acta van het consistorie van de Nederlandse gemeente te Londen 1569 - 1585*, uitg. A.J. Jelsma en O. Boersma, 's-Gravenhage 1993, o.a. p. 105-107, juli 1570, p. 116 en p. 156/157 (de uitspraak van de superintendent, dec. 1570). Zie voor de persoon van ds. Wingius - Van Wingen, *Biografisch Lexicon dl 3*,

In de Noordelijke Nederlanden begon de Reformatie in diverse grotere en kleinere plaatsen door te werken met alle gevolgen van dien. Er zijn diverse studies verschenen over de doorwerking van de Reformatie in steden in de Noordelijke Nederlanden. Te denken valt hier aan Leiden (L. Knappert), Culemborg (Otto J. de Jong), Amsterdam (R.B. Evenhuis en Herman Roodenburg), Rotterdam (H. ten Boom), Haarlem (Joke Spaans), Kampen (F. van der Pol), ook Delft en omstreken (A.Ph.F. Wouters en P.H.A.M. Abels).⁴⁴

Over de situatie in het Noorderkwartier is reeds lang geleden gepubliceerd.⁴⁵ H.E. van Gelder heeft ons waardevolle informatie verschaft in zijn *Alkmaarse Opstellen* over Karel de Stoute en de geestelijke goederen, de Hervorming en Hervormden te Alkmaar alsmede over het geestelijk grondbezit en de steden van Hollands Noorderkwartier in de zestiende eeuw.⁴⁶ De situatie van Nieuwe Niedorp en Hoorn is evenzeer beschreven rond de Reformatie.⁴⁷

Voor Zuid-Holland zijn ook enige berichten beschikbaar. Zo is er een artikel inzake de overgang van Naaldwijk naar de nieuwe religie in 1572 en een bijdrage over het verloop van de Reformatie in Schelluinen.⁴⁸ Zo weten wij van de misstanden en het verval van de dienst rond de kapel van St.-Pancras te Oostvoorne.⁴⁹

Er is terecht op gewezen dat er nog heel veel lokaal onderzoek moet worden verricht naar de doorwerking van de Reformatie op plaatselijk en regionaal niveau.

In die troebele tijden was de rol van de Spaanse vorst lange tijd onduidelijk of werd bewust voor onduidelijk gehouden. Dat had voor de kerk ten gevolge, dat er bezinning plaats moest vinden op de rol van bede voor de koning in de boeken e.d.⁵⁰ Nogmaals komt men op de kwestie van gedrukte gebeden voor de koning van Spanje terug. De P.S. van Gouda, aug. 1601, besluit "dat het wtgelaten worde, waertoe men de magistraten ter plaatsen, daer druckerijen sijn, vermanen

Kampen 1988, p. 403-405; en tevens dit werk 2.2.2.2 inzake de Wingense twisten in de gemeente.

⁴⁴ L. Knappert, *De Opkomst*, Leiden 1908; Otto Jan de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, Assen 1957; R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, bijz. dl. I en II, Amsterdam 1965 en 1967; Herman Roodenburg, *Onder censuur*, Hilversum 1990; H. ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 1987; Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 's-Gravenhage 1989; F. van der Pol, *De reformatie te Kampen*, Kampen 1990; A.Ph.F. Wouters en P.H.A.M. Abels, *Nieuw en ongezien, Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*, dl 1 en 2, Delft 1994.

⁴⁵ Voor informatie over de vestiging van de gereformeerde kerk in Noord-Holland 1572-1608, zie *Ned. A. K.* dl. IV, p. 253-284; 354-387; dl. V, p. 137-160; 245-268; 387-409; dl. VI, p. 139-173 en voor de tijd ca. 1566 zie: *Studiën en Bijdragen* dl I, p. 143-152; 303-342; dl II, p. 117-128.

⁴⁶ Zie H.E. van Gelder, *Alkmaarse Opstellen*, Alkmaar 1960, p. 20-28 (inzake Karel de Stoute); p. 47-71 (inzake de Hervorming te Alkmaar) en p. 72-90 (inzake het geestelijk grondbezit in het Noorderkwartier). Zie voor Alkmaar ook: het art. van Gerrit Valk, Oproeren, onlusten en rellen in Alkmaar gedurende de Republiek, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 13e Jrg., nummer 5, 1981, p. 230-247.

⁴⁷ Alastair C. Duke, Nieuwe Niedorp in hervormingstijd, in: *N.A.K.G.* dl. 48, Afl. 1, Leiden 1967, p. 60-71; voor Hoorn (1560-1573) zie: C. Chr. Sol, Reformatie en magistraatsbeleid in Hoorn, circa 1560-1573, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 20e Jrg., nummer 3, 1988, p. 129-150.

⁴⁸ Inzake Naaldwijk, zie *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 5e Jrg., nummer 1, 1973, p. 33-41 De overgang van de Sint Adrianuskerk te Naaldwijk naar de nieuwe religie in 1572, art. van B. Ringeling; en inzake Schelluinen zie: *Alblasserwaard en Vijfheerenlanden, jaarboek 1984*, Utrecht 1983, p. 29-37 Het verloop van de reformatie in Schelluinen, art. van H.J. Zuidervaart, die informatie geeft o.a. over de rol van de Ridderlijke Duitse Orde in de Schelluinese situatie.

⁴⁹ Zie art. van A.A. Arkenbout en H. van der Graaf, De kapel en het kapittel van Sint Pancras op het Hof te Oostvoorne, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 4e Jrg., nummer 5, 1972, p. 240-263.

⁵⁰ *R.V. II*, p. 405 art. 47, P.S. Den Haag, okt. 1591. Bij de zuivering van de boeken door de drukkers moet de magistraat worden ingeschakeld.

sal tselfde den druckers te belasten.⁵¹ Er zal een nieuw formulier worden opgesteld om te bidden voor de welvaart van de Heren Staten en zijne excellentie, waarover overleg zal plaatsvinden met de advocaat. Ook hier kan men zien hoe hardnekkig oude verhoudingen de eerste decennia na de breuk met Spanje doorwerkten.

De indruk van de terechtstellingen van Egmond en Hoorne moet diep geweest zijn. Dit druiste in tegen het rechtsgevoel van de Nederlanders. Wettige rechters werden opzij geschoven. Raak getypeerd stelt Woltjer vast: "Zowel de inhoud van het vonnis als de wijze waarop het tot stand was gekomen, streden met in de Nederlanden wijdverbreide opvattingen over recht en rechtvaardigheid."⁵² De zaken kwamen enorm scherp te liggen.

Ingaan op het pardon van Requesens, 6 juni 1574, werd veelal gezien als verraad aan de goede zaak. In Wezel werd het niet geaccepteerd als iemand " 's duyvels pardoen ghehaeldt heeft".⁵³ Ook in de pamfletliteratuur werd ertegen gewaarschuwd, omdat het pardon bovendien als onbetrouwbaar gold.⁵⁴ Op deze politiek gevoelige terreinen stond de kerk voor vragen en uitdagingen in een nieuwe situatie.

De oude structuren vielen weg. Dat tekende zich ook af rond het kerkelijk bezit. Wij zagen hierboven reeds dat de kerk en verwante geestelijke instellingen voor de Reformatie op vele plaatsen beschikten over vele goederen.⁵⁵ Ten tijde van de Reformatie, met alle verwarring en ontreddeering, dreigde het gevaar van verduistering van kerkelijke goederen. Van der Pas spreekt hier zelfs van een schrikbewind door de hervormde Hendrik van Brederode, die zijn geldzakken vulde met bezittingen van kerken en kloosters.⁵⁶ Van Nierop heeft zich evenzeer over de problematiek van secularisatie van kerkgoederen door de edelen uitgelaten. Hierbij heeft Arend van Dorp (ca. 1530-1600) een slechte naam.⁵⁷ Toch wijst de auteur erop dat het ging om incidentele probleemgevallen en dat deze niet symptomatisch waren voor systematisch vergrijp door de edelen aan kerkgoed. Ondertussen stond de kerk wel voor de financiële gevolgen van een geweldige ontreddeering van oude structuren. Hoe moesten de predikanten worden bezoldigd?

---

⁵¹ R.V. III, p. 174 art. 40.

⁵² J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd*, p. 42. Deze politieke 'blunder' van Alva c.s. bewerkte ook "verontwaardiging van alle gematigden".

⁵³ J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *Communio et mater fidelium*, Köln/Delft 1971, S. 199; vgl. S. 193 en de kwestie rond Jan Sonneman, S. 229 en die rond het Heilig Avondmaal van Henrick Feyt, S. 243-246 und S. 252.

⁵⁴ Paul Fredericq, *Proza*, Bruxelles 1907, p. 69/70.

⁵⁵ Zo zijn wij redelijk geïnformeerd over het bezit van Heilige Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk te Dordrecht (1356-1967), zie inventaris met inleiding door W.C.M. Oosterhout, Dordrecht 1986. De auteur meldt de invloed van de Reformatie, waarbij op 2 maart 1575 waarborgen voor het voortbestaan werden gemaakt. De taak is drieledig: opvang van wezen; zorg voor zieken en pestlijders; uitdeling aan de armen, de zogenaamde proveniers. Naast ander (grond)bezit, had dit Heilige Geesthuis ca. 120 morgen land in Bleskensgraaf, naar mijn becijfering is dat circa 12% van het aldaar beschikbare areaal.

⁵⁶ W. van der Pas, *Tussen Vecht en Oude Rijn...*, Utrecht/Antwerpen 1952, p. 71/72 in een noot verwijst de auteur naar Rogier, dl I, p. 515 e.v.

⁵⁷ H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten, De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, 1984 (diss.), p. 132-134. Toch was hij en zijn opstelling "om vele redenen niet representatief voor de Hollandse adel." (o.c., p. 134). Over Van Dorp is ook K.W. Swart, *Willem van Oranje*, Den Haag 1994, p. 40 negatief; zie ook o.c., p. 44/45.

Dat zich ook hier lokaal problemen aandienen, kunnen wij o.a. bemerken in de Goudse situatie tussen 1572 en 1588.⁵⁸

De gereformeerde kerk in Holland stond dan ook voor geweldige uitdagingen in die begintijd, waarbij heel vaak de grenzen tussen kerkelijke en wereldlijke bevoegdheden aan de orde waren op spanningsvolle wijze. Dat kwam naar voren rond de handhaving van de tucht over leer en leven en de plaats en taak van de predikanten en kerkenraden. De magistraat van Leiden en van vele andere plaatsen konden dit moeilijk anders zien dan bemoeizucht van de kerk met het overheidsterrein.⁵⁹ De kerk stond voor vragen rond geheimhouding van informatie inzake tuchtgevallen. Hoe moest hier een afbakening worden gemaakt richting wereldlijke overheden, terwijl soms een ouderling tevens magistraat ter plaatse was?⁶⁰ Voor de gereformeerde kerk in de Nederlanden was de kerkelijke tucht over gemeenteleden en ambtsdragers onopgeefbaar, terwijl dit instituut voor de overheid maar al te vaak een steen des aanstoots was. Veel conflicten hebben zich afgespeeld rond handhaving van de kerkelijke tucht over leer en leven.⁶¹ Rond de handhaving van de zuivere leer speelde ook de ondertekening van de belijdenis door de ambtsdragers.⁶²

In dit alles speelt de kwestie van de tolerantie een belangrijke rol, zowel binnen de gereformeerde kerk als in de verhouding tot andersdenkenden en in het gehele maatschappelijke bestel van die dagen. Deze zaken lagen ook in 1612 ten tijde van het Bestand gevoelig. Zo vroegen enkele burgers van Bergen op Zoom, allen R.K., aan de Staten-Generaal "bij rekest teruggave van de mantels en hoeden, die de drost hun afgenomen heeft omdat zij in omliggende dorpen de mis hadden gehoord."⁶³

---

⁵⁸ C.C. Hibben, *Gouda in revolt*, Utrecht 1983, p. 114-120 'the payment and appointment of the reformed ministers'; hier ontstonden spanningen tussen consistorie en magistraat.

⁵⁹ Op de Leidse kwestie van 1579 zullen wij nader terugkomen, zie dit werk 3.2.2.2 Spanningen. De *Classicale acta I, Dordrecht*, 's-Gravenhage 1980, p. 71 willen de zaak Leiden richting magistraat voorzichtig aanpakken: "Dat men met den magistraet in aller liefelicheyt ende eerebiedinge handelen sal."

⁶⁰ Dordrecht, aug 1590, *R.V. II*, p. 376/377 art. 49; Den Haag, aug. 1599, wilde deze informatie niet richting magistraat bekendmaken, *R.V. III*, p. 135 art. 41. Zie ook voor een soortgelijk standpunt: Leiden, aug. 1600, *R.V. III*, p. 155 art. 50. Als het geheime zonden betreft.

⁶¹ T.J. van Griethuysen, in *Studiën en Bijdragen*, Amsterdam z.jr., p. 294-340 stelt dat aanvankelijk de ontzegging van het Heilig Avondmaal niet in zwang was, door een nu genoemde eerste trap van tuchttoefening (of kleine ban). Weren van het Heilig Avondmaal viel aanvankelijk samen met uitsluiting uit de gemeente. Vanuit Londen is er een ander gebruik in zwang gekomen op dit punt, waarbij in een tussenstadium reeds afhouding van de Dis des verbonds plaatsvond. De auteur wijst op M. Micron.

⁶² In Rotterdam, juni 1586, weigeren enige broeders te tekenen "omdat de overheydt haer sulcx niet en belastet", *R.V. II*, p. 273 art. 25; vgl. Delft, aug. 1587, *R.V. II*, p. 293 art. 16 in classis Leiden hebben sommigen nog niet getekend. Deze zaken liggen ook heel scherp op de P.S. van Hoorn, okt. 1608, *R.V. I*, p. 426/427 en p.431-433, waar sprake is van ingrijpen van de overheid in dezen, waardoor het recht van de kerk door de Staten wordt verkort.

⁶³ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1610-1670*, eerste deel 1610-1612, 's-Gravenhage 1971, p. 680. De Staten besluiten de drost op te dragen de mantels en hoeden onder borgstelling terug te geven, en geen verdere maatregelen te nemen zolang H.H.M. niet anders bevelen. Zie ook *o.c.*, p. 711 waar uitvoerders van maatregelen tegen misbijwoners aanspraak maken op een vergoeding. Zij ontvangen uiteindelijk 24 gld.

Er werd onder de dienaren van de gereformeerde kerk verschillend gedacht, waarbij de divergentie groot mag worden genoemd. Gellius Sneecanus Frisius had een gans andere theologische invalshoek dan bij voorbeeld R. Donteclock.⁶⁴

De kerk zag zich geplaagd voor een samenleving waarin veel aan de hand was, mede door de enorme veranderingen en ontredingen van de oorlog. Allerlei kerkelijke instituten, die lang de rechtsspraak rond huwelijk en echtscheiding hadden verzorgd, vielen weg. Er ontstond op meer dan één terrein een vacuüm. Reeds in 1523 was in het oudste Nederlandse verboden boek het bedelen door "cloecke menschen" afgewezen. De overheid moest daarop toezien. De rijken zouden arme jonge gezellen een ambacht moeten leren, dan behoeften zij niet meer te bedelen.⁶⁵

Van Deursen heeft in *Mensen van klein vermogen* o.a. gewezen op de wijdverbreide vechtlust in die dagen en het grote onderscheid tussen doodslag en moord.⁶⁶ Mocht een christen belasting innen? Volgens ds. H. Dyerickx stond dat een christen niet vrij.⁶⁷ Wat te denken van een brouwerij, kan dat voor een christen als nering?⁶⁸ Het valt niet te ontkennen dat openbare dronkenschap één van de grote problemen was onder kerkleden en zelfs onder predikanten komt het voor. Vele kerkelijke vergaderingen werden ermee geconfronteerd.

In vele huwelijkszaken stond de gereformeerde kerk voor nieuwe vragen rond competentie. Welke instantie besliste waarover en hoe dan wel?

Samenvattend: Op zeer veel terreinen kwam de gereformeerde kerk in Holland in deze opbouwfase voor grote beslissingen te staan. Daarbij werden de raakvlakken tussen de kerk en de overheden op alle niveaus gemakkelijk tot twistpunten, waarbij de spanningen hoog konden oplopen. Toch heeft de kerk van meetaf gekozen voor een inzet, waarbij de hele samenleving werd beoogd. De overheden ervoeren dat maar al te vaak als usurpatie.

Het was in de prille gemeenten van de gereformeerde kerk niet alles goud wat er blonk; ook niet onder de dienaren. Dat laat bijvoorbeeld de situatie in Puttershoek in 1575 duidelijk zien. Jan Simonss heeft zich daar ingedrongen. Er wordt op de classis Dordrecht over gesproken om de overheid in te schakelen. Er moet volgens de broeders worden opgetreden tegen hem die zij "voor eenen verstroyder en wolf der kercke Christi" verklaren en erkennen. Derhalve zullen zijne

---

⁶⁴ Zie voor Gellius Sneecanus Frisius, art. van J. Reitsma in: *Studiën en Bijdragen*, Amsterdam z.jr., p. 26-74 en de mening van Beza over Gellius, *o.c.*, p. 64-66. Opvallend is ook Gellius' opvatting aangaande Rom. 9, zie *o.c.*, p. 66/67.

⁶⁵ *Het oudste Nederlandsche verboden boeck 1523...*, toegelicht en uitgegeven door J.J. van Toorenenbergen, Leiden 1892, p. 188, zie ook dit werk 7.3.4. Zie ook: E. Geudeke, *Bedelen of bedelen. Kerkelijke en burgerlijke armenzorg op kleinstedelijk niveau: Edam, Monnickendam en Purmerend (1572-1650)* in: M. Bruggeman e.a., red., *Mensen van de Nieuwe Tijd, Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*, Amsterdam 1996, p. 118-146. Zij maakt gewag van goede verhoudingen in dezen tussen overheid en kerkenraad. Nergens werd getornd "aan de diakonale autonomie..." (*o.c.*, p. 139/140). In deze steden werd de diakonale ruimte niet door de overheden beperkt.

Inzake arm en rijk in de Gouden Eeuw, zie: G.J. van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten*, 's-Gravenhage 1970, bijz. p. 284-309.

⁶⁶ A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, Amsterdam 1991, p. 132-136; zie voor de houding van de kerk, *o.c.*, p. 136 incl. noot 160/162.

⁶⁷ *Classicale acta III, Rotterdam*, 's-Gravenhage 1991, p. 62. Deze predikant die zelf nogal dronk, had mogelijk heel veel moeite met imposten e.d., zie dit werk 4.2.5.

⁶⁸ P.S. Hoorn, mei 1584, *R.V. I*, p. 128 art. 9, de classis Enkhuizen moest eerst zelf een uitspraak doen, de andere classes denken mee. Op de P.S. van Alkmaar, juni 1593, is afgevaardigd "Jan Hermansz, brouwer, ouderling in Bovencarspel", *R.V. I*, p. 169.

excellentie en de Raden worden aangesproken.⁶⁹ Maar zo snel gaat het allemaal niet. In 1580 wil de betrokkene overplaatsing naar elders. Dat komt er pas van in 1586, wanneer de classis Dordrecht erin toestemt dat Jan Simonss naar Giessen Ouderkerk vertrekt "omme te beprufven, of hij aldaer meer vruechts saude schaffen dan hij in sijne voorgaende plaetse ghedaen heeft."⁷⁰

We moeten ons dan ook niet te veel voorstellen van zo'n plattelandsgemeente in die tijd. Uit een visitatieverslag van 1589 op de classis blijkt, dat leer en leven van de dienaar nu in orde zijn, maar er is nog geen kerkenraad. Er zijn geen ouderlingen en diakenen in Puttershoek en een "cleyn getal der lidmaeten...".⁷¹ In 1609 horen wij van dezelfde gemeente dat deze "in goeden welstant" verkeert.

Samenvattend: De kerk had in die tijd niet alleen te doen met externe belemmerende factoren en moeiten, maar juist ook intern waren er veel moeiten die tot allerlei spanningen aanleiding gaven. Zo was er ook in Woerden, okt. 1591, nog geen kerk van de gereformeerde religie.⁷² Wij moeten dan ook de aanvankelijke organisatiegraad van de kerk in Holland en het niveau van de ambtsdragers niet overschatten. Aandacht voor de predikanten, hun staan en hun inbreng op het raakvlak van kerk en staat zal binnen het geheel van deze studie onontbeerlijk blijken te zijn.⁷³

4. Het onderhavige onderzoek

Waaruit dit werk is gegroeid:

Een kerkhistorisch onderzoek, voornamelijk vanuit de acta van particuliere synoden van Noord- en Zuid-Holland, naar de wederzijdse verhoudingen en invloeden tussen kerk en staat met name in het gewest Holland tussen circa 1570 en 1620 en naar het daar achterliggende gedachtegoed, waarbij ook enkele kerkelijke, politieke, maatschappelijke en persoonlijke uitingsvormen van die tijd zijn betrokken.

De schrijver dezes weet zich al jaren geboeid door de vlakken waarop kerk en staat elkaar raken. De vraag naar de historische achtergronden van een streven als dat van de Nadere Reformatie heeft terdege meegespeeld. De vraag naar de wortels van het gereformeerde (kerkelijke) leven in het gewest Holland is hier op provinciaal niveau aan de orde gesteld.

De bronnen:

Voor de onderzochte problematiek kan men terecht bij vele bronnen. De hoofdbron vormen de acta van de Provinciale Synoden in Noord- en Zuid-Holland vanaf circa 1570 t/m 1620. Het accent ligt dus op kerkelijke bronnen en wel vooral die op provinciaal niveau. Deze keuze is

---

⁶⁹ *Classicale acta I, Dordrecht, 's-Gravenhage 1980, p. 40.*

⁷⁰ *O.c.*, p. 212.

⁷¹ *O.c.*, p. 267. Er wordt gedoopt en getrouwd en dit wordt naar behoren opgetekend. Zie ook *o.c.*, p. 536 sub 24.

⁷² *R.V. II*, p. 406 art. 51.

⁷³ Voor meer achtergrondinformatie over de predikanten in de Noordelijke Nederlanden zie o.a.: F.A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland, De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816*, Zoetermeer 1996 (diss.). F.A. van Lieburg, *Een duytsche clerck uit Rotterdam. De dominee van Graft. Wouter Adriaensz. van der Meulen (circa 1558-1645)*, in: M. Bruggeman e.a., red. *Mensen van de Nieuwe Tijd, Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*, Amsterdam 1996, p. 237-265; H. Roodenburg, *Predikanten op de kansel. Een verkenning van hun 'eloquentia corporis'*, in *idem*, p. 324-338; A.Th. van Deursen, *De dominee*, in: A.Th. van Deursen e.a. (red.), *Gestalten van de gouden eeuw. Een Hollands groepsportret*, Amsterdam 1995, p. 131-155.

ingegeven door de wens het minder bekende materiaal systematisch te bewerken voor een deelgebied. Bovendien zijn verschillende nationale synoden uit de onderzochte periode in monografieën uitvoerig belicht. Deze keuze houdt niet in een uitsluiting van andere kerkelijke bronnen. Op kleinere schaal zijn in het onderzoek kerkenraadsprotocollen en classisacta betrokken, ook via kennisname van de onderzoeken door anderen. Waar nodig zijn zaken tot op nationaal synodaal niveau belicht.

Tevens is gebruik gemaakt van wereldlijke bronnen als Resoluties van de Staten-Generaal; Notulen van de Staten van Holland; correspondentie van prins Maurits e.d. Dit gebruik heeft tevens het karakter van verificatie, om te zien of de kerkelijke bronnen juist zijn geïnterpreteerd, daar de acta niet altijd uitblinken in duidelijkheid inzake de verhouding kerk en staat. De kerkelijke bronnen spreken soms verhullend, juist over een ingrijpen van de overheden in kerkelijke zaken.

Bijzonder rond de twisten remonstranten en contraremonstranten zijn naast officiële kerkelijke bronnen pamfletten en andere literatuur geraadpleegd. Dit gebeurde in een poging af te tasten hoe de zaken in die tijd leefden, ook buiten de sfeer van de kerkelijke vergaderingen. Zo kunnen wij ons enigermate een beeld vormen hoe het gewone volk de dingen kreeg voorgeschoteld in pamfletten van beide partijen, en hoe de publieke opinie is gevormd.

De beperking tot het Noorderkwartier en Zuid-Holland is mede ingegeven door het vrij regionale karakter van de gereformeerde kerk in die begintijd. Dit hangt nauw samen met de zeggenschap van de Staten van Holland in eigen kerkelijke zaken, die veelal provinciaal werden gezien en geregeld. Men moet zich er voor wachten te massief te spreken over **de** gereformeerde kerk in de Nederlanden. Heel veel speelt zich af op provinciaal niveau en daarbij zijn er van gewest tot gewest aanzienlijke verschillen. Toegegeven wordt dat vergelijking op het punt van onderzoek tussen de diverse gewesten onderling in de Nederlanden van die tijd in dezen nog meer boeiend materiaal zou hebben opgeleverd, daarvoor ontbrak echter de ruimte en tijd.

Allereerst een korte verantwoording van de opname en omvang van **hoofdstuk 1 Historisch Kader en staatsrechtelijke structuren** binnen deze kerkhistorische studie. Een probleemstelling als de onderhavige laat zich niet goed beschrijven, als men daarbij geen oog heeft voor de verwevenheid met het gehele staatkundige en politieke leven van die dagen. In hoofdstuk 1 is gepoogd te zoeken naar wortels die ten grondslag liggen aan de onderzochte problematiek. Ook een kerkhistoricus zal zich terdege rekenschap moeten geven van het feit, dat er allerlei dwarsverbindingen bestaan, ook wanneer hij een afgebakend onderzoeksterrein betreedt. Zeker bij een onderzoeksveld als het onderhavige kan men niet vanuit het isolement van de kerkelijke bronnen alleen pogen te komen tot een verantwoorde beschrijving en analyse van de problematiek. Voor sommige lezers zal bijzonder het politieke en staatkundige gedeelte mogelijk weinig nieuwe gezichtspunten opleveren. Toch liggen hier rond de tolerantiegedachten, het recht van opstand, de strijd om godsdienstvrijheid en de vormgeving van de staat en de rechterlijke macht in de Noordelijke Nederlanden belangrijke gegevens die in het vervolg blijken te hebben doorgewerkt. Men kan de latere problematiek niet echt verstaan als men geen oog heeft voor de wordingsgeschiedenis van het gemenebest in de Noordelijke Nederlanden. Schrijver dezes is zich terdege bewust van het feit, dat hij in dit eerste hoofdstuk niet veel nieuw materiaal heeft gepresenteerd. Toch is gepoogd enige contouren te scheppen waarbinnen het onderzoeksveld moet worden geplaatst.

Zoals hoofdstuk 1 min of meer de contouren van de staat schetst, zo is **hoofdstuk 2 Kerkordelijke structuren en thema's** te beoordelen als een poging de kerkordelijke grondstructuren te schetsen als de klankbodem waartegen vele situaties, besluiten en conflicten resoneren.

Daar in de gereformeerde kerk van die tijd de prediking een centrale rol ging spelen, richten wij ons in **hoofdstuk 3 Kerk en staat: divergerende visie op de predikant** allereerst op de invloed van de overheden op de predikanten. Op allerlei wijzen blijken de dienaren des Woords in deze tijd van opbouw geconfronteerd te zijn met overheidsbemoeienis. Hier komen al grondlijnen aan de orde van het kerkelijk zelfverstaan rond het predikambt, als dienaren der kerk, in de dienst van de Koning der kerk. Daartegenover klinken ook andere geluiden van staatswege, als zouden predikanten in dienst van de overheden staan.

Aspecten als opleiding, studiefinanciering, stage, beroeping en verplaatsing, spanningen daaromtrent o.a. in Medemblik, het recht van de gemeente, problemen rond het patronaats- en collatierecht, het levensonderhoud van de predikanten en hun weduwen en wezen, bijzondere dienst door predikanten in het leger bijvoorbeeld vragen in hoofdstuk 3 onze aandacht.

Omdat tucht oefening voor de gereformeerde kerk onopgeefbaar is, denken wij in **hoofdstuk 4 Kerk en staat: strijd inzake de tucht** verder door aangaande de tucht over het leven en de leer van de dienaren der kerk. Wij krijgen daarbij een beeld van de problemen waarmee de jonge kerk in eigen gelederen worstelde. Bovendien zien wij de relatie van de kerk tot de overheden die - in het bijzonder over predikanten - zelf graag tucht oefenden. Het is echter de vraag of ze dat ook metterdaad deden.

Binnen dit kader is aandacht gegeven aan de interne leerverschillen die in de onderzochte periode almeer tot onenigheid in eigen kerkelijke kring leidden en die de verhoudingen tussen kerk en staat meer en meer gespannen maakten.

In **hoofdstuk 5 Kerk en staat: verstremgeling in vergaderingen** valt het licht op de kerkelijke vergaderingen, zoals de Staten daarop invloed hebben uitgeoefend gedurende vele jaren, o.a. via gecommiteerden. De toespitsing van het conflict tussen remonstranten en contraremonstranten wordt ook hier tastbaar in de kwestie Venator, het daaruit voortvloeiend verbod om te vergaderen op provinciaal niveau, de toch gehouden vergaderingen van correspondentie en de jarenlange strijd rond de bijeenroeping van een nationale synode. In het tweede deel van het hoofdstuk zien wij de neerslag van de beslissingen van Dordrecht 1618/19 op de provinciale synoden in een golf van schorsingen, afzettingen en censuur over remonstrantse predikanten, waarvan velen weigeren de akte van stilstand te tekenen. De invloed van prins Maurits voor en na de ontknoping van Dordrecht zien wij vooral uit enige van zijn brieven. De nasleep voor de politiek wordt vooral belicht aan de hand van het droevig lot van Rombout Hoogerbeets.

Hoofdstuk 6 Kerk en staat: betrokkenheid bij het openbare leven poogt compact de invloed van de kerk en de kerkelijke vergaderingen op het leven van iedere dag te schetsen. Waarbij achtereenvolgens worden belicht: onderwijs en opleiding; geld en goed; het huwelijk in ere; ontucht; dans en muziek; dronkenschap en herbergen; toneelspelen; zondagsheiliging en feestdagen; andere religieuze overtuigingen; publieke disorderen; doodslag; boeken e.d. en orgelspel en klokgelui. Steeds is vooral gezocht naar de opstelling van de kerk in deze zaken in haar spreken tot de overheden.

In **hoofdstuk 7 Kerk en staat: geestelijk erfgoed** is een poging ondernomen zicht te verschaffen op de achtergronden die vanuit Middeleeuwen, humanisme en Reformatie hebben doorgewerkt in de gereformeerde overtuiging in Holland in de onderzochte periode en in die van de remonstranten met name. Daarbij is ook het gedachtegoed van Beza uitgebreid aan de orde gesteld en van Erasmus en Erastus. In de lijn van deze laatsten beweegt zich het denken van

Hugo de Groot en Wtenbogaert, wier geschriften op dit punt zijn gezien. Gomarus, Trigland en Ant. Walaeus zijn als exponenten van de gereformeerde visie in dit onderzoek betrokken.

Zonder een duidelijk zicht op de aard en de ernst van de (leer)verschillen is het probleem van de scherpe verhoudingen tussen remonstranten en contraremonstranten niet helder te schetsen (zie 7.8). Derhalve zijn in 7.8.2 enkele specifieke themata nader belicht en in 7.8.3 enkele exegetische notities gemaakt. Voor de contraremonstranten ging het hier om het hart van de zaak. Dat verklaart mede hun jarenlange vasthoudendheid.

Hoofdstuk 8 Kerk en staat: de eeuwen door moest gezien de omvang van al het voorgaande beperkt worden gehouden. Het laat iets proeven van de gewestelijke verschillen. De schaduwkanten van Dordt 1618/19 worden enigermate belicht. In een enkele lijn wordt de geschiedenis van de remonstranten na Dordt getekend met de uitloop van het conflict naar de 18e eeuw. Na Dordrecht ging het volksleven 'gewoon' door, dit tot grote smart van de mannen van de Nadere Reformatie, die andere idealen voorstonden in hun reformatieprogramma's. De wezenlijke beslissingen van de onderzochte periode rondom het kerkelijk ambt, de verhouding tot de overheid, de plaats van de kerk in de samenleving en in het conflict over de genade worden in 8.8 kort verwoord. De summier geschetste actualiteit en de tolerantie vormen de afsluiting van dit hoofdstuk.

In **hoofdstuk 9 Samenvattende conclusies, nadere evaluatie en epiloog** wordt gepoogd compact het resultaat van het verrichte onderzoek te vermelden.

Een (terug)blik over het veld van onderzoek: Er is vrijwel geen terrein denkbaar waar staat en kerk elkaar niet raken in deze tijd van opbouw. Het is veelal een aftasten en zoeken naar nieuwe kaders.

Daarbij zijn de onderlinge verhoudingen verkennend, vaak getypeerd door achterdocht meer dan eens uitlopend op openlijke strijd. De titel van dit werk is ontleend aan de P.S. van Dordrecht, aug. 1590, waar tot viermaal toe door de broeders het begrip "achterdencken" aan de Heren Staten wordt toegeschreven aangaande de predikanten en de kerkelijke vergaderingen.⁷⁴ Uit het onderhavige onderzoek is inderdaad gebleken, dat er voortdurend vrees bij de overheden was voor grensoverschrijding door de Hollandse kerkelijke vergaderingen. Ook de kerken op hun beurt keken vaak met argusogen naar de overheidsinmenging in de kerkelijke zaken.

De opbouwfase van beide grootheden, staat en kerk, maakt de onderzochte periode tot een bijzonder boeiende. In die tijd zijn structuren gevormd die de eeuwen hebben getotseerd. Het onderzoek leidt ons naar een stuk wordingsgeschiedenis in een veel bewogen tijd, waarin de dingen nog volop in beweging waren. Binnen deze kaders komen allerlei kerkelijke en politieke figuren in deze studie voor het voetlicht.

De onderzochte periode tussen Wesel (1568) en Dordrecht (1618/19) is door W.F. Dankbaar mooi getypeerd: "Wir ziehen die Bilanz von dem, was nach Wesel geändert und geblieben ist und welche Vor- und Nachteile damit verbunden waren. Die einschneidendste Änderung ist, dass die Kirche in den Niederlanden mehr als ihr lieb war unter die Bevormundung der Obrigkeit geraten war."⁷⁵

⁷⁴ R.V. II, p. 362/363 art. 4.

⁷⁵ *Weseler Konvent 1568-1968, Eine Jubiläumsschrift*, Düsseldorf 1968, S. 86. Daarbij noemt W.F. Dankbaar, in deze bijdrage getiteld 'Von Wesel (1568) bis Dordrecht (1618-1619)' als voorbeelden de financiële afhankelijkheid van de kerken; professoren zijn aan de staat onderworpen; de afhankelijkheid van goedkeuring der magistraat bij beroepingswerk; de invloeden van de overheden rond vasten- en bededagen; de gecommiteerden

Dit brengt Dankbaar tot de conclusie: "Das Verhältnis zwischen Kirche und Staat entwickelte sich wesentlich weniger Ideal als Wesel es sich vorgestellt hatte. Aber um gerecht zu sein, müssen wir anerkennen, dass das Hemmnis durch die Obrigkeit gegenüber dem allzu rigorosen Auftreten der kirchlichen Führer oft grosses Unheil verhütet hat."⁷⁶

In een artikel 'Coming to terms with victory: the upbuilding of a Calvinist church in Holland, 1572-1590', heeft Pettegree zich evenzeer beziggehouden met de verhouding kerk en staat in voornoemd gewest.⁷⁷ Pettegree signaleert enerzijds de bijzonder snelle ontwikkeling "from a proscribed sect to the dominant church, enjoying monopoly rights to open public worship."⁷⁸ Anderzijds stelt de auteur, dat dit succes niet zonder schaduwkanten voor de kerk was. Op vele terreinen moesten compromissen met de Staten en magistraten worden gesloten. Pettegree signaleert als een belangrijk wrijvingspunt de autoriteit over de aanstelling van dienaren des Woords. Hij wijst daarbij ook op de spanningen in 1574 rond Hyperphragmus in Rotterdam. Voor de gereformeerden was deze man als dienaar niet acceptabel. Er kwamen niet alleen spanningen openbaar in Rotterdam, maar ook in Gouda en Leiden. Er ontstond eveneens strijd over de kerkorde, waarbij de bevoegdheden van kerk en staat speerpunten waren. Er worden door Pettegree nog heel wat meer strijdpunten opgesomd, rond de scholen, armenzorg, andere religies e.d.⁷⁹ De toelating tot de sacramenten vormde evenzeer een strijdpunt. De Staten wilden hier een grote openheid. De gereformeerde kerk eiste voor toelating tot het Heilig Avondmaal belijdenis van het geloof en handhaafde de kerkelijke tucht. De visie van de kerk op andere religieuze overtuigingen strookte veelal niet met die van de magistraten. Ook de openbare zeden en het openbare leven baarden de kerk zorgen, terwijl de magistraten aan hun zeggenschap in dezen vasthielden.

Voor Pettegree zijn de jaren 1590 en volgende de jaren van de waterscheiding. Hij stelt dan ook: "...already by this time the fundamental relationship between church and state - the key determinant in my view, of the nature of Dutch Calvinism - had been fixed."⁸⁰ Zo geeft de auteur een duidelijke onderstreping van het belang van de onderzochte problematiek. De verhouding kerk en staat heeft in zijn optiek een sleutelfunctie om het calvinisme in Holland te verstaan. Ondanks de ontevredenheid van de gereformeerde dienaren met het in die periode bereikte, ziet Pettegree het als "a considerable achievement". Al is de ontstane situatie ver verwijderd van de totale bekering van de maatschappij, zoals deze de dienaren voor ogen stond.

---

⁷⁶ ~~van de overheid in de kerkelijke en sociale verhoudingen vastgesteld. De slotopmerking inzake het rigoreuze optreden, dat zo heilzaam werd geremd, dient onzes inziens, met grote voorzichtigheid te worden behandeld. Daarbij is een woord als "oft" minder juist te noemen, zoals uit ons verdere onderzoek zal blijken.~~

⁷⁷ Andrew Pettegree, Alastair Duke and Gillian Lewis, edit., *Calvinism in Europe, 1540-1620*, Cambridge 1994. Zie voor genoemd artikel p. 160-180.

⁷⁸ *O.c.*, p. 160. Dit hebben de numeriek veel sterkere Hugenoten in Frankrijk nooit bereikt, een uitzondering vormt hier de situatie in het gebied van de koningen van Navarre.

⁷⁹ *O.c.*, p. 168. Hij wijst daarbij vooral op de lokale omstandigheden, waarbij de dienaren "the creation of a godly society" voor ogen staat. Pettegree is verwonderd over "the persistent militancy of the ministers", terwijl zij toch op vele punten van de magistraten afhankelijk zijn (o.a. ook inzake levensonderhoud).

⁸⁰ *O.c.*, p. 180.

1 HISTORISCH KADER EN STAATSRECHTELIJKE STRUCTUREN

1.1 Inleiding

Het onderhavige onderzoek richt zich vooral op de verhouding kerk en staat. Als wij deze begrippen hanteren dienen wij te bedenken, dat zij in de periode die ons onderzoek bestrijkt, nog niet zijn uitgekristalliseerd. De globale tijdsgrenzen 1570-1620 markeren een veelbewogen periode uit de geschiedenis van de Nederlanden. Zowel van de staatsinstellingen als van de kerkelijke organisatie geldt dat de zaak nog volop in beweging is. Dit hangt ten nauwste samen met de politieke verwickelingen van die tijd.

Binnen het kader van deze studie is het niet mogelijk in den brede de politieke en staatkundige achtergronden te schetsen. Toch dient er voor het verstaan van de onderzochte problematiek terdege oog te zijn voor de entourage waarin het geheel een plaats heeft gekregen. Het zijn de jaren van de Opstand en het Bestand. Hierin spelen politieke en religieuze factoren een rol. Tevens dienen wij oog te hebben voor de rol van de Staten van Holland, alsmede de Staten-Generaal en de overige politieke organen.

Onder de personen die in dit werk een belangrijke plaats innemen, dient zeker Willem van Oranje te worden vermeld. De Vader des Vaderlands heeft in verleden en heden ruime aandacht gekregen in de geschiedschrijving. Het is geenszins de bedoeling van deze paragraaf om bij de reeds bestaande literatuur, die ten dele van recente datum is, inhoudelijk veel nieuwe elementen aan te dragen; zo dat al mogelijke ware.¹

De beknopte belichting van de persoon en het werk van Willem van Oranje zal binnen het kader van deze studie vooral zijn religieuze overtuiging en levenshouding centraal stellen. Daarbij blijkt het element van de tolerantie van eminent belang te zijn.

1.2 Vader der verdraagzaamheid

1.2.1 Godsdienstige overtuiging van Willem van Oranje

In het leven van Willem van Oranje zijn een viertal perioden te onderscheiden wat betreft zijn religieuze overtuiging. Tot zijn elfde jaar is hij in de geest van de Reformatie opgevoed. Daarna heeft hij verdere vorming ondergaan o.a. aan het rooms-katholieke hof te Brussel. Daarop volgde een periode met vooral betrokkenheid op de lutherse geloofsovertuiging. Het laatste deel van zijn leven, tussen 1573 en 1584, was de prins verbonden aan de gereformeerde kerk. Sommigen hebben wel beweerd, dat Willem van Oranje levenslang heel soepel is omgegaan met religieuze zaken. Bijzonder rond zijn aansluiting bij de gereformeerde kerk is wel gesteld, dat daar niet zozeer religieuze als wel politieke motieven zijn keus hebben bepaald.

---

¹ Inzake recentere literatuur o.a.: E.O.G. Haitma Mulier en A.E.M. Janssen red., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984, Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*, Utrecht 1984; K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, Den Haag 1994; A.Th. van Deursen, *Willem van Oranje, Een biografisch portret*, Amsterdam 1995.

Men acht dit structureel voor de persoonlijkheid van de prins. Hij paste zich aan. In Brussel was hij rooms-katholiek en later om steun te verwerven bij de Duitse vorsten voor zijn strijd in de Nederlanden was hij meer luthers gezind en rond zijn tweede huwelijk met Anna van Saksen was hij voor de paus goed rooms-katholiek en voor de familie van de bruid evangelisch. Sommigen gaan zo ver dat ze in heel deze aanpassing huichelarij en een schijnvertoning zien.

Van Schelven acht niet dat de prins vrij te pleiten is van een zekere dubbelzinnigheid in zijn optreden. Toch werd dit in zijn tijd door velen volkomen geoorloofd geacht, of zelfs systematisch gepropageerd.² Het is niet zozeer een persoonlijke fout, maar een meer algemeen voorkomende in die tijd. Zijn broeder Lodewijk van Nassau heeft inzake Willem van Oranje in de loop van de jaren zestig gewezen op diens Nicodemus-houding. Innerlijk was hij losser van Rome, uitwendig kwam hij daar niet duidelijk voor uit.³ Naast deze factor wijst Van Schelven ook op een ondeskundigheid bij de prins in religieuze zaken, niet te verwarren met onverschilligheid. In dit verband brengt de auteur de kerkgang bij ds. H. Duifhuis in de Jacobikerk te Utrecht aan de orde. Daar hoorde de prins volgens eigen zeggen de beste preek van zijn leven. Dit viel bij de gereformeerde broeders verkeerd en ook daar bleek de prins mee te willen rekenen in het vervolg. Diverse imponerende figuren kunnen hem hebben beïnvloed rond 'overgangen'. De ene maal zal dat landgraaf Willem van Hessen zijn geweest, richting de lutherse overtuiging. Later zullen invloeden van Hugenenoten als du Plessis Mornay en Gaspard de Coligny hem in de richting van het calvinisme hebben gestuwd.⁴

Nog een stem uit de oudere literatuur willen wij beluisteren. W.F. Dankbaar verklaart "dat onder de verdiensten, welke Willem van Oranje voor ons vaderland heeft gehad, zeker een der uitnemendste is, dat hij het Calvinisme heeft erkend en toegepast als constitutief element van den opstand tegen Spanje en van de vestiging van een vrijen Nederlandschen staat, daarbij echter - tegen het streven van vele Calvinisten in - ruimte latend voor vrijheid van godsdienst en allen gewetensdwang of wereldlijke heerschappij der Kerk uitsluitende."⁵ De overgang van Willem van Oranje van het rooms-katholicisme naar het protestantisme is niet in alle delen helder te schilderen. Vroeg reeds heeft de prins zijn roeping gezien om op te komen voor de Nederlanden in de verdrukking, al zijn de godsdienstige motieven nog niet duidelijk.⁶ Aanvankelijk heeft de prins gekozen voor de legale en diplomatieke weg om zo iets voor de Nederlanden te kunnen bereiken. De calvinisten waren bereid tot radicaal verzet. Zij zagen de onlosmakelijkheid van politiek en godsdienst en schatten de ernst van de situatie werkelijk in: het betrof hier een bederf op alle levensterreinen: religieus, politiek en economisch, kortom het gehele maatschappelijke leven omvattend. Daar komt men met woorden alleen niet tot een nieuwe en gezonde constellatie. Aanvankelijk wilde Oranje geenszins voor een calvinist worden aangezien. Hij neigde meer tot het lutherse conservatieve denken omtrent gehoorzaamheid aan de overheid onder alle omstandigheden. Door allerlei factoren is hij echter heengegroeid naar een andere opstelling. Daarbij hebben naaste familieleden als moeder Juliana van Stolberg en zijn broeders Johan en Lodewijk, alsmede contacten met de Hugenenoten een belangrijke rol gespeeld. Ook zijn particulier secretaris Marnix van St.-Aldegonde heeft ertoe bijgedragen, dat Oranje steeds meer de zijde van de calvinisten ging kiezen.

---

² A.A. van Schelven, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek*, Haarlem 1933, p. 13.

³ A.A. van Schelven, *o.c.*, p. 13/14.

⁴ A.A. van Schelven, *o.c.*, p. 15/16.

⁵ W.F. Dankbaar, *Hoogtepunten*, Haarlem 1946, p. 86.

⁶ W.F. Dankbaar, *o.c.*, p. 87.

Dankbaar stelt: "Vraagt men of deze overgang tot het Calvinisme toch niet voornamelijk uit utilitaire motieven heeft plaats gehad, omdat Oranje wel inzag, dat van het Lutheranisme voor de bevrijding der Nederlanden niets te verwachten viel, dan moet geantwoord worden, dat dit redelijk overleg ongetwijfeld een rol zal hebben gespeeld. Maar met de verstandelijk-politieke overwegingen ging meer en meer een innerlijke gemoedsovertuiging gepaard."⁷ Dankbaar geeft vervolgens enige citaten waarin een calvinistische geloofsovertuiging doorklinkt "welke door de harde slagen van het leven is verdiept en gelouterd."⁸ Voor de datering van de openlijke overgang van Oranje tot het calvinisme kiest Dankbaar voor circa 1573. Het geloof gaf aan de prins van Oranje moed en doorzettingsvermogen in vaak zeer moeilijke omstandigheden. Hij heeft anderen daardoor geïnspireerd en krachtdadig doen zijn. Zo heeft hij ook invloed uitgeoefend op de Staten.⁹ Er bleef een duidelijke distantie tussen Willem van Oranje en sommige onverdraagzame calvinisten. Oranje voerde geen propaganda voor zijn kerkelijke keuze. Bovendien tekent Dankbaar aan: "Iedere overheersing der Kerk over den staat achtte Oranje uit den boeze."¹⁰

Toch heeft Willem van Oranje met de groei van zijn calvinistische geloofsovertuiging, de religie meer en meer erkend "als grondmotief voor den vrijheidsoorlog."¹¹ Er waren onder de opstandelingen aanhangers van de religie- en van de vrijheidspartij. De eerste partij werd vooral gevormd door de kerkelijke leiders, de tweede door de leden van de adel en de gewestelijke en stedelijke bestuurders. De tweede partij werd wel uitgescholden door de kerkelijken als "libertijnen". Al streeden deze libertijnen tegen kerkelijke overheersing en streefden zij naar staatkundige vrijheid en geestelijke tolerantie, dit sluit niet uit dat ook voor hen religie en vrijheid met elkaar verbonden waren.

Voor ons onderzoek liggen hier belangrijke wortels. De gespannen verhoudingen tussen kerk en staat in de Nederlanden zijn mede hierop terug te voeren. De breuklijn tussen kerkelijken en libertijnen tekent zich reeds vroeg af en is blijvend van invloed op de onderzochte periode.

Swart wijst in zijn boek over Willem van Oranje en de Opstand de persoonlijke geloofsovertuigingen van de prins aan als "eerder oecumenisch dan calvinistisch"¹² Ook Swart herkent in de uitingen van de prins zijn "sterke godsvertrouwen", o.a. na de val van Haarlem. Swart noemt dit "een oudtestamentisch vertrouwen in de Heer der heerscharen" en tekent er voorts bij aan: "Het is stellig niet een specifiek calvinistisch geloof."¹³ De auteur wijst ook op verschil van mening tussen Oranje en Marnix enerzijds en zijn broer Jan van Nassau anderzijds, waarbij de laatste Oranje verweten te veel op mensenwerk te vertrouwen. Swart geeft toe dat de prins zich in de keuze van zijn middelen vaak weinig scrupuleus betoonde.

In zijn biografisch portret van Willem van Oranje gaat Van Deursen ook op deze materie in. Hij ziet het leven van de prins binnen het kader van zijn tijd en zegt daarvan: "Het brandende probleem van de zestiende eeuw was de crisis van de christelijke Kerk."¹⁴ De scheiding katholiek

---

⁷ W.F. Dankbaar, *o.c.*, p. 90.

⁸ W.F. Dankbaar, *o.c.*, p. 91.

⁹ W.F. Dankbaar, *o.c.*, p. 92 en 93.

¹⁰ W.F. Dankbaar, *o.c.*, p. 93.

¹¹ W.F. Dankbaar, *o.c.*, p. 95.

¹² K.W. Swart, *Willem van Oranje*, p. 47. Ook hij wijst daarbij op de lovende woorden van Oranje voor de Utrechtse prediker Duifhuis.

¹³ K.W. Swart, *o.c.*, p. 48.

¹⁴ A.Th. van Deursen, *Portret*, p. 12.

en protestant voltrok zich en was diep ingrijpend. Van Deursen onderstreept het belang van die gebeurtenissen ook voor het staatkundige en politieke leven. De keuze voor het Brusselse hof bracht met zich het offer, in religieus opzicht, dat de jonge prins katholiek zou worden opgevoed. Terecht vraagt Van Deursen aandacht voor de humanistische invloeden (o.a. Erasmus) op de prins en diens religieus tolerante opstelling.¹⁵ Op zich had Willem van Oranje volgens eigen zeggen in die jeugdperiode niet veel interesse voor religie. Van Deursen acht de oudste brieven van de prins nogal oppervlakkig inzake God.

Voor de diep gelovige Juliana van Stolberg lagen de zaken religieus anders dan voor haar zoon die carrière maakte aan het hof. Zij heeft hem gewezen op de meest wezenlijke dingen van het leven. Opvallend is wat Van Deursen aantekent rond het overlijden van Willems eerste vrouw. "Oranje is een man geweest die groeide in tegenspoed."¹⁶ Hier licht even iets op van wat later religieus van groot belang blijkt te zijn voor Willem van Oranje.

In die eerste tijd heeft Oranje gepoogd de tegenstellingen tussen lutheranen en calvinisten te overbruggen. Daarover schrijft Van Deursen zeer behartenswaardige zaken: "De wil tot vereniging ontbrak volkomen. Zag Oranje dat niet? Beter is het waarschijnlijk te zeggen: hij was niet in staat het te zien. Zelf was hij niet aan een bepaalde belijdenis gehecht, en hij begreep niet dat anderen dat wel waren."¹⁷ Van Deursen wijst erop, dat aanvankelijk in de tijd van de strijd voor de Nederlanden Willem zich sterk oriënteerde op de Confessie van Augsburg.¹⁸

Helder schetst Van Deursen de verdere ontwikkeling van de religieuze overtuiging van Oranje. Lodewijk van Nassau ging - onder Franse invloed - als eerste van het huis over tot het calvinisme. Dit kan later zeker invloed hebben uitgeoefend op zijn broeder Willem van Oranje. De aanvankelijke lijn van steunen op onzekere, voorwaardelijke Duitse beloften moest Oranje op den duur los laten. Aansluiting bij het calvinisme zou op den duur dan ook onvermijdelijk zijn.¹⁹ In de zomer 1566 ging Oranje in Antwerpen nog ijverig naar de mis. "Tolerantie was immers het hoofdartikel van zijn geloofsbelijdenis. Toen in Antwerpen de katholieken in het nauw dreigden te raken, koos hij demonstratief hun kant."²⁰ Toen aan het einde van 1566 de katholieke reactie opkwam, zou misbezoek uitgelegd kunnen worden als steun aan de herlevende geloofsvervolgung. Oranje liet Rome los, rond kerst 1566 en bleef ook pasen 1567 weg uit de mis. Dan vraagt Van Deursen terecht: "Maar wat kwam daarvoor in de plaats? Nu moest de Erasmiaan voor zichzelf een keus doen - en bleek tot kiezen nog niet in staat."²¹ Ook Van Deursen wijst op het element van onwetendheid bij Oranje. Toch signaleert de auteur een verder ontwakende religieuze overtuiging, vooral tot uiting komend in: "Een rotsvast vertrouwen dat God hem helpen zal, hoe ook zijn vijanden tekeergaan."²² Daarbij tekent Van Deursen aan dat deze overtuiging niet aan één bepaalde confessie is gebonden. Oranje zelf stond open voor brede samenwerking tussen luthers en calvinisten blijkens zijn pogingen rond de synode van Emden (1571).

---

¹⁵ A.Th. van Deursen, *o.c.*, p. 14/15.

¹⁶ A.Th. van Deursen, *o.c.*, p. 22.

¹⁷ A.Th. van Deursen, *o.c.*, p. 42.

¹⁸ A.Th. van Deursen, *o.c.*, p. 43: "...want in 1566 heeft de prins overwogen zich openlijk te verklaren voor de Augsburgse geloofsbelijdenis." Dit liet hij na omdat hem dat toch niet de gewenste Duitse steun zou opleveren en hij mogelijk het vertrouwen van alle partijen zou verliezen. "Heel verstandige overwegingen dus, maar het hart raakten zij niet." (*ibidem*).

¹⁹ A.Th. van Deursen, *o.c.*, p. 47.

²⁰ A.Th. van Deursen, *ibidem*.

²¹ A.Th. van Deursen, *ibidem*.

²² A.Th. van Deursen, *o.c.*, p. 49.

Mooi is ook de weergave van de auteur van de geestelijke drijfkracht van Oranje: "Oranje heeft altijd de blik op de toekomst gehouden. Dat gaf hem de geestkracht zich te ontworstelen aan de druk van een schijnbaar troosteloos heden. Eens zal het anders worden, en hij zal het zien: zo niet in dit aardse leven, dan in een beter leven na de dood. Het is Oranjes oude optimisme, nu tot onwankelbaar godsvertrouwen gerijpt."²³

Inzake de overgang naar het calvinisme geeft Van Deursen een heldere en overtuigende weergave. De auteur gaat in op het argument dat de overgang een louter politieke beslissing geweest is om de calvinisten voor zich te winnen. Natuurlijk was de prins zich bewust van de signaalwaarde van deze publieke daad. Toch wist Oranje wel degelijk van de afkeer bij vele vorsten van calvinisten, hetgeen bij zo'n overgang de kans op hulp van buiten verkleinde. De prins wist van de minderheidspositie van de calvinisten, zelfs in Holland en zeker daarbuiten. Kernachtig geeft Van Deursen de stand van zaken aldus weer: "Hij sloot zich aan bij mannen die alle compromissen afwezen. Hij koos voor een Kerk die vrede op Spaanse voorwaarden slechts kon betalen met haar eigen ondergang. Dat was de politieke betekenis van Oranjes keus. Hij vereenzelvigde zich met de partij die de strijd tot het einde moest voortzetten."²⁴ Ook over Oranjes innerlijke ontwikkeling schrijft de auteur behartenswaardige zaken. Hij wijst op de invloed van het sneuvelen van de broeders Lodewijk en Hendrik in 1574 op de Mokerhei. In zijn schrijven aan zijn broer Jan geeft Oranje uiting aan zijn diepe geloofsvertrouwen. Hier klinken tonen door die wijzen op de enige troost in leven en sterven en "dat is precies wat de calvinisten met hem beleden in de Heidelbergse Catechismus."²⁵

1.2.2 Tolerantie bij Willem van Oranje

De controverse tussen gereformeerd en katholiek liep door de hele vrijheidsstrijd van de Nederlanden heen. Uiteindelijk liep het uit op een breuk tussen Noord en Zuid. Voor Willem van Oranje was de godsdienstpolitiek één van zijn moeilijkste staatkundige problemen. Toch lag hem deze zaak zeer na aan het hart. Zijn ideaal in dezen heeft hij niet kunnen bereiken, toch heeft hij ook in religieuze zaken verregaande invloed op de vorming van de Verenigde Nederlanden uitgeoefend.

Wij hebben hier een grondmotief in de denkstructuur en levenshouding van Oranje in beeld. Al vroeg in zijn politieke loopbaan is dit aanwijsbaar. Boeiend materiaal is hierover te vinden in de vroege correspondentie van de prins rond zijn vorstendom Oranje. In een brief, van 13 febr. 1564, aan landgraaf Willem van Hessen maakt de prins melding van een brief van de paus waarin deze kritiek oefent op de religie-politiek van de prins in Oranje:

"So hatt auch der pabst ein brief geschrieben und halt uns hoch verdachtig das wir unsern armen underthanen und angehörigen unsers Furstenthumbs Uranien zue gueten und erhaltene ruhe und ainigkeit, die Relligion der freien, unbefarten gewissen zugelassen und gestattet haben..."²⁶ Deze

²³ A.Th. van Deursen, *o.c.*, p. 52.

²⁴ A.Th. van Deursen, *o.c.*, p. 59.

²⁵ A.Th. van Deursen, *o.c.*, p. 60.

²⁶ *Archives ou Correspondence inédite de la maison D' Orange-Nassau*, door Groen van Prinsterer, Première Serie, Tome I, 1552-1565, Leiden 1835, p. 139; vgl. ook p. 142. Ook keurvorst August van Saksen gaat op de vragen van de prins in, zie p. 155/156. Tevens treffen wij over deze materie een brief aan van de hertog van Württemberg aan de landgraaf van Hessen, *o.c.*, p. 158/159, d.d. 9 maart 1564. De overgang in Oranje heeft voor de katholieke kerkendienaren nare financiële gevolgen, o.a. vandaar hun verzet. Daar zou de prins een goede regeling voor moeten maken om verdere problemen te voorkomen. Maar de prins moet "dasz wort Gottes auch rheim und lauter ... predigenn..." laten (p. 159). Dat is zeer goed te verdedigen en dan kan de paus niet veel meer ondernemen.

religiepolitiek blijkt voor de paus een doorn in het oog te zijn, de prins vreest allerlei tegenmaatregelen en vraagt de landgraaf om advies ("umb getreuen Rath").

Op 16 april 1564 schrijft de prins over dezelfde kwestie aan de keurvorst van Saksen. Hij wijst op Oranje als eigen vrijgoed, het is geen leen van de paus, Spanje of Frankrijk. De jurisdictie behoort aan Willem van Oranje, toch maakt hij zich zorgen om de paus, die het mogelijk niet bij die ene brief laat, maar verder zal pogen te gaan. Ook aan de keurvorst vraagt Oranje raad.²⁷

Uit correspondentie van 13 aug. 1564 blijkt dat het rond het vorstendom Oranje nog niet tot rust is gekomen. Opnieuw schrijft de prins aan de landgraaf Willem van Hessen over de paus die de koning van Frankrijk aanzet om de muren en bolwerken van Oranje af te breken. Hoe de paus het vorstendom Oranje ziet is mooi getypeerd: "... das Uranien nichts anders sey als *altera Geneva*, darinn sich alles undthaldt undt versamble was in seinem landt der religion halbenn vertrieben werde."²⁸ Het is daar een wijkplaats voor vluchtelingen vanwege hun religieuze overtuiging.

In het antwoord van Willem van Hessen, van 24 aug. 1564, treft ons de geloofsovertuiging. Inzake de bedreigde muren van Oranje schrijft hij: "sed qui sedet in altissimis Dominus irridebit eos, Uund derselbige wirdett auch seine Christliche Kirchen vor irenn geschwinden anschlegen, ob Gott wil, wol beschützenn."²⁹

Consequent heeft Oranje gehandeld in deze gewetenszaak. In zijn beroemde rede voor de Raad van State, oudejaarsdag 1564, gaf hij reeds blijk van zijn visie op het beginsel van gewetensvrijheid en tolerantie tegenover andersdenkenden. Willekeur van vorsten aangaande het geloof der onderdanen kon hij niet accepteren.³⁰

Aanvankelijk zag hij zelf de grenzen tussen de verschillende geloofsovertuigingen nog vloeiend en stond hij een soort fusie voor. In de eerste tijd zullen ook bij zijn tolerantie-gedachten praktisch politieke motieven een belangrijke rol hebben gespeeld. Hij wilde het financieel en moreel draagvlak voor de vrijheidsstrijd zo breed mogelijk houden. Eensgezindheid was voor Oranje een machtig wapen. Toch waren er niet alleen politieke motieven voor de tolerantie, ook was er de billijkheidsoverweging.³¹ Zo nam Willem van Oranje het openlijk op voor de doopsgezinden in Middelburg. In 1574 koos deze stad de zijde van de Staten. Spoedig waren de calvinisten in de meerderheid en zij maakten het voor de andere hervormingsgezinden moeilijk in hun geloof en leven. Men kwam er achter dat vele kinderen, namelijk van de doopsgezinden, ongedoopt bleven. De vroedvrouwen moesten een eed zweren, dat zij direct de predikant van de geboorte van een kind op de hoogte zouden stellen; zo luidde een rekest van de kerk aan de overheid. Er werd dopers onderwijs gegeven en er werden openlijk doperse boeken verkocht. Het aantal doopsgezinden groeide gestaag. De kerk zag als oplossing, dat de overheid van alle onderdanen in de stad de eed moest afnemen. Ook de luthersers keerden zich tegen de doopsgezinden. Hierdoor kwamen de laatsten in grote verlegenheid.

In 1577 vertoefde Oranje in de stad en wendden de doopsgezinden zich tot hem met een klacht over de magistraat die hun nering ten zeerste beknotte. Hun winkels werden gesloten omdat zij

---

²⁷ *Archives ou Correspondance*, Première Serie, Tome I, p. 168-170.

²⁸ *Archives ou Correspondance*, Première Serie, Tome I, p. 183.

²⁹ *Archives ou Correspondance*, Première Serie, Tome I, p. 189.

³⁰ W.F. Dankbaar, *Hoogtepunten*, p. 110; vgl. ook J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd*, p. 30, 104/105: "In de Raad van State stelde hij [Oranje] de positie van de godsdienstige minderheden openlijk aan de orde en sprak uit dat vorsten niet het recht hebben over het geweten van hun onderdanen te heersen en hun de vrijheid van godsverering te ontnemen."

³¹ W.F. Dankbaar, *o.c.*, p. 110.

weigerden de eed af te leggen. In zijn brief aan de magistraat d.d. 26 jan. 1577 neemt Oranje het ronduit op voor de doopsgezinden. Ook zij hebben voor de vrijheid veel op het spel gezet. Deze lieden verdrijven uit Middelburg zou elders tot soortgelijke actie leiden met alle nadeel voor de handel. Het "ja" van de doopsgezinden zal dezelfde kracht hebben als de eed. Hun winkels moeten open.

J.P. Scholte tekent aan: "Een bijzonder merkwaardige brief is dit. Oranje stelt zich hierin op een zeer hoog standpunt. Hij treedt op als beschermer van de algemeen gehate Doopsgezinden!"³² De Middelburgse predikanten Caspar v.d. Heiden en Jean Taffin bieden tegenstand. Men schakelt Marnix van St.-Aldegonde in om via zijn invloed op de prins de vrijheid van de doopsgezinden in te perken. De prins blijft bij zijn standpunt en had daar grondige redenen voor. Later onderneemt de magistraat nog een aanslag op de doopsgezinden. Opnieuw wenden zij zich tot Oranje die nu in Antwerpen vertoefde. De magistraat krijgt opnieuw van de prins een krasse brief. Men heeft blijkbaar geen acht geslagen op zijn eerdere brief. Oranje ziet zich genoodzaakt opnieuw ten gunste van de vervolgdgen op te treden en hij verklaart dan openlijk "dat het hun niet past, zich te bekommeren om iemands consciëntie. Hij beveelt uitdrukkelijk na te laten de doopsgezinden te molesteeren of te beletten te voorzien in 't onderhoud van hunne gezinnen. 'Wacht u er voor dezen lieden in iets te benadeelen of hun boeten op te leggen'."³³

Later heeft de magistraat weer een andere grief tegen de doopsgezinden gevonden, namelijk hun weigering om wapens te dragen bij de bewaking en verdediging van de stad. Weer neemt men als maatregel winkelsluiting e.d. Opnieuw wenden de doopsgezinden zich tot Oranje. Diens antwoord is gedateerd 29 jan. 1582. Zelfs in 1593 zijn de doopsgezinden nog genoodzaakt zich tot Maurits te wenden wegens problemen in Middelburg. Maurits conformeert zich in zijn antwoord d.d. 4 maart 1593 aan de besluiten van zijn vader Willem van Oranje. Daarna worden de doopsgezinden in Middelburg ongemoeid gelaten.³⁴

1.2.3 Hoe verhiel deze tolerantie zich tot de calvinistische opvattingen?

De meeste auteurs typeren de calvinisten van die dagen als onverzettelijk, en onverdraagzaam. Dat moest toch wel tot botsingen leiden met de opvattingen van Oranje? Het ging Oranje immers om tolerantie voor andersdenkenden. Hij beoogde geenszins "de ruil van Spaanse tegen calvinistische onverdraagzaamheid"³⁵ In de jaren 60 te Antwerpen gaf hij daar duidelijk uiting aan. Zo ook in zijn afkeuring van de beeldenstorm. De tolerantiepolitiek van Oranje was van hoog zedelijk niveau, maar had helaas maatschappelijk, politiek en religieus een heel smalle basis. Ten opzichte van Oranje mag men vele calvinisten uit zijn dagen wel aanduiden als radicaal en onverzettelijk in religieuze zaken. Lodewijk van Nassau is de eerste broer die overging naar het calvinisme. Hier spelen Huguenoten duidelijk een rol bij.

---

³² J.P. Scholte, Bijdrage tot de kennis van de godsdienstige verdraagzaamheid van prins Willem I, opgenomen in: *Uit den Hervormingstijd, Historische Opstellen...*, 's-Gravenhage 1906, p. 30. Vgl. *N.A.K.G. nieuwe serie dl. IV*, 's-Gravenhage 1907, blz 26 e.v.

³³ J.P. Scholte, *o.c.*, p. 32.

³⁴ *O.c.*, p. 33; vgl. voor de tekst van de diverse brieven ook p. 34-41.

³⁵ A.Th. van Deursen, *Portret*, p. 39; vgl. ook p. 37 en 40. Vele vorsten stonden heel kritisch tegenover de calvinisten. Als oproerige lieden werden zij gezien. Zo lezen wij (*o.c.*, p. 42) dat Jan van Nassau ze beschouwde als andere "boze rotterijen en sekten", die God moge weren. Lodewijk zag ze als een volkje dat bij een toegestoken vinger terstond de hele hand nam. De verhouding met de lutherse Duitse vorsten ging aanvankelijk Willem ten zeerste ter harte, omdat hij vandaar steun dacht te kunnen krijgen. Hij zocht aansluiting bij de *Confessio Augustana*.

Op het punt van de religieuze tolerantie valt er een blijvend diepgaand verschil tussen Oranje en de calvinisten te constateren. Wie de tolerante Oranje teveel toegeeflijkheid verwijt ten opzichte van de calvinisten, geeft zich niet echt rekenschap van de zeer complexe politieke en militaire situatie toen. De ruimte voor Oranje om te opereren was uitermate beperkt. In het heetst van de strijd moest hij werken met een calvinistische minderheid in de Nederlanden. Dat heeft de prins in de realisering van zijn hoge idealen op vele wijzen beknut. Dat mag hem niet als zwakheid of opportunistische worden aangerekend. Veelal kon hij niet anders, hoewel hij graag anders wilde.

De politieke opstelling van Oranje was steeds gericht op gelijke (religieuze) rechten voor protestant en katholiek. Hij zag daarin ook een middel tot eenheid en samenbinding in de gezamenlijke strijd tegen de Spaanse tirannie. Hoe consequent hij hierin was, toont ons de Pacificatie van Gent. De religieuze bepalingen sloten grotendeels aan bij de idealen van Oranje in diens tolerantiepolitiek. Toch heeft die politiek in de praktijk gefaald. Daar is zeker ook het onbuigzame karakter en radicale, onverzettelijke optreden van calvinisten o.a. in Gent debet aan geweest. Willem van Oranje stonden andere idealen voor ogen. De mislukking ging hem geweldig aan het hart. De prins heeft zo lang mogelijk het hele volk in het oog gehouden, zulks ook volgens het advies van Charles de Meyere kort voordat Oranje uit Dillenburg vertrok.³⁶

Ook J.J. Woltjer wijst erop dat o.a. het optreden van de Geuzen vele mensen van de middengroep heeft vervreemd van de strijd voor de vrijheid. Oranje had de grootste moeite om de zaken van en rond de Geuzen in goede banen te leiden. Hij had een afkeer van de gepleegde wreedheden.³⁷ Bijzonder de katholieken gingen zich afvragen waar de beloofde tolerantie van Oranje bleef. Vooral de middengroep schrok van de protestantse agressiviteit rond 1566. Dat heeft zeker in het Zuiden van de Nederlanden velen losgeweekt van de goede zaak. Ook J.J. Woltjer heeft gewezen op de blijvende verschillen inzake tolerantie tussen Oranje en de calvinisten. "De strenge calvinisten hadden hun eigen plannen voor de opbouw van de kerk in bevrijd Nederland en zij wantrouwden Oranjes bedoelingen, zijn te 'politieke' instelling."³⁸

Het verschil tussen Oranje en de calvinisten werkte immers duidelijk door in beider verschillende visie op de verhouding kerk en staat. Terecht is door Woltjer erop gewezen: "Oranje's voorkeur ging stellig uit naar een zo breed mogelijke protestantse kerk..."³⁹ Dat stond haaks op het kerkmodel van de gereformeerden, die de tucht rondom het Heilig Avondmaal voluit serieus wilden nemen. Reeds in Emden (1571) werd het verschil van gevoelens tussen Oranje en de Nederlandse kerken tastbaar. De kerk koos voor haar eigen geestelijke organisatie, zoals wij later zullen zien.

Toch bleef Oranje waakzaam, dat de calvinisten van Holland geen "calvinistisch gemenebest maakten, waarin Kerk en Staat met elkaar samenvielen."⁴⁰ Ter adstructie van de constante remmende factor in dezen wijst Van Deursen op de situatie ten tijde van Leicester. De poging om het calvinisme geheel aan de macht te brengen strandde bijzonder in Holland en bleek volstrekt kansloos.

---

³⁶ K.W. Swart, *Willem van Oranje*, p. 42. Dit was ook een stimulans voor het godsdienstig beleid van tolerantie. Charles de Meyere wees Oranje erop "dat hij de bijstand zou behoeven van alle leden van de bevolking, niet alleen van de kleine schare die gereformeerde leerstellingen huldigde, en hij daarom ook de katholieken, lutheranen en doopsgezinden volledige vrijheid van godsdienst diende toe te zeggen."

³⁷ J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd*, p. 48, 53, 55/56 en bijzonder p. 107/108.

³⁸ J.J. Woltjer, *o.c.*, p. 47.

³⁹ J.J. Woltjer, *o.c.*, p.110.

⁴⁰ A.Th. van Deursen, *Portret*, p. 60.

Van Schelven had al eerder aangetoond hoe het gevoelen van de prins omtrent de verhouding kerk en staat verschilde met dat van Marnix van St.-Aldegonde en Jean Taffin c.s.⁴¹ Uit deze correspondentie blijkt dat Oranje vreesde, dat de kerk een nieuwe heerschappij zou ontwikkelen door het juk van de kerkelijke rechtspraak, waarbij zij zou treden in de rechten van de magistraat en een inquisitie erger dan voorheen de Spaanse zou ontstaan. De gereformeerde tuchttoefening werd door de prins - mogelijk mede door kwade tongen - gezien als gevaar voor het staatsleven. Hier had een man als Frederik III van de Paltz geheel andere opvattingen, hij wantrouwde dan ook Oranje.

Terecht heeft Van Schelven erop gewezen, dat de calvinisten de Nassaus niet altijd die eer hadden gegeven en dat respect betoond, dat hun toekwam. Ook signaleert de auteur een tweespalt tussen beginsel en praxis. Het ideaal blijkt in regeerpraktijk zelden of nooit realiseerbaar. Toen de gereformeerde kerk in aanzien gekomen was, moest een staatsambtenaar lid zijn van die kerk. Tuchtmaatregelen hadden dan ook een weerslag op de maatschappelijke positie.

1.2.4 Intermezzo - hoe zag men de calvinisten inzake de verdraagzaamheid?

Hier was niet ieder even gerust op. Er werden in die tijd duidelijk signalen gehoord, dat men de calvinisten op het punt van de verdraagzaamheid niet vertrouwde. Het is goed om te luisteren naar een aantal fragmenten uit pamfletten tussen 1579 en 1600.⁴²

Allereerst aandacht voor een citaat uit *Justificatie des Magistraets tot Leyden in Hollant. Teghens de Calumnien, ter saecken vande differenten, tusschen henluyden ende eenighe vande Ghemeente aldaer, by den selven den Magistraet wat min dan Christelicken nageseyt...* Int Jaer 1579. De oudste Farizeeën hebben tijdens de omwandeling van Jezus Hem nog drie jaren tegen hen laten prediken. De kerkelijken nu, zouden Hem geen drie dagen verdragen "maer sy souden *Crucifigie* roepen over sulcken perturbateur (in hare ogen), niet alleen van der Kercken, maer ooc (so zijt souden gloseren) van de gemeyn lantsvrede." De verdraagzaamheid van de Farizeeën ten opzichte van de Saduceeërs wordt ten voorbeeld gesteld aan de kerkelijken. Van de onverdraagzaamheid der kerkelijken wordt gezegd: "Deze willen den Heeren Staten persuaderen haer ampt te zyn, dat men niemant, haerluyder leere verachtende of haerluyder uuterlicke vrede perturberende, onghestraft behoort te laten in goet, bloet of vryheyt."⁴³

Ook in een pamflet uit 1581 van de hand van Coornhert komt deze kwestie aan de orde. De gereformeerde onverdraagzaamheid wordt daar vergeleken met dat wat "de bloedige Romanisten en deden voormaels tegen de gereformeerde". Toen de gereformeerden uit de Schrift de misstanden aantoonden kregen zij te maken met "die moordadighe ende bloetgierige Inquisitie van Spaengien".⁴⁴

Opvallend is de opmerking: "De grontoorsake van dit bloedige oorloch en is niet anders, te weten, den dwangh over de consciëntien."⁴⁵ Vervolgens probeert de auteur de huidige trent onder de gereformeerden te analyseren en te duiden. Hij ziet hun pogen om een nieuwe consciëntie-

---

⁴¹ A.A. van Schelven, *Godsdienstpolitiek*, p. 21-23.

⁴² Daarbij citeren wij uit: Paul Fredericq, *Het Nederlandsch Proza in de Zestiendeuwsche Pamfletten uit den tijd der beroerten met eene Bloemlezing (1566-1600) ...*, Dit is een deel uit de serie *Mémoires, collection in-8o Deuxième Série - Tome III fascicule I* van de Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques et Classe des Beaux-Arts, Bruxelles 1907. Verkort geciteerd als: *Proza*.

⁴³ P. Fredericq, *Proza*, p. 81.

⁴⁴ P. Fredericq, *Proza*, p. 115.

⁴⁵ P. Fredericq, *Proza*, p. 116.

dwang in te voeren in hun geschriften aan de Heren Staten. Hij doet dan ook een dringend appèl om waakzaam te zijn:

"Wordet eenmalen wacker uut dese betooverde slape, o alle Magistraten ende liefhebber van de vryheydt der conscientien ende van tgemeyne welvaren; ende ghy sult met handen moghen tasten, dat die stricken al uut ghespreyt ligghen, omme u te belagen, te vangen ende te berooven van die lieve vryheydt der conscientien, by u zo lange gewenscht, ende zo dier ghecocht wesende."⁴⁶

De gereformeerden verweerden zich o.a. door te wijzen op de innerlijke vrijheid die niet aan banden werd gelegd, door een uiterlijk verbod van de openbare uitoefening van de godsdienst voor bijvoorbeeld de katholieken. In een pamflet uit 1584 wordt hiertegen stelling genomen door "eenen Edelman Liefhebber der Vaderlants ende der ghemeyne ruste". Hij ziet geen verschil tussen die "vermeynde vrijheit van conscientien sonder uyterlijcke exercitie, ende de oude strafheydt der placcaeten van de Spaensche Inquisitie"⁴⁷

Hij breekt een lans voor de authenticiteit van het oude geloof in continuïteit met de apostolische kerk. Dit mag men niet verdoemen, dat is tegen Jezus en de apostelen zelf ingaan. Voor de auteur kan men gewetensvrijheid onmogelijk loskoppelen van 'exercitie van religie' anders zijn ze zonder religie, dat is "sonder vreese Godts".⁴⁸

In deze lijn liggen ook de verzuchtingen van een pamflet uit 1596. De katholiek in de Noordelijke Nederlanden moet het sacrament en de eredienst ontberen. Dit is geen vervolging van het lichaam, maar het snijdt veel dieper. Ook hier komt de gewetensvrijheid om de hoek: "nochtans toucheert ende geraekt zy die zielen alzoo, dat zy de ziele ende het lichaem tsamen vermoort, ende worpt in de afgront van der hellen. Is dit niet een schoon liberteyt ende vrijheydt?"⁴⁹

Heel uitgebreid komt deze materie aan de orde in een stuk uit 1600 getiteld *Ratelwachts ende Torenwachters waerschouwinge, voor de poppen ende heymelicke vuyren geleyt, ghestroyt ende verspreyt van eenen nieuwen stokebrant onder de gereformeerden, genaemt Joannem Seu, Predikant tot Middelburch...* (Gedruckt int Jaer 1600). In de vorm van een toneelspel wordt hier de problematiek aan de kaak gesteld, met citaten uit de opvattingen van de betreffende predikant en weerlegging door de Ratelwacht en Torenwachter in samenspraak. Er dreigt onraad, want door de nieuwe predikant wordt "een nieuw vuyr" ontstoken, dat de stad bedreigt. Een predikant als "brantstichter" is toch een wonderlijk fenomeen. Het vuur is ontstoken door zijn geschrift "*Corte beschrijvinghe van het ampt der Overheydt...*" "In welck boecxken hy eens anders offeninghe van religie wil uytghewist ende verdreven hebben."⁵⁰ Het boekje begint met een liefelijke, vloeiende toon, zonder schelden en aanlokkend, en dan volgt een citaat. Maar al snel komen de eigenlijke bedoelingen van de auteur aan het licht. "Die groote vleckende besmeurtheyt" die de auteur ontwaart, is "die confusie ende vermengelinghe van alderley gheloove ofte godsdienst, onder een verkeerde vryheydt schuytende..."⁵¹ De critici vragen zich bezorgd af, wat er zo overblijft van de vrijplaats op dit Zeeuwse eiland? Uit een citaat van Joh. Seu toont men zijn kritische houding tegenover de overheden aan, ze zijn te slap. De Ratelwacht en

---

⁴⁶ P. Fredericq, *ibidem*.

⁴⁷ P. Fredericq, *Proza*, p. 211.

⁴⁸ P. Fredericq, *Proza*, p. 212.

⁴⁹ P. Fredericq, *Proza*, p. 299.

⁵⁰ P. Fredericq, *Proza*, p. 364.

⁵¹ P. Fredericq, *Proza*, p. 366.

Torenwachter 'plaatsen' in hun dialoog de betreffende predikant. Hij schuilt onder de naam gereformeerd, maar is het niet echt. " 't Is moghelick oock een pertydich Calvinist ofte Catechissemist, die alleen de opinie van Calvinus ofte van de Nederlantsche Catechismus verkiest, ende geen neutrael Christ, die alleen de partie van de waerheyt verkiest, ghelijck een recht Christen schuldich is te doen."⁵²

Joh. Seu ziet de ketterij, van satanische oorsprong, als listen en lagen tegen de vrome en godzalige overheid, die zorg heeft te dragen voor de zuivere religie. De critici verschillen met hem diepgaand van mening, als hij de overheden wil voorschrijven "dat men de kettters uyerlick aen den lijve behoort te straffen".⁵³ Zo neemt hij ten onrechte de toevlucht tot het ijzeren zwaard.

Joh. Seu wijst immers de overheden op hun plicht als Gods dienaar "opdat alle valsche afgoderie, alle ketterien gheweert mochten worden..."⁵⁴ Hiervoor beroept hij zich ook op de koningsheerschappij van Jezus Christus, die zou door de goddeloosheid kunnen worden omgestoten. De critici achtten dan vervolgens het fundament van die heerschappij wel heel zwak, als mensenhulp nodig is om de zaken te redden. Het pleidooi van Joh. Seu voor de ene religie in het land achtte de Torenwachter identiek met de opstelling van de "Catholijcke Kercke" die zich ook onder dat deksel poogde te verbergen. Hij noemt de onverdraagzame calvinisten dan ook "dese nieuwe papen".⁵⁵

Uit een citaat van Joh. Seu blijkt, dat hij het gevaar van zo'n operatie tegen de ketterij beseft. Maar deze onderneming moet plaatsvinden, want Gods wil moet domineren. De critici wijzen dan op de Spaanse Inquisitie. Joh. Seu is ervan overtuigd, dat God dit moeilijke werk zegent. De Torenwachter meent dat de magistraat van Middelburg reeds begonnen is met de uitvoering van die 'taak'. Het is dan ook de hoogste tijd om alarm te slaan.⁵⁶

Ook hier treffen wij van calvinistische zijde het argument inzake het innerlijke karakter van de gewetensvrijheid aan, een citaat uit de opvatting van ds. Joh. Seu: "Wat het inwendich gemoet ende herte der menschen aengaet, daarvan en can d'overheyt geen kennisse dragen. Derhalven en can se geen meesterschap over de conscientien voeren, sich contenterende alleenlijkck met het oordeel over d'uytwendige daden."⁵⁷ Dit achtte de Torenwachter een drogreden. Joh. Seu stelt, dat er een groot verschil is tussen "Christelicke vryheyt ende de duyvelsche; want dese is een ongebondene moetwillicheyt ende dertelheyt, doende al hetgene dat se uyt hare hersenen broeyet."⁵⁸ De critici achtten dit alles een Jezuietisch heersen over de gewetens van anderen. Dit leidt tot een nieuwe slavernij. Men acht de auteur c.s. "boose duyvelsche ofte Baals heerschende geesten", die hun tong en pen niet in toom kunnen houden.⁵⁹ Volgens de Torenwachter doet Joh. Seu of hij zich tegen de wederdopers keert, maar er zit veel meer achter. Deze stokebrand bedreigt het arme slapende volk. De magistraat dient deze kwestie onder ogen te zien en het dreigende gevaar voor de onderdanen af te wenden. In dat licht moet deze waarschuwing worden gelezen.⁶⁰

---

⁵² P. Fredericq, *Proza*, p. 369.

⁵³ P. Fredericq, *Proza*, p. 370.

⁵⁴ P. Fredericq, *Proza*, p. 370.

⁵⁵ P. Fredericq, *Proza*, p. 372.

⁵⁶ P. Fredericq, *Proza*, p. 373.

⁵⁷ P. Fredericq, *Proza*, p. 374.

⁵⁸ P. Fredericq, *Proza*, p. 375.

⁵⁹ P. Fredericq, *Proza*, p. 376.

⁶⁰ P. Fredericq, *Proza*, p. 377. Tevens bronvermelding aan het einde van het stuk: Cat. Meulman-vander Wulp, no. 936 en titel.

Ook mannen van het eerste uur lieten zich later kritisch uit over de mate waarin de vrijheid functioneerde. Zo horen wij na de wetsverzetting in Leiden van de afgezette IJsbrand Dirksz. Visser die bepaalde "dat het vaandel waarmee hij in 1573 de Spanjaarden had bevochten aan stukken moest worden gescheurd tijdens zijn begrafenis, omdat de vrijheid nu (in 1620) dood was."⁶¹

1.3 De Opstand

1.3.1 Inleiding

Ook hier kan binnen het kader van dit onderzoek niet meer worden gedaan, dan het trekken van een enkele grondlijn, waarbij vooral factoren en achtergronden van de Opstand belicht worden. Toch is het voor het verstaan van de onderzochte problematiek wezenlijk oog te houden voor de historische en staatkundige klankbodem waartegen de uitspraken van kerk en staat resoneren. Anders loopt men het gevaar zaken te willen interpreteren vanuit een verkeerd isolement, waardoor de feitelijke situatie geen recht wedervaart.

Men mag het spreken en handelen van kerk en staat niet loskoppelen van de turbulente tijd waarin één en ander zich heeft voltrokken. Al zal hier moeten worden afgezien van een tekening van het historisch verloop.⁶²

1.3.2 Achtergronden en factoren

Volgens Van der Lem heeft "De oude, 19e-eeuwse nationalistische en religieuze visie op de Opstand als een strijd om de onafhankelijkheid van Nederland en het protestantse geloof...vrijwel

---

Voor nadere gegevens over de betreffende predikant, Joh. Seu, zie: *Biografisch Lexicon, dl 1*, p. 340/341. Daarin komt ook diens houding tegenover de magistraat en de wederdopers aan de orde. In 1567 was hij te Frankenthal als schoolmeester werkzaam en in 1573 fungeerde hij daar als ouderling. Ca. 1574 diende hij te Meurs en 1575 te Frankfort. Jan (of Johannes) Seu (of Seeuws) heeft in Middelburg als predikant gewerkt van 1576 tot zijn dood in jan. 1613.

⁶¹ Dirk Jaap Noordam, *Geringde buffels*, Hilversum 1994, p. 95; aldaar geciteerd naar Van Deursen, *Bavianen*, p. 358-359.

Vergelijkbaar hiermee is ook wat wij horen omtrent Cornelis Pietersz. Hooft. Hij was "de enige, die ook nog in 't gezicht van de Prins [Maurits] zijn afkeurende mening durfde uitspreken", zie H.A. Enno van Gelder, *Memoriën Tweede deel*, p. IX. Daar Hooft een overtuigd aanhanger was van de politiek van Oldenbarnevelt werd hij in Amsterdam almeer terzijde geschoven. C.P. Hooft had een humanistisch getinte geesteshouding. Hij was een verdraagzaam libertijn, die het o.a. opnam voor Goosen Vogelsang. Uit meerdere van de geschriften van C.P. Hooft blijkt zijn anticlericale houding. Hij verwijt de predikanten arrogantie. Hooft heeft een hartgrondige afkeer van kettervervolgen, hetgeen hij een aanmatiging acht van de waanwijze mens. Voor hem een reden te meer om de politieke macht van de regering te handhaven. Hij bestreed de kettervervolging in een land, dat juist voor de vrijheid (van geloof) had gevochten.

⁶² Er is vrij recent goede nieuwe literatuur beschikbaar gekomen over dit onderwerp. O.a: Martin van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek, Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)*, Hilversum 1991; S. Groenveld e.a., *De Kogel door de kerk?, De Opstand in de Nederlanden 1559-1609*, 3e dr. Zutphen 1991; S. Groenveld e.a., *De bruid in de schuit, De consolidatie van de Republiek 1609-1650*, Zutphen 1985. Samen dragen deze beide delen de titel: *De Tachtigjarige Oorlog 1 en 2.*; J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog, over de Nederlandse Opstand 1555-1580*, 1994; *Spiegel Historiae*, Themanummer: De Nederlandse Opstand 1555-1588, Jrg. 29, nov./dec. 1994; Anton van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden (1555-1609)*, Utrecht/Antwerpen 1995; A. van Hulzen, *De Grote Geus en het falende Driemanschap*, Hilversum 1995. Dit alles naast de reeds bestaande literatuur.

geheel afgedaan."⁶³ Men kiest niet meer voor één allesomvattende factor, daar men oog heeft gekregen voor de diversiteit en de nuance.

Woltjer geeft een drietal factoren aan die van belang zijn rond het ontstaan van de Opstand, namelijk staatkundige, sociale en godsdienstige problemen. Daarbij is het staatkundige probleem het oudst. Het conglomeraat van gewesten leverde steeds spanningen op inzake de eigenheid van de verschillende gewesten en het centraal gezag. Daarbij speelden vaak tegenstrijdige belangen een rol. Vooral het Westen en Noorden van de Noordelijke Nederlanden hadden al een lange weg achter zich in de strijd tegen het water. Terecht tekent H.J. Keuning aan: "Deze voortdurende strijd tegen het water stelde daarbij aan de enkeling eisen, welke zijn vermogen te boven gingen, en waaraan alleen door een gezamenlijk optreden kon worden voldaan. Een grote mate van vrijheid en zelfstandigheid kenmerkten ook de waterstaatkundige organisatie."⁶⁴ Keuning wijst dan op de bevoegdheden van de ingelanden van polderwaterschappen en overkoepelende organen, al behoeften beslissingen de bekrachtiging van de landsoverheid, zoals in Holland van de graaf. Toch ontstond mede door dit alles "een democratische mentaliteit van de bevolking", zij het als gewestelijke aangelegenheid.⁶⁵

Ongetwijfeld hebben ook staatkundige omstandigheden en veranderingen bijgedragen aan het ontstaan van de Opstand. Het verder uiteengroeien van het verre Spaanse gezag en de lokale problematiek wordt door zeer velen onderkend. De vorsten streefden al jaren naar een verdere doorvoering van de centralisatie van het gezag. Daarbij wilde men eigen mensen op de diverse sleutelposities en ook meer grip op de belastingheffingen. De kloof tussen de Spaans-gezinde ambtenaren en de lokale bevolking groeide uit tot een - naar later zou blijken - voor velen onoverbrugbare afstand.

De tweede factor, de sociale, is zeker niet van minder belang en hangt nauw samen met de voorgaande. Niet alleen voor de Nederlanden, maar voor heel Europa was de zestiende eeuw een tijd van prijsstijgingen, met alle sociale onrust en problemen van dien. Woltjer wijst op de kwetsbaarheid van de Nederlanden door de grote vlucht die de nijverheid daar had genomen. Een stagnerende afzet had dan ook desastreuze gevolgen. De groeiende bevolking was meer en meer afhankelijk geworden van graanimport. Dit schiep nieuwe afhankelijkheidsfactoren, niet alleen als vanouds weersinvloeden, maar ook politieke en economische invloeden rond de Oostzee. Niet alleen het industrieproletariaat kwam in de problemen; ook vele edelen kregen grote moeite door de voortdurende prijsstijgingen op allerlei gebied.

Deze sociale en economische factor verdient zeker de aandacht. Guido de Bruin maakt hierop ook opmerkzaam, daarbij tevens wijzend op de verschillen tussen het Oosten en het Westen van de Nederlanden qua landschap, landbouwmethoden, bevolkingsstructuur en welvaartsniveau. Hij wijst eveneens op het probleem van de kloof arm en rijk, ook in het relatief welgestelde en ontwikkelde Westen. Circa 60% van de bevolking deelde niet mee in de welvaart. De hoge graanprijzen gaven voor de massa grote problemen tijdens de Oostzee-crisis (1565/1566). De Bruin stelt dan ook: "Met grote zorg sloeg de overheid de toename van de armoede, de bedelarij, de criminaliteit en de onrust gade."⁶⁶ Terdege dienen wij oog te houden voor de economische

---

⁶³ A. van der Lem, *De Opstand*, p. 14.

⁶⁴ H.J. Keuning, *Kaleidoscoop*, p. 152.

⁶⁵ H.J. Keuning, *Ibidem*.

⁶⁶ Guido de Bruin, in: *Spiegel Historiae*, Jrg. 29, nov./dec. 1994, p. 443. Vgl. ook Leo Noordegraaf, p. 488-493, in diens bijdrage getiteld *Economie en Opstand, Oorzaak en gevolg? Of gevolg en oorzaak?* stelt hij: "Maar kort en goed: economische motieven groeiden aldus uit tot een causale factor van betekenis die, toen de Opstand zich

factor door uitzonderlijke prijsstijgingen, dreigende hongersnood voor de massa en werkloosheid. D. Nauta ontkent op zich de economische factor niet, maar levert kritiek op de wijze waarop deze in de literatuur wordt gebruikt.⁶⁷ Hij stelt dan "dat in de stukken en documenten van die tijd zelf over die factor als zodanig niet wordt gerept."⁶⁸

Bijzonder de derde factor, de religieuze, vraagt nader onze aandacht. De waardering van deze factor in het geheel was en is niet bij ieder dezelfde. Deze verschillende inschatting speelt reeds gedurende eeuwen. Dit kwam al openbaar rond de rijksdag te Spiers (1570) waar een apologie zou worden aangeboden. Over de inhoud daarvan verschilden de preciezen en de rekkelijken onder de Nederlandse gevluchte protestanten. De eersten wilden in zo'n apologie alleen op religieuze gronden het gedrag van de Nederlandse protestanten verdedigen, men wilde daarbij zwijgen van politieke zaken, privileges en de tirannie van Alva. De rekkelijken vreesden irritatie van de lutherse vorsten bij het indienen van een apologie in de lijn van Datheen c.s. met veel accent op de zuivere religie. Nadat aanvankelijk het geheel dreigde te mislukken, is er toch een compromis uit de bus gekomen, waarvan Marnix de auteur is, in de geest van de rekkelijken en naar de wens van Oranje.

Die verschillende inschatting van de religieuze factor heeft ook in de eeuwen daarna steeds een rol gespeeld in de geschiedschrijving. Was de strijd voor de vrijheid dominant of de strijd voor de religie? Daarop zijn en worden verschillende antwoorden gegeven. Ook D. Nauta geeft toe dat er verschillende factoren en motieven in het spel zijn geweest, die dienen te worden erkend. Ze mogen niet tegen elkaar worden uitgespeeld. Dat doet men als men kiest voor de ene of de andere factor met uitsluiting van de andere factoren: bij voorbeeld of alleen terwille van vrijheid, of alleen terwille van godsdienst. Toch kiest D. Nauta voor een verschillende gradatie in de diverse factoren en motieven rond de Opstand. Hij is van oordeel in het licht van het feitelijk materiaal, dat het niet onduidelijk kan zijn "waar het zwaarste gewicht heeft gelegen."⁶⁹ De calvinistische religieuze overtuiging acht Nauta de diepste en sterkste drijfveer voor de Opstand. Het was een zaak van het hart, waar men alles voor over had. "Dank zij hun radicaliteit en hun volharding is het bij woorden en vertogen niet gebleven en is het uitgelopen op daadwerkelijke actie."⁷⁰ Wanneer de overheden iets bevalen tegen Gods Woord, dan wilden calvinisten Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen. Dit gold de zaken die tegen het geweten en het heil der zielen

---

eenmaal steeds nadrukkelijker manifesteerde, nu samen met religieuze en politieke overwegingen een hoofdrol ging spelen." (*o.c.*, p. 493). De auteur geeft aanzetten voor verdere doordenking en signaleert daarbij ook moeilijkheden bij nadere onderbouwing van zijn visie.

⁶⁷ D. Nauta, *Aard van de Opstand*, p. 45.

⁶⁸ D. Nauta, *ibidem*. Dit argument van D. Nauta is niet echt sterk te noemen. In het eerder genoemde werk van P. Fredericq, *Proza*, p. 85-88 wordt felle kritiek geuit op de prijsopdrijving van de graanprijzen. De eigen productie van de geestelijkheid werd beschermd tegen import, daardoor ontstond kunstmatige schaarste, met als gevolg extreem hoge prijzen en meer dan 10.000 doden. In dit pamflet uit 1580 wordt ingegaan op de situatie van 1556-1557 die zeer nijpend was door de schraapzucht van de geestelijkheid. Ingrijpen van de geestelijkheid voor eigen belangen heeft het landsbelang schromelijk geschaad. Wat het Oosten kon leveren voor 12 stuivers, verkocht de geestelijkheid voor vijf tot negen gulden. Het citaat (P. Fredericq, *o.c.*, p. 87) liegt er niet om: "... hebbende de papen alzoo liever ghehad, dattet koorn in de wilde zee verdorve, dan dat de ghemeynte wat beterkoop broots hebben zoude; zoekende alzo alle sinistre en boose vonden om het Oosters koorn uit den lande te bannen ende te houden, omdat sy des te meer de ghemeynte met hen koorn uitwoeckeren zouden." Een pond brood kostte nu te Brussel 2 stuivers, terwijl men gerekend naar de Oosterse prijs van het graan, voor 2 stuivers 20 ponden brood kon kopen (P. Fredericq, *o.c.*, p. 87).

⁶⁹ D. Nauta, *Aard van de Opstand*, p. 46.

⁷⁰ D. Nauta, *ibidem*.

indruisten, in al het andere onderwierp men zich gewillig aan de overheden. Zo blijkt ook uit een uitvoerig vertoog van de kerk van Valenciennes, dat op 15 januari 1567 in druk verscheen.⁷¹

Woltjer spreekt ook uitvoerig over de factor godsdienst. "Niet het minst belangrijk waren de spanningen opgeroepen door de hevige godsdienstige gisting die vooral sinds het optreden van Luther in 1517 Europa in beroering bracht."⁷² Hij vraagt aandacht voor "drie min of meer georganiseerde groeperingen" aan de vooravond van de Opstand. Zo belicht de auteur de dopers, rooms-katholieken in variatie en de calvinisten. Er was nogal wat vaagheid en vloeiende overgang in de kerkelijke situatie tot na het midden van de 16e eeuw. Rond 1566 wil Woltjer spreken van vijf groepen: drie daarvan binnen de R.K.-kerk; daarbuiten dopers en calvinisten. Kernachtig is ook de uitspraak van Woltjer: "Deze toenemende godsdienstige verdeeldheid vormde voor de zestiende-eeuwse regeerders ook staatkundig een probleem."⁷³ Velen achtten voor het goede staatkundige functioneren homogeniteit in godsdienstige overtuiging onopgeefbaar. Vooral Filips II heeft onverbidde streng de godsdienstige verdeeldheid bestreden. Reeds Karel V had de strijd tegen de godsdienstige pluriformiteit in de Nederlanden ingezet. Dit beleid stuitte op verzet in brede lagen van de bevolking.

Van der Lem wijst erop dat dit onverkort vasthouden aan de geloofsvervolgingen onder de bevolking irritatie wekte. Was dat nu nodig, zo'n wreed optreden vanwege een andere religieuze overtuiging? Hij corrigeert de aantallen slachtoffers van deze vervolgingen tot aanwijsbaar circa 1300 vóór 1566. Dat is aanmerkelijk minder dan de duizenden en soms tienduizenden die in allerlei propaganda werden genoemd. De standvastigheid van de vervolgdgen riep bij velen respect en sympathie op. Al vormden de vervolgdgen protestanten een kleine minderheid, anderen trokken zich hun lot aan. Bovendien wijst ook Van der Lem erop, dat de grenzen in die tijd nog vloeiend zijn tussen de verschillende religieuze groeperingen.⁷⁴ Ook de problematiek rond de nieuwe bisdommen gaf spanning in de kerk en ten opzichte van de adel en de staten. Deze vreesden (verder) verlies van invloed.⁷⁵

De verwevenheid van staatkunde en religie in die dagen, maakt het duidelijk hoe relevant de religieuze factor is rond en in de Opstand. Voor Nauta slaat de schaal bijzonder door ten gunste van die factor: "het is bezwaarlijk voor bestrijding vatbaar dat daarbij toch bovenal de godsdienstige factor gewicht in de schaal gelegd heeft."⁷⁶ "Het is zelfs zo, dat juist daaraan de doorslag gevende betekenis behoort te worden toegekend."⁷⁷

1.3.3 Vrijheden en vrijheid

Een korte oriëntatie rond vrijheden, privileges e.d. is zinvol. Karel V had in de Nederlanden de privileges zoveel mogelijk gerespecteerd, daar hij de financiële steun uit deze gewesten absoluut niet kon missen. Ook rond dit punt kwamen Willem van Oranje en Alva lijnrecht tegenover elkaar te staan. De laatste liet zich niets gelegen liggen aan bestaande rechten, privileges e.d. Dat wekte nog meer afkeer bij de bevolking tegen het Spaanse bewind.

⁷¹ D. Nauta, *Aard van de Opstand*, p. 42/43.

⁷² J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd*, p. 13.

⁷³ J.J. Woltjer, *o.c.*, p. 18.

⁷⁴ A. van der Lem, *De Opstand*, p. 41/42.

⁷⁵ J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd*, p. 24/25; Martin van Gelderen, *Op zoek*, p. 17/18 en A. van der Lem, *De Opstand*, p. 43-46.

⁷⁶ D. Nauta, *Aard van de Opstand*, p. 28.

⁷⁷ D. Nauta, *ibidem*.

In de pamflet-literatuur horen wij duidelijk verzet tegen de aantasting van bestaande rechten. Zo maakt men zich sterk voor heruitgave van oorkonden uit vorige eeuwen. Aan het Spaanse hof zijn pluimstrijkers bezig de koning te doen geloven, dat hij niet gebonden is aan de oude "wetten ende gherechten". Men acht de regering ontslagen te zijn van de Staten "lantrechten" e.d. Men probeert vanuit Spaanse hoek de privileges e.d. te "verduyteren ende uut de kennisse te brenghen, ja in allerley manieren te verdrayen."⁷⁸ Derhalve is heruitgave van de "verbantbrief tusschen Brabant ende Vlaenderen..." (1339) van groot belang. Hierin komt de relatie vorsten en onderdanen; onderdanen "met hare lantsheeren" aan de orde. Daar ligt ook een goede oplossing voor beëindiging van "desen bloedighen ende ellendighen crijch".⁷⁹

Heel helder is ook een pamflet uit 1576 *Vertoog ende Openinghe, om een goede, salighe ende generale vrede te maken in dese Nederlanden ...* De positie van de landsheer wordt belicht als een andere dan bij een gewone monarchie. De Nederlanden kan hij niet naar eigen willekeur regeren; zij zijn niet "nae zijn goetduncken te beleyden". De Nederlanden zijn van oudsher meer geregeerd "by maniere van eene republijcke ofte burgerlijcke bescheydene pollicie met recht ende billicheit gestuert..."⁸⁰ De rol van de landsheer wordt omschreven "als een bediener ende beleyder der landtrechten, wetten ende ghesetten, ja als een vader des Vaderlands..."⁸¹ Voor arm en rijk, edel en onedel moet er gelijk recht en gerechtigheid zijn. Dit laat geen ruimte voor regering naar eigen goedduncken, maar de rechten, vrijheden en privileges moet de landsheer "besweren" te respecteren, "met swaren eedt hem verbindende".

Dit gevoelen leeft ook later voort. Bij Witsius treffen wij felle kritiek aan op Alva's gruwelijke optreden en diens grove minachting van de privileges.⁸²

Binnen dit kader is het ook van belang enige aandacht te geven aan de Blijde Inkomste. Volgens dit stuk mag men een vorst die tegen de privileges misdoet, de gehoorzaamheid opzeggen, totdat hij van de dwalingen zijns weegs is teruggekeerd. Volgens diverse auteurs is de werkingssfeer van dit stuk beperkt tot Brabant. Een andere dringende vraag is de volgende: kunnen de gewesten de koning *voorgoed* afzetten? De vorst behoort naar plechtige eed en belofte de privileges van het land te onderhouden. Treedt hij daarentegen als tiran op, dan dient afzetting voorgoed plaats te vinden. Willem van Oranje heeft propaganda gemaakt voor de voorwaarden die de vorst moet vervullen. Er zijn wel degelijk bindende condities die de macht van de vorst inperken om zo de tirannie te verhoeden. De Nederlanden dienen geregeerd te worden volgens hun privileges en vrijheden. Dit ligt vast in een plechtig contract, waaraan beide partijen gebonden zijn. Willem van Oranje was één van de voornaamste edelen van Brabant, die de plicht had en gevoelde om de koning op de respectering van de privileges te wijzen. De werkingssfeer van de Blijde Inkomst voor de andere gewesten wordt niet door ieder erkend.⁸³

---

⁷⁸ P. Fredericq, *Proza*, p. 65/66. Een pamflet uit 1576.

⁷⁹ P. Fredericq, *Proza*, p. 66 en 67 geeft ook een voorbeeld van een vroegere vrede, gesloten tussen koning Maximiliaan en "de drie Leden van Vlaenderen" rond een geschil in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw. Ook nu is het noodzakelijk tot zo'n "paeys" te komen tussen "lantsheere ende den Staten van den Nederlanden" (*o.c.*, p. 67).

⁸⁰ P. Fredericq, *Proza*, p. 68.

⁸¹ P. Fredericq, *ibidem*.

⁸² H. Witz, *Twist des HEEREN*, 7e dr. Utrecht 1748, p. 95/96.

⁸³ Zie voor deze problematiek ook: P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand*, p. 148-153 en p. 192. Vgl. tevens D. Nauta, *Aard van de Opstand*, p. 21-27. Zo stelt de laatste op p. 26: "Het ging, met andere woorden, dusdoende om de natuurrechtelijke fundering van de bedoelde rechten en vrijheden." Nauta signaleert een haast onwillekeurige ontwikkeling die zich voltrok, rond de Blijde Inkomste die oorspronkelijk voor Brabant gold,

1.3.4 Intermezzo: enige spelen

Enige Noordnederlandse Rederijkersspelen geven ons een beeld, hoe men in die tijd tegen oorlogstoestand aankeek. Welke achtergronden zag men en welke oplossingen?

1.3.4.1 *Spel over oorlog en vrede*⁸⁴

In de regels 1-59 treft men een beschrijving aan van de desolate oorlogstoestand, met als treffend refrein: "Want wat is mijn leven anders dan eeuwig sterven?" Dan volgt vanaf regel 60 een samenspraak over de oorzaak van al deze ellende. Vanaf regel 96 komt de schuldvraag aan de orde: "Hebdij op Nering en Welvaren ook wel gegist En die gebruikt na Goods bevelen? Hebdij uw overschot ook den armen gaan delen?"(regel 103-105) En zo worden er tot regel 113 ontdekkende vragen gesteld, waar Meest Al niet onderuit kan. De oorzaak van de oorlog wordt in regel 122-135 ronduit genoemd "die Menigte uwer Zonden..." en dan volgt een niet mis te verstane opsomming:

"Geen mensen, maar die Menigte uwer Zonden,
Die houwen u gebonden in deze ongenadigheid.
Uw lopen, uw draven, uw valse moorddadigheid,
Uw gierige onverzadigheid, uw schalke hanteren.
Uw liegen, uw bedriegen, uw passien, uw zweren,
Uw hoog triomferen, uw verderfelijke opzetten,
Uw lekkere maaltijen, uw pompozige banketten,
Uw schandelijke wetten, uw stinkende vileinigheid,
Uw onbetamelijke woorden, uw vuile onreinigheid,
Uw deugds verkleinigheid, uw werken tempeestelijk,
Uw loze praktijken, uw leven beestelijk,
Dat hoog en feestelijk bij u was geacht,
Heeft u alleen in dit lijen gebracht,
Door zulken kracht bent gij hier gesteld."

Deze straf zal alleen wijken door "beteringe van leven". "Zo zal 's Heren genaad'u beschijnen Daar hij den zondaar mee komt in staad.'" (regel 146/7). Dan breekt God de vijandige macht. Ook de rol van de koning van Spanje wordt in dit spel belicht. Pais (vrede) wordt aan het hof geroepen, deze is gevlucht voor Oorlog. Vervolgens worden de wandaden van Oorlog beschreven. In regel 566-569 antwoordt Oorlog desgevraagd, dat hij opdracht van "een Konink boven u" heeft om zijn volk "die hem niet en acht" te *straffen*. Na een geheime beraadslaging aan het hof wordt Oorlog schuldig verklaard en mag Pais terugkeren. Daarna bekent Meest Al schuld: "Ik kenne mijn in alles schuldig, ziet, En hebbe misdaan tegen Goods onthiet; Ik bid om genade met den verloren zoon."(regel 789-791). Nogmaals wordt de oorzaak van Oorlog belicht: Meest Al ziet in waarom Pais het land uit moest. Vervolgens wordt Meest Al, op belofte van bekering, weer in vrijheid gesteld door Gratie Goods. Meest Al wordt uitvoerig vermaand om Nering en Welvaart niet meer te misbruiken door verdrukking van armen, niet spijzigen van hongerigen, niet kleden van naakten, niet troosten van gevangenen etc.(regel 862-870). Ook het goed

---

maar vanuit het voornaamste gewest, als zetel van de centrale regering, sporen trok voor alle zeventien gewesten. Feitelijk ging men de Blijde Inkomste van toepassing achten voor alle overige gewesten, die immers onder dezelfde regering stonden.

⁸⁴ *Noordnederlandse Rederijkersspelen*, Amsterdam 1941, p. 29-72; uit: *Bibliotheek der Nederlandse Letteren*. Dit spel draagt als titel: Een spel van zinnen van meest al, die om pais roepen.

verkwisten door weelde staat haaks op zorg voor de armen (regel 871-877). En dan volgt als een dreigende waarschuwing een lijst van zonden, vergelijkbaar met de eerder genoemde. Het spel wordt afgesloten met een oproep tot dank en lof aan God en een dankgebed, gevolgd door een Prologe. Er onder staat *Louris Jansz. fecit Anno 1559.*

De sterk ethische inslag van het stuk is treffend. Bijzonder wil het de vinger leggen bij misbruik van Nering en Welvaart. Oorlog wordt getekend als straf van God op dit misbruik.

1.3.4.2 *Nering en welvaart*⁸⁵

Meest Al is verwaand en trots, denkend zelf alles te hebben gepresteerd. Nering doorziet dit en zegt: "Hij bekennt niet, dat voorspoed van Goods genaden Door mijn is toekomende in alle plekken" (regel 27/28). Als gevolg van die grove ondankbaarheid moet Nering zich terugtrekken. Ook dan wordt als oorzaak een menigte van zonden genoemd grotendeels in de lijn van het eerder genoemde spel. Meest Al erkent Gods zorg en genade niet. Nering waarschuwt hem en wijst op "Goods goedheid" als bron van Nering en Welvaart. Het mag niet baten, Meest Al blijft zorgeloos, totdat hij schrikt van het gedruis van Oorlog. Ook nu komen de oorzaken aan de orde. Aanvankelijk denkt Meest Al dat het een gerucht van Oorlog is "Om die bozen te straffen iewerts in Turkijen, Daar zijn ze ongelovig, die zal 't willen kastijen, Want zij maken 't aan allen zijen te prof." (regel 148-150). In zijn zelfingenomenheid denkt Meest Al dat dit hem niet zal raken.

Maar Nerings Verdervinge en Welvaarts Benijdinge gaan samenspreken. Opvallend is daarbij de tekening van de overdreven pracht en praal (regel 215-238) die er niet om liegt. Er heerst nijd en geen zorg voor de armen. Er zijn misstanden in de arbeidsverhoudingen. Bedrog tiert welig. Het loopt uit op de conclusie "waren der geen zonden, daar kwamen geen plagen" (regel 289). Nog denkt Meest Al in Eigen Goeddunken dat het gerucht van Oorlog voor "Barbarijen of Egypten" is.

Toch komt Oorlog voor Meest Al! Op bevel van "Goods gerechtigheid" "Die mijn tot een gesel heeft gesteld in 't vermeten Om zijn volk te kastijen, die hem hebben vergeten" (regel 357/358). Ook hier volgt een schildering van de oorlogsellende. Tevens volgt Diere Tijd Oorlog op de voet, wat bij Meest Al aanvankelijk leidt tot zelfbeklag. Daarvoor wordt hij bespot. Vervolgens worden aan Meest Al zijn zonden verweten: misbruik van pandnemen; de armen honger laten lijden terwijl hij de prijzen opdreef (regel 525-535); alleen zorgen voor eigen buik; zelf zich prachtig kleden, terwijl de ander naakt is. Meest Al wist in voorspoed niet met weelde om te gaan, laat hem nu maar klagen.

Als Meest Al ten einde raad is, komt Reden, die gaat wijzen op de *oorzaak* van alle ellende. Meest Al zijn eigen goeddunken en zelfingenomenheid, zijn misbruik van Nering en Welvaart en overige zonden komen aan de orde: de armen heeft hij vergeten, steeds heeft hij zichzelf bedoeld. Overdaad voor zichzelf "zonder te denken op uw evenmens" (regel 688). Gods bedoeling is door Meest Al miskend. Nu is er maar één uitweg uit deze ellendige toestand, dat is verootmoediging. Die wordt met voorbeelden uit de Bijbel en daarbuiten aangewezen. Meest Al laat zich niet gezeggen en handhaaft Eigen Goeddunken. Ook de waarschuwingen uit " 't Woord des Heren" gelooft hij niet. Dan blijft het einde van het spel open!

"Wij hebben gespeeld zo veer als Meest Al haar leven Nu is strekkende hier te tijen." (regel 847/848). De schuld moet immers beleden worden. Vandaar het refrein: "Wouden elk bekennen zijen eigen scha", (regel 825/828/831) dan zou God zegenen.

---

⁸⁵ *Noordnederlandse Rederijkerspelen*, Amsterdam 1941, p. 73-114; uit: *Bibliotheek der Nederlandse Letteren*. Dit spel draagt als titel: Een ander spel van zinnen van meest al.

Als datering van dit stuk wordt in de inleiding op het werk aangenomen circa 1564. Het vorige stuk speelt rond de vrede van Cateau Cambrésis (1559), dat gaf meer reden tot een happy end voor de dichter dan het tweede stuk. In beide spelen herkennen wij overeenkomstige motieven op ethisch vlak. Zo wordt een duiding gegeven aan de achtergronden van oorlogsomstandigheden. Het laat zich moeilijk inschatten in hoeverre deze motieven bij anderen een rol hebben gespeeld in hun visie op oorlog en vrede.

1.3.5 Recht van opstand

Van groot belang is in deze periode ook het recht van opstand.⁸⁶ Bremmer geeft een heldere en compacte weergave van de ontwikkelingen rond dit belangrijke thema. Luther, Zwingli en vooral Calvijn krijgen de aandacht. De lijn van Calvijn wordt verder uitgewerkt via de zgn. Monarchomachen. Ook Calvijn onderstreept de plicht van een christen zich te onderwerpen aan de overheden, ook als die de harde lijn volgen. Daarin verschilt hij niet van Luther. Bij Zwingli kon het zover komen, dat het volk boze en goddeloze overheden uit hun ambt ontzette. Ook hierin was Zwingli radicaler dan Luther en eveneens dan Calvijn. Toch verschilde Calvijn van Luther. Calvijn kwam krachtig op voor het gezag van de overheid en daarnaast erkende hij met bepaalde beperkingen het recht van opstand. Hij onderscheidde scherp tussen particuliere onderdanen en de lagere magistraten. In deze laatste zag hij de Staten en Staten aangeduid, zij vertegenwoordigden het volk bij de soevereïen. Terecht merkt Bremmer op: "Het inschakelen van de Staten en de lagere magistraten bij het verzet tegen tirannie was een meesterlijke greep. Daardoor bouwde Calvijn het verzetsrecht in in de politiek en in de constitutionele opbouw van de staat."⁸⁷ De uitbouw van deze gedachten is van groot belang geweest voor Europa en ook bijzonder voor de Nederlanden.

Willem van Oranje is zich in dezen bewust geweest van zijn verantwoordelijkheid. In zijn verzet tegen de tirannie van Alva beroept hij zich op "zijn goddelijke roeping als magistraatspersoon."⁸⁸ Als vrije Duitse vorst, erfelijk burggraaf van Antwerpen, lid van de Staten van Brabant, stadhouder van Holland en Zeeland en ridder van het Gulden Vlies, moet Willem van Oranje, krachtens zijn eed "in 's konings naam het volk beschermen en de privileges handhaven."⁸⁹ Terecht stelt Dankbaar: "...ook in de kringen der Staten vinden wij deze motieven voor het verzet telkens terug."⁹⁰

De Monarchomachen in de kringen van de Hugenoten hebben de door Calvijn in zijn *Institutie* ontwikkelde gedachten geactualiseerd. Zowel Dankbaar als Bremmer gaan vrij uitvoerig in op het gedachtegoed van deze Monarchomachen.⁹¹ Dankbaar wijst erop dat de "*Vindiciae*" de gedachten van Calvijn hebben uitgewerkt, zodat zij toepasbaar zijn op de kritieke situatie in

---

⁸⁶ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebelle, Willem van Oranje, de calvinisten en het recht van opstand Tien onstuimige jaren: 1572-1581*, Franeker 1984, bijz. p. 11-24. Vgl. ook W.F. Dankbaar, *Hoogtepunten*, p. 97-109. Wij hebben hier te doen met een complexe zaak. Recent is hierover een uitgebreide dissertatie verschenen: Jürgen-Burkhard Klautke, *Recht auf Widerstand gegen die Obrigkeit?, ...* 1994. Het is een thematische dissertatie over vooral Romeinen 13 : 1-7. De auteur acht - op grond van zijn onderzoek - dat het recht van verzet pas moet worden gehanteerd als laatste mogelijkheid.

De toetsing van herkomst van de gedachte van recht van verzet - binnen het kader van de Nederlanden - zal later in deze studie aan de orde komen.

⁸⁷ R.H. Bremmer, *o.c.*, p. 14.

⁸⁸ W.F. Dankbaar, *Hoogtepunten*, p. 99.

⁸⁹ W.F. Dankbaar, *ibidem*.

⁹⁰ W.F. Dankbaar, *ibidem*.

⁹¹ W.F. Dankbaar, *Hoogtepunten*, p. 99-104; R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebelle*, p. 16-24.

Frankrijk en in de Nederlanden. Daarbij is niet het natuurrecht overheersend, maar de koning, magistraten en het volk in hun onderling conflict worden voortdurend onder Gods geboden en roeping gesteld.⁹² Het volhardend leiderschap van Willem van Oranje en de doorwerking van de calvinistische beginselen ook inzake het recht van opstand, hebben in het Noorden geleid tot een eendrachtige natie en niet tot teloorgang door anarchie. Er ontstond een land bevrijd van tirannie, dat in zijn staatsbestel trachtte naar Gods Woord te leven.⁹³ Daarbij heeft Willem van Oranje de Staten in hun waarde erkend. Typerend stelt Dankbaar: "Hij was hun aanvoerder, hun stuwkracht, niet hun dictator."⁹⁴ Dit moest wel uitlopen op de 'afzwering' van Filips II. De ontwikkeling in die richting is in de jaren 70 van de zestiende eeuw aanwijsbaar. *Het Plakkaat van Verlatinge*, uitgevaardigd 26 juli 1581, bekrachtigt deze ontwikkeling en geeft haar een officieel karakter. Het is de overtuiging van overheid en volk, dat wettige magistraten de tiran moeten afzetten.

Over deze "*Vindiciae*" merkt Bremmer op: "Het is boeiend te zien hoe de Calvinijnse verbondsleer hier in politieke zin wordt gebruikt."⁹⁵ Als de vorst zich niet houdt aan Gods wet, rust op de lagere overheden de plicht de vorst te weerstaan. Als collectief staan zij boven de vorst. Ook afzonderlijke steden en regio's hebben het recht tegen de vorst op te treden en hem ter verantwoording te roepen. De federale gedachte speelt in dit werk een rol. Wanneer de lagere overheden in dezen verstek laten gaan, rest voor de private personen slechts de ballingschap, tenzij zij met een buitengewone roeping geroepen zijn de wapenen op te nemen. Bremmer wijst erop dat een passage uit de *Vindiciae* uitvoerig ingaat op de Nederlandse situatie. De koning is door een eed aan de wetten en privileges van het volk gebonden. Vooral Brabant geeft hiervan een treffend voorbeeld "omdat de vorst daar bij zijn inzwering gewaarschuwd wordt dat hij zal worden afgezet als hij zich niet aan de hem voorgelezen privileges houdt."⁹⁶ Dit speelde immers ook bij de inauguratie van Filips, de koning van Spanje. Hierbij wordt kennelijk bedoeld op "de Blijde Incomste".

Terecht wijst Bremmer erop, dat de Nederlanden niet lichtvaardig tot het afzetten van Filips II als Heer der Nederlanden zijn overgegaan. In het geheel spelen pietas, justitia en charitas een sleutelrol. Bremmer wijst ook in het Wilhelmus op de worsteling tussen het eren van de koning van Spanje, het regeren als instrument Gods door Willem van Oranje, het verdrijven van de tirannie en het gehoorzamen aan God. Ook hier komen pietas, justitia en charitas in het volle licht te staan.⁹⁷

1.3.6 Intermezzo: Zijn calvinisten oproerkraaiers?

Hoe keek men in de dagen van de Opstand tegen de calvinisten aan vanuit het andere kamp? In *Eenen poetschen Dialogus genaempt Calvinus...* uit 1580 krijgen wij een 'aardig' beeld.⁹⁸ Het stuk geeft in felle bewoordingen een hartgrondige afkeer te kennen.

Charon de schipper naar de onderwereld ('die de sielen over de helsche wateren voert') zegt de calvinisten te houden "voor goede, vruntelijcke ende vrome lieden". Voor de luthersers heeft hij geen goed woord: "Die Martinisten heb ick voor boeven off moffen aengesien." Mennonisten

---

⁹² W.F. Dankbaar, *o.c.*, p. 104.

⁹³ W.F. Dankbaar, *o.c.*, p. 104-105.

⁹⁴ W.F. Dankbaar, *o.c.*, p. 105.

⁹⁵ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebellie*, p. 20.

⁹⁶ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebellie*, p. 22.

⁹⁷ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebellie*, p. 24-25.

⁹⁸ P. Fredericq, *Proza*, p. 88-102.

noemt hij "phantastique hypocriten". Maar de gereformeerden acht hij vriendelijk en beleefd, bovendien zeer behulpzaam "int overvaeren syn se wonderlijcke actijff ende vlytich." Ze helpen de schipper heel goed bij zijn bedrijf, ze blijken die hantering te kennen. Er komen er immers niet alleen veel uit Frankrijk en Vlaanderen, maar ook uit Holland. De oude schuit is nogal eens lek, ook dan zijn de calvinisten behulpzaam "en stoppen dat, daerinne stotende een Psalm-boecxken off eenen Catekismus off andere blaspherende sermonen, die se al by haer nemen." Ze korten de reis met Psalmen zingen.⁹⁹ Pluto ('den Coninck der hellen') weet, daarentegen, dat er met calvinisten geen huis is te houden. De aanduidingen die Pluto gebruikt zijn niet mis: "het aldervuytste gedroch ende meeste schuym van alle rabbauwen, die myn broeder Juppiter opter aerden oyt heeft gehadt." In de verdere tekening van de calvinisten klinkt dan door, dat ze bedrieglijk zijn en *oproerig tegen de overheden* en ze bedrijven knevelarij waar zij maar kans zien. De calvinisten beschuldigen anderen en denken zelf vlekvvrij te zijn, maar de werkelijkheid is anders! En dan komt Calvinus op "Siet, hier compt hy wel te pas aen met synen oproerigen hoop." De beschuldiging luidt o.a. dat het Rijk met ondergang wordt bedreigd doordat calvinisten de justitie overal beletten. "Daerenboven, dat u volck niet stil syn en can, door de boose oproerige Consistorien al in roeren, droefheyt ende verdriet stellende, daer ghiliede comt wonen." Calvinisten hebben het aangelegd op het verdrijven van koningen en overheden om "daer selver met schuym van rabbauwen in haer coninckstoele" te gaan zitten.¹⁰⁰ Dat beeld wordt vele malen herhaald, calvinisten of "Guessen" zijn "vol oproers, ondeuchde, boosheden, dieverye ende morderye", daarin blinken zij uit onder de volken. Men moet ze in doen binden met eden, wordt voorgesteld. Maar helaas dat zal niet baten, want calvinisten houden hun eden niet, o.a. de Pacificatie van Gent is daarvan een voorbeeld "soo dat claerlyck blyckt uut het breken der Pacificatie van Gendt..."¹⁰¹ Er kan geen goed woord gezegd worden over de calvinisten, consistoriën en Geuzen. Er wordt gewezen op hun "loose practijcken, oproeren ende meyneedicheyt. Bedriegen wordt wezenlijk geacht voor calvinisten. Rond de "Religionsvrede" komen ze met "gheblankette redenen", maar het is bedrog. Ze blijven een oproerig volk.

De schipper Charon klaagt vervolgens over zijn hoge kosten. De oplossing ligt voor de hand en de oorzaak wordt aangewezen: "Ende, soo alle dingen duerder wordt door dese Guessen, soo sal men u loon vermeerderen...", mag Charon van de Hollanders veel meer eisen voor de overtocht. De Hollanders dienen zelf op te draaien voor de kostenstijging, die zij veroorzaakt hebben door hun opstandigheid. In het vervolg worden nog verbanden gelegd tussen calvinisten en Zwingli, zij "heulen met Swinglium". Calvinisten worden ook verbonden gezien met Epicureeërs "die d'meeste ende hoogste goet acht te wesen wellust des vlees". Vooral zijn calvinisten echter gevaarlijk omdat ze evenals Hannibal "meynedigh" en verbondsbrekend zijn. Calvinisten schijnen heel veel te weten van kermissen en feesten; rond die tijd moet men op zijn hoede zijn. Ze kennen die festiviteiten "vast op haer duymken".¹⁰² Waakzaamheid, bijzonder tegen de calvinisten, is ten eerste geboden. Hier is sprake van een weinig verheffend beeld bij de tegenstanders.

D. Nauta heeft zich o.a. bezig gehouden met de vraag of men de aanstichters van de Opstand in de Nederlanden mag bestempelen als "rebellens en muiters of als revolutionairen".¹⁰³ Hij ontkent niet dat er meelopers geweest zijn met verkeerde inslag. Nauta wijst erop dat deze termen elk een

---

⁹⁹ P. Fredericq, *Proza*, p. 89.

¹⁰⁰ P. Fredericq, *Proza*, p. 92.

¹⁰¹ P. Fredericq, *Proza*, p. 95.

¹⁰² P. Fredericq, *Proza*, p. 99.

¹⁰³ D. Nauta, *Aard van de Opstand*, p. 46.

gevoelswaarde hebben en een keuze eruit leidt tot eenzijdigheid. Hij voert het pleit voor "een zorgvuldig en genuanceerd taalgebruik". Daarbij acht Nauta het noodzakelijk "steeds een onderscheid tussen revolutie en opstand in acht te nemen". Revolutie ziet Nauta meer als een algehele omkering van een heersend politiek of maatschappelijk stelsel in de menselijke samenleving. Het gaat niet slechts om één onderdeel, maar om het geheel. Bij verzet of opstand speelt een conflict met een in de samenleving aanwezige instelling, in de vorm van de overheid. Nu is het niet de bedoeling die instelling op zich omver te werpen, maar ook andere elementen in de samenleving moet recht worden gedaan. Daarbij ziet Nauta een botsing van plichten optreden. Hij stelt dan concluderend: "In het licht van deze onderscheiding is de conclusie gerechtvaardigd, dat de opstand in de Nederlanden niet het karakter van een revolutie gedragen heeft. Het revolutionair sentiment ontbrak aan het ondernomen gewapend verzet. Dit is niet anders dan na innerlijke strijd en veel onderlinge gedachtenwisseling tot stand gekomen. Voor velen, de strijdbaarsten voorop, heeft het 'God meer gehoorzaam dan de mensen' het zwaarste gewicht in de schaal gelegd."¹⁰⁴

1.3.7 De rol van de adel, de calvinisten en de steden

Rond het tijdperk van de Opstand begint de betekenis van de adel verder af te nemen door het zich steeds uitbreidende ambtenarencorps. In dat geheel heeft Granvelle een hoofdrol gespeeld. De hoge adel zag de eigen positie in de Raad van State bedreigd. Een conflict kon dan ook niet uitblijven en op den duur heeft Granvelle het veld moeten ruimen.

De hoge adel staat inzake de ketterij een andere lijn voor dan Filips II. Dit kunnen wij bijzonder belichaamd zien in de denkbeelden en het optreden van Willem van Oranje. Graaf van Egmond heeft rond zijn missie naar Filips II een foute inschatting gemaakt van de situatie. In 1566 bereikt de adel gedurende korte tijd een matiging van de gehate plakaten. Toch zet dit matigingsbeleid niet door.

Het gewone volk was wel degelijk bij alle wel en wee betrokken, maar men wilde de leiding van het verzet in handen leggen van adellijke figuren. De relatie van de adel tot de koning werd van lieverlee al problematischer. Aanvankelijk achtte men zich nog getrouwe leenmannen van de koning, die helaas door zijn raadslieden misleid zou zijn. Die lijn loopt door tot in 1584!

Mede door het weinig doortastende optreden van de hoge adel is de leiding bij de lagere adel komen te liggen. In Spa 1565 kwam het verbond van edelen tot stand, waarin Hendrik van Brederode een belangrijke rol speelde. Oranje poogde in die tijd steeds de zaken wat af te remmen in grote voorzichtigheid. De smeekschriften aan de landvoogdes haalden weinig uit. De consistories zetten de edelen verder onder druk om handelend op te treden.¹⁰⁵ Rond Valenciennes zocht men bijzonder steun bij de adel, die steun bleek niet tijdig mogelijk. Daardoor voelde men zich verraden en bedrogen. Overgave volgde op 23 maart 1567.

Ook in het front van de adel kwamen almeer breuken. Later is gebleken, dat de adel in het Zuiden wantrouwend aankeek tegen de rol van Willem van Oranje in de Opstand. Dit is één van de factoren waardoor een blijvende eenheid van het front, Noord en Zuid samen, op langere termijn niet houdbaar bleek te zijn.

Veel is er reeds geschreven over de rol van de "militante calvinisten" in de Opstand. Bij de weinig doortastende houding van de edelen, zijn het veelal de calvinisten geweest, die druk op de ketel hielden. Zij vormden tevens een belangrijke bron voor de financiering van het verzet. Ook

---

¹⁰⁴ D. Nauta, *Aard van de Opstand*, p. 48.

¹⁰⁵ O.a. D. Nauta, *Aard van de Opstand*, p. 34.

Johan Decavele maakt melding van de invloed van de consistories op de lage adel in Spa (1565).¹⁰⁶ Hij tekent de calvinisten in hun felheid tegen de roomse beeldendienst. Hij maakt melding van de keuze van Oranje voor de calvinisten. Tevens meldt Decavele de mislukking van de godsdienstvrede. Datheen en Willem van Oranje stonden op een aantal punten haaks tegenover elkaar. Zo huldigde Datheen een andere opvatting over Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Dat kwam ook naar voren in en rond Gent. Binnen dit kader maakt Decavele heldere opmerkingen over het verschil in visie inzake de verhouding kerk en staat. De Hollandse regentenklasse onderstreepte haec libertatis causa. Zij opteerden niet voor de calvinistische theocratie. De visie van deze regenten won in de praktijk veld als "pragmatisme van humanistisch-tolerante regenten..."¹⁰⁷

Daarmee valt de drijvende kracht van het calvinisme in de Opstand beslist niet te ontkennen. Rechtlignigheid, felheid van de leer en organisatie worden vaak genoemd als motoren in het geheel. Aanvankelijk brandt vooral in het Zuiden het calvinistisch vuur, maar het slaat weldra meer en meer over naar het Noorden om juist en vooral daar door te werken. Zo valt te lezen: "De calvinisten waren door hun religieus en politiek fanatisme de ruggegraat van het verzet."¹⁰⁸ Toch heeft deze vasthoudendheid ook allerlei spannigen opgeroepen in de verhoudingen. In en rond Gent is dat tot een escalatie gekomen, dit heeft anderen - vele gematigden in het Zuiden - van de Opstand vervreemd. Men wilde niet de ene terreur verwisselen voor de andere. Ook Woltjer besteedt ruime aandacht aan het strijdbare en onverdraagzame karakter van de calvinisten.¹⁰⁹ Door Woltjer is het belang van de middengroepen in de Opstand onderstreept.

De rol van de steden mag niet worden veronachtzaamd. Zo haken al snel de steden af in de kettervervolging.¹¹⁰ Zij hebben eveneens groot belang bij handhaving van hun rechten en privileges. Juist in het Noorden met zoveel stedelijke concentratie is de rol van stadsmagistraten van groot gewicht gebleken. Noordam tekent een beeld van de invloed van de heren van stand in Leiden vanaf 1574.¹¹¹ Lokaal hadden deze lieden veel in de melk te brokkelen en juist zij hebben veelal de "koppige calvinistische wijn"¹¹² met water gemengd. Daardoor ontstond een tolerante samenleving, waarin de rekkelijke heren regenten invloed oefenden, niet alleen lokaal, maar ook regionaal. De rol van de Staten en die van de steden daarin dient niet te worden onderschat. Bijzonder het Noorden is uitgereid tot een zeer welvarend gebied met vele steden.¹¹³

---

¹⁰⁶ Johan Decavele, in: *Spiegel Historiae*, Jrg. 29, nov./dec. 1994, p. 456.

¹⁰⁷ Johan Decavele in: *o.c.*, p. 459.

¹⁰⁸ Guido de Bruin in: *Spiegel Historiae*, Jrg. 29, nov./dec. 1994, p. 449.

¹⁰⁹ J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd*, p. 16/17; 33; 36-38; 46-48; 55-57; 60; 62/63 een evaluatie wordt gegeven; p. 81-85; 87/88; 90-96; 101/102; 107/108. Ook hij wijst op de schrikreactie rond de agressiviteit van 1566.

¹¹⁰ Martin van Gelderen, *Op zoek*, p. 24.

¹¹¹ Dirk Jaap Noordam, *Geringde buffels*. Hij beschrijft daarin het patriciaat van Leiden, 1574-1700.

¹¹² J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd*, p. 63.

¹¹³ In dit gedeelte is geen aandacht geschonken aan de rol van de drukpers in de verbreiding van de Opstand-gedachte. Een artikel van Walter Stempel getiteld "Zeitungen aus Wesel unterstützten den Aufstand der Niederlande..." afgedrukt in: *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes*, 37./38. Jahrgang 1988/1989, S. 363-371 dient hier te worden vermeld. Het handelt over de tijd rond 1570.

1.4 Politieke, juridische en staatkundige ontwikkelingen en organen

Voor een verantwoorde setting van ons studie-onderwerp, dienen ook deze aspecten in hoofdlijnen te worden getekend. Op het terrein van de nationale en internationale politiek is er in die dagen immers sprake van enorme verschuivingen. Dit alles heeft ook zijn weerslag gehad op de staatsorganen en hun functioneren in de Nederlanden. Juridische aspecten zullen evenzeer worden aangeduid, zij het summier. Bijzonder die facetten worden belicht, die voor de verdere doordinking van het thema van deze studie relevant mogen worden genoemd.¹¹⁴

1.4.1 Delft, Gent en Religievrede

Nederlanders zijn in verzet gekomen tegen hun wettige soeverein Filips II. Daarbij speelden tussen 1572 en 1576 het gebied van Holland en Zeeland een belangrijke rol. De drijfveer was verzet tegen de Spaanse tirannie. Het veiligstellen van de oude bezworen privileges en de strijd voor vrijheid van religie gingen hand in hand. Reeds in 1572, op de eerste vrije Statenvergadering, erkenden Holland en Zeeland Willem van Oranje in zijn stadhouderschap; zij het nog in naam van de Koning. Na deze daad moest de staatkundige constellatie worden aangepast. De Unie van Delft (25 april 1576) heeft de latere Unie van Utrecht in haar uiteindelijke vorm beïnvloed. De Unie van Delft bevat regelingen over onderlinge steun van de gewesten in hun strijd. De verbondenheid is zeer hecht; ook is er sprake van verwevenheid in de financiering van de strijd. De twee gewesten hebben tot "hoofd en hoogste Overigheid" zijne excellentie verkozen. De Staten hadden de soevereiniteit over hun gewesten op zich genomen en die vervolgens aan Oranje opgedragen. Dit hield in feite een schorsing van Filips II in. De prins van Oranje kreeg veel daadwerkelijke macht.¹¹⁵ Voor ons onderzoek is tevens van belang de regeling die in Delft is getroffen aangaande de religie. Bremmer verwoordt dit als volgt: "In deze Unie regelden de Staten opnieuw de godsdienstzaken. Zij droegen de Prins op om 'te admitteren en handhaven de oeffeninge van de Gereformeerde Evangelische Religie.' Dat hield in, verklaarden zij, dat Zijne Excellentie een eind moest maken aan de exercitie 'van alle andere Religien den Euangelio contrariërende'.¹¹⁶ De rooms-katholieke religie werd niet afzonderlijk genoemd. Het werd in deze fase alles voorzichtig geformuleerd. Wel kwam er een duidelijk verbod op gewetensdwang en inquisitie. De prins mocht niet gedogen, dat "men op yemands geloof of conscientie sal inquirereren, of dat yemand ter cause van dien eenige moeyenis, injurie, of letsel aengedaen sal worden."¹¹⁷ Hier is duidelijk gekozen voor vrijheid van geweten. Ook de uitoefening van de eredienst moest de prins verder regelen.

De vredehandel van Breda gaf aan hoe krachtig Holland en Zeeland waren. Het Zuiden snakte naar vrede, de toestand was daar ellendig. Op het punt van de religie strandde deze poging tot vrede. Het bankroet van Filips II had verregaande gevolgen voor de Nederlanden. De strijd in de Nederlanden vergde van Spanje enorme sommen gelds (circa 700.000 dukaten per maand).

Door de voortgaande strijd werd de economie van het Zuiden lamgelegd. Na de dood van Requesens (4 maart 1576) was er geen opvolger en nam de Raad van State het bewind over. De Spaanse troepen, die verstoken bleven van soldij, sloegen op grote schaal aan het muiten. Vlaanderen en Brabant kregen de volle laag. Het was huiveringwekkend. Gent zag zich bedreigd. Op 4 sept. 1576 vond er in Brussel een staatsgreep plaats, waarbij de Raad van State werd

---

¹¹⁴ Voor een overzicht aangaande staatsinstellingen in die tijd kan men uitstekend terecht in de bijdrage van A.Th. van Deursen in *A.G.N.*, dl. 5, Haarlem (1980), p. 350-387.

¹¹⁵ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebellie*, p. 100.

¹¹⁶ R.H. Bremmer, *ibidem*.

¹¹⁷ R.H. Bremmer, *ibidem*.

gearresteerd. Meerderen hebben hierin de hand van Oranje gezien. Het doel van dit alles bleek: "de Pacificatie van desen Landen met die van Hollandt ende Zeelandt, ende dandere tvertrecken van den Spaanschen krijghsvolcke uit den lande..."¹¹⁸ De zaak van de religie en van de koning werd veilig gesteld: "...wel verstaende dat in als onderhouden werde de eere Godts de Religie Catholicque Romaine ende de onderdanicheyt die de onderzaten de Conincklijke Majesteyt schuldich zijn ende de privilegien van den lande."¹¹⁹ De Staten-Generaal kregen nu een andere rol en namen de teugels in handen. Oranje volgde de zaken in het Zuiden nauwlettend en Gent zocht steun bij hem. Druk diplomatiek verkeer kwam op gang. Gent werd gekozen als plaats van onderhandeling tussen Holland en Zeeland enerzijds en de zuidelijke gewesten anderzijds. In het Zuiden was men overtuigd - gezien 'de miserie en ellendigheden' - van de noodzaak om met elkaar te gaan onderhandelen. Dit mocht niet gaan ten koste van de autoriteit van de koning van Spanje en evenmin ten koste van de rooms-katholieke religie. Voor het Zuiden was op dat moment de maat vol, wat betreft de enorme overlast van de Spaanse troepen. Antwerpen werd bedreigd en is ook inderdaad geplunderd. Men had gegronde vrees, dat de Spaanse bezetting "een eeuwige en onverdragelijke slavernije" beoogde voor de Nederlanders. Als probleemvelden in de onderhandelingen deden zich voor: de kwestie van de religie en de benoeming van een nieuwe landvoogd. Zeker met het oog op dit laatste probleem was haast geboden om nu nog min of meer vrij te kunnen handelen, want Don Juan was in aantocht. Op 4 nov 1576 plunderden de Spanjaarden Antwerpen. De trieste balans: 8.000 gedode burgers; 40 ton goud werd gestolen uit de stad en 1000 huizen werden verwoest. Op 8 november 1576 werd te Gent de Pacificatie getekend.¹²⁰

Wat hield deze Pacificatie in en wat bracht zij met zich mee?

Er is steeds verschillend gedacht over de aard en het karakter van de Pacificatie. Er zat het element in van de belangengemeenschap tegenover het bezettingsleger. Door de beloften over en weer werd er een lotsverbondenheid geschapen. Toch constateren velen: het was geen vredesluiting en geen verbond, wel een mijlpaal waarbij veel voor de toekomst nog open lag.

Bremmer wijst op het handelen van het Zuiden buiten de koning om: "Ze waren revolutionair bijeengekomen en ze handelden revolutionair."¹²¹ Holland en Zeeland namen hier de zuidelijke Staten op sleeptouw. Bremmer ziet dit als "duidelijk een overwinning voor de partij van de opstand."¹²²

Van Peteghem huldigt in dezen een ander standpunt in zijn bijdrage "Flanders in 1576: revolutionary or reactionary?"¹²³ Van Peteghem geeft toe, dat het niet eenvoudig is om in te schatten hoe de houding van de diverse sociale groepen in Vlaanderen ten opzichte van de Pacificatie werkelijk was. De auteur stelt wel: "The clergy were largely opposed to the Pacification."¹²⁴ Ook m.b.t. de adel meent van Peteghem te kunnen stellen: "The nobility, or at least those

---

¹¹⁸ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebellie*, p. 103.

¹¹⁹ R.H. Bremmer, *o.c.*, p. 103 en 104.

¹²⁰ Voor een diepgravende studie rond de Pacificatie van Gent kan men uitnemend terecht in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen, Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent*, Gent, 23 oktober 1976.

¹²¹ R.H. Bremmer, *o.c.*, p. 107.

¹²² R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebellie*, p. 107.

¹²³ Opgenomen in: *The Low Countries History Yearbook, Acta Historiae Neerlandicae 1979 XII*, The Hague 1979, p. 65-84. Hier valt eveneens te noemen diens bijdrage in: *Opstand en Pacificatie*, p. 75-78, bevattend een samenvatting van het artikel van dezelfde auteur, getiteld: Vlaanderen in 1576: revolutionair of reactionair? in: *Tijdschrift voor Geschiedenis, LXXXIX* (1976), nr. 3.

¹²⁴ Van Petegem, *The Low Countries 1979 XII*, p. 83.

members who held prominent positions in Flanders, spurned the Pacification and remained loyal to the king and the catholic Church."¹²⁵ Waarschijnlijk stonden de "Vier Leden" en het gewone volk het meest tegenover de Spanjaarden en de politiek van de koning.

Volgens van Peteghem ontving het Eeuwig Edict een veel bredere steun en aandacht dan de Pacificatie.¹²⁶ Bij dit Edict (febr. 1577) - gevloeid uit de onderhandelingen tussen de Staten-Generaal en Don Juan e.a. - heeft de religie en de geestelijkheid een belangrijke rol gespeeld. Van Peteghem merkt hierover op: "This was clearly a treaty to which both the king and the pope could give their full approval..."¹²⁷ Voor velen was de Pacificatie niet, maar het Eeuwig Edict wel aanvaardbaar. Rond de afkondiging van het Edict was ook meer ceremonieel. Er bleef ook in Vlaanderen een harde kern van verzet tegen Willem van Oranje.

Uitgebreid gaat Bremmer in op de diverse bepalingen van de Pacificatie, de rol van Oranje en de problematiek van de godsdienstvrijheid.¹²⁸ Holland en Zeeland mogen niets ondernemen tegen de "gemeene rust ende vrede, inzonderheid tegen den Roomsche Katholyken Godtsdienst, en de oeffeninge van dien", zoals die in de andere gewesten aan de orde is. Ook mogen zij daar geen propaganda voeren voor de gereformeerde religie. De plakaten en de gehate criminele Ordonnantien van Alva worden afgeschaft. Het zijn echter interim-bepalingen "totdat by de Generale Staten anders daarop geordineert zy."

Bremmer wijst terecht op de andere rol die de Staten-Generaal hier gaan spelen: niet slechts een adviserend lichaam, maar in het vervolg ook een besluitende macht. In Don Juan kreeg Oranje een geducht tegenstander, die met concessies poogde de Nederlanden te herwinnen voor zijn vorst. Op twee punten wist Don Juan van geen wijken: de handhaving van de autoriteit van de koning en het behoud van de R.-K. religie. Juist ook het punt van de religie bleek binnen de Pacificatie op den duur een breekpunt te worden. Dit leidde uiteindelijk tot de breuk tussen Noord en Zuid.

Holland en Zeeland konden zich niet vinden in de "romaniserende en spanjolisierende interpretatie van de Pacificatie door het Eeuwig Edict."¹²⁹ Via onderhandelingen probeerde Don Juan tot een vergelijk te komen met Oranje. Tevergeefs. In feite stonden eeuwenoude R.-K., aristocratische, Spaanse traditie en nieuwe calvinistische democratie tegenover elkaar.

De naleving van de Pacificatie inzake de religie stond ook in het Zuiden onder druk. Op 15 juni 1577 werd Pieter Panis vanwege zijn geloofsovertuiging ter dood gebracht, na advies daartoe door Don Juan. Pieter had een geheime preekdienst van ds. Plancius bijgewoond. Oranje had Mechelen gevraagd het leven van Pieter Panis te sparen. Uit de *Resoluties van de Staten-Generaal 1576-1577* blijkt dat de Staten-Generaal herhaaldelijk verklaren de katholieke godsdienst te willen handhaven. Dat schrijft men ook in januari 1577 aan de graaf van Lalaing en Vicomte de Gamper.¹³⁰

---

¹²⁵ Van Petegem, *ibidem*.

¹²⁶ Van Petegem, *o.c.*, p. 80 en 83.

¹²⁷ Van Petegem, *o.c.*, p. 80.

¹²⁸ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebelle*, p. 108 en 109.

¹²⁹ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebelle*, p. 111, vgl. p. 110.

¹³⁰ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, bewerkt door dr. N. Japikse, eerste deel 1576-1577, 's-Gravenhage 1915, p. 579. Vergelijk voor de zaak van Pieter Panis ook: Guido Marnef, *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580-1585*, Kortrijk-Heule 1987, p. 86, 109. Voor deze kwestie zie ook: J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd*, p. 76, daar noemt de auteur tevens een soortgelijk geval van de anabaptist Johan Clinck in Vlaanderen, die bij het passeren van het H. Sacrament het hoofd niet had willen ontbloten, gearresteerd werd, als verstoorder van de gemene rust werd gezeseld en verbannen. Don Juan was woedend over zo 'lichte' straf.

In deze kwestie Mechelen is ook het materiaal van 12 juni 1577 van belang waarin de Staten-Generaal ingaan op een brief van prins Willem van Oranje "escripte au magistrat de Malines, pour en faveur d'ung bourgeois dudict Malines quy auroit esté aux presches deffendues...". Volgens de Staten-Generaal moet de magistraat ook in dit geval recht en gerechtigheid doen tegen de gevangene volgens de Pacificatie van Gent. Hij heeft immers de openbare orde verstoord en zo'n preekdienst is duidelijk "acte schandaleuze". Het beroep van zijne excellentie op de gewetensvrijheid volgens de Pacificatie deelt men in dit geval beslist niet, het geldt hier een "acte schandaleuze" die niet kan worden getolereerd. Men zal als Staten de prins te verstaan geven, dat zijn beroep op de gewetensvrijheid alleen voor de gereformeerde vluchtelingen in de Nederlanden opgaat. Holland en Zeeland vormen een uitzondering (met ruimere toepassing van de gewetensvrijheid). Niet alle inwoners van genoemde Nederlanden vallen onder de verleende gewetensvrijheid. Ook wijzen de Staten erop, dat de tekst van de Pacificatie niet spreekt van notoire en manifeste acte schandaleuze als een inperking, maar dat er sprake is van zo'n acte schandaleuze zondermeer. De Staten twijfelen niet aan de overtreding die hier in het spel is.¹³¹

Iets over de geestelijke goederen: het blijkt dat kloosters opkomen voor hun oude rechten, zonder dat ze gedwongen willen worden tot enige reformatie.¹³² Opvallend is ook een passage als deze: "23 October werd den drost van Brabant en den Raadsheer Mudeus gelast informatiën in te winnen over 'actes schandaleuses' van eenige soldaten of anderen voor Boxmeer tegen de eer 'du St. sacrament d'aultel' (R.i.d.)."¹³³ Zo vinden wij verschillende besluiten aangaande de teruggave van kloostergoederen o.a. in Geertruidenberg, Antwerpen en Den Bosch.¹³⁴ Ten bate van de laatsten is gelast "de koffers, ornamenten en rente-brieven aan hen terug te geven." De geestelijkheid dacht over de politiek weleens anders dan de Staten, zo ook in Maastricht. Hierover hebben wij het volgende bericht: "18 November: te schrijven aan de geestelijkheid te Maastricht, om den eed te doen zoowel aan de Staten als aan den Koning voor de gemeenschappelijke verdediging van het land en hierin samen te gaan met de burgers..."¹³⁵

De strijd om de (politieke) macht in het Zuiden woedde voort. De koning versus de Staten-Generaal; Oranje versus Don Juan. In het Zuiden kwam in 1578 in de grote steden Antwerpen, Brussel en Gent het calvinisme weer sterker openbaar. In de zuidelijke provincies bijz. Vlaanderen en Brabant, kreeg het calvinisme een nieuwe kans.

"Het werd voor Oranje een nieuwe uitdaging in het Zuiden rooms-katholieken en gereformeerden tot vreedzame coëxistentie te brengen."¹³⁶ Op vele plaatsen nam de bevolking het op voor behoud van de pas verkregen vrijheid. Zo kwam ook Gent in beweging. In feite kwam daar een calvinistische stadsrepubliek van de grond. Helaas ontbrak het veelal aan wijsheid om de diverse krachten in goede banen te leiden. Daardoor kwam de Pacificatie in gevaar. Er ontstond in het Zuiden een nieuwe situatie, waarin de Pacificatie niet voorzag. De Staten-Generaal en Oranje zetten zich in voor handhaving van de Pacificatie om zo Noord en Zuid te blijven bundelen in de strijd.

De grote problematiek lag ook nu weer op het religieuze vlak. In het Zuiden kon - volgens de Pacificatie - hooguit in stilte een besloten gereformeerde eredienst worden toegestaan. Daarmee

¹³¹ *Resolutiën, 1576-1577*, p. 168 sub. "R. 12 Juni." vgl. ook de voorafgaande opmerkingen over 8 juni.

¹³² *O.c.*, p. 580 sub "735. R. 21 october."

¹³³ *O.c.*, p. 580.

¹³⁴ *O.c.*, p. 580 sub 3 nov. en p. 584 sub 31 dec.

¹³⁵ *O.c.*, p. 582 vgl. ook aldaar noot 1.

¹³⁶ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebelle*, p. 115.

namen velen geen genoegen. Men streefde naar eigen kerkgebouwen met openbare erediensten en men deed afbreuk aan de uitoefening van de R.-K. religie. In het Noorden kwam in Amsterdam, Haarlem, Schoonhoven en Goes eveneens de uitoefening van de R.-K. religie op losse schroeven te staan; dit alles ondanks eerdere afspraken.¹³⁷

De spanningen liepen op. Ook in deze situatie heeft Oranje gepoogd tegenstellingen te overbruggen om te voorkomen, dat de religie alsnog een breekpunt zou worden tussen Noord en Zuid.¹³⁸ Eerst heeft de prins geprobeerd de religievrede te bewerkstelligen via de Staten-Generaal. Dat lukte niet. Vervolgens heeft hij het geprobeerd via een omweg, namelijk een rekest van de gereformeerden. Bremmer wijst op de invloed van de prins op de nationale synode van Dordrecht 1578.¹³⁹ Ook deze synode heeft gepoogd de zaak van de eensgezinde strijd van Noord en Zuid samen te redden. Daarbij heeft zij de prins alle mogelijke steun willen bieden om extreme elementen te elimineren. Bremmer concludeert na onderzoek: "Zo stelde de synode van Dordrecht zich al in haar eerste zittingsweek vierkant achter de politiek van Oranje. Zij begreep wat er voor hem en heel het vaderland op het spel stond. De Prins kon op de gereformeerden en hun leiders rekenen."¹⁴⁰

Ook het rekest inzake religievrede geeft een duidelijk bewijs van het samenspel van Oranje en de gereformeerden. Inhoudelijk kwam dit verzoek neer op vrije uitoefening van de protestantse religie, daar waar honderd gezinnen in een stad voor het protestantisme hadden gekozen. Voor

¹³⁷ De evaluatie van H. Demeester in diens bijdrage in: *Opstand en Pacificatie*, p. 147-152 laat geen twijfel bestaan over de mislukking van de Pacificatie en de oorzaken daarvan: "Achteraf bleek bovendien dat de protestanten de Pacificatie hanteerden tegen de katholieken in de twee betrokken staten, nl. Holland en Zeeland, terwijl zij zich in de overige staten bedienden van de godsdienstvrede gesloten op 12 juli 1578. De gehele operatie vertoonde een negatieve balans voor de katholieke diplomatie van die tijd."(*o.c.*, p. 152). De auteur citeert rond de Pacificatie voor de houding van protestantse zijde woorden van de Leuvense theoloog Baius, waarin bedrog en kwade trouw wordt verweten (*o.c.*, p. 151/152). Daarbij functioneren Amsterdam en Haarlem als voorbeelden waarbij de goeden "bedrogen worden door het verraad en de list van ketters". Als men deze uitwerking had voorzien, dan was men van R.-K. zijde er nooit aan begonnen. Zo was de Pacificatie omstrede en zou dat blijven, door de geheel verschillende inschatting door diverse partijen.

¹³⁸ Waardevol is ook de bijdrage van J.J. Woltjer in: *Opstand en Pacificatie*, p.79-98, getiteld Het Noorden en de Pacificatie van Gent. Terecht waarschuwt de auteur voor een massief denken over het Noorden, ook in die gewesten is nog veel verscheidenheid, zowel politiek als religieus. "Toen de Pacificatie gesloten werd, viel het noorden politiek in drie delen uiteen. Vier jaar later vertoonden de noordelijke gewesten - voorzover zij niet, als Groningen, in handen van de 'Spaansgezinden' waren gevallen - alle hetzelfde beeld. Het patroon van de opstandige gebieden in Holland en Zeeland was het algemene patroon geworden. Overal was de Statenvergadering het belangrijkste politieke orgaan geworden, vrijwel overal was het protestantisme de officiële godsdienst. Ook toen was het noorden nog niet een specifieke politieke eenheid..." (*o.c.*, p. 96). Toen die eenheid er kwam, waren "alle idealen waar de Pacificatie voor gestaan had, al enige jaren voltooid verleden tijd."(*ibidem*). Over de spanningen in het Noorden rond de hantering van de Pacificatie in religieus opzicht, leze men o.a. p. 93-95; daarbij valt ook de verscheidenheid in het Noorden op. Holland en Zeeland gingen voorop; hier bezweken alras alle verdragen van satisfactie, dat was daar in de loop van 1578 reeds een feit onder "de druk van een toenemende polarisatie". In de noordoostelijke gewesten zien wij later hetzelfde gebeuren. De auteur gaat ook kort in op de Friese situatie en wat breder op de Gelderse en de rol van Jan van Nassau daarbij. De laatste heeft zich dan inmiddels van oorspronkelijk luthers ontwikkeld in calvinistische richting. "Tegelijkertijd werden zijn politieke inzichten militant anti-katholiek."(*o.c.*, p. 96). Het is zeer de vraag in hoeverre Willem van Oranje van die laatste ontwikkelingen op de hoogte was, toen hij zich sterk maakte voor de benoeming van Jan van Nassau tot stadhouder van Gelre. De gevolgen voor de Nederlanden waren verstrekkend "want de militante calvinisten hadden nu een bondgenoot op hoog niveau, terwijl de complicaties die van dit misverstand het gevolg waren, voor de katholieken alleen maar bewezen hoe onbetrouwbaar en doortrapt de politiek van Oranje was!"(*o.c.*, p. 96).

¹³⁹ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebelle*, p. 124-128.

¹⁴⁰ R.H. Bremmer, *o.c.*, p. 128.

vrije uitoefening van de R.-K. religie gold hetzelfde criterium van 100 gezinnen. Tevens waren er bepalingen inzake feest- en vastendagen, die de onderlinge verdraagzaamheid moesten stimuleren. Ook deze poging via het rekest leed in de Staten-Generaal schipbreuk.

1.4.2 Unie van Utrecht¹⁴¹

Hier heeft Jan van Nassau, de enig overgebleven broer van Willem van Oranje, veel werk verzet. Hij kreeg een rol in de politiek als stadhouder van Gelderland. Hij heeft met een niet aflatende ijver gewerkt aan een samenbundeling van de noordelijke gewesten. Hij zag scherp dat hergroepering van de krachten in het Noorden nu een dringende zaak was. Zijn broer Willem had - in die periode van zijn leven - een meer francofiele instelling in zijn politiek. Jan van Nassau zelf daarentegen keek meer richting Duitse rijksgewesten. Maar beide broers wilden rond Holland en Zeeland een hergroepering tot stand brengen van de andere gewesten om de zaak van de Opstand te bevorderen. Daarbij stond hun een confederatie van provincies voor ogen die een hechte verbinding met elkaar aangingen. Er zijn vele facetten die hier niet besproken kunnen worden.

Wel zullen wij aandacht geven aan de plaats van de religie in het geheel van de Unie.¹⁴² O.J. de Jong geeft tevens een stuk voorgeschiedenis en vermeldt hoe de bepalingen zijn gegroeid in de praktijk. Holland en Zeeland namen een bijzondere positie in m.b.t. de religie. Zij handelen daarbij "at their own discretion".¹⁴³

"Ende soeveel 't poinct van de religie aenghaet sullen hem die van Hollant ende Zeelant draegen naer haerl. ghoetduncken."¹⁴⁴

Deze provincies waren niet bereid concessies te doen in dezen. Ook voor de andere gewesten werd de religie meer een provinciale zaak. Dit blijkt uit de woorden: "that in this matter one province shall not hinder nor interfere with another."¹⁴⁵ De Staten-Generaal behoorden niet te interveniëren in de religieuze politiek van de afzonderlijke provincies. Wel moest voor alle provincies gewetensvrijheid gelden en dus afschaffing van geloofsvervolging. De interpretatie werd door verschillenden weer anders belicht. De Jong concludeert: "En bovendien was de regeling van de religie zaken nu afhankelijk geworden van gewestelijk inzicht, niet meer van landelijk beleid." In het vertaalde artikel als volgt: "Furthermore, the ordering of religious affairs was now a matter for provincial, rather than national policy."¹⁴⁶ Toch was dit in feite een

¹⁴¹ Uit de vele geschriften rond deze Unie noemen wij: S. Groeneveld e.a., *De Unie van Utrecht, Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag 1979; vgl. ook *The Low Countries History Yearbook, Acta Historiae Neerlandicae*, 1981 XIV, The Hague 1981, bevattend een Engelse vertaling van de bijdragen van O.J. de Jong en A. Th. van Deursen in *De Unie van Utrecht*, Den Haag 1979.

J. Baalbergen, *Van Opstand tot Onafhankelijkheid, De Unie van Utrecht en het ontstaan van een zelfstandige staat 1559-1609*, 's-Gravenhage 1979. S. Groeneveld e.a. *De Kogel door de kerk?, De Opstand in de Nederlanden 1559-1609*, 3e dr. Zutphen 1991.

¹⁴² De eerder genoemde bijdrage van O.J. de Jong getiteld *Union and Religion*, is te vinden in: o.a. *The Low Countries History Yearbook, Acta Historiae Neerlandicae*, 1981 XIV, The Hague 1981, p. 29-49. Vergelijk S. Groeneveld e.a., *De Unie van Utrecht*, p. 155-181; O.J. de Jong 'Unie en religie'.

¹⁴³ O.J. de Jong, *The Low Countries 1981 XIV*, p. 41.

¹⁴⁴ O.J. de Jong in: *De Unie van Utrecht*, p. 171.

¹⁴⁵ O.J. de Jong, *The Low Countries 1981 XIV*, p. 42; vgl. O.J. de Jong, *De Unie van Utrecht*, p. 171 "sonder dat hem hierinne bij eenige andere provincien eenich hijnder off belet gedaen sal moegen worden." De tekstgeschiedenis van allerlei bepalingen wordt door De Jong helder belicht, zo ook van deze.

¹⁴⁶ O.J. de Jong, *De Unie van Utrecht*, p. 172; en dezelfde in *The Low Countries 1981 XIV*, p. 42.

doorkruising van de politiek van Willem van Oranje inzake de Religievrede en de Pacificatie. Later heeft de prins ingezien, dat zijn politiek inzake de religie heeft gefaald. Over de verdere doorwerking van de religie bepalingen van de Unie van Utrecht in de loop der jaren geeft De Jong een kort overzicht.¹⁴⁷

1.4.3 Staatsinstellingen en -organen

1.4.3.1 *Inleiding*

In het onderhavige onderzoek komen wij in aanraking met allerlei staatkundige en rechterlijke vormen uit die tijd. Zo lezen wij van de Staten van Holland en van de andere provincies. Wij horen van de rol van de Staten-Generaal. Wij zien iets van het Hof van Holland alsmede van de taken en invloeden van zijne excellentie, de prins.

Binnen het kader van dit onderzoek kunnen wij slechts enkele zaken aanstippen. Over de ontwikkeling van de staatsinstellingen in Nederland geeft het werk van R. Fruin waardevolle informatie.¹⁴⁸ Ook Fruin beschrijft de ontwikkelingsgang en de veranderingen gedurende de troebelen.¹⁴⁹ Zo tekent hij de grondvesting van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden via de diverse stadia van ontwikkeling, waarbij ook de Pacificatie van Gent en de Unie van Utrecht de aandacht krijgen. Bij de onderhandeling over het Twaalfjarig Bestand werd het verdrag gesloten "als met vrije Staten" waarop de koning "nyet en pretendeerde."¹⁵⁰ De Republiek is sindsdien erkend als een zelfstandige staat.

Uitvoerig gaat Fruin in op de bevoegdheden van de Staten-Generaal en de Statenvergaderingen van de onderscheiden provincies. Hij tekent daarbij de verschuiving in de loop van de tijd in bevoegdheden en werkwijze.¹⁵¹ Tevens heeft Fruin aandacht gegeven aan de positie van de prins en de stadhouder. Dit werk geeft waardevolle informatie over de organisatie van de rechtspraak in die tijd.¹⁵² Ook de Raad van State en de Admiraliteit treden voor het voetlicht.¹⁵³ De diverse invloedssferen van de overheden en de rechtscolleges uit de tijd van ons onderzoek zijn niet altijd af te bakenen, maar de invloeden op de kerk en haar dienaren zijn onmiskenbaar aanwezig.¹⁵⁴

---

¹⁴⁷ O.J. de Jong, *De Unie van Utrecht*, p. 176-181. Bijzonder p. 177 vraagt de aandacht in verband met het feit dat een enkele provincie een generale synode in de weg kan staan. Dit heeft lang gespeeld rond de twist remonstranten en contra-remonstranten. Bijzonder de Staten van Holland en Utrecht hebben zich lang verzet tegen een nationale synode; zij maakten zich daarbij sterk met bepalingen uit de Unie van Utrecht inzake de bevoegdheid van elke afzonderlijke provincie m.b.t. de religie. Artikel 13 speelde daarbij een hoofdrol. Vgl. dezelfde in: *The Low Countries 1981 XIV*, p. 46-49 en bijzonder p. 46. Zie voor het verloop van die strijd o.a. dit werk 5.8 Consent nodig voor een nationale synode.

¹⁴⁸ R. Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, reprint naar de tweede druk van 1922, 's-Gravenhage 1980.

¹⁴⁹ R. Fruin, *o.c.*, p. 154-180.

¹⁵⁰ R. Fruin, *o.c.*, p. 180.

¹⁵¹ R. Fruin, *o.c.*, p. 181-197 inzake de Staten-Generaal; p. 214-218 inzake de Provinciale Staten; inzake de afzonderlijke gewesten p. 227-259.

¹⁵² R. Fruin, *o.c.*, p. 260-269.

¹⁵³ R. Fruin, *o.c.*, p. 197-209.

¹⁵⁴ Duidelijke schemata over de bestuursopbouw in de Nederlanden zijn ook te vinden in: J. Baalbergen, *Van Opstand tot Onafhankelijkheid*, 's-Gravenhage 1979, p. 14 en 82; S. Groenveld, *De kogel door de kerk?*, Zutphen 1991, p. 16 en 185.

1.4.3.2 *Staten-Generaal*

In de eerste jaren van de troebelen zien wij van lieverlee een verschuiving optreden in de rol van de Staten-Generaal. Van een adviserend naar een meer beslissend orgaan. In deze ontwikkeling heeft de strijd tegen Spanje een rol gespeeld. Er groeide verlangen naar meer zelfstandigheid en bescherming van de vrijheden en privileges. Wij hebben bijzonder belangstelling voor de inmenging in religieuze zaken.

Enige gegevens uit de Resoluties van de Staten-Generaal inzake religie zijn reeds hier boven vermeld. In 1577 laten de Staten-Generaal zich actief in met diverse benoemingen tot kerkelijke waardigheden en zij vergeven meerdere beneficiën. Tevens komen diverse klooster- en abdijzaken aan de orde. Er zijn nogal eens meningsverschillen rond benoemingen waarbij de Staten bemiddelend optreden.¹⁵⁵

Ook in 1578 en 1579 zijn de Staten-Generaal op bovengenoemde terreinen actief. Vele kwesties waarin men moet beslissen raken de kerkelijke goederen. Ook maken kloosters melding van misdragingen van anderen tegenover de geestelijken. In deze lijn ligt een klacht van het klooster van St.-Corneille bij Nienhoven en die van het klooster van Rosenberg in het land van Waas. Tegen Rosenberg zijn "uitspattingen... bedreven door die van Gent..."¹⁵⁶ Ook over belastingheffing inzake bepaalde kerkelijke inkomsten nemen de Staten-Generaal beslissingen.¹⁵⁷ Terloops vernemen wij ook uit de Resoluties enige zaken over preekactiviteiten van "la nouvelle religion".¹⁵⁸ De Staten-Generaal voeren een actief beleid tegen misbruik en cumulatie van beneficië en prebenden. Capabele mensen die daadwerkelijk dienen, krijgen de voorkeur.¹⁵⁹ In dezen spreken de Staten-Generaal duidelijke taal.

Na de scheiding tussen Noord en Zuid hebben de Staten-Generaal in het Noorden vooral bemoeienis met de kerkelijke zaken van de gereformeerde kerk. Zo komt de K.O. van de nationale synode van Den Haag (1586) in de vergadering van de Staten-Generaal aan de orde. Voor de beoordeling koppelen de Staten-Generaal terug naar de diverse provincies, daar moeten de principalen van de afgevaardigden hun mening geven na te zijn ingelicht door hun afgevaardigden. In de vergadering van de Staten-Generaal blijkt Holland er nog niet uit te zijn inzake deze K.O. De Staten van Zeeland laten deze bij provisie toe, maar men beslist definitief als men de opinie van Holland kent. Utrecht zegt de noodzaak te zien van orde in kerken en scholen. Men stemt in: "mits dat het geschiede sonder prejudice ende lessie van yemants privilegiën ende gerechtigheden, tractaet van Hare Mat. ende Naerder Unie, ende dat nyemant ondersocht sal wordden in zijn conscientie."¹⁶⁰ De Ridderschap neemt het ook op voor de prediking van "het suver woordt Godts" op het platteland. Ook dan maakt men de opmerking "dat nyemant in zijn

---

¹⁵⁵ Zie *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, bewerkt door dr. N. Japikse, eerste deel 1576-1577, 's-Gravenhage 1915, p. 578-584.

¹⁵⁶ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, bewerkt door dr. N. Japikse, tweede deel 1578-1579, 's-Gravenhage 1917, p.494 sub 25 sept.

¹⁵⁷ *O.c.*, p. 379.

¹⁵⁸ *O.c.*, p. 495 en 496.

¹⁵⁹ Vgl. *o.c.*, p. 771 en 772 rond Thiery de Leynde (Van Lienden) die door de Staten-Generaal niet wordt gesteund in het verzoek om een kerkelijk ambt in Zutphen. Hij bekleedt immers al elders verschillende ambten (o.a. in zijn woonplaats Luik) en heeft er nog in het vooruitzicht. De Staten achten Florens Hermale wel gekwalificeerd voor de functie in Zutphen; hij kan echt ter plekke werken. Het wonen en daadwerkelijk functioneren van kerkelijke ambtsdragers ter plaatse, is voor de Staten van allergrootst belang. Zij leggen de vinger bij de bestaande misbruiken.

¹⁶⁰ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, bewerkt door dr. N. Japikse, vijfde deel 1585-1587, 's-Gravenhage 1921, p. 460.

conscientie sal worden ondersocht..."¹⁶¹ Die van Friesland verwachten nog advies van hun principalen.

Ook de wijze waarop de Staten in jan. 1586 en in juni en okt. 1587 een bededag uitschrijven getuigt van nauwe betrokkenheid bij de gereformeerde religie. In jan. 1586 heeft men de Heere gedankt, dat Hij "het herte van Haere Mat. beroert heeft tot assistentie deser landen". Men heeft gebeden voor een gelukkige overkomst van Leicester en Gods zegen over de aanstaande regering "dat deselve zy tot zyne eeren ende des lants welvaren. Amen."¹⁶² Op bededagen vergaderden de Staten-Generaal niet (vgl. 18 juni 1586).

1.4.3.3 *Eerste vrije Statenvergadering te Dordrecht in 1572*

In 1972 vond de 400-jarige herdenking plaats van de eerste vrije Statenvergadering in Dordrecht 1572.¹⁶³ O.J. de Jong heeft rond deze herdenking de vraag gesteld: 'Wat kwam van religievrijheid terecht?'¹⁶⁴ In dit kader haakt De Jong terecht met zijn openingscitaat in op de bedoelingen van de prins inzake "vryheyte der religien zoe wel der gereformeerde als der roemssche religie..." Dit plan van de prins werd door Marnix aan de eerste vrije Statenvergadering voorgelegd. Er waren geen volledig vergelijkbare historische situaties voorhanden inzake zo'n regeling. De godsdienstvrede van Augsburg (1555) droeg een ander karakter. De Nederlanden waren van die regeling uitgesloten. De situatie van de Hugenoten in Frankrijk zal de Nederlandse calvinistische vluchtelingen hebben aangesproken. De invloed die Lodewijk van Nassau van de Hugenoten heeft ondergaan, zal hebben doorgewerkt in de Nederlanden. In Dordrecht 1572 ging het om herstel van Oranje als stadhouder. Het voorstel van de prins bij monde van Marnix kwam dicht bij het edict van St. Germain, "maar dan zonder enige beperking". Het voorstel van Dordrecht 1572 en later de religievrede van 1578 hebben slechts een kort leven gehad. In de steden ontstonden spanningen tussen de calvinisten en de katholieken over de uitoefening van de publieke religie. In dit geheel dient ook de Confessie van de hand van De Brès te worden

---

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² *O.c.*, p. 487 en 488. Uitgebreid materiaal is in de Resoluties te vinden rond de bededag van juni 1587 "om Godt den Here met yverigen herte ende gemoet aen te roepen ende te bidden voir de conservatie van den staet deser landen jegens de listige practicken van de gemeyne vyanden ende andere swaricheyden ende inconvenienten, deselve over 't hoofd hangende, ende namentlijk tot behoudnisse van de ware Christelycke religie in deselve...", zie *o.c.* p. 774.

¹⁶³ Het tijdschrift *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 4e Jrg. nummer 4, 1972 is geheel gewijd aan de herdenking van die Statenvergadering. De achtergronden en motieven van de Opstand worden door J.J. Woltjer helder belicht. Hij geeft aandacht aan de drie hoofdstromingen onder de historici in hun beschrijving van de Opstand. Zo tekent hij de historisch-materialistische; de sociaal-economische en de richting Geyl-Rogier. De titel van zijn bijdrage 'Het beeld vergruisd?' is geënt op een uitspraak van Jan Romein. Op p. 133-137 geeft Woltjer een korte uiteenzetting en evaluatie van de verschillende hoofdstromingen. Daarbij krijgt ook de economische factor de nodige aandacht (p. 134/135). Bijzonder belicht J.J. Woltjer de grote tussengroep der 'onbeslisten', die tussen rooms-katholiek en protestant instond. In de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw hebben de contra-reformatoren en de calvinisten reeds een vaste koers. "We kunnen hen bijna als constanten in het krachtenveld beschouwen"(p. 138). De middengroepen streefden naar verzoening. "Zij vormden daardoor de variabelen bij uitstek."*(ibidem)*. Na 1580 zijn de middengroepen uitgespeeld. Groot gewicht kent de auteur aan de middengroepen toe. "Deze eliminatie van de middengroepen lijkt mij het hoofdthema, dat de ontwikkeling van 1565 tot 1580 begrijpelijk maakt als één samenhangend proces, maar het was niet het enige thema. Andere geschillen en andere problemen zorgden voor, soms aanzienlijke, variaties op het algemene thema van de eliminatie van de middengroepen."(p. 139). Als men geen oog heeft voor de groep die aanvankelijk niet wilde kiezen tussen Trente of Genève, is er grote kans dat men onjuist interpreteert of indeelt.

¹⁶⁴ *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 4e Jrg., nummer 4, 1972, p. 152-169.

betrokken, die spreekt over het weren en uitroeien van alle afgoderij en valse godsdienst. In de regio of ter plekke moesten beslissingen worden genomen. Er werd door Geuzen geweld gebruikt tegen priesters en kloosterlingen. Dat vervreemde rooms-katholieken van de zaak der Opstand. De gereformeerden beoogden geen eigen geloofsgemeenschap naast de bestaande, maar juist reformatie van de bestaande gemeenschap.

De straoefeningen van Alva konden het verzet niet breken, maar versterkten juist de gereformeerde vastberadenheid. De gruweldaad van Lumey tegen Cornelius Musius droeg bij tot Lumey's arrestatie. Terecht tekent de Jong aan: "De herfstveldtocht van Alva's troepen en het optreden van Lumey hadden van de opstand nu een burgeroorlog gemaakt die onvermijdelijk ook een godsdienstoorlog werd."¹⁶⁵ De Hollandse steden namen de kerkgoederen in beheer tot bezoldiging van predikanten en schoolmeesters. Met de vrijheid van religie zoals in Dordrecht 1572 besloten, was het nu gedaan, de rooms-katholieke eredienst werd verboden. Dit had vanzelfsprekend alleen effect in die delen van Holland waar niet langer Spanje het bewind voerde. Rond deze tijd van groei der gereformeerde religie valt ook de overgang van de prins, door viering van het Heilig Avondmaal met de gemeente (1573).¹⁶⁶ Nadat Middelburg in het kamp van de prins belandde heeft Caspar van der Heyden daar gewerkt als predikant. De gereformeerden gingen meer en meer beseffen hoe belangrijk de steun van de staat was. Dat gold ook in financieel opzicht. De gemeenten waren aanvankelijk op vele plaatsen nog heel klein en niet self-supporting.¹⁶⁷ De noodtoestand van 1575 leidde in Holland tot verdere maatregelen tegen de rooms-katholieken. De prins kreeg de opdracht dat hij moest "admitteren ende handhaven d'oeffeninge van de gereformeerde evangelische religie, doende surcheren ende ophouden d'exercitie van de roomse religie", zonder "dat men op yemants geloof of conscientie sal inquireren." Zeeland nam deze lijn in april 1576 over met de bepaling, dat de prins moest weren de "exercitie der religie den Evangelio contrariërende"¹⁶⁸

Het belang van de eerste vrije Statenvergadering te Dordrecht (1572) is niet allereerst religieus van strekking, al zijn de gevolgen inzake de religie in Holland en Zeeland onmiskenbaar. Voor de staatkundige ontwikkeling van de Nederlanden is deze vergadering van veel groter belang geweest, dan de deelnemers eraan toen hebben kunnen vermoeden. De samenroeping vond niet zonder problemen plaats, daar de ene stad na de andere ervoor terugdeinsde om het voortouw te nemen. Uiteindelijk werd tegen 14 juli 1572 de vergadering uitgeschreven door Jacob Hallincq Pouwelsz. Pas op 19 juli waren als afgevaardigden van twaalf Hollandse steden in Dordrecht bijeen: Dordrecht, Haarlem, Leiden, Gouda, Gorkum, Alkmaar, Oudewater, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik en Monnikendam (Amsterdam ontbrak gezien de politieke opstelling in die tijd). In de grote eetzaal van het Augustijnerklooster te Dordrecht werden tussen 19 en 23 juli belangrijke beslissingen genomen door -met een enkele uitzondering, gezien hun latere rol in de geschiedenis- gewone mensen. De vergadering had verstrekkende gevolgen voor de geschiedenis

---

¹⁶⁵ O.J. de Jong in *o.c.*, p. 164/165.

¹⁶⁶ Rond deze overgang tekent O.J. de Jong in enkele trekken iets van de geloofsovertuiging van de prins, zie *o.c.*, p. 165.

¹⁶⁷ O.J. de Jong, *o.c.*, p. 166/168 meldt iets over de kerkelijke goederen en het wegvallen van allerlei inkomsten uit missen e.d.

¹⁶⁸ O.J. de Jong, *o.c.*, p. 168.

van deze gewesten. Terecht is van de eerste vrije Statenvergadering gezegd "waarin de grondslagen van de Nederlandse staat zijn gelegd."¹⁶⁹

We zien rond Dordrecht 1572 een nieuwe politieke constellatie ontstaan. Het wegvallende centraal gezag moet op regionaal, provinciaal niveau worden opgevangen. Het gezag komt te liggen in de handen van de Staten en de prins van Oranje als stadhouder. Maar ook hier geldt, dat de rol van de stadsbesturen uitermate groot is. De legitimatie van deze daad, vrije Statenvergadering houden, werd gezocht in het tekort schieten van de vorst, waarbij de Staten als vertegenwoordigers van het volk het recht hadden in te grijpen. Door deze vergadering, met alle gevolgen van dien, werden Holland en Zeeland de kern van wat uit zou groeien tot een nieuw Statencomplex. Daarbij heeft Holland in vele opzichten het voortouw genomen als bloeiend en financieel sterk gewest. Door de jaren groeide het "gedecentraliseerde statencomplex, waarin de gewesten hun eigen gang gingen"¹⁷⁰. "Het particularisme vierde na de Opstand hoogtij."¹⁷¹ J.J. Woltjer heeft gewezen op de noodzaak van een bestuurlijke en financiële basis voor de strijd tegen Spanje. De leiding in de Opstand werd mede door deze vergadering in de handen van Willem van Oranje gelegd.¹⁷²

Ook het te zelfstandige tot vrijpostige optreden van de watergeuzen moest worden ingekaderd. Dat zagen zowel de prins als de steden.¹⁷³

1.4.3.4 *Staten van Holland*

Over deze materie is een recente, gedegen studie van J.W. Koopmans beschikbaar.¹⁷⁴ De invloed van de eerste vrije Statenvergadering in Dordrecht kan niet licht worden overschat. Het is uiteindelijk via allerlei ontwikkelingen uitgelopen op een zelfstandige Republiek. Koopmans wijst op het wegvallen van het landsheerlijke en oude geestelijke gezag, waardoor er voor de Staten nieuwe verantwoordelijkheden ontstonden. Financieel liet men zich in met de gereformeerde kerk. Ook stelt Koopmans: "Verder controleerden ze tot op zekere hoogte de kerkelijke activiteiten en fungeerden ze als 'conflictbeheersers'. Er werd ook van hen verwacht dat ze het welvaren van de kerk bevorderden."¹⁷⁵ Zo moest de universiteit van Leiden voorzien in de predikantsbehoefte. Financiering en bestuur waren Statenaangelegenheden. Koopmans besteedt ook aandacht aan de bezoldiging door de overheid van de predikanten in het Zuider-

---

¹⁶⁹ P.L. Penningnieuwland in zijn artikel 'Het hof in Dordrecht', in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 4e Jrg., nummer 4, 1972, p. 187. Hij meldt ook de verplaatsing van de Staten van Holland op 25 jan. 1575 van Delft naar Dordrecht, in verband met de vredesonderhandelingen met Requesens. Vanwege de aanwezigheid in 1575 van afgevaardigden van Zeeland, Bommel en Buren "is het misschien beter deze vergadering te beschouwen als de eerste vrije vergadering van de Staten Generaal." (*ibidem*). Ook na 1575 hebben de staten nog enige malen in het Hof te Dordrecht vergaderd, zo in maart en april 1577 toen de prins in de stad verblijf hield. Ook de P.S. vergadering van 1574 en de G.S. 1578 zijn beide gehouden in het Hof te Dordrecht. De auteur meldt ook nog andere wetenswaardigheden over het Hof (*o.c.*, p. 187-196). W. Veerman geeft in een bijdrage 'Restauratie van de Statenzaal' in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 4e Jrg., nummer 4, 1972, p. 197-199 informatie over ex- en interieur van het gebouw.

¹⁷⁰ Guido de Bruin, in: *Spiegel Historiae*, Jrg. 29, nov./dec. 1994, p. 452.

¹⁷¹ Guido de Bruin, in: *ibidem*.

¹⁷² J.J. Woltjer, *Tussen Vrijheidsstrijd*, p. 54.

¹⁷³ J.J. Woltjer, *ibidem*.

¹⁷⁴ J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand, De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588*, 's-Gravenhage 1990; als uitgave in de: *Hollandse Historische Reeks nr. 13*. Voor ons onderzoek zijn bijzonder van belang de p. 159-165 over kerk en universiteit.

¹⁷⁵ J.W. Koopmans, *o.c.*, p. 159.

kwartier. De Staten hielden het reilen en zeilen van de gemeenten in de gaten, al was het aanvankelijk tussen kerk en Staten nog een aftasten. Koopmans formuleert aldus: "De kerk wilde graag al haar besluiten met overheidsgezag omkleden. De Staten wensten niet op deze manier vermenging van politieke en kerkelijke zaken, maar ze beschouwden zich niettemin als superieur."¹⁷⁶ Toezicht houden en opperste rechter zijn in kerkelijke geschillen zagen de Staten op hun terrein liggen, zo ook het uitschrijven van bid- en dankdagen. Er is van beide zijden gestreden om de terreinen af te bakenen ook rond de kerkordelijke bepalingen en gecommitteerden op de kerkelijke vergaderingen. In zijn conclusie stelt Koopmans: "Geheel nieuw voor de Staten was de inhoudelijke bemoeienis met kerk en universiteit. Ze hadden zich vóór 1572 slechts indirect met religieuze zaken beziggehouden. Vanwege de ketterplakkaten hadden ze bijvoorbeeld geijverd voor rechtszekerheid. Tijdens de Opstand kregen ze evenwel het toezicht op de kerk. Hun inmenging bleek vooral financieel gericht te zijn."¹⁷⁷ Als men iets wil proeven van de sfeer in Den Haag onder de ambtenaren en de diplomaten bij de inzet van de Gouden Eeuw, kan men uitstekend terecht in het boek van D. Hoek.¹⁷⁸ Men leest van intriges en spanningen die er waren, men treft o.a. namen aan van mannen die als gecommitteerden de kerkelijke vergaderingen hebben bijgewoond. Men hoort van hun bezittingen en levensstijl. Ook over de ontwikkeling van de Staten van Utrecht is een uitnemende studie beschikbaar.¹⁷⁹

1.4.3.5 *Intermezzo: gronden van verzet in pamfletten uit 1568*

In de Nederlanden zag men fundamentele waarden bedreigd door het tirannieke optreden van Spanje. "Mijn eerste geboerne dochter Vryheyte, met heur naegevolchde dry susteren Coopmanschappen, Hantwerkighe ende Zeylagie..." kwamen blijkens een pamflet uit 1568 helemaal in de verdrukking.¹⁸⁰ Het Woord van God is in deze ellende vertroosting. De verwekking van de prins van Oranje is tot bevordering van Gods Woord en tot verdrijving van de tirannie. Dan zullen de oude rechten, privileges en de handel c.a. weer worden hersteld. Opvallend is de visie dat de koning van Spanje over de zaak der Nederlanden helaas verkeerd is voorgelicht (door Granvelle en Alva o.a.).¹⁸¹ Ieder is schuldig met inzet van lijf en goed naar alle macht de vrijheden e.d. voor te staan en te verdedigen tegen de aanvallen. Gedurende honderden jaren hebben de Nederlanden die genoten, dat mag men toch niet prijsgeven? Men mag zich niet laten beroven van Gods Woord en zo zijn geweten gevangen laten nemen. Men poogt nu de Nederlanden te knechten door een afgedwongen eed, waarmee de Nederlanden hun kinderen tot slaven maken. Dat kan men tegenover de koning niet verantwoorden, als hij hoort van de werkelijk desolate toestand van de Nederlanden! Heel treffend is het citaat: "Gedenct ghy nyet, dat hy [de koning] te vreden is geweest ende gesworen heeft, dat ghy lieden zijnre onderdanicheyt ende dienst soudet zijn los ende ontslegen, indien hy (by quaden ingeven) yet teghen uwe oft mijne gherechticheden quame te doene, tot dat hyt selve gebetert ende herstelt soude hebben?"¹⁸² Als de Nederlanden zich slap aanstellen in deze gewichtige zaak, zal de welvaart nog verder worden bedreigd.

¹⁷⁶ J.W. Koopmans, *o.c.*, p. 162.

¹⁷⁷ J.W. Koopmans, *o.c.*, p. 177.

¹⁷⁸ D. Hoek, *Haags Leven bij de inzet van de Gouden Eeuw, rondom Mr. Jacob van Dijck (1564-1631)*, Assen 1966.

¹⁷⁹ *Staten en Standen, 600 jaar Staten van Utrecht 1375-1975*, Utrecht 1975. Bijzonder boeiend is ook de bijdrage van J. den Tex over De Staten in Oldenbarnevelts tijd, a.w., p. 51-89. Waarin ook de Pacificatie van Gent en de Unie van Utrecht aan de orde komen; deze bijdrage beslaat dezelfde periode als die van ons onderzoek.

¹⁸⁰ P. Fredericq, *Proza*, p. 18.

¹⁸¹ P. Fredericq, *Proza*, p. 19.

¹⁸² P. Fredericq, *Proza*, p. 22.

Derhalve waarschuwt een pamfletschrijver de Nederlanders tegen de listen van hun onderdrukkers. Die vroeger zo stonden voor de vrijheden zijn nu opvallend traag om hun verloren rechten te herkrijgen. De ware aard van de verdruckers is "ontrouwe dieneers vanden goedertieren Coninck...".¹⁸³ De gruwelijke bloedraad weet niet van pardon. De tegenstanders zijn "...niet alleen vervolgers vanden Woorde Gods, maer ooc sonderlinge vyanden ende verdruckers van allen des lants privilegien ende vrijheden...".¹⁸⁴ Men heeft hier te doen met bloedvergieters en goedrovers. Verdedigers van de vrijheden worden uit de weg geruimd. Ondanks alle plechtige eden heeft men deze geschonden. De graven Egmont en Hoorne zijn gedood, het recht wordt vertrappt. Dit staat haaks op de gemaakte staatsregelingen als "Byder Blijder Incoemste (1549), de beloften van den jare 1555 ende de resolutie ende versekeringen van 1566"¹⁸⁵ Ook in dit pamflet springt er een passage uit inzake de relatie tot de koning:

"Ghy weet wel, dat ghy biden eigen consente van uwen Coninck ontslagen zijt van den eet ende gehoorsaemheit, die ghy hem schuldigh zijt, als hi oft andere in zijnen name comen tegen de geloofen ende voorwaerden, daerop ghi Zijn Majesteit hebt gehaelt totter tijt toe dat sulck gebreck ende overtredinge sy gebetert. U is ooc indachtich, dat u is geoorlooft te sluyten de poorten uwer stat ende weerstand te doene, niet alleen den gesanten van uwen Prince, maer oock zijnen persoon selver, so dicwijls als hi by wegen van feyte ende met wapenen voortvaren wilt."¹⁸⁶

De privileges worden geschonden, velen heten "kettters" schuldig "int crimen van gequetster Majesteit...". Men mag niet meer spreken van de zaligheid, maar evenmin van vrijheid en gerechtigheid. Terwijl het door regenten en regeerders was toegestaan, gingen velen naar de prediking luisteren; later werden zij daarom gedood. Wat is hier nog voor recht te verwachten? Gezien de vele listen van de verdruckers, doet de pamfletschrijver uit november 1568 een dringend appél tot verzet om zo op te komen voor echte vrijheden van de Nederlanden.¹⁸⁷

1.4.3.6 Staatsorganisatie en rechtspraak

Gedurende tientallen jaren is er door de landsheren gepoogd het bestuur, de rechtspraak en belastingheffing meer te centraliseren. Dit stuitte op verzet in de Nederlanden, waarbij de eerder genoemde privileges een rol speelden. Alva heeft gepoogd met harde hand zaken te regelen op staatkundig, militair, religieus en juridisch gebied.

De betrokken periode was er één van heftige beweging en grote onzekerheid op vele terreinen. De bevolking en de handel hadden te leiden van het optreden van de Geuzen, die zich nauwelijks lieten intomen door wie dan ook.¹⁸⁸

¹⁸³ P. Fredericq, *Proza*, p. 24, vgl. p. 25 voor het beeld dat van de koning wordt geschetst.

¹⁸⁴ P. Fredericq, *Proza*, p. 26.

¹⁸⁵ P. Fredericq, *Proza*, p. 28 sub (a).

¹⁸⁶ P. Fredericq, *Proza*, p. 30, in noot a wordt 'Byder Blijder Incoemste' genoemd en in noot b 'Bide privilegien van Hertoge Jan vanden jaren 1421 ende 1422.'

¹⁸⁷ P. Fredericq, *Proza*, p. 32. Waar wij de titel e.d. lezen: "Stadsbibliotheek te Antwerpen, *Getrouwe vermaninge aenden Inwoonderen der Nederlanden tegen de ydele ende valsche hopen, daarmede sy van hen verdruckers worden verleit*. - Ghedruckt in November 1568. Afdrukt in *De Navorscher* (1905) door Dr. M. Rudelsheim, *Twee pamfletten van 1568 teruggevonden*."

¹⁸⁸ J.C.A. de Meij, *De watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572*, Amsterdam, Londen 1972. De auteur besteedt aandacht aan het complexe verschijnsel Watergeuzen. Hun ontstaan en optreden is nauw verweven met het Voorspel en de eerste jaren van de Opstand, de opkomst van het protestantisme, het optreden van Oranje, de beeldenstorm en het verzet. De leidende kern bestond uit protestantse ballingen - uitgeweken vanwege gepleegd verzet - op verschillende wijzen aangevuld met anderen. "In de Watergeuzen konden verschillende aspecten van het verzet samengebundeld en geradicaliseerd worden. Militant calvinisme en negatief anti-papisme vulden

De druk van de Spaanse troepen op de bevolking maakte het 'Spaans benauwd' door de strijdende Geuzen en Spanjaarden in het Maasmond-gebied tussen 1568-1575.¹⁸⁹ Ook de gruwelijke represailles van Alva staan gegrift in de harten van de bevolking. Het verzet werd er niet door gebroken maar veeleer aangewakkerd. Ook Alva's fiscale politiek viel verkeerd bij de bevolking.¹⁹⁰ Zeer ingrijpend zijn de gevolgen van Alva's optreden rond de religieuze overtuiging van de inwoners van de Nederlanden. Alva heeft de gehate inquisitie nieuw leven ingeblazen door instelling van de Raad van Beroerten. Deze - door het volk - Bloedraad genoemde juridische instantie moest vooral hen vonnissen, die hadden deelgenomen aan de troebelen van 1566-1567. Men zag dit als hoogverraad, dat onder een speciale rechtbank viel. De belangen van de koning gingen boven eventuele privileges (van de verdachten). Deze raad hield zich ook bezig met de berechting van predikanten en leden van de consistories. Het aantal terechtgestelden is vroeger te hoog weergegeven door Alva's tegenstanders. Bijzonder het militant calvinisme zou de 'Zwarte legende' in het leven hebben geroepen door te spreken van de vreselijkste gruwelen en van vele duizenden slachtoffers.¹⁹¹ De Raad van Beroerten werd als centrale instelling boven de bestaande rechtscolleges geplaatst, hierdoor werden mensen onttrokken aan de gewone rechtbanken, hetgeen miskennis betekende van de bestaande privileges. Alva moet de lokale rechtspleging gewantrouwd hebben en bovendien was dit een stap naar verdere centralisering.¹⁹² Rond de Raad van Beroerten zien wij dat Alva de 17 Gewesten beschouwd heeft "als een territoriale eenheid onder absoluut gezag."¹⁹³ Dat had verregaande gevolgen voor de rechtsgang:

---

elkaar aan..." (o.c., p. 308). Voortzetting en radicalisering van het verzet bleek bij de Watergeuzen in goede handen. Het "burgerlijk-erasmiaanse element", gematigd en afkerig van geweld, was onder de Watergeuzen nauwelijks of niet vertegenwoordigd. De kaapvaart vormde een bedreiging voor de burgers-kooplieden en hun handel. Bij die klasse waren de Watergeuzen gehaat. Toch zouden in de verdere constellatie van de Noordelijke Nederlanden de burgers-kooplieden, via de stadsbesturen o.a., meer en meer de toon zetten. Op den duur heeft Oranje de oude Geuzen opzij geschoven en in de praktijk van het politieke leven gekozen voor de lijn van de gematigde en verdraagzame regenten. De rol van de Geuzen inzake de beweging die door hen in 1572 op gang werd gebracht dient niet te worden onderschat. Terecht typeert J.C.A. de Meij in *Spiegel Historiae*, Jrg. 29, nov./dec. 1994, p. 482-487 in zijn artikel De Watergeuzen als 'Gangmakers van de Opstand'. In dit artikel tekent De Meij aan: "Als ballingen waren de Nederlandse geuzen bezeten van de gedachte de slachtoffers van de Bloedraad te moeten wreken, het vaderland te bevrijden van de tiran en hun verbeurd verklaarde goederen te herwinnen." (o.c., p. 487). De auteur ziet geen reden te twijfelen aan hun bedoelingen.

¹⁸⁹ Albert Brouwer en Ingena Vellekoop, *Spaans benauwd, strijdende Geuzen en Spanjaarden in het Maasmondgebied 1568-1575*, Vlaardingen 1984. De strijd op leven en dood tussen de Spanjaarden de Geuzen heeft diepe sporen getrokken in het leven van de bevolking in het betrokken gebied. Het werk bevat een aantal afbeeldingen van o.a. versterkingen in het Maasmondgebied.

¹⁹⁰ Ferdinand H.M. Grapperhaus, *Alva en de Tiende Penning*, 2e dr. Zutphen 1984. De auteur toont aan dat de tiende penning niet dient te worden gezien als de oorzaak van de Opstand. "De betekenis van de tiende penning is daarbij teruggebracht tot die van een blaasbalg die het vuur van de onvrede flink opjoeg, maar toch niet meer dan dat." (o.c., p. 314).

¹⁹¹ A. van der Lem, *De Opstand*, p. 46/47. Hij wijst dan op propagandadoeleinden bij de calvinisten. In: *Nijhoffs Geschiedenislexicon Nederland en België*, samengesteld door H.W.J. Volmuller, 's-Gravenhage/Antwerpen 1981, p. 473 vinden wij een opgave van vermoedelijke aantallen slachtoffers: 16e eeuwse aantallen 18.000; huidige opgave 7.000. S. Groenveld in: *De kogel door de kerk?...*, Zutphen 1991, p. 104 maakt melding van 1.100 terechtgestelden wier goederen verbeurd werden verklaard, evenals die van de circa 9.000 bij verstek veroordeelden. Dat was voor de staatskas een niet te versmaden aanvulling!

¹⁹² S. Groenveld en G.J. Schutte, *Delta 2, Nederlands verleden in vogelvlucht, De nieuwe tijd: 1500 tot 1813*, Leiden/Antwerpen 1992, p. 82.

¹⁹³ M. van der Vrugt, *De criminele Ordonnantiën van 1570, enkele beschouwingen over de eerste strafrechtscodificatie in de Nederlanden*, Zutphen 1978, p. 51.

'non curamus privilegios vestros' zei Juan de Vargas.¹⁹⁴ De leden van de Raad van Beroerten hebben ook invloed gehad op de uiteindelijke redactie van *de Criminele Ordonnantiën*, zulks tot ergernis van de leden van de Geheime Raad en de Raad van State. Het ging hier om incorporatie van de ketterplakkaten en het aantasten van de privileges (die gericht waren tegen algehele confiscatie van goederen ten bate van de vorst). Rond de ketterplakkaten bestond verschil van mening tussen leden van de Raad van Beroerten en een aantal leden van de Raad van State (alsmede van de Geheime Raad). Alva wilde deze gematigde opstelling (in geloofszaken) uitschakelen; de ketterij moest onverkort streng worden aangepakt. Door dit alles hebben de leden van de Raad van Beroerten vrij belangrijke wijzigingen aangebracht in de tekst van *de Criminele Ordonnantiën*.¹⁹⁵ Politieke misdrijven vielen onder een uitzonderingsregel. Geloofsmisdrijven werden buiten de normale procesgang om berecht.¹⁹⁶

Hoe men ook denkt over de zogenaamde Zwarte legende, het moge duidelijk zijn dat de instelling van de Raad van Beroerten een zwarte bladzijde is in de historie van de Nederlanden. In het Gentse Martyrologium (1530-1595) vinden wij goedgedocumenteerd verschillende schrijnende gevallen van veroordelingen door de Raad van Beroerten. Zo is de zaak van François Hueriblocq sprekend. Op 29 december 1568 is hij op de markt te Vilvoorde onthoofd. Zijn goederen werden verbeurd verklaard. Hij maakte deel uit van het Gentse consistorium, dat niet zelden te zijnen huize vergaderde. "Vergeefs stuurde François Hueriblocq in April 1568 een rekest aan den Hertog om zijn vrijlating te bekomen."¹⁹⁷ Zijn voorouders hadden trouw de vorst gediend en veel gegeven voor het behoud van de kerken. Zijn deelname aan de troebelen van 1566 was miniem geweest. Hij had kort daarna reeds een akte van berouw getekend en zich verzoend met de Katholieke kerk, waarvan hij attestaties overlegde. De samensteller van het Martyrologium merkt treffend op: "Deze uitvoerige uiteenzetting heeft hem echter niet kunnen onttrekken aan de gruwelijke rechtspraktijken van den beruchten Raad van Beroerte."¹⁹⁸

---

¹⁹⁴ M. van de Vrugt, *ibidem*.

¹⁹⁵ M. van de Vrugt, *o.c.*, p. 70.

¹⁹⁶ M. van de Vrugt, *o.c.*, p. 129 en 133. Daar komt ook het proces tegen de graven van Egmond en Hoorne aan de orde volgens een inquisitoire procedure voor de Raad van Beroerten, geheel tegen hun privileges als vliesridders. "... na een geheim proces waarin hun geen werkelijke kansen tot verdediging werden geboden, werd tot hun dood besloten." De verdachte is in zo'n inquisitoire procedure voorwerp van onderzoek in plaats van "volwaardig rechtssubject".

¹⁹⁷ A.L.E. Verheyden, *Het Gentsche Martyrologium (1530-1595)*, Brugge 1945, p. 8.

¹⁹⁸ A.L.E. Verheyden, *o.c.*, p. 9. Het voormelde werk bevat op p. XXIV een Lijst der Martelaren te Gent in de XVIe eeuw, totaal 252 personen (een foutieve optelling vermeldt 257 personen) waaronder 30 calvinisten, 146 doopsgezinden, 51 beeldstormers, 23 kettters en 2 lutheranen. Het overzicht loopt van 1530 tot en met 1595. Opvallend is dan de hoge concentratie van martelaren rond 1567-1573: 123 personen, bijna 50% van het totaal in slechts circa 10% van de totale periode. Men heeft in die periode vooral ook kader van de consistories aangepakt. Op 30 maart 1568 is Lievin de Smedt, 70 jaar oud, op het Veerleplein gehangen. Tijdens zijn verhoor heeft hij bekend, "dat hy ooc met het sackken inde guese ghemeente omme ghegaen hadde". Zo werd 29 november 1568 Bartholomeus van den Putte onthoofd als begunstiger van de calvinisten o.a. rond hun kerkbouw. Hij werd tevens verdacht van diakenschap, daar men hem geld had zien ophalen tijdens de prediking. (*o.c.*, p. 49). Hier valt ook te noemen Willem van Oudenaarde "de koning van Audenaerden" op 29 november 1568 onthoofd "om dat hij het sackken hadde gedraeghen, dat sij in de kercken en op ander plaetsen ommegande voor de arme gueskens..." (*ibidem*). In het jaar 1568 werden te Gent totaal 6 calvinisten omgebracht (twee opgehangen; drie onthoofd en één verbrand); 19 beeldstormers (twaalf gehangen en zeven onthoofd); 11 doopsgezinden (allen verbrand) en 1 ketter: totaal 37 personen.

Deze nieuwe rechtsgang voor de Raad van Beroerte stond op gespannen voet met de vanouds gevolgde lijn in het Noorden inzake de plakaten tegen de ketters.¹⁹⁹ Het Hof van Holland in Den Haag had in de jaren 1530 en 1540 een eigen lijn gevolgd, afwijkend van die van de centrale regering in Brussel. James D. Tracy vraagt de aandacht voor de soms coulante uitvoering van de ketterplakaten door het Hof. In de jaren 1520 waren er in Holland niet veel arrestaties van ketters, er ontstonden geen grote publieke aandacht trekkende vergaderingen. In 1525 en 1527 vielen respectievelijk Jan de Backer en Wendelmoet Claesdochter als martelaar, door het Hof van Holland gevonnis. Het Hof moedigde enerzijds stadsbesturen aan in de zaak van ketterij niet laks op te treden, bijvoorbeeld werden zo Amsterdam en Delft benaderd. Anderzijds had het Hof ook zelf twijfel over het effect van strenge maatregelen in geloofszaken. De centrale regering had haar beleid inzake ketterij vastgelegd in ordonnaties en plakaten, die door de provinciale hoven wereldkundig moesten worden gemaakt.²⁰⁰ Aanvankelijk treedt het Hof van Holland op tegen de anabaptisten en moedigt stadsbesturen daarin aan. Als de beweging rond Melchior Hoffman in omvang toeneemt, heeft het Hof geen moeite met de aanpak van organisatoren, predikers en dopers of andere leiders, maar er zijn leden van het Hof die grote moeite hebben met het op grote schaal vonnissen van volgelingen die in hun eenvoud misleid zijn. Zo'n rechtsgang acht men te hard en bovendien gevaarlijk voor de openbare orde; er moet ruimte komen voor bekering en herroeping. De grote aantallen anabaptisten maken rigide handhaving van de plakaten tot een zeer hachelijke zaak met grote gevolgen voor het land. Het gewone 'misleide' volk wordt meer en meer ontzien. Men heeft in de zestiende eeuwse rechtsgang veelal oog gehad voor de persoonlijke omstandigheden van de overtreder. In een zaak rond een kreupele boekhandelaar had Amsterdam steun gevonden bij de Grote Raad van Mechelen. Daarin klonk door, dat een lokaal hof "need not apply exactly the penalties contained in the placards, but might have regard for the circumstances of the case, the quality of the person etc."²⁰¹ Van deze zaak heeft het Hof van Holland ruimhartig gebruik gemaakt, ook al voldeden de dopers niet aan de in de centrale regering gestelde voorwaarde van bekering, men zocht in Den Haag uitwegen. Ook in Vlaanderen en Friesland was die tendens aanwezig, zij het op latere datum. Met deze verzachting wilde het Hof van Holland ook oproer voorkomen. De stadsregeringen hadden altijd al moeite gehad met de uitvoering van de plakaten tegen de ketters. Brussel zag met lede ogen deze tendens nu ook in het Hof van Holland sterker worden. De problemen met militante dopers te Amsterdam op 10 mei 1535 hebben de lijn van clementie geen goed gedaan. Brussel had kort daarvoor reeds aangedrongen op handhaving van de plakaten zonder moderatie. De procureur-generaal moest de belangen van de vorst bewaken, en wendde zich in de omstreden kwestie tussen hem en het Hof van Holland niet tot de Grote Raad van Mechelen, maar tot de Geheime Raad, daar de laatste meer de belangen van de vorst behartigde. De landvoogdes liet onderzoek verrichten naar het functioneren van het Hof van Holland. De naam van een vooraanstaand lid van het Hof als Gerrit van Assendelft werd verbonden met sympathisanten van Erasmus onder de geestelijkheid.²⁰² Een man als Hoogstraten was onverdacht katholiek en dulde geen afwijkingen. "Assendelft and some of his colleagues on the Council were

---

¹⁹⁹ Verhelderend is het artikel van James D. Tracy, *Heresy Law and Centralization under Mary of Hungary; Conflict between the Council of Holland and the Central Government over the Enforcement of Charles V's Placards*, in: *Archiv für Reformationsgeschichte*, Jrg. 73 1982, S. 284-308.

²⁰⁰ Voor de diverse plakaten zie: James D. Tracy, *o.c.*, p. 289-290.

²⁰¹ James D. Tracy, *o.c.*, p. 293/294.

²⁰² James D. Tracy, *o.c.*, p. 302/303.

known to be admirers of Erasmus."²⁰³ In 1546 moest een lange lijst van boeken van het Hof van Holland naar Leuven worden gezonden voor inspectie door de Inquisiteur-generaal. Ten tijde van Filips II moest Lindanus in 1564 zich nogmaals verdiepen in het verleden van het Hof van Holland inzake de ketter-processen die laks verliepen.²⁰⁴

De aanpak van de ketterij door het Hof van Holland is in Brussel met groeiend wantrouwen gevolgd. Karel V wilde niet weten van respect voor lokale privileges e.d. in gevallen waar van ketterij sprake was; doorslaggevend achtte hij, dat hier lèse majesté divine aan de orde was. Deze mening werd in het Hof van Holland door verschillende leden niet gedeeld. In deze 'botsing' kozen verschillende leden van het Hof voor handhaving van de lokale gewoonten en privileges. Van Gerrit van Assendelft, Andries van Bronkhorst en Johan van Duvenvoorde als leden van het Hof, is bekend, dat zij in deze kwestie een eigen lijn hebben gevolgd.²⁰⁵ Persijn kwam door zijn ijver inzake kettervervolgning in botsing met collega's. Binnen het Hof van Holland werd over deze zaken verschillend gedacht. De religieuze politiek van Karel V had ook alles van doen met centralisatie. Reeds toen kozen verschillende vooraanstaande Hollanders bewust voor een eigen lijn.

De instelling van de Raad van Beroerten moet ook door de steden ervaren zijn als een inbreuk op het recht van hun burgers om binnen eigen stad de rechtspraak te ondergaan, zowel voor lichte als voor zware vergrijpen gold het jus de non evocando. Alleen hoogverraad en muntmisdrijven vormden een uitzondering.

Steden hadden veelal een eigen lijn. Bijzonder in de eerste jaren van de Opstand zien wij dat o.a. in Gouda.²⁰⁶ De vroedschap kiest voor particularisme en pacifisme. Met een conservatieve opstelling staat Gouda in de Staten van Holland diverse malen alleen. Zo komt dat o.a. duidelijk naar voren inzake het verwerpen van de kerkorde, het verzet tegen administratieve centralisatie en tegen het aanbieden van de soevereiniteit aan een vreemde prins. In de prille tijd van de Opstand met allerlei onzekere factoren koos Gouda aanvankelijk voor een eigen lijn, ter bescherming van eigen belangen. Gouda zag dat blijvende vrede niet binnen het bereik van een stad als Gouda op zich lag, maar een zaak was van de Staten van Holland. Toch vreesde de vroedschap dat de Staten uiteindelijk de weg op zouden gaan van een lange oorlog tegen Spanje. Van lieverlee wijzigde zich het inzicht van de vroedschap over de inhoud van de vrede.

---

²⁰³ James D. Tracy, *o.c.*, p. 303.

²⁰⁴ James D. Tracy, *o.c.*, p. 304. Voor verdere informatie over Lindanus, o.a. als bisschop van Roermond en inquisiteur, van oorsprong afkomstig uit Dordrecht zie: P. Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop, Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)*, Assen 1966.

²⁰⁵ Voor goede informatie over de vermelde personen en hun afkomst zie: H.K.F. van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 1984, inzake Gerrit van Assendelft en diens huwelijksproblemen, p. 92-96. Gerrit van Assendelft behoorde niet tot de oudste maar wel tot de rijkste, machtigste en aanzienlijkste adellijke geslachten in Holland. Zijn vader Klaas van Assendelft was raadsheer geweest in het Hof van Holland. Gerrit bracht het zelfs tot president van het Hof van Holland. Hij had rechten gestudeerd in Orléans en helaas daar de basis gelegd voor een huwelijksleven, dat hem in zijn verdere bestaan danig parten heeft gespeeld, daar hij zeer ver beneden zijn stand huwde.

²⁰⁶ C.C. Hibben, *Gouda in Revolt, Particularism and Pacifism in the Revolt of the Netherlands 1572-1588*, Utrecht 1983.

1.5 De dood van Willem van Oranje

Van deze droeve gebeurtenis geven wij hier een korte doorlichting vanuit de lijkrede van ds. Arent Cornelisz. over Openb. 14 : 13. Hij schetst o.a. hoe ijverig een christen moet zijn om de middelen te gebruiken tot versterking van het geloof. Dit geldt bijzonder de overheden "ende principalick deghene, die Regenten ende Overicheden des volcx zijn, dewelcke hierinne voorgaende, niet alleen haer eygen geloof verstercken sullen, maer oock haren onderdaenen een oorsaeke ende spore gheven, om in ghelooove ende godsalicheyt toe te nemen."²⁰⁷ Er is alle reden tot die aansporing, want de zaken staan er niet best voor in de Nederlanden. "Men behoeft niet te vraghen waer de straffe is, die ons de Heere hier in desen Landen laet overcomen; want zij is een ieder voor ooghen. Wij gaen, Godt betert, voort in onsen slimmen wegghen. Tot pracht ende hoeverdije, dronckenschap ende overdadicheyt, dertelheydt des vleesches ende alderley lichtveerdig ghelaet..." Ondanks de waarschuwingen uit Gods Woord, gaat men voort te verzuimen en te verachten de uiterlijke godsdienst. De slaande hand van de Heere dient te worden opgemerkt!

"Hieromme seynt ons Godt dese bloedighe lanckduerighe oorloghen toe. Hieromme laet hy de vyanden inbreecken, hoe langher hoe dieper. Hieromme heeft hy ons ontnomen dien Prince, van wiens lof beter is te swijghen, dan weynich te spreken, ende vele daervan te spreken, de cortheyt des tijts ende dese plaetse niet en lijden."²⁰⁸ De prins wordt genoemd "een treffelick instrument Gods, door twelcke de Heere in desen Landen vele goets ghewrocht, ende int wechnemen desselven zijne gramschap tegen ons bewesen heeft." In dit alles dient Gods voorzienigheid te worden opgemerkt. Als Gods gramschap wordt gezien, is bekering en gebed om Gods ontferming over zijn bedrukt volk de aangewezen weg. De notie van Gods straf en toorn is in deze lijkrede heel duidelijk aan de orde.²⁰⁹

1.6 Leicester in de Nederlanden

Het zou te ver voeren uitgebreid de persoon en zijn werk hier te belichten.²¹⁰ Toch is het dienstig een enkele lijn te schetsen, gezien de inbreng van Leicester gedurende korte tijd inzake de verhouding kerk en staat in Holland. Verschillende historici stemmen daarin overeen, dat op het terrein van kerk en staat de aanpak van Leicester veel spanningen heeft opgeroepen. Dit behoeft niet te verwonderen, daar almeer duidelijk begint te worden dat zijn overkomst naar de Nederlanden het karakter droeg van een "A Puritan Crusade". Deze puriteinse inslag gold niet alleen Leicester maar ook velen van zijn gevolg en velen van de ridderschap voor de militaire ondersteuning van de operatie. Leicester zag zijn komst naar de Nederlanden allereerst en

---

²⁰⁷ P. Fredericq, *Proza*, p. 205.

²⁰⁸ P. Fredericq, *Proza*, p. 210.

²⁰⁹ Over de betreffende predikant zie: H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz. (1573-1605)*, Amsterdam 1950. Bij zijn overlijden liet prins Willem van Oranje een desolate boedel na, waarvan de afwikkeling jaren in beslag heeft genomen. Willem van Oranje had zijn leven op het spel gezet, maar daarnaast zich noch kosten noch moeite gespaard voor de goede zaak. Dat had zijn vermogenpositie enorm ondermijnd. De afwikkeling van deze boedel was zeer complex. Voor deze zaak zie: P. Scherft, *Het sterfhuis van Willem van Oranje*, Leiden 1966.

²¹⁰ Er zijn verschillende studies van vrij recente datum beschikbaar o.a.: Jan Albert Dop, *Eliza's Knights*, (Alblasserdam 1981); F.G. Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands 1586-1587*, Utrecht 1988 en Simon Adams e.a., *The Dutch in crisis*, Leiden 1988.

allermeeest in het licht van de strijd tegen Spanje voor het zuivere geloof. Helaas heeft hij daarbij de complexe situatie in de Nederlanden niet voldoende ingeschat. Zijn geestelijk 'anliegen', pro calvinisten, bracht hem in botsing met de veel gematigder regenten. Te weinig doorzag hij de complexe interne religieuze en politieke verhoudingen. Leicesters identificatie met de religieuze en politieke opvattingen van de calvinisten, de Opstand *causa religionis* en als doel de vestiging van een theocratie met weinig tolerantie, sloot niet aan bij de wensen van de aristocratie en evenmin bij die van de magistraten van Holland en Zeeland. Terecht tekent J.A. Dop aan: "This controversy between the Calvinists and the magistrates in Holland and Zeeland became one of the central issues during the Governor-Generalship of Leicester."²¹¹ De burgerlijke overheden wilden grip houden op de theologen, anders vreesden zij problemen. In Engeland speelde het puritanisme een belangrijke rol. Dit werkte bijzonder door in de kring rond Leicester: "The great majority of those who accompanied Leicester shared his political and religious preferences."²¹² In zijn beleid heeft Leicester de facto toch de soevereiniteit over de Nederlanden voor koningin Elizabeth geaccepteerd, terwijl zij dat juist wilde vermijden. In zijn opstelling kwam Leicester in botsing met de regenten van Holland en Zeeland. J.A. Dop is kritischer over het mislukken van Leicester dan F.G. Oosterhoff. Toch heeft ook Dop oog voor de welhaast onmogelijke positie waarin Leicester verkeerde, o.a. door de opstelling van de Staten en door het verschil tussen de Engelse situatie en die in de Nederlanden, waarbij ook aan de zijde van Leicester te veel een juiste inschatting ontbrak. Daarin vormde Leicester geen uitzondering ten opzichte van zijn landgenoten. In zijn expeditie naar de Nederlanden keerde "The Elizabethan myth" zich tegen Leicester, en dat was één van de voornaamste oorzaken van zijn falen.

Wat de keuzen van Leicester betreft formuleert Dop: "Unable to see Dutch politics in their proper perspective, Leicester as 'a zealous favourer of the Gospel, and of the godly preachers thereof' chose to back the more radical Calvinists, thereby alienating precisely those moderate Erastian magistrates and scholars amongst whom the strongest support for the English connection could until then be found."²¹³ Deze keuze bracht hem in de problemen, maar meer nog heeft tot de mislukking bijgedragen "the myth of Gloriana the Virgin Queen", waarvan Leicester een sterke exponent was.²¹⁴ Deze 'mythische' benadering landde niet bij de nuchtere Hollandse en Zeeuwse regenten, die bovendien het centralisme verfoeiden. Holland was een land dat geregeerd werd door kooplieden-regenten, die geen antenne hadden voor Leicesters romantische en aristocratische visie.

De gedegen studie van F.G. Oosterhoff bevat heldere conclusies waarbij het beeld van Leicester positiever uitvalt dan voorheen vaak het geval was. De omstandigheden waaronder Leicester moest opereren in de Nederlanden waren bij zijn aankomst bijzonder moeilijk. Zo typeert Oosterhoff: "He had found the provinces near collapse when he arrived in 1586, and his

---

²¹¹ Jan Albert Dop, *Eliza's Knights*, p. 12. Hij wijst op de kritiek van de magistraat van Leiden op de Acta van Dordrecht 1578.

²¹² Jan Albert Dop, *Eliza's Knights*, p. 18; vgl. ook de bijdrage van Simon Adams, A puritan crusade? The composition of the earl of Leicester's expedition to the Netherlands, 1585-1586, in: *The Dutch in crisis*, p. 7-34. Daarin geeft de auteur nader onderzoek weer inzake de geesteshouding van de ridderschap die Leicester begeleidde.

²¹³ Jan Albert Dop, *Eliza's Knights*, p. 161. Leicester had niet ten doel de Nederlanden politieke zelfstandigheid te geven. Hij had beslist geen vertrouwen in een regering van kooplieden. Het doel van Leicester was religieus, derhalve was de breuk met Spanje nodig om een calvinistische staat te kunnen vestigen. Zie Dop, *o.c.*, p. 164. "The religious issue was one of the strongest incentives for English intervention."*(ibidem)*.

²¹⁴ Op deze kwestie gaat Jan Albert Dop, *Eliza's Knights*, p. 164-176 uitvoerig in. Hij geeft daarbij ook voorbeelden uit de literatuur van die tijd.

achievements, while less spectacular than his failures, were real ones, not in the last place in the military area."²¹⁵ Ook neemt Oosterhoff het op voor het positieve in de visie van Leicester inzake de verhouding Noord en Zuid in de Nederlanden; hij wijst daarbij de visie van Geyl af. Hierin was Leicester niet irrealistisch bezig, toen hij zich niet zondermeer neer wilde leggen bij de scheiding en het verlies van het Zuiden. Holland werkte niet mee, maar maakte de scheiding groter door vertegenwoordigers van de Zuidelijke staten te weren uit de Staten-Generaal. Men wilde Staats-Brabant niet accepteren als volledig lid. Kritisch tekent Oosterhoff dan ook aan: "For Holland the first priority was Holland, and the second a Holland-dominated confederacy, not a Brabant- or a Flanders-dominated one."²¹⁶ Dit mag ons er niet toe verleiden de ideeën van Leicester inferieur te verklaren, omdat Holland succes boekte. De staatkundige constellatie in het Noorden was in januari 1586 verward en complex, dat heeft effect gehad op het optreden van Leicester. Veel zaken dienen niet gezien te worden als erfenis van zijn beleid, maar als in nuce problematisch bij zijn aankomst. De divergentie tussen de belangen van Holland en die van Leicester gaf veel conflictstof. Men heeft Leicester wel verweten aan te hebben gestuurd op een democratische regeringsvorm met ondermijning van de invloed van de Staten, zulks overigens ten onrechte. Zo benadert Oosterhoff ook de verhouding kerk-staat en de keuze van Leicester daarin niet puur negatief. Want de calvinisten waren wel degelijk een partij waarmee gerekend diende te worden. Onvrede in die kring kon ook verregaande gevolgen hebben! "A more accommodating attitude by the States might well have been a better protection against the dangers they feared than repression proved to be."²¹⁷ Dat zou ook voor de latere jaren springstof hebben weggenomen.

Leicester heeft de bijzondere positie van Holland niet willen erkennen, wat langdurige meningsverschillen veroorzaakte. De relatie met koningin Elizabeth heeft ook de helderheid en slagvaardigheid van het optreden van Leicester negatief beïnvloed. In zekere zin zat Leicester tussen klem en knoop: een moeilijke verhouding ten opzichte van de Staten en onduidelijkheid ten opzichte van de verhouding met de Engelse achterban. De moeilijke militaire situatie bij Leicesters aantreden dient niet te worden onderschat. Er dreigde gevaar van een al verder oprukkende vijand die Holland en Zeeland in een verder isolement zou brengen. Holland bestreed de financiële, economische en militaire aanpak van Leicester. Naar men veelal meent, was dat vanwege het belang voor de zeven verenigde provincies. Holland was immers de ruggegraat van het verzet, en met de positie en welvaart van Holland stond alles op het spel. Toch heeft Leicester goed gezien dat Holland niet kon zonder de andere gewesten, die rond 1585 dreigden te bezwijken onder de druk.

Zijn er van Leicester nog successen te melden? Als men echt oog heeft voor de situatie van de Nederlanden bij zijn aantreden wel. Hij heeft het centrale element in de regering versterkt in een zeer kritieke fase, toen dat ten zeerste nodig was. Leicester heeft toch kans gezien enige orde te scheppen in de chaos. De Engelse hulptroepen waren wel degelijk nodig en functioneel na de val van Antwerpen. De verdediging van de landinwaartse provincies heeft Leicester ter hand genomen. Ondanks kritiek van Holland en de koningin, bleek Leicester hier juist te hebben gehandeld. Daar ligt de blijvende vrucht van zijn kortstondige optreden. Hij voorkwam verdere desintegratie in een kritieke fase. Dit was op den duur van groot belang voor het voortbestaan

---

²¹⁵ F.G. Oosterhoff, *Leicester*, p. 188.

²¹⁶ F.G. Oosterhoff, *Leicester*, p. 190.

²¹⁷ F.G. Oosterhoff, *Leicester*, p. 193.

van de zeven verenigde gewesten in de Nederlanden. Zo legde Leicester mede de basis voor verdere ontwikkelingen.

1.7 Samenvatting

1.7.1 Verdraagzaamheid

De geloofsovertuiging van Oranje heeft zich almeer ontwikkeld in calvinistische richting. Door de moeiten van het leven is zijn geloof gerijpt tot groter diepgang en persoonlijke overgave. Er zijn dan ook geen gegronde redenen om zijn overgang naar het calvinisme te duiden als uitsluitend of grotendeels ingegeven door praktische en/of politieke motieven.

Voor Willem van Oranje was tolerantie van meetaf aan een groot goed, al hebben daarbij motieven uit praktisch politiek oogpunt een rol gespeeld. Het ideaal dat hem voor ogen stond heeft hij niet kunnen bereiken, toch heeft zijn gedachtegoed in dezen doorgewerkt. Zijn houding tegenover de verdrukte Middelburgse doopsgezinden getuigt van Willems eigen opstelling zelfs tegenover lieden van de strengere partij. Oranje bracht zijn principe zoveel mogelijk in praktijk. Toch heeft hij over het algemeen in religieuze zaken meer toe moeten geven dan hem lief was. Zijn brede blik werd door zeer velen niet geaccepteerd.²¹⁸

In het aanhangen van de tolerantiegedachte is Willem van Oranje zichzelf trouw gebleven.²¹⁹ Zijn ideaal heeft zich verdiept juist ook naarmate het in de praktijk al onmogelijker bleek het uit te werken.

Willem van Oranje koos voor tolerantie voor ieder "ten waere zijlieden hem verthoenden vianden", dan was het staatsgevaarlijk. Oranje wilde niet weten van overheersing van de staat door de kerk. De kerk heeft immers een andere macht dan die van het zwaard. De harten worden door andere middelen bekeerd. Volgens Van Schelven mogen wij ook stellen inzake de opvattingen van Oranje: "...geen erkenning van een 'ius in sacra' der overheid, maar vrijheid (zoowel gewetens- als eeredienstvrijheid) voor de kerk, om zich naar haar eigen aard in te richten en te ontwikkelen, tenzij zij zodoende het recht van den staat aantasten zou."²²⁰ Over toetsing van dit laatste criterium hebben calvinisten en Oranje menigmaal van mening verschild.

De tegenstanders van de calvinisten achtten hun houding ten aanzien van andersdenkenden een bedreigende onverdraagzaamheid. Een man als ds. Joh. Seu (zie 1.2.4) gaat in het spoor van ds. Casp. v.d. Heiden die eerder in Middelburg het tegen de wederdopers opnam en zo in botsing kwam met Willem van Oranje, zoals hiervoor is geschetst. Katholieken achtten zich ten eerste beknot in de uitoefening van hun religie, vandaar de dringende vraag: "Is dit niet een schoon liberteyt ende vrijhey?" Door vele tegenstanders werd de calvinistische opvatting getypeerd als consciëntie-dwang, te vergelijken met de Spaanse Inquisitie. Daar had men toch tegen gestreden! Het calvinistisch verweer van gerespecteerde innerlijke vrijheid, achtten de tegenstanders een drogreden. Echte gewetensvrijheid staat ook uitoefening van de eredienst toe voor mensen met een andere geloofsovertuiging, zo stelde men.²²¹

²¹⁸ W.F. Dankbaar, *Hoogtepunten*, p. 111 en 112. Inzake de situatie te Delft en Amsterdam.

²¹⁹ A.Th. van Deursen, *Portret*, p. 60. Geeft ondanks de 'nederlagen' van Oranje een beeld van wat hij inzake tolerantie toch in Holland wist te bereiken, ook in de latere doorwerking.

²²⁰ A.A. van Schelven, *Godsdienstpolitiek*, p. 28.

²²¹ In hoeverre de opstelling van de calvinisten in de Nederlanden overeenstemt met het gevoel van Beza e.a. zal later aan de orde komen. Zie dit werk 7.2.3 en 7.3.3.

1.7.2 Recht van opstand

Wij kunnen met Bremmer stellen: "Niet de onderdanen zijn individueel gerechtigd tot opstand maar de lagere magistraten."²²² Binnen dit kader hebben wij globaal kennis genomen van het gedachtegoed van de Monarchomachen (zie 1.3.5). Het is geen verheffend beeld, dat de tegenstanders op dit punt van de calvinisten hebben geschetst. *Eenen poeetschen Dialogus genaempt Calvinus...* uit 1580 (zie 1.3.6) accentueert vooral de oproerigheid en onbetrouwbaarheid van de calvinisten. Op dit punt worden zij aangeklaagd. Toch heeft D. Nauta de gedachte afgewezen als zou rebellie en revolutie een juiste aanduiding zijn voor de Opstand in de Nederlanden in die dagen. Hier gaf het Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen de doorslag.

1.7.3 Politieke kaders

Inzake de Unie van Delft (25 april 1576) merkt R.H. Bremmer op: "Met deze Unie was de grondslag gelegd voor de latere Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De Unie van Utrecht zou er in 1579 op voortborduren. Oranje en de Staten schiepen hier een nieuw, gereformeerd Gemeenebest met de Gereformeerde Kerk als enig geoorloofde publieke kerk, maar zonder geloofsvervolging."²²³

De Pacificatie (nov. 1576) is door het Eeuwig Edict op een bepaalde wijze uitgelegd en daartegen hebben de Staten van Holland en Zeeland zich verzet. De Pacificatie liet veel voor de toekomst nog open. Juist inzake de religie was er een verschil in interpretatie tussen Holland, Zeeland en de prins enerzijds en een groot deel van de Staten-Generaal anderzijds. In de correspondentie van de prins rond de zaak Mechelen (zie boven) en de reactie van de Staten-Generaal, blijkt hoe verschillend beide partijen de religie-bepalingen interpreteren. In de zaak van Pieter Panis staan zij lijnrecht tegenover elkaar. Het is niet verwonderlijk, dat uiteindelijk de religie de Pacificatie heeft te niet gedaan. Al zijn de gegevens uit de *Resoluties van de Staten-Generaal* over de religie in de jaren 1576-1577 beperkt, duidelijk blijkt een verschil in interpretatie over de reikwijdte van de Pacificatie van Gent inzake de gewetensvrijheid in de praktijk. Mechelen werd door de prins gevraagd het leven van Pieter Panis te sparen, de Staten-Generaal deelden die opvatting echter niet en zij wonnen het. Wat voor de één viel onder de gewetensvrijheid, was voor de ander een zwaar delict, waarop de doodstraf stond.

Het mislukken van de Religievrede mag niet worden toegeschreven aan de gereformeerde kerkleiders, voorzover zij op synodaal niveau bijeen waren. Zij hebben juist ook daar Oranje in zijn streven gesteund.²²⁴ De Pacificatie en de Religievrede liepen uit op een mislukking, mede door de spanningen op lokaal en gewestelijk niveau. Hierbij heeft in het Zuiden Gent een militante klank gekregen, zo ook de aanpak van de religiekwestie in Holland en Zeeland, en later ook in de andere Noordelijke gewesten. De breuk bleek onvermijdelijk. Unie van Atrecht kwam tot stand met kort daarop de Unie van Utrecht. Zo werd de scheiding tussen Noord en Zuid een feit. De Verenigde Zeventien Provinciën waren uiteengevallen in een R.-K. deel en een protestants deel.

Al bracht de Unie van Utrecht niet de - door Willem van Oranje - zo gewenste Religievrede ook voor de R.-K. religie, toch kwam er in het Noorden gewetensvrijheid tot stand. De Unie gebruikt deze bewoordingen: "Mits dat een ieder particulier in sijn religie vrij sal moegen bliven ende dat men nijemant ter cause van de religie sal mogen achterhalen ofte ondersoucken volgende die

---

²²² R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebellie*, p. 16.

²²³ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebellie*, p. 101.

²²⁴ Vgl. voor deze visie ook: W.F. Dankbaar, *Hoogtepunten*, p. 114.

voors. Pacificatie tot Ghendt gemaect." Al heeft Oranje zijn hoge doelstellingen niet kunnen verwezenlijken, zijn houding is zeker van invloed geweest op de uiteindelijke ruimte die er in het Noorden voor de religieuze overtuiging is ontstaan.

In Holland en Zeeland is de religiepolitiek van de prins nooit goed van de grond gekomen, mede door de voortdurende dreiging van de Spaanse troepen. Het besluit van de eerste vrije Statenvergadering in Dordrecht (1572) inzake de religie was in Holland in 1575 reeds geheel terzijde geschoven en in Zeeland in 1576. Zijn visie op Religievrede, aansluitend bij zijn innerlijke overtuiging, heeft prins Willem van Oranje nog het meest benaderd gezien rond de Pacificatie van Gent, al waren de gewesten Holland en Zeeland in die constellatie reeds toen een uitzondering.

De staatsinstellingen, de Staten-Generaal en de diverse Provinciale Staten hebben zich op allerlei wijzen ingelaten met de gereformeerde kerk. Al is bijzonder de eerste periode er één geweest van aftasten gezien het nieuwe karakter van de verhouding tussen kerk en staat. Later bleek in vele gevallen de staat haar eerder geclaimde superioriteit gestalte te kunnen geven, vaak tegen de wil en opvatting van (een deel van) de kerk in.

In twee pamfletten uit 1568 (zie 1.4.3.5) treffen wij duidelijk een beroep aan op de bevolking om te staan voor de vrijheden c.a. De relatie met de koning staat onder het gezichtspunt van gemaakte staatsregelingen, die beide partijen binden. Indien de koning zich niet houdt aan de afspraken, zijn de gewesten ontslagen van hun eed. De toon van deze pamfletten uit 1568 is prikkelend tot daadwerkelijk verzet, het water staat immers tot aan de lippen.

Dit gedachtegoed, al komt het uit Antwerpen, zal ook in de Noordelijke gewesten hebben doorgewerkt. De daad van Dordrecht 1572 dient ook in dit licht te worden gezien.²²⁵ Over het al of niet legitieme karakter van deze gronden werd en wordt verschillend gedacht.

De bestuurlijke en juridische aanpak van de Nederlanden door Brussel en door Alva kan niet los worden gezien van het streven naar centralisatie. Daartegenover is er in de Nederlanden een gevoeligheid voor verworven rechten en vrijheden op lokaal niveau. De inbreuken die werden gedaan door de Raad van Beroerten en fiscale maatregelen stuitten af op de verworvenheden, zoals daar een traditie was gegroeid in de juridische sfeer, in praktische verdraagzaamheid en tot op zekere hoogte in persoonlijke vrijheid. De invloed van Erasmus dient ook in de Nederlanden niet te worden onderschat.

1.7.4 Leicester in de Nederlanden

Alles overwegend blijkt het beeld van Leicester in het verleden weleens te donker gekleurd te zijn. Te weinig heeft men de moeilijke omstandigheden verdisconteerd en zijn inbreng heeft men te veel genivelleerd. Inzake de verhouding kerk en staat komt Leicester er bij vele auteurs niet best af. Zo wordt hij aangeduid als "een kortzichtige, pro-calvinistische man" gefixeerd op het opbouwen van "een internationaal anti-katholiek front".²²⁶ Men verwijt hem vooral, dat hij zich geschaard heeft "aan de kant der radicalen, terwijl Oranje voorheen matiging had nagestreefd."²²⁷

---

²²⁵ In pamfletten van later datum 1586 en 1598 zien wij deze zaken nader onderbouwd in te Amsterdam verschenen uitgaven. Zie: P. Fredericq, *Proza*, resp. p. 223-225 en p. 316-327 (vertaling van een werk van G. Buchananus). Zie ook dit werk 7.2.4.

²²⁶ S. Groenveld en G.J. Schutte, *Delta 2*, p. 91.

²²⁷ S. Groenveld en G.J. Schutte, *ibidem*.

Men dient oog te hebben voor de particularistische gevaren die de Zeven Verenigde Provinciën in die fase ten eerste bedreigden. Gedurende korte tijd heeft Leicester een tegenwicht geboden. Zowel de interne verdeeldheid van de gewesten als de externe bedreiging van vooral de meer landinwaarts gelegen gebieden hebben zeer terecht de aandacht van Leicester opgeëist en verkregen. Daarmee kon zijn rol voor de latere ontwikkeling van de Zeven Verenigde Provinciën toch weleens groter geweest zijn dan menigeen ons wil doen geloven.

De houding van de kerken ten opzichte van Leicester komt in de P.S.-acta heel beperkt aan de orde.²²⁸

---

²²⁸ *R.V. II*, p. 309 art. 62 van de P.S. van Delft, aug. 1587 maakt melding van een schrijven van Leicester aan de dienaren van Zuid-Holland gericht "aenbiedende hen zyn goede (var. genaede) faveur ende hulpe...". Men besluit hem te begroeten en te danken en te verzoeken ook de koningin van Engeland te danken en haar hun gehoorzaamheid aan te bieden. Zie ook *R.V. I*, p. 147/148 art. 9 van de P.S. van Haarlem, mei 1588 waar ons melding wordt gemaakt van kosten die enige broeders hebben gemaakt rond de begroeting van Leicester namens de Noord-Hollandse kerken in het jaar daarvoor ("verleden herst") en die door de classes zullen worden opgebracht. De classis Hoorn is het daarmee niet eens. Maar de broeders hoeven er niet onder te lijden "ende syn also die voornoemde dienaren van die verschoeten teercosten gecontenteert."

2 KERKORDELIJKE STRUCTUREN EN THEMA'S

2.1 Inleiding

De kerkordes uit de ontstaanstijd van de kerken van gereformeerde signatuur zijn voor het onderhavige onderzoek van wezenlijk belang. Hier treffen wij de vorming aan van de 'kaders' waarbinnen het gehele kerkelijke leven van toen gestalte heeft gekregen. Ook valt mogelijk de stelling te verdedigen, dat de praktijk van het kerkelijke leven in opbouw mede de kerkordelijke kaders heeft voorbereid en deels in het leven geroepen.

Bijzondere aandacht voor het onderzoek naar de kerkelijke organisatie verdienen de vluchtelingengemeenten die op vele plaatsen ontstaan zijn, vanwege de vervolgingen in de Nederlanden. Daarbij dienen Oost-Friesland (Emden); Duitsland en Engeland (bijz. Londen) te worden vermeld.¹ Geoffrey Parker wijst op "een uitgebreid clandestien communicatiesysteem" waardoor deze gemeentes met elkaar in verbinding stonden. Uit verschillende bronnen kunnen wij concluderen tot de omvang en doelmatigheid van dit gecompliceerde netwerk.

Voor het gereformeerde kerkelijke leven in de Nederlanden is de rol van deze vluchtelingengemeenten van groot belang. Daar had men immers ervaring opgedaan met het kerkzijn in de praktijk. De betrokkenheid van de verschillende vluchtelingengemeenten op elkaar heeft mede bijgedragen tot het ontstaan van overlegstructuren. Reeds toen deed zich de behoefte gevoelen om in onderlinge beraadslaging de voornaamste punten rond de gereformeerde kerkelijke organisatie vast te leggen. Daarbij dienen wij niet uit het oog te verliezen de grotere verbanden van die tijd. Invloeden vanuit lokale situaties waar de vluchtelingengemeenten waren gevestigd en/of invloeden vooral vanuit Genève en Frankrijk mogen beslist niet worden veronachtzaamd, al zal concrete aanwijzing daarvan in detail vaak niet eenduidig mogelijk zijn.

Velen hebben erop gewezen hoe belangrijk deze organisatie is geweest in de tijd van de Opstand in de Nederlanden. Zo ook Parker: "Dankzij deze hechte organisatie van de gereformeerde kerk, die tijdens de synode van Emden tot in de puntjes geregeld werd, konden de calvinisten optimaal gebruik maken van de in 1572 onverwacht door de Watergeuzen behaalde successen. Na Emden waren de calvinisten voorbereid op een nieuwe opstand waar en wanneer deze ook mocht plaatsvinden."²

Wat de vroege gemeente-vorming betreft liepen de Zuidelijke Nederlanden voorop. Via leerlingen en geestverwanten van Calvin is door hem ook daar invloed uitgeoefend. Zo moet ook

---

¹ Geoffrey Parker, *De Opstand*, p. 111-113. Parker geeft ook enige tabellen met geschatte cijfers. Voor de afzonderlijke gemeenten zou veel literatuur te noemen zijn o.a. vrij recent: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, deel 44*, 's-Gravenhage 1990, p. 59-96; artikel van J.G.J. van Booma, "Eene christeliche gemeyne ende heerlicke herberge veler godtfruchtigen." Handelt vooral over genealogische bronnen van de Nederlandse, calvinistische vluchtelingengemeenten uit de tweede helft van de zestiende eeuw, met name die aan de Nederrijn; Andrew Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt*, Oxford 1992; *Acta Londen 1569-1585*, uitg. A.J. Jelsma en O. Boersma, 's-Gravenhage 1993; O. Boersma, *Vluchtig voorbeeld*, Kampen (1994); Zie voor verdere literatuur o.a. O. Boersma, *o.c.*, p. 304-311 de lijst van geraadpleegde archivalia en literatuur.

² Geoffrey Parker, *De Opstand*, p. 113.

genoemd worden Guido de Brès die in het Zuiden zijn levenswerk heeft mogen verrichten.³ De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen is beschreven door J. Decavele.⁴

In de Noordelijke Nederlanden is de vorming van gemeentes van gereformeerde signatuur pas goed op gang gekomen na 1571 (synode van Emden). Het convent van Wezel (1568) bracht vele leiders bijeen. De synode van Emden (1571) was voor de organisatie, discipline en theologie van de Nederlandse gereformeerde kerk van groot belang. Hier werden de grondstructuren vastgelegd voor de kerkelijke organisatie.⁵ De gezanten van Willem van Oranje hebben nauwe contacten onderhouden met de diverse vluchtelingengemeentes, daarbij speelde bijzonder Marnix van St.-Aldegonde een belangrijke rol. Hij was ook op de synode van Emden aanwezig. De vluchtelingengemeentes leverden tevens financiële steun aan de Opstand.⁶

2.2 Diverse kerkordes historisch belicht

Allereerst zullen wij van de verschillende relevante kerkordes een beknopte historische schets geven, om daardoor zicht te krijgen op het kader waarbinnen deze documenten zijn ontstaan. Vervolgens belichten wij enkele themata uit de kerkordes, die van wezenlijk belang zijn voor de onderzochte problematiek van deze studie.

---

³ Zie W.F. Dankbaar, *Hoogtepunten*, bijz. Hoofdstuk 1 De gemeenten onder het kruis en het levenswerk van Guido de Brès, p. 5-40.

⁴ J. Decavele, *De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel 1975. Vgl. ook: Johan Decavele, Historiografie van het zestiende-eeuws protestantisme in België, in *N.A.K.G.* dl. 62 afl. 1, Leiden 1982, p.1-27. Zie ook: H.Q. Janssen, *Werken der Marnix-Vereeniging. Serie III - Deel III, Bescheiden aangaande de Kerkhervorming in Vlaanderen, Utrecht 1877.*; In het *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* dl. 9 (1849), p. 113-210 de bijdrage van N.C. Kist, De Synoden der Nederlandsche Hervormde Kerken onder het kruis, gedurende de jaren 1563-1577, gehouden in Braband, Vlaanderen, enz.

⁵ D. Nauta e.a., *De Synode van Emden, oktober 1571*, Kampen 1971. De bijdrage van de hand van W. van 't Spijker uit voornoemd werk is ook opgenomen in: W. van 't Spijker, *Geest, Woord en Kerk*, Kampen (1991), p. 150-174, Stromingen onder de reformatorisch gezinden te Emden. Vgl. ook: J. Hovius, *Notities betreffende de Synode te Emden, 1571, en haar artikelen*, Kampen 1972. Ook R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebelle*, p. 64-77, gaat uitgebreid op de betekenis van Emden in.

⁶ Een mooi voorbeeld daarvan lezen wij in: Hermann Meinert und Wolfram Dahmer, *Das Protokollbuch Frankfurt am Main 1570-1581*, Frankfurt am Main (1977), S. 83-85. Hieruit blijkt dat op 8 augustus 1571 de heer van St.-Aldegonde in Frankfurt is geweest om de belangen van de prins te behartigen. Hij was daar gekomen met "literen van credence". De heer van St. Aldegonde heeft nadere uitleg gegeven: "namelick den goeden willen ende affectie van mijn heere den Prinzen tot de p. religie ende verlossinghe des vaderlants, aver begeerde, dat hem daer in een yeghelic wilde bijstant doen, het zij met lijf of met goet." S. 83/84. Dat laatste verzoek is in Frankfurt doorgesproken en ondersteund. Het geld zou daadwerkelijk worden overgedragen - na overleg met de gemeente - als duidelijk was geworden "dat den Prince alle ghereetschap maecte om int lant te trecken". Ook over de hoogte van de bijdrage uit Frankfurt weten wij meer via een "Eingelegter Zettel". De contributie aan de prins van Oranje "tot vervoorderijnghe des Evangeliums in onse vaderlant" bedroeg voor de periode 1 sept. 1571 tot 1 sept. 1572 "de somma int generale ... door t' gantsche jaer net twee hondert dalers." S. 84. Men heeft deze contributie binnen de gemeente van Frankfurt grondig aangepakt en via overleg tot een zaak van allen gepoogd te maken.

2.2.1 Inleidend - een stem uit 1612

Het mag verhelderend heten te luisteren naar een stem die in een publicatie uit 1612 al enige grondlijnen rondom kerkorde en kerkelijke vergaderingen heeft verwoord.⁷ Als uitgangspunt wordt genomen "dat Godt de Heere twee regeeringhen inghestelt heeft namentlick eene Burgerlicke ende eene Kerckelicke Regeeringhe..."⁸ De auteur heeft oog voor het onderscheid in vele zaken tussen beide regeringen. Zo heeft de burgerlijke regering heerschappij nodig "die in de kerckelicke niet geleden moet worden" (met een verwijzing daarbij naar Matth. 20 : 25/26 en Luk. 22 : 25/26). In de kerkelijke regering past geen heerschappij, maar dienst. De burgerlijke regering straft overtreders "aenden lijve jae metter doot". In de kerkelijke regering worden overtreders "alleen voor Heydenen ende afghesnedenen ghehouden. Matth. 18.17". De overeenkomst tussen beide regeringen ziet de auteur in de bijeenkomsten en vergaderingen. In het politieke leven zijn immers de Rijksdagen, Landdagen en Dagvaarten van de Republieken en Provincies bekend. Daar komt het soevereine karakter naar voren met betrekking tot de algemene zaken van het land en de wetgeving. Ook de kerk kan niet buiten samenkomsten en vergaderingen. Het gaat in de kerk toch immers om een vergadering van meerdere personen. Daarbij dient voor de auteur als schriftbewijs het spreken over de kudde (o.a. Joh. 10). Ook het woord van Christus aangaande de gemeente (Matth. 18 : 17 en 20) wordt aangehaald. De kerk heeft geen soeverein hoofd op de aarde dan alleen Jezus Christus. Hij heeft haar Zijn Woord achtergelaten "op dat sy daer nae in leere ende leven haer selven soude reguleren sonder eenighe heerschappije d'een over d'andere te ghebruycken."

Voor de kerk onderscheidt de schrijver twee soorten vergaderingen, namelijk die van de lidmaten, als zij samenkomen in de erediensten rondom Woord en sacramenten. De tweede soort vinden wij "wanneer de Opsinders ofte Regeerders der Kercke by een comen ende vergaderen om te handelen van de Leere ofte Seremonien der Kercke ofte van eenighe andere swaricheden." Daarna geeft de auteur een verdere onderverdeling in kerkelijke vergaderingen en geeft de oorzaken aan voor het houden ervan.

De eerste oorzaak is om de waarheid en zuivere leer tegen de dwaalleer te verdedigen en vast te stellen. Hierbij functioneert Hand. 15 als schriftbewijs, het zogenaamde Apostelconvent. Als de apostelen met hun zeer bijzondere leiding door de Heilige Geest een synode reeds nodig achtten, hoe noodzakelijk is dat dan juist voor andere leraars en regeerders der kerk, die "swacke menschen zijn ende doolen connen, wanneer eenigh verschil over de Leere ontstaet..."⁹ De noodzaak en praktijk van deze kerkelijke vergaderingen wordt vanuit de kerkgeschiedenis met vele voorbeelden en citaten gestaafd. Dat loopt voor de auteur uit op de volgende conclusie: "Wt alle dese exempelen siet ghy Christelicken Leser dat soo de oude Kercken als de Godsalige Keyseren den Synodum (verstaet een vrije ende Wettelicke) hebben ghehouden voor het eenighe middel om alle dwalinghen uyt de Kercken te verbannen ende de selven in eenicheyt des onvervalsten Gheloofs te behouden."¹⁰ Ter adstructie wordt nog verwezen naar uitspraken van keizer Constantinus rond het concilie van Nicea.

---

⁷ Wij doelen hierbij op: *De Kercken-ordeningen Der Ghereformeerder Nederlandscher kercken...*, Tot Delf, Ghedruckt by Ian Andriessz. ... Anno 1612. Verhelderend is daarbij de "Voorreden aen den Onpartijdighen Leser". De tekst hiervan vinden wij met kleine inhoudelijke wijzigingen en een aangepaste spelling tevens in: *Kerkelyk Handboekje...*, 4e dr., Rotterdam 1764. In het *Handboekje* vinden wij als aanduiding "Voorreden aan den christelyken Lezer", zie p. III-XXXVI. Het vermoeden is wel geuit, dat wij hier te doen hebben met een werk van R. Donteclock.

⁸ *De Kercken-ordeningen...*, Delf 1612, p. Aij.

⁹ *O.c.*, p. Aijj.

¹⁰ *O.c.*, p. aaaj.

De tweede oorzaak voor het houden van kerkelijke vergaderingen ligt rond de ceremoniën, ambtsuitoefening, prediking, bediening van de sacramenten en de kerkelijke discipline. Ook in deze zaken dient orde te zijn om verwarring en ergernis te voorkomen. Ondanks dat de Heilige Schrift voor het gemeentelijk leven veel aanwijzingen geeft, blijkt toch uit de praktijk, dat er zich heel wat moeilijke gevallen voordoen, waarbij overleg en besluitvorming via de kerkelijke vergaderingen noodzakelijk is en heilzaam werkt. Hier wordt een scala van vragen opgesomd.

De derde oorzaak voor het houden van kerkelijke vergaderingen ligt rond de particuliere kwesties inzake predikanten en afzonderlijke kerken. Te denken valt hier aan het beroepen of juist afzetten van predikanten. In de oude kerken was de beroeping van een bisschop zaak van een particuliere of provinciale synode. De kerkelijke vergaderingen openen tevens de mogelijkheid om tegen beslissingen in appèl te gaan bij een meerdere vergadering.¹¹

Vervolgens gaat de auteur in op de situatie in de Nederlanden voor wat betreft de praktijk van de kerkelijke vergaderingen en hun waardering.

Daarbij noemt de auteur de beweegredenen waarom ook in de Nederlanden, niettegenstaande de bloedige vervolgingen, enige classicale en synodale vergaderingen ingesteld en onderhouden zijn. Dit achtte men het enige middel om de kerken te behoeden voor scheuringen, valse leer en bijgeloof. De samenbindende kracht van de kerkelijke vergaderingen wordt dan vergeleken met de "naghels ende spijckers in een Schip", daardoor worden de planken en balken aan elkaar verbonden, zodat het onstuimige zeeën kan doorstaan.¹²

De kerkelijke vergaderingen verbinden de kerken tot een krachtige bundel pijlen, terwijl elke pijl afzonderlijk gemakkelijk gebroken kan worden. De aanvallen van Satan maken samenbinding in de kerken extra nodig. De auteur constateert het feit dat niet ieder de kerkelijke vergaderingen waardeert. Zo horen wij: "van welcken vele een quaet ghevoelen hebben en sommighen onbeleefdelick spreeken...".¹³ Toch hebben deze kerkelijke vergaderingen zich niet ingelaten met politieke zaken, evenmin hebben zij gepoogd de autoriteit van de overheden te verminderen en die voor zich op te eisen. Zij hebben zich bezig gehouden met kerkelijke zaken, zoals bewaring van de zuivere leer, uitsluiting van alle heerschappij, scheuringen, verwarring en ergernissen. De onderhavige uitgave van de diverse kerkordeningen wil dat juist bewijzen. Zo komen de kerkordes van Emden (1571); Dordrecht (1578); Middelburg (1581) en 's-Gravenhage (1586) aan bod, alsmede enige kerkordes van andere provinciale synoden in Holland en Zeeland. Opvallend is de motivatie die de schrijver geeft voor de opname van de kerkorde van 's-Gravenhage 1591. Hij zegt dan ook dat hij bewust niet gekozen heeft voor uitsluitend opname van kerkenordeningen door de kerkelijke vergaderingen zelf vastgesteld, maar dat hij de kerkenordering door de hoge overheid opgesteld niet weg heeft willen laten. Immers overtreft die kerkorde volgens sommigen de andere. De auteur hecht eraan om eerlijk de stand van zaken in deze materie door te geven en wil allerminst de verdachtmaking oproepen als zou hij pogen lidmaten, liefhebbers, voorstanders "der Ghereformeerde Kercken te blint-hocken ende te abuseren..."¹⁴ Dan kan door vergelijking met de Heilige Schrift en met de "ordonnatie der Ouder Kercken" ieder zelf deze zaken beproeven.

Uitvoerig gaat deze Voorrede in op een drietal argumenten van de tegenstanders van de kerkelijke vergaderingen.

---

¹¹ *O.c.*, p. bb.

¹² *O.c.*, p. bbij.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *O.c.*, p. bbij verso.

Ten eerste wijzen de tegenstanders op de Schrift die volkomen genoegzaam is tot zaligheid. De ene vergadering van Hand. 15 had geen betrekking op zaken aangaande de kerkregering maar handelde over het enige fundament der zaligheid in Christus. Als verweer wijst de auteur op het in de praktijk aan te treffen verschijnsel van moeilijke gevallen, ondanks het feit dat Gods Woord volkomen genoegzaam is. Hier moeten toch beslissingen worden genomen om verwarring te vermijden. Als schriftberoep functioneren daarbij I Cor. 14 : 40 en Fil. 4 : 8. Ook het argument als zou er maar ooit één vergadering gehouden zijn, bestrijdt hij met verwijzing naar Hand. 1, de verkiezing van Matthias; Hand. 11, de verantwoording van Petrus over zijn optreden onder de heidenen; voorts worden genoemd Hand. 13 : 1 en 20 : 17 etc. Ook weerlegt de auteur het argument als zou het uitsluitend over het fundament van de zaligheid gaan in de vergadering van Hand. 15. Hij wijst dan op vers 29 inzake de onthouding van het afgodenoffer. Toen reeds bleken voor de apostelen, ondanks hun zeer bijzondere positie, kerkelijke vergaderingen nodig. "Veel meer zijne in onse tijden noodigh overmits wy nu sulcke Mannen niet en hebben."¹⁵

Ten tweede gebruiken de tegenstanders als argument de terechte verwerping van het jus canonicum en de decreten van het pausdom. Volgens hen dreigen daar nu de resoluties en ordonnanties van de synoden voor in de plaats te komen. Als verweer wijst de auteur op het onjuiste van deze vergelijking. De pauselijke 'rechten' zijn veelal in strijd met het Woord van God. Dit kan van de huidige kerkelijke ordonnanties niet worden bewezen. De rechten van Rome willen onbehoorlijke heerschappij beschermen. De kerkelijke ordonnanties willen juist zo'n heerschappij voorkomen.

Ten derde brengen de tegenstanders de gewetensvrijheid in stelling. Die zou door kerkelijke vergaderingen c.a. onder "een onbehoorlick jock" worden gebracht als eertijds onder het pauselijk bewind. De auteur meent hier te kunnen concluderen tot de eigenlijke bedoeling van de tegenstanders, namelijk "alle Kerckelicke ordinantien sonder welcke geen Kercke bestaen en can wegh te nemen ende eene onghehoorte onghewondenheit ende schadelicke licentie in te voeren."¹⁶

Op dit verwijt van het binden der gewetens door de gereformeerde kerk gaat de auteur vervolgens dieper in. Hij wijst erop, dat kerkelijke bijeenkomsten en ordonnanties nodig zijn. Het gaat echter om het machtsbereik ervan. Allereerst onderstreept de auteur het absoluut gezag van Gods Woord. Hij gebruikt dan de volgende bewoordingen: "...dat eyghentlick ende absolutelick gheen Wetten noch Ordinantien de Conscientien verbinden / dan alleen Godts Woort van den Propheten en Apostelen beschreven..."¹⁷ Als Schriftbewijs fungeren hier Luk. 16 : 29 en Luk. 10 : 16. Hieraan is ieder mens van welke rang of stand dan ook gebonden. Het is niemand geoorloofd deze wetten te veranderen.

Toch zijn er nog "tweederley noodige wetten ofte ordinantien...". Eerst komen de *politieke* wetten tot onderhouding van "de tweede tafel der Wet der zeden" aan bod. Ten tweede noemt de auteur de *kerkelijke* wetten "noodigh om de eerste Tafel den Godsdienst aengaende stichtelick te betrachten."¹⁸ Vervolgens geeft de schrijver zijn visie op de gehoorzaamheid aan de politieke wetten van de overheden, met de volgende bewoordingen: "Van dese politieke wetten der Overheden / heeft de Ghereformeerde Kercke altijd gheleert / ende leert als noch; dat alle menschen hare goede ende met Gods Woort over-een-comende wetten / die sy tot wettelicke / eerlicke ende behoorlicke voorstant ende welvaren der Republijcken ofte Conincrijcken maecken

---

¹⁵ *O.c.*, p. bbijj.

¹⁶ *O.c.*, p. bbijj verso.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *O.c.*, p. nummering ontbreekt.

/ een yeghelick / niemandt uytghenomen / moet ghehoorsamen ende onderhouden: niet om datse in ende van haer selven alle menschen verbinden (want dat comt Gods Wetten alleen toe) maer om dat Gods Woort seyt:..." en dan volgt het Schriftbewijs uit Matth. 22 : 21 en Rom. 13 : 1, 2 en 7.¹⁹ Openbaar verzet tegen of geheime overtreding van de politieke wetten is overtreding van Gods gebod en bezwaart het geweten (vgl. Rom. 13 : 5).

Bij de behandeling van de kerkelijke wetten valt het licht allereerst op de bevrijding door Christus "van 't jock der Ceremonien...", waarbij als schriftbewijs dient Hand. 15 : 10 en Gal. 5 : 1. Deze vrijheid mag men de christenen niet ontnemen blijkens Col. 2 : 16. Dit valt immers onder de middelmatige dingen waarin zij vrijheid van Christus hebben ontvangen. Ter adstructie wordt ook I Cor. 8 : 8 aangehaald. Duidelijk wordt de pauselijke binding van de gewetens der mensen afgewezen. Immers de kerkelijke ordonnaties binden de gewetens niet, dat doen alleen Gods Wetten. Waarom zijn kerkelijke ordonnaties dan nog nodig? Het gaat om de welstand van de uiterlijke godsdienst en de zichtbare regering van de kerk. Tevens worden zo de ergernissen en verwarringen geweerd, zodat alle dingen eerlijk en met orde geschieden. Wie een kerkelijke ordonnantie overtreden heeft zonder ergernis te veroorzaken en/of verwarring te zoeken en blijft bij de zuivere dienst Gods volgens de eerste tafel der wet, heeft daarmee zijn geweten niet besmet. Hij heeft immers het oogmerk van de kerkelijke ordonnaties niet aangetast. Deze zijn gericht op: tegengaan van ergernissen en verwarring en het bevorderen van de uiterlijke godsdienst op stichtelijke wijze.

Met deze voorrede heeft de auteur zich zijns inziens grondig verzet tegen de beschuldigingen en leugens van de tegensprekers. Vanuit de inhoud van de kerkordes kunnen de lezers zich vergewissen van "de onnooselheyt der Ghereformeerde Kercken aen d'een zijde / ende de quaetwillicheyt van sodanige achterclappers aen d'ander zijde...".²⁰ Zo wordt de lezer opgeroepen: "Leest met verstant / oordeelt met discretie ende voorsichticheyt / ende vaert wel ter salicheyt."²¹

Deze stem uit 1612 draagt de spanning van die tijden in zich. De Voorrede behelst een heldere uiteenzetting van het onderscheid tussen de burgerlijke en de kerkelijke regering en beider afzonderlijke wetgeving. De beide regeringen hebben elk hun afzonderlijke bijeenkomsten en vergaderingen nodig voor de uitoefening van hun taak. Jezus Christus is het *soeverein Hoofd der kerk*, die haar regeert door Zijn Woord.

Als *oorzaken* voor de kerkelijke vergaderingen komen achtereenvolgens aan de orde: 1. verdediging van de zuivere leer tegen de dwalingen; 2. de kerkelijke bediening, de ambtsuitoefening, de prediking, de sacramentsbediening en de kerkelijke tuchttoefening; dit alles om verwarring en ergernis te voorkomen en 3. particuliere kwesties rond predikanten en afzonderlijke kerken.

Opvallend is het argument van de kracht die er ligt voor de kerken in samenbundeling. Dit komt niet voort uit een staan naar politieke macht. Het is uitsluitend te doen om kerkelijke zaken, al zijn er kwaadsprekers die andere motieven veronderstellen bij de kerken. Hun argumenten tegen de kerkelijke vergaderingen worden weerlegd. De tegenstanders vrezen vooral in de synodale resoluties onbehoorlijke heerschappij van de kerken als eertijds in het pausdom en "een

---

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *O.c.*, slotpagina voorrede, zonder nummer.

²¹ *Ibidem*.

onbehoorlick jock" waardoor de gewetensvrijheid opnieuw wordt ingeperkt als onder het pauselijk bewind.

Tegen deze aantijgingen verzet de auteur zich bekwaam, door het onderscheid aan te geven tussen Gods Woord en kerkelijke bepalingen. Toch zijn naast de burgerlijke wetten ook kerkelijke ordonnanties nodig. De schrijver laat er geen twijfel over bestaan, dat de wereldlijke overheid en wetgeving een instelling van God is. De burgerlijke overheid heeft recht op gehoorzaamheid aan haar wetten en verordeningen.

Bij de kerkelijke wetten hebben we te doen met een ander karakter. Deze staan onder de overkoepeling van de vrijheid in Christus. Zij dienen om ergernissen en verwarringen te voorkomen en de uiterlijke godsdienst op stichtelijke wijze te doen verlopen.

De auteur van de Voorrede verwoordt het gedachtegoed van de contra-remonstranten van zijn dagen. Zijn kerkelijk standpunt aangaande het goed recht van de kerk mag helder worden genoemd.

2.2.2 Convent van Wezel 1568

2.2.2.1 Convent van Wezel 1568 - de stad

Het is niet de opzet om een brede historische verhandeling te geven, alleen enkele kaders worden aangegeven.²² Door het optreden van Alva in de Nederlanden is er bijzonder in 1567 een vluchtelingenstroom op gang gekomen richting Engeland en Duitsland. Wezel wordt een belangrijk concentratiepunt voor de vluchtelingen. De taal en de handelsbetrekkingen met Antwerpen hebben daartoe bijgedragen. Wezel moet voorzichtig opereren vanwege de druk van Alva om de vluchtelingen de stad uit te zetten. Toch verleent Wezel gastvrijheid aan vele vluchtelingen uit de Nederlanden, al is hun aantal moeilijk te bepalen. Velen zijn daar jaren gebleven, pas rond 1577 waren er, gezien de politieke situatie in hun vaderland, mogelijkheden om terug te keren.

Op bijzondere wijze hebben de vluchtelingen uitdrukking gegeven aan hun dankbaarheid voor de aldaar genoten gastvrijheid.²³ In goed overleg met de lokale overheid hebben vertegenwoordigers

---

²² De tekst van Wezel (1568) is o.a. beschikbaar in: F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, 's-Gravenhage 1899 of Reprint Dordrecht 1980, p. 9-41 Latijnse tekst met een inleiding van de hand van F.L. Rutgers, *O.c.*, p. 1-8; J.F. Gerhard Goeters, *Die Beschlüsse des Weseler Konvents von 1568*, Düsseldorf 1968, bevat na een Vorwort het handschrift in facsimile van de Latijnse tekst en daarnaast afgedrukt de Latijnse tekst en een Duitse vertaling door Goeters; bijzonder waardevol is ook de jubileumuitgave: *Weseler Konvent 1568-1968, Eine Jubiläumsschrift*, Düsseldorf 1968.

²³ Meer informatie daaromtrent valt te ontfemen aan: J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *Communio et mater fidelium*, Köln/Delft 1991. Zo horen wij in deze kerkenraadsacta (S. 341) d.d. 25 nov. 1577 dat men zich bezonnen heeft op de vraag "angaende van de overicheyt een schenck te doen voor de goede bijwooninge, schutz ende scherme, die het eenen eersamen raedt belieft heeft ons hier te doen..." Men besluit dan "een silveren vergulden kop" te laten maken "van hondert loot swaer..." Voor de bekostiging zal men een collecte houden. Ook de acta van 3 dec. 1577 maken melding van deze zaak. Er vertrekken mensen zonder de Raad der stad te bedanken voor alles wat men in Wezel heeft ontvangen. Het effect daarvan wordt aldus verwoord: "daerdoor Godes Naem gelastert ende wij altemael groote schande bekamen..."(S. 342). Men besluit over deze zaak in geheim overleg te treden met de burgemeester. Op 5 dec. 1577 wordt hierover rapport uitgebracht, waaruit blijkt dat de burgemeester positief staat tegenover dit gebaar, mits het stil wordt gehouden. Het raakt niet een enkel persoon, maar is een verering en geschenk aan "het corpus der stat"(S. 342). Er wordt een commissie van vier personen benoemd die de zaak verder ter hand zal nemen. Reeds op 10 dec. 1577 krijgt Gillis Mushole de volmacht en de opdracht om contact op te nemen met Gillis van Sibricht, goudsmid. Brieven aan Gillis Sibricht met details over de uitvoering, opschriften e.d. zijn te lezen op S. 344-346. Ook geven de acta een beeld over het collecteren van de gelden voor dit geschenk aan de stad. Voor de aanbieding aan de magistraat worden een viertal mannen verkoren uit Brabant, Vlaanderen, Holland en Gelderland, per gewest één.

van de Nederlandse en Waalse vluchtelingengemeente elk een pronkbokaal aan de stad Wezel aangeboden. Over de daarbij gesproken woorden bestaat geen zekerheid, al geven de acta wel enige aanzetten voor de toespraken.²⁴ In deze concept-toespraken valt een bijzonder accent op godvruchtigheid en gerechtigheid waarop de stad Wezel is gebouwd. God heeft de stad bewaakt en bevrijd. Van wezenlijk belang in dit alles is de erkenning van het heilig evangelie. Deze dienst heeft eenheid geschonken temidden van de aanhang van Satan. Ook wordt in het tweede concept melding gemaakt van de veranderde situatie: "Naedemael Godt almechtich door den tegenwoordigen stant onses lieven vaderlants uns nu eene betere hopening geeft om daerin te moegen koemen dan oyt te voeren..."²⁵ Tevens geeft deze toespraak een terugblik op de "vredelicke en stille bijwooning" die men onder bescherming van de Raad heeft mogen ontvangen. Het Woord Gods is in Wezel meegedeeld in alle zuiverheid en waarheid. In de vervolgingen hebben de vluchtelingen troost en verkwikking mogen ervaren. De overheden hebben zich ingezet voor heilzame correctie van de gemeente. Ondanks de strenge plakaten van de vervolgers hebben de overheden van Wezel de vluchtelingen met "sorchvuldicheyt ende vaderlicke geneychteyt" geholpen en zich ook bij anderen voor hen ingezet. Hoe heeft de stadsmagistraat ook de zonden van de vluchtelingen verdragen! De overheid heeft bevorderd, dat de vluchtelingen als medeburgers werden opgenomen. Hier spreekt het concept van "jae als uwe eygen kind're in den deele hebben te achten, die ghijlieden met grooter angst ende pijn in Christo Jesu door dat evangelium hebt gegeneert..."²⁶ De hoogachting ligt voorts uitgedrukt in de aanspraak "weerde ende gunstige heeren ende vaders in Christo Jesu". De overheden zullen in de toekomst des Heeren voor deze getrouwe arbeid de kroon en heerlijkheid ontvangen.

Opvallend zijn de inscripties in beide bekere: "Ik was een vreemdeling, en gij hebt Mij geherbergd" (Matth. 25 : 35c. in het Latijn: Hospes fui et collegistis me) op het deksel; en "Bewaar, o Heere, het beroemde Wesel, gastvrije plaats voor Uw kerk" (In het Latijn: Conserva Domine Weseliam inclitam hospitium ecclesiae tuae).²⁷

2.2.2.2 Convent van Wezel - de kerkelijke vergadering

Waarschijnlijk vanaf eind oktober tot en met begin november 1568 hebben zesendertig personen van Nederlandse herkomst in Wesel vergaderd over wat wij nu nog kennen als "Einige bestimmte Kapitel oder Artikel, welche für den Dienst der Niederländischen Kirche Diener dieser Kirche teils als notwendig, teils als nützlich erachtet hebben."²⁸ In de preambule wordt I Cor. 14 : 40 geciteerd en niet alleen op eenheid in de leer betrokken, maar tevens op de eensgezinde overeenstemming in orde en ambtelijke leiding van de kerk. Men wil zo de geheel gelijke vorm in alle Nederlandse gemeenten bewaren. De volgende hoofdstukken wil men voorleggen, opdat zij tot heilzame vrucht van de kerken door de Nederlandse dienaren in eensgezinde overeenstemming ondertekend en onderhouden zouden worden. De preambule

²⁴ J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *Communio et mater fidelium*, Köln/Delft 1971, S. 356/357; 363/364.

²⁵ J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *o.c.*, S. 363.

²⁶ J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *o.c.*, S. 363/364.

²⁷ J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *o.c.*, S. 346. Daar is ook een nadere beschrijving gegeven van de afbeeldingen die alle de aandacht vestigen op de gastvrijheid; dit geldt voor beide bekere. Voor een afbeelding van beide bekere zie: *o.c.*, Abb. 10 (in kleur). De bekere hebben de verwoestingen van 1945 doorstaan.

²⁸ J.F. Gerhard Goeters, *Die Beschlüsse des Weseler Konvents von 1568*, Düsseldorf 1968, S. 1; vgl. ook de Latijnse tekst "Certa quaedam capita seu articuli, quos in ministerio ecclesiae Belgicae ministri eiusdem ecclesiae partim necessarios, partim utiles esse iudicarunt." *Ibidem*.

maakt ook nog melding van de raadpleging van de best gereformeerde kerken.²⁹ Dit ziet mogelijk op niet-Nederlandse kerken bijvoorbeeld in Frankrijk of het wijst ons op overleg met en aansluiting bij Genève.³⁰

Inzake de relatie met het Geneefse gedachtegoed stelt D. Nauta samenvattend: "Eine direkte und buchstäbliche Abhängigkeit von den Genfer Ordonnanzen hat sich nicht gezeigt. Auf der ganzen Linie hat sich der selbständige Charakter der Weseler Artikel dargetan, selbst dort, wo sich eine weitgehende Übereinstimmung erkennen lässt. Der Verfasser hat in hohem Masse Bedürfnisse und Fragen, wie sie sich im eigenen kirchlichen Leben immer wieder aufdrängen, berücksichtigt. Dennoch hat Genf inhaltlich den Weseler Artikel das eigentümliche Gepräge verliehen, wodurch sie sich von anderen evangelischen Kirchenordnungen des sechzehnten Jahrhunderts unterscheiden."³¹

Wij hebben hier te doen met de grondtrekken van een kerkorde, die ingaat op de belangrijkste instellingen en functies van het kerkelijk leven. In de aanduiding van deze artikelen verdienen de woorden "noodwendig" en "nützlich" nader onze aandacht. Deze begrippen geven een gradatie aan tussen de diverse onderdelen van de artikelen. De artikelen die "noodwendig" heten gaan direct terug op de Schrift, instelling door Christus en de (leer van de) apostelen en/of de praktijk van de oude kerk (in zuivere vorm).³²

De artikelen die "nützlich" heten worden op verschillende wijze ingeleid. Daartoe behoren o.a. de adiaphora, zoals éénmaal of driemaal sprengen bij de doop; een zittende of staande viering van het Heilig Avondmaal, met uitdeling onder Schriftlezing of onder Psalmgezang. Hier respecteert Wezel de vrijheid van de plaatselijke gemeente.³³ De broeders in Wezel hebben vergaderd in het

---

²⁹ *Kerkelijk Handboekje*, Rotterdam 1764, p. 2 geeft de volgende weergave: "...dese volgende Articulen, waer over raad gepleegt is by de best Gereformeerde Kercken **in andere plaatsen...**" Dit "in andere plaatsen" stoelt niet op de Latijnse tekst, die luidt: "de quibus apud optime reformatas ecclesias consultatum est,...".

³⁰ In dit verband is de bijdrage van D. Nauta in: *Weseler Konvent 1568-1968, Eine Jubiläumsschrift*, Düsseldorf 1968, S. 60-72 onder de titel Der Konvent von Wesel in seinem Verhältnis zu Genf, uitermate boeiend. Nauta houdt zich daar ook bezig met het onderzoek van Th. L. Haitjema in deze materie, die de mening is toegedaan dat de *Ordonnances* (1561) van Calvijn bij het voorwerk van Wezel ter tafel zijn geweest, althans geraadpleegd zijn en verwerkt voor zover de andere omstandigheden van de gereformeerde kerken in de Nederlanden dat toelieten. Nauta corrigeert dat beeld ten dele door ook te wijzen op de invloed van de *Churfürstlicher Pfalz Kirchen-Raths Ordnung* (1564). Nauta wil niet zozeer van letterlijke overeenkomst spreken tussen de *Ordonnances* en de Artikelen van Wezel. Met dit alles verbindt Nauta ook de vraag van het auteurschap van de Artikelen van Wezel: lag er een voorontwerp door de organisatoren op tafel? Nauta neigt daarbij te denken in de richting van de eerste twee ondertekenaars Petrus Datheen en Hermannus Moded (S. 67). In een schets over de activiteiten en contacten van Datheen komen ook zijn betrekkingen met Bullinger en Beza aan de orde. Wij weten van een verblijf in Zwitserland in de zomer 1568. Moded heeft o.a. gewerkt in de vluchtelingengemeente van Norwich in Engeland en heeft een missie in 1568 ondernomen naar Genève voor advies om conflicten in de gemeente van London tot een oplossing te brengen. De antwoordbrief van Genève draagt als datum 24 mei 1568. Het verdere verloop van deze reis van Moded is onzeker. Het advies van de hand van Beza verdient volgens Nauta onze aandacht rond de Artikelen van Wezel. Op S. 69 en 70 plaatst hij de teksten naast elkaar. Ook hier zijn woordelijk maar weinig overeenkomsten aantoonbaar, maar het algemene standpunt inzake vrijheid om kerkelijke ordeningen te treffen is in beide documenten gelijk (S.71).

³¹ *O.c.*, S. 71.

³² In dit verband wijst J.F.G. Goeters in: *Weseler Konvent 1568-1968, Eine Jubiläumsschrift*, Düsseldorf 1968, S. 89 noot 3 op Cap. I,9; I, 11 en ook Cap. VIII, 1. Zo komen aan de orde de kerkelijke meerdere vergaderingen, de vier kerkelijke ambten en de kerkelijke tucht.

³³ Zie: Cap. VI, 2, 3 en 15; en algemeen Cap. I, 9 en 10.

besef van de voorlopigheid van hun arbeid. Daarvan geven zij ook blijk door hun blik verlangend te richten op de toekomst waarin dan door een verzamelde synode iets juisters en volkomeners besloten kan worden.³⁴ Toch willen zij niet stilzitten tot de tijd wanneer door Gods genade de deur van het evangelie geopend is. Reeds nu is een band tussen de verschillende gemeenten van groot belang. Later zal dan de nadere indeling en opbouw kunnen worden vastgesteld. Het zou tot Dordrecht 1578 en Middelburg 1581 duren voordat hier nationale synoden nader konden regelen wat de broeders in Wezel voor ogen stond. Het werk van de synode van Emden 1571 was van beperktere omvang.³⁵ Het grondige onderzoek van Goeters inzake de Artikelen van Wezel brengt ons in contact met de vluchtelingengemeente van Londen en haar problemen in die tijd.³⁶ De eerste vijftig jaren na het convent van Wezel blijft het opmerkelijk stil rond de Artikelen. Ook waar het op volgende synoden vergelijkbare problemen betreft, grijpt men niet op Wezel terug. De besluiten van Wezel werden niet als volledig geldend kerkrecht voor de gehele Nederlandse kerk beschouwd. In dit verband wijst Goeters ook op de nationale synode van Dordrecht 1578 waar evenmin melding wordt gemaakt van de Artikelen van Wezel 1568.³⁷

Pas in een werk uit 1618 van de predikant van de Nederlandse vluchtelingengemeente in Londen, ds. Simeon Ruytinck, wordt melding gemaakt van het convent van Wezel als de eerste Nederlandse Nationale Synode. Zo is dit convent aan de vergetelheid ontrukkt. Jac. Trigland maakt in zijn bekende *Kerckelycke Geschiedenissen* (1650) ook melding van Wezel. Ds. Joh. Gysius in Streefkerk bezit in 1639 kennis van de tekst van de Artikelen.³⁸

De originele Artikelen zouden volgens Van Schelven door de scriba van het convent van Wezel, ds. H. Moded, naar Engeland zijn meegenomen. Daar zijn ze tot in de zeventiende eeuw gebleven. Zij kunnen vervolgens aan ds. Gysius van Streefkerk ter hand gesteld zijn door de eerder gemelde ds. S. Ruytinck met wie hij in verbinding stond. Van Dooren komt tot de conclusie, dat gedurende circa 70 jaar de Artikelen van Wezel in de Nederlanden onbekend waren.³⁹ De 'geheimzinnigheid' rond dit convent kan zeer wel samenhangen met het gevaarlijke tijdsgericht, denk aan de druk van Alva in 1568. De reeds eerder genoemde uitgave *Kercken-*

³⁴ Zie Cap. I, 8; vgl. ook Cap. I, 3.

³⁵ J.F.G. Goeters in: *Weseler Konvent 1568-1968, Eine Jubiläumschrift*, Düsseldorf 1968, S. 90/91 wijst op de onduidelijkheid of Emden (1571) Wezel (1568) benut of voor bindend gehouden heeft. Op twee punten acht Goeters raakvlakken onmiskenbaar rond de adiaphora en de kerkelijke organisatie, classicaal en synodaal.

³⁶ *O.c.*, S. 91-114.

³⁷ Vgl. F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, 's-Gravenhage 1899 of Reprint Dordrecht 1980, p. 284 sub. VII, waar wel sprake is "Dorginael vande acten des eembdsschen Synodi" en "de acten des Synodi van Dordrecht" die naar de Nationale Synode van 1578 moeten worden gezonden. Het betreft hier een passage uit de aktestukken van een vergadering, d.d. 26 februari 1578, ter voorbereiding op de aanstaande synode.

³⁸ Boeiend is ook de geschiedenis van de originele tekst van de Artikelen van Wezel. Zie daarvoor ook de bijdrage van J.P. van Dooren in: *Weseler Konvent 1568-1968, Eine Jubiläumschrift*, Düsseldorf 1968, S. 53-59, getiteld Die Gedenkschrift des Pfarrers Adrianus 's Gravezande (1768), und einige Besonderheiten über die Kopien der Weseler Akten. Daaruit blijkt dat 's Gravezande ter dege kennis genomen heeft van de materie, inclusief archiefonderzoek. In Den Haag bezat men de "Authenticque Synodale Acte van Wesel". J.P. van Dooren corrigeert de opvatting van F.L. Rutgers, dat Trigland geen kopie maar het origineel zou hebben gezien. Van Dooren neemt het in deze zaak op voor de betrouwbaarheid van ds. A. 's Gravezande. Immers uit correspondentie is bekend, dat ds. Gysius van Streefkerk reeds kopieën had vervaardigd voor de classes Dordrecht en Breda. De kopie van de classis Dordrecht is door Jac. Trigland geraadpleegd en niet het origineel (S. 56/57). Boeiend is ook de beschrijving van de verdere 'weg' van deze kopie naar de uiteindelijke bestemming: Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (Hs 131 G 45).

³⁹ *O.c.*, S. 58/59.

ordeninghen... (Delf 1612) begint ook bij de kerkorde van Emden 1571, zonder enige vermelding van het convent van Wezel.

Goeters wijst er terecht op dat het een Hollander in Engeland is, ds. S. Ruytinck, die de Nederlandse kerk attent maakt op de Artikelen van Wezel. Goeters concentreert zijn onderzoek allereerst op de ondertekenaars van de Artikelen, waarbij hij eerst de aandacht vraagt voor het moderamen: di. P. Datheen, H. Moded en Corn. Walraven. Zij representeren de verschillende gebieden waar zich Nederlandse vluchtelingengemeenten bevinden. Goeters maakt ons erop attent dat ook veel ouderlingen ondertekend hebben. Als mensen van adel hebben Willem van Zuylen van Nijvelt en Jan van Asperen getekend. Goeters vermoedt dat de negen namen na het moderamen staan voor de kerkenraad van Wezel; daarop volgen namen van 16 predikanten die daar zijn aan de Nederrijn (hoewel niet allen op het convent aanwezig; er wordt namens sommigen getekend). De volgende 15 deelnemers zijn niet zo eenduidig te plaatsen, ze bevinden zich ten tijde van het convent in Oost-Friesland. Zesendertig deelnemers aan het convent verbinden zich door hun ondertekening. Over de geschiedenis van de verschillende teksten is Goeters zeer terughoudend.⁴⁰ Vervolgens vond later in Emden ondertekening plaats door of namens zeven personen. Daarna wordt een aantal personen genoemd die het document in Londen hebben ondertekend. Een reis van Moded naar Engeland, winter 1568/69, is bekend. Goeters concludeert dan: "Und damit ist sichergestellt, dass die uns erhaltene Ausfertigung der Akten des Weselers Konvents von Wesel aus ihren Weg über Emden nach England und dort wahrscheinlich nach London genommen hat."⁴¹ In dit alles is voor Goeters ds. H. Moded een sleutelfiguur. Uit de reis van het document naar Engeland leidt hij af, dat vermoedelijk daar de ontstaansoorzaak dient te worden gezocht, althans ten dele. Hij wijst dan op de problemen in de Nederlandse vluchtelingengemeente van Londen sinds in 1564 ds. G. van Winghen daar werkzaam is.⁴² In dit alles speelden de christelijke vrijheid en de adiaphora een belangrijke rol. Ook de reis van ds. Moded (Norwich) en Brune naar Genève vond in dit kader plaats om daar inlichtingen te geven en advies te verkrijgen. Genève dringt bij beide partijen aan op vrede en verzoening. Ook de contacten met andere kerken worden door Goeters vermeld.

Zo stelt Goeters: "Es gibt viele Indizien, die dafür sprechen, dass die Weseler Beschlüsse mit den Streitigkeiten der Niederländer in England zusammenhängen müssen."⁴³ Hij ziet de Artikelen van Wezel vooral als vredesdocument voor de strijd in Engeland, nu aangereikt van de zijde van Norwich. Tevens signaleert Goeters, in navolging van Th. L. Haitjema, in de Artikelen van Wezel op onderdelen invloed van *ordonnances ecclésiastiques*.⁴⁴ Hij geeft binnen dit kader ook een uitleg aan de preambule van de Artikelen van Wezel inzake de raad bij de "am besten reformierten Kirchen". Dit ziet vooral op Genève.

Inzake de adiaphora is Wezel duidelijk, door in tegenstelling tot één van de partijen in Londen, deze uitdrukkelijk vrij te laten. Ook op andere kerkordelijke terreinen komt Wezel tot een andere keuze, tegenover het consistorie van Londen. Helaas hebben de Artikelen van Wezel uiteindelijk gefaald om hun vredesmissie in Engeland te voltooien.

In Wezel en omgeving hebben de Artikelen wel opbouwend en samenbindend gewerkt onder de gemeenten. Het synodale karakter kreeg door de Artikelen een impuls die leidde tot Emden 1571,

---

⁴⁰ J.F.G. Goeters in: *Weseler Konvent 1568-1968, Eine Jubiläumsschrift*, Düsseldorf 1968, S. 95.

⁴¹ *O.c.*, S. 95.

⁴² Een uitvoerige en duidelijke weergave van het verloop van deze twisten en de verbanden met het convent van Wezel is beschikbaar in *o.c.*, S. 96-108.

⁴³ *O.c.*, S. 104; Voor verdere onderbouwing zie S. 104-108.

⁴⁴ *O.c.*, S. 107, zie hiertegenover de eerder gereleveerde mening van Nauta.

er kwam reeds eerder classisvorming tot stand. Het presbyteriaal-synodaal kerkordelijk stelsel is vanaf Wezel 1568 erfgoed van de Evangelische Kirche in Rijnland.⁴⁵

Jac. Trigland formuleert de achterliggende gedachte van Wezel 1568 aldus: "...alsoo hebbense oock bedacht geweest op eene goede ende bequame Kercken-orderinghe / nae de welcke de Nederlandsche Gereformeerde Kercken / alsse door Godts Genade de openbare vrye exercitie van hare Religie bekomen souden hebben / in goede ordre en vrede / tot behoudenis vande waarheydt / ende hare goede stichtinghe / souden konnen worden geregiert."⁴⁶

In het bovenstaande is uitgegaan van de datering van het convent van Wezel in 1568 en niet zoals door O. Boersma voorgesteld kort na 4 juli 1571.⁴⁷ De redenen die O. Boersma aandraagt zijn niet doorslaggevend. Tegenover zijn argumentatie kan gesteld worden, dat de moeilijke politieke situatie van 1568 evenzeer kan pleiten vóór de noodzaak van kerkorganisatorische maatregelen, juist op dat moment. Door de mislukte veldtocht was het (voort)bestaan van vluchtelingengemeenten voor langere tijd zeer wel mogelijk en kon de roep om organisatie juist sterk gevoeld worden. De ballingschap kon wel eens van langere duur worden dan aanvankelijk gedacht. De situatie van de Nederlandse vluchtelingengemeente te Londen, die rond 1568 uitermate verward was, wordt door andere onderzoekers juist gezien als (één van de) aanleiding(en) voor het houden van het convent van Wezel. Ook de moeite rond het plaatsen van de ondertekenaars behoeft niet te verwonderen gezien de turbulente tijden. Juist in 1568 met de enorme dreiging van die tijd, laat zich het stilzwijgen over het convent uit veiligheidsoverwegingen beter motiveren, dan de gefingeerde datum die Boersma in 1571 veronderstelt. Bovendien is de opvatting van Boersma inzake de artikelen als een concept dat kort voor Emden is opgesteld en dat ter synode van artikel tot artikel besproken zou zijn aanvechtbaar. Er is terecht door verschillende onderzoekers op gewezen, dat men de overeenkomsten niet moet overtrekken, gezien het uiterst beperkte karakter van de overeenstemming. Dit hangt m.i. ook samen met de verschillende scopus van de vergaderingen van 1568 te Wezel en van 1571 te Emden.⁴⁸

⁴⁵ *O.c.*, S. 109. Hoe het convent heeft doorgewerkt is in een tweetal artikelen in *o.c.*, S. 140-162 und S. 163-191 weergegeven. Het eerste artikel van Walter Hollweg loopt tot aan de synode van Emden 1571; het tweede artikel van Ulrich Scheuner handelt over de invloed van het convent op de ontwikkeling van de kerkorde in Rheinland-Westfalen tot in de actualiteit.

⁴⁶ Jac. Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen...*, Leiden 1650, p.161 kol a.

⁴⁷ O. Boersma, *Vluchtig voorbeeld*, p. 201. Hij noemt als schriftelijke referentie bijlage A bij de brief d.d. 24 juli 1571 van deputaten van de synode van Bedburg aan het consistorie van de Nederlandse kerk in Londen, gepubliceerd in J.H. Hessels, *ELBA II*, 108. Het betreft hier een brief van de dienaren te Heidelberg geschreven aan de kerk van Wezel en andere kerken waarin zij melding maken van *eenighe artijculen* die zij bijgevoegd hebben ter bespreking op de synode. Hierin hoort Boersma een treffende overeenkomst met het opschrift van de Artikelen van Wezel. Zijn hypothese veronderstelt, dat deze artikelen - door de Heidelbergse broeders vermeld - kort na de synode van Bedburg zijn opgesteld ter voorbereiding op de besprekingen van de synode van Emden. De datering '*Actum Wesaliae 3 Novembris 1568*' wil Boersma verklaren als een opzettelijk op een dwaalspoor brengen als veiligheidsmaatregel. Het niet vermelden in Emden van deze artikelen acht Boersma logisch gezien het uitgebreide gebruik ervan in Emden. Boersma acht dat dit stuk als concept van artikel tot artikel besproken is op de synode van Emden.

⁴⁸ Ook doet Boersma, *Vluchtig voorbeeld*, p. 199 het eerste en tweede argument van Van Booma en Van der Gouw pro Wezel 1568 te gemakkelijk af. Zo moet de tuchtkwestie zeer waarschijnlijk vóór januari 1569 geregeld zijn, omdat de bewoner in wiens huis de regeling werd getroffen, meester David Corselis, in januari 1569 de stad Wezel werd uitgewezen. Dan stelt Boersma al te gemakkelijk: "Deze datering [van de regeling in de tuchtzaak, tmh] vindt geen steun in de acta (op 18 en 25 januari 1574!), en kan heel goed van later datum zijn." (*o.c.*, p. 199). Uit het gehele stuk blijkt dat wij hier te doen hebben met een oudere historie uit het leven

2.2.3 Provinciale synode van Bedtbur 3 en 4 juli 1571

Deze P.S. vraagt onze aandacht om het historisch beeld van het verloop der dingen tussen Wezel 1568 en Emden 1571 scherper te zien.⁴⁹ Uit de acta krijgen wij een mooie tekening van de voorbereidingen voor wat genoemd wordt "het qualificatum Synodum" dat te beroepen is. Men is overtuigd van de noodzaak daarvan. De tijd en de plaats wil men nu nog niet vastleggen "dan tselve sal ghestelt worden inde discretie van sommige personen, diemen daer toe deputeren sal."⁵⁰ Wel geeft men een aantal plaatsen in overweging als "namelick Embden, Franckendael oft Sighen" en men adviseert bovendien op zo kort mogelijke termijn, "alst moghelijcken is doch noch desen somer." bijeen te komen. Er is een commissie gevormd bestaande uit Monszr Niuelt (Willem van Zuylen van Nijevelt) en Mr Geeraert van Culenborch die naar Emden moesten reizen om daar de nodige voorbereidingen te treffen. Als plaats en tijd zijn vastgesteld dienen de kerken schriftelijk op de hoogte te worden gesteld. De beide commissieleden worden voorzien van een credentzbrief, die door de gehele vergadering ondertekend is. Ook voor hun reisgeld en leeftocht is gezorgd: "...ende daertoe is hun oock 24 daelders medt ghegeven tot der reyse, welcke 24 daelders hier in de versamelinghe opgebrocht zijn wordden."⁵¹ De heer van St.-Aldegonde heeft in deze vergadering een aantal punten ter sprake gebracht "wt name ende van wege mijnes Genadigen Heere den P. V. O. etc.". Willem van Oranje oefende hier invloed via Van St.-Aldegonde uit, zeker ook "in politicque saeken belangende de wederoprichtinge der Nederlanden.", de beroeping van Willem van Oranje, "ende de gerechticheyt der were ende waepens etc. om de swacke gewissen des te beter daerdoor te stillen etc."⁵² Ook dienen de gemeenten financieel bij te dragen en moreel de zaak goed te begeleiden, bijzonder in het bestrijden van allerlei geruchten en achterklap. Mooi is deze taakstelling verwoord: "Item datse so vele het moghelijck is een vlietich opsicht nemen op de verspieders, verraders ende le-dichghangers, in somma een yeder nae sijne beroep doe tghene dat tot stichtinge der kercke ende verlossinge des vaderlandts dienen kan, laetende voorts voor den krijchshandel sorghen deghene die hem die verstaet."⁵³

Van belang is de poging van Willem van Oranje om de vergadering te sturen in de richting van aansluiting bij "de gemeynte der Confessie van Ausborch." "Item oft het goet wesen sal den naem der Confessie voorsz. te voeren."⁵⁴ Zo komen ook mogelijke contacten met Dillenburg, Hessen en Saksen aan de orde. Hier heeft men geen beslissingen genomen: "Dit is wtgesteld om op het

---

van Chr. Mostaert.

Bij anderen in de omgeving was belangstelling voor wat Wezel op kerkordelijk gebied had. Opvallend mag heten wat mij trof in J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *Communio et mater fidelium*, S. 480: "Angegeven, wie dat de pastor van Erle gevoordert heeft, te hebben copy van *onse kerckeordering* ende van der voorigen synoden binnen Dort ende Emden gehalden. Is besloten, dat men hem sal scrijven dat men om orsaken die niet kan senden, dan hier koemende sal men hem alles gerne metdeylen." febr. 1580. Later vinden wij een vergelijkbaar verzoek "van die van Muers", *Communio et mater fidelium*, S. 597, waarop geantwoord wordt dat men maar naar de classis moet komen. "Wije wollen hen dan onse ordeninge communiceren. Waer dar wat in dat hen diende, dat mochten sij uutteyckenen."*(ibidem)*.

⁴⁹ *Acten van Classicale en Synodale Vergaderingen... in het land van Cleef, Sticht van Keulen en Aken, 1571-1589, Werken der Marnix-vereening Serie II - Deel II*, uitg. door H.Q. Janssen en J.J. van Toorenenbergen, Utrecht 1882, p. 3-7.

⁵⁰ *O.c.*, p. 3.

⁵¹ *O.c.*, p. 4.

⁵² *O.c.*, p. 5.

⁵³ *O.c.*, p. 6.

⁵⁴ *O.c.*, p. 6/7.

Synodus qualificatus voorgedragen te worden." Zo heeft men ook geen beslissingen genomen inzake de contacten met de Franse kerken (na de Synode van la Rochelle). Wel besluit men een troostboekje voor de Nederlandse kerken onder het kruis te schrijven.

2.2.4 Emden 1571

De volledige titel luidt: *ACTA ofte Handelinghen der versamelinghe der Nederlandsche Kercken die onder t' Cruys sitten, ende in Duytschlandt, ende Oost-Vrieslandt verstroyt zijn, ghehouden tot Embden den 5. Octobris Anno 1571.*⁵⁵ In deze paragraaf schetsen wij slechts enkele omtrekken voor een historisch kader van de kerkordelijke inhoud van Emden.⁵⁶

2.2.4.1 Emden - de stad

De oudste wortels van Emden gaan terug tot ca. 800. De stad ligt ten noordwesten van de Eemmond. Daaraan ontleent zij haar naam, vanouds Amuthon (of Amethae, Ehemute), dat wil zeggen Eemmond. Aan het einde van de veertiende eeuw kreeg de stad bekendheid als steunpunt voor de Vitaliebroeders of Likedelers. Deze Vitaliebroeders hadden eerst een taak vervuld in opdracht van de Zweedse koning Albrecht I van Mecklenburg in zijn strijd tegen de Denen. Zij hadden opdracht gekregen het belegerde Stockholm van levensmiddelen te voorzien (ravitailleren). Naderhand werden zij zeeroevers die de Oost- en Noordzee afschuimden en onveilig maakten. De buit deelden zij gelijk op, vandaar de andere naam Likedelers.⁵⁷ Reeds in de 15e eeuw had Emden een belangrijke positie met stapel- en tolrechten voor de Eemshandel. Deze Oost-Friese stad won aan betekenis toen, door de conflicten rond de Nederlanden, de Engelsen hun stapel van handelsgoederen van Antwerpen verlegden naar Emden in 1563. Gedurende enige tijd werd deze stad de belangrijkste haven in het noordwesten van Europa. Door de enorme toevloed van vluchtelingen uit de Nederlanden, vanwege hun geloofsovertuiging, werd Emden een centrum van calvinisme.

De wortels van de reformatie in de stad Emden zijn oud. Graaf Edzard (overleden in 1528) vroeg aan Luther om een predikant voor de stad. Sinds 1520 predikte in Emden de priester Jurjen van der Deure, die een opleiding genoten had van de Broeders des gemenen levens en op lutherse wijze het evangelie bediende. Aanvankelijk was er in Emden een vrij grote mate van tolerantie. Na 1528 ging de koers meer in de lutherse richting onder Enno II (1528-1540). Onder de vluchtelingen uit Nederland waren heel wat dopersen. In Emden heeft Joh. a Lasco, een Pools edelman, gewerkt vanaf 1540. Dit bracht een duidelijk accent op de calvinistische signatuur met zich. In 1543 werd Joh. a Lasco aldaar superintendent. Toch konden ook toen de dopersen zich nog in Emden ophouden en zij genoten een behoorlijke bewegingsvrijheid. Door het aantreden van bloody Mary kwam er een vluchtelingenstroom uit Engeland op gang. Bijzonder vanaf die periode werd Emden een herberg voor de vervolgte kerk. De Engelsen en Walen vormden een afzonderlijke gemeente. De Nederlanders kregen een plaats in de bestaande kerk, wel hadden zij

⁵⁵ *De Kercken-ordeninghen...*, Delf 1612, p. 1.

⁵⁶ Voor verdere studie kan men uitmend terecht wat de tekst betreft bij: J.F. Gerhard Goeters, *Die Akten der Synode der Niederländischen Kirchen zu Emden vom 4.-13. Oktober 1571, Im lateinischen Grundtext mitsamt den alten niederländischen, französischen und deutschen Übersetzungen*, Neukirchen-Vluyn 1971. Naast de reeds genoemde literatuur, o.a. D. Nauta, *Opera minora...*, Kampen 1961, p. 30-56 inzake Wezel (1568) en Emden (1571); D. Nauta, *De Synode van Emden (1571) en de Hugenoten, Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 1973, p. 76-94.

⁵⁷ *Nijhoffs Geschiedenislexicon Nederland en België*, samengesteld door H.W.J. Volmuller, 's-Gravenhage/Antwerpen 1981. Inzake Emden, zie p. 175/176; inzake vitaliebroeders c.a., zie p. 598.

een afzonderlijke diaconie. Emden werd in die tijd een zeer belangrijk steunpunt voor de kerken onder het kruis en tevens een vraagbaak. Ook de functie van de Emdense boekdrukkers tot bevordering van het Evangelie dient te worden gereleveerd. Voor de financiële ondersteuning en vorming van predikanten, die vaak later in de Nederlanden gingen werken, heeft deze Oost-Friese stad zich zeer verdienstelijk gemaakt. Het verraad van Rennenberg bracht nog eenmaal een stroom vluchtelingen uit Groningen en de Ommelanden richting Emden voor een veilige herberg.

Voor de geestelijke leiding in Emden na A Lasco zijn vooral de predikanten Albert Hardenberg⁵⁸ en Menso Alting (tot zijn overlijden in 1612) en Joh. Althusius als ouderling (vanaf 1617 tot 1638) van belang geweest. Wel voltrok zich onder invloed van de laatste een verandering ten gunste van meer overheidsinvloed in kerkelijke zaken.⁵⁹

Vanaf 1609 tot 1744 legden de Staten-Generaal een Hollandse bezetting in Emden.

Over het gemeentelijk leven van de Reformierte Gemeinde te Emden 1557-1620 zijn wij goed ingelicht dankzij de uitgegeven Kirchenratsprotokolle.⁶⁰

2.2.4.2 Emden - de synode 1571

Rondom de synode van Emden vallen heel wat vragencomplexen te onderscheiden. Zo is het boeiend te bezien hoe Wezel 1568 en Emden 1571 zich tot elkaar verhouden. Naast anderen heeft ook D. Nauta zich met deze vraag beziggehouden.⁶¹ Nauta releveert het vermoeden van Fruin. Wezel gaf volgens Fruin meer uitdrukking aan de opvattingen van de rekkelijken, de geloofsbelijdenis wordt immers niet uitdrukkelijk als formulier van enigheid genoemd. In Emden daarentegen zouden de preciezen gezegevierd hebben. Tot op zekere hoogte zouden de rekkelijken hebben toegegeven, in het ondertekenen van de belijdenis, om het belang van kerk en vaderland een offer brengend.

F.L. Rutgers heeft deze tekening van Fruin bestreden door te stellen, dat de verschillen tussen preciezen en rekkelijken niet leerstellig van aard waren, maar de kerkorde en het terrein van de politiek raakten. Deze opvatting van Rutgers is door velen overgenomen. Uit het zwijgen van de preciezen over Wezel heeft Fruin het een en ander afgeleid. Dit argumentum e silentio laat zich voor andere conclusies gebruiken in verband met het zwijgen van de rekkelijken over Wezel. Waarom hebben zij zich nooit op die vergadering beroepen, als deze zo in hun geestelijke lijn lag? Voor Rutgers was het verschil tussen Wezel en Emden, dat van een vergadering van particuliere personen en een eigenlijke synode. Deze lijn werd ook gekozen door J. Reitsma en J. de Jong. Nauta toont hier een inconsequentie aan in de dissertatie van J. de Jong.⁶² Ook de visie

⁵⁸ Vgl. o.a. W. Janse, *Albert Hardenberg*, Leiden 1994.

⁵⁹ *Christelijke Encyclopedie dl. II*, onder red. van F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon, 2e herz. dr., Kampen 1957, p. 593/594, art. van D. Nauta. In de litteratuuropgave wordt o.a. verwezen naar de studie van A.A. van Schelven (uit 1908) over de vluchtelingengemeenten in Engeland en Duitsland in de 16e eeuw.

⁶⁰ *Die Kirchenratsprotokolle der Reformierten Gemeinde Emden 1557-1620, Teil 1: 1557-1574*, bearb. von Heinz Schilling und Klaus-Dieter Schreiber..., Köln/Wien 1989 und *Die Kirchenratsprotokolle der Reformierten Gemeinde Emden 1557-1620, Teil 2: 1575-1620*, bearb. von Heinz Schilling und Klaus-Dieter Schreiber..., Köln/Weimar/Wien 1992. Beide delen zijn verschenen in de serie *Städteforschung... Reihe C: Quellen, Band 3, Teil 1 und 2*, aangeduid met C/3/I en C/3/II.

⁶¹ D. Nauta, *Opera Minora, Kerkhistorische verhandelingen over Calvijn en de geschiedenis van de kerk in Nederland*, Kampen 1961, p. 30-56, getiteld Wezel (1568) en Emden (1571).

⁶² D. Nauta, o.c., p. 35. Vgl. J. de Jong, *De voorbereiding en constituering van het kerkverband der Nederlandse Gereformeerde kerken in de zestiende eeuw. Historische studiën over het convent te Wezel (1568) en de synode van Emden (1571)*. Eerste gedeelte, 1911.

van De Jong inzake het voorbereidende karakter van Wezel om te komen tot een concept-kerkorde, die dan vervolgens in Emden zou zijn vervangen door de eigenlijke, wordt door Nauta terecht afgewezen vanwege de verschillen in opzet en uitvoering tussen beide.⁶³ Op grond van onderzoek van Th. L. Haitjema, waarin de overeenkomst tussen de *Ordonnances ecclésiastiques* en de Wezelse artikelen wordt aangetoond, en op grond van de geestelijke identiteit van de preses en de scriba te Wezel, stelt Nauta: "Wij moeten wel aannemen, dat te Wezel de leiding bij de preciesen berust heeft."⁶⁴

Boeiend is het ook om kennis te nemen van het vragencomplex rond zogenaamde nationale tegenstellingen, zoals Haitjema die meent te zien in de verschillen tussen Wezel en de synode van Emden. In Wezel zouden de specifiek Nederlandse factoren nog de overhand hebben gehad en in Emden viel het accent op het Walendom. Wezel zou het echte calvinisme van Calvijn gepoogd hebben te verbinden met de nationaal Hollandse gedachten. In dit opzicht was Emden dan te zien als een stap terug. Nauta wijst in een reactie op de mededeling van de Wezelse Artikelen, dat men zich raad heeft verschaft bij de best gereformeerde kerken. Daarin beluistert hij niet een poging specifiek Hollands te zijn, maar voluit gereformeerd te willen zijn en aansluiting te zoeken bij Genève vooral en de Fransman Calvijn.

Men moet volgens Nauta - in de zestiende eeuw - het verschil tussen de Waalse en de Nederlandse nationaliteit niet overtrekken, ook vindt hij de argumenten die Haitjema aangevoerd heeft niet bijster overtuigend. Nauta besteedt ook aandacht aan de positie van Moded.⁶⁵ Nauta meent, dat ook Haitjema zich nog te veel heeft laten leiden door de probleemstelling van Fruin.

Al is er een verschil aanwijsbaar tussen Wezel (1568) en Emden (1571), "Maar daarom is het niet uitgesloten, dat er tegelijkertijd een wezenlijke overeenstemming bestaan heeft."⁶⁶ Emden heeft op Wezel voortgebouwd. Wat in Wezel voorlopig geregeld was, was bindend totdat de kerken in een synode nadere of andere regelingen hadden getroffen. Hiervoor wijst Nauta op de bijdrage van H.G. Groenewoud die hij in hoofdstrekking aanvaardt.⁶⁷ Nauta wijst ook op de historische situatie rond Wezel en vraagt de aandacht voor de Wingense twisten in de Londense gemeente. Wezel heeft zich verzet tegen de praktijken van de kerkenraad van Londen o.a. inzake de adiaphora.⁶⁸

Bij de opvattingen van F.L. Bos maakt Nauta enige kritische opmerkingen. Zo wijst Nauta op de verschillen tussen de *Ordonnances ecclésiastiques* en de Artikelen van Wezel qua opzet en inrichting. De *Ordonnances* typeert Nauta meer als zakelijk en de Artikelen van Wezel beredeneren alles op een gemoedelijke toon. Voor de Artikelen ziet hij een lijn naar het werk van a Lasco en Micron in de *Ordinanciën*. Ook de door F.L. Bos getoonde overeenkomst tussen de Artikelen van Wezel en de acta van Emden, moet voorzichtig worden gehanteerd en niet worden overtrokken, gezien het uiterst beperkte karakter van de overeenstemming. Niet de zelfstandig-

---

⁶³ D. Nauta, *o.c.*, p. 35/36.

⁶⁴ D. Nauta, *o.c.*, p. 37. Inzake de instemming van Nauta met Haitjema over de rechtstreekse invloed van de *Ordonnances* van Calvijn op de artikelen van Wezel, is het goed in rekening te brengen hoe Nauta in 1968 (n.b. twintig jaar na het hier aangehaalde citaat uit de lezing van 1948) over deze invloed anders denkt, zie daarvoor 2.2.2.2.

⁶⁵ D. Nauta, *o.c.*, p. 41-43. Hij wijst daarbij op de banden van Moded met de gemeente van Norwich, de diensten door hem bij uitlening bewezen aan de kerken op het vasteland en zijn belangrijke rol te Wezel in 1568. Hij was waarschijnlijk in bezit van het officiële exemplaar van de artikelen van Wezel en kreeg door de arbeid aldaar en de verbondenheid met Engeland na het moderamen de eerste plaats om de acta van Emden te tekenen.

⁶⁶ D. Nauta, *o.c.*, p. 43.

⁶⁷ D. Nauta, *o.c.*, p. 43-45.

⁶⁸ D. Nauta, *o.c.*, p. 45-47. Opvallend is ook wat wij zagen als de mening van J.F.G. Goeters, zie noot 42 en 43.

heid van de plaatselijke kerk zou Nauta voor Emden centraal willen stellen, maar het streven naar eenheid der kerken in samenbinding en samenwerking. De dreiging (in de richting van hiërarchie) die Bos uit zag gaan van de plannen van Marnix acht Nauta niet overtuigend aangetoond. Ook in een plaatselijke kerk kan de hiërarchie binnensluipen. Juist rond de Wingense twisten in Londen heeft Marnix zeer duidelijk daartegen gewaarschuwd. Die lijn van Wezel is in Emden bestendig.

Nauta geeft zelf een eigen voorstelling hoe de verhouding tussen Wezel en Emden ongeveer geweest moet zijn.⁶⁹ Hij wil breken met de gedachte van rivaliteit tussen de beide kerkelijke vergaderingen. De nood der tijden met Alva's schrikbewind maakt dat des te meer aannemelijk. De opstellers van Wezel, bijzonder P. Datheen (Dathenus) en H. Moded, zijn niet minder calvinist dan de leiders van Emden. Datheen en Moded hebben zich achter de besluiten van Emden geschaard, dat bleek ook uit hun optreden. Beide vergaderingen ziet Nauta doortrokken van dezelfde calvinistische geest, dit sluit nuanceringen onder de deelnemers niet uit. De Artikelen van Wezel en de acta van Emden hebben beide voor Nauta een duidelijk calvinistisch stempel. Beide vergaderingen hadden één doel voor ogen: "Zowel te Emden als te Wezel ging het er om de eenheid der kerken te bewerkstelligen en te verzekeren, in gebondenheid aan de Gereformeerde belijdenis."⁷⁰ Wel heeft Nauta oog voor het verschil in geaardheid van de beide kerkelijke vergaderingen. Wezel was een convent van particuliere personen en Emden een synode van officiële afgevaardigden, toch moet dit niet leiden tot een devaluering van Wezel. Dit verschil heeft wel de toon van het spreken beïnvloed, Emden kon meer voorschrijven en opleggen dan Wezel.

Wezel zag zich in die fase van ontwikkeling geroepen grondlijnen te trekken voor eenheid in het zich ontwikkelend kerkelijk leven. Emden kon uitgaan van een geordend kerkelijk leven en zag zich geroepen tot nadere regelingen. Zo hebben beide vergaderingen in elkaars verlengde gelegen en elkaar aangevuld. Kernachtig stelt Nauta: "Emden zou zonder het werk van Wezel en zonder de fundering van dat werk in de respectieve gemeenten niet denkbaar zijn geweest. Emden heeft op Wezel kunnen voortbouwen."⁷¹ Verhelderend is ook de slotparagraaf van Nauta over de invloeden op Wezel en Emden. De artikelen van Wezel ademen de geest van de kerkorde van Genève en van Londen. De acta van Emden zijn in sterke mate beïnvloed door de Franse kerkorde. "Steeds weer is het Calvin, de Fransman."⁷²

---

⁶⁹ D. Nauta, *o.c.*, p. 52-56.

⁷⁰ D. Nauta, *o.c.*, p. 54.

⁷¹ D. Nauta, *o.c.*, p. 55.

⁷² D. Nauta, *o.c.*, p. 56. Deze aandacht voor de Franse invloeden heeft D. Nauta nog eens gevraagd en aangetoond in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, LXXIII, mei 1973, p.76-94. Deze bijdrage is getiteld: De Synode van Emden (1571) en de Hugenoten. Nauta wijst daar op personele dwarsverbindingen en inhoudelijke beïnvloedingen tussen de Franse kerken en het calvinisme in Nederland. Nauta acht de gesteldheid in de synode van Emden gunstig "voor de inwerking van invloeden afkomstig uit Frankrijk." (p. 87). Men kon zijn winst doen met de ervaringen in de zusterkerken opgedaan. Al is ook hier geen sprake van volledige afhankelijkheid in Emden van de kerkorde van La Rochelle. Er was ook in de Zuidelijke Nederlanden al een kerkelijke praktijk met ontlening van bepalingen aan ordonnaties van diverse Franse synodes. Toch heeft Nauta aangetoond dat er inhoudelijk verbanden liggen tussen de kerkorde van La Rochelle en de acta van Emden (p.87-89).

Hij gaat ook in op de wederzijdse ondertekening van elkaars confessie. De acta van Bedtbur noemen naast andere relaties ook die met de Franse kerken. Zo lezen wij als conclusie van Nauta op p.94: "Samenvattend kunnen wij vaststellen dat de synode van Emden niet in het rechte licht wordt gezien buiten de invloed die op haar van de Hugenoten en hun synodes uitgegaan is. De Waalse kerken hebben daarbij een bemiddelende rol vervuld." Daarbij wijst Nauta naast andere personen vooral op Jean Taffin, die zich in dat opzicht "zeer

Voor het onderzoek naar de bestaande stromingen te Emden heeft Van 't Spijker een waardevolle bijdrage geleverd.⁷³ Allereerst gaat de auteur in op de voorbereidingen voor de synode. Daarbij krijgen o.a. de P.S. van Betbur en de correspondentie aandacht. Vooral de weerstanden rond de synode worden belicht. Ondanks alle pogen blijven de Hollanders afwijzend staan tegen over deze kerkelijke vergadering. De prins wordt ingeschakeld om druk uit te oefenen op de Hollanders om toch mee te vergaderen. Op de valreep moesten in Emden nog heel veel zaken worden geregeld. De meeste Hollanders bleven echter weigeren deel te nemen. Van 't Spijker houdt zich vooral bezig met de vraag "welke gronden de Hollanders hadden voor hun houding."⁷⁴ Helaas staat niet alle correspondentie uit die tijd meer ter beschikking. Ook Van 't Spijker vermeldt, naast de meningen van anderen, allereerst de opvattingen van Fruin over de aangenomen tegenstellingen tussen de precieze calvinisten uit het zuiden en de rekkelijke calvinisten uit het noorden met als twistappel de waardering van de belijdenis.⁷⁵ De tegenstellingen acht Van 't Spijker niet zonder meer onder één noemer te kunnen brengen, daarvoor zijn ze te complex. Hij onderscheidt een drietal vragencomplexen.

Zo noemt de auteur een kerkordelijke aspect, behelzend de vraag naar de waarde en betekenis van de synode, alsmede de wenselijkheid van een kerkelijk verband. Het tweede aspect is confessioneel en raakt de functie van de belijdenis binnen het kerkverband. Het derde aspect is politiek van aard en houdt verband met de vragen van de verhoudingen tussen de kerkelijke vergaderingen en de politieke en staatkundige gang van zaken in het vaderland.⁷⁶ Wij mogen deze aspecten niet los van elkaar denken.

Vervolgens tekent de auteur allereerst de ontwikkeling van de kerk van de Reformatie in Emden, om mede daardoor de vraag te beantwoorden waarom juist te Emden deze spanningen openbaar kwamen. Van 't Spijker wijst dan ook op de bijzondere verhouding van de Nederlandse vluchtelingen tot de kerk van Emden. Te Emden heeft nooit een Nederlandse vluchtelingengemeente bestaan. De Nederlandse vluchtelingen werden opgenomen in de bestaande kerk der Reformatie, al zijn zij in die kerk niet opgegaan. Reeds eerder hadden de Hollanders te Emden blijk gegeven van een eigen mening rond het convent van Wezel en de daar vastgestelde artikelen. Men vreesde "een nieu pausdomme".⁷⁷

De critici achtten het menselijke instellingen. Dit gevoel zal ook een rol gespeeld hebben bij de positiebepaling inzake de aanstaande synode. Een huiver voor discipline en kerkorde is inderdaad aanwijsbaar. Vragen van kerkelijke organisatie speelden dus wel mee. De auteur toont vervolgens aan, dat op vele plaatsen met deze vragen is geworsteld en vaak naar de omstandigheden eigen antwoorden daarop zijn geformuleerd.⁷⁸ Beza en de Franse kerken hebben nadrukkelijk invloed uitgeoefend voor, rond en in de synode van Emden. De synode heeft de gevaren onderkend van enerzijds independentisme en anderzijds het heersen van kerkelijke vergaderingen over de gewetens. Het schriftbewijs is noodzakelijk voor dingen die het geweten

---

verdienstelijk heeft gemaakt".

⁷³ W. van 't Spijker, *Geest, Woord en Kerk*, Kampen (1991), p. 150-174; eerder verschenen in D.Nauta e.a., *De Synode van Emden, oktober 1571*, Kampen 1971. Wij citeren naar de uitgave Kampen (1991).

⁷⁴ W. van 't Spijker, *o.c.*, p. 152.

⁷⁵ W. van 't Spijker, *o.c.*, p. 152/153.

⁷⁶ W. van 't Spijker, *o.c.*, p. 154.

⁷⁷ W. van 't Spijker, *o.c.*, p. 158 noot 50.

⁷⁸ W. van 't Spijker, *o.c.*, p. 159-161. Daar schenkt hij aandacht aan de kerken van de Reformatie in Duitsland, de Franse gereformeerde kerken en de kerken in de Palts, met o.a. de opvattingen van Erastus.

raken. In middelmatige zaken zal men niet (door)drijven en elkaar binden. De ene kerk en/of dienaar zal over de andere kerk en/of dienaar geen heerschappij voeren. In alle bepalingen zal men oog houden voor het nut der kerken, en zo nodig is aanpassing later mogelijk. Uit alles blijkt, dat het de synode er beslist niet om te doen was te heersen als een nieuw pausdom, maar om dienstbaar te zijn voor de zo noodzakelijke opbouw van het kerkelijk leven.

Het confessionele aspect dient goed te worden verstaan. Het gaat hier niet zozeer om wel of niet een confessie, maar veeleer om de vraag welke confessie? De critici kozen voor aansluiting bij de Augsburgse Confessie, omdat men vreesde bij een keuze voor de gereformeerde belijdenis, de sympathie van de Duitse vorsten te verliezen. Dit was ook het gevoelen en streven van prins Willem van Oranje. Er lagen o.a. ook verschillen tussen de lutherse en calvinistische opvatting rond het recht van opstand. Van 't Spijker wijst er nadrukkelijk op dat de bezwaren tegen de Nederlandse Geloofsbelijdenis bij mannen als Reael, Coornhert, Jan Arentsz en Pieter Gabriël op het politieke vlak lagen.⁷⁹ De anderen zagen de hulp uit het Oosten anders en waren derhalve niet bereid aansluiting te zoeken bij de Augsburgse confessie. Al werd daar aanvankelijk anders over gedacht, ook in de kring van de calvinisten.

Deze confessionele keuze rond Emden was ook uitdrukking van de zelfstandigheid van de kerk temidden van allerlei politieke en staatkundige ontwikkelingen in en rond het vaderland. Via Marnix heeft de prins verschillende malen gepoogd invloed op de kerk en de kerkelijke vergaderingen uit te oefenen.⁸⁰

In en rond Emden heeft de kerk niet geaarzeld om een zodanig nauwe verbondenheid tussen kerk en staat af te wijzen. Hier was het gevoelen van de Hollandse vluchtelingen afwijkend. Dat was reeds eerder aan de orde gekomen rond de rijksdag te Spiers, ook daar waren invloeden van de prins onmiskenbaar aanwezig. De Hollanders wilden daar juist de politieke elementen en argumenten profileren. De anderen, o.a. Datheen, zagen veel meer het aspect van de religie op de voorgrond staan. Zij wilden zich uitdrukkelijk wachten voor vermenging van religieuze en politieke zaken, zeker op kerkelijke vergaderingen. De prins, die het standpunt van de Hollanders deelde en bevorderde, was teleurgesteld in de resultaten van Emden. De synode heeft zich bewust onthouden van een politieke stellingname.⁸¹ De kerk wilde in vrijheid over kerkelijke zaken handelen, daarbij voortdurend luisterend naar Gods Woord. In zijn evaluatie laat Van 't Spijker het belang van Emden zien voor toen, voor de ontwikkelingen daarna en voor thans. De vragencomplexen rond de synode van Emden zijn blijvend actueel.

Hoe men later tegen deze synode aankeek, laat zich enigermate illustreren door een citaat uit *De Kerckelicke Historie* van Joh. Wtenbogaert:

"Tot noch toe en vinde ick in onse Historien niet van eenige Synodus der Gereformeerder Kercken gehouden in 't Nederlandt/ tsedert den aenvanck van de Reformatie in de selve. Schijnt even-wel dat een Synodus der selver Kercken ghehouden is buyten dese Landen binnen Emden in Oost-Vrieslant in't jaer 1571. (waer van ick d'Acten authentijck niet hebbe ghesien) alwaer allereerst besloten soude zijn; Dat alle Predicanten de Nederlantsche Confessie/ uyt-gegeven in't jaer 1566. met eenen brief aen de Koningh voor/ een vermaninge aen de Staten achter/ (soo voor is verhaelt) soudent onderteeckenen tot bewijs *der eenigheyt in de Leere*."⁸²

⁷⁹ W. van 't Spijker, *o.c.*, p. 169/170.

⁸⁰ Zie ook 2.2.3 de vragen op de P.S. van Bedtbur juli 1571, waar o.a. politieke motieven een rol spelen.

⁸¹ W. van 't Spijker, *o.c.*, p. 173.

⁸² Joh Wtenbogaert, *De Kerckelicke Historie...*, z.pl. 1647, Het Derde deel p. 21.

De wijze waarop de auteur de synode presenteert omgeeft het geheel met reserves: 'Schijnt'; 'waer van ick d'Acten authentijck niet hebbe ghesien' en 'alwaer allereerst besloten soude zijn...'. Op de ondertekening van de Confessie gaat Wtenbogaert nog nader in; dit is voor hem een aangelegen punt. Uit zijn opmerkingen daarover blijkt dat hij hier toetsing van de Confessie aan de Schrift aan de orde stelt, als een andere onzekere zaak. Heeft dit wel of niet plaatsgevonden? Wij lezen verder in zijn historisch werk:

"Of dit [namelijk ondertekening, tmh] zy geschiet nae voorgaende nieu ondersoeck der selver Confessie gedaen in de selve vergaderinge/ om te weten of de selve in allen deelen Godts woordt conform was (nademael doch die Confessie/ eerst so voor geseyt/ was ingestelt by weynige ende buyten Synodale Vergaderinge/ daer van men weet te spreken) of dat alle Predicanten die resolutie hebben toegestemt ter goeder trouwen/ ende op't goet geloof dat alles wel was/ sonder naeu ondersoeck soude ick niet weten te seggen."⁸³ Vervolgens meldt Wtenbogaert de provinciale synode te Dordrecht, juni 1574.

De kritische houding van Wtenbogaert ten opzichte Emden is zijn opponent Trigland niet ontgaan blijkens diens *Kerckelycke Geschiedenissen*. Het ontbreken van synoden in volkomen orde verklaart Trigland terecht uit de bijzondere oorlogsomstandigheden van die tijden. Waar Wtenbogaert getuigde van 'schijnt', zet Trigland daartegenover: "Wy seggen dat sulcx niet alleen en schijnt/ maer dattet inder daet soo is."⁸⁴ Trigland getuigt juist van Gods bijzondere zorg inzake de beginnende vrijheid en in Emden het beramen van "eene goede wel-ghestelde Kercken-ordering", die in de verstrooing en daarna met stichting gebruikt kon worden. Vervolgens maakt de auteur melding van ondertekende acta niet alleen door preses en scriba, maar door aanwezigen. Rond de Confessie corrigeert Trigland het vermelde jaartal 1566, dit moet zijn 1563. Wat betreft de toetsing van de Confessie aan de Schrift wijst de auteur op een eerdere Nederlandse synode te Antwerpen gehouden, o.a. Franciscus Junius was daarbij betrokken. Of dit opnieuw heeft plaatsgehad te Emden acht Trigland niet relevant. "Sy was by alle Ghereformeerde Nederlantsche Kercken aen ghenomen..."⁸⁵ Voor de hierin vervatte leer stortten martelaren hun bloed. De uitdrukking van Wtenbogaert *op goet geloof* wordt door Trigland fel bestreden. Men zette zijn leven niet op het spel voor een onzekere, onduidelijke zaak. Men had geen blind geloof. De uitdrukking van Wtenbogaert stelt zijn opponent aan de kaak met de vraag: "Wat is dit voor eene bedeckte vileynye?"⁸⁶

Het ging in Emden niet alleen om gebondenheid aan de Confessie, maar tevens om een kerkelijke keuze voor de Confessio Belgica, evenals de Gallicana, een confessie met een uitgesproken gereformeerd karakter. Hier gingen de Nederlandse kerken een andere weg dan de politiek voor ogen stond, die meer aansluiting zocht te bewerken in de richting van de Augustana. Kerkordelijk heeft Emden gekozen voor aansluiting bij en uitbreiding van Wezel. Daarmee zijn grondlijnen uitgezet voor de kerkordelijke ontwikkelingen gedurende eeuwen waarbij de geest van Genève en Londen verder door zou werken. De keuze van de Nederlandse kerken in Emden is ondanks de tijd van hevige vervolgingen er één geweest van geestelijke vrijheid. Een zelfstandigheid die men op grond van de Schrift heeft willen handhaven, ondanks politieke druk voor een keuze in een andere richting, meer Duits georiënteerd. Inzake de politieke kanten van Emden is ook de visie van De Jong helder: "Zonder enige politieke uitspraak te doen, steunde de synode door deze

---

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ Jac. Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen...*, Leyden 1650, Derde deel p. 162.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*.

opbouw de plannen van Oranje. Maar de prins toonde zich aanvankelijk teleurgesteld over de resultaten. De besluiten bevatten immers geen tegemoetkoming aan de luthersen.⁸⁷ Ook De Jong signaleert invloeden van Lodewijk van Nassau met een oriëntatie op de hugenoten, dus Franse invloeden.

2.2.5 Intermezzo - De eerste drie Noord-Hollandse synoden

Otto J. de Jong heeft een onderzoek verricht naar de eerste drie Noord-Hollandse synoden.⁸⁸ Hij constateert invloed van Emden en tevens een persoonlijke relatie. Zo kwam in aug. 1572 de P.S. van Edam bijeen, voor een deel bemand door mensen die ook Emden hadden bijgewoond. Over hen vermeldt De Jong: "Als noordelijke ballingen waren zij bekend geraakt met twee gebieden waar al jarenlang een reformatorisch program was uitgevoerd: Oost-Friesland en Engeland. Zij bezaten een bruikbare bijbelvertaling, terwijl confessie, catechismus, psalmberijming en de zeer recente kerkorde hen verbond met andere gereformeerden, ook met de franstalige. Bovendien brachten zij de ervaring mee uit streken waar het kerkelijk leven goed was geregeld, waar de overheden volop steun verleenden aan de kerkelijke ambtsdragers, en waar eigen vormen voor de scholing van predikanten al tientallen jaren bruikbaarheid hadden bewezen."⁸⁹ Inhoudelijk hield men zich te Edam bezig met "die reformatie der papen", kinderdoop, huwelijksluiting en lijkpredikatie. Men trof een bruikbare overgangsregeling voor priesters die nu in de gereformeerde kerk wilden dienen. Voor het uit de dienst zetten van onwaardige geestelijken, deed de P.S. een beroep op de gouverneur Sonoy. Zijn steun werd ook gevraagd voor de aanstelling van gereformeerde dienaren in vacante plaatsen. Bij deze regelingen merkt De Jong op: "Over zo'n medewerking van de overheid zwegen de acta van Emden, omdat de organisatie van de ballingen van land tot land verschillen kon. Maar ook voor de gereformeerden sprak het vanzelf, dat gezagsdragers, die hetzelfde geloof beleden, de roeping hadden de kerk te steunen."⁹⁰ Dat was in Oost-Friesland, de lutherse gebieden, Engeland en Schotland al tientallen jaren de praktijk.

Men bleef in Edam in grote lijnen Emden volgen. Men stond in Edam voor de taak van reformatie van bestaande parochies veelal met handhaving van de eigen zielszorger. Hij moest pogen de gehele gemeente mee te krijgen in het gereformeerde spoor. Daartoe gaf Edam aanzetten.

Na onderzoek stelt De Jong, dat een door anderen vóór Edam geplaatste synode te Hoorn, waarvan de acta zouden zijn verloren gegaan, in werkelijkheid na Edam dient te worden gesitueerd en wel in het laatste kwartaal van 1572. De daarop volgende P.S. van Alkmaar bevestigt dit. In Alkmaar opende de predikant van Hoorn als voorzitter van de vorige vergadering de nieuwe synode. Volgens De Jong is door de oorlogssituatie de P.S. van Hoorn te midden van haar arbeid ijlings uiteengegaan. De dienaren konden bij de gemeenten niet langer worden gemist.⁹¹

De acta van de P.S. van Alkmaar (1573) geven een duidelijk beeld van een grondige voorbereiding en aanpak. Men zag deze vergadering liggen tussen synode en classis. Men verscherpte de bepalingen rond de reformatie der papen. De Nederlandse Geloofsbelijdenis diende door de broeders te worden ondertekend. Het gebruiken van inkomsten voor predikantstraktement uit naburige vacante plaatsen werd afgekeurd. Men kwam niet tot eenstemmigheid over de al of niet

⁸⁷ Otto J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2e dr. Nijkerk 1978, p. 135.

⁸⁸ Otto J. de Jong, *De eerste drie Noord-Hollandse Synoden*, in *N.A.K.G.*, dl. 58 afl. 2, Leiden 1978, p. 190-204.

⁸⁹ Otto J. de Jong, *o.c.*, p. 194.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ Otto J. de Jong, *o.c.*, p. 197-199.

wenselijkheid van de combinatie ouderling- en diakenschap tezamen met een overheidstaak. Wat betreft de organisatie leverde de P.S. van Alkmaar origineel werk met de nadere regeling van de coetus. Zij deelde haar gebied in vijf districten in. Gaf bovendien aanwijzingen omtrent het functioneren van deze frequente vergaderingen tot toerusting van de broeders, bespreking van de lokale toestand, het functioneren van kerkenraden, armenzorg, onderwijs, toezicht op trouw aan de Confessie en K.O. De vergadering van Alkmaar was een "classische synodus", elk kwartaal diende zo'n vergadering te worden gehouden. Alkmaar werkte heen naar hechte verbindingen en toezicht van de broeders onderling. Bovendien werd veel aandacht gegeven aan de vorming in leerstellig opzicht, waardoor ook de prediking inhoudelijk zou verbeteren (hierbij valt ook te noemen het besluit tot Catechismus-prediking). Men koos met de ondertekening van de Confessie duidelijk voor de gereformeerde signatuur van het kerkelijk leven. Als schaduwzijde wijst De Jong op de geringe plaats van de ouderlingen in de besluitvorming via de coetus. Immers tussen gemeente en classis werd de coetus ingeschoven, daarin ontbraken de ouderlingen. Wel kreeg de voortgezette vorming van de predikanten via de coetus een belangrijke stimulans. Het Hollandse Noorderkwartier staat niet alleen chronologisch het dichtst bij Emden, maar ook inhoudelijk komt aan Noord-Holland de eerste plaats toe na Emden.

2.2.6 Dordrecht 1574

Nadat Alva het veld heeft moeten ruimen kon in de gemeenten van Holland en Zeeland de rust enigermate weerkeren en aan verdere opbouw van het kerkelijk leven worden gewerkt. Men belegde een provinciale synode te Dordrecht, uitgeschreven door de kerken, met het voorweten van de prins. Op die vergadering heeft men o.a. verder gewerkt aan de kerkordelijke structuren. In het werk van Ypeij en Dermout treffen wij de volgende mededeling aan: "Wat echter de kerkenordering, daar beraamd, zelve aangaat, die werd door de staten geenszins aangenomen. Wel werd zij hun aangeboden; maar het antwoord was koel; men weigerde aan de kerkelijken hetgene zij verzochten."⁹² De auteurs geven hun mening over de oorzaken van deze afwijzing door de Staten. De kerkorde zou teveel ingericht zijn "even als of de kerk geheel van den staat gescheiden ware". De grondbeginselen waardoor de kerk zich liet leiden waren die van Calvijn, terwijl de regering meer in de geest van Zwingli dacht en handelde. Kritische kanttekeningen maken de auteurs ook bij het standpunt van de kerkelijken gezien vanuit het oogpunt van de instabiele politieke situatie van die dagen. Zij speelden hoog spel. De regering vreesde ook hier dat de kerkelijken "nog van het pauselijk zuurdeeg niet volkomen gezuiverd, zich over haar langzamerhand het meesterschap zochten aantematigen..."⁹³ Daaruit vloeide later voort een regeling om de vorming van kerkenraden te binden aan uitdrukkelijke toestemming en medewerking van de overheden. Ook maken de beide auteurs melding van de vervaardiging van enkele kerkelijke wetten (1576), die geheel anders van aard waren dan de kerkordelijke regelingen van de kerken. Deze wetten zijn echter nooit van kracht geworden.⁹⁴

Kritische kanttekeningen bij deze kerkelijke vergadering zijn ook geplaatst door Wtenbogaert. Hij meldt opspraak rond de besluiten en besprekingen over ketterse boeken die al te gemakkelijk zouden zijn genomen. Tevens maakt de auteur melding van een soort 'huiszoeking' die de synode voor ogen zou staan: "Daer na/ dat sy willen gaen sien in de huysen harer Lidtmaten/ wat boecken

---

⁹² A. Ypeij en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Eerste Deel, Breda 1819, p. 338.

⁹³ A. Ypeij en I.J. Dermout, *o.c.*, p. 339.

⁹⁴ *Ibidem*.

sy hebben/ 'twelck sommige een specie van Inquisitie noemden."⁹⁵ Ook de bemoeizucht met de drukkers en hun uitgaven wordt aan de kaak gesteld. De uitbreiding van de plicht tot ondertekening van de Nederlandse Confessie door schoolmeesters en ouderlingen wordt tevens bekritiseerd. Inzake de laatste lezen wij: "...waer van de leste/ zijnde meest Leecken/ als Koopende-ambachts-lieden/ dickwijls niet en weten wat sy onderschrijven."⁹⁶ Het argument van die onwetendheid wordt door de auteur meer benut.

De verhouding Schrift en Heidelberger Catechismus moet het ook ontgelden. In dit geschrift is immers de lijn van de Augustana losgelaten en dat gaf in de tijd van de opstelling reeds spanningen. Deze Catechismus ademt de gereformeerde geest (de auteur noemt Zwingli en Calvijn). Deze is op vele plaatsen verboden en bestreden. Ook hier komt het punt van het onderzoek door kerkelijke vergaderingen aan de orde: "Men vint oock niet dat de selve in dese Landen voor het invoeren der selver in eenige Synodale vergaderinge geexamineert zy."⁹⁷ De strijd rond deze Catechismus kreeg ook in de Nederlandse kerk een vervolg in disputen en krakelen, zo stelt Wtenbogaert.

Voor vragen rond de bijeenroeping van de synode en de bemanning geeft de studie van R.H. Bremmer de nodige historische informatie.⁹⁸ De vastgestelde artikelen werden door scriba Arent Cornelisz. gedurende enige dagen achtereen gedictieerd, vanaf 26 tot en met 28 juni. Dit dictaat ging de geschiedenis in als de kerkenorde van Dordrecht (1574). Kernachtig stelt Bremmer:

"Het in Emden (1571) in ballingschap ontworpen project kreeg hier in Dordrecht (1574) vlees en bloed vanuit de praktijk van het kerkelijk leven in het bevrijde vaderland. In Leiden doorstond de opstand die zomer van 1574 de vuurproef, in Dordrecht legde de kerk het fundament om geestelijk te kunnen volhouden. De vergadering werd gesloten in de naam des Heren, eindigen de Acta. Gaspar van der Heijden had alle reden voor een krachtig dankgebed."⁹⁹

2.2.7 Dordrecht 1578 en Middelburg 1581

Over deze synoden zijn twee uitnemende Nederlandse studies beschikbaar.¹⁰⁰ Ook over Dordrecht 1578 heeft Wtenbogaert zich uitgelaten. Hij meldt daarbij dat spanningen ontstaan zijn over het artikel, dat de benoeming van predikanten regelt. Wtenbogaert formuleert als volgt: "De disputen na hier op vallende/ wierden veroorsaect uyt dien/ eenige meynden dat den Overheyden/ die de Publijcke Religie beschermden/ te weynigh in 't beroepen der Predicanten toe-geschreven wierdt/ een stuck doe/ ende tsedert gehouden van grooten gewichte te zijn."¹⁰¹ Ook gaat hij nader in op de binding aan de Catechismus en de Confessie. Waarbij de ondertekening van de Belijdenis door de ouderlingen en diakenen "niet soo precijs en wierden

⁹⁵ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 21.

⁹⁶ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 22.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebellie*, p. 84/85 inzake de barre politieke situatie; p. 85-87 inzake de initiatiefnemers; p. 87/88 inzake Oranje; p. 88/89 inzake de leiding van deze synode en p. 89-91 inzake de deelnemers. Ook inhoudelijk gaat Bremmer op de synode in, zie p. 91-98.

⁹⁹ R.H. Bremmer, *o.c.*, p. 98.

¹⁰⁰ D. Nauta e.a., *De Nationale Synode van Dordrecht 1578, Gereformeerden uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden bijeen*, Amsterdam 1978.

J.P. van Dooren, red., *De Nationale Synode te Middelburg in 1581, Calvinisme in opbouw in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden*, Middelburg 1981.

¹⁰¹ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 32.

verbonden/ gelijk in het Synodus van 1574." Naar aanleiding van het herdrukken van *Confessio Belgica*, tekent Wtenbogaert kritisch aan: "...maer en wort niet vermaent/ datse in dit Synodus / of oyt te voren in eenige Nederlantsche Synodale vergaderingh/ van stuck tot stuck is geexamineert/ ende daer op met volle kennisse van saken geoordeelt in alles Gods woort gelijkformich te wesen."¹⁰² Opnieuw maakt hij nu melding van onbekendheid met dit belijdenisgeschrift zelfs onder sommige predikanten. Deze kerkorde is volgens Wtenbogaert ook niet door de hoge Overheid geaprobeerde. Over de geest van deze kerkorde laten ook Ypeij en Dermout zich kritisch uit. Deze orde "was geheel tegen den geest, die in de straks gemelde kerkelijke wetten van 's lands staten heerschte." "De wetten dezer synode konden dus niet anders, dan kwade gevolgen hebben."¹⁰³ De auteurs verwijten de geestelijkheid rond Dordrecht 1578 gebrek aan samenwerking met de overheden tot behoud van land en kerk.

Anders formuleert De Jong: "In het licht van de plannen van de hollandse staten was het begrijpelijk dat deze synode de zelfstandigheid van de kerk bij het beroepen van predikanten en het kiezen van ouderlingen en diakenen onderstreepte."¹⁰⁴ Ook signaleert hij een geleidelijk groeiende afstand van rooms-katholieke vormen en gebruiken. Voor sommige zaken wist de synode geen ander probaat middel dan de overheid erbij te roepen, bij voorbeeld wanneer een predikant er een eenmanszaak van wilde maken door zich niet aan te sluiten bij enige classis.

Inzake de synode van Middelburg 1581 plaatst Wtenbogaert opnieuw kritische kanttekeningen bij de beroeping, examinatie en bevestiging van predikanten als een kerkelijke zaak zonder de overheid, uitgenomen de approbatie die door haar geschieden zal. Bij de kandidaatstelling en verkiezing van ouderlingen en diakenen volgens de Middelburgse kerkorde "wiert daer na by eenige Magistraets persoonen ghemoveert/ dat d'Overheyt daer in gantsch niet ghekent en wort."¹⁰⁵ Zo zijn er ook vragen rond de ondertekening van de Belijdenis, de boekencensuur, de vasten- en biddagen en sommige antwoorden op particuliere vragen. Steeds speelt daarbij de vraag van de zelfstandigheid en competentie van de kerkelijke vergaderingen ten opzichte van de overheid. Opnieuw berijdt Wtenbogaert zijn stokpaard rond het ontbreken van toetsing van de Catechismus en de Confessie aan de Schrift. Ruime aandacht schenkt de auteur aan de behandeling van de zaak Coolhaes op deze synode.

De synode van Middelburg werd voorgezeten door Arent Cornelisz., die scriba van Dordrecht 1574 en 1578 was geweest. Een poging tot verzoening tussen Datheen en de prins mislukte. Middelburg zette lijnen uit voor de geldigheid van uitspraken in hoger beroep.¹⁰⁶

2.2.8 Leidse kritische noten

De kerkordes van Dordrecht (1578) en Middelburg (1581) vielen niet overal in goede aarde. Wtenbogaert wijst erop dat de magistraten van Leiden aan de ridderschap en steden een remonstrantie hebben overhandigd in 1582, waarin zij hun moeite met de voornoemde kerkordes hebben verwoord. Zij achten het een gevaarlijke ziekte dat sommige mensen de overheid aanporren "als die behoort den waren Godtsdienst met hare macht voor te staen."¹⁰⁷ Zij zien deze dwang als de drijvende kracht van het pausdom. De Leidse magistraat heeft besloten geen

---

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ A. Ypeij en I.J. Dermout, *o.c.*, p. 340.

¹⁰⁴ Otto J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2e dr. Nijkerk 1978, p. 151.

¹⁰⁵ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 43.

¹⁰⁶ Otto J. de Jong, *o.c.*, p. 159.

¹⁰⁷ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 45.

religie-dwang toe te passen. Deze vrijheid van de consciëntie wordt door anderen veroordeeld. De Spaanse tirannie heeft de magistraten echter het heilloze van dwang doen inzien. Leiden wil zich in deze zaken heel graag aansluiten bij de Pacificatie van Gent.

Ook de vroedschappen van de provincie tonen duidelijk niet ingenomen te zijn met religie-dwang. Dat blijkt o.a. uit hun houding ten opzichte van de boekencensuur. Aan de kerkelijken worden kritische vragen gesteld: "Vyt wat macht ende ten welcken fine soudt ghy ons de selve willen opdringen? Ons is tot noch toe soo veel niet gebleecken, dat wij gelooven kunnen, dat u God, de Overheyte te beheeren, soude tot Dienaers gestelt hebben: Ende van de Overheyte die u tot een Synode soude geauthoriseert hebben, en is tot noch toe geen goet bescheyt gedaen."¹⁰⁸ Duidelijk zeer kritische vragen naar competentie, doel en wettigheid van de synode en de door haar gestelde orde. Immers, de kerkordes zijn niet door de overheden geaprobeerd. De Leidse magistraten laten zich ook kritisch uit over het instituut van synodes.

Zij stellen dat concilies, synodes en decreten, over het algemeen "weynich vruchts, veel quaets veroorsaect hebben."¹⁰⁹ Zij wijzen erop, dat huns inziens één keer in de dertig jaar van de Handelingen der apostelen een generaal concilie bijeen is gekomen te Jeruzalem, dat bovendien alleen handelde over het fundament van de zaligheid in Christus. Ze hebben dan ook geen enkele behoefte aan een synode om de drie jaar te houden. Dat geeft vele decreten en bindt het nageslacht aan een nieuw canoniek recht. Als de magistraat van Leiden de kerkordes probeert, dan wordt zij daarmee tot een vazal van de synode.

Heel gevoelig blijkt daarbij het punt te liggen van nominatie en electie der predikanten door de gemeente. Daarbij is voor approbatie door de overheid immers bovendien vereist dat deze overheid professie van de gereformeerde religie doet. Heel kritisch luidt het commentaar van de Leidse magistraat op dit punt: "Soo soude d'Overheyte seer glissich gaen, wanneer sy niet by der handt van het Synodus ghehouden wiert. Wy en bevinden niet anders, dan 'tSynodus poocht *hoofte van de Overigheyte te worden*."¹¹⁰ Zo zou de kerk ook invloed willen op gasthuis-meesters en schoolmeesters.

De magistraten van Leiden zijn niet van zins religie-dwang klein of groot in te voeren. Zo willen zij ook de boekencensuur niet hanteren om de vrijheid van meningsuiting te beknotten.

Zeer kritisch laten de magistraten zich uit over de kerkelijke regelingen rond het huwelijk. In niet mis te verstane bewoordingen wordt gesteld: "In 't generael, so weynich als in eenige andere, is 't ons te lijden in saecken van houwelijck, dat wy onse wijven ende kinderen der Geestelijcker jurisdictie, ende den stemmen van eenighe vreemdelingen soudon onderworpen laten zijn. Begeerende dat het Burgerlijck regiment geheel ende onverdeylt by de Politische Overheyte blijven, ende *dat wy den Kerckelycken tot een nieuwe jurisdictie, geen deure ende poorten open en doen daer in wy ooc nimmermeer en dencken te verwilligen, soo weynich als het oude Pausdom weder aen te nemen*."¹¹¹

---

¹⁰⁸ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 46.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p.47.

2.2.9 De staatskerkorde van Willem I in 1583¹¹²

---

¹¹² H.J. Royaards, De Staats-kerkorde van Willem I, Prins van Oranje in 1583. Uit een Handschrift medegedeeld en historisch bewerkt. in: *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, derde deel, Leiden 1843. Royaards geeft een inleiding, de tekst en toelichting.

De twee lijnen in de kerkordes gaan terug op de situatie in die tijd in de Nederlanden. Wij treffen ordes aan die door de synoden van de kerk zijn opgesteld en kerkordes door de overheden geconcipieerd voor de kerk in hun ressort. Tot dit laatste achtten de Staten zich bevoegd. Ook Willem I was de mening toegedaan, dat in deze materie de Staten leiding hadden te geven aan het gemenebest. Het recht van de Staten is later door de rechtsgeleerde Hugo de Groot uitvoerig verdedigd. De kerk van calvinistische signatuur wenste zelf orde te stellen. Men zag dit bijzonder als een taak van de synoden, gevolgd door approbatie van de overheden.

Dit verschil in visie bepaalt grotendeels de uiteenlopende beginselen in de verschillende kerkordes. Het blijft gedurende tientallen jaren een strijd om de competentie en het primaat tussen de beide partijen kerk en staat. Royaards wijst op twee lijnen van invloeden. Voor de visie van de Staten noemt hij de erasmiaanse, zwingliaanse en melanchthoniaanse geest. Bij de opvattingen van de kerken refereert hij vooral aan de calvinistische geest. Hier wijst de auteur terecht tevens op het provinciaal karakter van vele kerkordes, dit hangt ten nauwste samen met de staatsstructuur van die dagen.¹¹³ Bekend is de kerkorde van de Staten van Holland van 1591. Deze was echter niet in het luchtledige ontstaan, maar greep terug op reeds eerdere grondlijnen, vooral op de onderhavige orde van 1583. Royaards wijst erop dat de kerken verder wilden gaan op de weg van Wezel (1568) en Emden (1571). Tegelijk kwam er een krachtige lijn van staatsbemoeienis met de kerk in de Nederlanden, zoals vrijwel overal elders in Europa de praktijk was. Rond de motieven van de overheden wijst de auteur o.a. op de politieke situatie die allerm minst stabiel kan worden genoemd. Wat het beginsel betreft tekent Royaards aan: "Dit beginsel door Erasmus, Melanchthon en Zwingli toegestemd, heerschte hier te lande bij vele Magistraten. Men dwaalt echter door dit *uitsluitend* het Zwingliaansche beginsel te heeten."¹¹⁴ Royaards wijst ook op verbondenheid met "het zich ontwikkelend republikeinsche beginsel, dat aan de Bestierders der Republiek, aan de Souvereinen, alles in den Staat, ook de Godsdienst, onderwierp, en vooral daar zulks voor de veiligheid en de vrijheid van den Staat in die dagen onontbeerlijk scheen."¹¹⁵

De groeiende invloed van de calvinistische beginselen in de kerk der Nederlanden maakten Staten en prins waakzaam, o.a. de reactie na de K.O. van Dordrecht 1574 toont ons dit. In 1575 zijn er beperkende bepalingen rond kerkenraden en in 1576 kerkelijke wetten van de zijde van de Staten "ten einde de heerszucht der Geestelijken, waarvoor Oranje zeer beducht was, tegen te gaan."¹¹⁶ Door allerlei staatkundige gebeurtenissen kwam het niet tot invoering van deze kerkelijke wetten. De ontwikkeling in kerkelijk kamp ging door, zo kwam de K.O. van Dordrecht

---

¹¹³ H.J. Royaards, *o.c.*, p. 308/309.

¹¹⁴ H.J. Royaards, *o.c.*, p. 313.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ H. J. Royaards, *o.c.*, p. 315. Voor de kerkelijke wetten van 1576 kan men o.a. terecht in het pamflet uit 1618 *Iustificatie vande Resolutie...*, op p. 19-25 zijn deze wetten afgedrukt. Daar is sprake van een eedzwering in handen van de overheden bij aanstelling van predikanten, de eed wordt op p. 21 in extenso afgedrukt. Leergeschillen dienen volgens deze wetten in principe door de predikanten zelf te worden opgelost, lukt dit niet dan "sal de saecke de Overheydt aenghebrocht worden/ die besorghen sal dat de selve bequamelijck vereffent worde." (*Iustificatie*, p. 21). De straf over de predikanten wordt in deze wetten aan de overheid voorbehouden, al mag de kerk haar gevoelens zeggen "doch dat in allen gevalle 't oprechte oordeel vande straffe altijts aende Magistraet verblijve." (*Iustificatie*, p. 22). Ook de aanstelling van de ouderlingen wordt in deze wetten gezien als zaak van de lokale magistraat. (*Iustificatie*, p. 25). Ouderlingen moeten de predikant(en) behulpzaam zijn en in de kerkelijke vergaderingen aanwezig zijn "op dat ofter yet ware 't welcke de Overicheyden dienden te weten/ sy luyden het hen luyden aengheve/ ende 't ghene van hun Officie in dese Wetten op veele plaetsen begrepen is/ doen." (*ibidem*). Zo moeten de magistraten ook zorg dragen voor 'diaconen' om bedelarij te voorkomen.

(1578) tot stand. Daar kwam duidelijk het verschil in visie met de Staten naar voren. De lijnen divergeerden nog verder in de K.O. van Middelburg (1581). Ook de P.S.-vergaderingen gingen in dit spoor.

Willem I achtte het na de twisten over Middelburg (1581) de hoogste tijd om erger te voorkomen voor religie en politiek. De aanpak van de zijde van de politiek wordt door Royaards helder weergegeven.¹¹⁷ Na allerlei voorstellen en beraadslagingen over de ontworpen "ordre ecclesiastiek" wordt hierover op 24 maart 1583 gehandeld en besloten "volgens 't advies van den Rade Provinciaal en van eenige Hollandsche steden, wegens de toenmalige tijdsomstandigheden met deze Kerkorde vooreerst te *supersederen* tot betere gelegenheid."¹¹⁸

Ook deze kerkorde van staatszijde strandde dus op de politieke situatie van die dagen.

Na de synode van Middelburg hebben de kerkelijke vergaderingen gepoogd aan te dringen op vaststelling van de kerkorde. De P.S. van Haarlem, maart 1582, heeft zich duidelijk in die richting uitgesproken. Men besloot een brief te schrijven aan de heren Staten. Daarbij wordt "ootmoedelijk gebeden, dat hare E. believe wille die swaricheden, die opte kerckenordeninge sullen mogen innegebracht syn, aen den synode over te schryven, opdat deselve in communicatie ende overweginge mogen geleecht worden ende opdat men eenmael een goede vaste ordening in der kercken hebbe, daerna een yegelijk in derselver kercken, om alle onraedt te vermyden, schuldick sy hem te reguleren."¹¹⁹ Enige dagen later besluit men op dezelfde P.S. een commissie van vier te benoemen om het bovenstaande te bevorderen.¹²⁰

De P.S. van Amsterdam, mei 1583, toont zich verontrust over het feit "dat by den E. heeren Staten van Hollant een kerckelycke ordonnantie geconcipieert [is], waerin die broederen oyck verstaen alsulcken artyckel(en) begrepen te wesen, over welcker aenneminge die predicanten ende ouderlingen haer hertelycken zouden beswaert vinden, overmits haer bedunct dieselfde te strecken tot verstorringen der goeder kerckelyck vrede ende ordening, by welke de Heere dese landen wonderlycken heeft beschermt..."¹²¹ Men besluit aan de broeders van de Zuid-Hollandse synode te schrijven om zo tezamen deze zaak aan zijne excellentie voor te dragen.¹²²

Ook de P.S. van Edam, juni 1586, houdt zich bezig met de vaststelling van de K.O. van Middelburg. Er zijn door "sommige steden zeker zwaricheyden voergeworpen" tegen de K.O.

---

¹¹⁷ H.J. Royaards, *o.c.*, p. 317-325.

¹¹⁸ H.J. Royaards, *o.c.*, p. 325.

¹¹⁹ *R.V. I*, p.95/96.

¹²⁰ *R.V. I*, p. 102.

¹²¹ *R.V. I*, p. 122, art. 17. Zie ook *R.V. II*, p. 250; P.S. 's-Gravenhage, juni 1583, maakt melding van dit schrijven van Noord-Holland. Men blijkt daar inmiddels meer te weten van de stagnatie in de politieke behandeling. Men constateert "dat de H.H. Staten alsnoch deselve ordeninghe ons niet opgheleijt hebben, ende dat wij alsnoch mede swijghen, opdat wij sprekende haer gheen oorsaecke gheven ijet te attenteren." Als naar de mening van de kerken wordt gevraagd zal Zuid-Holland, in goed overleg met Noord-Holland, in deze zaak een duidelijk standpunt innemen. Men acht het redelijk "dat door ghemeen consent aller kercken een ghemeene kerckenordeninghe ontfanghen werde." (*ibidem*).

¹²² H.J. Royaards, *o.c.*, p. 327, heeft ook melding gemaakt van dit P.S. besluit, maar tekent aan: "In hoe ver aan dit besluit voldaan is, is mij niet gebleken. In de Noord-Holl. Synode, in 1584 te Hoorn gehouden, is hiervan, blijkens de Acten, niet gerept, en het laat zich vermoeden, dat de moord aan Oranje, kort na de Hoornsche Synode gepleegd, hier evenzeer de kerkelijke bemoeijng verlamd heeft, als dezelve die van den Staat scheen te vernietigen." Uit het gemelde in de voorgaande noot blijkt daarentegen, dat deze brief inderdaad is geschreven en hoe ermee is gehandeld.

van Middelburg. Derhalve is deze nog niet generaal geaccepteerd. Men zou graag zien dat zijne excellentie deze K.O. alsnog zou confirmeren.¹²³

2.2.10 De kerkorde van 's-Gravenhage 1586

In december 1585 was - door koningin Elizabeth - Leicester naar de Nederlanden gezonden¹²⁴. Politiek zocht hij meer aansluiting bij het gewest Utrecht, kerkelijk steunde hij het streven naar zelfstandigheid van de kerk. Zo kwam op zijn gezag in 1586 een synode in Den Haag bijeen. In een brief d.d. 8 mei 1586 drukt Leicester zijn betrokkenheid uit bij "die eere Godts, t'stuck van de Christelijcke Religie, ruste ende eendraght van de Kercken ende Ghemeenten...".¹²⁵ De koningin heeft hem deze zaken aanbevolen en de welvaart van het land is er ten zeerste mee gediend. Het beste middel om goede orde te scheppen is z.i. een generale synode bijeen te roepen, binnen Den Haag vanaf 20 juni. Ook in de brief d.d. 18 mei aan de Staten van Holland maakt Leicester melding van het doel van de beoogde synode: "quod ad Dei gloriam et Reipub. pacem maxime conducere videatur" en even verderop "...ad Dei gloriam promovendam et Ecclesiae pacem stabiliendam...".¹²⁶

Wtenbogaert maakt melding van de intentie van de graaf van Leicester inzake zijn ambt in de Nederlanden en zijn openbaar optreden aangaande de persoonlijke geloofsovertuiging. "Leicester verweckte groote hope in de herten van die van de Religie/ dat hy alles weder te rechte brengen ende 't Landt t'eenmael verlossen soude/ hebbende soo een rugge/ als de Koninginne."¹²⁷ In het uitschrijven van de synode ziet Wtenbogaert, dat Leicester de gereformeerde predikanten "in alles wilde believen", met als achterliggend doel versterking van zijn eigen gezag.

Op deze synode is een kerkorde samengesteld, die heel verschillend werd beoordeeld door de gereformeerden en de regenten. De laatsten maakten vooral bezwaar tegen de verkiezing van kerkelijke ambtsdragers door de kerkenraad, zonder de overheid daarin vooraf te kennen. Ook hier levert Wtenbogaert o.a. de bekende kritiek op de invoering van de belijdenisgeschriften: "Dat dese Schriften van menschen gestelt/ allencxkens waren in gebruyck ghebracht/ ende op bloote naevolgingh/ of als by Traditie van handt tot handt over-gelevert/ sonder dat men wiste dat de selve oyt in eenighe solemnele Kerckelijcke Vergaderinghe deser Landen/ van point tot point geexamineert ende beproeft waren gheweest aen de Schriften der Propheten en Apostelen/ om te weten ofse in allen deelen schriftmatich ende Godts Woort conform zijn."¹²⁸ Inzake suspensatie meldt Wtenbogaert bezwaren tegen het niet noemen van de rol van de overheid hierbij. Ook over het karakter van de gereformeerde religie werd verschillend gedacht.

Ondanks de bezwaren van de zijde van de regenten, heeft Leicester deze kerkorde geaprobeerde op 6 augustus 1586. Hij heeft het stuk wel gezonden naar de gedeputeerden van de Staten-Generaal, maar hun oordeel niet eerst afgewacht. Hij schrijft immers: "...vindende dat de selve Kercken-ordeninge geen langer uyt-stel en kan verdragen, hebben goedt ghevonden, de selve te approberen, ratificeren ende autoriseren...".¹²⁹ Er volgde geen approbatie door de Staten-Generaal. Wtenbogaert tekent uitvoerig hoe de handelswijze van de kerkelijken en Leicester de

¹²³ R.V. I, p. 136, art. 17.

¹²⁴ Zie 1.6 Leicester in de Nederlanden.

¹²⁵ F.L. Rutgers, *Acta*, p. 516.

¹²⁶ F.L. Rutgers, *Acta*, p.519.

¹²⁷ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 53.

¹²⁸ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 54.

¹²⁹ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 55.

Staten-Generaal danig dwars zat.¹³⁰ Zij approbeerden ondanks herhaald aandringen van Leicester de kerkorde niet. Bij de approbatie door de Staten van Holland, dec. 1586, tekent Wtenbogaert aan: "Dese exceptien ende clausulen gaven de Kercken-ordening een groote krack/ sulcks dat men noch vele Jaren daer na bleef/ sonder vaste Kercken-ordeninge by de Heeren Staten volkomenlijck gheautoriseert."¹³¹

Hierbij sluit aan wat besloten werd op de P.S. van Dordrecht, aug. 1590: "Alsoo men bevindt, dat de kerckenordeninghe vast by velen wort verbroken ende dat doordien dat deselve by den heeren Staten niet en is bevesticht, is goetgevonden by goede gelegentheydt aen de voorsz. heeren Staten te versoecken, dat hare E. believe de handt daeraen te houden, dat deselve bevesticht moghe werden."¹³²

In het ontwerp van 1583 slaat de slinger door naar grote(re) staatsinvloed in de kerk. In de kerkorde van 1586 van Den Haag zien wij de tegengestelde beweging, zo veel mogelijk uitsluiting van staatsinvloed. In deze periode van betrekkelijk prille staatsvorming en sterk wisselende omstandigheden blijkt (nog) niet één van de beide partijen een definitieve doorslag te kunnen bewerken. Na 1586 blijkt de pendelbeweging in de K.O. van 1591 weer duidelijk de andere richting uit te gaan.

2.2.11 De kerkorde van 's-Gravenhage 1591

Hier zien wij de slinger weer naar de andere kant doorslaan ten opzichte van 1586. De kerkorde van 1591 sluit nauw aan bij die van 1583.¹³³ Zo lezen wij bij Ypeij en Dermout, dat "het oude ontwerp, reeds door de staten ten jare 1583 beraamd, nu nader bearbeid en beter geregeld werd."¹³⁴ De namen van de commissieleden lezen wij bij H.J. Royaards.¹³⁵ We treffen daar onder de politieke personen o.a. aan Willem van Zuylen van Nijvelt, Oldenbarnevelt, L. Casembroot en als predikanten H. Corputus (Dordrecht), A. Cornelii (Delft), Joh. Wtenbogaert (Den Haag), G. Roy (Leiden), Jac. Arminius (Amsterdam), Joh. Damius (Haarlem), Adr. Castricomius (Enkhuizen) en H. Puppilus (Edam). De invloed van Oldenbarnevelt tekent Bor, doordat de landsadvocaat de vraag aan de orde stelde "of men ook verstond, dat het den Hogen Overheden elk in zijn Land toequam kerkelijke wetten en ordonnantien te maken?"¹³⁶ Hierover bleek verschil van mening te bestaan. Enige predikanten wilden dit recht voor de kerk handhaven, en de staat alleen approbatie toestaan. De overheid diende de mond Gods te raadplegen en de dienaren te horen. De politieke personen achtten, dat dit plaats vond door de gebeden en door de inschakeling van de predikanten in het onderhavige overleg. Vanuit 1583 is men toen verder gaan werken van artikel tot artikel, met afdoen, bijdoen, veranderen, naar de gelegenheid van zaken, met uiteindelijk het bekende eindresultaat. Dit stuitte bij de kerkelijken op groot verzet. Men achtte, dat de overheid een te groot gezag had over het kerkelijke, bijzonder rond de beroeping van predikanten en de tucht evenals het niet verplicht stellen van de ondertekening van de belijdenisgeschriften. Ook deze kerkorde van 1591 moest blijven liggen tot 'betere' tijden. De Staten van

¹³⁰ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 55-57.

¹³¹ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 58.

¹³² *R.V. II*, p. 370, art. 20.

¹³³ Het eerder genoemde artikel van H.J. Royaards, De Staats-kerkordes, in: *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, derde deel, Leiden 1843 heeft dat ook aangetoond, zie vooral p. 336-368 en p. 377-384.

¹³⁴ A. Ypeij en I.J. Dermout, *o.c.*, p. 353. Daar wordt ook melding gemaakt van de samenstelling van de commissie. Acht politieken en acht predikanten.

¹³⁵ H.J. Royaards, *o.c.*, p. 329/330.

¹³⁶ Geciteerd bij: H.J. Royaards, *o.c.*, p. 330.

Holland hebben er weer naar gegrepen in 1611 middenin de twisten tussen remonstranten en contraremonstranten. Volgens H.J. Royaards wilden de Staten deze kerkorde gebruiken als samenbindend middel om scheuring te voorkomen. Dit stuitte op nog meer verzet van het grootste deel der kerkelijken dan rond 1591 reeds het geval was geweest. Op de P.S. van Enkhuizen, juli 1591, wordt de problematiek van de kerkorde dringend aan de gecommiteerden Willem van Zuylen van Nijvelt en raadsheer Borde (Borle) voorgelegd. De vergadering drong erop aan om niet zonder de kerken - via een P.S. geraadpleegd - de kerkelijke ordonnantie van Den Haag te effectueren. Men kreeg een toezegging:

"Twelcke sy ons minnelycken geaccordeert ende belooft nae haer beste vermogen by den E.E. Staten also te doen ende des noot synde te vervorderen."¹³⁷ De toegenomen spanning tussen de Staten en de kerk wordt door H.J. Royaards geproefd bij een vergelijking tussen de kerkorde van 1583 en die van 1591, waarbij de tijd van Leicester de tegenstellingen nog heeft versterkt. De staat wilde 1583 niet loslaten, maar juist actualiseren. "Meer en meer scheen zulks aan den Staat noodzakelijk ter handhaving van deszelfs regten over de Kerk..."¹³⁸ De kerk wilde verder op de lijn van 1586.

Ook Joh. Wtenbogaert gaat op de kerkorde van 1591 in.¹³⁹ Hij meldt de plaats van vergaderen en de aanvang van iedere vergadering met gebed van één van de predikanten. Dat aanvangsgebed heeft een belangrijke rol gespeeld in de acceptatie van dit werk door de kerkelijken die deel uitmaakten van deze commissie.

Toch heeft het alles niet gebaat, daar sommige steden achtten, dat de kerkelijken in de ordening "al te veel Authoriteyts" was toegestaan, terwijl de P.S. van Zuid-Holland meende dat men de predikanten in deze commissie "behoorde met ernste te censureren/ als die den Overheyden te veel toe-ghestaen ende over-ghегheven/ Ja het Recht der Kercken (seyden sommighe) verkocht hadden..."¹⁴⁰ Volgens de auteur hadden beide partijen ongelijk. Zij kwamen er helaas te laat achter, dat deze kerkorde veel wanorde had kunnen voorkomen.

De remonstranten verweten de contraremonstranten, dat zij schermde met de goede orde van de kerk. Welke orde bedoelen de "Kerck-meesters" dan eigenlijk? Er valt een hele rij te noemen, maar ze zijn niet geaprobeerde door de hoge overheid. Holland maakte in 1591 een eigen orde en daarnaast deden vele andere provincies desgelijks. Er was geen "Ghenerale Kercken-ordeningh door alle Provincien aenghenomen", dus de roem is "t' eenemael fabuleus ende ydel..." of de roem moet teruggaan op één van de kerkordes, maar welke dan?¹⁴¹ Die van Groningen misschien, omdat daar de consciëntie-dwang wordt ingevoerd, met vervolging van alle niet-gereformeerden

---

¹³⁷ *R.V. I*, p. 161 art. 4. Deze zaak van het concept is ook aan de orde geweest op de P.S. van Den Haag, okt. 1591, (*R.V. II*, p. 400 art. 26), waar van verschillende zijden geweest is op de noodzaak "een gestabilieerde kerckenordeninge te hebben." De noodzaak van "een gemeyne geautoriseerde kerckenordeninge te hebben" zag men ook op de P.S. van Leiden, nov. 1592, (*R.V. II*, p. 447 art. 44), waar men besluit te onderhouden "de gemeyne ordeninge, tot noch toe geobserveert, totdat hyerinne int ghemeyn anders gestatueert sal zyn." De goede orde en eenheid van de kerk dient men te houden.

¹³⁸ H.J. Royaards, *o.c.*, p. 384.

¹³⁹ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 81-83.

¹⁴⁰ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Derde deel p. 83. Waaraan Wtenbogaert deze informatie ontleent over een P.S. in dat jaar in Den Briel gehouden is mij niet duidelijk geworden. *R.V. III*, p. 1 meldt een P.S. in Den Briel, aug./sep. 1593, waar geen sprake is van de door Wtenbogaert vermelde uitspraak.

¹⁴¹ *Oorspronck ende Voortganck*, 1623, fol. 6. Die roem kan niet gebaseerd zijn op het concept van Holland uit 1591, want dat blijkt voor de kerkelijken niet acceptabel, al was het alleen maar omdat het van overheidszijde komt.

naar Geneefs model? Maar het jus patronatus, in de Groningse orde zal de "Kerck-meesters" toch niet aanstaan? Bovendien is het een klein ressort en is de orde van Groningen te nieuw. De problematiek van de kerkorde van 1591 werd midden in de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten opnieuw actueel. Wtenbogaert verhaalt van de inspanningen van Oldenbarnevelt hiervoor, om verdere wanorde te voorkomen in de kerken.¹⁴² De auteur maakt melding van de Resoluties van de Heren Staten van respectievelijk februari/maart 1612 en augustus van hetzelfde jaar, waarin naast andere zaken de staatskerkorde van 1591 vermeld wordt. In dit verband levert Wtenbogaert kritiek op de weergave van Baudartius, in diens *Memoriën*. Er was geen algemeen geldende kerkorde, daar de Staten op verschillende punten moeiten hielden met de kerkelijke concepten. Deze bleken te leiden tot "onbehoorlicke" proceduren tegen verschillende predikanten, die zich op hun beurt beriepen op de Staten ("versoeckende daer teghen der Overheden handtbiedinghe/ die hun oock dickwils teghen die Kerckelijcke was verleent...").¹⁴³ De afwijzing door de kerkelijken had geleid tot problemen in Leiden, Gouda, Hoorn en Medenblik. De overheden zagen de noodzaak van een goedgekeurde kerkorde al sterker worden. Het concept van 1591 was niet buiten de kerken om tot stand gekomen, maar met hun medewerking. Wtenbogaert acht de tekening door Baudartius onjuist als zou de orde van 1591 een remonstrantse zaak zijn. Inzake de situatie rond 1612 streven diverse overheden er naar met gebruikmaking van de ordonnantie van 1591 verdraagzame predikanten aan te stellen. Anderen, die riepen om beslissingen in de leergeschillen via de kerkelijke vergaderingen, hanteerden het beroepingswerk anders, namelijk om moderate predikanten aldaar en elders ("alwaer den Magistraten *de praecisen* ... niet aengenaem en waren") te weren.¹⁴⁴ Deze spanningen kwamen vooral aan het licht rondom het stuk van de kerkelijke beroeping "ende het by-sitten der Magistraten in Kerckelijcke en Classicale vergaderingen / om te weten wat daer ommeginck...". Dit gaf nogal wat rumoer op verschillende dorpen.

Jac. Trigland heeft kritiek geleverd op de weergave van Wtenbogaert rond de ordonnantie van 1591. Hij gaat in op de verschillende orde, ontworpen in Zeeland en Holland en wijst dan op "twee stoocke-branden van dat quaet" namelijk Oldenbarnevelt en Wtenbogaert, gezien hun arminiaans gevoelen, lagen zij anders dan de Zeeuwse situatie.¹⁴⁵ De eigenlijke bedoeling van 1591 ziet Trigland in latere tijd na 1612 aan het licht komen "om met / en door de selve / de Arminianerij te bequamelijcker in te voeren..."¹⁴⁶

In eigen woorden geeft Trigland aan: "Die geconciepeerde Kercken-ordeninge dan bleef voor dien tijt achter de banck legghen / of wierdt aende spijcker gehangen als een vergeten Proces inde sack / totdat / d' Arminianerije nu op de bane ghebracht zijnde / men meende datse soude hebben kunnen dienen om die Secte daer mede voort te setten..." Juist rond het benoemen van predikanten was de overheidsinvloed groot. Trigland wijst op de invloed van de publicatie door Joh. Wtenbogaert in 1610 over deze materie, maar maakt ook melding van het werk van ds. A. Walaeus over het ambt van de kerkendienaren. Het is voor de kerkelijken geen staan naar

---

¹⁴² Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Vierde deel p. 50. Hij vermeldt opnieuw de bezwaren van sommige steden enerzijds en die van de kerkelijken anderzijds: "aen d'ander zijde van sommige Kerckelijcke sustinerende dat men der Kercken autoriteyt daer in te seer besneden hadde...".

¹⁴³ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Vierde deel p. 51.

¹⁴⁴ Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Vierde deel p. 52.

¹⁴⁵ Jac. Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, Derde deel p. 171.

¹⁴⁶ Jac. Trigland, *o.c.*, p. 172. Vergelijk voor het verdere verloop Jac. Trigland, *o.c.*, p. 710-714 en Joh. Wtenbogaert, *o.c.*, Het Vierde deel p. 50-52.

autoriteit dat hen drijft, maar een opkomen voor de vrijheid en gerechtigheid die de kerk van de Heere Christus heeft ontvangen rond de verkiezing van dienaren en de tuchttoefening. De problemen ontstonden volgens Trigland vooral door het drijven van de arminianen. Door het concept van moderatie werd dat nog versterkt. In plaats van ongefundeerde onderlinge verdraagzaamheid had men het moeten opnemen voor de leer der kerk en voor de goede orde in de kerk.

Uitvoerig verhaalt Trigland de besluitvorming in de Statenvergadering van 21 februari tot 24 maart 1612 inzake het gebruik van de kerkorde in Holland en West-Friesland. Zo ook meldt hij de verhandelingen van augustus 1612 om de bezwaarde steden te winnen. Hij hoort daarin invloed van Oldenbarnevelt en Joh. Wtenbogaert. De ordeningen van de kerkelijken werden terzijde geschoven. Ook het motief van de bescherming van Casp. Coolhaes, Herm. Herberts, Corn. Wiggerts en Tako Sybrands tegen de proceduren van de kerkelijken acht Trigland niet legitiem, als zouden de Staten wargeesten en valse leraars hebben willen voorstaan. De acht kerkelijke medeopstellers van de kerkorde van 1591 konden niet de kerken van Holland en West-Friesland vervangen, evenmin als de politieke opstellers heel hun partij vervingen. Het heette de bedoeling te zijn van de kerkorde van 1591 om de onrust weg te nemen, maar als uitwerking zag Trigland bevordering van het arminianisme.

2.3 Enige relevante themata

2.3.1 Ambten c.a.

Het convent van Wezel (1568) weet reeds van de noodzaak van de wetenschappelijke vorming van de dienaren o.a. in talenkennis en wetenschappen. Daarvoor moet de oprichting van collegia disciplinarum worden bewerkstelligd.¹⁴⁷ In het elfde artikel worden vier ambten genoemd: predikanten, doctoren, ouderlingen en diakenen.¹⁴⁸ Rond het beroepingswerk ziet Wezel (1568) een taak voor "pius magistratus" om misstanden daarbij te voorkomen. De magistraat dient dan de oudsten behulpzaam te zijn, waardoor het kerkvolk een waarborg krijgt. De gehele gemeente dient te worden ingeschakeld, totdat deze zaken via classes nader zijn geregeld.¹⁴⁹ Diverse artikelen van Hoofdstuk II handelen over de profetie, hetgeen bijzonder uitlegging van de Heilige Schrift is. Hoofdstuk III houdt zich bezig met de catechese. Hoofdstuk IV werkt het ouderlingenambt nader uit en hoofdstuk V dat van de diakenen. Op plaatsen waar dat nuttig zal zijn, kunnen volgens de opstellers ook vrouwen, die aan bepaalde criteria voldoen, in het diakenambt dienen.¹⁵⁰ De diakenen moeten ook opkomen voor het recht van weduwen en wezen

---

¹⁴⁷ Hoofdstuk I, art. 1 en 2.

¹⁴⁸ Hoofdstuk I, art. 11.

¹⁴⁹ Hoofdstuk II, art. 3.

¹⁵⁰ Hoe dit in de vluchtelingengemeente van Wezel functioneerde komen we uit de kerkenraadsacta enigermate op het spoor. Zie J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *Communio et mater fidelium*, S. 488 sub 7 "Angaende den 12 articulen der lest gehaldenen classe op 12 aprilis angaende de diaconissen is besloten, d'wyl dieselvige bij uns niet nae de leere Pauli erwelet sijn worden, dat men die sal afschaffen. Daerna sal men besien wat men wijders in der saecken te doen hebben..."(April 1580); S. 490 sub 5 "Die diaconissen zijn in der consistorio geweest ende haren dienst, naemelick des diakenschaps, is haer opgesegt, d'wyl het geenen gront hadt in Gottes Woort. Daerneffens hadt men sij der gedaenen dienst bedancket ende gebeden, of sij noch van doene wert hebben, 'tsij om lijnwaet te coopen of ander frauwelick werck te doen, dat se sich altijt willich sullen laten vinden."(25 April 1580). In *o.c.*, S. 504, Aug. 1580 lezen wij: "Op toekomstigen synodo is noodich bevonden voor te geven, of 't niet goet ende dienlick waere in allen gemeynthen dat ampt der diaconissen op te richten nae uitwijsen des 12 artickel der classe op 12 aprilis 1580 in Wesel gehouden."

en waar dat bedreigd wordt, dienen zij dat aan het consistorie te melden, zodat mensen kunnen worden belast "dass diesen von der Obrigkeit Recht gewährt wird."¹⁵¹ De kerkorde van Dordrecht (1574) ziet bij het beroepen van dienaren des Woords een duidelijke rol voor de kerkenraad en classis, maar maakt geen melding van inmenging of betrokkenheid van de overheid. Bij vertrek van een dienaar is dat zaak van de classis om "oorlof" te verlenen. Een inkomend predikant moet een attest van de classis kunnen overleggen. Over de wijze van verkiezing en bevestiging van predikanten geeft de kerkorde van Dordrecht (1574) de nodige bepalingen, maar ook daarbij wordt de overheid niet vermeld. Wat de verkiezing van ambtsdragers betreft, vormen de diakenen, onder zekere omstandigheden, een uitzondering. Zo meldt art. 29, dat wanneer de diakenen betrokken zijn bij de gasthuizen en heilige geestgoederen, er dubbeltallen door de kerkenraad verkoren dienen te worden, en na voorstelling aan een approbatie door de gemeente, moeten deze dubbeltallen aan de overheid worden voorgesteld "om daer uyt de helft te kiezen / ende alsoo sullense vercoren blijven."¹⁵² De kerkorde laat er in het betreffende artikel geen twijfel over bestaan dat in 'normale' gevallen ook verkiezing van diakenen een zaak is en behoort te blijven van de kerk zelf.

De kerkorde van Dordrecht (1578) maakt rond de geëxamineerde kandidaten melding van presentie aan de overheid. Zo bevat art. 4 allereerst aanwijzingen over de manier van examineren. Daarna vernemen wij: "De dienaren aldus vercoren ende beproeft zijnde / sullen der gereformeerde Overheyte aenghegeven ..." ¹⁵³ Verder blijft dit artikel vaag over de rol van de overheden, bijvoorbeeld wat te doen als er van overheidszijde bezwaren komen? Artikel 8 regelt de positie van o.a. hofpredikers.

Middelburg (1581) heeft in art. 4 naast andere bepalingen rond beroeping van kandidaten oog voor de rol van de overheid: "Ten derden in de Approbatie ende goetkenninge beyde der Overheyte doende professie van de Ghereformeerde Religie den welcken hy aenghegeven sal worden / als oock der gantscher Ghemeente."¹⁵⁴

Den Haag (1586) geeft in art. 24 het advies aan de diakenen om "ter plaetse daer Huyszit-Meesters ofte andere Aelmoesseniers zijn / op de selve begheeren goede Correspondentie met hem te willen houden / ten eynde de Aelmoessen te beter uytghedeelt moghen worden onder de ghene die meest ghebreck hebben."¹⁵⁵

Ook Den Haag (1586) maakt bij de beroeping van kandidaten melding van overheidsbemoeienis in art. 4. Ten dele treffen wij hier de formulering aan van Middelburg (1581), tevens worden er andere bewoordingen gebruikt: "Ten derden in de Aprobatie, ende goet-kenninghe der Overheyte vande plaetse respectivelick (de welcke sy sullen aenghegeven worden / om te vernemen of sy hares Levens ofte Borgherlijcken wandels halven eenige Wettelijcke oorsaecke heeft te wederspreken)..." ¹⁵⁶

De kerkorde van Den Haag (1591) profileert al direct de grote overheidsinvloed rondom de ambten. Bij de verkiezing van de kandidaten en dienaren, hun examen en hun af te leggen eed, spelen de overheden een grote rol. Beroeping van predikanten is daarbij in de steden een zaak

¹⁵¹ Hoofdstuk V, art. 11 naar de editie van J.F.Gerhard Goeters, *Die Beschlüsse*, Düsseldorf 1968, S. 15.

¹⁵² *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 19.

¹⁵³ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 32. Vgl. de tekstuitgave van Van 't Spijker in: D. Nauta e.a. *De Nationale Synode 1578*, p. 143 sub 4.

¹⁵⁴ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 53; vgl. de tekstuitgave van Van 't Spijker, in: J.P. van Dooren e.a., *Middelburg 1581*, p. 82 sub 4.

¹⁵⁵ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 68.

¹⁵⁶ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 65. Hier dienen ook genoemd te worden de art. 5 en 8 over predikanten waar sprake is van de rol van de magistraat bij binnenkomst in en vertrek uit de gemeente.

van Burgemeesters en vroedschap, die een commissie van vier personen belasten voor dit werk. Deze commissieleden "bevelen" de dienaren en ouderlingen van de kerk ook vier leden aan te wijzen. Deze acht mannen gaan vervolgens aan het werk om een voordracht te doen aan het College van Burgemeesters en vroedschappen, dat daarover mag beslissen. Bij positieve beslissing volgen dan examinatie e.d., bij negatieve beslissing kan de commissie opnieuw aan het werk voor een andere voordracht. De eindbeslissing ligt dus bij de overheid. Voor de dorpen is een aangepaste regeling in art. 2 gegeven, om ook een commissie van vier politieke personen en vier kerkelijken samen te stellen voor dit werk. Tevens is er in dit artikel een regeling voor de rechten van heren of ambachtsheren van heerlijkheden. Daar heeft de ambachtshere na commissiewerk de eindbeslissing; indien de voorgestelde kandidaat hem niet bevalt, kan de commissie opnieuw beginnen. Ook in het examen is de rol van de overheden vastgelegd, deze gecommiteerden moeten bijzonder het leven van de kandidaat toetsen "of hy is van goeden zeden / ende hem onberispelijck heeft ghedraghen ...".¹⁵⁷

De art. 4-9 regelen de eed van de predikanten en hun verhouding tot de burgerlijke overheden. Zij moeten in het aannemen van hun dienst "sweeren aen handen vanden Magistraet vande Steden / Hooft-Officier vanden platten Lande / Particuliere Heeren / ofte Ambachts-heeren respectie / ofte hare ghecommiteerden" over de leer, de kerkorde, hun levenswandel, trouwe dienst tot eenheid en opbouw van de gemeente en hun trouw aan de overheden en overheidsbepalingen.¹⁵⁸ Hier zien wij de grondlijnen van de staatskerkorde van 1583 terugkomen in allerlei bewoordingen, zij het met varianten. De geest is dezelfde, grote invloed van de overheden, stedelijk, lokaal en in de heerlijkheden.¹⁵⁹

Ook de verkiezing van ouderlingen en diakenen wordt meer een overheidszaak in de kerkorde van Den Haag (1591). Hier is een analogie met de aanpak van art. 1 rond de beroeping. De ouderlingen en diakenen moeten ook een belofte afleggen inzake hun ambtswerk.¹⁶⁰

2.3.2 Huwelijk

Rond de huwelijksbepalingen maakt Wezel (1568) geen melding van de overheden. In de acta van Emden (1571) is in de huwelijksbepalingen, art. 22-24, geen melding gemaakt van de overheid. In de particuliere vragen daarentegen wel, bijvoorbeeld in vraag 21 met betrekking tot de bloedverwantschap wordt aangeraden zich als kerk aan te sluiten bij de wetten en inzettingen der lokale overheid, anders zou dat verregaande gevolgen kunnen hebben voor de erkenning van het huwelijk en het wettelijk kinschap.¹⁶¹

---

¹⁵⁷ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 86-89 voor de art. 1-3.

¹⁵⁸ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 89/90.

¹⁵⁹ Zie H.J. Royaards, *o.c.*, p. 337-344. Daar geeft de betreffende auteur ook een tekstvergelijking tussen 1583 en Den Haag (1591). In art. 2 heeft Den Haag (1591) een aanvulling m.b.t. (ambachts)heren, deze bepaling ontbreekt in de staatskerkorde van 1583. Ook rond het examen en de eed zijn enige aanpassingen te constateren bij vergelijking van 1591 met de staatskerkorde van 1583.

¹⁶⁰ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 90-92, resp. art. 11-15. Waarin eveneens sprake is van een verantwoording van het financiële beleid door de diakenen aan de kerkenraad, gedeputeerden van de magistraat en gemeente (zie art. 15). Voor de veranderingen t.o.v. de staatskerkorde van 1583, zie H.J. Royaards, *o.c.*, p. 345-348. De kerk oefent zedelijke drang uit op haar ambtsdraggers (vgl. bijvoorbeeld Middelburg 1581, art. 8, 16 en 18, daar wordt het "Ampt" omschreven van de dienaren, ouderlingen en diakenen). De staat wil krachtiger waarborgen eisen.

¹⁶¹ *Die Akten Emden*, J.F.Gerhard Goeters, herausg., S. 68/70. Zie voor een andere huwelijkskwesie in de particuliere vragen, vraag 8, *o.c.*, S 58.

De kerkorde van Dordrecht (1574) heeft in art. 83-89 vele huwelijksbepalingen waarbij een plaats ingeruimd is voor de overheid. Als mensen voor hun huwelijk samenwonen, dienen zij berispt te worden. Blijven zij ongehoorzaam, dan zal men - volgens art. 83 - die "der Overheydt aengeven." "Men sal oock niet lichtvaerdiglijk tot de hooghe Overheydt gaen / voor datmen voor de ordentlijke Overheydt zijn devoir ofte beste ghedaen heeft."¹⁶² Als er geen duidelijk bewijs is van ouderlijke goedkeuring van een huwelijk of van het overliden van een eerdere huwelijkspartner "soo sullen de partijen die de Overheydt aengheven / ende der selver Consent den Dienaren over-brenghen."¹⁶³ Opvallend is ook art. 88, dat wijst op het rooms-katholieke optreden rond echtscheiding, waarbij de overheid buiten spel werd gezet. Het artikel luidt: "Overmits de Officialen des Antichrists in 't Pausdom / d'authoriteyt ende 't recht der Overheydt int Echt scheyden aen hen getrocken hebben / soo sal de Overheydt uyt Godts Woort van den Dienaers ghebeden ende vermaent worden / datse naer uytwijzen des Woorts Gods ende andere Wetten / die helpen / welcke in soodanighe saken haere hulpe behoeven ende begheeren."¹⁶⁴ Artikel 89 bevat een nadere bepaling om via de overheid voor de onschuldige partij bij overspel "een uytspake van Scheydinghe" te verkrijgen, of zo de overheid dit weigert, te pogen via de kerkenraad een oordeel over de zaak te ontvangen. Als het ook zo niet gelukt, dan moet de kerkenraad "vermanen in een ander plaetse te trecken / daerse de hulpe der Overheydt ghenieten can."¹⁶⁵ Uit deze bepalingen blijkt hoezeer de kerk oog had voor rechtszekerheid rondom huwelijk en echtscheiding, daarbij was veelal de rol van de overheid onmisbaar.

De kerkorde van Dordrecht (1578) bevat evenzeer vele huwelijksbepalingen, waarbij in een aantal artikelen de overheid een rol speelt. Zo handelt art. 84 over graden van bloedverwantschap, waarbij de overheid betrokken zal worden om te komen tot een goede regeling. Zolang die er nog niet is, dient men zich te houden aan de overheidswetgeving. Het hertrouwen van de weduwen wordt in art. 89 belicht vanuit Gods Woord, maar tevens vernemen wij daar "Bysonder / dewijle by Keyserlijcke Rechten haer een Rouw-jaer / dat is een tijdt van neghen Maenden voor-gheschreven is."¹⁶⁶ In geval van overspel - als verzoening niet mogelijk blijkt te zijn - wijst art. 90 op de noodzaak om de verongelijkte partij mee te delen, "datse sonder het oordeel ende authoriteyt der Overheydt niet weder houwelijcken moghen."¹⁶⁷ Als dat ter plaatse niet lukt moet men elders pogen dit oordeel van de overheid te verkrijgen. In huwelijkszaken blijkt de kerk te hechten aan samenwerking met de overheid. Daarvan getuigt ook art. 91: "Wanneer in houwelijcxsche saecken eenighe groote swaricheydt voor-valt / soo sal de Overheydt ghebeden worden / datse twee ofte drie van den haren ordineren / die met den Dienaren der Classen de selve swaricheydt ter neder legghen."¹⁶⁸

Middelburg (1581) regelt ook huwelijksaangelegenheden. De art. 56 en 57 houden zich bezig met het hertrouwen van weduwen en de kwestie van overspel gevolgd door een nieuw huwelijk. Daarbij speelt de overheid een rol. Art. 57 stelt o.a.: "soo sal hem den Kercken-Raet / wanneer hy

---

¹⁶² *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 28.

¹⁶³ *Ibidem*.

¹⁶⁴ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 29.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 48. Vergelijk ook de tekstuitgave van Dordrecht (1578) van de hand van W. van 't Spijker in: D. Nauta e.a., *De Nationale Synode 1578*, p. 161 sub 89.

¹⁶⁷ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 48.

¹⁶⁸ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 49. Vgl. de tekstuitgave van Van 't Spijker in: D. Nauta e.a., *De Nationale Synode 1578*, p. 161 sub 91.

den Eebroeck Wettelijck voor de Overheydt gheprobeert heeft / verclaren dat sulcx in den Woorde Gods gheoorloft zy."¹⁶⁹

Den Haag (1586) heeft de noodzaak ingezien van meer uniformiteit in huwelijkszaken en de samenwerking van kerk en overheden daarbij. De kerk moet vooralsnog blijven bij haar eerdere bepalingen "tot dat by der hoogher Overicheydt (diemen daer toe met den eersten sal versoecken) een Generale ordinantie met advijs der Kercken-Dienaren daer op gemaect sal zijn / tot de welcke dese Kercken-ordeningh haer in dit stuck refereert."¹⁷⁰

Resoluut is de taal van Den Haag (1591) aangaande huwelijkszaken. Zowel magistraten als kerkendienaars en alle ingezetenen van Holland en West-Friesland moeten zich "reguleren naer inhoudt vanden Placcate van politie ghepubliceert / in date den eerste Aprilis Anno 1580. lest leden."¹⁷¹

2.3.3 De tucht

De kerkelijke tucht is voor Wezel (1568) onopgeefbaar, deze gaat terug op Christus en diens leer, op de apostelen en de kerkelijke praktijk van oudsher en de huidige dagelijkse ervaring.¹⁷² In de opsomming van censurabele zonden van de dienaren wordt vermeld "und der bürgerlichen Ahndung unterliegende Gotteslästerung". Tevens is na een lange rij sprake van "und jede bürgerliche Strafe unterworfene Gewaltanwendung".¹⁷³ Men is zomaar niet klaar met de zonden van dienaren getuige de zeer uitvoerige opsomming in artikel 15 van minder ernstige aard, maar wel degelijk te bestraffen, variërend van nieuwsgierigheid, onnutte geschiedenissen, pronkzucht in preken, speculatie en allegorie, nieuwigheden, luiheid in het studeren, gevoeligheid voor pluimstrijkerij, tot vuile taal en vele andere zonden van de tong. Ook de onenigheid in de huishouding en de overdaad in kleding, tafel e.d. worden met name genoemd.

Emden (1571) besteedt uitvoerig aandacht aan de tucht (art. 25-34). Er is in art. 27 sprake van heimelijke zonden die "der ghemeynen welvaart ofte der kercken eenighe merckelicke schade ende verderfenisse toebrenghen mochten, als daer sijn verraderijen ofte verleydinghe der sielen, die sal men den kerckendienaer aensegghen, op dat men nae sijnen raet toe sie, wat hier in te doen staet."¹⁷⁴ Men blijkt wel degelijk oog te hebben voor schade die aan de staat (republicae) kan worden berokkend. In art. 32 handelt Emden over zware zonden "die door die autoriteyt ende 't ghewelt der overicheyt behoren gestraft te worden".¹⁷⁵ Ook bij de tucht over de ambtsdragers, komen in art. 33 zonden aan de orde die "door de macht der overicheit ghestraft" behoren te worden.¹⁷⁶

De kerkorde van Dordrecht (1578) gaat rond de tucht o.a. in op de relatie met de burgerlijke straf. Artikel 92 onderstreept dat de christelijke straf geestelijk is "ende niemant van de straffe der

¹⁶⁹ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 61; vgl. de tekstuitgave van Van 't Spijker, in: J.P. van Dooren e.a., *Middelburg 1581*, p. 89 sub 57.

¹⁷⁰ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 75 art. 63.

¹⁷¹ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 94. De staatskerkorde van 1583 was qua huwelijksbepalingen veel uitgebreider. Het artikel 24 van 1591 grijpt terug op de tekst van artikel 23 van de staatskerkorde. Deze staatskerkorde van 1583 heeft echter daarnaast nog vele nadere huwelijksbepalingen (art. XXIV-XXXVIII), zie de editie van H.J. Royaards, o.c., p. 354-360.

¹⁷² Hoofdstuk VIII, art. 1.

¹⁷³ Hoofdstuk VIII, art. 14 naar de editie van J.F.Gerhard Goeters, *Die Beschlüsse*, S. 21.

¹⁷⁴ *Die Akten Emden*, J.F.Gerhard Goeters, herausg., S. 30/32.

¹⁷⁵ *Die Akten Emden*, J.F.Gerhard Goeters, herausg., S. 36.

¹⁷⁶ *Die Akten Emden*, J.F.Gerhard Goeters, herausg., S. 36.

overheydt bevrijt: alsoo wordt oock boven de Burgherlijcke Straffe de Kerckelijcke straffinghe nootsaeckelijck vereyscht / om den sondaer met Godt ende zijn naesten te versoenen / ende de erghernisse uyt de Ghemeente Christi wech te nemen."¹⁷⁷

De Dordtse kerkorde van 1578 handelt in de artikelen 98 en 99 over zware zonden van gemeenteleden en openbare grove zonden van ambtsdragers, die ook voor de overheid strafwaardig zijn. Toch mag juist dan geestelijke bestraffing niet achterwege blijven.

De art. 58 en 64 van Middelburg (1581) liggen helemaal in de lijn van de kerkorde van Dordrecht (1578) rond de tucht, inzake relatie met burgerlijke strafoefening.

Den Haag (1586) meldt ook rond de kerkelijke tucht - die geestelijk van karakter is - dat deze geen vrijwaring geeft "vande borgherlijcken gherichte ende straffe der Overheydt..."¹⁷⁸

De kerkorde van Den Haag (1591) grijpt ook diep in voor wat betreft de tuchtoefening door de kerk. Van groot gewicht is daarbij de rol van de overheden rond de "uyterste remedie", namelijk de afsnijding. Als na verschillende stappen geen boetvaardigheid optreedt "soo sullen die vanden Kercken Raet t'selfde de Magistraet / dat is Burghemeesteren / ende Schepenen inde Steden / ofte den Hooft-Officier met zijne mannen / ofte Rechters ten platten Lande aengheven / ende by henlieders consent tot de uysterste remedie / te weten de openbare ende naemcundighe afsnijdinghe comen." Bij verschil van mening tussen de magistraat en de kerkenraad, moet de zaak door de eerstvolgende P.S. worden afgehandeld. De overheid tekent aan: "ende alsulcken ghetal van Ghedeputeerden als ons goet duncken sal tot die saecke daer by te voeghen / om by ghelijcke stemminghe ghetetermineert ende uyt-spraecke daer van ghedaen te worden."¹⁷⁹ In geval van een leerstellige kwestie met een predikant beslist de P.S., volgens art. 35, over de inhoud van het geschil, de afsnijding blijft mede een zaak van de gecommiteerden van de overheid. Bij tuchtoefening over ouderlingen en diakenen door de kerkenraad, dient deze bij afzetting dat te doen "met advijs vanden Magistraet".¹⁸⁰

2.3.4 Reformatie van het leven

Het slot van de artikelen van Wezel (1568) vermeldt, dat wanneer er in Nederland door Jezus Christus rijkere vrucht van Zijn genade uitgestort wordt, het vrij staat deze artikelen aan te passen "in bezug auf das, was eine fromme Reformation der Obrigkeit angeht, als auch in bezug auf das, was das Gedeihen der Kirche betrifft..."¹⁸¹

---

¹⁷⁷ *De Kercken-ordeningen*, Delf 1612, p. 49. Vgl. de tekstuitgave van Van 't Spijker in: D. Nauta e.a., *De Nationale Synode 1578*, p. 163 noot 38. Van 't Spijker maakt daar melding van de nauwe aansluiting bij de synode van Emden (1571). "Het beginsel was in Emden vastgelegd in overeenstemming met de gevoelens die in de gereformeerde traditie werden aangehangen. De synode heeft de kerkelijke tucht omschreven als een noodzakelijk kerkelijk, d.i. geestelijk middel, dat naar de instelling van Christus gebruikt dient te worden, ook waar de overheid tot Reformatie is overgegaan. Dit artikel is een korte samenvatting van de Remonstrantie die vanwege de Synode van Rotterdam (1575) werd ingediend bij de Staten van Holland en Zeeland, vgl. Reitsma van Veen, II, blz. 159vv."

¹⁷⁸ *De Kercken-ordeningen*, Delf 1612, p. 75. Art. 72 sluit in de tucht over ambtsdragers nauw aan bij Middelburg (1581) en Dordrecht (1578).

¹⁷⁹ *De Kercken-ordeningen*, Delf 1612, p. 97/98 art. 34. In deze materie is vrijwel woordelijk aangesloten bij de staatskerkordes van 1583, zie H.J. Royaards, *o.c.*, p. 365/366.

¹⁸⁰ *De Kercken-ordeningen*, Delf 1612, p. 98 art. 36.

¹⁸¹ Hoofdstuk VIII, art. 22 naar de editie van J.F.Gerhard Goeters, *o.c.*, S. 23.

2.3.5 Registratie

Wezel (1568) hoofdstuk VI, artikel 5 wijst op de noodzaak van een doopregister en registratie van gestorven gemeenteleden. Het is ten hoogste dienstig voor kerk en staat. Zo ziet ook de kerkorde van Dordrecht (1574) in artikel 7 een rol voor de kerk in het optekenen van doop, trouwen, belijdenis en sterven. Daarnaast wordt gemeld: "...ende de Overheden bidden/ datse de graefmakersen/ ofte andere die last daer van hebben/ bevelen willen/ Boeck te houden van alle die sterven/ op dat men/ altijd alst noot doet/ vereyschen mach wie daer ghestorven is."¹⁸²

Op een particuliere vraag van de Franse gemeente van Antwerpen inzake een vermoedelijk overlijden van een echtgenoot in de oorlog gaat de synode van Emden (1571) in door te wijzen op een drietal mogelijkheden die de betreffende vrouw kan benutten om rechtszekerheid te krijgen. In die drie mogelijkheden speelt de magistraat de hoofdrol. De vrouw mag zelfs zo nodig een plaats kiezen waar de overheid met hulp en autoriteit de zaak wil bevorderen.¹⁸³

2.3.6 Geldzaken

De veertiende van de particuliere vragen van Emden (1571) houdt zich bezig met het probleem: "of het een broder vrij staet, coopmanschap te drijven met ander vorsten munte, de selve te gieten of te doen, dat se ghesmolten ende ergher ghemaect worden..." Uit het antwoord blijkt, dat de overheid ter plaatse zulks soms door de vingers ziet. Toch stelt het antwoord, dat dit "teghen die rechtverdicheit ende de liefde strijdt ende dien, die de reyne religie bekennen, niet toe en behoort."¹⁸⁴ Hier blijkt duidelijk, dat men in het handelen van de belijders in de kerk vaak strengere normen aanlegde dan door de overheid gehanteerd.

2.3.7 Kerkelijke zaken en geen politieke zaken op de vergaderingen

De kerkorde van Dordrecht (1574) wijst erop alleen te verhandelen hetgeen kerkelijk is. Toch zijn er soms overlappingsen, vandaar in art. 5 de aantekening: "Ende die dinghen die ten deele Kerckelijck / ende ten deele Politicq zijn (ghelijck als veel in houwelijcx saken ende andersins voor-vallen) soo daer eenighe swaricheyt in is / sullen sy het oordeel ende d'authoriteyt der Overheyt aensoecken."¹⁸⁵

De Dordtse kerkorde van 1578 gaat in art. 17 eveneens in op deze kwestie, waarbij zaken ter vergadering "eensdeels Kerckelijck / eensdeels Politicq zijn" zoals sommige huwelijkszaken. De oplossing is als volgt: "het verschil dat daer over ontstaet / sal by der Overheyt ende Kercken-Raet t'samen gheeyndicht worden."¹⁸⁶

---

¹⁸² *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 14.

¹⁸³ *Die Akten Emden*, J.F.Gerhard Goeters, herausg., S. 66. Zo'n regeling is o.a. van belang indien de vrouw zou willen hertrouwen.

¹⁸⁴ *Die Akten Emden*, J.F.Gerhard Goeters, herausg., S. 64.

¹⁸⁵ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 14.

¹⁸⁶ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 35, vgl. de tekstuitgave van Van 't Spijker in: D. Nauta, *De Nationale Synode 1578*, p. 148 sub 17 met noot 15. Vergelijk ook Middelburg 1581 art. 21 kerkelijke zaken dienen op kerkelijke wijze te worden verhandeld, daarbij sluit aan art. 27 van Den Haag (1586): "geen ander dan Kerckelicke saecken ende t'selfde op Kerckelijcke wyse ghehandelt..." Zie ook: Den Haag (1591) art. 28.

2.3.8 Samenwerking in armenzorg

De kerkorde van Dordrecht (1574) gaat o.a. in art. 29 en 36 in op een eventuele samenwerking tussen diakenen en overheid en de gevolgen daarvan voor de verkiezing en de verantwoording van het beleid.¹⁸⁷

2.3.9 Samenwerking in scholen

In art. 22 gaat de kerkorde van Dordrecht (1574) uitgebreid in op de taak van de kerk inzake de scholen. Goede scholen zijn van belang "tot den dienst der Kercken ende Politien". Er moet een kerkelijk, classicaal scholenplan worden ontworpen. Men dient consent van de overheid te verkrijgen voor het aanstellen van schoolmeesters en hun bezoldiging van overheidswege. De kerk moet toezien op leer en leven van de schoolmeesters, bij problemen daaromtrent moeten de predikanten "de Overheydt bidden datse gheweert ofte afgeset worden." Lukt het niet via de lokale overheden, dan moeten de predikanten "by der Hooghe Overheydt aensoecken ende de sake voort-drijven."¹⁸⁸

De kerkorde van Dordrecht (1578) maakt in art. 48 melding van de noodzaak om "sommighe Studenten van goeder hope / door de Overheydt / ofte andere particuliere personen " in de "grootte Scholen" te doen onderhouden, om later in de dienst des Woords te worden ingeschakeld.¹⁸⁹

Ook rond de scholen en hun bemanning legt de kerkorde van Den Haag (1591) veel meer het accent op de taak van de overheden hierbij. Hier zien wij duidelijk een verschuiving optreden als wij de tekst van art. 39 Den Haag (1591) leggen naast hierboven genoemde artikelen van vroeger datum. Alleen bij de toetsing van de zuiverheid van schoolmeesters in de leer worden de dienaren nog betrokken. Verder is het allemaal zaak van de verschillende overheden. Die moeten hun taak ten aanzien van het gehalte van het onderwijs wel serieus nemen gezien de dreiging: "op pene / dat indien by conniventie vanden Officieren bevonden wort / dat van nu voortaan eenighe ongequalificeerde totte voorsejde Scholen worden ghestelt ofte ghedooght / de voornoemde Officiers daer over arbitralijck ghestrafft sullen worden."¹⁹⁰

2.3.10 Samenwerking rond biddagen en feestdagen e.d.

De kerkorde van Dordrecht (1578) maakt in art. 74 melding van "Vasten met bidden" in tijd van oorlog, pestilentie, dure tijd en zware vervolging der kerken. Zo'n dag komt tot stand "door raet der Kercken / ende bewillinghe der Overheydt / soo dat gheschieden can..."¹⁹¹

De voormelde kerkorde spreekt ook over de afschaffing van de feestdagen in art. 75. Dit is geen zaak van de kerken alleen. Er zijn immers naast de zondag feestdagen die "door autoriteyt van de Overheydt onderhouden worden" en dan worden een aantal feestdagen opgesomd. Het gevaar van de "onnuten ende schadelijcken ledighganck" dient ondervangen te worden met preekdien-

---

¹⁸⁷ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 19 en 20. De kerkorde geeft ook bepalingen over de beste wijze van collecteren, zie art. 49 en 50. De deurcollecte verdient daarbij verre de voorkeur. Onder de dienst kan het collecteren "tot groote hindernisse des Dienstes" leiden.

¹⁸⁸ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 17/18.

¹⁸⁹ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 41, zie ook art. 49 over de bijzondere oefening van theologiestudenten onder leiding van de predikanten. Vgl. de tekstuitgave van Van 't Spijker in: D. Nauta e.a., *De Nationale Synode 1578*, p. 153 sub 48 en 49 met noot 19.

¹⁹⁰ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 99 art 39 "Vande School-Meesters".

¹⁹¹ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 45/46.

sten. Maar het liefst zag de kerk de feestdagen die niet op zondag vallen afgeschaft, dat blijkt ook duidelijk uit de inzet en het einde van art. 75.¹⁹²

De kerkorde van Dordrecht (1578) maakt in art. 57 over de avondgebeden melding van de rol van de overheden. Wanneer men wil komen tot gewenste afschaffing "salmen het advijs des Classis / ende der Overheydt der Ghereformeerde Religie hier over ghebruycken."¹⁹³

Middelburg (1581) spreekt in art. 49 ook rond de biddagen van "met bewillinghe der Overheydt doende professie van de Ghereformeerde Religie aenghestelt..."¹⁹⁴ De kerkorde van Middelburg 1581 maakt ook melding van de wenselijkheid van afschaffing van feestdagen. Daartoe moeten de gemeenten "by haer Overheden aenhouden", waar nodig dient de lediggang met prediking te worden opgevangen.¹⁹⁵

Den Haag (1586) geeft in art. 59 rond biddagen de volgende bepaling inzake de overheidsrol daarbij: "... de Overheydt bidden dat door haer autoriteyt ende bevel openbaer Vast ende Biddaghen aenghestelt ende gheheylight moghen werden."¹⁹⁶ Inzake de gewenste afschaffing van overtollige feestdagen meldt dezelfde kerkorde in art. 60 "door bevel der Overheden..."

De kerkorde van Den Haag (1591) maakt in art. 22 melding dat de bid- en vastendagen "by der Overheydt verordonneert sullen worden". Eerdere kerkordes (o.a. Middelburg (1581) en Dordrecht (1578) zagen dit als een taak van kerk en overheid samen). Den Haag (1586) spreekt van een verzoek door de kerken aan de overheid. In de kerkorde van Den Haag (1591) verordent de overheid. Hier valt een verschuiving te constateren ten gunste van meer overheidsinvloed. Het afgezonderd karakter van de biddag wordt in art. 22 nader onderstreept: "ende dat ten selfden tijde een yghelijck hem wachten sal / gheduerende de Predicatie / in eenighe herberghe te comen / ofte yet zijn ambacht ofte coopmanschap aengaende te hanteeren."¹⁹⁷

2.3.11 Gecommitteerden van de overheden op kerkelijke vergaderingen

Daarvan maakt voor het eerst Den Haag (1586) melding in de art. 34. Naast de bekende opbouw van de kerkenraad uit Dienaren des Woords en ouderlingen (eventueel ook in kleine kerkenraden diakenen - zie art. 35) is er in deze kerkorde ruimte geschapen voor de aanwezigheid van overheidsgecommitteerden. "Ende sal oock de Magistraet vande plaetse respectivelijck / indient haer gheliefte / een ofte twee van den haren / wesende Litmaten der Ghemeente by den Kercken-Raet moghen hebben / om te aenhooren ende mede vande voorvallende saecken te delibereren."¹⁹⁸

In dit stuk van zaken heeft de kerkorde van Den Haag (1591) verder lijnen willen trekken. Niet alleen komen gecommitteerden in de kerkenraad (art. 29) aan de orde, maar ook in de classis (art. 30) en in de P.S. (art. 31). De omvang van hun commissie is als volgt omschreven: "...om op

---

¹⁹² *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 46.

¹⁹³ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 42, vgl. de tekstuitgave van Van 't Spijker in: D. Nauta e.a., *De Nationale Synode 1578*, p. 154/155 sub 57 en noot 25. Alle accent dient immers te vallen op de gewone kerkdienst en op de noodzaak van huisgodsdienst. Vgl. ook Den Haag (1586) art. 57, waar naast de classis ook de overheid "de Ghereformeerde Religie toegheedaen" betrokken wordt bij de afschaffing van de avondgebeden, zie: *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 74. Toch klinkt in dit artikel meer waardering door, namelijk dat de avondgebeden "in veel plaetsen vruchtbaer bevonden worden".

¹⁹⁴ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 60; vgl. de tekstuitgave van Van 't Spijker in: J.P. v. Dooren e.a., *Middelburg 1581*, p. 88 sub 49.

¹⁹⁵ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 60; vgl. de tekstuitgave van Van 't Spijker, in: J.P. v. Dooren e.a., *Middelburg 1581*, p. 88 sub 50.

¹⁹⁶ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 74.

¹⁹⁷ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 94.

¹⁹⁸ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 70.

alles opsicht te hebben / ende te helpen adviseren (ist noot) ende dat aldaer ghehandelt sal worden dat alle saecken inde Kercke met goede ordre / ende tot meeste stichtinghe aengherecht / ende dat alle ergernissen onder de Ghemeente gheresen / ofte te rijsen / wegh ghenomen ende voorghecomen moghen worden."¹⁹⁹ Hier zijn de grondlijnen van de staatskerkorde van 1583 gevolgd met kleine variaties.²⁰⁰ Deze verregaande overheidsinmenging in kerkelijke vergaderingen is door vele kerkelijken voortdurend afgewezen. Hier ligt een groot punt van wrijving tussen kerk en staat.

2.4 Samenvatting

De stem van de auteur uit 1612 (zie 2.2.1) draagt in zich de spanning van die tijden. De Voorrede behelst een heldere uiteenzetting van het onderscheid tussen de burgerlijke en de kerkelijke regering en beider afzonderlijke wetgeving. De beide regeringen hebben elk hun afzonderlijke bijeenkomsten en vergaderingen nodig voor de uitoefening van hun taak. Jezus Christus is het *soeverein Hoofd der kerk*, die haar regeert door Zijn Woord. Deze auteur heeft het gedachtegoed van de contraremonstranten uit zijn dagen verwoord. Zijn kerkelijk standpunt aangaande het goed recht van de kerk mag helder worden genoemd.

De verhouding tussen Wezel en Emden is door D. Nauta helder onder woorden gebracht.

De Artikelen van Wezel en de acta van Emden hebben beide voor Nauta een duidelijk calvinistisch stempel. Beide vergaderingen hadden één doel voor ogen: "Zowel te Emden als te Wezel ging het erom de eenheid der kerken te bewerkstelligen en te verzekeren, in gebondenheid aan de Gereformeerde belijdenis."²⁰¹ Wel heeft Nauta oog voor het verschil in geaardheid van de beide kerkelijke vergaderingen. Wezel was een convent van particuliere personen en Emden een synode van officiële afgevaardigden, toch moet dit niet leiden tot een devaluering van Wezel. Dit verschil heeft wel de toon van het spreken beïnvloed, Emden kon meer voorschrijven en opleggen dan Wezel. Wezel zag zich in die fase van ontwikkeling geroepen grondlijnen te trekken voor eenheid in het zich ontwikkelend kerkelijk leven. Emden kon uitgaan van een geordend kerkelijk leven en zag zich geroepen tot nadere regelingen. Zo hebben beide vergaderingen in elkaars verlengde gelegen en elkaar aangevuld.

Terecht is door Van 't Spijker gewezen op de politieke implicaties van de keuze in Emden voor de Confessio Belgica met een uitgesproken gereformeerd karakter. De zelfstandigheid van de kerk - op grond van de Schrift - heeft reeds in Emden (1571) rond de confessionele keuze voor de gereformeerde belijdenis een duidelijk profiel gekregen. De keuze kwam tot stand ondanks politieke druk, die richting de Augustana stuwde.

De kerkordelijke inspanningen van latere synoden werden door de overheid niet zo maar gehonoreerd. Approbatie door de Staten van door de kerken zelf ontworpen kerkordes, was geen eenvoudige zaak in die dagen. Uit de Leidse kritische noten (2.2.8) blijkt hoe gevoelig de

---

¹⁹⁹ *De Kercken-oringhen*, Delf 1612, p. 96. Ook is er een regeling in art. 32 omtrent de zwijgplicht van de gecommiteerden, die overigens niet geldt binnen hun eigen burgerlijk college waar ze deel van uit maken: "Wel-verstaende dat die vanden Magistraet vry sal staen aen haer-lieder Collegien te rapporteren t'ghene sy bevinden sullen der Overheyt aen te gaen.", *ibidem*, p. 97.

²⁰⁰ Zie H.J. Royaards, *o.c.*, p. 362-364. Reeds daar zijn de gecommiteerden naar de diverse kerkelijke vergaderingen geregeld.

²⁰¹ D. Nauta, *Opera Minora...*, Kampen 1961, p. 54.

problematiek ligt. Het is een spanningsveld rond competentie, bedoelingen en wettigheid van synoden en hun kerkordes enerzijds en overheden anderzijds. Bijzonder gevoelig blijken punten als benoemingen van predikanten, schoolmeesters e.a. en kerkelijke regelingen rond het huwelijk. Hier acht de magistraat van Leiden zich ten zeerste verkort in haar rechten. Door alles heen speelt de afwijzing van dwang over het geweten en de angst voor een nieuwe geestelijke jurisdictie door de kerkelijken, die erger zou kunnen worden dan het pausdom van weleer. Wij horen hier een grondige afkeer van synodale vergaderingen en hun bepalingen. Men acht deze voort te komen uit machtsstreven.

In het ontwerp van 1583 slaat de slinger door naar grote(re) staatsinvloed in de kerk. In de kerkorde van 1586 van Den Haag zien wij de tegengestelde beweging, zo veel mogelijk uitsluiting van staatsinvloed. In deze periode van betrekkelijk prille staatsvorming en sterk wisselende omstandigheden blijkt (nog) niet één van de beide partijen een definitieve doorslag te kunnen bewerken. Na 1586 blijkt de pendelbeweging in de K.O. van 1591 weer duidelijk de andere richting uit te gaan.

In een aantal relevante themata (2.3) zien wij reeds iets van de grondstructuur van het kerkelijke denken aangaande de verhouding kerk en staat. De spanningen zijn tastbaar in de reeds eerder gesignaleerde pendelbeweging. De kerk heeft naar gereformeerde opvatting oog voor haar plaats in alle verbanden van de samenleving. De Staten streven er zoveel mogelijk naar de invloed van de kerk in te perken, door het overheidsgezag in kerkelijke zaken op kardinale punten vast te leggen, althans te streven naar een wettelijke basis daarvoor. De eerste decennia heeft dit veel spanningen gegeven en veelal geleid tot grote onduidelijkheden qua competentie van beide partijen. Derhalve kan de kerkordelijke structuur in de onderzochte periode niet eenduidig worden genoemd.

3 KERK EN STAAT: DIVERGERENDE VISIE OP DE PREDIKANT

3.1 Inleiding

Daar in de gereformeerde kerk van die tijd de prediking een centrale rol ging spelen, richten wij ons eerst op de invloed van de overheden op de predikanten. Op allerlei wijzen blijken de dienaren des Woords in die tijd van opbouw, al of niet gevraagd, geconfronteerd te zijn met overheidsbemoeienis. Wij neigen er zelfs toe om te spreken van een zekere bevoogding van de predikanten door de Staten.

3.2 De kerkelijke praxis

In dit hoofdstuk zullen wij onze aandacht vooral richten op de kerkelijke praktijk. Zo komt een breed onderzoeksterrein voor onze aandacht. Allereerst bezinnen wij ons op de opleiding van de predikanten en bijzonder de betrokkenheid van de overheid daarbij. Vervolgens letten wij op het beroepingswerk, waarin kerk en overheden soms samenwerken, maar ook heel vaak elkaar als concurrenten bestrijden. Nauw hiermee verwant is de in die tijd op vele plaatsen heersende praxis van het patronaats- en collatierecht. Ook zullen wij aandacht geven aan de predikanten die in een bijzondere tak van arbeid werkzaam zijn, zoals de legerpredikanten. De materiële verzorging van de predikanten, predikantsweduwen en -wezen vraagt om nader onderzoek, daar juist de financiële bemoeienis van de overheden grote invloed heeft gehad op de zelfstandigheid van de kerk. De kerkelijke vergaderingen werden bijgewoond door gecommitteerden van de overheden, hetgeen op diverse punten de besluitvorming diepgaand heeft beïnvloed, zoals later zal blijken.

In al deze zaken boeit ons bijzonder de rol die de overheden hebben gespeeld. Er is vrijwel geen terrein denkbaar waar staat en kerk elkaar niet raken in deze tijd van opbouw. Het is veelal een aftasten en zoeken naar nieuwe kaders. De opbouwfase van beide grootheden, staat en kerk, maakt de onderzochte periode tot een bijzonder boeiende. In die tijd werden structuren gevormd die de eeuwen hebben getrotseerd, al of niet tot tevredenheid van de beide partijen. Wij komen een stuk wordingsgeschiedenis op het spoor in een veel bewogen tijd, waarin veel nog volop in beweging is.

3.2.1 De opleiding

3.2.1.1 Tekort aan dienaren

In de acta van de Provinciale Synoden van Noord- en Zuid-Holland, speelt vooral de Academie van Leiden een belangrijke rol inzake de predikantsopleiding. In de periode die ons onderzoek beslaat, is er nog veel gebrek aan goed opgeleide predikanten.¹ Het ontbrak menig man niet aan interesse om als predikant te functioneren. Vooral in de eerste tijd na de doorbraak van de Reformatie in de Nederlanden was het gevaar van mannen die zich indrongen in de dienst

---

¹ Van Deursen, *Bavianen*, p. 34/35.

actueel.² Er zijn in de acta vele plaatsen aan te wijzen die handelen over de problematiek van onwettige dienaren, de zogenaamde lopers. Soms betreft het een rooms-katholiek geestelijke, die in het geheel niet of nauwelijks vertrouwd is met de gereformeerde leer. Zo horen we in de acta van Amsterdam, sept. 1578, van problemen met een pastoor op het eiland Schelling.³ Hij is gekomen uit Friesland en heeft zich op Schelling "in den dienste oncristelycken ingedrongen".⁴ Hier moet volgens de P.S. tegen opgetreden worden. Men zal de Heren Staten verzoeken "dat hen gelieve den paep aldaer van den dienste te weren..."⁵ Tevens zal aan de Heren Staten worden voorgesteld om ds. Suffridus de Oisthuysen daarheen te zenden "om het rycke Jesu Christi aldaer te beginnen op te bouwen..."⁶

Niet alleen mensen van rooms-katholieken huize lieten zich nogal eens kritisch uit over het gehalte van het predikanten-corps in de Nederlanden rond 1570-1620. Ook een man als ds. Caspar Coolhaes had grote twijfels.⁷

Rond 1600 is er nog een opmerkelijk tekort aan predikanten in de grensgebieden. Vele acta van de P.S. van Zuid-Holland getuigen daarvan.⁸ Met betrekking tot het Land van Heusden en Altena vindt de P.S. het van groot belang dat de Heren Staten ervoor zorg dragen, dat daar "eenighe vrome predicanten ghestelt ... worden onder sauvegarde".⁹ Dat blijkt geen gemakkelijke opgave gezien de herhaalde verzoeken. Al getuigt de P.S. van Dordrecht, sept. 1598, "datter goede hope is om sulcx te becommen."¹⁰ In het Land van Heusden en Altena speelt rond 1600 de problematiek van het zich indringen van 'paepen' nog voortdurend. De P.S. te Leiden, aug. 1600, maakt melding van "eenighe papen wt Noorthollandt omtrent de drie plaetsen, tot dewelcke mijnheeren Staten gagie gheordonneert hebben, maer die noch van gheen predicanten versien en zijn."¹¹ Gecommitteerden van de Staten worden verzocht met "mijnheeren den advocaet ende haere Eedelen te sprecken..." Niet alleen het Land van Heusden en Altena maar ook de Langstraat, de Bommeler- en Tielerswaard hebben vrome dienaren nodig en de papen moeten worden geweerd.¹² Op de P.S. van Delft, aug. 1607, worden als werkerreinen die grote aandacht verdienen de omgeving van "Swaluwe" en "de dorpen, gelegen ontrent Breda" genoemd.¹³ Tukker maakt melding van een verzoek in mei 1607 door schout en schepenen van Zwaluwe om een predikant. De plaats was bezet door de monnik Goswinus Johannis (hij was tot 24 jan. 1608 aangesteld en men wil hem tot zolang uitbetalen). De Prins heeft schriftelijk verboden dat Goswinus Johannis in dienst zou blijven. De classispredikanten van Dordrecht zullen in Zwaluwe voorgaan.¹⁴ De predikanten die in Zwaluwe voorgaan, namens de classis Dordrecht, "vinden eenen grooten yver by het volc aldaer om het woort Gods te hooren." Daar dienen is

---

² Van Deursen, *o.c.*, p. 9/10.

³ *R.V. I*, p. 62.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Van Deursen, *o.c.*, p. 36.

⁸ O.a. Schoonhoven sept. 1597, Dordrecht sept. 1598, Den Haag aug. 1599, Leiden aug. 1600 en Gouda aug. 1601; resp. *R.V. III*, p. 91/92; p. 109/110; p. 127; p. 152 en p. 167/168.

⁹ *R.V. III*, p. 91/92.

¹⁰ *R.V. III*, p. 110.

¹¹ *R.V. III*, p. 152.

¹² Vgl. ook *R.V. III*, p. 193 en 218.

¹³ *R.V. III*, p. 266/267.

¹⁴ Vgl. Tukker, *Classis*, p. 137/138. Voor meerdere informatie over Goswinus, zie *o.c.*, p. 144-147.

echter niet zonder gevaar, vanwege dreigende gevangenschap door de vijand. De overheid zou de veiligheid van de predikanten moeten waarborgen en tevens in hun onderhoud moeten voorzien. In okt. 1608 maakt de P.S. van Dordrecht opnieuw gewag van de noodzaak van overheidsbemoediging om te komen tot predikantsplaatsen in Zwaluwe, de Langstraat en de dorpen rond Heusden. Het is nodig dat de zaak vlijtig ter hand wordt genomen "dewyl men verstaet, dat daer honger is nae de suivere leere."¹⁵ Ook in andere gewesten moeten bekwame dienaren de Reformatie ter hand nemen, daarbij gesteund door de Staten Generaal en zijne excellentie. Zo wijst de P.S. van Dordrecht, sept. 1598, op "de versorginghe ende reformatie der kercken in Groeningerlandt ende der anderer quartieren daerontrent, tot de Vereenichde Provintien aengewonnen."¹⁶ Groningen zelf moet verhinderen dat onbekwame personen aldaar tot de dienst worden toegelaten. Kampen, Deventer en Zwolle stellen in hun regio ook orde op zaken. Deze problematiek krijgt gedurende verschillende jaren de aandacht op diverse provinciale synodes.¹⁷ In 1601 speelt op de P.S. van Gouda nog de oude problematiek m.b.t. Overijssel en Groningerland "namentlyck dat allerley onbequame persoonen tot den kerckendienste aldaer aengenomen werden."¹⁸ De P.S. van Schiedam, aug. 1602, maakt melding van de redelijke welstand van de kerken in de "overquartieren". In Drenthe liggen echter nog veel problemen voor de kerken.¹⁹

3.2.1.2 *Een stem uit de praktijk - ds. Joh. Acronius*

In zijn werk geeft hij blijk kennis van zaken te hebben rond de praxis van zijn tijd. Hij handhaaft hoge, bijbelse, normen voor de predikanten en hun vorming.²⁰

Als doel stelt de auteur zich de uiteenzetting van de ordelijke beroeping van de huidige predikanten, zoals deze naar Gods Woord behoort te geschieden. Daar geeft Acronius een duidelijke omschrijving van deze beroeping: "Ende wy noemen het een beroepinghe als de Ghemeente Jesu Christi door openbare Kerckelicke handelinghe sekere deuchtrijcke persoonen op een sekere wijze namelick nae Christi instellinghe tot het Predickampt verordent."²¹ Alleen op die wijze mag een predikant zijn bediening aanvaarden. Daardoor krijgt hij een geweten dat verzekerd is voor God en in moeiten zich getroost mag weten. Ook voor de gemeente is dit alles van het grootste belang. Zij leert zo het onderscheid kennen tussen echte herders en valse leraars. Daardoor wordt voorkomen, dat de gemeente "eenen yghelicken omloopenden muylstooter ende huerlinck" zou navolgen.²²

Deze wettelijke beroeping hoort de auteur doorklinken o.a. in Hebr. 5 : 3 en 4. Explicierend last Acronius in "dat is: wert ordentlick beroepen". Tevens stelt de auteur als schriftbewijs Jac. 3 : 1; Rom. 10 : 15 en Jer. 23 : 21 aan de orde. Zeer kritisch laat de schrijver zich uit over degenen die niet gezonden zijn door God, maar die zichzelf hebben opgeworpen. Hun werk omschrijft

---

¹⁵ *R.V. III*, p. 281.

¹⁶ *R.V. III*, p. 118.

¹⁷ Vgl. Den Haag 1599, Leiden 1600, Gouda 1601, Schiedam 1602 en Den Briel 1603; resp. *R.V. III*, p. 129; 143; 162; 186/192/193 en p.204.

¹⁸ *R.V. III*, p. 162.

¹⁹ Vgl. *R.V. III*, p. 186.

²⁰ Johannes Acronius, *Grondtlick Bericht van de beroepinghe der Predicanten: Op wat wijze, ende door wien deselve gheschieden moet. Mitsgaders, Wat vanden Jure Patronatus, ofte t'gheven der Kerckelicke goederen ende ampten, te houden zij.*, Tot Middelburgh 1615.

²¹ Johannes Acronius, *o.c.*, p. 3.

²² *Ibidem*.

Acronius als volgt: "om in hoecken en winckelen te predicken secten aen te rechten..."²³ De "afghesette Papen" e.d. krijgen bijzonder een veeg uit de pan.

De auteur geeft op heldere wijze weer wat verstaan dient te worden onder "een inwendighe beroepinghe". Samenvattend is dat het oprechte getuigenis van het geweten dat men uit zuivere motieven het ambt begeert ("niet uyt eergiericheyt/ buycksorge ofte andere vleeschelicke ghenegtheden"). De eer van Christus en de opbouw van de kerk zijn de drijfveren. Hier worden schriftplaatsen aangevoerd als II Cor. 3 : 6; Fil. 1 : 16 en I Tim 3 : 1.

De afgrenzing naar de "vele lichtveerdighe loopers" die "onder den valschen roem van een inwendighe beroepinghe ende aendrijvinge des Gheestes"²⁴ zich in het ambt dringen, dient o.a. door de uitwendige beroeping plaats te vinden. Hierbij speelt ook de beproeving een belangrijke rol.

Daaruit moet o.a. blijken dat de betreffende broeder geoefend is in het Woord en bekwaam om te leren, er moet een zuiver verstaan van de Heilige Schrift zijn, gezondheid in de leer en gaven om het Woord recht te snijden (vgl. II Tim. 2 : 15). Een vroom leven alleen is niet voldoende om anderen het christelijk geloof te leren. Het grote gewicht van dit ambt toont ons, dat het niet bekleed kan en mag worden "van ongeleerde ghesellen".²⁵ Hier keert Acronius zich duidelijk tegen het gevoelen en de praktijk van de wederdopers. Hun leraars zijn niet echt geoefend in Gods Woord. Van hen geldt dat zij "uyt haer bodt verstandt groote verwerringhe aenrichten."²⁶ Een beroep op de eenvoudige vissers uit Galilea gaat niet op! Zij zijn gevormd door de omgang met Christus en door de Heilige Geest. In de huidige situatie van de kerk moeten dienaren des Woords bekwaam zijn om anderen te leren. Acronius stelt "dat de gheleertheydt ende ervarentheydt in Godes H. Woordt het eerste merckteecken is daeraen een oprecht Predikant erkent wert."²⁷ De praktijk van het lichtvaardig tot het ambt toelaten van "ongeleerde lieden / handwercksgesellen" e.d. vindt geen genade in de ogen van Acronius. De uitzonderingen bij de aanvang van de huidige Reformatie mogen niet tot regel worden verheven ten aanzien van ongeleerde lieden die zich nu aanbieden. De motieven zijn niet altijd zo edel "den eenen drijft de eyghenwijsheyt / so haest als hy dry ofte vier bladeren inden Bibel ghelesen heeft / soo wil hy een Predicant zijn..."²⁸ De volgende wordt gedrongen door armoede een ander uit zucht naar geldelijk gewin; er worden er gedreven door eergierigheid en/of luiheid. Hierdoor wordt de kerk niet gediend en het ambt komt erdoor in grote verachting. Acronius beroept zich hierbij ook op het oude canonieke recht *non esse Sacerdotes ex Laicis ordinandos*, "dat is: dat men gheen Priesters uyt den Leecken stellen en sal". Als treffend commentaar voegt Acronius toe "daervan men by ons oock wel wat meer houden mochte."²⁹

Het argument van het huidige tekort aan geleerde predikanten bestrijdt de auteur. Hij wijst dan op het feit dat slechts weinig mensen hun kinderen tot de kerkdienst opvoeden en studeren laten. Het misbruik van de kerkelijke goederen acht Acronius een kwaad waardoor, zo schijnt het nu, de Heere ons van Zijn Woord wil beroven. Al is de oogst groot en zijn de arbeiders weinigen,

---

²³ *Ibidem.*

²⁴ Johannes Acronius, *o.c.*, p. 4.

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ Johannes Acronius, *o.c.*, p. 5.

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ *Ibidem.*

dat rechtvaardigt geenszins het inzetten van "allerley Loopers in desen heylichen arbeeydt..."³⁰ Naast het gebed van de kerk ziet de auteur een duidelijke taak voor de overheid: "*Ende sal daerbenevens de Overheydt sorghe draghen / datter goede plantsoenen totten Kerckendienst moghen opghequeeckt werden / ende een yghelick behoort hier toe sijn beste te doen / op dat soodanighe Kerckendienaren op wassen mogen / die haer ampt met vrucht ende lof betreden.*"³¹

Acronius dringt er ook - in navolging van de Schrift - op aan, dat geen nieuweling wordt aangesteld. Bijzondere voorzichtigheid is geboden rond sommige priesters. Niet alleen geleerdheid is van groot belang voor een a.s. predikant, ook godzaligheid.³²

Rond het examen speelt de vraag: wie worden tot deze beproeving in leer en wandel geroepen? Acronius acht het naar Gods Woord dat dit "van niemant anders / als vanden Kerckendienaren verricht werde / die daarvan haer eyghen werck maecken sullen."³³ Wie kunnen beter oordelen over de leer dan zij? Opvallend is zijn motivatie rond de levenswandel en het onderzoek daarnaar. "Ende dewijle dattet leven eens Predicants niet alleene politijckelick maer ooc Kerckelick geoordeelt wert / also dat wel yemant inder Politie ende nochtans niet inden Kerckendienst geduldet en wert / so comt dit oordeel oock alleene den Kerckelicken persoonen toe."³⁴

3.2.1.3 *Middelen van onderhoud voor studenten*

De P.S. van Amsterdam, sept. 1578, zag reeds een duidelijke taak op het plaatselijke en regionale vlak. Men moet worden aangespoord om zich "te willen verstercken tot onderhoudt van sommige studenten, die haer van goeden hope verthoonen, die verbonden zouden blyfven aen desen selfden quartiere, daarvan die kercken in toecoemenden tyden gedient ende wyder opgeboudt souden moegen werdden."³⁵ Een duidelijk voorbeeld hiervan is de jonge ds. G. Voetius te Heusden.

De problematiek verdient meer dan lokale aandacht. Dat spreekt de P.S. van Edam, juni 1586, duidelijk uit. Artikel 12 luidt: "Dat oyck tot beter onderhouinge des ministerii die heeren Staten ende steden vermaent werden, een seker getal van studenten in die universiteyt tot Leyden ofte andere beroempde academien aengevoedet ende onderhouden werde."³⁶ Diverse malen hebben de provinciale synodes van Noord- en Zuid-Holland zich bezig gehouden met beurzen voor studenten. De P.S. van Dordrecht, sept. 1598, spreekt over "de ghemeene borsen tot Leyden te becommen ten subsidie der schameler studenten..."³⁷ De professoren in de theologie hebben de zaak "met den senatu ecclesiastico in communicatie gheleydt..." Het gesprek zal worden voortgezet met de curatoren en de magistraat van Leiden. Dan zullen de Staten van Holland worden ingeschakeld voor bevordering van "sulck een loffelyck ende hoochnoodich werck..." Op vele vergaderingen van provinciale synodes is dit probleem aan de orde gekomen.³⁸ Een "burse ofte tafel van minder pryse" is niet alleen een staatszaak. De P.S. van Schiedam, aug. 1588,

---

³⁰ Johannes Acronius, *o.c.*, p. 6.

³¹ *Ibidem.*

³² *Ibidem.*

³³ Johannes Acronius, *o.c.*, p. 6.

³⁴ Johannes Acronius, *o.c.*, p. 6/7.

³⁵ *R.V. I*, p. 57.

³⁶ *R.V. I*, p. 135.

³⁷ *R.V. III*, p. 109, art. 18.

³⁸ Zie o.a.: Schiedam, aug. 1588, *R.V. II*, p. 324 art. 27; Gouda, aug. 1589, *R.V. II*, p. 347 art. 36; Den Haag, okt. 1591, *R.V. II*, p. 405 art 48; Schoonhoven, sept. 1597, *R.V. III*, p. 91 art. 31; Amsterdam, juni 1601, *R.V. I*, p.308 en Schiedam, aug. 1602, *R.V. III*, p. 185 art. 8.

besluit "dat men sommige vermogenden ende coopluyden sal toespreken om een buerse te maken tot onderhoud" van studenten.³⁹ De P.S. van Schiedam, aug. 1602, ziet naast de stimulerende taak van de predikanten in dezen bij de plaatselijke overheid, tevens ruimte voor het particulier initiatief. Ook daarbij zullen predikanten stimulerend optreden en de "lieden van state vermanen, dat se tsy by forme van testamenten ofte andersints haere goetwillicheyd in desen wt haere middelen aen den studenten willen bethoonen."⁴⁰ Soms geven de kerkelijke vergaderingen een bron aan waaruit de overheid de middelen kan betrekken om de studie te financieren. De P.S. van Gouda, aug. 1589, wijst er op, dat de voorouders van de graaf van Culemborg een collegie hebben gesticht "tot Loven, daeraff de goeden hier te lande liggen ende nu nuttelick tot dese academie [van Leiden, tmh] geapliceert souden mogen worden."⁴¹ De P.S. van Schiedam, aug. 1602, ziet ruimte voor studiefinanciering door de plaatselijke overheid "by affstervinghe van eenighe conventualen ofte geestelicke personen (die sy jaerlicks onderhoud geven wt de geestelycke goederen)..."⁴² Hier geldt dus letterlijk de één zijn dood is de ander zijn brood.

3.2.1.4 *De praktijk*

Aan de te ondersteunen scholieren en studenten worden fysieke en intellectuele eisen gesteld en zelfs meer dan dat. De jongens moeten "wettich gheboren zijn, gheen afsienlicke smette des lijchams en hebben, dat zij ten minsten twaelf jaeren oudt zijn ende eenen goeden progressum in studiis ghedaen hebben..."⁴³ De ouders moeten verklaren, dat ze hun kinderen "ten dienste der kercke destineeren ende, indien zij van anderen sinne wierden, de oncosten restitueeren zullen."⁴⁴ De gedeputeerden van de P.S. zouden jaarlijks toezicht moeten oefenen op de studie-voortgang; zo vindt er een proces van schifting plaats en een stimulering van de studenten. Ook de P.S. van Gouda, aug 1601, vindt dat de bekwaamste studenten de eerste kans moeten krijgen. Al mag dit niet ten koste gaan van de zeggenschap van de "E. heeren ofte magistraten, die de collatie hebben."⁴⁵ Ook onder de studenten is het niet alles goud wat er blinkt. Soms klagen de gedeputeerden op de P.S. over de kleding en conversatie van de studenten. De P.S. van Enkhuizen, juni 1603, geeft daarvan een duidelijk beeld. De regenten van het collegium te Leiden moeten hun invloed aanwenden "dat syne studenten mochten manierlijker gekleet gaen, haer nederyger dragen in manieren ende vlytyger den bibel leesen..."⁴⁶ Het verweer van de regenten wijst op de ouders die hun kinderen zo kleden en de verschillende geaardheid van de studenten. Ook de P.S. van Alkmaar, juni 1605, signaleert deze problemen en meent dat mede daardoor "vele gemeynten een afkeer krygen de studenten tot den dienst te beroepen."⁴⁷ Van Deursen besteedt aandacht aan de misstanden onder de studenten. Hij spreekt zelfs van doodslag door enkele jonge theologen in 1583. Voetius noemde het college "Eene cuyle Jozephs". Van Deursen

---

³⁹ R.V. II, p. 324 art 27.

⁴⁰ R.V. III, p. 185 art 8.

⁴¹ R.V. II, p. 347 art. 36.

⁴² R.V. III, p. 185 art. 8.

⁴³ R.V. III, p. 143 art. 14.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ R.V. III, p. 175 art 43.

⁴⁶ R.V. I, p. 335/336.

⁴⁷ R.V. I, p. 378/379. Vgl. ook Gouda, aug 1601, R.V.III, p. 162/163; Schiedam, aug. 1602, R.V. III, p. 186/187 art. 14.

acht de (te) jonge voorsortering voor het ambt een gevaar voor latere ontsporing. Men was o.a. financieel gebonden en moest wel op de ingeslagen weg voort, bekwaam of niet.⁴⁸

Het gebeurde ook, dat studenten te snel uit de Academie werden gehaald om de gemeente te gaan dienen. Opnieuw ziet de kerk hier een regulerende taak voor de Staten.⁴⁹ De Heren Staten hebben in dezen orde gesteld blijkens de P.S. van Gouda, aug. 1601.⁵⁰ Alleen door de professoren geëxamineerde studenten mogen uit het collegium vertrekken, ook al zou dat eerder dan de normale studieduur zijn. Als zij de bekwaamheid hebben, mogen zij de kerken gaan dienen.

Uit de P.S.-acta van Gouda, aug. 1601, blijkt de interesse van de kerken voor een gedegen wetenschappelijke vorming van de aanstaande predikanten, maar tevens onderstrepen zij het belang van een goede praktische scholing. Studenten die hun studie tot een goed einde hebben gebracht, moeten in de grote steden gedurende een jaar geoefend worden "ende alsoo tot den ministerio aenghevoert werden."⁵¹ Aan de Heren Staten zal verzocht worden hun onderhoud in die stage-periode te verzorgen. Dit onderhoud blijkt op de P.S. van Schiedam, aug. 1602, opnieuw de aandacht te vragen. Daar het niet op korte termijn door de Heren Staten geregeld kan worden, moeten de predikanten in de steden hun magistraten aanspreken voor dit levensonderhoud.⁵² De noodzaak van deze vorming in de praktijk werd duidelijk gevoeld. Zo werden de a.s. dienaren naast de gewone dienaren geoefend "mitsgaders in de regieringe der kercke gestyleert..."⁵³

3.2.2 Beroep en verplaatsing

3.2.2.1 *Wennen aan orde*

Toen het gereformeerde kerkelijk leven in de Noordelijke Nederlanden meer vorm begon aan te nemen, kwam het nog steeds voor dat sommige predikanten nogal onordelijk van de ene naar de andere gemeente vertrokken. Een duidelijke kwestie speelt bijvoorbeeld op de P.S. van Dordrecht, juni 1574, rond Michaelem Andriesz. Deze predikant bezocht zelden de classis Den Briel, waaronder zijn gemeente ressorteerde. Hij vertrok van Heenvliet naar Dirksland zonder attestatie van zijn afscheid te kunnen tonen. Hij had de classis erbuiten gehouden. De P.S. oordeelt op een vraag hieromtrent, dat ds. M. Andriesz. trouweloos zijn gemeente heeft verlaten; "sijnen dienst eener anderen kercke belovende sonder metweten sijner overheijt ende classe..."⁵⁴ Hij heeft dus de overheid en de classis niet geraadpleegd om consent te verkrijgen. Het moet ons opvallen dat in dit verband niet alleen sprake is van de classis, maar ook van de overheid; die moest verlov geven voor een eventueel vertrek. Het heeft in dit geval aan een wettig afscheid ontbroken.

De P.S. oordeelt dat ds. M. Andriesz. "weerdich is van sijnen dienste ghedeposeert ende afgheset te worden."⁵⁵ Toch gaat men niet zover, niet zozeer omdat deze broeder beter zou verdienen, maar de P.S. neemt acht "op de teerheijt der eersten beghinsselen der kercke, daer noch alle dinghen niet te deghen in orden ghestelt en is, ende alle dienaers van de ordeninghe der kercke

---

⁴⁸ Vgl. Van Deursen, *Bavianen*, p. 37/38.

⁴⁹ Vgl. *R.V. III*, p. 155 art. 48.

⁵⁰ *R.V. III*, p. 169 art. 24.

⁵¹ *R.V. III*, p. 162/163 art. 13.

⁵² *R.V. III*, p. 186/187 art. 14.

⁵³ *R.V. III*, p. 186.

⁵⁴ *R.V. II*, p. 140.

⁵⁵ *R.V. II*, p. 141.

gheen grondich verstant ende kennisse en hebben..."⁵⁶ Aanvankelijk wilde ds. M. Andriesz. van geen bekennen weten, later bekennt hij zijn schuld voor God en de synode.

De P.S. van Schoonhoven, sept. 1579, somt niet minder dan zes bezwaren op die kleven aan combinatie-gemeenten op het platteland. Deze problematiek rond het beroepings- en ambtswerk dienen de broeders van elke classis te overwegen "ende dese saecken met goede middelen den Heren Staten remonstreren ende te kennen geven."⁵⁷

3.2.2.2 *Spanningen*

Rond dezelfde P.S. van Schoonhoven (1579) speelt ook de problematiek van het spanningsveld tussen kerk en magistraat van Leiden. De magistraat heeft besloten dat hij zich op alle kerkenraadsvergaderingen zou laten vertegenwoordigen door twee van zijn leden om vanwege de overheid in de kerkenraad te presideren en toe te zien op het hele beleid. Dit was voor ds. Pieter Cornelisz., op één na alle ouderlingen en alle diakenen een onaanvaardbare verkorting van de vrijheid der kerk. Alleen ds. Caspar Coolhaes en één ouderling schaarden zich achter de magistraat. Zij keurden deze inmenging van de overheid in kerkelijke zaken goed.

De magistraat benoemde een nieuwe kerkenraad en beriep een nieuwe predikant in de persoon van ds. Joh. Hallius. Dit liet de oude kerkenraad er niet bij zitten en deze wendde zich tot de prins. De magistraat op zijn beurt zette ds. P. Cornelisz. af, vanwege zijn verzet tegen het beleid van de overheid in kerkelijke zaken. In diens plaats werd door de Leidse overheid ds. Lucas Hespe gesteld.

Een tussenstand van de wederzijdse standpunten vinden wij in de de stukken van de bovenvermelde P.S. van Schoonhoven.

Het rekest van de kerk aan de magistraat van Leiden werpt enig licht op de zaak. Men had gehoopt, dat de twist zou worden gestild door de Heren Staten. De problematiek groeit echter en er vindt verbittering plaats. Het wordt almeer openbaar bij het gewone volk. Er is spanning tussen magistraat en kerk en tussen de kerk en haar dienaren. De zaak is hangend voor de Heren Staten en Raad van Holland. De kerk acht een spoedige oplossing van de kwestie zeer wenselijk. De magistraat erkent, dat de religie puur en zuiver gereformeerd is. Dit is in overeenstemming met de Heilige Schrift. Tevens heeft de magistraat verklaard nooit van zins te zijn geweest de kerkelijke tucht weg te nemen. De noodzaak van tuchttoefening door de kerk is erkend door de overheid. Op haar beurt verklaart de gereformeerde kerk, dat het beslist niet haar bedoeling is te willen heersen over de magistraat of een nieuwe tirannie over de gewetens in te voeren. Het onderscheid tussen politieke en kerkelijke regering wordt volkomen gerespecteerd. De kerk onderwerpt zich "met lyff ende goed" aan de politieke overheid.⁵⁸ De dienaren van de kerk bieden met hun dienst de overheden de hand; ze roepen immers op tot gehoorzaamheid aan de overheden, als machten door God gesteld over het volk. De overheid beschermt de kerkelijke bediening, zodat deze tot opbouw kan zijn. Als de verhoudingen zo liggen, is er vrede tussen kerk en staat. Het rekest doet een tussenoplossing aan de hand om de zaken o.a. rond ds. Jan Halle en Lucas Hespe te regelen, daar van hen geldt: "die alle beyde (so die kercke claget) onordentlick in de kercke comen syn..."⁵⁹ Ze moeten dan (tijdelijk) elders dienen, totdat de zaak

---

⁵⁶ *Ibidem.*

⁵⁷ *R.V. II*, p. 175 art 7.

⁵⁸ *R.V. II*, p. 185.

⁵⁹ *R.V. II*, p. 188.

uitgezocht is door de Heren Staten. Anders blijft hun dienst onvruchtbaar. Ook partijschappen moeten voorkomen worden.

Dit rekest geeft een mooi inzicht in de visie van de kerk in die tijd op de verhouding kerk en staat.⁶⁰

Eveneens een kwestie m.b.t. de magistraat van Leiden vraagt de aandacht op de P.S. van Haarlem, mrt. 1582. Het staat kort in de acta, maar de betekenis ligt op het vlak van de overheidsinmenging rond o.a. beroepingswerk, namelijk: "dat de magistraet van Leyden wel eenich onderscheyt soude begeeren van het ampt der overheyt ende der kercke int beroepen der dienaren ende dergelycken."⁶¹ De magistraat van Leiden heeft er zelfs een remonstrantie aan de Heren Staten aan gewijd. De gedeputeerden van de P.S. moeten zorgen voor een antwoord "tot wechneming der belastinge, die daerdoor op de kercke leggen soude..."⁶²

Meerdere malen was er een competitie tussen de magistraat van Leiden en de kerk over verschillende zaken in deze sfeer.

3.2.2.3 *Toelating kandidaten; rol lagere overheden*

De P.S. van Rotterdam, apr. 1581, handelt over de procedure van toelating van kandidaten tot de dienst. Ze komen immers vaak op een plaats waar nog geen gemeenten zijn. Consistorie van hun woonplaats en classis hebben dan de taak met vasten en gebeden deze broeders aan te nemen in de dienst. Ze worden "daerna als dienaers gepresenteert ter plaetsen, daer sy beroepen oft gestelt worden te dienen, om na beproevinge oentlick met consent der overheyt ende der bueren oft der gemeente, daer eene is, in den dienst bevesticht te worden."⁶³ Ook hier is duidelijk sprake van het "consent der overheyt".

Als Lekkerland een eigen predikant begeert in 1586 op de P.S. van Rotterdam, spelen de schout en heemraden daarbij een belangrijke rol. Er verschijnt op de P.S. een man, Arent Jansz., met het verzoek om een eigen dienaar. Hij doet dit "wt name van de schoutet, heemraden ende ghebuyren..."⁶⁴ De gedeputeerden van de classis Gouda geven te kennen dat er in Lekkerland veel volks "lust hadde Godts woort te hooren, maer dat sy dickwils hiervan worden ghefrustreert door onweder." Ook de dienaar van het naburige Lekkerkerk wordt ontboden. Hij begeert hetzelfde en overlegt een zeker geschrift van de schout en de gezworenen van Lekkerkerk "intercederende voor die van Leckerlandt..."⁶⁵ Lekkerland, daarbij gesteund door Lekkerkerk, zal de zaak aan de Heren Staten voorleggen, met het verzoek "om het stipendium voor eenen dienaar op haer selffs te moghen hebben..." De P.S. zal de zaak ondersteunen als er van de schout, heemraden en geburen van Lekkerland nog meer duidelijkheid komt, dat zij dit verzoek om een eigen dienaar onderschrijven.

Ook hier zien wij welke waarde er gehecht wordt aan de rol van de lokale overheden rondom gemeentevorming en beroepingswerk.

---

⁶⁰ Het gehele rekest is te vinden: *R.V. II*, p. 183-191. De verdere afloop van de kwestie laten wij in dit kader rusten. Meer gegevens hieromtrent zijn o.a. te lezen in: J. Hania Pzn., *Wernerus Helmichius*, Utrecht 1895, p. 130-140. Daar wordt o.a. melding gemaakt van de bemiddelende rol die Helmichius heeft gespeeld in de oplossing van deze gecompliceerde kwestie.

⁶¹ *R.V. I*, p. 111.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *R.V. II*, p. 193.

⁶⁴ *R.V. II*, p. 270 art. 13.

⁶⁵ *Ibidem*.

3.2.2.4 *Kwestie Tako Sybrantsz. te Medemblik*

Soms leidde dit tot spanning tussen de kerk en de lokale overheden. Een sprekend voorbeeld daarvan is de kwestie Medemblik rond de persoon van ds. Tako Sybrantsz.⁶⁶ Het is een langslpende kwestie. We lezen er reeds van in de acta van de P.S. van Amsterdam, mei 1589: "...hoe men te hulpe sal coemen die bedroefde kercke van Medenblick, in dewelcke Tako Sybrantsz. wt versoeck des magistraets sonder bewilliginge der gemeente tegen sijn belofte, den classi van Alckmaer gedaen, in den dienst der kercken hem begeben heeft."⁶⁷ Inmenging van de Heren Staten heeft nog geen oplossing gebracht. Volgens de P.S. moeten de Staten aandringen op verzoening van ds. Tako S. met de classis Enkhuizen en de gemeente door zijn schuldbekentenis. Reeds de P.S. van Haarlem, mei 1588, maakt melding van spanningen in de kerk van Medemblik. De hoge overheid zou de gemeente "van de insolentie der quatwilligen" kunnen bevrijden.⁶⁸ De P.S. van Hoorn, juni 1590, spreekt opnieuw over de ellendige stand van de kerk van Christus te Medemblik.⁶⁹ Men besluit graaf Maurits en de Staten van Holland de zaak voor te leggen en om assistentie te verzoeken. Hier zien we duidelijk het uitspelen van de hoge overheid tegen de lokale magistraat van Medemblik. De P.S. van Edam, mei 1592, besluit het aanbod van de burgemeesters en regeerders van Medemblik te accepteren om in hun tegenwoordigheid de zaak te bespreken met Tako S.⁷⁰

Geeft dit geen oplossing, dan zullen de gedeputeerde Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier worden ingeschakeld.

De P.S. van Alkmaar, juni 1593, buigt zich opnieuw over deze netelige kwestie. Men besluit aan de Staten documenten te zenden "waerdoor verতোত zal worden, hoe onwetlyken ende bedriehlyck dat hij Taco vorsz. in den dienst gecomen is, oock onsuijver in die leere, weigerende die Nederlandtsche Confessie ende Catechismum te onderteickenen, afsonderende hem van die gemeinschop der algemeiner kercken..."⁷¹ Er is dus meer aan de hand dan indringen in de dienst. Ds. Tako S. stoort zich niet aan kerkelijke orde. Hij gaat geheel volgens eigen inzicht te werk. Leerstellig is de zaak ook niet zuiver. De gemeente zoekt haar heil door elders te kerken.

Op de P.S. van Amsterdam, juni 1595, wordt melding gemaakt van een besluit van de Staten, dat tot welstand en eenheid van de kerken "niet voordere in questie getogen sal werden, oft Tako Sybrandi voornoemt behoerlycken beroepen is oft niet..."⁷² De Staten spreken van een wettig getuigenis en aanbeveling van de kerk van Alkmaar aan de magistraat van Medemblik. De kerk van Medemblik was door de magistraat ontboden, maar is niet verschenen. Ook zijne excellentie houdt Tako S. "met kennis van saken voor kerckendienaer..."⁷³ De gemeente van Medemblik mag dan ook de prediking van ds. Tako S. niet mijden. Over geloof en leer van Tako S. mag de P.S. zich wenden tot de Staten. De P.S. besluit dan de zaak vooralsnog te laten rusten vanwege de instructies hieromtrent door de Heren Staten.⁷⁴ Maar de gecommitteerden van de P.S. moeten aan de Staten duidelijk maken "dat nochtans ondertusschen de kercken niet en werden wt handen

---

⁶⁶ Vgl. ook Van Deursen, *Bavianen*, p. 4.

⁶⁷ *R.V. I*, p. 152 art. 9.

⁶⁸ *R.V. I*, p. 147 art. 7.

⁶⁹ *R.V. I*, p. 155/156 art. 4.

⁷⁰ *R.V. I*, p. 165 art. 7.

⁷¹ *R.V. I*, p. 172 art. 14.

⁷² *R.V. I*, p. 198 art. 5.

⁷³ *R.V. I*, p. 199 art. 5.

⁷⁴ *R.V. I*, p. 207 art. 41.

genomen het beleyt ende eyndelycke decisie derselver, als synde een sake eygentlyck ende naer Gods woort dependerende aen den dienst, haer van Godt almachtich opgeleyt."⁷⁵

De kerk durft duidelijke taal te spreken in deze materie. Het is een lange strijd geworden. De kerk geeft het niet op.

Op de P.S. van Hoorn 1596, komt de kwestie opnieuw aan de orde. Een afvaardiging wordt naar Medemblik gezonden om de magistraat te bewegen ds. Tako S. voor de P.S. te laten verschijnen, of al ter plaatse met hem te mogen spreken. De magistraat is zeer star, weigert alles, ja zelfs om de credentiebrieven van de gedeputeerden te openen. De magistraat van Medemblik verklaart dat het een zaak van de Staten is, en dat de kerken niet voldoen aan de resolutie van de Staten. De P.S. besluit bij de Staten te wijzen op de onzuiverheid in de leer van ds. Tako S.⁷⁶ Op de P.S. van Enkhuizen 1597, grijpen de commissarissen van de Staten in. Zij wijzen op hun lastgeving. Naast de gebruikelijke dingen mogen evenmin verhandeld worden particuliere zaken der kerken "dat eenighe onruste ofte oneenicheyt soude mogen causeren ende sonderlynge niet in de jegenwoordige saecke Taconis, wiens beroepynge de heeren Staten verstonden, dat men in geen controversie en behoorde te trecken..."⁷⁷ Op dezelfde vergadering had de kerk reeds duidelijk verklaard dit gevoelen van de Staten niet te kunnen delen. Het beroep van ds. Tako S. was voor de kerk "geenszins wettelyck"⁷⁸ Hij had zich ingedrongen in de dienst te Medemblik. Over de zuiverheid van zijn leer wenste Tako S. niet met de P.S. te spreken. De magistraat geeft hem geen fiat om voor de P.S. te verschijnen. De kerkelijke vergadering tilt zwaar aan de onwettige beroeping, de weigering de Confessie en Catechismus te ondertekenen, de onzuiverheid in de leer, en de versmading van de kerkelijke vergaderingen door Tako S. Men besluit tot proclamatie, over 6 weken, inhoudende dat de kerk ds. Tako S. niet erkent als een bedienaar van het heilig evangelie in de gereformeerde kerk.⁷⁹ Ondanks de inmenging van de commissarissen zet de P.S. door. De tekst van de kansel-proclamatie wordt vastgesteld en de P.S. is ervan overtuigd niets te doen buiten haar competentie. De heren commissarissen hechten zeer aan de termijn van zes weken, alvorens de proclamatie zal geschieden.⁸⁰

De P.S. van Noord-Holland heeft in de moeilijke kwestie steun gezocht bij die van Zuid-Holland. Dit moet de druk op de Staten vergroten om te bewilligen. De P.S. van Schoonhoven sept. 1597, acht het een billijke zaak, dat er geen afbreuk gedaan wordt aan het recht van de kerk in de censuuroefening. Er is hiervan immers een akte van enige jaren geleden door de Staten verleend "inhoudende dat de kercken in hare handelingsen teghen d'ongheregelde dienaers onghestoort ghelaten sullen worden."⁸¹

Toch blijken de Staten een sterke partij te zijn voor de kerken. De voorgenomen proclamatie is immers om zekere reden uitgesteld.⁸² Op de P.S. van Edam, juni 1598, komen broeders van de bedroefde gemeente van Medemblik. Negen jaar lang hebben ze een onwettige dienaar moeten dulden. Ze vragen om oplossing van dit probleem. Te gelegener tijd zullen de gedeputeerden van

---

⁷⁵ *R.V. I*, p. 208 art. 41.

⁷⁶ *R.V. I*, p. 217 en 228/229.

⁷⁷ *R.V. I*, p. 242 art 31.

⁷⁸ *R.V. I*, p. 238 art. 26.

⁷⁹ *R.V. I*, p. 240-242 art. 28 en 29.

⁸⁰ *R.V. I*, p. 242/243 art. 32.

⁸¹ *R.V. III*, p. 97 art. 52.

⁸² *R.V. I*, p. 251/252 art. 1.

de P.S. aan de Staten verzoeken "dat Taco Sybrants geweyrt [gedepoort] ende eenen wettelycken predicant der Gereformeerde kercke gestelt mochte werden tot Medenblick."⁸³

In okt. 1598 wordt te Alkmaar een extra-ordinaire P.S. gehouden "ende dat vuyt last ende conforme de beschryvinge der E.E. heeren Staeten over de zwarichheit ende den staet der kercke tot Medenblick."⁸⁴ De commissie van de gecommiteerden van de Staten spreekt duidelijke taal.

L. Casembroot en D. Andries Hessels van d'Inter zijn verschenen in de vergadering "ten eynde dat haer E. souden helpen dirigeren de voorseyde vergaderinge, dat in de zake der kercke van Medenblick ende Takonis Sybrandi souden mogen ordentlic gebesoingniert werden, als tot goede eenicheyt ende welstant der kercke oirboirlic soude wesen." Joh. Wtenbogaert en Joh. Mathysius zijn ook op last van de Staten in de P.S. verschenen om rapport uit te brengen m.b.t. hun uitgevoerde opdracht in de zaak van Tako S. De Staten hadden beide voornoemde predikanten ingeschakeld, die nu ter vergadering een akte overleggen door Tako S. getekend. Hij verklaart daarin zijn instemming met de Catechismus en de 37 artikelen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis "presenterende die te onderteecken, behoudens dat syn beroepinge ende anneming totten dienst van Medenblick geenssins en sal werden gecontroverteert, gelyc hy verclaert zo door Zijn Excellentie als den E. heeren Staeten deselve voor wettelic geconfirmeert te syne..."⁸⁵

Bovendien is ter vergadering een particuliere confessie van Tako S., waarin hij zijn overinstemming met de zuivere leer van de gereformeerde kerken wil aantonen. Op deze nieuwigheid wil de P.S. vooralsnog niet ingaan. Alle dienaren behoren in te stemmen met de "generale formules van belydenissen by den kercken angenommen..."⁸⁶

Aan de vergadering wordt de vraag voorgelegd of deze ondertekening niet een genoegzame verklaring van eenheid met de gereformeerde leer inhoudt? Daarop antwoordt de P.S. bevestigend. Wel plaatst de vergadering een vraagteken, namelijk of deze verklaring geacht mag worden "met waerheit gestelt te syne"⁸⁷ In Utrecht heeft Tako S. zich zo anders gedragen en ook tijdens het gesprek op het raadhuis te Medemblick.⁸⁸ Vervolgens besluit de P.S. toch de particuliere confessie van ds. Tako S. in te zien. Ook die neemt de argwaan niet weg.

Dan grijpen de gecommiteerden van de Staten in. Zij stellen voor de di. Joh. Wtenbogaert en Joh. Mathysius tezamen met twee dienaren uit het ressort van de P.S. naar Medemblick te zenden. De P.S. vindt, dat deze commissie voor voldoende duidelijkheid moet gaan zorgdragen. De gecommiteerden van de Staten vinden, dat als deze duidelijkheid er komt ten genoegen van de P.S., de zaak definitief moet worden afgehandeld volgens de schriftelijke resolutie van de Staten. Als Tako S. zuiver in de leer blijkt te zijn, mag zijn beroeping niet meer disputabel worden gesteld. Daartoe heeft de vergadering "naer rype ende lancduerige deliberatie in de vrese Gods besloten..."⁸⁹ Maar dan moeten door de commissie van vier predikanten wel bepaalde punten worden opgehelderd, bijvoorbeeld rond de eerdere uitspraken van Tako S. en zijn huidige verklaring. Er dient dan opnieuw een openbare afkondiging te volgen in drie kerken, waaruit zijn eenheid met de leer van de gereformeerde kerken blijkt. Tako S. zal dan trouw moeten verschijnen in de kerkelijke vergaderingen en zich aan de kerkelijke orde moeten conformeren. Een opvallende voorwaarde treffen we aan in art. 16 van de acta van de P.S., Alkmaar okt. 1598:

---

⁸³ R.V., p. 255 art. 16.

⁸⁴ Zie opschrift boven Acta in R.V. I, p. 260.

⁸⁵ R.V. I, p. 261 art. 6.

⁸⁶ R.V. I, p. 262 art. 7.

⁸⁷ R.V. I, p. 262 art. 9.

⁸⁸ Zie rapport P.S. Alkmaar 1593, art. 14.

⁸⁹ R.V. I, p. 264 art. 13.

"dat de kercke van Medenblick int beroepen der kerckelicker dienaren, ouderlingen ende diakenen sodanige vryheyt sal hebben ende behouden als andere Gereformeerde kercken hier te lande, de overheyth behoirlic gerespecteert synde." De vier predikanten moeten aanwerken op normalisatie van de situatie in de gemeente van Medemblik. Ds. Joh. Mathysius krijgt daarbij een bijzondere rol in de resolutie van de Heren Staten. Drie tot vier weken zal hij ds. Tako S. bijstaan in de dienst na de verzoening.

De acta laten dan volgen een "Copia uyt het kerckenboeck van Medenblick"⁹⁰ Uit deze kopie blijkt dat de zaak is afgehandeld. De laatste vijf artikelen van de 'Copia' regelen de verhouding magistraat-kerkenraad, rondom schorsing van predikanten; beroeping; verkiezing van ouderlingen en diakenen; het beheer door de diakenen en de aanwezigheid van een gecommiteerde van de magistraat in de vergadering van de kerkenraad. Uit dit alles blijkt een grote invloed van de magistraat op de gang van zaken binnen de kerk van Medemblik. In het beroepingswerk bijvoorbeeld hebben magistraat en kerkenraad gelijke stem. Ook de dubbeltallen voor te verkiezen ouderlingen en diakenen moeten eerst door de magistraat worden goedgekeurd. Wel verklaart de 'Copia' in het slot "Sullen oock de leste vijf articulen verstaen werden te dienen alleen bij provisie en totdat by een generale kerckenordre anders sal wesen versien."⁹¹

Ook Trigland behandelt in zijn *Kerckelycke Geschiedenissen* deze zaak rond Tako S. uitvoerig.⁹² In okt. 1589 klaagt de classis Enkhuizen bij zijne excellentie over de onwettige dienst van Tako S. Na diverse pogingen en gesprekken krijgt men te horen: "dat zijn Excell. goet ende voor 't beste ende gevoeglijkste middel raetsaemste ghevonden hadde Takonem voor een Dienaer tot Medenblick te laten onder conditie dat hij den Tako soude belasten hem in alle stucken vande Leere der Religie discipline ende Kercken-ordeninge te conformeren met de andere Dienaren deser Landen."⁹³ De magistraat wil blijven spreken van een wettig beroep. Trigland tekent aan dat we nergens lezen in Gods Woord "dat de Magistraet sulcx toe-komt met uyt-sluytinghe vande Kercke."⁹⁴ Tako S. heeft steeds geweigerd met de andere dienaren te spreken. Als de hoge overheid hem daagt, schuilt hij achter het schild van de autoriteit van de particuliere Magistraat. De conditie van zijne excellentie heeft Tako niet willen nakomen. Hij bleef ongezeglijk en de magistraat liet geen kerkelijke handeling met Tako S. toe. In zijn beschrijving van de gerezen problemen rond Tako S. bedient Trigland zich van de acta van de P.S. Uit alles blijkt dat Tako zelf de oorzaak is van het voortduren van de problemen. Niet anderen hebben het vuur gestookt. Tako klaagt steeds over de partijdigheid en nijdigheid van de gedeputeerden van de P.S. Ten onrechte, want hij gaf zelf steeds aanstoot. De magistraat wilde niet dat de zaak werd uitgezocht. De gedeputeerden van de P.S. hebben immers in hun stad geen jurisdictie. Trigland merkt op, dat zij zich dit ook niet aanmatigen, maar de gedeputeerden hebben wel een taak m.b.t. de geestelijke band binnen de kerk van Christus. Al staan ze ook zelf onder haar Hoofd, Christus. Als de Staten verder gaan in het verbieden van deze zaak, komt de kerk op voor haar taak door God haar opgelegd. Trigland tekent aan: zodat "met eenen oock gesorghd wordt voor dat Recht dat den kercken ende selver opsienders ende Regierders toekomt uyt kracht van Godts ordinantie."⁹⁵ Steeds blijft Tako S. zich verschuilen achter de magistraat. Als de gecommiteerden van de Staten ingrijpen

---

⁹⁰ *R.V. I*, p. 265-268.

⁹¹ *R.V. I*, p. 267.

⁹² Zie Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, p. 270-280.

⁹³ *O.c.*, p. 272 kol. 1.

⁹⁴ *O.c.*, p. 272 kol. 2.

⁹⁵ *O.c.*, p. 274 kol. 2.

geeft de kerk duidelijk replek. Trigland tekent in dit alles het goed recht van de kerken inzake tuchttoefening over haar dienaren.

Ook L. Offerhaus laat zich terloops over deze problematiek uit.⁹⁶ In de eerste plaats moest de kerk uitmaken wat de ware religie was. "Ontstonden hierover twisten (en ze konden niet uitblijven bij de enge begrenzing van leer en belijdenis), dan zorgde de overheid in 't algemeen zooveel mogelijk den vrede en de rust onder de Hervormden te bewaren."⁹⁷ Dit was niet altijd naar de zin van de geestelijkheid, daar de visie op de taak van de overheid verschilde. Het spanningsveld lag rond de zelfregering door de kerk of een overwegende invloed van de overheid op de kerk. Offerhaus tekent aan: "Zelfs werden in sommige steden de onrechtzinnige predikanten beschermd en gehandhaafd, als zij door de Kerk gecensureerd waren."⁹⁸ In dit verband noemt Offerhaus o.a. ook de kwestie Tako S., die door bijlegging van het geschil werd opgelost.⁹⁹

3.3 Nog meer overheidsbemoeienis

3.3.1 Werving van predikanten door overheid

Meerdere malen zien wij een actieve werving van predikanten door de overheid of overheidspersonen. Op de P.S. van Hoorn, mei 1580, verschijnt dr. Otto Swaelu commissaris van de heren gedeputeerden van West-Friesland.¹⁰⁰ Hij heeft ook commissie van de synode van Sneek. Hij komt dienaren des Woords werven voor West-Friesland. Allereerst denkt hij daarbij aan de dienaren die uit West-Friesland afkomstig zijn. Ook aan sommigen die er vroeger gediend hebben. De P.S. kan en wil hier niet zomaar op ingaan. Men spreekt eerst met de gedeputeerden van de Staten van Noord-Holland. Zij vinden ook dat Friesland geholpen dient te worden "doch alzoo dat nochtans het synodus goede achte daerop zal hebben, dat dese quartiere van Noorthollant nyet desolaet oft alzoo seere van dienaeren beroovert werdden ende dat oyck die dienaeren zullen vertrecken met vrientschap ende goede getuychenisse haerder gemeynten ende overhey."¹⁰¹ De P.S. neemt deze beslissing eendrachtig over, al blijft er ruimte voor bijzondere gevallen, die zullen worden gezien door de P.S. Ruim een tiental predikanten uit Noord-Holland krijgt - soms onder voorwaarden - fiat om te vertrekken naar Friesland. Al moet de zaak in verschillende gevallen nog wel doorgesproken worden met de magistraat. Een vijftal predikanten zal mogelijk ook in Friesland gaan werken. Dr. O. Swaelu toont ook belangstelling voor uit Friesland afkomstige schoolmeesters; na een classisexamen zouden ook zij in hun geboortestreek kunnen dienen. Dit is al met al voor Noord-Holland een hele aderlating, die men zo goed mogelijk probeert op te vangen.¹⁰²

⁹⁶ L. Offerhaus, *Rechtstoestand*, p. 112 e.v.

⁹⁷ *O.c.*, p. 112.

⁹⁸ *O.c.*, p. 113.

⁹⁹ *O.c.*, p. 114.

¹⁰⁰ Inzake Otto Swaelu, zie *Biografisch Lexicon...dl. I*, p. 367, s.v. Swalue (Schwalbe), Otto. In 1579 was Swalue volmacht van West-Stellingwerf. Later is hij advocaat bij het hof van Friesland en van 1586-1593 secretaris van Leeuwarden. "Als calvinist, hooggeacht en gestimuleerd door Menso Alting, heeft hij belangrijk werk gedaan bij de opbouw van de geref. kerk in Friesland."(*ibidem*). In dit artikel wordt ook melding gemaakt van zijn wervingsactiviteiten in Noord-Holland in opdracht van kerk en regering.

¹⁰¹ *R.V. I*, p. 73 art. 4.

¹⁰² *R.V. I*, p. 77/78.

Op de P.S. van Amsterdam, mei 1583, meldt dr. O. Swaelu zich weer "om eenige dienaeren des woerts te beroepen om in Vrieslant te gaen..."¹⁰³ Dit keer besluit de P.S. dat dr. Swaelu zich tot de classes moet wenden.

3.3.2 Consent van de overheden nodig - enige praktijkvoorbeelden

Voor verplaatsing van een dienaar was vaak de toestemming van lokale heren nodig. Zo besluit de P.S. van Amsterdam, mei 1583, te schrijven aan de edele heren van Schagen om hun dienaar Claes Quyrnssen van Herinchuysen te mogen verplaatsen naar Texel.¹⁰⁴

Zo was de verplaatsing van ds. Claes Ruyt, eertijds te Stolwijk, naar Sluipwijk een zaak waarin de classis Gouda zich mengde en tevens de P.S. Ds. Ruyt was van zijn dienst gesuspendeerd. Hij eiste nu van de classis een duidelijke akte met de redenen. Voor zijn dienst te Sluipwijk overlegt ds. Ruyt een "apostille van de heeren Staten, daarmede hem den dienst by provisie toegestelt is."¹⁰⁵ De P.S. van Gouda, aug. 1589, heeft twijfels over capaciteiten van Ruyt. Mogelijk heeft hij de Staten wat op de mouw gespeld. Het verslag over zijn preek is tamelijk positief.

De P.S. van Leiden, nov. 1592, krijgt ter beoordeling een aantal klachten over ds. Ruyt te Sluipwijk (Slupick). De substituut van de heer baljuw van Rijnland dringt aan op verplaatsing van deze predikant naar elders. Privézaken rond een huwelijk van een dochter van ds. Ruyt en de secretaris van Slupick spelen een belangrijke rol. Na hoor en wederhoor wordt besloten ds. Ruyt te handhaven. De secretaris moet duidelijk inbinden. Zelfs de heren gedeputeerden van de Staten geven de secretaris een fikse vermaning. Hier moet de lokale overheid het duidelijk afleggen tegen de P.S. en de Staten.

Een opvallende passage lezen wij m.b.t. de rol van de politiek in het kerkelijk beroepingswerk in de acta van de P.S. van Den Haag, okt. 1591. Duidelijk neemt de P.S. stelling tegen een eenzijdig overheidsoptreden in het beroepingswerk.

"Dienaren in een ander kercke beroepen politice alleen. - Sovele die dienaren aengaet, die alleen op de beroepinge aen haer van de magistraten gedaen in een ander kercke (dewelcke in ruste ende stilheyt met eenen goeden dienaar versocht is) hen laten beroopen ende instellen, ende dat alsoo vroomde dienaren wtgestooten ende alsulcke in plaetse derselven teghen den danck der ghemeijnte incomen, acht dese synodus, dat de classes ende kercken, van dewelcke soodanige dienaren vertrecken, hen gheen attestatie sullen gheven, ende indien sij ijert onbehoirlicx bevinden, bestraffen, soo oock de kercken of classen int particulier hierinne gebreck hebben, hen aen de gedeputeerde des synodi ende classen synodalem adresseren."

Zo moet in nov. 1592 op de P.S. van Leiden de baljuw van Rijnland aangesproken worden. Dit geschiedt o.a. naar aanleiding van een concreet probleem rond het beroepingswerk in Zoeterwoude. Er is verschil gerezen tussen "den gerichtende der kercken aldaer..."¹⁰⁶ Er is zo hier en daar onrust "doordien dat de gherichten meynden de beroepinge van eenen dienaar aen haer te staene ende die van de kercke hen hyerover beclagen ende tonvreden houden..."¹⁰⁷ Ook de edelen en officieren moeten in dezen onrust voorkomen. De orde van mei 1579 dient gehandhaafd te worden.

---

¹⁰³ *R.V. I*, p. 120 art. 12.

¹⁰⁴ *R.V. I*, p. 118 art. 3.

¹⁰⁵ *R.V. II*, p. 344 art. 28.

¹⁰⁶ *R.V. II*, p. 463/464 art. 74.

¹⁰⁷ *R.V. II*, p. 464/465 art. 75.

De P.S. van Den Briel, aug. 1593, geeft een verklaring van art. 5 van de K.O. Men verstaat het zo "dat de verkiesinge ende beroepinge der predicanten by den kerckenraedt met bewilliginge der overheydt sal gearresteert worden..."¹⁰⁸ Dit kan niet zonder betrokkenheid van classis of "naestgesetene dienaren onder deselve classe..."

De gemeente van Aarlanderveen beklaagt zich op de P.S. van Amsterdam, juni 1601, dat de beroepen predikant Jacob Willemsz. van Hoochvoude niet overkomt naar Aarlanderveen. Er is geen consent van de lokale overheid en evenmin van de kerk van Hoochvoude. De P.S. heeft begrip voor de wens van Aarlanderveen om J. Willemsz. te mogen ontvangen. Toch acht de P.S. de redenen ter andere zijde gewichtiger "dewyle noch de keercke noch de magistraet in de loslatinge gheconsenteert hadden..."¹⁰⁹ Ds. Willemsz. blijft dan ook aan Hoochvoude verbonden. De kerk van Aarlanderveen krijgt de gemaakte onkosten vergoed.

3.3.3 Ds. Crynsz. en diens vertrek uit Maasland; en andere kwesties

Op de P.S. van Woerden, aug. 1604, dient de zaak van ds. W. Crynsz. uit Maasland. Hij is beroepen in Den Briel door de kerk aldaar "met toestemminghe des magistraets." Nu hebben Maasland en de classis Delft dit beroep afgeslagen. Ter vergadering verschijnt Lenaert Jansz., raad der stad van Den Briel. Tevens is er een gedeputeerde van de classis Den Briel, nl. ds. Th. Ryckewaert. Men zou graag zien dat het "beroep zijn behoorlick effect mochte sorteren."¹¹⁰ Ook Maasland en de classis Delft zijn vertegenwoordigd. Zij willen dat ds. C. te Maasland blijft. Van beide zijden is de magistraat erin gemengd. Ds. Crynsz. verklaarde zich duidelijk tot het beroep "gantschelijck genegen te zijn..." De P.S. heeft gepoogd ds. C. tot andere gedachten te brengen. De vergadering bemerkte "de seer groote affectie ende genegentheyth" die ds. C. had tot het beroep van de kerk van Den Briel. Als hij gedwongen werd te Maasland te blijven zou zijn ijver kunnen verflauwen. De P.S. geeft consent om te vertrekken na 1 jaar. In die tussentijd moet Maasland z.s.m. voorzien in de a.s. vacature. Als dit gelukt binnen het jaar, mag ds. C. zelfs eerder vertrekken. Opvallend in deze zaak is het gewicht, dat gehecht wordt aan het persoonlijk gevoelen van de predikant. Zelfs met behulp van de magistraat kan Maasland ds. Crynsz. niet afhouden van zijn vertrek naar Den Briel.

De P.S. van Hoorn, okt. 1608, buigt zich over de zaak van ds. Corn. Petrei, predikant te Edam, maar beroepen te Alkmaar. Dit beroep was door de classis Edam afgeslagen. Alkmaar vraagt nu om fiat van de P.S. voor dit beroep. Ten bewijze van de instemming van de magistraat van Alkmaar overhandigt men een missive. Edam maakt zich ter vergadering ook sterk. Kerk en magistraat, incl. burgemeester en secretaris, verschijnen "in getale tot 9 toe".¹¹¹ Ook hier zien wij dus van beide zijden de inbreng van de magistraat. De zieke ds. Corn. P. wordt naar zijn gevoelen gevraagd. De P.S. weegt alles af en besluit tenslotte dat ds. Corn. P. in de kerk van Edam zal blijven dienen.

Een beroep van de kerk van Leiden op ds. Abr. à Dooreslaer dient op de P.S. van Edam, aug. 1619.¹¹² Door de uitgebreide omschrijving in de acta ontstaat er een duidelijk beeld. Opnieuw zien wij de inmenging van de magistraat in het beroepingswerk. O.a. burgemeester G. Lenaertsen

---

¹⁰⁸ *R.V. III*, p. 11 art. 27.

¹⁰⁹ *R.V. I*, p. 299.

¹¹⁰ *R.V. III*, p. 221 art. 32.

¹¹¹ *R.V. I*, p. 433 art. 24.

¹¹² *R.V. II*, p. 93-96 art. 23.

en schepen D. Simonssen van Alphen spannen zich in om de nood van de kerk van Leiden duidelijk op het hart van de vergadering te binden. De kerkenraad en magistraat van Enkhuizen, alsook de classis hadden dit beroep van Leiden afgeslagen, ondanks de aanbeveling van zijne excellentie. Ter vergadering is o.a. ook burgemeester Zeger Dircxsz. Scarlaken en Jan Cornelissoo Lootsman, vroetschap van Enkhuizen. Zij maken zich, met afgevaardigden van de kerk van Enkhuizen, sterk voor handhaving van ds. Abr. D. in Enkhuizen. Hij werkt daar zeer vruchtbaar, zijn vertrek zou allerlei moeite geven. Ds. Abr. D. wordt zelf van tweeën gedrongen. Hij zegt zich te willen onderwerpen aan het oordeel van de P.S. Hij offert zich als dienaar van Christus in de dienst van de kerk. Hij wil zijn dienst daar laten gebruiken "daer hy verstaen zoude, dat het Christo zoude gelieven"¹¹³ Na rijpe overweging besluit de P.S. om ds. Abr. D. te handhaven in Enkhuizen. Hij is daar dienstbaar en deze stad heeft zich in alle moeite voortreffelijk gekwetend van haar taak. Men wil haar niet ontmoedigen door de predikant te ontnemen. Wel dienen de afgevaardigden van Enkhuizen te beseffen, dat ds. Abr. D. een offer brengt wat betreft de opvoeding van zijn kinderen, door het beroep van Leiden niet op te volgen. Immers de studiemogelijkheden van Leiden zijn groot. Hier dienen de afgevaardigden van Enkhuizen hun predikant de helpende hand te bieden. Dit beloven ze ook.

3.4 Intermezzo: het recht van de gemeente

Verschillende auteurs hebben zich - in de onderzochte periode - bezig gehouden met de problematiek van de beroeping van dienaren des Woords. Het was immers bijzonder in die dagen een 'hot item'. Wernerus Helmichius schreef hierover zijn *Grondich Bericht* (Delf 1611).¹¹⁴ Ook daar is het uitgangspunt dat in het huis Gods "alle dingh wettelijk ende met orden" gebeuren moet.¹¹⁵ Zeker voor de beroeping van predikanten, regeerders, bezorgers van het huis Gods is die orde vereist (vgl. Tit. 1 : 7 en I Tim. 3 : 5). Die orde wordt ons in het Woord van God aangewezen (dan worden genoemd: Hebr. 5 : 4; Rom 10 : 15 en Ef. 4 : 11). Helmichius onderscheidt de extra-ordinaire roeping van profeten en apostelen voor het herstel van de vervallen kerk van de ordinair beroeping. Op p. A i.v. geeft de auteur daarvan een omschrijving. Drie delen vallen daarin te onderscheiden: beproeving, verkiezing/aanneming en bevestiging.

Allereerst wordt de beproeving toegelicht. Hier spelen de verzen I Tim. 3 : 1-10 een belangrijke rol. Bekwaamheid dient te worden getoetst, dat geschiedt immers ook bij andere beroepen en ambten. Hier worden zielen van mensen toebetrouwd. Het leven van de aanstaande dienaar moet worden getoetst, maar evenzeer zijn leer.¹¹⁶ Gezondheid en zuiverheid in de leer is evenzeer van belang als een vroom en godzalig leven. De a.s. dienaar moet de onzuivere leer tegenstaan. Heeft

¹¹³ R.V. II, p. 95.

¹¹⁴ Zie over Wernerus Helmichius *Biografisch Lexicon*, dl 2, p. 237-239 een artikel van G.P. van Itterzon. Hij werd geboren 1551 te Utrecht en overleed in Amsterdam 29 aug. 1608. Van hem zijn naast circa 140 brieven slechts vier geschriften bekend. Helmichius was een man met groot gezag en heeft zich vaak ingezet voor het oplossen van problemen. Zie ook: J. Hania, *Wernerus Helmichius*, Utrecht 1895. Bijzonder p. 300-303 geeft achtergrondinformatie over het vermelde geschrift *Grondich Bericht* (Delf 1611). Het dient te worden gelezen tegen de achtergrond van Helmichius' verblijf in Utrecht en de problemen aldaar. Hania wijst erop, dat in dat stadium nog niet alle vragen even grondig behandeld zijn. Op p. 303 treffen wij een evaluatie aan met kritische noten rond de rol van de overheid bij de beroeping van een predikant, maar ook waardering voor dit traktaat.

¹¹⁵ Wernerus Helmichius, *Grondich Bericht*, Delf 1611, p. Aij. Hier wordt o.a. verwezen naar I Tim. 3 : 15 en I Cor. 14 : 40.

¹¹⁶ Hier worden genoemd: I Tim. 3; Tit. 1 : 6-9; I Tim 4 : 2.

iemand reeds elders gediend, dan moet hij een attest kunnen overleggen inzake levenswandel en leer.

Dan komt de vraag aan de orde: wie beproeft de a.s. dienaar? Dit gewichtige werk komt de regeerders/opzieners der kerk toe, dat zijn de dienaren en de ouderlingen tezamen. Zij kunnen daarover toch het beste oordelen.¹¹⁷ Dit moet blijkens Tit. 1 : 5 en I Tim. 5 : 22 door de dienaren met grote ernst gebeuren. Het moet gaan om getrouwe mensen, die geschikt zijn om anderen te leren (vgl. II Tim. 2 : 2).¹¹⁸ Reeds uit de namen van de kerkelijke ambtsdragers blijkt, dat zij als opzieners, regeerders, voorgangers en wachters de aangewezen personen voor dit werk der beproeving zijn. De rede leert bovendien dat in gewone ambachten de beproeving gebeurt door mensen die dat ambacht uitoefenen.¹¹⁹ Ook doctoren en rechtsgeleerden worden beproefd door vakgenoten. Het is zaak dat de beproeving niet plaatsvindt door één dienaar, maar door hun vergadering (zie p. Aiiij verso). Toelating van een dienaar raakt immers allen. "Zoo en moeten sy oock gheen heerschappije voeren over malkanderen. Zoo is dan hare macht ende bedieninghe ghelijc."¹²⁰ Beproeving van een (a.s.) dienaar komt de dienaren en ouderlingen gezamenlijk toe. Als Paulus aan Timotheüs en Titus alleen schrijft inzake de instelling van dienaren bedoelt hij niet een solo actie. Zij hebben "de principale beleydinghe ... vande zaken", maar het gebeurt toch "met ghemeyne bestemminghe der ghemeynten. Actor 14.23."¹²¹ Steeds wil de auteur zich wachten voor heerschappij van één dienaar. Daar vreest hij de gevaren van de bisschop in het pausdom. Meerdere dienaren bij de examinatie zijn meer waarborg voor de afweer van "corruptien ende misbruycken". De kwaliteit van het examen wordt erdoor verhoogd "alzo dat ghelijc veel ooghen meer zien dan een: zoo oock vele Dienaren te zamen apparentelijck zekerder kunnen oordelen dan een alleen."¹²²

In de tweede plaats wordt de verkiezing/aanneming toegelicht. Dit komt "de gantsche Christelijcke Ghemeynte" toe, dat leert de Heilige Schrift. Wel tekent de auteur aan, dat deze gemeente verschillende leden omvat: dienaren, rechtgelovige overheden en "het ghemeyne volck". Elk van hen heeft eigen officie ook in dezen. "De principale beleydinghe ende bedieninghe" van de verkiezing berust bij de dienaars.¹²³ Dat dit hele proces de kerkendienaren competeert leidt de auteur af uit de titels van deze ambtsdragers; uit hun taak tot opzicht en toezicht en uit Hand. 14 : 23 en Hand. 13 : 2. Zo werkt de Heilige Geest door hun dienst, opdat "de behoorlijke ordeningh" die Hij in de kerk wil gehandhaafd blijft.¹²⁴

Wat de manier van de verkiezing betreft is er verscheidenheid. De opzieners stellen degene die zij bekwaam achten aan de gemeente voor. Deze voorstelling gebeurt niet altijd op één manier. Hand. 1 vermeldt ons dubbelvallen die aan God worden voorgesteld; waarbij het lot beslist.¹²⁵ In Hand. 6 lijkt de verkiezing van diakenen helemaal een zaak van het volk, vanwege de murmuring. Hand. 14 tekent ons "de ordinarise voorstellinghe der persoonen die sy bequaem

---

¹¹⁷ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. A iij.

¹¹⁸ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Aiiijverso en Aiiij heeft ook een passage over het beproeven van weduwen "die inde Apostolische Kercke tot den dienst der armen ghebruyct wierden:..."

¹¹⁹ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Aiiij.

¹²⁰ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. B. Waar verwezen wordt naar Hand. 15 : 2 en I Petr. 5 : 1 in dit verband.

¹²¹ *Ibidem.*

¹²² Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Bverso.

¹²³ *Ibidem.*

¹²⁴ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. B iij; daar worden voorts genoemd I Tim. 4 : 14; Hand. 1 en 6.

¹²⁵ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Bijverso; daarvan wordt opgemerkt "een exempel vande zeker forme van voorstellinghe diemen inde Ghemeynte ghebruycken mach."

achten..."), waarbij bewilliging door de gemeente geschiedt met opsteking der handen. In deze zaak spreekt Helmichius van "...d'Apostolische wijze vande verkiesinghe der Dienaren".¹²⁶

De auteur laat zich ook uit over de rol van de overheid in dezen. Al wordt in deze apostolische wijze van verkiezing "gheen mentie ghemaect ... vande Overicheyt / zo en is nochtans daer niet wt te besluyten / dat de Overheydt ... daer mede gantsch gheen doen en heeft ..." Het betreft hier dan wel een christelijke overheid die de zaken van de kerk getrouw naar Gods Woord ter harte neemt, in tegenstelling tot de tijd van de apostelen. Voor de auteur is hierbij Jesaja 44 van belang over de overheden als "Voester-heeren der Ghemeynten Godts...". Niet alleen de tweede tafel van de Wet behoort tot de competentie van de overheden. De overheden dienen zorg te dragen voor een stil en gerust leven in alle godzaligheid en eerlijkheid. Als de overheden hun ambt zo verstaan "zoo behoort oock de verkiesinghe ende aenneminghe der Dienaren met der zelve approbatie ende autoriteyt te gheschieden; dewijle haer de zorghe ende wel-standt der Kercken niet weynich aen en gaet..."¹²⁷ Als motivatie geldt niet alleen het feit, dat de overheden voornaamste lidmaten van de kerk, maar tevens haar beschermers zijn. Dit alles doet niets af aan de bevoegdheden en verantwoordelijkheden van de kerkelijke ambtsdragers.

Bij de verkiezing zijn verschillende vormen denkbaar, naar gelang van de wisselende omstandigheden. Deze bepalen mee de vorm. Hoe ver is de reformatie ter plaatse gevorderd? Van wie is deze uitgegaan? Hoe is het geestelijke gehalte van de gemeente? Die vragen zijn mede van belang voor de te kiezen vorm. Waar een geordend kerkelijk leven is daar "behoort de reghel der Schriftueren boven verhaelt altijd te ghelden: Ende nochtans valt in desen noch veel onderscheyts inde forme..."¹²⁸ Van groot belang is ook de vraag of de overheid voor of tegen de Heilige Schrift is, of zij professie doet of niet? Stelt de overheid zich op in de lijn van David, Hizkia en Josia, dan wordt met die omstandigheden door de dienaren bij hun aanpak zeker rekening gehouden.

Ook de gemeenten zijn verschillend. De ene is zuiver, de andere dwalend in de leer. De volgende is twistziek en begeert predikanten naar eigen "fantasie" (p. Biiij). Dan hebben bijzonder de christelijke overheden en de dienaren een taak.

De situatie van de dienaren is ook verschillend. Hoe gezond zijn ze zelf in de leer, wie zoeken ze? Als een dienaar reeds elders gediend heeft is de situatie anders. Dat geldt ook voor iemand die overkomt uit het pausdom.

In de derde plaats vraagt de auteur aandacht voor de bevestiging. Deze kerkelijke ceremonie omschrijft hij aldus, dat de nieuwe dienaar "opentlijk in presentie vande gantsche ghemeynte / van de Kercken-dienaren met ghebeden ende oplegghinghe der handen Gode ghepresenteert oft opghedragen / ende in syn dienst (by maniere van spreken) alzo ghehult ende ingheleyt wordt..."¹²⁹ Ook hier is van belang hoe dit gebeurt en door wie. In de wijze van bevestiging wijst de auteur op de grote plaats van het gebed ("veel tijts met vasten...") om de gave van de Heilige Geest, opdat het dienstwerk mag zijn tot Gods eer en tot stichting van de gemeente. De oplegging der handen wordt ook nader toegelicht.¹³⁰

¹²⁶ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Bijverso.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Biiij.

¹²⁹ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Biiij.

¹³⁰ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Biiijverso. Hij wijst daar o.a. naar de O.T.'ische achtergrond in Gen. 48 : 14 en Lev. 1 en 2; voorts voor het N.T. naar Matth. 19 : 15 en Hand. 13 : 2. Als verklaring/duiding geeft hij aan: "als Gode toeghescheyden (als daer staet / Actor 13.2.) tot syn werck om daer toe alleen te vaceren / ende dat hy over de zelve syne ghaven des H. Geests wtstortede...". Oplegging der handen is een uitwendig teken van

De bevestiging is taak van de kerkdienaars. Daar wijzen zo als eerder vermeld de titels van deze ambtsdragers op. Dat blijkt ook uit de getuigenissen van de Heilige Schrift en uit die "der ouden vaders".¹³¹ Helmichius acht de getuigenissen van de kerkelijke historie, concilies en Oude-vaders eendrachtig inzake de beroeping van predikanten. De voorbeelden "der Oudt-vaders" zijn niet de grond "(want het Woordt Godts is alleen onsen grondt) maer om historischer wijze by tvervolch oft successie van tijden te betoonen (dat de Apostolische instellinghe ende ordinantie altijd oock onder de Christelijcke Overheden onderhouden is gheweest...)"¹³²

Beroeping van dienaren is niet een zaak van alleen magistraat, alleen kerkendienaren, alleen volk/parochie, alleen kerkmeester of "Buerte alleen ofte Schout daervan / wt eyghener fantasien". Het is nog veel minder zaak van een particuliere collator "alleen wt eyghener goetduncken...". Helmichius stelt, dat "zulcx de gantsche Christelijcke en recht-gheloovighe Ghemeynte te ghelijcke toekomt..." met onderscheiden proceduren en in achtneming van de omstandigheden. Als een beroeping niet zo tot stand komt heeft dat verstrekkende gevolgen. Dan geldt dat zulke beroepen "*voor onwettelijke behooren ghehouden te wesen / ende ooc in effect voor Godt zulcx zijn.*" Hij wordt dienaar voor de gehele gemeente. Die mag niet worden uitgesloten. Door de apostolische wijze wordt heerschappij en verwarring in de kerk voorkomen. De ganse gemeente bestaat uit drie leden: overheden; kerkdienaars en "ghemeyn volc".

Vervolgens licht de auteur de gevaren toe als één van deze drie alleen het beroepen ter hand neemt, met uitsluiting van de andere twee. Zo noemt Helmichius de beroeping door de overheid "niet sonder groot perijckel".¹³³ Zonder dienaars en gemeente erbij, hangt de welstand van de kerk helemaal van de gezindheid van de overheid af. Dat brengt heel veel wisseling met het aantreden en vertrekken van overheidspersonen. Heel opvallend is het gevaar dat Helmichius signaleert voor *getrouwe dienaars* bijzonder. Zij zullen hoog en laag bestraffen en lopen zo gevaar juist door de overheden "af-gheset ende wech ghejaecht" te worden. De dienaren die de overheden naar de mond (s)preken hebben de overheden aan hun kant; Helmichius stelt, dat "die kusskens onder den elleboghe weten te legghen / ende den menschen buyten haer commissie ghelieven / in aenzien ende autoriteyt ghehouden werden; ghelijck dat de ervarentheyt leert."¹³⁴ Ook als alleen dienaren het beroepingswerk ter hand nemen, is dat niet goed. Daar dreigt het gevaar van heerschappij in plaats van de geboden bediening en dienst. Zo wordt de kerk beroofd van haar "gherechtighe vrijheydt". Onzuiverheid van de dienaren wordt zo gecontinueerd, zonder correctie van buiten.

Het gemene volk alleen te laten beroepen, brengt weer andere gevaren met zich. Er zou veel confusie en partijchap ontstaan. Elke partij heeft zo een eigen kandidaat op het oog in stad, dorp of buurt. Immers de oren van het gemene volk jeuken (II Tim. 4 : 3). Helmichius put zich vervolgens uit in het noemen van allerlei sekten rond personen als: Sebastiaan Franck; Arent

---

datgene wat men in het gebed begeert. Deze ceremonie mag zo nodig worden nagelaten.

¹³¹ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. C vermeldt Hand. 13 : 3; Hand. 14 : 23 en Hand. 6 : 6; I Tim. 5 : 22 en II Tim. 1 : 6. Het geheel van de dienaren in de regio is bij de handoplegging betrokken. De getuigenissen uit de kerkvaders worden geopend met Cyprianus en dan volgen vele anderen. Zie *o.c.*, p. C, Cij en Cijverso.

¹³² Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Cijverso.

¹³³ Hierbij meldt Helmichius als voorbeeld van beroeping door de overheid, *o.c.*, p. Cijj, "ghelijck wel de ordinantien der Politischer zaken doen". Hij is zeer wel op de hoogte van de praktijk, die vele overheden nastreven.

¹³⁴ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Cijverso.

Beerntsens; Huys der liefden van Heyndric Nicolaessen; David Joris; Caspar Schwenckfeld etc. en vele dopers. Er zou veel mis gaan. De kerken zouden "krielen van allerley soorte van Predicanten" terwijl het gemene volk zou denken en beweren, dat ze een gereformeerd predikant in hun gemeente hebben. Helmichius verwacht niet veel goeds van het gewone volk, dat niet wordt geleid bij het beroepen: "dese inconveniënten ende horrible confusien soudē zekerlijck te verwachten zyn..."

Het beroepen dient zo te geschieden, dat het volgens Gods wil is naar Zijn Woord.¹³⁵

Vervolgens gaat Helmichius nog in op een vijftal tegenwerpingen die worden gemaakt tegen de apostolische wijze, die hij naar de Schrift voorstaat.

ad 1. Tegenstanders wijzen op de rol die magistraten en koningen in het O.T. hebben gespeeld in de reformatie, als Mozes, David, Hizkia, Josia etc. Dat moet dan dienen als legitimatie voor overheidsoptreden in het heden. Helmichius wijst op het grote verschil in kerkdienst tussen het Oude en het Nieuwe Testament. In het Oude is de stam Levi door God "erffelijck" verkoren voor deze dienst. Zo'n goddelijke aanwijzing van één natie, geslacht of familie vinden wij in het Nieuwe Testament niet. Daarmee wil Helmichius de plicht tot reformatie door de overheden niet ontkennen. Hij wil de magistraat niet van alle zorg voor de religie uitsluiten. Er zijn geestelijken die dat wel doen "ende haer zelve als gheestelijcke wt het ghebodt ende jurisdictie der Overheden ontrecken."¹³⁶ Bovendien wijst de auteur erop, dat dit optreden onder het O.T. niet op eigen gezag geschiedde "maer na den raet ende onderrichtinghe der Propheten..."¹³⁷

ad 2. Men wijst wel op de gebruiken in andere landen, waar de overheden veel te zeggen hebben in de evangelische kerken. Als verweer voert de auteur aan, dat slechts op weinig plaatsen de religie echt gereformeerd is. Op vele plaatsen trekt de magistraat macht naar zich toe. Er zijn immers ook andere voorbeelden te noemen, als: Holland, Zeeland, Gelderland en Friesland. Daar maakt men zich sterk voor de goede zaak, die naar het Woord Gods is en tevens van groot belang.

ad 3. De tegenstanders achten, dat de getuigenissen van het N.T. in dezen alleen golden toen de kerk onder het kruis verkeerde, toen er nog geen christelijke overheden waren. Helmichius stelt, dat zij moeten aantonen, dat terstond bij het aantreden van de christelijke overheden de kerk haar ordeningen en recht veranderd heeft. Hij poneert, dat uit "oude Schribenten het contrarie bewesen..." is.

ad 4. Men zegt wel dat de apostolische aanwijzingen in dezen alleen gelden voor de bisschopsaanstellingen, maar dat gewone dienaren door de christelijke overheden mogen worden aangesteld. Dit is zonder grond in de Schrift, zo meent Helmichius. Alle dienaren moeten op apostolische wijze worden aangesteld.

ad 5. De tegenstanders voeren aan, dat de christelijke overheden de dienaren onderhouden en derhalve ook macht over hen hebben. De auteur wijst dit argument van de hand, omdat hier geen sprake is van een gewoon dienstverband. Het is gans anders. Volgens goddelijke instelling worden de dienaren aangesteld. Bovendien wordt het levensonderhoud grotendeels gedekt door de opbrengsten uit de kerkengoederen.

---

¹³⁵ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Ciiijverso.

¹³⁶ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. D. Hij doelt hier klaarblijkelijk op de rooms-katholieke geestelijkheid.

¹³⁷ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Dverso. De overheden hebben in kerkelijke zaken geen absolute autoriteit. Wel onderschrijft de auteur van harte Matth. 22 : 21.

Als argument pro de vrijheid van de kerken in de aanstelling van de dienaren, wijst Helmichius erop, dat men dit immers de vijanden der waarheid wel toestaat. Waarom zou men dan de christelijke gemeente deze vrijheid niet toestaan, terwijl die vrijheid en orde haar door God is gegeven?¹³⁸

Ook Joh. Acronius heeft zich beziggehouden met de beroeping van dienaren.¹³⁹ Grotendeels vinden wij in zijn werk dezelfde lijnen als bij W. Helmichius, toch zijn er ook verschillen. Bijzonder rond de taak van de overheden en in de afwijzing van het patronaatsrecht.

Alleen deze wettige beroeping is te erkennen, wanneer Christus roept door "de stemme sijner Ghemeynte". Anders hebben we te doen met "Sielrovers ende Moordenaers", die inbreken in het predikambt. Joh. Acronius vermeldt dat er vele eeuwen getwist is over de vraag aan wie de beroeping toekomt? Zekerheid krijgen wij daaromtrent door te luisteren naar Gods Woord, waar de wijze van beroeping "ghenoehsaem voorgheschreven" wordt.¹⁴⁰ Dit staat voor de auteur vast: "Daer uyt ghewisselick het ghebruyck der Apostolische Kercke in het verkiesen der Predicanten / dat namelick de Kerckendienaers ende Ghemeynten sulcks ghedaen hebben / ghenoech blijkt: het welke niemanden toe en staet te veranderen / maer alle Christelicke ghemeynten behooren nae te volghen."¹⁴¹ De verkiezing is beslist niet voorbehouden aan "eenighe Canonicken ofte ghewijde Cappoen-eters alleene..."¹⁴² Het is zaak van het gehele volk, waarover de dienaren worden gesteld. Ook in dit verband onderstreept Acronius, dat de Heere Christus macht heeft over de kerk. Geen ander mag over haar heerschappij of tirannie oefenen. Het Rijk van Christus is onderscheiden van de wereldlijke regimenten.¹⁴³ Als Acronius deze rechten de gemeente toekent, geeft hij duidelijk aan, wat hij onder gemeente verstaat:

"niet een yghelicke Rotte van menschen:... maer een versamelinghe der Christenen / die haer oentlick houden aende reyne Leere des Goddelicken Woorts / ende de rechte oeffeninghe desselven / ende haerselven lidmaten Christi belijden." Bij dit alles ziet de auteur een eigen functie voor de regeerders/voorstanders der kerk.

Zo vraagt hij aandacht voor de nominatio, presentatio in de gemeente, die verkiest "door vrije / ongedwongene en oprechte stemmen..." en de confirmatio. Dit laatste gebeurt niet door autoriteit

¹³⁸ Wernerus Helmichius, *o.c.*, p. Diiij.

¹³⁹ Voor achtergrond zie s.v. Acronius, Johannes het *Biografisch Lexicon dl 2*, p. 13-15, het artikel van D. Nauta. Het werk dat hier onze aandacht vraagt is oorspronkelijk getiteld: *Erinneringe van de beropinghe der Prediger, wodanich und dorch wehm de sulve gesehen sal. Sampt ook wat van dem Jure Patronatus ofte Collations-rechte, over de Kerklicke-Beneficien tho holden sy*, Groningen 1604. Spoedig verscheen van dit werk zowel te Middelburg als te Zutphen een Nederlandse vertaling. Wij gebruiken hier *Grondtlick Bericht vande Beroepinghe der Predicanten...*, Middelburgh 1615.

Johannes Acronius is geboren in 1565 te Oost-Friesland en overleden te Haarlem 29 sept. 1627. Heeft in Oost-Friesland gewerkt en ook in Groningen. Was een man met gezag. Het bovenvermelde geschrift is vervaardigd in opdracht van de P.S. van 1603. Het getuigt van een grondige aanpak. De zelfstandigheid van de gemeente van Christus wordt hier bepleit. Naast de innerlijke roeping moet de prediker zich onderwerpen aan een classicaal examen. Beroeping moet geschieden door vrije stemming der gemeente onder leiding van de ouderlingen. Ook over de confirmatie laat Acronius zich helder uit, zij het antithetisch tegenover het pausdom.

D. Nauta deelt mede (*o.c.*, p. 13): "In de synode van 1604 werd A. ter verantwoording geroepen omdat hij de collatoren te hard zou hebben aangepakt." Daar zullen wij in de volgende paragraaf nog nader kennis van nemen.

¹⁴⁰ Joh. Acronius, *Grondtlick Bericht*, p. 10. Dan wordt o.a. gewezen op Hand. 1 : 23; 13 : 1/3; 14 : 23 en 15 : 22.

¹⁴¹ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 11. Dit bevestigt de auteur uit getuigenissen van de kerk. Het gehele volk is er nauw bij betrokken reeds in oude tijden.

¹⁴² Joh. Acronius, *o.c.*, p. 13.

¹⁴³ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 14, waar gewezen wordt op Matth. 24 : 45; Luk. 22 : 25 en I Petr. 5 : 3.

van de overheid of enige menselijke macht "...maer inden name Jesu Christi die alleene sijner Kercke Leeraren / en hen macht gheeft / om den menschen de salicheyt te vercondighen."¹⁴⁴

Met een zestal redenen ondersteunt Acronius deze overtuiging.

ad 1. "dewijle Christus alleene de Predicanten uytzendet" als Leenheer heeft Hij de sleutelen van Zijn Rijk "sijner liever Bruydt aen der sijden ghehanghen / dat is / alle macht om in Kerckelicken saecken (...) te handelen / te binden ende te ontbinden..."¹⁴⁵

ad 2. Blijkens I Joh. 4 : 1 moet de gemeente de geesten beproeven, dat houdt ook in de ware en valse leraren onderscheiden.

ad 3. Ook in andere ambten komt men alleen door voegelijke middelen.

ad 4. Het zijn dienaren van de gemeente, deze mag dan ook vrij beroepen.

ad 5. De apostelen stonden dit oudtijds de gemeenten toe. Nu hebben de secten deze vrijheid wel, zou men dit recht dan aan de gemeente van Christus ontzeggen?

ad 6. De ervaring toont het onheil aangericht door opgedrongen predikanten.

Vervolgens gaat de auteur nog in op de rol van de overheid in dezen. Ook Acronius handhaaft het hoogste opzicht door de overheid over kerkelijke en politieke handelingen. Toch dient de overheid niet zelf te beroepen, maar toe te zien "dat de Ghemeynte suclks ordentlick ende naer Godes Woort verrichte / ende dat alle ongheregheltheyt daerin gheweeret werde."¹⁴⁶ Anders moet de overheid daarbij corrigerend optreden.

De overheid mag niet zichzelf de absolute macht toeschrijven om te beroepen. Haar taak is het recht te handhaven, dat raakt ook het recht (om te beroepen), zoals dat de gemeente van Christus toekomt. De overheid dient daarbij het onderscheid tussen de beide regimenten in acht te nemen. Predikanten zijn geen dienaren van de overheid.

Een overheid die grijpt naar de dingen van het predikambt, brengt daarmee haar eigen ambt in gevaar.¹⁴⁷ De apostelen hebben de gemeenten nooit iemand opgedrongen, waar zou dan de overheid dat recht aan ontlennen? Als beroeping zaak van de overheid ware, dan zou ruim 300 jaar de kerkelijke praxis niet recht zijn geweest. Uit diverse (kerk)historische voorbeelden blijkt volgens de auteur, dat het recht der kerk in dezen vast staat! Door grote vorsten is dat ook erkend. Nu zou een willekeurige jonker dit recht aan de kerk ontnemen! Joh. Acronius concludeert, dat het beroepen van predikanten niet "tot de macht der Overheyt" behoort.¹⁴⁸

De auteur geeft een uitgebreid citaat (uit 1536) van M. Luther over de zaak, waarbij het onderscheid van de beide regimenten wordt onderstreept (in de lijn van I Petr. 4 : 15). Zij mogen niet in elkaars ambt grijpen. De Raad van de stad moet de predikstoel niet regeren en de predikant moet het raadhuis/de stad niet willen regeren!

Ook Acronius bezint zich op het optreden van Mozes, David, Salomo, Hizkia en Josia ten opzichte van de dienst des Heeren. Hij gebruikt evenals Helmichius het argument van de

---

¹⁴⁴ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 15. Kritisch laat de auteur zich uit over de praktijk van het pausdom in dezen "dat Apenwerck der smeringhe ende inwydinghe." Het gaat om de gewone Woorddienst, eventueel met handoplegging (zie: Hand. 13 : 3; I Tim. 4 : 14; I Tim. 5 : 22 en Gal. 2 : 9). Ook hier geeft de auteur getuigenissen uit de Oude Kerk.

¹⁴⁵ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 16. Men mag de gemeente niet van haar recht beroven, dat zij van Christus heeft ontvangen.

¹⁴⁶ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 17.

¹⁴⁷ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 18, noemt als voorbeelden Richt. 8 : 27 (Gideon); I Sam. 13 : 14 (Saul die offert); II Kron. 26 : 18 (Uzzia en diens straf) van deze dingen geldt "als die nae een vreemt ampt grijpen" (I Petr. 4 : 15).

¹⁴⁸ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 19.

goddelijke ordening van Levi. Hier is in tegenstelling tot het N.T. geen sprake van vrije verkiezing. Acronius wijst bovendien op de zonde van Jerobeam (I Kon. 12 : 31), die met de priesteraanstellingen Gods perken verre te buiten ging. David handelde niet alleen als koning, hij was tevens profeet.¹⁴⁹

Acronius wijst evenals Helmichius het beroep op de praxis elders van de hand. Niet beslissend is wat mensen doen "maer wat naer Christi bevel behoort te gheschieden" Sommigen eigenen zich meer toe, dan hun toekomst. Wij moeten de beste Reformatie volgen. Ook het levensonderhoud van predikanten door de overheid is geen argument, daar het grotendeels kostendekkend plaats kan vinden uit het kerkengoed.

Het feit dat op sommige plaatsen de Reformatie van de overheden is uitgegaan, zegt niet dat derhalve ook nu in een later stadium bij de overheden de bevoegdheid moet liggen om te beroepen. Toen was het nog een 'Afgodische Ghemeynte', maar zo'n overheidsop treden past nu niet meer bij 'een welghestelde Ghemeente'. Die heeft immers zelf de macht predikanten te beroepen.

Acronius verzet zich tegen het pauselijk machtsmisbruik, daaruit is grote schade voortgevloeid (Richt. 9 : 13/14). Het gevaar is groot als overheden hun ambt verlaten en gouvernement over de kerk willen aanvaarden. De kerk behoort geen wereldlijke macht te zoeken. De overheid geen kerkelijke, door bijvoorbeeld de beroeping van predikanten naar zich toe te willen trekken. Ambrosius heeft erop gewezen, dat veeleer keizers streven naar het priesterschap, dan dat priesters staan naar het keizerschap.

3.5 Patronaats- en collatierecht

3.5.1 Verzet van de kerk

Reeds de P.S. van 's-Gravenhage, juni 1583, signaleert de problematiek van o.a. de heer van Warmond, die Michiel Andriesz. de hand boven het hoofd houdt. Er zijn meer edellieden en heren "de welke buijten de ordre der kercken predicanten stellen in de parochien ende kerken, waervan zij pretenderen patroni ende collatores te zijn..."¹⁵⁰ Dit werkt scheuring in de hand en corruptie van de leer. Men zal bij de Staten aandringen op verbetering. Later beslist men alsnog te wachten de zaak "generaliter" de Staten aan te geven.¹⁵¹ Al zijn er jonkers en particuliere heren die buiten de classis om predikanten aanstellen, met een beroep op het feit dat zij jus patronatus hebben en collateurs van de pastorie zijn. De classis van Rijnland zal zelf de zaak van de jonkers te Warmondt aanpakken. De prins zal benaderd worden zijn jurisdictie te gebruiken m.b.t. o.a. Vianen. Zijn voorbeeldig optreden aldaar zal andere heren de weg wijzen.

In de acta van de P.S. van Edam, juni 1586, lezen we: "Ende alzoo by sommige magistraten ende edelen onder het praetext juris patronatus tegens die wettige beroepingen, in deze Nederlantsche kercken tot noch toe gebruyct, sommige onbequame dienaeren ingedrongen werden, versoecken die broederen, dat hierinne geremedieert werde."¹⁵²

¹⁴⁹ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 22. Optreden echt in de geest van David c.a. zou de auteur toejuichen, want dan werden alle valse leraren geweerd en de vervallen godsdienst opgericht o.a. door godzalige predikanten.

¹⁵⁰ *R.V. II*, p. 227; zie inz. M. Andriesz. ook par. 3.2.2.1.

¹⁵¹ *R.V. II*, p. 258/259.

¹⁵² *R.V. I*, p. 135 art. 11.

Ook op de P.S. van Gouda, aug. 1589, speelt deze materie. De heren commissarissen worden gevraagd naar hun mening. Zij verklaren hierover niet te hebben overlegd met de Staten. Wel stellen de gecommiteerden als mening van de Staten, dat: "onaengesien wat gerechtigheid de particuliere heeren mogen hebben off niet, dat evenwel hier in den synode niet en sal worden gedaen tot prejudicie van deselve particliere heeren..."¹⁵³ De P.S. besluit aan de Staten door te geven "wat schade daeruit ontstaen soude, dat de collatie van de predigtampten soude staen aen de particuliere heeren, gelyck dat alreede in desen synode genoeg voorgecomen is."¹⁵⁴

Deze ingrijpende problematiek speelt ook door de verschillen tussen remonstranten en contra-remonstranten heen. Zie bijvoorbeeld gravamen 21 op de P.S. van Delft, okt. 1618. De partijen hebben een verschillende visie op "de macht der hoge overicheyt in de kerckelicke saken..."¹⁵⁵ Over deze materie heeft Joh. Wtenbogaert een boek geschreven. Deze P.S. besluit, dat de G.S. zich over deze zaak moet uitspreken. Ondertussen blijft de K.O. van 1586 met betrekking tot beroepen van kracht. De aanstaande G.S. dient ook een oordeel te geven over "de questie de jure patronatus..."¹⁵⁶

Sprekend is ook de behandeling op de P.S. van Leiden, juli 1619. Men rekent daar het patronaatsrecht onder de dingen waardoor "de kercke Christi in dese provincie lichtelick wederom zouden connen getroubleert worden."¹⁵⁷ Men acht het niet in Gods Woord gegrond en houdt het voor een Rooms zuurdesem. Men verzoekt dan ook de Staten de kerken in deze provincie niet met dit patronaatsrecht te bezwaren. Op deze P.S. komt ook aan de orde welke plaats dan wel aan de overheid toekomt in het beroepingswerk. In de verkiezing van kerkendienaren moet "goede correspondentie" gehouden worden met de christelijke magistraat.¹⁵⁸ De te beroepen predikanten zullen door de kerkenraad aan de magistraat worden voorgedragen om te vernemen of deze gewichtige redenen tegen de kandidatuur heeft. Stemmen kerkenraad en magistraat overeen dan zal vervolgens de kerkenraad de keuze maken "ende daerna over de gedaene verkiesinge approbatie van de magistraet versoecken."¹⁵⁹ Als er in de eerste of tweede fase verschil van inzicht is tussen kerkenraad en magistraat, zal de kerkenraad op gepaste wijze streven naar de gewenste eenheid. Lukt dat niet dan poogt de classis te bemiddelen. Een laatste middel is het oordeel van de classis in de zaak van het omstreden beroep. Hierbij speelt het advies van de gedeputeerden van de P.S. een rol.

Er bleven in de praktijk vragen open. Op de P.S. van Leiden, juli 1619, verschenen een predikant en een ouderling van Gouda. De kerk van Gouda wilde graag beroepen, maar de magistraat van Gouda wilde de K.O. van 1591 onderhouden. De magistraat was niet gezind te handelen in de lijn van de uitleg die de P.S. van Leiden aan de K.O. gaf. De broeders van Gouda vroegen wat hun nu te doen stond? De P.S. adviseerde de kerk van Gouda "dat voor dese tijt om praegnante redenen oorboirlickxt sijn zal" om van een beroep af te zien en voorlopig een dienaar te lenen.¹⁶⁰ Dit alles totdat er duidelijkheid was, door bemiddeling van de hoge overheid, inzake een eensluitende aanpak van het beroepingswerk in Zuid-Holland.

---

¹⁵³ *R.V. II*, p. 333 art. 7.

¹⁵⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁵ *R.V. III*, p. 321.

¹⁵⁶ *R.V. III*, p. 306 art. 31.

¹⁵⁷ *R.V. III*, p. 330 art. 5.

¹⁵⁸ *R.V. III*, p. 330/331 art. 6.

¹⁵⁹ *R.V. III*, p. 331.

¹⁶⁰ *R.V. III*, p. 333 art. 12.

Bij deze materie sluit aan de behandeling op de P.S. van Edam, aug. 1619. Over het jus patronatus merkt deze vergadering op: "t welck in synodo nationali niet is afgeschafft, maer alleen gelimiteert ende nochtans gepractiseert wert tot merckelyck nadeel van de kercke."¹⁶¹ Men zal samen met Zuid-Holland aanhouden "dat dit gepretendeert quaet recht op de gevoechlicxste maniere mochte wechgenomen werden..."¹⁶² De Staten van Holland en West-Friesland zullen daarom verzocht worden.

De P.S. van Alkmaar, aug. 1620, doet ons weten dat de Heren Staten "hebben geresolveert, dat diegene, die dit recht hebben, by haer oudt recht ende gebruyck, dat sy daervan hebben, blyven sullen."¹⁶³ Ook de zaak van K.O. is nog onder handen. Eerst zal de akte van approbatie der K.O. door de Heren Staten worden afgewacht.

3.5.2 Een praktijkvoorbeeld

Over het jus patronatus en de collatio heeft K.P. de Boer een artikel geschreven, dat de situatie m.b.t. de heren van Nienoord in Vredewold belicht.¹⁶⁴ De Boer merkt terecht op: "Na de reformatie is er van de zijde van de kerk grote pressie uitgeoefend om het patronaats- en collatierecht afgeschafft te krijgen..."¹⁶⁵ In Groningen valt het op, dat de stad het jus patronatus afschaft: "datselve is tegen de ordeninge der geunierten Provincen unde Godes Woordt"¹⁶⁶ In de Ommelanden luidt de K.O. anders! De jonkers waren niet bereid hun invloed in de kerk op te geven. Via de Landdag hadden de jonkers grip op de K.O. Art. 53 van die K.O. luidt: "de Collatores sollen nevens Oldesten und Diaconen de gemeente representerende, to samen komen, unde met gemenen stemmen eenen prediger, de haer an nutsten dunct tho wesen, erwelen..."¹⁶⁷ Deze wordt dan vervolgens voorgesteld aan de gedeputeerden van het land, die hem alleen om billijke oorzaken mogen weigeren. Het 'Landrecht van den Ommelanden' spreekt niet van samenwerking met de kerkenraad rond beroeping. Het bepaalt: "Elke 'heerdt landes' heeft een stem, tot die karspel kerke."¹⁶⁸ De Boer merkt evaluerend op, dat zijn onderzoek heeft aangetoond "dat de collatoren in Vredewold, evenals elders het geval was, veel misbruik van hun macht hebben gemaakt. Het belang van de gemeenten behartigden zij alleen als dat samenviel met hun eigen belang."¹⁶⁹ Zolang het grondbezit gespreid bleef over vele boeren gaf het collatiestelsel een democratische inslag, doordat al deze boeren een stem hadden in de predikantsberoeping. Waar de boeren-eigenerfden hun invloed in de collatie wisten te behouden was het gebruik "minder afkeurenswaardig", zo oordeelt De Boer.¹⁷⁰

Het patronaatsrecht is eigendom van één persoon en het collatierecht van vele personen, landeigenaren. Bij het collatierecht was de presentatie van de geestelijke aan de bisschop een

---

¹⁶¹ R.V. II, p. 98 art. 25. Zie voor de behandeling op de Nationale Synode 1618/19: *Post-Acta...*, Zutphen 1663, p. 4-6.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ R.V. II, p. 109 art. 10.

¹⁶⁴ K.P. de Boer, De collatierechten van de heren van Nienoord in Vredewold, *N.A.K.G. dl. 59 afl. 2* Leiden 1979, p. 160 e.v.

¹⁶⁵ De Boer, *Collatie*, p. 162.

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ De Boer, *Collatie*, p. 163.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁹ De Boer, *Collatie*, p. 192.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

formele zaak.¹⁷¹ In vele gevallen werd de stem losgemaakt van de grond. Soms behield men de rechten van collatie en verkocht men de heerd grond. Of men verkocht de rechten los van de heerd grond. Dit leidde tot misbruik. Er vond gemakkelijk machtsconcentratie plaats en heerschappij over de kerk door één persoon.

3.5.3 Opnieuw de stem van Joh. Acronius

Op grondige wijze heeft Joh. Acronius zich beziggehouden met de problematiek van het patronaats- en collatierecht.¹⁷² Bij collatoren is veel verzet tegen de aanpak ervan. De opvatting van de auteur is duidelijk: "dat dit Ius Patronatus, van Christi niet verordent / ofte uyt de Apostolische Kercke voortghecomen en is..."¹⁷³ Je kunt een jus patronatus niet zomaar aan je trekken. Het moet je verleend worden, door iemand die daartoe bevoegd is; dat kan nooit zomaar heer pastoor of zo iemand zijn. Als eerste eis stelt Acronius, dat patronen hun commissie met documenten moeten kunnen aantonen. Juist in de tijd van ongeregelheden is er door usurpatoren veel misgegaan. De overheid, als beschermster van de kerk, moet erop toezien dat "de Kercke met sulcke Patroonen / die gheen vooghdije besworen en hebben / niet beswaert en werde."¹⁷⁴ Een belangrijke regel is ook, dat de patronen de kerk toegedaan dienen te zijn. Daar zit voor de huidige praktijk volgens de auteur een groot probleem "daer nu den meesten deel der Collatoren dez Landts den Evangelio weynich gunstich zijn / jae Godt mach weten wat Religie dat sy hebben..."¹⁷⁵

Tevens besteedt Acronius aandacht aan het "Landrecht der Ommelanden". Een partij land van 30 gemeten groot met een huis erop heeft het jus patronatus, zo zegt men ten onrechte. Er is volgens de auteur alleen sprake van "een Votum ofte stemme inde verkiesinghe des Herders". Als zo de gehele parochie daaraan deelneemt heeft Acronius daar geen moeite mee.¹⁷⁶

Wat het wettelijk jus patronatus inhoudt, moet duidelijk zijn. Anders eigent iemand zich al snel te veel rechten toe. De canonisten noemen het een 'last' om zorg voor de kerk te dragen als patroon. Twee delen vallen in die last te onderscheiden: ten eerste aan een "vacerende Kercke eenen Dienaer te presenteren", ten tweede "moest hy opsichte nemen over de Kerckelicke goederen".¹⁷⁷ De presentatie was *geen electie*. Het was alleen een 'voorstelling' van een predikant. Dit gebeurde dan aan de bisschop. Het wordt ook wel genoemd een "voorbereydinghe ende beginsel tot te beroepinghe" (praeambulum). Overtreding door een patroon werd streng bestraft, en de zo

¹⁷¹ De Boer, *Collatie*, p. 161/162.

¹⁷² Joh. Acronius, *Grondtlick Bericht*, p. 24-44. Hij handelt daar over deze materie met een opvallende kennis van zaken. Bijzonder de historische achtergronden weet hij treffend te schetsen.

¹⁷³ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 24. Aanvankelijk had de kerk het beheer van de goederen uitbesteed aan een 'vooght' of rentmeester, die ook wel patroon of beschermer/verzorger werd genoemd. Dat gaf van lieverlee almeer problemen als "de snoode betalinghe" (p. 24/25) aan de predikanten. Toen nam de kerk zelf de goederen weer in beheer. Toch heeft de Paus later voor nieuwe 'begiftinghen' een "Ius Patronatus ofte recht der vooghdije" over zulke goederen erfelijk toegestaan. Heden ten dage meten de patronen zich veel meer aan.

¹⁷⁴ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 26. De nadere regels worden door Acronius op p. 26-28 uiteengezet en historisch gefundeerd met citaten (o.a. van Panormitanus). Daaraan moeten de patronen worden getoetst. Zo ook eventuele overgang van rechten via erfrecht of verkoop. Tevens moeten de beperkingen van de rechten in ogenschouw worden genomen. Bijvoorbeeld met het afbranden of vervallen van de kerk, houdt ook het patronaatsrecht op!

¹⁷⁵ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 29. Hij maakt daar ook melding van misbruik van inkomsten door de collateurs, die geld in eigen zak laten verdwijnen, dat hun niet toekomt.

¹⁷⁶ Hier zal hij grondlijnen herkennen van het recht der gemeente, zoals hij dat de apostolische wijze acht te zijn voor verkiezing van dienaren. Kritisch laat hij zich uit over het nieuwe landrecht, waarin de predikanten van veel van hun privileges zijn beroofd. Dit acht hij in strijd met het recht.

¹⁷⁷ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 31.

ingedrongen predikant moest het veld ruimen. Nu is er geen presentatie meer voor de bisschop, maar voor de classis tot examinatie. Daaraan zijn de collatoren nu onderworpen. Vervolgens slaakt de auteur een verzuchting over de problemen van het jus patronatus, waar de overheid kennis van zou moeten nemen tot welstand van de kerk en haar recht. Kritisch laat Acronius zich over de hele materie uit. Kan dit eigenlijk wel? De achtergrond van dit jus patronatus ziet de auteur als "ghelt-anghel", die de paus nodig had om te vissen voor het levensonderhoud van vele 'mispapen'. Dat is in deze tijd niet meer nodig. Ook vestigt de auteur de aandacht op de vele misstanden omdat vele patronen de leer van het evangelie niet zijn toegedaan. De predikanten zoeken vaak de gunst van de patroon in plaats van dat zij de kerkorde volgen. De vrije verkiezing komt in gedrang en vaak dringen onwaardigen in de dienst binnen. Het jus patronatus is vaak ontaard in een handel van bedenkelijk allooi, de kerk onwaardig.¹⁷⁸

De patroon moest als 'tweede last' toezien op een juist gebruik van de kerkelijke goederen, om verkwisting, misbruik en vervreemding te voorkomen. Tegen fouten die hij waarnam moest hij de geëigende stappen ondernemen. Zelf mocht hij niets uit deze goederen genieten. Ook de inkomsten van een vacerende kerk mocht hij niet verhandelen, maar die kwamen aan de bisschop. Wat zijn vele patronen in dit opzicht tekort geschoten in een goed en eerlijk beheer! Collatoren achten het kerkengoed in grote mate hun erfgoed, zo gaan zij er ook mee om. In stad en ommelanden zijn vele kerkelijke goederen van oudsher, maar de predikanten hebben veelal te weinig levensonderhoud. Acronius typeert de problemen aldus: "sommighe en hebben oock inden Winter boven water ende Gherstenbroodt met vrouwen en kinderen niet vele te nutten / die wy oock met namen wel souden konnen noemen."¹⁷⁹ Men heeft het aantal predikanten in de ommelanden drastisch beperkt ten opzichte van het vroegere aantal geestelijken. Scherpe woorden schrijft de auteur aan het adres van de collatoren die zo de ondergang van de kerk zoeken. De kerk wordt beroofd, en men deelt de rok van Christus onder elkaar. Vervolgens geeft Acronius een verhandeling over kerkroof.¹⁸⁰ Men behoort de kerkendienaren te onderhouden. Daarbij voert de auteur verschillende schriftplaatsen aan.¹⁸¹ Men dient kerkengoed aan te wenden waartoe het oorspronkelijk bestemd is, zij het nu niet meer voor dienst van 'papen' maar nu voor dienaren van het heilig evangelie.¹⁸²

In zijn conclusie is Joh. Acronius rigoreus:

---

¹⁷⁸ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 33.

¹⁷⁹ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 35. Hij blijkt goed op de hoogte te zijn van de praktijk in die dagen. De edellieden hebben op diezelfde dorpen allerlei van oorsprong kerkelijke inkomsten die zij naar zich toe hebben getrokken, als vicarien en prebenden. Verwoeste en vervallen kerken, waarbij het patronaatsrecht vervallen is, worden beroofd van inkomsten door de collatoren, die geen enkel recht daar meer hebben. Allerlei misstanden signaleert de auteur, ten koste van het welzijn van de gemeente en ten voordele van de collator.

¹⁸⁰ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 36-41. Ook hier geeft de auteur blijk van kennis van zaken m.b.t. (kerk)historische en canonieke bronnen. Inzake de straf op kerkroof wordt o.a. Achan (Joz. 7) genoemd. Ook het misbruik van de ark door de Filistijnen komt aan de orde (I Sam. 5 en 6), zo ook Belsazar uit Dan. 5. Ook uit de kerkhistorie verhaalt Acronius de straf Gods op kerkroof.

¹⁸¹ Neh. 13 : 10; I Tim. 5 : 17/18; II Tim. 2 : 4; Matth. 10 : 10; I Cor. 9 : 7, 10 en 14. De auteur wijst ook op het onderhoud van de priesters e.d. in het O.T.: Num. 5 : 8; 18 : 8 en 35 : 2; Deut. 18 : 3; 14 : 28 en 26 : 12; II Kon. 12 : 6. Tevens noemt hij uit het N.T. nog: Hand. 2 : 44 en 4 : 32. Men mag de predikanten niet naar de bedelstaf verwijzen.

¹⁸² Zelfs daar geeft de auteur een schriftplaats, namelijk Num. 16, de rookpannen van Korach moeten geheiligd worden voor de dienst des Heeren. Zie vooral de verzen 36-40. Een heel aparte vorm van hergebruik.

"Nochtans segghen wy hier vastelick / dat in welghestelde kercken / gheen Ius Patronatus plaetse hebben ofte behoorde geduldet te werden / maer dat men dat selve met alle Antichristische insettingen geheelick behoorde afteschaffen."¹⁸³ Men mag immers nooit menselijke inzettingen stellen boven de ordinantie van Christus. Dit patronaatsrecht is verbonden met de decreten van de antichrist, daar mag men de gemeente niet aan onderwerpen. Men moet in het beroepen van predikanten het oudste, apostolische gebruik volgen; dat weet niets van patronen en collatoren. Die willen echter op hun beurt niet graag als "de katte ... van het ghebraden scheidt..."¹⁸⁴ In dezen mag het recht der kerk tot vrije verkiezing niet worden verkort. Dat weegt zwaarder dan het collatie-recht, dat voor Acronius van zeer bedenkelijk allooi is. Met het patronaatsrecht is er veel onheil in de kerken aangericht, het is gewis "eenen boosen handel". Christus geeft Zijn kerk de vrije verkiezing, dit 'recht' geeft zulks aan de vijanden van de kerk. Christus beveelt opbouw van de kerk, dit 'recht' leidt tot afbraak. Christus verwerpt huurlingen, dit 'recht' bevordert ze. "Doch moghen alle verstandighe de ongherechtigheden van het Ius Patronatus selve naerder overlegghen: waer uyt sy bemercken sullen / dat dese *Politijcke Antichrist* uyt onse kercken met rechte behoorde gheweert te zijn."¹⁸⁵ Zo heeft de stad Groningen het jus patronatus geheel afgeschaft als strijdig met de ordening van de Geünierde Provincies en met Gods Woord. Beroeping is het recht van de gehele gemeente. Het gevaar is groot dat de predikant anders de patroon naar de mond gaat (s)preken en alleen acht geeft op diens belangen in plaats van op de gehele kudde: diens brood men eet... Een dienaar die echt zijn ambt waarneemt voor de hele kudde loopt gevaar te worden uitgeschakeld door de patroon, terwijl een ogendienaar door de gemeente niet kan worden geweerd. Volgens Acronius is het ten zeerste nodig, dat het platteland zich conformeert aan de lijn van de stad Groningen.

3.6 Levensonderhoud

Reeds in de vorige paragraaf kwam terloops de bezoldiging van predikanten aan de orde. Mede door het oneigenlijk gebruik van patronaatsrechten e.d. werden er vaak gelden onttrokken aan de kerkengoederen voor niet kerkelijke doelen, waardoor het levensonderhoud van de predikanten op vele plaatsen niet voldoende was. Joh. Acronius heeft in zijn eerder besproken werk daarvan getuigd.¹⁸⁶

Nauw verweven met de problematiek van de bezoldiging van de predikanten, is die van de kerkelijke goederen.¹⁸⁷ Binnen het kader van deze studie is een uitgebreide behandeling van deze

---

¹⁸³ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 41. Dit is hem zoals eerder gemeld niet in dank afgenomen, zelfs niet door de P.S. van 1604. De patronen lieten zich niet zomaar van hun 'rechten beroven'.

¹⁸⁴ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 42. Hier staat vooral op de achtergrond het misbruik door patronen, waarvan zij financieel beter worden.

¹⁸⁵ Joh. Acronius, *o.c.*, p. 43.

¹⁸⁶ Joh. Acronius, *Grondlick Bericht*. Reeds in zijn opdracht spreekt hij van de noodzaak van de aanstelling van bekwame predikanten en goed levensonderhoud voor hen. Zo geeft naast misstanden in het beroepingswerk, "de cleene onderhoudinge" van de predikanten vaak reden tot klagen. Het misbruik van de kerkelijke goederen acht de auteur een groot kwaad waardoor, zo schijnt het nu, de Heere ons van zijn Woord wil beroven. Er zijn te weinig arbeiders in de grote oogst (*o.c.*, p. 6).

¹⁸⁷ Over de kerkelijke goederen zijn diverse publicaties voor handen. a. meer algemeen: F.C.W. Koker, *Onderzoek naar den aard en de geschiedenis der vicarie-goederen in Nederland*, Utrecht 1857; W.B.S. Boeles, *Scheiding van Kerk en Staat...*, Groningen 1868; L. Offerhaus Jzn., *De Rechtstoestand van kerkelijke goederen bij de Hervormden*, Leiden 1888. Zie voorts ook: H.B. Eldermans, *Eerste rekeninge Cornelis van Coolwijk van den ontfangh van de geestelijke goederen over Hollandt ende Westvrieslandt beginnende eerst met den jaere 1572*

verwevenheid te veelomvattend. Wij zetten dan ook in bij het feit, dat de Staten of de plaatselijke magistraat van de steden zorg droegen voor de bezoldiging van resp. plattelandspredikanten en dienaren in de steden.

3.6.1 Bedelen bij de Staten

Een vetpot was het op het platteland niet voor de predikanten. Op de P.S. van Dordrecht, juni 1574, klaagt de dienaar van Heukelum, ds. P. Os, dat hij voor 10 maanden dienst slechts 70 gulden i.p.v. de beloofde 200 gulden 's jaars ontvangen heeft.¹⁸⁸ Hij vraagt hulp aan de synode. Met hulp van Taffin moet hij zich met een verzoek wenden tot zijne excellentie. Hier moet dus de prins zich inlaten met predikantsbezoldiging. Dezelfde synode besluit zijne excellentie te benaderen om "een ordonnantie te verkrijghen van alimentatie des dienaers van ter Gow op den rentemeester van den Regulieren".¹⁸⁹

Al spoedig zien wij de lijnen via de Staten lopen. Zo doet reeds de P.S. van Enkhuizen, apr. 1578, een rekest aan de Staten. Het handelt over onderhoud door de Staten van dienaren en schoolmeesters. Heel praktisch heeft men oog voor eventuele combinatie van arme en rijke dorpen.¹⁹⁰

Vanaf sept. 1578, P.S. van Amsterdam, horen wij vrijwel alle acta door over problemen rond de bezoldiging van predikanten.¹⁹¹ Steeds is de klacht, dat de dienaren niet bezoldigd worden naar behoren en volgens afspraak, met als gevolg groot tekort en gebrek in de pastorie. De classis moet de zaak oppakken. Op de P.S. van Alkmaar, mei 1579, wordt uitgesproken dat de ouderlingen de overheid dienen te verzoeken, dat de predikanten behoorlijk betaald worden. Zij die geestelijk dienen, behoren "met den tyttelycken besorcht... te worden."¹⁹²

Op de Schoonhovense P.S., sept. 1579, wijst men de weg van classes naar magistraten der steden, en die op hun beurt weer naar de Staten, om "te beforderen, dat eenmael eenen seeckeren voet op die betalinge der dienaren soude mogen genomen [var. gevonden] worden om te verhoeden die inconuenienten, die door quade betalinge rysen."¹⁹³ Dezelfde P.S. zet zich in voor de verordening van een stipendium te Noordeloos. De classis Gorcum moet de magistraat aansporen om deze zaak bij de Staten te regelen. Ook hier zien wij dus de getrapte weg via classis, naar magistraat, naar de Staten.

Ook voor predikantskinderen moeten er middelen komen om te kunnen studeren. Problemen zijn "cleynicheyt der stipendien respectie die excessive kosten, die te Leyden in der universiteyt vallen..."¹⁹⁴ De Staten moeten hierin voorzien, zo meent de P.S. van Rotterdam, apr. 1581.

---

tot 1578 incluijs Zuydhollandt / incluijs Delfland 's-Gravenhage 1993. b. m.b.t. de diverse gebieden in de Nederlanden: J.F. van Beeck Calkoen, Onderzoek naar den rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie, Amsterdam 1910; L.J. van Apeldoorn, De Kerkelijke Goederen in Friesland..., 2 delen, Leeuwarden 1915; A.J. Maris, De Reformatie der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen, 's-Gravenhage 1939. Voor het geheel van de kerkelijke financiën kan hier nog worden genoemd, zij het met accent op een andere periode: W.H. den Ouden, Kerk onder patriottenbewind, Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801, Zoetermeer 1994.

¹⁸⁸ R.V. II, p. 147.

¹⁸⁹ R.V. II, p. 150.

¹⁹⁰ R.V. I, p. 51 art. 10.

¹⁹¹ R.V. I, p. 59/60 art. 20.

¹⁹² R.V. I, p. 66 art. 11.

¹⁹³ R.V. II, p. 173 art. 3.

¹⁹⁴ R.V. II, p. 196.

Dezelfde vergadering gaat uitvoerig in op de noodzaak van verbetering van de stipendia door de Staten, zodat "de predicanten met soe grooter beswaringe nyet langer behoeven te loopen na hare betalinge tot bespottinge heurer persoonen ende des diensts ende tot verachtinge der heeren Staten selfs."¹⁹⁵ Enkele lidmaten van de kerk die een politieke functie hebben, zullen deze zaak bij de Staten onder de aandacht brengen. Bijzonder moeten de classes tussentreden bij de Staten "voir de noot der dienaren, die met veelheyte der kynderen ende swaren aenval beladen syn."¹⁹⁶ De nationale synode zal deze zaken in het algemeen dienen te behartigen, anders valt te vrezen "dat, dewyl andere landen danbaerder syn tegens hare dienaren, de dienaren uut Hollant vertogen soudou mogen worden."¹⁹⁷ Achterstallig traktement was geen uitzondering.¹⁹⁸

Den Haag, juni 1583, maakt melding van een schrijven van de Staten aan de steden "roerende de vermeerderinghe der alimentatie der dienaren ten platten lande..."¹⁹⁹ Enige broeders moeten de vinger aan de pols houden. Op dezelfde P.S. heeft men oog voor onderhoud van arme, oude dienaren. Men wil de Staten verzoeken "dat zij de alimentatie der afstervende conventualen ende gheestelicken...tot sulcke ghebruijcken ordonneren willen."²⁰⁰

In juni 1583 geven de Staten er blijk van de zaak van traktementsverhoging onder handen te willen nemen. Zij hebben "den rentmeester Coolwyck bevel ghegheven om den staet der goederen te maecken etc."²⁰¹ Het liep niet steeds soepel met de uitbetalingen van het stipendium. Op de P.S. van Rotterdam, juni 1586, klaagt ds. Chr. v.d. Wouwere van Leiden, dat de kerk van Dordrecht hem financieel heeft tekort gedaan.²⁰² Ook voor armoede van gewezen dienaren moet de P.S. de aandacht vragen bij de Staten, tussentijds proberen zij als kerken en classis zelf de nood te lenigen.²⁰³

Op de P.S. van Delft, aug. 1587, hebben de kerken gehoord van rentmeester Coolwyck "zijne goetwillicheyte in de augmentatie des stipendii der dienaren..."²⁰⁴ Coolwyck geeft de raad om bij de Staten aan te houden. Daar men verneemt, dat de Staten vergaderen, wordt er een deputatie heengezonden om de zaak te bepleiten. De Staten hadden volgens hun verklaring de zaak al willen afhandelen en zeggen toe "dat die dienaren hen ten minsten dit jaer van de augmentatie des stipendii soudou verzekert houden..."²⁰⁵ Ook houdt deze P.S. zich bezig met de zorg voor de oude dienaar Jac. Loef. De classis moet haar plicht vervullen en wanneer "hij een conventuale gheweest is eertijts, dat hij met hulpe zyns classis om alimentatie by den H.H. Staten aenhoude."²⁰⁶

Een kopie achter de acta van Delft, sept. 1587, geeft ons zicht op een besluit van de Staten van Holland inzake de predikantstraktementen. Aanvankelijk bedroeg het jaarlijks stipendium 240 ponden. Voor dit lagere bedrag van eertijds wordt als motivatie gegeven "ten tyde als alsulcke

---

¹⁹⁵ *R.V. II*, p. 204.

¹⁹⁶ *Ibidem*.

¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹⁹⁸ Vgl. zaak ds. Casp. Swerinckhuysen met diens vordering op Bommel, *R.V. II*, p. 210.

¹⁹⁹ *R.V. II*, p. 227.

²⁰⁰ *R.V. II*, p. 230.

²⁰¹ *R.V. II*, p. 241.

²⁰² Hij heeft naast 12 eerder ontvangen gulden, voor zijn dienst te Sliedrecht 13 gulden ontvangen. Nu blijft er een geschil bestaan over o.a. de reiskosten. Hij moet zich volgens de P.S. wenden tot de magistraat van Dordrecht, *R.V. II*, p. 280/281.

²⁰³ *R.V. I*, p. 143 art. 13; Vgl. Amsterdam (mei 1589), *R.V. I*, p. 150/151.

²⁰⁴ *R.V. II*, p. 302 art 46.

²⁰⁵ *Ibidem*.

²⁰⁶ *R.V. II*, p. 303 art. 50. Vgl. ook in zake een andere oude dienaar, *R.V. II*, p. 303/304 art. 51.

dierte in den lande niet en was als daernaer is gheresen..."²⁰⁷ Nu is verhoging nodig, zodat de dienaren niet verder in schulden komen of de Staten steeds zouden moeten lastig vallen om aanvulling.

De Staten hebben de verhoging gedaan "nietteghenstaende de groote belastinghe van den lande ende oock van den comptoire..."²⁰⁸ Coolwyck heeft opdracht ontvangen de plattelandspredikanten 's jaars nu 300 ponden uit te betalen. Dat is een verhoging van 25%. Eerder ontvangen aanvullingen worden verrekend.

Toch blijkt op de P.S. van Schiedam, aug. 1588, dat deze zaak nog niet rond is. Diverse predikanten hebben reeds een particulier verzoek gedaan, nu wil de P.S. deze zaak nogmaals bij de Staten aanklaarten, vanwege "den grooten last ende noet der dienaren". Zo kunnen zij niet "eerlyck levende haren dinst" waarnemen.²⁰⁹ Ook op deze synode wordt gesproken over het levensonderhoud van een oude dienaar, waarbij de classes een taak hebben.²¹⁰

Amsterdam, mei 1589, handelt "belangende het clein onderhoudt soemiger dienaeren op ettelicke plaetsen..."²¹¹ Er zullen rekesten gaan naar de Staten van Zuid-Holland en naar die van het Noorderkwartier.

Diverse malen krijgen P.S.-vergaderingen de nood van zieke, oude dienaren voorgelegd.²¹²

Niet aflatend is de stroom van verzoeken aan de Staten om verhoging van traktement voor de plattelandsdienaren. Ook de P.S. van Den Briel, aug. 1593, schaart zich in die rij. Men wijst op "de groote dierte aller dingen" en als bron voor betaling geeft men aan: "dat de kerckengoederen daertoe behooren geemployeert te worden."²¹³ Haarlem, juni 1594, onderneemt pogingen om de beloning in het Noorderkwartier te brengen op het Zuid-Hollandse niveau.²¹⁴

Al het smeken en bedelen blijkt voor Zuid-Holland niet te vergeefs. De P.S. van Rotterdam, aug. 1594, maakt melding van een besluit van de Staten. Daarbij heeft men oog gehad voor de gezinsgrootte van de dienaar.²¹⁵ Tot en met drie kinderen ontvangt de plattelandsdienaar 350 carolusgulden 's jaars. Met vier kinderen en meer bedraagt het traktement 400 carolusgulden 's jaars. Wie een combinatie bedient ontvangt 50 carolusgulden extra. Wel moet de dienaar wettig

²⁰⁷ *R.V. II*, p. 312.

²⁰⁸ *Ibidem*.

²⁰⁹ *R.V. II*, p. 324 art. 26.

²¹⁰ *R.V. II*, p. 326 art. 30.

²¹¹ *R.V. I*, p. 150 art. 4.

²¹² Dordrecht, aug. 1590, *R.V. II*, p. 372 art. 31. Daar heeft ds. R. de Riddere voor zijn onderhoud (na de aanstaande beëindiging van zijn dienst wegens zwakke gezondheid) aangeklopt. Vervolgens heeft de P.S. de zaak via de gedeputeerden naar de Heren Staten verwezen. De P.S. van Leiden (nov. 1592) houdt zich bezig met de nood van ds. Joost Snoeckaertsen van Rijnsaterwoude. Deze dienaar is een oud man "met beroertheyt gevisiteert van den Heere, soodat men hem nyet wel en conde verstaen...". Zijn vrouw blijkt geen ster te zijn in het huishouden en bovendien zijn er in dit gezin veel kinderen. Men wil met hulp van de Staten en politieke commissarissen ter vergadering zijn zaak bevorderen, *R.V. II*, p. 458 art. 63. Op de P.S. van Den Briel, aug. 1593, valt er nog geen echte hulp te bespeuren, *R.V. III*, p. 13 art. 2. Later blijkt op de P.S. van Rotterdam, aug. 1594, dat ds. Snoeckaertsen ten dele hersteld is. Men meldt "syn sprake (die door beroertheydt vervallen was) wederom verbeteret te syn..." Hij heeft voorts een goed getuigenis en kan nu weer in actieve dienst staan, *R.V. III*, p. 28 art. 32.

Vgl. ook de nood van de oude ds. Hugo Dierckszen van Bleiswijk. Hij ontvangt wel een levensonderhoud van f 100,- maar verschijnt toch op de P.S. van Leiden, nov. 1592, om weer elders te mogen dienen op zijn oude dag. Is dit hartelijke begeerte? Of is dit door de nood gedreven? De P.S. honoreert zijn verzoek niet. Wel is men bereid te bemiddelen "om een weynich meer alimentatie te moegen vercrygen.", *R.V. II*, p. 459 art. 65.

²¹³ *R.V. III*, p. 9 art. 17.

²¹⁴ *R.V. I*, p. 186 art. 13.

²¹⁵ *R.V. III*, p. 24 art. 13.

aantonen, dat hij recht heeft op de 'kinderbijslag' (volgens ordonnantie van de Staten d.d. 13 mei 1594). Opnieuw is bij de verdere afwikkeling Coolwyck betrokken.

Nog is de nood niet blijvend gelenigd, diverse dienaren kampen met schulden.²¹⁶ Men besluit in Schoonhoven, sept. 1597, opnieuw de zaak onder de aandacht van de Staten te brengen. Opvallend is de passage: "Ende alsoo de gheestelycke goederen tot dit ghebruyck syn ghedestineert, soo sullen de ghedeputeerde hare E. versoecken, dat se emmers de gheestelycke goeden, die noch overghebleven syn, onvercocht willen laten, ten eynde de kerckendienst behoorlyck onderhouden mach werden met vaste bestendighe middelen."²¹⁷

Dienaren voelen zich bezwaard door de andere bronnen van overheidsinkomsten waaruit hun traktementen worden betaald. Zo worden de predikanten door dronkaards bespot "omdat se uyt de verpachtinghe van de imposten ende andersints worden onderhouden..."²¹⁸ Hoemeer er gedronken wordt, des te meer vloeit er geld naar de Statenkas, waaruit ook de dienaren des Woords worden bezoldigd. De Staten dienen om te zien naar andere stichtelijke middelen.

Verschillende keren hebben de Staten een eenmalige subsidie gegeven en zelfs zorggedragen voor een studiekostenregeling voor predikantskinderen.²¹⁹

De P.S. van Enkhuizen, juni 1603, betoont zich solidair met de Groninger predikanten, die in grote financiële problemen verkeren. Men zal trachten bij de Staten-Generaal de zaak aanhangig te maken en zo de predikanten uit Groningen te steunen als zij hun rekest indienen.²²⁰

Ook in Den Briel, aug. 1603, wijst men de Staten op de "costelicke ende diere tijden" voor de predikanten van het kantoor van Coolwyck. De stadspredikanten moeten bij de particuliere overheden pleiten voor steun aan dit rekest aan de Staten voor hun plattelandscollega's. Dan kunnen de steden in de Staten invloed aanwenden.²²¹

In 1618 blijkt te Enkhuizen, dat de situatie nog steeds moeilijk is. De acta tekenen de nood:

"Ende alzo de kerckendienaeren (overmits de zware tyden), oock menichmael belast met groote familien, bevonden worden op haer stipendium gansch swaerlycken ofte niet haer te kunnen ont dragen, daervuyt dan veel droevige accidenten volgen, beswaerde herten, schulden ende naet afsterven desolate boelen, of niet dient daerop gelett te worden?"²²² Opnieuw krijgen de gedeputeerden opdracht deze zaak onder de aandacht van de Staten te brengen.²²³

De P.S. van Enkhuizen (1618) signaleert bovendien de problematiek rond kerkvoogden. Moeten dit geen lidmaten van de kerk zijn of ten minste "goetgunners"? Ook dit zal onder de aandacht van de Staten worden gebracht.²²⁴

---

²¹⁶ Zo blijkt op de P.S. van Schoonhoven, sept. 1597, *R.V. III*, p. 91 art. 32.

²¹⁷ *R.V. III*, p. 91 art. 32.

²¹⁸ *Ibidem*.

²¹⁹ *R.V. III*, p. 120 art. 43; vgl. *R.V. III*, p. 130 art. 20 en *R.V. III*, p. 130/131 art. 24. Resp. in 1598 en 1599.

²²⁰ *R.V. I*, p. 336; vgl. *R.V. I*, p. 350 art. 17.

²²¹ *R.V. III*, p. 206 art. 28. Ook nu wordt het weer een jarenlang slepende kwestie zonder echte verbeteringen. Vgl. Woerden (aug. 1604), *R.V. III*, p. 216 art. 16; Rotterdam (1605) meldt dat men nu driemaal door de Staten is afgewezen; de dienaren moeten zelf met medeweten van de classis de zaak maar aanhangig maken, *R.V. III*, p. 236 art. 23; Delft (1607) waagt toch weer een poging bij de Staten, *R.V. III*, p. 270 art. 21; Zo ook Dordt (1608) en vraagt bij de Staten aandacht voor het "geheel sober" traktement in de dure tijd, *R.V. III*, p. 286 art. 25.

²²² *R.V. II*, p. 21 art. 7; vgl. *o.c.*, p. 22 art. 6.

²²³ Ook nu blijft de kwestie jaren slepen ook in het Zuiderkwartier, vgl. Leiden (juli 1619), *R.V. III*, p. 332 art. 9 en Gouda (aug. 1620), *R.V. III*, p. 415 art. 14.

²²⁴ *R.V. II*, p. 28 art. 13.

Vaak zien wij dat het Noorderkwartier kijkt naar de regelingen in Zuid-Holland, om dan vervolgens hetzelfde te verkrijgen o.a. rond de studiekostenvergoeding voor predikantskinderen.²²⁵

In de *Resolutiën* van de Staten-Generaal zijn summier gegevens te vinden over betalingen aan predikanten. Zo wordt o.a. vermeld het verzoek van ds. Adr. Billichius, predikant te Ingen in de Neder-Betuwe, om inkomsten te mogen genieten. Op 30 nov. 1602 wordt besloten te schrijven aan de abt van Kloosterrade te zijnen gunste, opdat de abt Billichius een jaarlijks traktement zou toestaan "als voermaels geweest een ordensheer van deselve abdie".²²⁶

Tevens blijkt uit de *Resolutiën* dat de Staten-Generaal ook zorg droegen voor het levensonderhoud van sommige predikanten in het Zuiden. Zo worden bijvoorbeeld vermeld di. Nicolaas en Lazare Bayard, vader en zoon, die aanvankelijk predikanten der "gemeente van de Olijven" waren. Aan Lazare Bayard "die enige tijd met medeweten van de Staten-Generaal gepreekt had in het Waalse gedeelte van de 'affgeweken provinciën'..." is eerder reeds f 300 betaald. Voorts is goed gevonden - 1 feb. 1606 - dat hij met dit preken door zou gaan "op een traktement van f 500 per jaar" voor de duur van één of twee jaar. "welk bedrag de kerk hem zoo discreet mogelijk zou bezorgen, om moeilijkheden te voorkomen."²²⁷

Ook zijn er predikanten die zich voor verhoging van het traktement vervoegen bij de Staten-Generaal, zo o.a. ds. Joh. Ringel, predikant op de Bourtange. Of men vraagt om betaling van rantsoen aan de vijand, zo ds. Joh. Rouwaerts te Winterswijk. Ds. Florentius Marci van Halle, predikant te Sluis, ontvangt f 100 voor de studie van zijn zoon.²²⁸

3.6.2 Problemen met lokale heren en vrouwen

Er waren ook predikanten die voor hun inkomsten aangewezen waren op lokale heren en vrouwen, die in allerlei heerlijkheden de scepter zwaaiden. Reeds eerder zagen wij dat dit voor de kerken geen onverdeeld genoeg was. Ook wat betreft de bezoldiging gaf het blijkens de acta meer dan eens problemen. De kerkelijke goederen van deze heerlijkheden waren niet overgedragen aan het geestelijk kantoor van ontvanger Coolwyck. Soms kregen lokale heren wel een aanvullende subsidie uit het kantoor om aan de verplichtingen t.o.v. de dienaren te kunnen voldoen. Waren er echter meer inkomsten in de heerlijkheden dan uitgaven, dan vloeide het overschot in de beurs van de lokale grootheden. Eén van de misstanden waartegen o.a. Joh. Acronius zich verzette.

Niet alles liep even soepel. Dat ondervond ds. Gheryt van Sweten, predikant van Vianen. De classis van Gorcum had "de Jonff. van Bronchorst ende Batenborch, vrouwe tot Vianen" al heel wat keren gevraagd om bezoldiging van predikant en schoolmeester. Echter, zo blijkt op de P.S. van Gouda, aug. 1589, tevergeefs. Daarom zullen de Staten worden ingelicht, evenals over de situatie van de predikant van Ameide. Ook de moeite met de pastoor van Lexmond zal onder de aandacht worden gebracht.²²⁹

²²⁵ Edam, aug 1619, *R.V. II*, p. 90; Vgl. Alkmaar, aug. 1620, *R.V. II*, p. 108.

²²⁶ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, twaalfde deel 1602-1603, 's-Gravenhage 1950, p. 284 noot 1. Daar wordt ook melding gemaakt van andere betalingen aan predikanten, professor Joh. Drusius en rekesten.

²²⁷ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, dertiende deel 1604-1606, 's-Gravenhage 1957, p. 796 zie ook noot 4 en 5.

²²⁸ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, veertiende deel 1607-1609, 's-Gravenhage 1970, p. 302 noot 5. Alle genoemde zaken hebben betrekking op 1607.

²²⁹ *R.V. II*, p. 337 art. 16.

Deze zaak komt opnieuw aan de orde op de P.S. van Den Haag, okt. 1591. Ook dan klaagt ds. Van Sweten over de slechte betaling. Dit maal zal "Mijnheere van Brederode" worden aangesproken en tevens zullen de Staten worden herinnerd aan eerdere toezeggingen. De synode zal de predikant en de classis Gorcum bijstaan in dezen.²³⁰ Het jaar daarop, op de P.S. van Leiden, nov. 1592, speelt het probleem nog steeds, al maakt men melding van de hoop, dat nu "door des Heeren genade" de heer van Brederode de zaken van lieverlee op orde aan het brengen is "twelck de vergaderinge der dienaeren als een pryselycke zaecke geerne hoorde".²³¹ Men besluit Brederode te schrijven, hem te wijzen op zijn taak als "voesterheere ende voerstaender" voor kerk en scholen. Ds. Van Sweten krijgt voorts alle steun.

Op dezelfde P.S. van Leiden speelt de problematiek in het graafschap Buren m.b.t. ds. Gellius van Beusecom. Hij lijdt armoede door onderbetaling, terwijl de plaatselijke kerkelijke goederen genoeg opbrengen. Maar die inkomsten vloeien ten onrechte weg naar de kanunniken te Utrecht, die daarvoor geen enkele dienst verrichten. Men zal de zaak onder de aandacht brengen van de vrouwe van Buren.²³²

Ook de heer van Poelgeest gaat nogal willekeurig met de opbrengst van de pastoriegoederen in Hoogmade om, zo blijkt op de P.S. van Den Briel, aug. 1593. Hij heeft de predikant F. Willemsz. afgedankt "voorwendende dat hij de pastorygoederen, dit jaar vervallende, sal moeten employeren tot reparatie der kercke."²³³ De gedeputeerden van de synode zullen hem hierover aanspreken, dat dit niet gepast is om zo de gemeente zonder dienst des Woords en der sacramenten te laten. Als dat niet helpt zullen de Staten worden ingeschakeld.

Verschillende malen besteden vergaderingen van de P.S. aandacht aan de problemen van levensonderhoud voor "predicanten sittende onder particulier heeren".²³⁴ Zij hebben vaak te lijden onder een sober traktement en kwade betaling. Men zal bij de particuliere heren aandringen op aanpassing van het traktement naar het niveau van de Staten. Helpt dit niet, dan zal de hoge overheid worden ingeschakeld.

Ook na 1620 waren de problemen op dit vlak nog niet ten einde. Zo was er in 1626 een conflict tussen de predikant en de heer van Heuckelum "opte kerkelijcke goederen ende onderhoud van den predicant." In de Staten van Holland stellen de edelen voor "C. Raden deur Coolwijck informeren ende de landen aennemen ende predicant onderhouden so geraden." In die lijn wordt besloten.²³⁵

3.6.3 Verzorging van weduwen en wezen

Als de situatie voor dienaren in actieve dienst vaak al moeilijk was in financieel opzicht, moge het duidelijk zijn, dat weduwen en wezen van predikanten helemaal in de problemen kwamen. Daarvan getuigen de acta op diverse plaatsen. Boetebepalingen op verzuim van kerkelijke

---

²³⁰ *R.V. II*, p. 394 art. 14.

²³¹ *R.V. II*, p. 459/460 art. 67.

²³² *R.V. II*, p. 468 art. 82.

²³³ *R.V. III*, p. 13/14 art. 3.

²³⁴ Gorcum, aug. 1595, *R.V. III*, p. 43 art 13; Delft, aug. 1596, *R.V. III*, p. 73 art. 34.

²³⁵ *Particuliere Notulen Staten van Holland 1620-1640*, deel III juli 1625-april 1628, 's-Gravenhage 1989, p. 155 sub no. 1650. Zo verzoeken ook de regenten en kerkmeesters van "Berckhout ende Scharwoude, teneynde haere predicanten meede magh werden betaelt de verhoginge den predicanten ten plattenlande voor deesen bij de vergaderinge toegestaen..." Het is allemaal niet vanzelfsprekend, de heren C. Raden van 't Noorderkwartier moeten in dezen advies geven na onderzoek (*o.c.*, p. 315 sub no. 2768).

vergaderingen²³⁶ en boetes op onordelijke translatie van dienaren²³⁷, welke boetes ten goede kwamen aan het onderhoud van arme weduwen van gestorven dienaren, zullen ook toen geen rijkvloeiende bron van inkomsten geweest zijn.

Op de P.S. van Amsterdam, juni 1601, besluit het Noorderkwartier zich tezamen met de Zuid-Hollandse synode te wenden tot de Staten voor een regeling van de verzorging van predikantswezen. Wel wil men voor dit verzoek een goede gelegenheid kiezen, want de zaak is het meer dan waard om echt de aandacht van de Staten te krijgen.

Een predikantsweduwe als Anna Juriaens, die een ondersteuning van 10 ponden van de Staten ontving, zocht steun bij de kerken. Zij kreeg geen financiële ondersteuning van die zijde, immers onderhoud van weduwen was nog niet geregeld en men wist niet of zij nood had.²³⁸

Een andere weduwe kreeg een som van f 100,-- van de Staten, incl. f 25,-- reisgeld. Zij wenste op de P.S. van Delft, aug 1587, verdere steun te ontvangen, maar moest volgens de broeders tevreden zijn met het bedrag. Zij zouden haar aan de zorg van de kerken die zij passeerde aanbevelen en de wethouders van Schoonhoven werd gevraagd "om haere sake te helpen riddersen soveel mogelick".²³⁹

Als een predikant kwam te overlijden bleef zijn weduwe soms in armoede met een groot gezin achter. Zo wil de P.S. van Leiden, nov. 1592, bemiddelen bij de Staten voor een predikantsweduwe uit Breda.²⁴⁰

Uit allerlei acta-materiaal blijkt, dat deze predikantsweduwen en -wezen vaak aangewezen waren op gunsten en aanvankelijk geen rechten konden laten gelden op levensonderhoud door kerk of Staten. Soms kwam de spoedige vervulling van een vacature in een plaatselijke kerk in gevaar door de verzorging van een predikantsweduwe.²⁴¹ Ook had men oog voor voortgezette pastoriebewoning door een predikantsweduwe om verval te voorkomen als zij te spoedig daaruit zou vertrekken.²⁴² Zolang zij de inkomsten genoot, moest zij daar blijven wonen en zorgdragen voor de woning. Als het geen belaste weduwe was, moest zij ook zorgen voor de gastpredikanten, die moesten "behoorlick ontfangen ende getracteert worden" door de weduwe.

Zelfs voor erfrechtelijke zaken hadden de broeders oog. De 'gagie van de nadienst, als een predikant gestorven is' komt niet alleen zijn weduwe, maar ook de nagelaten kinderen toe. Het is "ten proffite van den gemeenen boel" en de kinderen delen daarin mee.²⁴³

Naast P.S.-vergaderingen hebben vooral de classes zich intensief met de zorg voor weduwen en wezen beziggehouden. Het was voor Anne Joriansz als predikantsweduwe nodig ondersteuning van de diakonie te ontvangen.²⁴⁴

---

²³⁶ *R.V. I*, p. 22 art. 18; *R.V. I*, p. 40 art. 4.

²³⁷ *R.V. I*, p. 38 art. 16.

²³⁸ P.S. van Schoonhoven, sept. 1579, *R.V. II*, p. 182.

²³⁹ *R.V. II*, p. 290 art. 8.

²⁴⁰ *R.V. II*, p. 459 art. 66; Vgl. ook *R.V. II*, p. 466/467 art. 77.

²⁴¹ P.S. Den Briel, aug. 1603, *R.V. III*, p. 208 art. 40.

²⁴² P.S. Woerden, aug. 1604, *R.V. III*, p. 223.

²⁴³ P.S. van Delft, aug. 1607, *R.V. III*, p. 272 art. 29.

²⁴⁴ *Classicale acta III, Rotterdam*, 's-Gravenhage 1991, p. 24, 30 okt. 1581. Ook de weduwe van ds. D. Geraerts, gewezen dienaar van IJsselmonde, heeft "cleijn middel ... om met haeren kindeken ende suster voortaan een eerlijck leven te leijden." De classis van 7 nov. 1581 heeft "besloten ende geordineert dat men aen mijn heeren Staten sal versoecken dat haer eenige penningen sauden mogen geordineert werden..." (*o.c.*, p. 25).

Reeds de classis Rotterdam pookde 6 aug. 1582 een meer algemene regel te vinden voor onderhoud van predikantsweduwen. Men vroeg zich af "...of het niet goet en ware ten profijte der weduwe den dienst een halff jaer te bedienen..." na het overlijden van een classiscollega. Men sloot zwarigheid van de kant van de kerken niet uit.²⁴⁵ Soms waren er complicaties rond weduwen van een predikant die 'in Vlaenderen' had gediend.²⁴⁶ Ook hertrouwde predikantsweduwen liet men niet zondermeer aan hun lot over in de classis Rotterdam.²⁴⁷

De nood van een predikantsweduwe, Tanneken die gehuwd was geweest met ds. Joh. Maijus, en die nu te Leiden woonde mag schrijnend worden genoemd. De classis van 25 april 1588 besluit naast andere kanalen raadsheer Kasembroo (ook wel Casembroot genoemd) in te schakelen.²⁴⁸

In 1613 besluit de classis voor de weduwe van ds. Iserman van Charlois de Staten te verzoeken haar een jaarlijks stipendium toe te leggen. Zij heeft een groot gezin te onderhouden.²⁴⁹

Daar de voorziening via de Staten niet optimaal mag heten, heeft de classis Rotterdam zelf een voorziening via weduwengeld gevormd sinds juli 1600.²⁵⁰

Een bijzondere zorg van een ongehuwde predikant Taurinus voor zijn moeder wordt niet gehonoreerd, hoewel hij wel moet bijdragen aan de lasten van de anderen.²⁵¹

²⁴⁵ *O.c.*, p. 32/33. De broeders zetten er zich allemaal voor in. In dit licht moeten wij ook lezen de acta van 3 feb. 1586, *o.c.*, p. 59. Voor de weduwe en wezen van ds. Valerius Pauli wil men niet alleen dit halve jaar dienst, maar ook steun van de heren Staten. Vergelijk ook de zorg van de classis voor de weduwe van ds. Adr. van Cruyninghen, gewezen predikant te 'Hillegonsberhe', *o.c.*, p. 223 en 230, resp. 13 maart en 30 april 1601.

Vergelijkbaar is ook de aanpak na het overlijden van de predikant van Zevenhuizen, waarbij anderen dienen "tot profijte van de naghelaten weduwe...". De kerkenraad vraagt meer dan mogelijk is, door een lange termijn, bijna één jaar, te stellen. Dat honoreert de classis niet. De regeling wordt gevolgd als bij anderen, het kwartaal van het overlijden, met daarbij nog een kwartaal gevoegd. Zie inzake deze kwestie *o.c.*, p. 248/249, 23 juli 1602. De kerkenraad houdt vol en verzoekt op de classis van 19 aug. 1602 nog aanvullende diensten (*o.c.*, p. 250/251). De weduwe verzoekt via classis verhoging van haar ondersteuning door de Staten op 14 apr. 1608 (*o.c.*, p. 326).

Over het half jaar 'gagie' dat een weduwe trekt en de aanvulling lezen wij rond de predikantsweduwe van Kralingen, classis 9 juni 1603 (*o.c.*, p. 260). Zij mag volgens haar verzoek "36 gulden...trecken", ingaande 1 juli 1603. Bij uitzondering staat men hier een samenloop van gagie en andere ondersteuning toe, gezien de grote schulden.

²⁴⁶ *O.c.*, p. 34/35; 24 sep. 1582. Toch zal men zijn best doen voor haar bij ontvanger Coolwyck.

²⁴⁷ *O.c.*, p. 45; het betreft de weduwe van Wessel Valck, die tijdens zijn leven en dienst in grote schulden is geraakt, hetgeen haar nu nog drukt. Men wil proberen via de Staten iets te doen voor haar.

²⁴⁸ *O.c.*, p. 98/99. Ook de weduwe van ds. P. Taurynus komt middelen tekort om haar zoon te kunnen onderhouden, al heeft ze wat onderhoud van de Staten e.a. Men besluit bij de Staten wat meer ondersteuning te vragen, *o.c.*, p. 175 (21 april 1596). Ook tussen de classes onderling liep niet alles even soepel bij de zorg voor weduwen, zie *o.c.*, p. 189-191, inzake problemen tussen Rotterdam en Delft.

²⁴⁹ *O.c.*, p. 398, vgl. p. 400.

²⁵⁰ *O.c.*, p. 214. Elke dienaar moet 's jaars een "pondt Vlaems" betalen voor dit fonds. De ziekenbezoeker, Tijlman Croes, mag op diens verzoek meedoen in dit fonds, zie *o.c.*, p. 216 en 218. De uitkering voor de weduwen bedraagt zeven ponden jaarlijks, *o.c.*, p. 214 en 232.

Bij het examen van Sam. Gruterus is sprake van "de gewoonlycke stipulatie in leere, *weduwengeld* ende andere lasten des classis als andere dyenaren onderworpen te syn." (*o.c.*, p. 302, okt. 1605).

Zie ook *o.c.*, p. 305, 317, 324 (inzake elke 'ordinaire' classisverg. een daalder inbreng). Toch valt de verdere afwerking tegen, als wij de acta van 6 sep. 1608 goed interpreteren: "Is voorts beslooten, dat als het niet practicabel is langer, het succours van de weduwen te continueren, dat het voortaan sal nae blijven, mits dat elck naer de liefde ende sijn vermoogen sijn restante sal afdoen." (*o.c.*, p. 328). M.i. wordt de verdere opbouw van het fonds nu losgelaten. Zouden de uitkeringen van de Staten de nood inmiddels, 1608, enigermate lenigen?

²⁵¹ *O.c.*, p. 242; d.d. 15/16 april 1602.

3.7 Bijzondere dienst

3.7.1 Legerpredikanten

Diverse P.S.-acta uit de onderhavige periode maken melding van deze bijzondere dienst, al blijkt uit het onderzochte materiaal meer dan eens, dat de predikanten niet stonden te trappelen om deze legerdienst te vervullen.

De P.S. van Gouda, aug. 1589, spreekt van "de predicanten, die voor de soldaten syn..."²⁵² Deze dienaren moeten zich volgens de kerkorde "onder eenige classe ten bequaemsten ... voegen." Zijne excellentie en Raden van Staten zullen hiertoe worden ingeschakeld. Ook de bezoldiging dient te worden geregeld.

Ook de P.S. van Dordrecht, aug. 1590, handelt over de wens van zijne excellentie "datter twee veldtpredicanten sullen wesen, die het legher volghen om aldaer niet alleene de alghemeene vermaninghen ende gebeden te doen maer oock de crancke ende ghequetste soldaten in haren noodt by te staen..."²⁵³ Al worden er vervolgens namen genoemd, elke classis moet zorgdragen voor de uitvoering.

De P.S. van Den Haag, okt. 1591, maakt onder "crijgspredicanten" melding van het overlijden van Joannes Martini. De gedeputeerden zullen overleg voeren met zijne excellentie en de Heren Staten. De naam van Florentius Engelberti wordt in dit verband genoemd aan te vullen met nog een naam.²⁵⁴

Het blijft een zaak van overleg tussen gedeputeerden van de P.S. enerzijds, zijne excellentie en Raad van Staten anderzijds. Uit alles blijkt, dat het niet eenvoudig is deze dienst te vervullen. Men wil als kerken een regeling om de beurt en met orde. De Zuid-Hollandse kerken spreken op de P.S. van Leiden, nov. 1592, uit, dat deze legerdienst in feite een algemene zaak is, die ook de andere provincies raakt.²⁵⁵

Op dezelfde P.S. verschijnt de krijgspredikant Theodorus Valck. Er zijn nogal wat klachten "van zyne ongeregeltheyt in den crygh ende onder de soldaten".²⁵⁶ De kerk weet niet van een wettige admmissie tot deze dienst; hij houdt er ook een vreemde manier van spreken op na; bovendien is het een man "van eenen rouwen wandel". Ook heeft hij schulden gemaakt. Na betaling wilde hij de dienst verlaten en uit het land vertrekken. Dit heeft de P.S. toegestaan en bevorderd bij zijne excellentie en de Raad van Staten.

De kerken hebben moeite dienaren te vinden voor dit weinig aantrekkelijke werk. De P.S. van Amsterdam, juni 1595, moet zich buigen over het verzoek van de P.S. van Zuid-Holland om elk twee dienaren ter beschikking te stellen voor deze arbeid.²⁵⁷ De kerken van Noord-Holland achten hun bezetting te gering om twee dienaren te kunnen afstaan. Zij doen een tegenvoorstel: drie legerpredikanten uit Zuid-Holland en één uit Noord-Holland. Hier zal nader overleg over plaatsvinden. Amsterdam zal zo nodig de vierde dienaar leveren.

Op de P.S. van Gorinchem, aug. 1595, concludeert men: "dat het zeer ongelegen, oock nyet wel doendelyck ende beswaerlyck is, haere predicanten in den leeger te laeten trecken omme aldaer

---

²⁵² R.V. II, p. 349 art. 49.

²⁵³ R.V. II, p. 371 art. 24.

²⁵⁴ R.V. II, p. 404 art. 41.

²⁵⁵ R.V. II, p. 406 art. 41.

²⁵⁶ R.V. II, p. 467 art. 78.

²⁵⁷ R.V. I, p. 203/4 art. 25.

voer twee maenden te prediken".²⁵⁸ Men poogt te komen tot aanstelling van vaste legerpredikanten. Jacobus Baselius, predikant te Bergen op Zoom en Otto Tonsor, predikant te Woudrichem.

Deze dienst blijft later een zaak van zorg. De P.S. van Delft, aug. 1596, maakt melding van de mening van de Raad van Staten, dat loting een goed middel is.²⁵⁹ Dit middel van loting wil de P.S. van Schoonhoven, sept. 1597, continueren. Sommige steden klagen, dat zij hun dienaren echt niet kunnen missen; dan zal er een bekwame plattelandsdominee in hun plaats gezonden worden. Ook de andere provincies moeten hierin hun taak verstaan.²⁶⁰

Ook de P.S. van Edam, juni 1598, acht loting het beste middel. Vrij is dan alleen degene "die laest veltpredicker is geweest..."²⁶¹

Toch is de P.S. van Dordrecht, sept 1598, niet in alle delen gelukkig met dit systeem. Er wordt melding gemaakt van voortgezette pogingen om vaste legerpredikanten aangesteld te krijgen.²⁶²

Ook in het Noorderkwartier blijkt het met de loting niet zo soepel te lopen. De P.S. van Alkmaar, juni 1599, maakt melding van problemen met Amsterdam. Zij willen de loting niet nakomen. De P.S. blijft bij dit systeem. Men zoekt en vindt in deze vergadering "om vredes wille" een oplossing waarbij de kerk van Amsterdam voor dit keer wordt ontzien. Dit houdt echter in, dat anderen langer moeten dienen.²⁶³

Op de P.S. van Den Haag, aug. 1599, blijkt dat de Heren Staten opteren voor handhaving van de loting in plaats van vaste dienaren. Deze dienst vergt veel van de predikanten in het leger. De Raad van Staten zal door de gedeputeerden worden verzocht "om op kosten vant ghemeyne landt te moghen uytzenden eenighe sieckbesoeckers, die de crancke ende ghequetste soldaten na noodtdruft vermanen ende troosten mochten."²⁶⁴ Het gaat hier om aanvullende diensten, als taakverlichting voor de legerpredikanten. Op de volgende P.S. van Leiden, aug. 1600, blijkt dat de Heren Staten m.b.t. ziekenbezoekers in het leger "niet qualick ghesint" zijn.²⁶⁵

Ook Gelderland wil in deze legerdienst de helpende hand bieden.

De P.S. van Gouda, aug. 1601, meldt de dienst van ds. Joh. Wtenbogaert in het leger van zijne excellentie. Vooralsnog blijven de kerken bij het oude systeem. Opnieuw komt de noodzaak van bijstand door ziekenbroeders aan de orde naast de legerpredikanten. De dienst van deze broeders kan men 's winters op de schansen zeer goed gebruiken.²⁶⁶

Men acht in het Noorderkwartier de verdeling voor de legerdienst tussen Noord- en Zuid-Holland te ongelijk. De lasten moeten in het Noorden door zes classes worden gedragen, in het Zuiden is het draagvlak veel breder, namelijk negen classes. De P.S. van Hoorn, juni 1602, wil hierover overleg met de kerken van Zuid-Holland.²⁶⁷ Ook nu komt de wens naar voren om dienaren aan te stellen "om continuelycken den legerdienst waer te nemen." Daarover zal aan de Heren Staten advies worden gevraagd. Op de bovenstaande kwestie van lastenverdeling reageert de P.S. van Schiedam, aug. 1602. Op Noord-Holland wordt een appel gedaan te blijven bij de bestaande praktijk; anders zullen de andere provincies ook verlichting wensen. Bovendien heeft

---

²⁵⁸ *R.V. III*, p. 47 art. 23.

²⁵⁹ *R.V. III*, p. 67 art. 9.

²⁶⁰ *R.V. III*, p. 80 art. 4.

²⁶¹ *R.V. I*, p. 253 art. 8.

²⁶² *R.V. III*, p. 101 art. 2.

²⁶³ *R.V. I*, p. 272/3.

²⁶⁴ *R.V. III*, p. 125 art. 2.

²⁶⁵ *R.V. III*, p. 140 art. 2.

²⁶⁶ *R.V. III*, p. 159/160 art. 2.

²⁶⁷ *R.V. I*, p. 313 art. 4.

Zuid-Holland ds. Joh. Wtenbogaert full-time afgestaan voor deze dienst. Daarin geeft het Zuiden al meer dan het Noorderkwartier.²⁶⁸

Het lotingssysteem blijft ook op volgende vergaderingen van de P.S. gehandhaafd.²⁶⁹

In de *Resolutiën van de Staten-Generaal* lezen wij eveneens over predikanten in legerdienst. Zo vraagt in okt. 1603 de predikant van Oostende, ds. Loys Diercxz om bijstand van een predikant, vanwege het grote garnizoen en het vele werk aldaar. Dit verzoek wordt ingewilligd. De Staten-Generaal besluiten dat de classis Walcheren dit verzoek moet honoreren.²⁷⁰

Wij krijgen uit deze bronnen ook enigermate een beeld over de 'uitrusting' van de legerpredikanten. Zo wordt door de Staten-Generaal op 15 juni 1602 besloten de wagenmeester-generaal "te gelasten elk van de predikanten die het leger volgen, van een wagen te voorzien".²⁷¹ Dit besluit is genomen met het oog op het ontzetten van Oostende. Uit dezelfde bron is ook bekend dat de Schotse veldprediker, Andries Honterus, uit de Statenkas in 1602 100 daalders extra ordinarius heeft genoten.²⁷²

In 1604 vragen de Staten-Generaal aan Zeeland twee bekwame predikanten naar Wtenbogaert in het leger te zenden, dat nu voor Sluis lag. Ook hier krijgen wij enig zicht op hun positie en verzorging. Zij zouden aan de tafels van Willem Lodewijk en Ernst Casimir worden 'geaccommodeert'. En aan de laatsten werd geschreven de predikanten van een hut te voorzien.²⁷³

De geestelijke verzorging van de buitenlandse troepen ging de Staten-Generaal eveneens ter harte, zoals reeds bleek uit de betaling van de legerpredikant van het Schotse regiment.²⁷⁴

3.7.2 Een weinig verheffend voorbeeld

Soms heeft legerdienst het karakter aangenomen van een zekere vrijbuitelij t.o.v. de kerken en de vergaderingen. Een sprekend voorbeeld daarvan is ds. Johannes Ampsingh. Hij is in 1583 de tweede vaste predikant van Haarlem geworden.²⁷⁵

Op de P.S. van Enkhuizen, juni 1585, wordt deze Haarlemse predikant aangewezen voor een correspondentie met de broeders van Zuid-Holland.²⁷⁶ Op de P.S. van Amsterdam, mei 1589, heeft hij zitting vanuit de classis Haarlem.²⁷⁷

De P.S.-acta van Edam, mei 1592, maken melding van de gerezen problemen. Joh. Ampsingh verlaat de kerkdienst en begeeft zich "tot een ander professie".²⁷⁸ Bovendien zondert hij zich af

²⁶⁸ *R.V. III*, p. 183 art. 2.

²⁶⁹ Vgl. Den Briel, aug. 1603, *R.V. III*, p. 199 art. 2; Woerden, aug. 1604, *R.V. III*, p. 212 art. 2.

²⁷⁰ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, twaalfde deel 1602-1603, 's-Gravenhage 1950, p. 609; vergelijk ook de resolutie d.d. 4 nov. 1602.

²⁷¹ *O.c.*, p. 43 noot 4.

²⁷² *O.c.*, p. 194 sub noot 2. In diverse *Resolutiën* treffen wij vermelding van betalingen aan de betreffende predikant aan. Naast enige bijzondere beloning ontving de betrokkene meestal f 200,- per jaar.

²⁷³ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, dertiende deel 1604-1606, 's-Gravenhage 1957, p. 31(noot 8) en p.32.

²⁷⁴ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, veertiende deel 1607-1609, 's-Gravenhage 1970, inzake de bovengenoemde ds. Andr. Honterus, p. 193, 521, 809; vgl. ook p. 798 "om de soldaten te instrueren in de ware Christelijke religie..."

²⁷⁵ Joke Spaans, *Haarlem na de Reformatie*, 's-Gravenhage 1989, p. 83.

²⁷⁶ *R.V. I*, p. 131 art. 7.

²⁷⁷ *R.V. I*, p. 150.

²⁷⁸ *R.V. I*, p. 166 art. 11.

van de samenkomsten der gelovigen. Hij zal door twee dienaren van de classis Alkmaar worden vermaand.

Ook de P.S. van Alkmaar, juni 1593, houdt zich uitvoerig met de gerezen problematiek bezig.²⁷⁹ Een eerdere verzoening blijkt toch niet te werken. Nu is het geenszins de bedoeling van Ampsingh om de moeiten op te halen die met de kerkenraad en gemeente verzoend waren. Er is een brief van de magistraat van Haarlem om de moeite en ergernis weg te nemen "sonder respect der personen". Men besluit Ampsingh te horen.

Als deze verschijnt, overhandigt hij een brief van zijne excellentie aan de P.S. en tevens een brief van de magistraat van Alkmaar.²⁸⁰ De kerkenraad van Haarlem heeft een verweer opgesteld tegen een stuk van Ampsingh. Dit wordt gelezen en in delen besproken. Ampsingh beschuldigt de kerkenraad van Haarlem van woordbreuk. De raad der kerk wilde boven de verzoening door de classis nog andere zaken aan de orde stellen, zo verwijt hij.²⁸¹ Bovendien voelde Ampsingh zich geprest tot een soort biecht; dit tegen kerkelijke procedures in! Ampsingh had in vertrouwen gesproken met zijn collega Joh. Bogaert "van zijn onvreedsaeme huishoudinge..."²⁸² Dit wilde men hem nu in een vorm van biecht en schuldbekentenis opleggen. Ampsingh achtte bovendien de broeders kerkenraad hardhandig m.b.t. de kerkelijke tucht t.o.v. eenvoudige mensen. Hij illustreerde dit met een afhouding van een oude vrouw van het Heilig Avondmaal, zonder haar te voren iets te zeggen.²⁸³

Desgevraagd geeft de kerkenraad de volgende dag een weerwoord. Inderdaad heeft verzoening plaatsgevonden. Maar de uitwerking door Ampsingh was bedroevend. Hij bleef weg uit de kerk. Maar er was meer: "ende sodaene gemeinschap, die hij gehouden heeft int converseren mit een vrouwepersoene ende dat tot grote ergernisse van veele."²⁸⁴ Opnieuw worden beide partijen gehoord. De verzoening moet voor bondig gehouden worden. Op grond van de attestatie van de kerkenraad, mag Ampsingh hen niet voor 'verbondsbrekers' houden. Hij heeft zich te veel laten gaan en niet uit de aard der liefde gehandeld met de broeders. Vervolgens trekt Ampsingh zich terug uit de verdere besprekingen; hij zegt het standpunt van de P.S. te delen, dat verzoende zaken niet meer behandeld dienen te worden. Dat was zijn voornaamste grief tegen de kerkenraad. Na aandringen neemt hij toch weer deel aan de verdere behandeling. Zo wordt ook zijn collega ds. Joh. Bogaert gehoord. De P.S. is ervan overtuigd, dat Ampsingh gezondigd heeft door zich aan de samenkomsten der gemeente te onttrekken. Daar was geen wettige oorzaak voor.²⁸⁵ Evenmin heeft hij recht de broeders kerkenraad voor 'verbondsbrekers' te houden. Zij hadden wel rekening kunnen houden met zijn zwakheid.²⁸⁶

De kerkenraad had geen recht van Ampsingh een 'biecht' af te dwingen over zaken die verzoend waren.²⁸⁷ Rond de attestatie-kwestie heeft de kerkenraad de waarheid geen geweld aangedaan. Ampsingh had zich niet zo christelijk en stichtelijk betoond "als een dienaar Christi toestaet."²⁸⁸

---

²⁷⁹ *R.V. I*, p. 174-183, art. 21 t/m 56.

²⁸⁰ *R.V. I*, p. 175 art. 22.

²⁸¹ *R.V. I*, p. 176 art. 25.

²⁸² *R.V. I*, p. 176 art. 27.

²⁸³ *R.V. I*, p. 176 art. 31.

²⁸⁴ *R.V. I*, p. 177 art. 33.

²⁸⁵ *R.V. I*, p. 180 art. 47.

²⁸⁶ *R.V. I*, p. 180/1 art. 48.

²⁸⁷ *R.V. I*, p. 181 art. 49.

²⁸⁸ *R.V. I*, p. 181 art. 50.

De P.S. concipieert een schuldbekentenis waarin Ampsingh zijn misstap belijdt m.b.t. het wegblijven uit de samenkomsten der gemeente. Bovendien belooft hij "in alle conversatie ende wandel zijnes levens voor Godt ende alle menschen also stichtelijck te draegen, gelijk een vroom ende godtsalich dienaer Jesu Christi betaemt."²⁸⁹ Ook de kerkenraad heeft teveel in menselijke zwakheid door gevoelens zich laten leiden en tegen de aard der liefde gehandeld. Vervolgens is de verzoening ter vergadering van de P.S. een feit.²⁹⁰

Uit alles blijkt dat de kerkelijke vergaderingen er met Ampsingh niet uitkomen. Het probleem komt op de P.S. van Haarlem, juni 1594, opnieuw aan de orde. Ondanks vijfvoudig verzoek blijft Ampsingh weigeren voor de P.S. te verschijnen. Hij zwicht ook niet voor het gewicht van de heren commissarissen. Hun commissie was volgens Ampsingh "niet particulier over hem..., maer soot soe waere, moeste hem dat blycken, dan soude hy doen, dat billich waer." Van zijn al of niet verschijnen voor de P.S. verwachtte Ampsingh geen voor- of nadeel m.b.t. de Heren Staten en zijne excellentie. Hij acht zich niet te staan onder de synode. Als er een rapport van de P.S. en de gecommiteerden naar de Heren Staten gaat, maakt hij zich daar geen zorgen over. Hij zal zelf ook rapporteren "over tgene hem alhier wedervaert, dat hy alhier gecomen was om syn vermakinghe ende ter contrarie geperturbeert was."²⁹¹

De burgemeesters van Haarlem hebben aan de gecommiteerden een boekje over Ampsingh opgedaan. Deze meldden dit op hun beurt aan de P.S. Drie dingen worden Ampsingh ten laste gelegd:

- 1e "dat hy seer ergerlyc syn conversatie neemt met een vrouwepersoon alhier tot Haerlem..." en zich onttrekt aan zijn huisvrouw en familie;
- 2e dat hij zich onttrekt aan de gemeenschap der kerk, dit geldt o.a. het horen van het Goddelijke Woord;
- 3e "dat hy hier binnen de stadt als een ruyter te peerde met roer ende sweert is rydende, met het ampt van een dienaer strydende."²⁹²

De P.S. ziet, dat Ampsingh zijn woord gebroken heeft van de verzoening op de P.S. van Alkmaar (juni 1593). Men zal met de P.S. van Zuid-Holland contact opnemen voor verdere stappen in de richting van de Heren Staten en zijne excellentie.

Vervolgens houdt ook de P.S. van Amsterdam, juni 1595, zich met deze materie bezig. Gedeputeerden van de P.S. maken aldaar melding van hun contact met de Heren Staten over de kwestie Ampsingh. Men heeft daar naar voren gebracht "de clachten, over syn leven ende conversatie gedaen..."²⁹³ De Staten hebben toegezegd deze zaak over te zenden aan de Raad van Staten "die denselven in dienst genomen heeft." Voorts delen gedeputeerden mee, dat Ampsingh vanwege deze aanklachten "van den Raet van Staten opgescort is van synen dienst."²⁹⁴

De P.S. van Zuid- en Noord-Holland hebben Ampsingh schriftelijk vermaand tot een godzalige wandel. In zijn antwoorden klinken laster, smaad en afwijking van de zuivere leer door. De P.S. besluit hem hierover opnieuw te schrijven. Heeft deze brief geen effect, dan zal hij worden aangesproken om voor de P.S. van Zuid-Holland te verschijnen.

---

²⁸⁹ R.V. I, p. 183 art. 55.

²⁹⁰ R.V. I, p. 183 art. 56.

²⁹¹ R.V. I, p. 188/9 art. 25.

²⁹² R.V. I, p. 189 art. 26.

²⁹³ R.V. I, p. 200/201.

²⁹⁴ R.V. I, p. 200 art. 10.

De P.S. van Hoorn, juni 1596, besluit het lasterschrift van Ampsingh, door hem gezonden aan de P.S. van Amsterdam (1595) te vernietigen, anders zou het onterecht een smet werpen op velen.²⁹⁵ Uit de acta van Enkhuizen (1597) blijkt, dat dit besluit niet is uitgevoerd.²⁹⁶ Ampsingh wil namelijk gaan publiceren over deze materie. Daarom heeft men het lasterschrift van hem verzegeld bewaard, totdat er duidelijkheid is over zijn verdere bedoelingen ermee.

Diverse vergaderingen in Zuid-Holland hebben zich met de kwestie Ampsingh ingelaten.

De P.S. van Den Briel, aug. 1593, maakt melding van Ampsinghs verzoening met de kerk van Haarlem.²⁹⁷ Tevens wordt daar vermeld, dat Ampsingh "tot eenen predicant van zijn Excellencie is aengenomen..." Hij resorteert niet onder een classis of synode. Men ziet hem niet in de erediensten. Hij dient zich tot een classis te voegen en gemeenschap met de broeders te onderhouden.

Op de P.S. van Rotterdam, aug. 1594, wordt melding gemaakt van Ampsinghs bereidwilligheid zich aan te sluiten bij de classis Leiden.²⁹⁸ De classis is daartoe bereid als Ampsingh een goede attestatie overlegt. Dit is nog niet geschied. Voorts wordt hier melding gemaakt van informatie die de P.S. van Zuid-Holland ontvangen heeft van die van Noord-Holland. Inhoudelijk stemt dit stuk overeen met het besprokene op de P.S. van Haarlem, juni 1594. Ampsingh heeft geprobeerd met een beroep op de Zuid-Hollandse P.S. zich te onttrekken aan de Noord-Hollandse. De gedeputeerden van beide vergaderingen zullen nu deze zaak ter hand nemen. Hier ligt een taak voor alle dienaren die hem ontmoeten. Men zal de zaak aan de Raad van Staten aandienen en zien wat men zelf verder kan doen.

De P.S. van Gorcum, aug. 1595, houdt zich eveneens met deze zaak bezig. Uit informatie van Noord-Holland blijkt Ampsingh te verkeren "ten huuse van de vrouwe binnen Haerlem, daarvan hy lange tyt suspect gehouden is geweest..." Hij vervreemdt zich van zijn huisvrouw, zijn kinderen en de kerk. Hij lastert andere dienaren en stookt onrust. Rond de predestinatie zijn ook leerverschillen in het geding. Dit laatste besluit de P.S. te laten rusten, maar zijn levenswandel dient aangepakt te worden door beide vergaderingen van de P.S.²⁹⁹

De acta van de P.S. van Delft, aug. 1596, maken melding van Ampsinghs geheim verblijf in Haarlem. Deze zaak moet worden aangepakt, meent men.³⁰⁰

Op de P.S. van Schoonhoven, sept. 1597, blijkt het nog steeds niet gelukt te zijn Ampsingh te spreken. Men weet dat hij volhardt in zijn bitterheid tegen de kerk en in zijn ergerlijke levenswandel.³⁰¹ De P.S. van Dordt, sept. 1598, kan niet anders concluderen.³⁰²

---

²⁹⁵ *R.V. I*, p. 214/215 art. 14.

²⁹⁶ *R.V. I*, p. 235 art. 16.

²⁹⁷ *R.V. III*, p. 16 art. 9.

²⁹⁸ *R.V. III*, p. 37/38 art. 6.

²⁹⁹ *R.V. III*, p. 56/57 art. 42.

³⁰⁰ *R.V. III*, p. 69 art. 19.

³⁰¹ *R.V. III*, p. 81/82 art. 7.

³⁰² *R.V. III*, p. 102 art. 4.

3.7.3 Op de vloot en elders

Hierover bevatten de acta niet veel materiaal.

De P.S. van Gouda, aug. 1601, maakt melding van een verzoek van de synode van Noord-Holland, om te zoeken naar bekwame personen "die men tot predicanten op de schepen van

Oost-Indien mochte gebruikken..."³⁰³ Men besluit, dat de classes naar zulke mannen zullen uitzien om ze dan bij de gedeputeerden aan te melden voor examen en eventuele uitzending. Op de P.S. van Enkhuizen, okt. 1618, wordt een weinig rooskleurig beeld geschapen over de "grootte ongeregeltheden" die voorvallen op de Oost-Indische Vaart en in dat land.³⁰⁴ De zaken van religie en godsdienst verlopen "in groote disordre". Men wil dat de Nationale Synode de diverse kamers van de Oostindische Compagnie hierover vermaant; bovendien wil men voorstellen het N.T. de Catechismus e.d. in het Maleis te vertalen en gedrukt naar Oost-Indië te zenden. De P.S. van Edam, aug. 1619, maakt melding van een verdere aanpak in dezen.³⁰⁵

De P.S. van Alkmaar, juni 1599, geeft mededelingen over de bediening van het "tuchthuis tot Amsterdam".³⁰⁶ Het accent wordt gelegd op wettige examinatie en bevestiging. Daar mogen ook sacramenten worden bediend. Dit alles volgens art. 6 van de Nationale Synode in Den Haag.

3.8 Samenvatting

3.8.1 Tekort aan en opleiding van dienaren

Uit het bovenstaande (3.2.1.1) blijkt, dat zich in de Noordelijke Nederlanden de behoefte deed gevoelen aan voldoende en goed opgeleide dienaren. Uit de schaarste aan goede dienaren laten zich ook ten dele conflicten verklaren wanneer een gemeente haar eigen predikant niet wilde afstaan aan een andere gemeente die hem had beroepen. Het was immers geen eenvoudige opgave weer een bekwame dienaar te vinden in een vacature.

De kerk heeft een duidelijke taak van de overheid gezien om zorg te dragen voor een goede wetenschappelijke opleiding van de aanstaande dienaren. Op het gebied van kwaliteit en kwantiteit verwachtte de kerk daadwerkelijke steun van de overheid, te meer daar het werkkterrein van de gereformeerde kerk in de Nederlanden steeds groter werd.

De wetenschappelijk verantwoorde opleiding van a.s. dienaren des Woords heeft steeds de aandacht van de kerk gehad. Studenten in de theologie "die hun van de jonckheijt af tot den dienste des Heeren opgeoffert hebben" verdienen de voorkeur boven niet gestudeerden,³⁰⁷ al behoudt iedere kerk haar vrijheid in het beroepingswerk. Van Deursen wijst erop, dat niet weinig gemeenten toch de voorkeur geven aan de zogenaamde Duitse klerken, die de grondtalen van de Bijbel niet kennen.³⁰⁸ Het wetenschappelijk theologisch onderwijs is door de kerkelijke vergaderingen duidelijk gezien als een taak van de overheid, bijzonder door het verschaffen van geldelijke en andere middelen te realiseren.

Voor het levensonderhoud van theologie-studenten is naast de overheidstaak alle ruimte voor het particulier initiatief gezien. Ook de praktische vorming van de a.s. dienaren kreeg ruime aandacht van de kerken.

---

³⁰³ R.V. III, p. 172/173 art. 31.

³⁰⁴ R.V. II, p. 24 art. 15.

³⁰⁵ R.V. II, p. 71/72.

³⁰⁶ R.V. I, p. 273 art. 13.

³⁰⁷ R.V. III, p. 163 art. 13.

³⁰⁸ Vgl. Van Deursen, *Bavianen*, p. 37.

3.8.2 Rond ds. Tako Sybrantsz. te Medemblik

Grote problemen deden zich voor rond Tako Sybrantsz. te Medemblik, waarbij kerkordelijke en leerstellige kwesties door elkaar spelen. De kwestie van Tako S. te Medemblik (3.2.2.4) heeft ruim negen jaar gelopen alvorens er een oplossing werd bereikt. Deze lange duur is typerend voor de grote invloed van de magistraat van Medemblik, die het tegen een hele P.S. opnam voor de onwettig beroepen dienaar. Uiteindelijk blijkt de magistraat door inmenging van de Staten toch de sterkste partij. Al heeft de kerk in haar vasthoudendheid bereikt, dat Tako zijn instemming met de gereformeerde leer en kerkordelijke praktijk heeft moeten vastleggen, toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat de oplossing van dit conflict aan de kerk is opgedrongen. De P.S. van Alkmaar, juni 1599, concludeert na gehoord rapport e.d. "tzelve genouch te syne ende dat de sake daerby sal berusten."³⁰⁹ Toch tekent de P.S. daarbij aan, dat wat in Medemblik (okt. 1598) bij provisie is besloten nooit een precedent zal kunnen vormen voor een algemene kerkordelijke regeling. In deze acta volgt een korte kopie van de ondertekening van de Catechismus en de Nederlandse Confessie door Tako S. op 28 okt. 1598.

3.8.3 Overheidsbemoeyenis

Uit het onderzochte materiaal (o.a. 3.3) blijkt de spanning die er in de beroeping van predikanten bestaat tussen kerk en overheid. De competentie van beide partijen in dezen is nog niet uitgekristalliseerd. De zaak is nog in beweging. De magistraat, de schout, de heemraden, de baljuw en de gerichtten spelen vaak een rol bij beroep en verplaatsing van predikanten. Soms werken overheden en kerk in dezen goed samen; een andere keer is er onenigheid, die om een oplossing vraagt. Tukker schetst de kerkordelijke ontwikkelingen in dezen.³¹⁰ Hij tekent aan: "In de praktijk maakte de Overheid van dit recht in beroepingszaken gaarne gebruik."³¹¹ Tukker biedt veel materiaal op classicaal niveau en hij verbindt daaraan zijn conclusies.³¹²

3.8.4 Het recht der gemeente

Voor Wernerus Helmichius (zie 3.4) staat onomstotelijk vast dat het beroepen van dienaren des Woords een door God in Zijn Woord voorgeschreven instelling is. Beroeping c.a. is een onvervreemdbaar recht der gemeente. Hij spreekt dan ook van de apostolische wijze van beroepen. Wel dienen wij daarbij te bedenken, dat hij binnen die gemeente elk der 'drie leden' een eigen plaats en taak geeft ook in en rond het beroepingswerk. Daarbij heeft hij de rol van de overheid volgens sommige auteurs te ruim gezien.³¹³ Dat zal waarschijnlijk samenhangen met de ontstaansachtergrond van dit werk, namelijk de Utrechtse situatie. In dat licht moeten wij ook zijn waardering lezen voor Holland, Zeeland, Gelderland en Friesland.

In de heldere uiteenzettingen van Joh. Acronius (zie 3.4) zijn vele elementen van blijvende waarde. Zo is het opvallend hoe hij steeds op belangrijke punten spreekt vanuit de heerschappij van Christus over Zijn bruidskerk. De grenzen tussen de beide regimenten dienen door kerk en overheid te worden gerespecteerd. Voor de overheid ziet Joh. Acronius rond het beroepingswerk

³⁰⁹ *R.V. I*, p. 274 art. 15.

³¹⁰ Tukker, *Classis*, p. 126-128.

³¹¹ Tukker, *Classis*, p. 128.

³¹² Tukker, *o.c.*, p. 126-140; voor zijn conclusie zie: *o.c.*, p. 140.

³¹³ Kritisch laat ook J. Hania in *Wernerus Helmichius*, p. 303 zich uit: "En al moge er nu, in het licht van de meer ontwikkelde gereformeerde beginselen, groote bedenking zijn tegen Helmich's beschouwing over het recht der Overheid bij de beroeping van een predikant, toch kan ook gezegd worden, dat de enkele stippels door hem neergezet, niet uitloopen op de lijn, waarop Wtenbogaert zich later bij dit kerkrechtelijk geding bewoog, maar op het spoor, dat naderhand door de welbekende Acroniussen c.s. is geteekend."

vooral een taak in het waarborgen van de ordelijke apostolische procedure door de kerk en haar dienaren. Hij wil het door Christus aan Zijn bruidskerk gegeven recht in dezen onverlet laten. Vele elementen en argumenten troffen wij reeds aan bij Helmichius, toch gaat Joh. Acronius verder op de ingeslagen weg en hij profileert het recht der kerk nog duidelijker.

3.8.5 Patronaats- en collatierecht afgewezen

Terecht heeft de gereformeerde kerk zich steeds verzet tegen patronaats- en collatierechten. Al te vaak werd door bezitters van dit recht eigen belang gesteld boven dat van de gemeente. Er is geen bijbelse fundering voor deze rechten aanwezig. Toch hebben de Staten deze oude rechten gerespecteerd, zij kozen daarbij de zijde van de lokale heren. Ook Van Deursen wijst op de schaduwkanten van deze rechten. Bijzonder in de omgeving van Leiden en Gorinchem werd de kerk erdoor gehinderd.³¹⁴ Tukker wijst op misbruik van het jus patronatus. Hij geeft een duidelijk voorbeeld, dat betrekking heeft op de Heer van Warmond, Johan van Duvenvoorde.³¹⁵

3.8.6 Moeiten rond het levensonderhoud van predikanten c.a.

De titel van paragraaf 3.6.1 'Bedelen bij de Staten' zal na de lezing van het geheel voor zichzelf spreken. De kerkendienaren waren ook voor hun levensonderhoud geheel aangewezen op overheids gelden, die soms vloeiden uit zeer 'verdachte bronnen' als imposten op sterke drank. Dit moet de afhankelijkheid van de kerk t.o.v. de Staten ten zeerste hebben vergroot. Het beeld van de hoogte van het levensonderhoud van de dienaren is niet rooskleurig. In dat opzicht drukt 'bedelen' ook iets uit, hoewel moet worden toegegeven, dat een vergelijking met andere beroepsgroepen uit die tijd niet is gemaakt. De dienaren hebben meer dan eens hun slechte beloning gehegeld zoals Borstius van Dordrecht deed.³¹⁶ De dienst van de boze ondervindt een ruime hand, "daer vindt de goede Godt de deur voor hem gesloten."

Wel zullen wij dienen te bedenken dat bijzonder in de eerste jaren van de Opstand de Staten voor zeer hoge oorlogskosten stonden. Binnen dit krappe budget moesten alle zeilen worden bijgezet. Kon de voormalige pastoor nog rekenen op allerlei betaalde 'diensten', dit was er voor zijn getrouwde opvolger niet meer bij. Mede door de grote gezinnen namen predikanten soms de toevlucht tot betaalde bijbanen door henzelf of hun vrouw en kinderen uitgeoefend.

Waarschijnlijk was voor predikanten die onder lokale heren en vrouwen dienden de financiële positie nog minder rooskleurig dan voor de plattelandscollega's die via het geestelijk kantoor werden betaald. Door de grote mate van afhankelijkheid van één persoon, die zich kon laten gelden, stond de deur voor willekeur open ook m.b.t. financiële regelingen. Tevens is het misbruik van de geestelijke goederen vaak aantoonbaar.

Het zullen voor de weduwen en wezen van predikanten veelal zeer moeilijke tijden geweest zijn. Hierbij dienen wij te bedenken, dat ook in vele andere beroepsgroepen de weduwstaat veel moeite en zorg met zich bracht. Bijzonder de eerste tijd van opbouw van het geregelde kerkelijke leven viel samen met een enorme zware last van oorlogvoering. Zeer velen in de Nederlanden zullen daarvoor offers hebben moeten brengen. Hierop vormden predikanten met hun gezinnen beslist geen uitzondering.

---

³¹⁴ Van Deursen, *Bavianen*, p. 10-12 en 257.

³¹⁵ Tukker, *Classis*, p. 128-132.

³¹⁶ G.D.J. Schotel, *De openbare Eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk...*, Leiden z. jr., p. 298; Vgl. ook G.D.J. Schotel, *Het Maatschappelijk Leven onzer Voorvaderen in de Zeventiende Eeuw...*, reprint van uitgave 1905, Amsterdam-Arnhem z. jr., p. 367-369.

3.8.7 Moeiten en gevaren van bijzondere dienst

Al was de legerdienst voor predikanten geen eenvoudige arbeid, de kerken hebben in dezen hun taak verstaan en uitgevoerd. Van lieverlee ziet men in de acta van Noord- en Zuid-Holland, dat ook andere provincies deze last mee gaan dragen. Hier neemt de overheid op bijzondere wijze predikanten in haar dienst. Toch blijkt steeds, dat dit werk niet echt in trek was; een verplichte aanwijzing door loting moest de zaken regelen.

De Staten-Generaal nam de geestelijke verzorging van huurtroepen eveneens serieus.

Hoe blijkt ook in de problematiek van een kwaadwillende legerpredikant als ds. Joh. Ampsingh (zie 3.7.2) de onmacht van de kerkelijke vergaderingen. Ampsingh moet zich gedekt geweten of gewaand hebben door zijne excellentie en/of de Raad van Staten. Uit het onderhavige geval blijkt hoe moeilijk de kerk grip kon krijgen op legerpredikanten door zijne excellentie of de Raad van Staten in dienst genomen. Hier hebben wij eveneens te doen met een bijzondere invloed van de overheden op de kerk. Van Deursen heeft terecht opgemerkt dat de legerpredikanten niet talrijk waren "en ook niet altijd juist de besten."³¹⁷ Elders in zijn werk treffen wij over Joh. Ampsingh verdere kritische noten aan.³¹⁸ Als legerpredikant leidde hij een vrij leven en bleef hij voor de kerkelijke vergaderingen in feite ongrijpbaar.

Ook voor andere bijzondere diensten (zie 3.7.3) wordt een goede band met de kerken vereist. Men heeft daarmee willen voorkomen dat predikanten in bijzondere dienst een eigen leven gaan leiden, los van de rest van de kerken en de kerkelijke vergaderingen. Uit alles blijkt, dat de bijzondere dienst een reeds zeer lang voorkomend instituut is.³¹⁹

---

³¹⁷ Van Deursen, *Bavianen*, p. 15.

³¹⁸ Van Deursen, *o.c.*, p. 71 en 189.

³¹⁹ Het *Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* (1854) geeft een mooi artikel over de gasthuispredikanten in de Nederlandsche Hervormde Kerk, zie p. 309-347. Daarin wordt ook oud materiaal aangedragen.

4 KERK EN STAAT: STRIJD INZAKE DE TUCHT

4.1 Inleiding

Voor de gereformeerde kerk is de tucht over leer en leven onopgeefbaar. Dit raakt niet alleen de gemeenteleden, maar evenzeer de ambtsdragers in de kerk. In de periode die het onderzoek bestrijkt, is de tucht over de dienaren der kerk een actuele zaak. Dit geldt in meer dan één opzicht.

Allereerst dient te worden vermeld, dat het ook toen beslist niet alles goud was wat er blonk onder de predikanten. Niet bij iedere predikant was de levenswandel in overeenstemming met de hoge en heilige roeping. Er deden zich allerlei conflicten voor, waarbij de kerk zich beijverde voor tuchttoefening over de eigen dienaren. Daarbij bleef een botsing met lokale of regionale overheden niet altijd uit.

Het zich ordenende kerkelijke leven had bovendien te maken met zogenaamde 'lopers', die zich dan hier, dan daar in de dienst indrongen. Vaak wisten deze lieden daarbij dankbaar gebruik te maken van lokale heren, die zich bedienden van hun jus patronatus over de plaatselijke kerk en naar hun eigen believen 'dienaren' (naar hun smaak) aanstelden. Steeds heeft de kerk gestreden voor handhaving van de bijbelse normen die aan een wettig dienaar des Woords moeten worden gesteld. Dit leidde veelal tot conflicten met wereldlijke gezagsdragers. Immers, velen van hen deelden het standpunt van de kerk in dezen niet.

In de derde plaats zag de kerk zich geplaagd voor beoordeling van leerverschillen onder de predikanten. Naarmate de tijd voortschrijdt, nemen de spanningen om de zuiverheid van de leer toe. In dit hoofdstuk dient dan ook - zij het summier - de problematiek tussen remonstranten en contraremonstranten aan de orde te komen, vooral wat de leerstellige zijde daarvan betreft.

4.2 Tucht over het leven van dienaren

4.2.1 Een selectie

Als men kennis neemt van de acta van de P.S. van Noord- en Zuid-Holland, valt het op, dat een aanzienlijk deel gevormd wordt door behandeling van conflicten rond predikanten. Het is onmogelijk - en bovendien onnodig - om binnen dit kader alles in extenso te beschrijven. Een selectie van het materiaal is dan ook onontkoombaar.

De P.S. van Dordrecht, juni 1574, buigt zich over de kwestie ds. Hermannus Moded. Hij heeft zich nooit aan Zierikzee willen verbinden. Buiten de kerkenraad om wil hij zich nu te Middelburg indringen, onder het voorwendsel, dat zijn dienst in Zierikzee onvruchtbaar is. Daar blijkt ds. Moded zelf schuldig aan te zijn "door zijne ergherlicke conversatie".¹ Zo heeft hijzelf zijn dienst onvruchtbaar gemaakt. In deze kwestie moet primair de classis spreken. Komt men er dan niet uit, dan zullen de classes Dordrecht, Den Briel en Walcheren bijstand verlenen. "Is oock

---

¹ R.V. II, p. 150. Zie dit werk 2.2.2.2 voor Modeds rol in Wezel.

besloten, dat Taffinus met een brief aen sijner Excellentie mede daerhene trecken sal, opdat de saecke met autoriteijt afgehandelt werde."²

Deze P.S. noemt ook de moeilijke situatie te Woerden. Een van de broeders moet daarheen om te pogen in gesprek te komen met de predikant aldaar "ende hem in sijner grover leere bij den gouverneur der stad ende anderen beschamen ende overwinnen..."³ De kerk van Woerden en ook die van Bodegraven krijgen opnieuw de aandacht op de P.S. van Rotterdam, april 1581.⁴ Ook de Staten zullen verder bij deze zaak betrokken worden, zo dit nodig blijkt te zijn.

4.2.2 Ds. Michaël Andriesz⁵

Ds. Michaël Andriesz. geeft de provinciale synoden opnieuw werk. Opvallend is reeds de passage aan het begin van de acta van de P.S. van Rotterdam, april 1581. M.b.t. deze zaak rond ds. M. Andriesz maakt de P.S. melding van "een acte van den Hove van Hollant vercregen in date primo Maj 1581, daermede den synode wort vrygelaten met kerckelicke censuere na Gods woort ende met goede conscientie voirt te varen."⁶ De P.S. besluit, dat iedere dienaar zich bij zijn aanstelling moet stellen onder de kerkelijke censuur, door ondertekening in het classisboek.

In de particularia van de P.S. Rotterdam, april 1581, vinden we opgetekend: "De handelinge, die de synode particulier van Suyt-hollant gehadt heeft met Michiel Andriessen, diener was te Sevenhuysen."⁷ Dit stuk geeft een duidelijk beeld van de moeite door de P.S. in dezen gedaan.

Ds. M. Andriesz. is "nu langen tyt van synen dienst...gesuspendeert".⁸ In Zevenhuizen is een andere dienaar beroepen. Hij kan helaas geen intrek nemen in de pastorie, die door ds. M. Andriesz. nog bewoond is. Hij wordt voor de P.S. ontboden en verklaart ter vergadering: "dat de saecke voirt Hoff van Hollant hangt ende dat het nyet in synen handen staet hem hierinne te laten, maer dat hy de saecke te Hove, daer se hangende is, bevorderen wil."⁹ De P.S. wijst erop, dat deze zaak is aangedragen door de kerk van Zevenhuizen en de classis Rotterdam, die de hulp van de synode in dezen begeren. Men zal op de P.S. alleen van de kerkelijke zaken handelen "ende wat politisch soude mogen syn sal blyven der politisscher judicatuere, onder dewelcke hy hem beroepen heeft..."¹⁰ Ds. Andriesz. weigert op de zaak verder in te gaan. De P.S. neemt kennis van het rapport van de classis Rotterdam in deze zaak. Op 27 april 1581 "syn weder verschenen de schouteth van Sevenhuysen, de substituyt van den bailliu van Schielant ende noch een van Sevenhuysen..."¹¹ Zij dringen erop aan de zaak te regelen, zodat de nieuwe predikant zijn werk in Zevenhuizen kan aanvangen.

Ds. M. Andriesz. blijft ook later weigeren zich te verantwoorden voor de P.S. Na gehouden onderzoek, besluit de P.S. dat de classis Rotterdam terecht deze predikant heeft gesuspendeerd

---

² *Ibidem.*

³ *R.V. II*, p. 153.

⁴ *R.V. II*, p. 207.

⁵ Vgl. voor hem ook 3.2.2.1 en 3.5.1; Het is een vrije vogel, die de kerk heel wat moeite heeft gegeven.

⁶ *R.V. II*, p. 194. Zie voor deze acte Nikolaas Wiltens, *Kerkelyck Plakaatboek*, 'sGravenhage 1722, p. 212. In deze zaak heeft het Hof van Holland op 1 mei 1581 duidelijk laten weten, dat deze predikant de kerkelijke censuur niet kan ontvluchten door zijn toevlucht tot een procedure voor het Hof te nemen. Het recht van de kerkelijke vergadering blijft in dezen onverkort.

⁷ *R.V. II*, p. 211-217.

⁸ *R.V. II*, p. 211.

⁹ *R.V. II*, p. 212.

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ *Ibidem.*

van zijn dienst. Hij heeft alle medewerking aan de kerkelijke procedure geweigerd. De P.S. besluit nu te schrijven aan "de heeren Raden van Hollant met ootmoedige bidden, dat sy de kercke in heure kerckelicke censuren laten voirtvaren."

Ook de nieuwe predikant van Zevenhuizen, ds. C. Gielissen, gekomen van Enkhuizen, komt ter vergadering. Hij is bereid zich terug te trekken als ds. M. Andriesz. te Zevenhuizen met stichting kan dienen. Op het schrijven van de P.S. komt van het Hof van Holland een akte "daarmede desen synode toegelaten is mette kerkelicke censuere tegens den voirsz. Michielem voirt te varen."¹² Een copie van deze akte is te vinden achter de P.S.-acta particularia.

Ondanks deze akte blijft ds. Andriesz. bij zijn weigering om zich te onderwerpen aan de kerkelijke censuur. Uit het besluit van de P.S. blijkt dat deze problematiek reeds lang speelde rond deze predikant. De P.S. noemt Dordrecht 1574. Deze dienaar is terecht door de classis Rotterdam gesuspendeerd van zijn dienst. In Zevenhuizen zal de nieuwe predikant mogen gaan arbeiden. Hij krijgt recht op bewoning van de pastorie en traktement via ontvanger Coolwyck. Als ds. Andriesz. zich niet betert "soe sal de classe van Rotterdam, doch met advyse van de classe van Delft, voirtaen procederen tot eyntelicke censuere met behoirlicke intervallen."¹³ Zo is ds. M. Andriesz., ondanks zijn beroep voor het Hof van Holland, door de kerk als dienaar afgezet. Hiervoor ontving de vergadering fiat van het Hof.

Reeds in Den Haag, vanaf de zomer 1573, heeft de samenwerking tussen ds. M. Andriesz. en de kerkenraad aldaar voortdurend onder druk gestaan. Het beeld dat J. Smit van hem tekent, stemt overeen met wat zich later heeft gemanifesteerd.¹⁴

4.2.3 Huwelijksdrama

Soms ligt de wortel van het conflict rond een predikant in de privésfeer. Zo moet de P.S. van Haarlem, maart 1582, zich bezighouden met een huwelijksdrama tussen ds. Lucas Hespe, dienaar te Haarlem, en zijn huisvrouw. Er is voortdurend twist tot ergernis van de kerken en reden tot opspraak door de vijanden. Ds. Hespe heeft om raad gevraagd. Hij wil of ontslag van zijn dienst of een tijdlang scheiding van de onvreedsame huisvrouw.¹⁵

Navraag bij de ouderlingen en diakenen van Haarlem wijst uit, dat het met de ergernis wel meevalt. Men acht de oorzaak van de twist bij Mevr. Hespe te liggen. De gemeente mag ds. Hespe graag. De synode tilt zwaarder aan de zaak. Ds. Hespe verhaalt desgevraagd "hoe onlydelick ende bedroeffelick het hem is met soe eener onvreedsamen huysfrouw synen kerckendienst te betreden."¹⁶ De synode past hoor en wederhoor toe. Ds. Hespe is niet te overreden tot samenwoning met zijn huisvrouw. Hij verwacht geen verbetering.

De volgende dag pleiten ouderlingen en diakenen van Haarlem voor handhaving van ds. Hespe in de dienst. De synode ziet echter ook schuld liggen bij ds. Hespe en meent, dat suspensie niet kan worden uitgesloten. Men wil dit alles doen "met voirweten ende raedt der heeren magistraten ende oyck des gantschen kerckenraedts."¹⁷ De magistraat wordt dan ook aangesproken en deze belooft te komen.

---

¹² *R.V. II*, p. 215.

¹³ *R.V. II*, p. 216.

¹⁴ J. Smit, De vestiging van het protestantisme in Den Haag en zijn eerste voorgangers. in: *N.A.K.G. nieuwe serie* deel XIX, 's-Gravenhage 1926, p.220 - 222.

¹⁵ *R.V. I*, p. 94.

¹⁶ *R.V. I*, p. 95.

¹⁷ *R.V. I*, p. 96.

De volgende week maandag verschijnen o.a. drie burgemeesters van Haarlem op de P.S. Men legt hen de handelingen tot nu toe voor. De P.S. houdt ds. Hespe niet onschuldig "hoewel by der huysvrouw wel de meeste schult bevonden wort."¹⁸ De burgemeesters wordt gevraagd naar een remedie. Zij willen echter advies van de P.S., om dan vervolgens de zaak te overwegen. De P.S. stelt een tijdelijke schorsing voor van drie maanden. In die tijd zal men heenwerken naar verzoening tussen ds. Hespe en zijn huisvrouw, om hen te bewegen tot "vredelicke bywooninge"¹⁹. In de weg van schuldbekentenis zal dan de ergernis weggenomen kunnen worden. Als dit slaagt zal ds. Hespe, na drie maanden, met voorweten van de heren magistraat, weer in de dienst komen, als kerkenraad en classis dit oorbaar en stichtelijk achten. Mislukt dit dan zal geen herstelling in de dienst plaatsvinden. De burgemeesters en de kerkenraad achten dit een goed advies. Zo heeft de P.S. besloten tot suspensatie van drie maanden en de oorzaak daarvan later voorgelezen.²⁰

4.2.4 Domineesdrama in Den Haag

De P.S. van 's-Gravenhage, juni 1583, moet zich bezighouden met een verregaande twist tussen twee dienaren des Woords in de kerk van Den Haag.²¹ Bij de oplossing van dit conflict worden overheden op verschillend niveau betrokken.

Reeds op de eerste vergaderdagen wordt besloten de hulp en de autoriteit van de Heren Staten voor deze twistzaak in te roepen en tevens de magistraat van 's-Gravenhage om assistentie te vragen. De kerkenraad wil ook de Provinciale Raad erbij betrekken. Hetgeen ook geschiedt.²²

Ook hier speelt de vraag naar de competentie van de P.S. m.b.t. deze zaak, die voor de Staten en de Provinciale Raad is gebracht. De classis heeft voor beide partijen beroep op de synode opengelaten; de Staten hebben toegelaten "dat men op kerckelicke wijze in cognitie van de saecke treden soude..."²³

De spanning tussen ds. Jan Pietersz. en ds. Hieronymus Hortensius is hoog opgelopen. Ds. Pietersz. verschijnt met enige ouderlingen van Den Haag en zij verklaren, dat er lange tijd zwarigheid geweest is met ds. Hortensius "aengaende eenighe pointen der leere, in de Ghereformeerde kercke Christi aenghenomen."²⁴ Vermaningen en gesprek hebben niet het beoogde doel gehad. Daarom wenden zij zich tot deze vergadering. Het zijn geen onzuivere, vleselijke motieven of gevoelens die hen hiertoe drijven, maar het gaat om de zuiverheid van de leer. Zij begeren, dat ook ds. Hortensius gehoord wordt.

De afgevaardigden van de classis Den Haag stellen de vraag naar de competentie van de P.S. in dezen. Behoort deze zaak niet op een mindere vergadering? De kerkenraad maakt duidelijk, dat deze zaak daar al gespeeld heeft. Daar bleek het afwijkend gevoelen van ds. Hortensius m.b.t. vraag en antwoord 114 van de Catechismus.

---

¹⁸ *R.V. I*, p. 99.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *R.V. I*, p. 113.

²¹ Over de beide predikanten in dit conflict geeft J. Smit waardevolle informatie in het artikel: De vestiging van het protestantisme in Den Haag en zijn eerste voorgangers, in: *N.A.K.G. nieuwe serie deel XIX*, 's-Gravenhage 1926, bijz p. 222 - 248. Hij tekent daar een duidelijk beeld van de verwickelingen voorafgaande aan de behandeling op de P.S. Door dit artikel wordt het beeld van de persoonlijkheden scherper. Het geeft bovendien nog meer feitenmateriaal rond dit domineesdrama in Den Haag.

²² *R.V. II*, p. 219.

²³ *R.V. II*, p. 230.

²⁴ *R.V. II*, p. 232.

De magistraat van Den Haag zendt geen afgevaardigde naar de P.S. Men plaatst zich achter de uitspraak van de classis, die door de magistraat is geaprobeerde "dat beijde de dienaren verlaten souden werden..."²⁵

De kerkenraad heeft moeite met de behandeling van deze kwestie zoals deze op de classis heeft plaatsgevonden. De aanvankelijk uitgesproken veroordeling van ds. Hortensius en zijn aanvankelijke ontzegging van de dienst vanwege onzuiverheid in de leer en "andere sware dinghen" zijn ongedaan gemaakt en de stukken hiervan zijn verbrand. Van deze eerste veroordeling is de kerkenraad een kopie geweigerd. De classis heeft niet met ds. Hortensius doorgesproken over zijn onzuiverheid in de leer. Vervolgens heeft de classis ds. Pietersz. op een lijn gesteld met zijn tegenstander. Ook ds. Pietersz. is door de classis "losghestelt van zijnen dienste sonder voorweten van de kercke."²⁶ Opvallend is in het verweer van de classis Den Haag, dat men "eenighe andere sware dinghen" niet als oorzaak heeft aangemerkt van schorsing van ds. Hortensius, maar alleen de leer. Aanvankelijk wilden zij inderdaad die andere dingen erbij betrekken; "maer dat zij door vermaninghe eenigher verstandighen luijden deselve saecke, als politijck zijnde, hebben laten blijven ende alleen op de leere ghesien hebben."²⁷ De classis blijkt later de sententie te hebben herroepen, nadat ds. Hortensius zich gezuiverd had van zijn dwaalleer. De classis heeft hem toen opnieuw toegelaten tot de dienst. Van de vernietigde eerdere veroordeling kan de classis, naar eigen zeggen, geen kopie meer geven. De kerkenraad ontkent, dat "andere sware dinghen" buiten de veroordeling gehouden zijn. De veroordeling was definitief, al wilde ds. Hortensius zich er niet aan onderwerpen. De classis blijft de "andere sware dinghen" als grond van de veroordeling ontkennen.

De classis ontkent, dat zij met ds. Hortensius over zijn leer niet gesproken zou hebben. De raadsheer Casembroot heeft over deze dingen ook met Hortensius gehandeld. Daartoe had de classis fiat gegeven. Opvallend is de motivatie aangaande het mandaat van Casembroot: "hem als eenen verstandighen ende ervarenen in Godts woort d'eere ghevende."²⁸

Op haar beurt verwijt de classis de kerkenraad van Den Haag en ds. Pietersz., dat zij zelf nooit met ds. Hortensius over zijn onzuiverheid hebben gehandeld. Dit laatste weerlegt de kerkenraad. Alleen in de classis lag het niet op de weg van ds. Pietersz. zijn eigen collega te vermanen in het openbaar. Hier had de preses met andere broeders te handelen, gezien ook de brieven die ter tafel waren. De classis stelt ds. Pietersz. niet gelijk met ds. Hortensius m.b.t. de leer. Maar na verzoening zullen wel beiden vertrekken, elk om eigen oorzaak. Ds. Pietersz. had zelf met de hand op de borst getuigd van "zijn cranckheijt ende onsterckheijt zijns lichaems..."²⁹ Hij wenste ontslagen te zijn van zijn dienst in Den Haag. Bovendien was er al 3 tot 4 jaar grote tweedracht, haat en nijd tussen deze beide predikanten in Den Haag. De classis had hen verschillende keren verenigd, maar de eenheid had nooit langer geduurd dan 14 dagen. Dit bracht groot schandaal. Rondom beide predikanten zijn partijen ontstaan in de gemeente. De classis wil geen van beide broeders nu langer dulden. Aanvankelijk wil de magistraat van Den Haag verzoening en dan beide dienaren behouden. De classis acht dat nu niet meer haalbaar. De magistraat ziet vervolgens ook geen beter middel tot vrede dan dat beide predikanten vertrekken. Ds. Pietersz. verklaart grote moeite te hebben met dit gedwongen afscheid om deze redenen.

---

²⁵ *R.V. II*, p. 233.

²⁶ *R.V. II*, p. 234.

²⁷ *R.V. II*, p. 234.

²⁸ *R.V. II*, p. 235.

²⁹ *R.V. II*, p. 236.

De classis verwijt de kerkenraad haar gepasseerd te hebben, door de zaak over te geven aan de Staten. Hiertegenover stelt de kerkenraad, dat haar rekest aan de Staten een oorzaak heeft, nl. dat door de Heren Staten aan de kerkenraad "verbot ghedaen was in der saecke Jeronijmi te procederen."³⁰ De kerkenraad blijft openstaan voor bijstand door de classis.

In de uitspraak van 15 juni wordt de classis door de P.S. op de meeste punten in het ongelijk gesteld. Alleen acht de P.S. ds. Pietersz. slap en nalatig in het vermaan van zijn collega in de classis vanwege onzuiverheid in ds. Hortensius' leer. De kerkenraad heeft ten onrechte gezegd, dat de classis niet met ds. Hortensius over diens leer gehandeld heeft. De P.S. acht het niet terecht ds. Pietersz. gelijk te stellen met zijn collega inzake ontslag uit de dienst. Het argument van de lichamelijke zwakheid van ds. Pietersz. wordt door de classis nu oneigenlijk gebruikt, terwijl men er voorheen niet mee gerekend heeft.³¹ Toch wil de P.S. de slechte verhouding tussen beide predikanten nader onderzoeken. Is het alleen een kwestie van onzuiverheid in de leer van ds. Hortensius? Als dat zo is, kan de P.S. de losmaking van ds. Pietersz. niet goedkeuren. De P.S. acht het voorstel van de magistraat tot verzoening en handhaving van beiden niet kwaad. Dan moet echter in de verzoening de wortel van de twist worden weggenomen.

Ds. Hortensius weigert te verschijnen voor de P.S. Nu wordt via de Heren Staten druk op hem uitgeoefend alsnog te komen. Ds. Hortensius weigert vooralsnog te komen. Immers het oordeel luidt: beide dienaren moeten vertrekken; er zijn geen omliggende classes geraadpleegd. Dat moest alvorens de zaak voor de P.S. te brengen; enigen in de synode zijn zijn partij. Zo motiveert ds. Hortensius zijn weigering. De verplichte raadpleging van omliggende classes is in de ordonnantie van de Dordrechtse synode niet te vinden. De Heren Staten zal worden meegedeeld, dat de argumenten van ds. Hortensius geen hout snijden.

Dan treffen we in de acta een opvallende passage aan m.b.t. de handelingen van de kerkenraad van Den Haag in dezen. "Is voorts gheoordeelt, dat de kerckenraedt vermaent sal worden, dat se eerst met andere kercken haer behoort hadden te beraden, voordat zij ijert met die overicheyt voorghenomen hadden, nadat de classis van Loosduijen gheinterdiceert was, opdat zij het recht der kercke niet gheschenen hadden der overicheijt over te gheven."³² Op dit punt, nl. de eigen zeggenschap van de kerk, ook in conflictsituaties, is de P.S. heel gevoelig. Alles duidt erop, dat de rol van de overheid als bedreiging van de zeggenschap van de kerk zelf ervaren kan worden.

Ds. Hortensius komt onder druk van de Staten ter vergadering van de P.S. Aanvankelijk spitst de behandeling zich toe op de leerverschillen tussen ds. Pietersz. en ds. Hortensius. Maar dan komt er een wending door een briefje van ds. Hortensius, met aanklachten tegen zijn collega ds. Pietersz. Het betreft vooral "vuijle ende oncuijsche redenen" van ds. Pietersz.³³ Ds. Pietersz. heeft bekend, dat deze beschuldiging waarachtig is en hij is daarover ernstig vermaand. Ene Mr. Jac. Saal heeft uit preken van ds. Hortensius beschuldigingen gedistilleerd. De P.S. wil nu de fouten van beide predikanten censureren in deze vergadering. M.b.t. de leer is ds. Hortensius "de principaelste autheur des twists in deser ghemeente"³⁴ Ds. Pietersz. blijkt nogal eens de preken van zijn collega te hebben vermeden, door weg te blijven uit de diensten. Bovendien heeft ds. Pietersz. zich over bepaalde theses van ds. Hortensius zeer plat uitgelaten, nl. "dat hij zijn aers daeran

---

³⁰ *R.V. II*, p. 238.

³¹ *R.V. II*, p. 238-240.

³² *R.V. II*, p. 245.

³³ *R.V. II*, p. 247.

³⁴ *R.V. II*, p. 250/251.

mocht vaghen".³⁵ Beslist geen hoog theologische taal! Ds. Pietersz. moet dan ook bekennen onbetamelijk daarin gesproken te hebben.

De vergadering is inhoudelijk ingegaan op de preken van ds. Hortensius. Deze weigerde te bekennen een valse leer gepredikt te hebben. Wel was hij beducht voor het feit, dat mensen onder het deksel van de verdiensten van Christus "den wijden pat...ingaen, niet achtende op de nieuwichheit des levens..."³⁶ Ds. Hortensius vreesde zo een vleselijke vrijheid. De P.S. stelt daartegenover het gevaar van de vreemde lering tegen de Catechismus in: "opentlick segghende dat men de wet Godts volcomentlick conde onderhouden etc..."³⁷ Dat had ds. Hortensius in zijn preken moeten weerleggen.

De P.S. acht het raadzaam, dat beide dienaren vertrekken, al mag ds. Pietersz. mogelijk 3 maanden langer blijven dan ds. Hortensius, om zo onderscheid tussen beiden aan te geven. De P.S. heeft opgemerkt, dat ds. Hortensius inzake justificatie, sanctificatie en predestinatie niet duidelijk leert. Ook m.b.t. de vrije wil is hij in de grond niet zuiver. Hij kan dan ook niet elders geduld worden als predikant, indien hij niet zuiver in de leer is. Prof. Saravia zal, in tegenwoordigheid van enigen van de P.S., ds. Hortensius op deze punten ondervragen.³⁸ Op 30 juni ontvangt de P.S. verslag van dit gesprek. Ds. Hortensius is zuiver in de leer, m.b.t. de verdachte punten. Alleen rond de eeuwige reprobacie heeft hij zijn grote twijfels. Hij vraagt hieromtrent ruimte voor zijn gevoelens.³⁹

Een uiteindelijke afhandeling kan de P.S. pas maken na fiat van de Staten in dezen. Op 2 juli delen deze hun gevoelens mede. Beide predikanten moeten tegelijk vertrekken uit Den Haag. M.b.t. ds. Hortensius zal een kanselafkondiging plaatsvinden, door de P.S. op te stellen. Zo is de zaak vervolgens afgewikkeld. Ds. Hortensius heeft ook de Nederlandse Geloofsbelijdenis ondertekend. Er heeft verzoening plaatsgevonden tussen beide broeders. Zij zullen met attestatie vertrekken en kopie ontvangen van de kanselmededeling in Den Haag.

Op de P.S. van Rotterdam, juni 1586, blijkt de zaak van ds. J. Hortensius toch nog problematisch te zijn. Er gaan geruchten dat hij "noch ongesondt in leere ende wandel was".⁴⁰ Sommige gemeenteleden willen hem niet horen.

De eindbeslissing is in feite door de Staten genomen. De P.S. heeft zich hieraan geconformeerd. Bij deze persoonlijke twist tussen beide predikanten in Den Haag spelen onmiskenbaar dogmatische verschillen mee. Dit is ook opgemerkt door H. Schokking.⁴¹ Hij tekent aan: "Bij ondergeschikte punten was geen transactie noodig, maar stond de weg van dulden, welomschreven punten tijdelijk toelaten, open."⁴² De afkondiging in de gemeente bevatte ook een openbare schuldbekentenis.⁴³ Nijenhuis acht de onderhavige kwestie, met daarin de rol van prof. Saravia, een duidelijke illustratie van de ruimte die er in die tijd nog was voor een ander gevoelens. In zijn conclusie noemt Nijenhuis het volgende: "Thus in a 'malleable phase', in which

---

³⁵ *R.V. II*, p. 252.

³⁶ *R.V. II*, p. 254.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Inzake deze bemiddeling van prof. Saravia, zie ook: W. Nijenhuis, *Variants*, p. 59.

³⁹ *R.V. II*, p. 257.

⁴⁰ *R.V. II*, p. 272, art 22.

⁴¹ H. Schokking, *Leertucht*, p. 290.

⁴² *O.c.*, p. 294.

⁴³ *O.c.*, p. 297.

divergent theological views had not yet hardened into rigid and exclusive party programmes, they were able to play a moderating and conciliatory role. More than interesting variants they were representatives of calvinism at its best."⁴⁴ Deze laatste zin bevat een waarde-oordeel, dat wij geheel voor rekening van de auteur laten. Het is ook Nijenhuis niet ontgaan, dat prof. Saravia een duidelijke visie op de verhouding staat en kerk had. Nijenhuis typeert Saravia "as a supporter of government authority over the Church..."⁴⁵ In dit stuk van zaken deelde Saravia het arminiaanse gevoel.

4.2.5 Enige zaken in de classis Rotterdam

Ook op classicaal niveau waren er problemen met dienaren. Hun levenswandel liet nogal eens (veel) te wensen over. Wij zien een scala van zonden aan onze aandacht voorbij trekken, als dronkenschap, woeker e.d. en vechterij.

Zo heeft de predikant van Bleiswijk, ds. Hugo Diericksz., de classis Rotterdam voortdurend veel werk en hoofdbrekens bezorgd. Wij lezen al over dit probleem in de acta van 1 april 1585. "Also Hugo Dierickz., dienaar des Woordts tot Blesick, met droncken drincken schandale gegeven heeft, ende dat hy oock niet al te stichtelyck en predickt..."⁴⁶ Als er geen 'merckelycke beteringe' in komt, zal hij als dienaar worden gesuspendeerd van zijn dienst. Daarmee heeft de betrokkene zich akkoord verklaard. Op 18 december 1586 komt deze zaak weer op de classis door twee ouderlingen van Bleiswijk met klachten over "sekere mishandeling van dronckenschap nou onlanx" door ds. Diericksz. begaan. Er wordt een commissie op uitgezonden om de geruchten te onderzoeken "ende daerna na hare discretye met de magistraat aldaer" te handelen.⁴⁷ De classis acta van 2 en 3 febr. 1587 gaan uitgebreid op deze zaak in. "Daer zyn verschenen bij den classe den balyw ende secretarius van Bleeswick overlangende zekere schrift daerin de magistraet begheert Hugo Diricz. tot eenen dienaar te houden..."⁴⁸ Ook de kerkenraad komt met gegevens over de mening van de gemeente opdraven. De classis grijpt terug op eerdere problemen als zijn "dronckenschap ende ongegrondtheijt in der leere" en wat daaromtrent is besloten. Bovendien is hij niet op ordelijke wijze in deze dienst gekomen.⁴⁹ Ds. Diericksz. weet zelf dat hij inderdaad behoort geschorst te worden. Toch kiest de classis om twist en ergernis te vermijden alsnog voor een examen in de leer en schuldbekentenis door de betrokkene. De overheid dient te weten, dat de betrokkene "niet weert sij in den dienste gelaten te worden". Indien hij zuiver in de leer is, wil men het alsnog proberen. Als hij onstichtelijk blijft in leer en leven zal hij worden afgezet "ende dat de overheijt van Bleeswick hierinne mede consenteere ende neffens Hugo Diricz. desen ondertekene, sonder haer naemaels hierteghen meer te opposeeren."⁵⁰ In deze lijn kunnen de ouderlingen zich vinden en ook de overheidspersonen kunnen persoonlijk dit billijken, maar voor hun ambtsgenoten willen zij een kopie om verder door te kunnen spreken.

---

⁴⁴ W. Nijenhuis, *Variants*, p. 64.

⁴⁵ W. Nijenhuis, *Variants*, p. 62.

⁴⁶ *Classicale acta III, Rotterdam*, 's-Gravenhage 1991, p. 52.

⁴⁷ *O.c.*, p. 73.

⁴⁸ *O.c.*, p. 74.

⁴⁹ *O.c.*, p. 19, de heren van Bleiswijk hebben deze man aan deze positie geholpen; p. 21, er zijn problemen rond diens attest; derhalve wordt hij op bijzondere conditie toegelaten; p. 22, 26 en 28 hij verschijnt niet op de classis. De gerechten willen nu vaste dienst (p. 31). Hij moet één en ander maal proponeren (p. 47-49).

⁵⁰ *O.c.*, p. 75.

Later doen de baljuw en secretaris een poging om hun geschrift aan de classis terug te ontvangen, hetgeen wordt geweigerd.⁵¹

Het examen van 17 febr. 1587 wordt een fiasco, de acta geven het in extenso weer, en ook de dienst van ds. Diericksz. te Bleiswijk loopt niet. Het oordeel van de broeders is: hem deporteren van zijn dienst "dewijle zij noch leven noch leere sulkes ampts weerdich zijnde in hem bevinden".⁵² Gecommitteerden van de classis gaan naar de lokale overheid; men verwacht dat deze zal verstaan dat deze zaak recht is en naar eer en geweten behandeld is. Dat blijkt anders uit te pakken. Baljuw en schepenen verzetten zich tegen het besluit van de classis. Men acht dat de eenheid van hun kerk erdoor in gevaar komt. Bovendien zijn slechts enkelen kwaadwillig, die begeren deze dienaar niet langer. De parochianen lieten zich ook niet onbetuigd: "Daerentusschen also de parochianen overluyde riefen ende genouch over de gecomitteerde jauden, beyde mans ende vrouwen, zyn zy van Bleiswijck gescheyden, Hugoni verbiedende op den predickstoel niet te commen tegen het verbot ende de interdictie des classis."⁵³

Brede aandacht krijgt in de acta de rol van de magistraat van Rotterdam in dezen. De magistraat en vroedschap van Rotterdam "als overheren van de herlickheit van Bleeswick" schikken zich in het besluit van de classis.⁵⁴ De classis gaat dan ook niet in op het verzoek van ds. Diericksz. en de officier van Bleiswijk om een jaar respijt. De betrokkenen verklaren zich later akkoord met het classisbesluit, dat ook melding maakt van een financiële regeling voor de afgezette predikant van Bleiswijk.⁵⁵

De verdere verzorging van zo'n broeder gaf de nodige problemen. In sept. 1587 wordt de betrokkene door de classis voor de keus gesteld: of men poogt onderhoud van de Staten voor hem te krijgen; of hij moet zich gaan oefenen voor een eventuele dienst elders. Hij kiest voor onderhoud door de Staten, daarbij speelt zijn leeftijd een rol. Bovendien heeft het "hem aen zijn memorie gefalgeert ...", zoals wij reeds op zijn examen hadden bemerkte!⁵⁶ Ook later blijft het tobben met deze man, hij wil nog naar Leiden om te studeren en proponeren.⁵⁷

---

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *O.c.*, p. 79. De betrokkene ondertekent opnieuw dit besluit. Hij had bij het examen zelf reeds - desgevraagd - toegegeven er niet veel van terecht te brengen: "... bekennde in 't effect dese woorden: het ontvalt mij altemale, ick wilde dat het beter waere." (*ibidem*).

⁵³ *O.c.*, p. 81. Men schakelt in deze tumultueuze situatie de magistraat van Rotterdam in. De diensten in Bleiswijk worden onderbroken voor de aanstaande zondag door de magistraat van Rotterdam en Hugo D. en de magistraat van Bleiswijk worden te Rotterdam ontboden. Later ontvangt de magistraat van Rotterdam een schriftelijke verklaring van de classis, *o.c.*, p. 82.

⁵⁴ *O.c.*, p. 83.

⁵⁵ Inzake de verdere pogingen zie o.a. *o.c.*, p. 85 en 88, waar sprake is van inschakeling van de Staten. De acta geven (p. 89) de tekst van het attest dat deze broeder ontvangt, als aanbeveling voor christelijke hulp aan hem.

⁵⁶ *O.c.*, p. 96. Vgl. ook p. 92 en 95.

⁵⁷ *O.c.*, p. 99. Het zal niet zozeer de begeerte naar de studie geweest zijn die hem dreef, maar de nood van het levensonderhoud. Hij heeft later (nov. 1588) een testimonium van de professoren te Leiden en wil via de classis Rotterdam een aanbeveling voor een 'doorstart'; zo niet dan wil hij graag steun van de Staten. Men heeft voor hem geen vacature beschikbaar. Die alimentatie verloopt niet snel, zie *o.c.*, p. 115 (juli 1589); p. 117 (jan. 1590); ook in april 1590 is de zaak bij de Staten nog niet rond (p. 118). Vergelijk in dezen ook *o.c.*, p. 119. De man heeft zich weer laten gaan, *o.c.*, p. 123. Eindelijk is er apr. 1592 een regeling van f 100,- 's jaars van de Staten. In dit werk 3.6.1 lezen wij dat de betrokkene de P.S. heeft ingeschakeld, om weer elders te mogen dienen. In 1595 komt hij met verzoek om verhoging van het bedrag naar de classis, door een bijzonder "verlies van eenige goederen die hij seght ingegraven te sijn ontrent Oudewater", *o.c.*, p. 169. Iets over 's mans levensloop is te vinden in *o.c.*, p. 508. Hij heeft in Oudewater gediend (1575-1576); in Gouda; in de Lier (1578-1581) en daarna in Bleiswijk (vanaf 1581 - bij provisie) tot en met 1587, waar hij is afgezet.

Ds. G. Verstraten heeft ook de nodige problemen gegeven vanwege zijn drankzucht. Een tumult in de herberg wordt in de acta van de classis uitvoerig beschreven. Als predikant van IJsselmonde was hij daarbij betrokken in beschonken toestand. Het wordt genoemd "zeekere verschil ende kijvagie tot smijtns ende vechtns toe tuschen hem ende andere ..."58 Ze hadden de 'dominee' eruit gezet, maar hij was toch weer op zijn partij aangevallen. Men had hem geslagen met een rapier om hem uit zijn roes te krijgen. Dat had gewerkt, later had hij op de kansel schuld beleden. Het is op de classis duidelijk, dat hij meer dronk en vocht, hoewel de broeders van de kerkenraad dit hadden verzwegen op eerdere vergaderingen. Het volk had moeite met deze gang van zaken. De classis dringt dan ook aan op verdere maatregelen tegen de betrokkene. Classispredikanten gaan 6 juli 1588 spreken met de betrokken dienaar en met "mijn vrouwe van Merode". Deze dame verhaalt omstandig de gebreken en de misdragingen van ds. Verstraten (v.d. Straten). Ze heeft zich moeten schamen voor deze predikant toen hij beschonken in tegenwoordigheid van prins Maurits kwam en daar lange tijd bleef plakken.

De betrokken dienaar bekent tegenover de deputatie schuld. Er vloeien tranen en er valt een beslissing tot suspensatie totdat de classis heeft beslist.

In aug. 1588 komt op de classis een verzoening tot stand. De kerkenraad wordt op het hart gebonden toe te blijven zien en moeiten in dezen te melden.

Helaas is het enige jaren later weer mis met de betrokkene. In april 1592 worden nieuwe problemen gemeld, die zullen worden onderzocht. Er blijken inderdaad heel wat belastende verklaringen te liggen in de sfeer van alcoholmisbruik. Niet minder dan vijf 'gevallen' noemen de acta. "Ten 1sten: Van Dort comende is hij op eenen waghen blyven liggende, synde wel droncken" en dan volgt een trieste rij van kindermaal, bruiloft, herbergbezoek e.d., alle met het zelfde resultaat: dronkenschap. De andere dronkaards hebben hem op de dijk zien vallen en hebben de andere dag verkondigd "sij hadden de predicant bij haer".59 Voor kerkenraad en gemeente van IJsselmonde is de maat nu echt vol. De classis besluit dat de betrokken broeder als hij zich bekeert en zijn leven betert elders mag dienen, anders volgt algehele afzetting.60

Met ds. Egidius Notheus te Poortugaal bleek het ook niet glad te zitten. Hij verzuimde de diensten, maakte zich schuldig aan ergerlijke uitspraken over woeker (wat hem betreft 25-100%) en vechterij; bovendien verachtte hij de kerkelijke vergaderingen.61 De betrokkene geeft dit toe en wil graag elders een nieuwe kans, volgens de acta van 29 september 1597.62

---

⁵⁸ *Classicale acta III, Rotterdam, 's-Gravenhage 1991, p. 102-104.*

⁵⁹ *O.c.*, p. 141.

⁶⁰ *O.c.*, p. 141/142. Voor het verdere verloop van deze zaak, zie *o.c.*, p. 143-145. De classis dringt aan op zuiverheid in de leer en zich houden aan de kerkorde. Ds. G. Verstraten zegt dit toe, daar hij zijn geweten niet nog verder wil belasten ("om zyn consciencie, deselve genoeg beswaert zijnde, niet over te beswaren", p. 145). De betrokken broeder meent wegen voor hem te zien in 't Sticht. Hij zal uitreizen om een beroep te mogen hebben en ontvangt - desgevraagd - een attest. Zie voorts *o.c.*, p. 147 sub. 12. Blijkens bijlage 2 in *o.c.*, p. 512 komt de betrokken dienaar in 1600 te Vreeland opnieuw aan de slag.

⁶¹ *O.c.*, p. 181 (vgl. ook p. 180).

⁶² *O.c.*, p. 184; deze kans kreeg hij ook, zie *o.c.*, p. 185. In bijlage 2 van *o.c.*, lezen wij van zijn dienst te Sluipwijk (1599-1604) en daarna te Nieuwland. Al eerder had hij in Pernis (1581-1583) problemen gehad, hij heeft daar zijn dienst neergelegd. Zie *o.c.*, p. 14, 21/22 (hij verscheen niet op de classis), 25-28, 30, 31, 33 (hij verscheen niet op de classis); p. 35 hij was geschorst door de classis, daarin mengden zich gerechte, schout en schepenen. Er speelden ook leerstellige problemen. Bovendien maken de acta melding van familietwist. Wij zien het profiel van een vechtersbaas, die doet wat hij zelf wil.

De predikant van Capelle, ds. C. Merkinus, ging zich eveneens te buiten. Er komt een klacht op de classis van okt. 1606 "dat hij eenen tijkwerckers dienaar op sijn bruijloft onder de voet heeft gheslaaghen ..." Dat moet worden goedge maakt, tegenover alle betrokkenen en bruijloftgasten en in de kerk moet hij schuld bekennen. De betrokkene bekent schuld en zal de overige bepalingen nakomen.⁶³

Hier zouden ook genoemd kunnen worden de handelingen van de classis Rotterdam inzake ds. Joh. IJserman van Charlois. Er waren reeds eerder problemen gerezen, als de schout met klachten op de classis komt in maart 1602. De classis recapituleert "ten eersten de oude mishandelinge nopende het oefenen der chirurgie, lichtvaerdicheyt in 't spreekken ende onordentelycheyt in 't huishouden Isermanni..."⁶⁴ De betrokken dienaar heeft de preekstoel misbruikt als 'steekstoel' tegen de schout. Daarnaast meldt de schout dat de predikant "een vuil gewinsoocker" is en "van oncuiseit befaemt", bovendien onrechtvaardig in handel en onstichtelijk in zijn levenswandel is. Ook blinkt de broeder niet uit in collegialiteit en trouw aan de kerkorde. Hij drinkt en klinkt onwaardig. Zo komt er een waslijst met veertien punten aan de orde, al of niet met (pikante) details over deze 'wonderdokter' en zijn handel en wandel, inclusief zijn advies bij een bevalling. De classis overlegt met de schout na wederhoor van de predikant te hebben toegepast. De schout wil zich nader bezinnen op de situatie.

Op 15 en 16 april 1602 handelt de classis verder in dezen. De beschuldigingen zijn terecht tegen hem geuit. Ook zijn optreden tegen de schout wordt veroordeeld. Na drie maanden dient IJserman te zijn vertrokken uit Charlois, daar er geen stichting meer te verwachten valt. Ook moet hij aldaar openbaar schuld belijden voor de genoemde zaken. De ouderlingen en de predikant willen in appèl bij de P.S. Later vragen zij om nog één jaar dienst voor de betrokkene in Charlois. Op duidelijke voorwaarden wordt dit toegestaan. Maar het moet uit zijn met de chirurgie en lichtvaardigheid! Toch blijven de broeders bij hun appèl op de synode. De bezwaarde broeders willen stukken, waarin de aanklachten vastliggen. Er is een enquête gehouden volgens de broeders uit Charlois en nog geen drie personen waren voor vertrek van de dominee.⁶⁵

---

⁶³ *O.c.*, p. 312. M.i. is het mogelijk 'sijn bruijloft' uit te leggen als de bruijloft van de betrokken predikant. In 1606 begon hij zijn ambtelijke loopbaan in Capelle.

⁶⁴ *O.c.*, p. 237-239.

⁶⁵ *O.c.*, p. 247/248. De classis houdt voet bij stuk. Ds. IJserman heeft ook nog geen schuld beleden, mag dus niet preken en evenmin het H.Avonddmaal bedienen. Via allerlei verwickelingen komt het uiteindelijk in apr. 1604 toch tot afzetting van IJserman (*o.c.*, p. 275). Dit veroorzaakt daar vervolgens nogal tumult, maar de classis blijft bij het genomen besluit. Men schakelt de baljuw van Putten in en zonodig neemt men de toevlucht tot de Heren Staten (*o.c.*, p. 276/277). Daarmee is de zaak nog niet afgelopen, uiteindelijk vindt er toch een verzoening plaats en moet de betrokken predikant elders een nieuwe kans krijgen. Maar het beroepingswerk te Charlois stagneert voortdurend. Mevr. IJserman blijft in de pastorie zitten, terwijl haar man in Rotterdam woont. De classis moet dreigen met executie door middel van een apostil van de Heren Staten. De gemeente Charlois wil nog steeds IJserman als predikant behouden. Het beroepingswerk blijft daardoor aanvankelijk stilliggen. In april 1606 moet de baljuw van Putten zorgdragen voor reparatie van het huis van de nieuwe predikant te Charlois, ds. A. Sijmons (*o.c.*, p. 305). Bij de afgezette dienaar speelt opnieuw het probleem van levensonderhoud, (*o.c.*, p. 315); en later bij diens weduwe (zie dit werk 3.6.3).

4.3 Schorsing van 'lopers' en 'papen'

4.3.1 Gillis Couwenberch

Reeds de P.S. van Dordrecht, aug. 1590, moet zich bezighouden met de zaak van Gillis Couwenberch.⁶⁶ Hij kan voor zijn kerkelijke dienst geen geldige attestatie overleggen. Twee kapiteins van het fort en de schout verklaren dat Couwenberch door Jan Symonsz, predikant te Giessen-Ouderkerk, daar binnengehaald is. Hij heeft op verschillende plaatsen onordelijk gediend, o.a. in Meerkerk en Werkendam. Hij is niet geëxamineerd; de classes Dordrecht en Gorinchem achten hem onbekwaam.

De P.S. oordeelt, dat hij niet tot de dienst behoort te worden toegelaten. Hij moet onmiddellijk alle kerkelijk werk staken en door ander werk in Amsterdam of Leiden in zijn onderhoud voorzien. Voor zijn huisgezin wordt hulp toegezegd. Een hem aangeboden bedrag weigert hij. Couwenberch weigert het oordeel van de P.S. aan te nemen. De preses, de andere predikanten en de heren commissarissen waarschuwen hem. Daar hij hardnekkig is, besluit men, in naam van de heren commissarissen en de gehele P.S. aan de kapitein van het fort en de schout van Werkendam te schrijven Couwenberch te "verlaten". Ook de baljuw van Zuid-Holland zal worden ingeschakeld en zonodig de Heren Staten. De andere dag zegt Couwenberch zich bedacht te hebben en de raad op te willen volgen. Hij ontvangt daarop zijn reisgeld.

Op de P.S. van Den Haag, okt. 1591, doet G. Couwenberch nog een vergeefse poging als predikant in Werkendam te mogen blijven⁶⁷. De P.S. wil er beslist niets van weten. Het besluit staat vast. De Heren Staten worden via de classis Gorinchem ingeschakeld en de baljuw van Dordrecht moet op deze zaak toezien.

Op de P.S. van Leiden, nov. 1592, speelt deze zaak nog steeds.⁶⁸ Couwenberch zegt nu spijt te hebben van zijn hardnekkigheid, hij verzacht dit door te zeggen dat hij is aangepord door de kapiteins van het fort te Werkendam. Hij wil nu van zijn dienst afzien om vervolgens wettig geëxamineerd te worden en zo in de dienst te worden toegelaten. Deze kans krijgt hij voor de classis Gorinchem. Slaagt hij, dan zal hij met schuldbekentenis in Werkendam mogen gaan dienen. Anders heeft hij zich te onderwerpen aan de ordonnantie van de Staten. Ook de heren commissarissen binden hem dit op het hart.

In augustus 1593 wordt op de P.S. van Den Briel gemeld, dat Couwenberch nog steeds ongeordend in Werkendam bezig is.⁶⁹ Dit zal aan de Heren Staten worden meegedeeld met de nodige informatie over de zaak. De acta van de P.S. van Rotterdam, aug. 1594, maken melding van drie mislukte examens. De Heren Staten hebben Couwenberch belast "gantschelycken van den dienste der kercken te desisteren".⁷⁰ Bovendien heeft hij 100 carolus guldens ontvangen voor levensonderhoud. De classis Gorinchem moet nu toezien op naleving. In augustus 1595 is de zaak nog niet rond. Couwenberch klaagt met "fameuse scriften" lasterend, over het onrecht hem aangedaan.⁷¹

Blijkbaar is hem de grond te heet geworden onder de voeten, want de P.S. van Delft, aug. 1596, maakt melding van zijn indringen in de dienst te Etten. Dit alles ondanks de resolutie van de

---

⁶⁶ *R.V. II*, p. 365/6.

⁶⁷ *R.V. II*, p. 394.

⁶⁸ *R.V. II*, p. 452/3.

⁶⁹ *R.V. III*, p. 8.

⁷⁰ *R.V. III*, p. 29.

⁷¹ *R.V. III*, p. 58.

Heren Staten en de kerkelijke besluiten. Men zal nu de Heer van Sonsfelt inlichten om zo Couwenberch "uyt den dienst te weren".⁷² Opnieuw verschijnt Couwenberch ter vergadering en houdt daar een propositie over Luk. 18, die slecht bevalt. De vergadering blijft bij zijn ontslag uit de dienst.

Het blijkt echter heel moeilijk te zijn hem echt grondig aan te pakken. Daarbij zal de zeggenschap van lokale heren een rol hebben gespeeld. De P.S. van Schoonhoven, sept. 1597, houdt Couwenberch voor een looper en scheurmaker. Dat dient afgekondigd te worden in Geertruidenberg en Heusden.⁷³ Uit de P.S.-acta van Dordrecht, sept. 1598, blijkt dat Couwenberch nog steeds werkzaam is "in de heerlyckheydt van Sonsveldt".⁷⁴ Hij geeft zich uit voor een wettig gereformeerd predikant. Daaruit ontstaan problemen. Opnieuw besluit men de zaak aan de Staten voor te leggen. In augustus 1599 preekt Couwenberch nog onordelijk. Ook de P.S. van Leiden, aug. 1600, herinnert aan de lange procedure tegen deze "looper ende schismaticus".⁷⁵ Als het niet lukt via de Staten hem uit te schakelen, dan moet de kerkelijke censuur worden toegepast en zonodig de afsnijding volgen, als Couwenberch tenminste lid van de kerk is! De P.S. van Gouda, aug. 1601, neemt deze draad op.⁷⁶ Men heeft de kerkelijke antecedenten van Couwenberch onderzocht. Hij is ouderling geweest in Mechelen. In Geertruidenberg heeft hij het Heilig Avondmaal gebruikt. Hij is wel lid van de kerk. Hij is echter onchristelijk in leer en leven. Preekt ongeordend, met vele superstitie van het pausdom. Men besluit "mijnvrauwe van Sonsfelt te bidden, dat sy hem wt hare jurisdictie...weere..." Kerkelijke vermaning en zonodig excommunicatie is dan de weg. Hierbij zijn de kerken van Geertruidenberg en Heusden betrokken. Dan blijft de zaak weer slepen tot augustus 1604. De excommunicatie blijkt te Geertruidenberg te hebben plaatsgevonden, maar nog niet te Heusden. Inmiddels is Couwenberch weer vertrokken om zich "elders in te booren".⁷⁷ Dan zal in de omgeving van zijn nieuwe plaats de excommunicatie moeten geschieden. De overheid aldaar zal zo'n "verbannen looper" niet mogen dulden. Ook nu zal blijken, dat de praktijk heel wat weerbarstiger is. Uit de acta van de P.S. van Rotterdam 1605, blijkt dat Couwenberch zich nu heeft ingedrongen te Zulicom (het huidige Zuilichem). Dit is gelegen in de Bommelerwaard. De Gelderse broeders zullen vermaand worden te letten op "zulcken eenen geexcommuniqueerden lantlooper".⁷⁸ Op de P.S. van Gorinchem, aug. 1606, blijken de Gelderse broeders dit te bevestigen. Helaas kunnen ook zij niet veel utrichten, daar "het ontbrack aan d'executie bij den amptman derselve plaetze." Couwenberch blijkt bovendien de leer van David Joris te zijn toegedaan.

---

⁷² *R.V. III*, p. 69/70.

⁷³ *R.V. III*, p. 82.

⁷⁴ *R.V. III*, p. 102.

⁷⁵ *R.V. III*, p. 140.

⁷⁶ *R.V. III*, p. 160.

⁷⁷ *R.V. III*, p. 212/213.

⁷⁸ *R.V. III*, p. 230.

4.3.2 Albert Jansz. (Schagen)⁷⁹

Diverse malen komen we in de onderhavige periode het verschijnsel tegen, dat indringers moeten worden geweerd uit de dienst. Zo'n kwestie speelt ook rond Albert Jansz. (Schagen). In de acta van de P.S. Delft, aug. 1587, wordt reeds melding gemaakt van zijn suspensatie door de classis Den Briel. Dan heeft deze man al een minder fraai verleden achter zich. Van Deursen maakt melding van zijn diverse activiteiten vanaf 1580 in Ooltgensplaat.⁸⁰ Als de P.S. zich met zijn zaak gaat inlaten, woont Albert Jansz. te Rotterdam. Hij blijkt dan tevens onzuiver in de leer te zijn. Rotterdam zal trachten hem te corrigeren.⁸¹ Vanaf 1588 tot 1592 houden de opvolgende vergaderingen van de P.S. zich met deze zaak bezig, overigens zonder enig tastbaar resultaat. Men blijft hem vermanen. De acta van de P.S. Leiden, nov. 1592, maken melding van zijn verblijf te Vianen. De kerk en de classis van Den Briel moeten in overleg met Rotterdam verklaren, dat Albert Jansz. "by den synode incapabel des ministerii verclaert ende gedestitueert zy..."⁸²

Al deze kerkelijke bemoeienis heeft niet veel mogen baten. Zes jaar na het besluit van Delft (1587), maakt de P.S. van Den Briel, aug 1593, melding van nieuwe problemen.⁸³ Er is sprake van zijn "voorgaende grouwelycke onregeltheden". Nu heeft hij zich bovendien te Leerdam ingedrongen. Men besluit allereerst "om hare Genade van Oragnien te remonstreren de groote fauten ende groote onordeninge..." De classes Den Briel en Rotterdam zullen het bewijs aanbrenge. Als deze weg niet slaagt, dan zullen de Staten worden ingeschakeld. Immers, zijne excellentie en de Staten hebben Albert Jansz. reeds eerder geweerd uit de dienst te Ouderkerk! Uit de acta van de P.S. Rotterdam, aug. 1594, blijkt, dat hare Genade van Oranje en Buren etc. hem uit de dienst der kerk in haar ressort heeft geweerd.⁸⁴

Lopers blijken vindingrijk te zijn en niet voor één gat te vangen. Zij zijn zeer flexibel in het verleggen van hun werkterrein. Vervolgens heeft Albert Jansz. zich in "Tuyl by Bommel" in de dienst ingedrongen met behulp van een edelman. De ambtman en predikant van Bommel hebben hem daarover vermaand. De P.S. blijft bij haar mening, dat Albert Jansz. onbekwaam is en incapabel voor de dienst. De ambtman te Bommel wordt hierover aangeschreven. Albert Jansz. zal opnieuw door enige predikanten worden aangesproken; blijft hij weigeren, dan moet de classis Gorinchem kerkelijk verder tegen hem optreden.

In augustus 1595 melden de acta van de P.S. te Gorinchem uitvoerig deze zaak. De gedeputeerde predikanten hebben met Albert Jansz. gesproken. Hij heeft onder tranen schuld bekend. Zij hebben hem toen in Tuyl in de dienst gelaten, daar men ter plaatse zeer op hem gesteld scheen te zijn. Nu verschijnt Albert Jansz. ter synode om te laten onderzoeken of hij zuiver in de leer is. Er vindt een examen plaats, maar deze man blijkt bedroevend weinig te weten. Hij houdt een preekvoorstel over Joh. 3 : 16, dat evenmin goed valt, maar niet onzuiver is. Daar hij schriftelijk

---

⁷⁹ Zie voor bredere informatie over de betreffende 'loper' J. Hania, *Wernerus Helmichius*, Utrecht 1895, p. 160-168. Ook in deze moeilijke zaak is ds. Helmichius gemengd vanaf 1593. Voor Helmichius is de P.S. van Dordt 1598 het einde van zijn bemoeienis in deze langdurige kwestie. Hania tekent hierover aan (*o.c.*, p. 168) "In vereeniging met vele anderen had hij geduld geoeffend in deze zaak, maar was toch ook met kalme vastberadenheid te werk gegaan, ten einde vrede en orde in de kerken te bewaren."

⁸⁰ Van Deursen, *Bavianen*, p. 9.

⁸¹ *R.V. II*, p. 290/291 art. 9.

⁸² *R.V. II*, p. 453, art. 55.

⁸³ *R.V. III*, p. 8 art. 12.

⁸⁴ *R.V. III*, p. 29/30 art. 37.

schuld bekend, krijgt hij nog een kans; "by provisie" neemt men hem op voorwaarden aan in de dienst. De classis Gorinchem zal op hem toezicht houden.⁸⁵

Daarmee is de zaak nog niet klaar. De acta van Delft, aug. 1596, maken melding van een opdracht aan de gedeputeerden van de P.S. om Albert Jansz. opnieuw te examineren.⁸⁶ De P.S. Schoonhoven, sept. 1597, meldt de uitslag van dit examen: "gantsch onbequaem bevonden".⁸⁷ Hem is bevolen nu te stoppen met preken. Daaraan heeft hij geen gehoor gegeven. Blijft hij na verdere vermaning weigerachtig, dan zal van de preekstoel te Bommel en Gorinchem worden meegedeeld, dat Albert Jansz. geen dienaar van de gereformeerde kerk is maar "eenen looper ende scheurmaker". De P.S. van Dordrecht, sept. 1598, maakt melding van het nalaten van de kerkdienst door Albert Jansz. (Schagen). De classis Gorinchem moet blijven toezien, dat hij niet opnieuw begint met preken. Hij is immers geen wettig dienaar, maar een schandvlek en looper.⁸⁸

4.3.3 P. Hyperphragmus

Verschillende lokale heren en overheden veroorloofden zich in de onderhavige periode vaak grote vrijheden om zelf dienaren aan te stellen naar hun eigen keuze. Zo meldt de P.S. van Rotterdam, aug. 1594, deze problematiek rond een aanstelling van P. Hyperphragmus te Hoogmade.⁸⁹ In deze zaak heeft de edele heer Van Poelgeest de hand gehad.⁹⁰ Hyperphragmus weigert zich door de classis te laten examineren en hij wil met de classis niets van doen hebben. Hij verschuilt zich achter de autoriteit van de heer Van Poelgeest en maakt melding van een inwendige roeping. Hij stemt niet met alle punten van de leer in. Dit was ook in het verleden reeds een probleem (in Emden en in Gent).

Uit de *Kirchenratsprotokolle der reformierten Gemeinde Emden* weten wij één en ander over de problemen die zich aldaar met P. Hyperphragmus hebben voorgedaan.⁹¹ Zij maken o.a. melding van zijn doperse sympathie: "dat he der kinderdoepe niet voer gudt ansyen kan."⁹² Uit deze stukken blijkt, dat men in Emden nogal wat met hem te stellen heeft gehad.⁹³ Men heeft hem een tijdlang van het Heilig Avondmaal afgehouden. Poliander heeft vanaf de preekstoel zelfs de gemeente voor hem gewaarschuwd. Hyperphragmus blijkt te Emden ook gepreekt te hebben. De Kirchenratsprotokolle gaan uitvoerig in op de twist tussen Poliander en P. Hyperphragmus. De kerkenraad poogt de zaak te stillen, maar dat lukt niet. Hyperphragmus is een fel mens en hij blijft Poliander aanvallen en beschuldigen. De kerkenraad kan hem niet tot rede brengen. Hij blijft omgang houden met de Dopersen en wil geen schuld bekennen in het conflict met Poliander. Later bekend hij toch schuld.⁹⁴ Deze Kirchenratsprotokolle maken ook melding van

⁸⁵ R.V. III, p. 57/58 art. 43.

⁸⁶ R.V. III, p. 69 art. 20.

⁸⁷ R.V. III, p. 82.

⁸⁸ R.V. III, p. 102 art. 5.

⁸⁹ R.V. III, p. 35/36.

⁹⁰ Ook de voorganger van Hyperphragmus, Fr. Willems, was op gezag van de ambachtsheer Van Poelgeest, die zich daar alle gezag in kerkelijke zaken aanmatigde, te Hoogmade in de dienst gesteld. Alle kerkelijke bepalingen werden steeds met voeten getreden.

⁹¹ *Die Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620* Teil I 1557-1574, Koln 1989.

⁹² O.c., S. 357 (sub 6).

⁹³ O.c., S. 485/486; 491/492.

⁹⁴ Kirchenratsprotokolle, S. 494 u.w.

een brief van ds. J. Taffin, waarin hij inlichtingen vraagt over P. Hyperphragmus, die te Rotterdam beroepen is.⁹⁵

De levenswandel van P. Hyperphragmus is niet zo stichtelijk. In Utrecht kwam hij wegens onzuiverheid in de leer niet door het examen heen. Hij probeert zich steeds in te dringen in de dienst. De P.S. besluit dan ook hem niet te examineren; hij moet uit de dienst worden geweerd. Daarover zal de heer Van Poelgeest worden aangesproken. Helpt dat niet, dan zullen de heer Advocaat en de Heren Staten worden ingeschakeld om deze man uit de dienst te weren.

Op de P.S. van Gorinchem, aug. 1595, verschijnt Hyperphragmus. Hij heeft nogal wat noten op zijn zang. Hij wil bemiddeling van de P.S. voor achterstallig traktement. Hij wil geëxamineerd worden en vervolgens onderhouden door de Heren Staten genieten. Dit alles wordt hem geweigerd, o.a. op grond van de onzuiverheid in leer en leven.⁹⁶ Gezien zijn ouderdom en zijn groot huisgezin ontvangt hij, als blijk van barmhartigheid, 36 carolus guldens. H. Schokking noemt deze handelwijze van de P.S. als een voorbeeld van consideratie. In dezen corrigeert Schokking Reitsma.⁹⁷ Hyperphragmus wordt vermaand zich te zuiveren van zijn dwalingen en onder schuldbekenenis aansluiting te zoeken bij een plaatselijke gereformeerde kerk. Dan zal hij daarvan ondersteuning ontvangen.

Op de P.S. van Delft, aug. 1596, wordt de predikant van Alphen, ds. Fr. Pythius, vermaand, dat hij op eigen gezag Hyperphragmus in Alphen heeft laten preken. Dit druist immers in tegen het P.S.-besluit van augustus 1595.⁹⁸

De geschiedenis van de kerk in die eerste decennia heeft heel wat figuren opgeleverd die op talloze plaatsen problemen hebben gegeven. Deze P. Hyperphragmus komt ook wel voor onder de naam Overdhage.⁹⁹

Uit de volgende P.S.-vergaderingen blijkt, dat de heer Van Poelgeest heel traag geweest is om de vacature te Hoogmade op te vullen.¹⁰⁰

Deze zaak loopt al vanaf augustus 1593. Hier doorheen speelt duidelijk de problematiek van lokale heren en Heerlijkheden, die met kerken en Dienst een eigen weg gaan. Ruim 10 jaar later, op de P.S. van Woerden, aug. 1604, is de kerk van Hoogmade nog steeds verstoken van een wettig dienaar.¹⁰¹ Mogelijk heeft de heer Van Poelgeest zo wraak genomen voor de mislukte aanstelling van de predikant door hem beoogd.

4.3.4 Everdingen en Zijderveld

Vergelijkbaar met de problematiek van Hoogmade is die van Everdingen en Zijderveld. De P.S. van Schoonhoven, sept. 1597, maakt melding van het optreden van de graaf van Culemborg.¹⁰²

⁹⁵ *O.c.*, S. 512. Zie rond Rotterdam ook H. ten Boom, *De Reformatie in Rotterdam*, 1987.

⁹⁶ *R.V. III*, p. 52/53 art. 39.

⁹⁷ H. Schokking, *De Leertucht*, p. 310.

⁹⁸ *R.V. III*, p. 68/69 art. 17.

⁹⁹ Voor verdere gegevens zie o.a.: *Studien en Bijdragen ...IV*, p. 321-369 en *N.A.K.G. nieuwe serie deel XVIII*, p. 287; *XIX*, p. 61 en *XXI*, p. 153. Waardevol is ook hier de studie van J. Hania, *Wernerus Helmichius*, Utrecht 1895, p. 144-148 inzake de bemoeienis van ds. Helmichius met dit probleemgeval.

¹⁰⁰ Zie Schoonhoven, sept. 1597, art. 5; Dordrecht, sept 1598, art. 3; Den Haag, aug. 1599, art. 3; Leiden, aug. 1600, art. 3; Gouda, aug. 1601, art. 3; Schiedam, aug. 1602, art. 3 Hoogmade nog zonder Dienst en zonder predikant; Den Briel, aug. 1603, art. 32 nog geen oplossing; Woerden, aug. 1604, art. 18: ondanks alle goede woorden van de heer Van Poelgeest is Hoogmade nog van kerkendienst onvoorzien.

¹⁰¹ *R.V. III*, p. 216/217 art. 18.

¹⁰² *R.V. III*, p. 94 art. 46.

Hij heeft te Everdingen en Zijderveld geen predikanten aangesteld, maar schoolmeesters "om te lezen in de kercke, by gebreecke van middelen om predicanten te onderhouden."¹⁰³ De P.S. acht dit nadelig voor de kerk en dringt er bij de graaf op aan beide dorpen in combinatie door een predikant te laten dienen. De P.S. van Dordrecht, sept. 1598, meldt dat de graaf van Culemborg over deze zaak door gedeputeerden van de P.S. en de classis is aangesproken. De graaf heeft toen opdracht gegeven uit te zien naar een bekwaam predikant; dan zou hij voor onderhoudsmiddelen zorgen. De classis heeft er toen op aangedrongen eerst middelen van onderhoud vrij te maken. Tot dan toe is de graaf in gebreke gebleven. Op de volgende vergaderingen van Den Haag (1599), Leiden (1600) en Gouda (1601) is de problematiek nog niet opgelost.

Op de P.S. van Schiedam, aug. 1602, blijkt in Everdingen een schoolmeester het predikambt te bedienen "sonder wettelicke vocatie ende admissee..."¹⁰⁴ Deze zaak moet onderzocht worden om zo te komen tot een bekwame dienaar in Everdingen en Zijderveld. De P.S. van Den Briel, aug. 1603, maakt melding van de belofte van de graaf van Culemborg om de hand te houden aan de kerkorde. Everdingen krijgt een bekwame dienaar, die ook Zijderveld in combinatie dient.¹⁰⁵ Dit blijkt uit de acta van de P.S. Woerden, aug. 1604. De schoolmeester "die aldaer onordentlick was ingecropen" is nu weg.¹⁰⁶ Dit deed de P.S. deugd.

4.3.5 Jac. Engelberti te Lexmond

Invloed van de lokale overheden speelt jarenlang een rol rond Jac. Engelberti te Lexmond. De acta van Rotterdam, apr. 1581, maken melding van een priester in Lexmond, die zich moet onderwerpen aan een examen door de classis Gorinchem, anders kan hij niet in zijn dienst blijven.¹⁰⁷ Daar hij geen gevolg geeft aan de opdracht zal de "drossaet van Vianen" worden aangeschreven. De acta van Gouda, aug. 1589, maken melding van bezoldigingsproblemen van de predikanten van Vianen en Ameide, en tevens is sprake van "de saecke van den predicant van Lecxmont, die noch den pausdom toegedaen soude syn."¹⁰⁸ Alles duidt erop, dat de jonkvrouwe "Van Bronchorst ende Batenborch", vrouwe tot Vianen etc., haar eigen gang gaat. De P.S. wil de Staten inschakelen.

De P.S. van Dordrecht, aug. 1590, buigt zich opnieuw over deze materie. Jac. Engelberti wordt nu genoemd "paep tot Lexmonde".¹⁰⁹ Hij heeft zich "gantsch obstinaet teghen de classe van Gorcum" gedragen. Men besluit verder tegen hem op te treden. Blijkens de acta van 's-Gravenhage, okt. 1591, heeft Jac. Engelberti zich nog steeds niet laten examineren. Deze zaak loopt dan al 10 jaar. Als hij zich niet aan het examen onderwerpt, zullen de Staten worden ingeschakeld.¹¹⁰ Deze kwestie krijgt opnieuw de aandacht op de P.S. van Leiden, nov. 1592. Nog steeds onttrekt "Jacobus Engelberti, priester tot Lexmonde" zich aan het examen en hij vermijdt de classis.¹¹¹ Hij acht dat er op hem meer wordt gelet dan op de Utrechtse dienaren en meent in de leer overeen te stemmen met de dienaren van zijn classis. Dit laatste wordt betwijfeld. Zo houdt Jac. Engelberti er een eigen wijze van Avondmaal des Heeren vieren op na. Men besluit

---

¹⁰³ *Ibidem.*

¹⁰⁴ *R.V III*, p. 185 art. 9.

¹⁰⁵ *R.V. III*, p. 200/201 art. 7.

¹⁰⁶ *R.V. III*, p. 213 art. 5.

¹⁰⁷ *R.V. II*, p. 208.

¹⁰⁸ *R.V. II*, p. 337.

¹⁰⁹ *R.V. II*, p. 374 art. 40.

¹¹⁰ *R.V. II*, p. 398 art. 19.

¹¹¹ *R.V. II*, p. 453 art. 53.

"mijnheere van Brederode" hierover te schrijven en hem vervolgens aan te spreken als gedeputeerden van de P.S. met die van de classis Gorcum. Zo wil men de zaak oplossen en eventueel de Staten erbij inschakelen. Een enigszins vergelijkbaar besluit valt er op de P.S. van Den Briel, aug. 1593.¹¹² Ook daar wordt de heer Van Brederode ingeschakeld. Men hecht aan zijn "bevel ende autoriteyt" om 'de paep' tot Lexmond te weren. Op de P.S. van Rotterdam, aug. 1594, is opnieuw sprake van de weigering zich te laten examineren. De priester bedient zich heimelijk nog van "pauselycke ceremonien ende diensten".¹¹³ Alsnog zal de P.S. schrijven aan de edele heer Van Brederode. De acta van Gorinchem, aug. 1595, maken eveneens melding van deze problematiek.¹¹⁴ Men acht Jac. Engelberti onbekwaam tot de dienst. Hij heeft zelf onderwijs nodig. Bovendien heet hij "podagricus ende impotent" te zijn. Door de jicht is hij niet meer in staat om te dienen. Men wil de heer Van Brederode verzoeken "dat middelen mochten bedacht werden om den ouden man te helpen aen een competent onderhoudt..." Voor de kerkdienst acht de P.S. hem ongeschikt. Opnieuw worden de Heren Staten genoemd. Te Delft, aug. 1596, besluit men via advocaat Barnevelt druk uit te oefenen op Van Brederode.¹¹⁵ Men heeft oog voor de noodzaak van alimentatie voor Jac. Engelberti vanwege zijn ouderdom. Deze geeft echter de strijd niet op, blijkens de acta van Dordrecht, sept. 1598.¹¹⁶ Hij gaat door met zijn werk. In zijn ouderdom is hij nog agressief. Zo heeft hij de schoolmeester van Lexmond geweerd "omdat hij de schoolkinderen de psalmen leerde singhen". Opnieuw besluit men dat gedeputeerden de heer Van Brederode zullen aanspreken om die onwettige dienst te verbieden. Op de P.S. van Den Haag, aug. 1599, is de zaak nog niet afgehandeld. Er heeft een gesprek plaatsgevonden met de heer Van Brederode. Deze heeft beloofd zijn best te doen. De zaak zal ook financieel worden onderzocht. Al zou het "by combinatie" moeten, ook de kerk van Lexmond moet bediend worden met de zuivere leer van het evangelie.¹¹⁷ De P.S. van Leiden, aug. 1600, maakt gewag van de oplossing die is bereikt. De classis Gorcum zal nu verder de belangen van de kerk te Lexmond behartigen.¹¹⁸ Toch is de oplossing nog niet afdoende geweest. Zo blijkt op de P.S. van Leiden, juli 1619, o.a. Lexmond nog niet vrij te zijn van "pauselicke exercitien".¹¹⁹ Papen en monniken dreigen steeds weer in te kruipen.

---

¹¹² *R.V. III*, p. 8 art. 13.

¹¹³ *R.V. III*, p. 29 art. 35.

¹¹⁴ *R.V. III*, p. 42 art. 12.

¹¹⁵ *R.V. III*, p. 66 art. 4.

¹¹⁶ *R.V. III*, p. 120/121 art. 46.

¹¹⁷ *R.V. III*, p. 131 art. 26.

¹¹⁸ *R.V. III*, p. 144 art. 16.

¹¹⁹ *R.V. III*, p. 392/393 art. 87.

4.4 Om de zuivere leer

4.4.1 Kanttekening inzake H. Duifhuis¹²⁰ en D.V. Coornhert

In de tijd van de vestiging van het geordende gereformeerde kerkelijke leven hier te lande preekte in Utrecht Duifhuis, pastoor van St.-Jacob, op gereformeerde wijze. Hij droeg zijn koorpleed e.d. nog en begon niet met het breken van de beelden, maar preekte er wel tegen, zo ook tegen de andere misbruiken van Rome. Hij preekte geen catechismus en had geen ouderlingen of diakenen, hij hield geen kerkenraad en eiste van de communicanten geen uitgebreide geloofsbelijdenis, tekende hun namen ook niet op en gebruikte de discipline niet zoals de gereformeerden dat deden. Toen Duifhuis daarop werd aangesproken, zei hij o.a. dat de Schrift zijn catechismus was en ook zijn verdere handelwijze verdedigde hij.

Dit optreden strookte niet met dat van de andere gereformeerden in Utrecht, ook wel genaamd "die vande Consistorie". Die hadden wel een kerkenraad, bestaande uit predikanten, ouderlingen en diakenen. Zij kenden wel geloofsbelijdenis en oefenden de kerkelijke tucht.

In 1577 was Duifhuis op deze wijze gaan werken te Utrecht. Over zijn optreden merkt Trigland op: "Hij en leerde den Catechismus niet / ende en stelde gheen Kerckenraet. En oeffende gheen Discipline / achtende dat voor een heerschappye over de conscientien / ende een overblijfsel van het Pausselijck jock. Den Ban ende straffe vande openbare sonden seyde hy het ampt vande Magistraet te wesen."¹²¹ Duifhuis sprak niet veel over de predestinatie, de erfzonde, de rechtvaardiging door de toerekening van Christus' gerechtigheid. Dat maakte hem aangenaam bij de magistraten en anderen, maar toonde volgens Trigland "dat hij van den Pausselijcken Suyrdeesem niet t'eenemaal gesuyvert en was."¹²² Toen Duifhuis zo reeds werkte, was er in Utrecht geen uitoefening van "de recht Gereformeerde Religie" in het openbaar. Wel werd er gepreekt in particuliere huizen en later in een schuur. Deze schuur werd te klein en men legde de hand op de Minrebroeders kerk die leeg stond. Later gaf de overheid die kerk. Hier heeft bij lening, aug. 1578, Wernerus Helmichius gewerkt, die aldaar in 1579 predikant werd. Moded kwam daar in begin 1580.

Men heeft in 1578 en 1579 gepoogd Duifhuis te bewegen tot een vereniging. In deze zaak tekent Jac. Trigland aan: "Maer M. Huybrecht antwoorde / dat hy niet onwillich en was tot volle eenicheyt / doch niet en konde verstaen / immers noch voor die tijt niet / tot het aenstellen van soodanigen discipline ende Kercken-ordeninge als zy-lieden begonnen hadden; alsoo hy dat onnoodich achtete / overmits zy eene Christelijcke Overheydt hadden die hen beschermden."¹²³

¹²⁰ Zie voor de houding van Willem van Oranje ten opzichte van Duifhuis dit werk 1.2.1 over zijn kerkgang bij de pastor van St.-Jacob. Er is een dissertatie over Duifhuis van Jan Wiarda, *Huibert Duifhuis, Prediker van St. Jacob...*, Amsterdam 1858. Naast andere literatuur valt te noemen: H. ten Boom, Een eigenhandig getuigenschrift van Huibert Duyfhuis, *N.A.K.G.* dl. 61 afl. 2 Leiden 1981, p. 198/199. Waarin Duifhuis als pastoor van de St.-Laurens te Rotterdam een getuigenis geeft over Applonius Petri, pastoor te Hillegersberge. Er is een probleem gerezen rond de vervulling van de vacante pastorie van Capelle aan den IJssel, waarbij de ambachtsvrouw Margaretha van der Marck, gravin van Aremborg ook is betrokken. De ondertekening van het attest verricht Duifhuis als volgt: "Hubertus Scopolinus, ecclesiae Roterodamensis pastor". Dit duidt op zijn afkomst uit Scheveningen. Eind 1556 is Duifhuis te Rotterdam werkzaam geworden. Zie voor Duifhuis ook: Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and Libertines*. Zie de vermelding van deze studie in dit werk 8.2.

¹²¹ Jac. Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, Leyden 1650, Derde deel p. 320.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ Jac. Trigland, *o.c.*, p. 320/321. Duifhuis overleed april 1581. Deze zaken tekent Trigland vooral ook aan met het oog op Wtenbogaert, die evenals Arminius te Genève voortreffelijk onderwezen was en toch zo'n andere weg ging in de Nederlanden. Op p. 319 van *o.c.* wijst Trigland erop, dat de eerste gereformeerde predikatie die

Trigland laat er geen twijfel over bestaan, dat er verschillen bestonden tussen die van de Consistorie en de predikanten van St.-Jacob-gemeente. Daar waren de belijdenisgeschriften in het geding en zekere leerpunten als de absolute predestinatie c.a. Die van St.-Jacob stonden dicht bij Melanchtons opvattingen in dezen. In dit verband brengt hij "eene Geconditioneerde Praedestinatie" ter sprake "eene genade wiens kracht ende effect hanght aen des menschen vrye Wille / indifferent zijnde tusschen goet ende quaet." Trigland ziet hier in tegenstelling tot Wtenbogaert wel degelijk grote leerverschillen liggen. De "nieuwe pot van Wtenboogaert" heeft volgens Trigland "de parfume vande gheconditioneerde Praedestinatie / vande vrye indifferente wille tusschen 't goede en 't quade / mitsgaders vande genade welckes werckinghe ende effect hanght aende felve wille" ingenomen.¹²⁴ Al heeft Wtenbogaert korte tijd meegeleefd, als voorlezer, voorzanger en catecheet, met die van de consistorie in Utrecht, de eerder genoemde "parfume" is volgens Trigland in hem gebleven. En dan te bedenken, dat hij de lessen van Beza in Genève o.a. over Rom. 9 heeft aangehoord. Trigland brengt deze zaken allemaal ter sprake om te doen zien, dat het afwijkend gevoelen van Wtenbogaert in de leer reeds in zijn Utrechtse periode aanwezig was. Zich o.a. uitend in een geestelijke affiniteit met Duifhuis en de St.-Jacob-gemeente.

Dirk Volckertszoon Coornhert is een omstreden persoon mede vanwege zijn theologische opvattingen.¹²⁵ Al behoort hij niet tot de predikanten, hij heeft via zijn vele geschriften wel invloed uitgeoefend op de kerk van zijn dagen. Daarom is het nuttig enkele kanttekeningen rond zijn persoon en werk te plaatsen, daar zijn gevoelens op vele punten indruisten tegen de gereformeerde leer. Tevens is het dienstig van zijn opvattingen kennis te nemen, daar deze ook in de kring van de predikanten weerklank hebben gevonden, zij het niet bij de gereformeerden onder hen.

Ook de kerkelijke vergaderingen konden niet om zijn geschriften heen. Zo lezen wij in de acta van de P.S. 's-Gravenhage, juni 1583, dat men zich heeft beziggehouden met "een boekken teghen den Catechismum onser kercken geschreven" door D.V. Coornhert. Hij heeft dit boekje aan de Staten opgedragen. In de begeleidende brief "provoceert" hij de dienaars der gemeenten en roept ze op "tot defensie harer leere". Zulke zaken strekken tot afbreuk van het Rijk van Christus en geven de secten grond onder de voet om dwalingen onbevreesd rond te strooien "als protectie hebbende van de Staten selve". Hier moeten de kerken iets tegen ondernemen, anders wekken zij de schijn alsof zij hun leer niet kunnen verdedigen. Enige predikanten van Delft tezamen met Saravia zouden enige thesen uit het boekje bijeenbrengen die strijden met de waarheid van Gods Woord en die thesen vervolgens aan de Staten aanbieden om hierover met Coornhert te handelen "tot bekeeringhe ofte weeringhe". Maar daar is nog niet van gekomen.

Wtenbogaert binnen Utrecht hoorde, gedaan werd door Mr. Hubrecht Duifhuis.

¹²⁴ Jac. Trigland, *o.c.*, p. 321.

¹²⁵ Van de oudere literatuur valt o.a. te noemen: H. Bongers, *Dirck Volckertszoon Coornhert, Studie over een nuchter en vroom Nederlander*, Lochem (1941); de dissertatie van H. Bongers, *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volckertszoon Coornhert*, Arnhem, s.a.; Recenter is: H. Bongers, *Leven en werk van Dirck Volckertszoon Coornhert*, Amsterdam 1978; Dit laatste werk wordt besproken door W. Nijenhuis in *N.A.K.G. dl. 60 afl. 1* Leiden 1980, p. 90-106, dit artikel draagt als titel: Een monoloog van Dirk Volckertszoon Coornhert; Tevens dient vermeld het werk onder redactie van H. Bongers e.a., *Dirck Volckertszoon Coornhert Dwars maar recht*, Zutphen (1989). Van de recent uitgegeven werken o.a.: D.V. Coornhert, *Zedekunst Dat is Wellevenskunste...*, uitg. door prof. dr. B. Becker, Utrecht 1982; D.V. Coornhert, *Boeventucht*, naar de eerste druk van 1587 uitgegeven en van commentaar voorzien door Arie-Jan Gelderblom e.a., Muiderberg 1985.

Nu vraagt men de P.S. te besluiten tot uitvoering van het eerdere plan "sonder aen te nemen eenighe schriften teghen voorsz. boexken Coornherts te maecken, twelcke een oneijndelick werck vallen soude."¹²⁶ Met andere woorden zo'n ketter bestrijden is geen beginnen aan! Toch wil men Coornhert via de Staten confronteren met onbijbelse thesen uit diens werk. De kerken zijn zeker bereid verantwoording af te leggen omtrent de zuivere leer. Men stelt zich met betrekking tot de rol van de Staten voor: "dat hare E. Cornhert ontbieden willen om van zijn uijtghheven boeck rekenschap te gheven ende de defensie der leere der Ghereformeerden kercken te hooren van den dienaren des woordts, die daartoe bereijt zijn."¹²⁷ Zodra er een datum bekend is voor deze conferentie, zullen de kerken ervan op de hoogte worden gebracht, zodat zij in de gelegenheid worden gesteld dit gesprek bij te wonen. Uit de motivatie van de P.S. blijkt dat zulks niet is tot verpozing van de toehoorders, maar "soo eenighe dienaers int voorsz. point der leere eenighe onrechte opinie hadden, onderrichtet moghen werden."¹²⁸ Men is niet zeker van de medewerking van de Staten. Mochten zich hier problemen voordoen dan zullen de Delftse predikanten en Saravia zich wenden tot "den Raedt Provinciael van Hollandt". Het is immers hoogstnodig dat "de cladden" worden weggenomen "die de leere der waarheijt van den vianden derselve aengeworpen werden."¹²⁹ Uit alles blijkt hoe men Coornhert zag als vijand van de waarheid en van de kerk. Men wil als kerk eigenlijk helemaal niet met hem te doen hebben, zoals blijkt op de P.S. van Gouda, aug. 1589. Ter vergadering heeft Ev. Bommelius een brief bij zich hem door D.V. Coornhert ter hand gesteld. De reactie van de P.S. is opvallend:

"De synode en heeft dien niet begeeren te lesen, maar heeft Everhardo voorsz. belast hem dien weder te geven ende aen te seggen, dat syn persoon ende schryven den synode soe wel bekend is, dat men hem den brieff wedergeeft, gelyck hy dien aengegeven heeft. Wil hy yet seggen, dat hy hem addressere aen myne heeren de Staten."¹³⁰

Ook enkele tientallen jaren later komt een werk van Coornhert ter sprake op de P.S. van Dordrecht, okt. 1608. Men spreekt dan over de wederlegging van "het boeck Coornherts van de vremde sonde, schult ende straffe..." Men grijpt terug op het reeds verzamelde materiaal door de Delftse dienaren. Zij hadden "de principale argumenten deses boex schriftelyck wederleyt..." Het geheel zal nu door de kerk van Delft overzien worden en in het licht gebracht met "communicatie van de classe", een en ander wordt door de P.S. "nodich gevonden". Al was Coornhert reeds in 1590 overleden, de kerken hebben oog voor de doorwerking van zijn onzuivere leer.

Ook Jac. Trigland heeft in zijn *Kerckelycke Geschiedenissen* aandacht gegeven aan D.V. Coornhert. De aanduidingen die Trigland hem geeft zijn niet vlijend te noemen "dien grooten Ketter / Libertijn / ende Warre-voghel / Dirck Volckertsz. Coornhart".¹³¹ Elders zegt Trigland "Hy is geweest een hart ende bitter vyant van de Gereformeerde Kercken". Hij heeft zich scherp uitgelaten over het ketterdoden (inzake Servet). Daarmede heeft hij het vuur van de haat tegen de gereformeerde kerk gestookt. Hij had een sterk afwijkend gevoelen inzake de erfzonde. Hij sprak van "vreemde sonde, vreemde schuldt, vreemde straffe". Hij ontkende de erfzonde c.a. en wilde niet horen van de mens als van nature kind des toorns. In zijn mensvisie was Coornhert optimistisch. Door zijn eigengerechtigheid kon de mens rechtvaardig voor God bestaan in een volkomen

---

¹²⁶ R.V. II, p. 256/257.

¹²⁷ R.V. II, p. 257.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ R.V. II, p. 352 art. 56.

¹³¹ Jac. Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, Vierde deel p. 712.

onderhouding van de Wet Gods. De geschonken gerechtigheid van Christus, waardoor de zondaar rechtvaardig voor God staat, noemde Coornhert "eene Waen-gerechtigheyd". Welke noodzaak blijft er dan over voor het verlossend werk van de Middelaar Jezus Christus? De mens kan het zelf terecht brengen!

Heel kritisch heeft Coornhert zich ook uitgelaten tegen de kerkelijke tucht door de gereformeerden hier te lande. "Hy seyt / dat hy bysonder swaricheyt maeckte in die teederheyd der Kercke, vande welcke vele een groot af-keer kreghe[n] door soodanighe hardicheyt."¹³² Trigland wijst er terecht op hoe in het gereformeerde kerkelijke leven zelfs temidden van de vervolgingen - van de eerste tijden - steeds de tucht is gehandhaafd. Daarbij vermeldt de auteur Joh. à Lasco en diens werk in dezen.¹³³

Voor Trigland is de spot in het werk van D.V. Coornhert opvallend.¹³⁴ Niets en niemand ontziend zal hij met scherpe pen hebben geschreven. Daarbij moest niet alleen de gereformeerde leer het ontgelden, maar evenzeer de kerkordelijke praxis. Voor de gereformeerde kerkregering had hij geen goed woord over en velen neigden graag hun oor om naar hem te luisteren. Dit liet niet na invloed te oefenen ook m.b.t. de verhouding kerk en staat:

"Waer door oock vele / met die quade opinie / van *borgherlyck ende vreedsamelyck levende voor Godt te konnen volstaen, van dat de Leere ende d'ordre der Gereformeerde Kercken niet en docht, ende dattet onbetamelyck was, dat de Gereformeerde Kercke hare bysondere Kerckelycke regieringe soude hebben, maer dat alles moest geregiert worden door de Polytycke Overheyd*, in die tijden wierden inghenomen / ende in de selve gestijft ende gesterckt."¹³⁵

Rondom het levenseinde van Coornhert geeft Trigland enige details over diens uitspraken inzake de vrijmacht en goedheid van God en over de goedheid van de mens als schepsel van God. Tevens levert Trigland hierop kritiek vanuit de Schrift.¹³⁶

Chr. Berkvens-Stevelinck noemt "Coornhert, een eigenzinnig theoloog", die welhaast niet te typeren valt. Allerlei (ogenschijnlijk) tegenstrijdige lijnen komen in en bij hem samen. Berkvens-Stevelinck stelt: "Geen enkele leer heeft Coornhert zo vaak aangevallen als die van de erfzonde. Want met de erfzondeleer valt of staat de mogelijkheid voor de mens om gedurende het aardse leven de volmaaktheid te bereiken."¹³⁷ De bron voor zijn visie op de mogelijkheden van de mens ligt voor Coornhert in Matth. 5 : 48. De volmaakte (levens)wijsheid bereikt de mens geleidelijk

---

¹³² Jac. Trigland, *o.c.*, p. 342.

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ Jac. Trigland, *o.c.*, p. 714. "Dese spottede met alle de Religien die in dese Landen zijn..." "...soo was hy insonderheydt een groot ende geslagen vyant vande Gereformeerde..." (*ibidem*). In dit deel van zijn werk geeft Trigland dezelfde leerafwijkingen van Coornhert door, rond erfzonde, perfectie in dit leven, e.d. als bovengenoemd. Hij typeert hier Coornhert als "een gheboren Amsterdamer / een man geheel vreemt vande ware Gereformeerde Religie / jae van de gantsche Evangelische Leere..." (*ibidem*).

¹³⁵ Jac. Trigland, *o.c.*, p. 715.

¹³⁶ *Ibidem*. Opnieuw zien wij hier het optimistisch mensbeeld van Coornhert opduiken. Trigland confronteert deze visie met Matth. 16 : 17 en Rom. 3 : 10-12. "Waerom *alle* [cursief tmh] menschen van noode hebben de Versoeninge door Christum / ende de Vernieuwinge des H. Geestes." (*ibidem*).

¹³⁷ In: H. Bongger e.a., *Dwars maar recht*, p.23. Op de weergave door Berkvens-Stevelinck van het ontstaan van dit 'dogma' valt wel een en ander af te dingen.

door ethische en mystieke fasen te doorlopen. "Deze volmaakte mens is volledig aan God gewijd: Christus zelf leeft in hem en hij is helemaal gericht op het dienen van de medemens."¹³⁸

W. Nijenhuis heeft zich kritisch uitgelaten over het werk van H. Bongers uit 1978, die tezeer gebiologiseerd is door zijn hoofdpersoon D.V. Coornhert, waardoor aan tegenstanders en hun argumentatie onvoldoende recht wordt gedaan. Zo toont Nijenhuis bijvoorbeeld overduidelijk aan, dat ten aanzien van Calvijn en diens opvattingen, Bongers niet voldoet aan zijn eigen norm om als historicus zo objectief mogelijk die opvattingen te beschrijven. Te weinig heeft Bongers oog gehad voor het historisch raam. Dit geldt zeker ook als tolerantie en intolerantie ter sprake komen. Helder stelt Nijenhuis de problematiek van die dagen: "Men doet de historische werkelijkheid geweld aan, indien men hier alleen het tolerantie-ideaal van de een tegenover de intolerantie van de ander stelt. In het geding was de strijd tussen de idee van een op dogmatisch relativisme gebaseerde godsdienstvrijheid en de idee van een op een helder omschreven belijdenis gebaseerde theocratische maatschappijopvatting, die zich met deze tolerantie moeilijk verdroeg. Men kan deze historische gegevenheid betreuren, maar de historicus zal haar sine ira et studio hebben te beschrijven en te verklaren."¹³⁹

De afwijkende leeropvattingen van Coornhert hebben niet nagelaten invloed te oefenen. Dat blijkt o.a. ook uit correspondentie van Marnix.¹⁴⁰ De aandacht die P.S.-vergaderingen tijdens Coornherts leven en daarna moesten besteden aan zijn geschriften zal evenzeer hebben samengehangen met hun uitwerking.

Het is reeds in 1822 Ypeij en Dermout niet ontgaan welke zeer uitzonderlijke denkbeelden Coornhert heeft aangehangen.¹⁴¹

4.4.2 Caspar Coolhaes

---

¹³⁸ Berkvens-Stevelinck in: H. Bongers e.a., *o.c.*, p. 25. Voorts merkt de auteur op: "Hoogmoed en haat zijn hem vreemd; liefde voor allen straalt van hem uit. Zo kan de mens die Gods genade aanvaardt gehoorzamen aan het 'weest dan gijlieden volmaakt, gelijk uw vader in de hemel volmaakt is'." (*ibidem*). In dit geheel wijst de auteur ook elementen aan uit het leven van Coornhert zelf en diens ervaringswereld. Ook maakt de auteur melding van de achtergronden van de denkwereld van Coornhert, namelijk het bijbels humanisme (*o.c.*, p. 29/30). Net als Castello verwierp Coornhert alle dogma's die de menselijke waardigheid en de geestelijke vrijheid belemmeren. Hij is gericht op algehele verdraagzaamheid. De doorwerking van zijn gedachten is nog lang niet voldoende in kaart gebracht door grondig onderzoek (*o.c.*, p. 30). Berkvens-Stevelinck ziet Coornhert staan in de "traditie van onafhankelijke denkers die het bijbels humanisme voortbracht..." Aan deze traditie heeft Coornhert uitbreiding gegeven. Zo heeft hij mede "het voortbestaan van het erasmiaanse erfgoed in de Lage Landen voor de ondergang behoed." (*o.c.*, p. 31).

¹³⁹ W. Nijenhuis in *N.A.K.G. dl. 60 afl. 1* Leiden 1980, p. 105/106. Bongers is teveel de hagiograaf van Coornhert. Uit de onhistorische monoloog moet de historische dialoog worden gereconstrueerd via verdere historisch-kritische arbeid (*o.c.*, p. 106).

¹⁴⁰ Zie art. van D. Nauta, Drie brieven van Marnix uit 1570 in *N.A.K.G. dl. 54 afl. 2* Leiden 1974, p. 170/171. Waar Marnix aan Beza - in een brief van 26 maart 1570 - vraagt te schrijven tegen Coornhert. Op zijn beurt geeft Marnix dit verzoek van de kant van broeders die in Keulen verblijven door. Als reactie uit Genève uitblijft, vraagt Marnix in een brief van 28 juli dringend teruggave van het bedoelde geschrift, het nader aanduidend als 'de onzinnigheid van die Hollander'. In Keulen worstelt men met het perfectionisme, dat sommigen aanhangen. Daar zal dit verzoek via Marnix aan Beza mee samenhangen.

¹⁴¹ Zie: A. Ypeij en I.J. Dermout, *Aanteekeningen op de Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Tweede Deel, Breda 1822, p. 118/119, waar o.a. melding wordt gemaakt van Coornherts gevoelens inzake de predestinatie, de verdorvenheid van de mens en de toegerekende gerechtigheid. Donteclock had in Leiden met hem geredetwist "in de tegenwoordigheid van eenige afgevaardigden der Hollandsche staten in 1578". Lang na Coornherts dood denkt Ds. Donteclock nog met afkeer aan zijn lasteringen en spot: "hy hadt niets ongheroert ghelaten, dat hy met vuylicheydt niet en hadde bekladdet." De auteurs stellen dan ook "hoe geheel verkeerdelijk hij met Coolhaes enz. doorgaans als een der eerste voorgangers van Arminius beschouwd is geworden."

In Leiden waren er spanningen tussen Casp. Coolhaes en diens collega ds. P. Cornelisz. De P.S. van Schoonhoven, sept. 1579, neemt deze zaak in behandeling en stelt voor dat ds. Cornelisz. gehandhaafd wordt en dat Casp. Coolhaes "ten minsten van sijnen dienst gesuspendeert worde..."¹⁴² De kerk neigt duidelijk in de richting van schuld bij Casp. Coolhaes. Bovendien zal zijn dienst niet profijtelijk zijn "solange de kercke nyet gepersuadeert en ys ende oewertuycht met legitime cognitie van die onschuldt Caspars..."¹⁴³ De P.S. is ervan overtuigd, dat beide dienaren van elkaar gescheiden moeten worden, dan kunnen ze elk op een andere plaats dienstbaar zijn.

In Rotterdam, april 1581, wordt gesproken over boeken die Casp. Coolhaes ten onrechte heeft uitgegeven. Het onderzoek in zijn zaak loopt nog. Men meent dat "hy suspicie heeft gegeven van onverstandt oft ongesuntheyt in der leer..."¹⁴⁴

De zaak van Casp. Coolhaes is uitgebreid aan de orde gekomen op de nationale synode van Middelburg 1581.¹⁴⁵ Op deze synode is informeel en formeel veel aandacht aan deze zaak gegeven. In de vergadering kwamen leerstellige en kerkordelijke verschilpunten aan de orde. De afwijkingen van Coolhaes worden door Bremmer aldus getypeerd: "Ze cirkelden alle om de reikwijdte van de genade en het verbond Gods en de diepgang van de corruptie door de erfzonde."¹⁴⁶ In de kerkordelijke verschilpunten kwam de verhouding magistraat - kerkenraad, synode aan de orde. Als ambt van de magistraat zag de synode kerkelijke besluiten "te sancieren, ende de selve met haer autoriteit uutrechten".¹⁴⁷ Al bleef voor de overheid ook het recht van appèl.

Deze zaak was voor de kerk van groot belang, gezien de verhouding kerk en staat. De kerk verwachtte van de overheid sanctionering van haar besluiten. Ook voor de uitvoering daarvan deed de kerk een beroep op de overheden.

Coolhaes wilde zijn boeken niet verwerpen, geen schuldbelijdenis doen en evenmin de Confessie en de kerkorde ondertekenen. Hij doet een appèl op "Zijn Excellentie ende den heren Staten, well willig ende bereidt zijnde te achterfolge het jene, dat die selve sollte ut godes wort judicare."¹⁴⁸ Na gesprek beriep Coolhaes zich op een volgende synode door prins en Staten bijeen te roepen en door enigen van de Staten gepresideerd. Het geduld van de synode is op! De voornaamste stukken van deze zaak worden aan de prins, de Staten van Holland en de magistraat van Leiden gezonden. De verdere afhandeling wordt opgedragen aan de classes van Delft, 's-Gravenhage, Haarlem en Leiden.

Ook Haarlem, maart 1582, houdt zich uitvoerig met deze zaak bezig.¹⁴⁹ De afgevaardigden van de classis Den Haag hebben een credentie met een limitatie, zij mogen niet meewerken aan de tucht over of excommunicatie van Coolhaes. De magistraat van Leiden toont hier ook een

---

¹⁴² R.V. II, p. 188; vgl. 3.2.2.2 Spanningen. Zie voor deze kwestie rond Coolhaes ook de studie van J. Kamphuis, *Kerkelijke besluitvaardigheid*, Groningen 1970, die uitgebreid ingaat op de achtergronden en het denken van Coolhaes. Hij schenkt ruime aandacht aan Coolhaes' "alles-beheersend indifferentisme" (*o.c.*, p. 37) getooid met de mooie naam verdraagzaamheid en zijn visie op de overheidsbemoeiing met de kerk, synoden e.d. Tevens schenkt Kamphuis ruime aandacht aan het gereformeerde verweer, *o.c.*, p. 38-55.

¹⁴³ R.V. II, p. 189.

¹⁴⁴ R.V. II, p. 199.

¹⁴⁵ Zie: *De Nationale Synode te Middelburg in 1581, Calvinisme in opbouw ...*, Middelburg 1981, o.a. p. 35-45; p. 72 art. 7; p. 123 noot 8 en het artikel van J.P. van Dooren, p. 174-183.

¹⁴⁶ *O.c.*, p. 38.

¹⁴⁷ *O.c.*, p. 41.

¹⁴⁸ *O.c.*, p. 43, vgl. noot 30.

¹⁴⁹ R.V. I, p. 91 en volgende.

tegenzet, door de Leidse dienaren te verbieden naar de P.S. van Haarlem te reizen.¹⁵⁰ Van Coolhaes komt er een gedrukte verweerbrief voor alle classes.

De P.S. steunt het tot nu toe gevoerde beleid, alleen de Haagse broeders nemen afstand van de zaak. Zij verklaren "dat sy veel liever gesien hadden, dat men de saecke met andere vriendelicke middelen hadde mogen remedieren, oft dat men het mette handelinghe voir de commissarisen in den Hage hadde laten blyven."¹⁵¹ Ondanks verzet van Haagse zijde en weigering mee te werken gaat de P.S. door en de beslissing valt: "Is eyntelick in der saecken Caspari Koolhaes een beslyut gemaect, dat hy sal geexcommunicert worden, ten ware hy hem noch bekeerde."¹⁵² De tekst van de afkondiging van de excommunicatie in de kerk van Haarlem op zondag 25 maart 1582 bevat een opvallende passage over de rol van de Staten in deze zaak.¹⁵³ Een commissie van de Staten heeft in december 1581 getoetst of de klachten van Coolhaes terecht waren. Hij zei onverhoord veroordeeld te zijn in Middelburg. De conclusie van dat onderzoek door de Staten luidt: "Alwaer bevonden is, dat Caspar voorsz. in de synode te Middelborch ten vollen was verhoert op der aenwysinge van de dwalingen, die in zyne boecken bevonden zyn, ende dat in de censure, tegens hem mits zyn ongehoersaemheyt wtgesproken, tegens de wterlycke ordre politiek niet en is gedaen noch gedecerneert." De kerk voelt zich verplicht verder tegen hem te handelen. Vanwege zijn "obstinate onboetverdicheyt" gebruikt de kerk deze uiterste remedie tot bekering.

Al is op de P.S. van Haarlem 1582 de beslissing over Coolhaes gevallen, tot in 1600 blijft zijn naam zeer regelmatig in de acta opduiken. Zo maakt de P.S. van Delft 1587 melding van het opnieuw preken door Coolhaes. Er wordt gewag gemaakt van zijn schuldbelijdenis en de handelingen in de nationale synode.¹⁵⁴ In deze nationale synode is besloten "dat hij met zyn schultbekenninge als lidmate der ghemeynte soude ontfangen worden tot den aventmale..."¹⁵⁵ Wat zijn Dienst betreft: een halfjaar college aan de Universiteit, als hij dan beroepen wordt, handelen volgens de kerkorde. Tevens moet hij een goed attest hebben van de professoren.

Coolhaes heeft een scherpe pen en hij kan niet nalaten die te hanteren in zijn strijd tegen de kerk en de kerkorde. De voorrede op zijn "distilierwaterboexken" doet op de P.S. van Schiedam, aug. 1588, het nodige stof weer opwaaien.¹⁵⁶

Als hij later zijn werkkerrein verlegd heeft naar Amsterdam, blijft Coolhaes publiceren "teghen de leere van de gemeijne kercken".¹⁵⁷ Het aan de Amsterdamse kerk opgedragen vermaan is voor deze broeders geen onverdeeld genoeg. Coolhaes houdt de gereformeerde kerk niet voor de rechte kerk, al hadden de Amsterdamse broeders verklaard Coolhaes te zien als een lidmaat "der wterlycke sienelycke kercke..."¹⁵⁸ Hij zou nog veel meer negatiefs hebben willen spuien.

De P.S.-acta van Den Haag, aug. 1599, maken melding van een zekere verlegenheid rond de opnieuw ontbrande pennestrijd.¹⁵⁹ Er is door sommigen een boekje uitgegeven tegen de herdrukte "Justificatie van Leyden". Dit boekje is niet onzuiver, of onwaar; het geeft een verantwoording van de regering en orde van de kerk hier te lande. Toch wordt als kritiek opgemerkt: "dat daerin

---

¹⁵⁰ *R.V. I*, p. 97.

¹⁵¹ *R.V. I*, p. 107.

¹⁵² *R.V. I*, p. 109.

¹⁵³ *R.V. I*, p. 114-117.

¹⁵⁴ *R.V. II*, p. 305 art. 55; vgl. *R.V. II*, p. 399 art. 24, waar sprake is van anno (15)86.

¹⁵⁵ *R.V. II*, p. 305 art. 55.

¹⁵⁶ *R.V. II*, p. 327 art. 37.

¹⁵⁷ *R.V. II*, p. 399 art. 24.

¹⁵⁸ *R.V. II*, p. 457 art. 61.

¹⁵⁹ *R.V. III*, p. 128/129 art. 15.

ghebruyckt werden eenighe harde manieren van spreekken, dien den E. magistraet tot Leyden wel eenighe offensie soudén moghen gheven..."¹⁶⁰ Dit geschrift kan gemakkelijk de twist doen oplaaen, men acht censuur over de opstellers ervan geboden. Bovendien zal men bij de magistraet van Leiden excuses aanbieden, dat deze publicatie zonder weten van de synode is gebeurd. Coolhaes heeft de pen weer ter hand genomen om dit geschrift te bestrijden.

De P.S. van Leiden, aug. 1600, vraagt de kerk van Amsterdam Coolhaes te blijven vermanen en zo hij "obstinaet" blijft, dat de kerk dan "met de afsnijdinghe teghen hem handele, want dese synodus verstaet, dat sulck eenen niet dan al te langhe ghetolereert is, dewelcke de ware christelicke Ghereformeerde religie bij alle de werlt ten spotte stelt etc."¹⁶¹ Men ziet in Noord-Holland de excommunicatie als een Zuid-Hollandse aangelegenheid, al zal de kerk van de huidige woonplaats van Coolhaes, Amsterdam, er ten nauwste bij betrokken zijn.¹⁶² In Zuid-Holland hoort men verslag van de vruchteloze gesprekken die de Amsterdamse broeders met Coolhaes hebben gevoerd. Hij blijft uiterst kritisch over kerk en kerkdiensten, die hij weigert bij te wonen "dewijle hij alle dinghen beter wiste ende verstondt dan de predicanten selve."¹⁶³ Nogmaals zullen Zuid-Hollandse broeders tesamen met een Amsterdamse dienaar met hem spreken, als dat niet baat "soo is deses sijnodi wensch ende begeerte, dat de excommunicatie t'Amsterdam in der kercke geschiede..."¹⁶⁴ In Schiedam, aug. 1602, besluit men een formulier voor Coolhaes' excommunicatie te ontwerpen. Op de P.S. van Edam, juni 1604, neemt men kennis van het Zuid-Hollandse gevoelen in deze zaak. De kerk van Amsterdam is bereid tot excommunicatie van Coolhaes over te gaan. Hier komen echter de commissarissen in het vizier: "Maer alsoo de E.E. heeren commissarisen dese vergaderinge te bedencken gaven, dat geen cleijne swaricheden in dese saecke te verwachten stonden, so heeft de synodus goetgevonden de saecke te renvoyeren aen den Suydhollandschen synodum."¹⁶⁵ Deze stand van zaken wordt verslagen op de P.S. van Woerden, aug. 1604, waar men toch besluit de zaak aan Noord-Holland ter afwikkeling toe te vertrouwen. De kerk van Amsterdam zal moeten handelen.¹⁶⁶ Op de P.S. van Alkmaar, juni 1605, wijst men de visie van Zuid-Holland in dezen af en men handelt in deze zaak niet verder "aengemerckt syn faulten in Suythollandt haer beginsel genomen hadden, dat hy oock noyt by de Noorthollantsche kercken voir lidtmaet der kercke bekent ende niet by haer maer den broederen in Suythollandt was vermaent geworden..."¹⁶⁷ Ook Zuid-Holland waagt zich niet aan de definitieve afhandeling van de zaak Coolhaes. Men besluit in Rotterdam 1605 "dat men de zake zal laten berusten tot op den synodum nationalem."¹⁶⁸

4.4.3 Cornelius Wiggerts

Ook deze predikant heeft de kerkelijke vergaderingen veel werk gegeven. Het beeld dat uit de acta naar voren komt, is dat van een halsstarrig persoon die zich gedraagt als een vrijbouter. In

---

¹⁶⁰ *R.V. III*, p. 128.

¹⁶¹ *R.V. III*, p. 153 art. 42.

¹⁶² Vgl. P.S. Amsterdam, juni 1601, *R.V. I*, p. 308 art. 40.

¹⁶³ P.S. Gouda, aug. 1601, *R.V. III*, p. 168. Daar blijkt dat Coolhaes zich positief uitgelaten heeft in een voorwoord over Sebastiaan Franck. Ook ergert hij zich aan de polemiek op de preekstoel en men leert daar onjuist aangaande de predestinatie.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

¹⁶⁵ *R.V. I*, p. 364 art. 9.

¹⁶⁶ *R.V. III*, p. 214 art. 10.

¹⁶⁷ *R.V. I*, p. 376 art. 18.

¹⁶⁸ *R.V. III*, p. 231 art. 6.

zijn Hoornse periode valt het zwaartepunt in de kerkelijke procedures. Op de P.S. van Edam, mei 1592, blijkt een kwestie te zijn gerezen over Wiggerts' ondertekening van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.¹⁶⁹ Hij blijkt in een aantal zaken een eigen (liturgische) orde erop na te houden. Naar zijn zeggen is hij het inhoudelijk met de dingen wel eens, maar de vorm acht hij een kwestie van vrijheid voor elke kerk om dan "tot de meeste stichtinge te handelen..."¹⁷⁰ In een eigen belijdenis zet hij zijn gevoelens rond het doopsformulier nader uiteen. Als men hem enige verduidelijkende toevoegingen toestaat, kan hij zich in dat formulier wel schikken. Dat onze nakomelingen Adams kinderen zijn onder de toorn en verdoemenis, geldt niet absoluut zegt Wiggerts. Hij voegt eraan toe "van natuere ofte vuyt ons selven"¹⁷¹ Ook over de inlijving in Christus heeft hij behoefte aan een eigen aanvulling o.a. in het gebed, om te mogen zeggen: "gelyc het uwen Zone Jesu Christo ingelyfvet es, alzo meer ende meer ingelyfvet werde"¹⁷² De P.S. van Edam gaat akkoord en de zaak wordt in der minne geschikt. Ondanks vele verzoeken weigert Wiggerts te verschijnen voor de P.S. van Alkmaar, juni 1593.¹⁷³ Als argument om niet te verschijnen voert hij de aanwezigheid van de commissarissen van de Staten aan. Zij zouden van hem een verkeerde indruk kunnen krijgen, wat dan in zijn nadeel zou werken. De Synode acht hem "contumax, ongehoorsaem ende rebel, ende zal derhalven sodaene straffe draegen, so hij so voortgaet, als in den nationali synodi (art. 73 ende 69) besloten is over sodaenigen."¹⁷⁴ De magistraat van Hoorn en de kerkenraad zullen worden ingelicht over Wiggerts' rebellie en onzuiverheid in de leer.

Uitvoerig komt de zaak weer aan de orde op de P.S. van Haarlem, juni 1594.¹⁷⁵ Weer weigert Wiggerts te verschijnen, hij wil alleen schriftelijk handelen. Door een commissie wordt zijn onzuiverheid uit zijn geschriften aangetoond. De verdere afhandeling van deze zaak wordt om des tijds wille aan een commissie overgelaten. Deze houdt ruggespraak met de classes. Als men de zaak rijp acht, zullen de gedeputeerden van de P.S. alle geschriften hieromtrent aan de Staten zenden: "versoeckende dat haer E.E. sal believen als voesterheeren der kercken haer autoriteyt daerin te gebruycken tot onderhoudinge der waerheys Godts ende goeden vrede der kercken."¹⁷⁶ Uit een uitvoerige bijlage bij deze acta wordt de inhoudelijke kant van het leerverschil duidelijker.¹⁷⁷ Daaruit blijkt o.a. dat volgens Wiggerts Adam door God geschapen is om een beeld van God te worden. De broeders horen hierin een beschuldiging aan Gods adres: dat Hij de mens onvolmaakt geschapen zou hebben. Volgens Wiggerts is de dood in de wereld "door de natuer der scheppingen Godts"¹⁷⁸. Goddelijke ordineren van Adams val acht Wiggerts een godslastering. Rond de uitgebreidheid en de diepte van de zonde dwaalt Wiggerts. Over de belofte en de genade in Christus spreekt hij zo onbijbels en ruim, dat het onderscheid tussen kerk en heidendom welhaast wegvalt. Hij meent: "dat alle menschen vuyt kracht der vuytgesproocken beloftenisse Godts door die toerekeninghe der rechtveerdicheyt Jesu Christi reyn gemaect ende

---

¹⁶⁹ *R.V. I*, p. 166-168.

¹⁷⁰ *R.V. I*, p. 167 art. 16.

¹⁷¹ *R.V. I*, p. 168.

¹⁷² *Ibidem*.

¹⁷³ *R.V. I*, p. 170/171 en 173/174.

¹⁷⁴ *R.V. I*, p. 174 art. 19.

¹⁷⁵ *R.V. I*, p. 190-196.

¹⁷⁶ *R.V. I*, p. 191 art. 32.

¹⁷⁷ *R.V. I*, p. 191 e.v.

¹⁷⁸ *R.V. I*, p. 192.

tot een levendige hope wedergebaert syn..."¹⁷⁹ Ook rond de verkiezing dwaalt Wiggerts, er is geen zeker getal van de mensen door God verkoren en er zijn kwaliteiten in de verkorenen, als condities. Geloof en liefde volgen niet op de uitverkiezing, maar ze gaan er volgens Wiggerts aan vooraf. Ook rond de prediking en de volharding der heiligen dwaalt hij. Er is afval der heiligen mogelijk. Van sommige gelovigen geldt, dat zij "haer selven verwerpelick maecken".¹⁸⁰ Tegenover dit alles houden de broeders staande, dat men zalig wordt niet vanwege voorafgaande of volgende deugden "maer alleen door Godts onverdiende genade".¹⁸¹ Men acht dan ook, dat de P.S. van Alkmaar ds. Corn. Wiggerts terecht "gesuspendeert" heeft "van synen dienste om die ongesontheit syner leere..."

De P.S. van Amsterdam, juni 1595, geeft ons een duidelijk beeld van de bemoeienis van de Staten in deze materie. In de last van de gecommiteerden van de overheid is o.a. sprake van de volgende passage: "ende dat daerbenevens ooc niet geadviseert ofte geresolveert worde op deselfde vergaderinghe in de sake van Cornelius Wiggeri, predicant tot Horn, alsoo de heeren Staten voornoemt om sekere gewichtige redenen selfs kennisse van de voorsz. sake hebben doen nemen ende daerin van meynighe syn te doen versien ten meesten dienste van de kercke..."¹⁸² Uit art. 6 van dezelfde acta blijkt evenzeer, hoe de Staten in deze kwestie nauwlettend toezien. Om problemen als met Wiggerts te voorkomen, wordt voorgesteld als Noord- en Zuid-Hollandse P.S. de Staten te verzoeken om ruimer mandaat voor de kerkelijke vergaderingen, wanneer een predikant zijn ondertekening van de Geloofsbelijdenis verbreekt door "eenighe nieuwe ende vreemde leer schriftelyc oft mondelyc voor te brengen oft de gewoonlycke ordre der kercken te verstoeren..."¹⁸³ Als een dienaar zo de kerkelijke vergaderingen passeert en eigenmachtig optreedt, behoort hij "de facto aff te staen van synen dienst ende van syne gagie..."¹⁸⁴ Alleen door bekering en verzoening is er de weg terug. Het eindoordeel ligt bij de nationale synode. Men besluit contact op te nemen met de Zuid-Hollandse P.S.

Het ingrijpen van de Staten in deze zaak ligt gevoelig. De gecommiteerden van de P.S. moeten de Staten verzoeken: "dat haere E.E. believe alsoo de kennisse der sake te nemen, dat nochtans ondertusschen de kercken niet en werden wt den handen genomen het beleyt ende eyndelycke dicisie derselver, als synde een sake eygentlyck ende naer Gods woort dependerende aen den dienst, haer van Godt almachtich opgeleyt."¹⁸⁵

Op de P.S. van Hoorn, juni 1596, melden gedeputeerden van de P.S. de resultaten van hun contacten met de Staten.¹⁸⁶ Met betrekking tot ds. Corn. Wiggerts hebben de Staten besloten tot een onderzoek door de Leidse professoren en enige predikanten. Wiggerts is op zijn eerdere standpunten niet teruggekomen. Bovendien blijft hij vaag. Ook nu weigert hij voor de P.S. te verschijnen, die hij voor zijn partij houdt. Hij schuilt achter de bevoegdheid van de Staten.¹⁸⁷ Na verder onderzoek bevestigt deze P.S. de eerdere besluiten tot suspensatie van de dienst.

---

¹⁷⁹ *Ibidem.*

¹⁸⁰ *R.V. I*, p. 193.

¹⁸¹ *R.V. I*, p. 194.

¹⁸² *R.V. I*, p. 198 art. 2.

¹⁸³ *R.V. I*, p. 202 art. 20.

¹⁸⁴ *R.V. I*, p. 203.

¹⁸⁵ *R.V. I*, p. 207/208 art. 41.

¹⁸⁶ *R.V. I*, p. 217/218 art. 23.

¹⁸⁷ *R.V. I*, p. 221 art. 29.

De gecommiteerden van de Staten melden hun contact met de magistraat van Hoorn.¹⁸⁸ Deze magistraat is bereid een suspensatie van drie maanden toe te staan. Als de zaak van Wiggerts dan nog hangt, wil de magistraat hem weer gewoon tot de dienst toelaten. De P.S. blijft bij haar besluit zonder de grens van drie maanden over te willen nemen. De gecommiteerden van de Staten nemen opnieuw contact op met de magistraat van Hoorn. Na overleg blijkt men daar bereid te zijn de termijn van drie maanden te laten vallen. Wel maant Hoorn tot spoed bij de verdere behandeling. De gecommiteerden willen van de magistraat aandrang op Wiggerts om "in den voorsz. handeling duidelick ende cathgorice te antwoorden".¹⁸⁹ Als de Staten in Den Haag het dispuut met Wiggerts voortzetten, zijn de di. P. Plancius en Joh. Mathesius daarvoor aangewezen.¹⁹⁰

In de acta van Enkhuizen, juni 1597, blijkt dat Wiggerts 'voor zich zelf is begonnen'; hij houdt inmiddels in Hoorn eigen samenkomsten en zo veroorzaakt hij scheuring. Opnieuw doet de P.S. een beroep op de autoriteit van de heren commissarissen, men acht Wiggerts nog het meest gevoelig voor hun pressie.¹⁹¹

Later verschijnt Wiggerts ter vergadering met een gecommiteerde van de magistraat van Hoorn. Daar is hij vermaand "afstant te doen van sodanige versamelynge, als hy jegenwoordich in de stat van Hoorn houdt..."¹⁹²

Wiggerts antwoordt, dat hij inderdaad het predikambt in de gereformeerde kerken heeft opgegeven "ende terstont daerop de gemeenschap der Gereformeerde kercke gerenuncieert te hebben..."¹⁹³ Op die voet heeft hij eigen samenkomsten belegd. Hij valt volgens hem nu niet meer onder de jurisdictie van de P.S. Voorts weigert hij op het verzoek om deze samenkomsten te staken in te gaan. Treffend is zijn beroep op de "vryheit der conscientie". Hij beroept zich op de Unie en ziet in dit licht de strijd tegen de koning van Spanje. Wiggerts verbreekt de band met de "Reformeerde kercke" zolang deze zijn visie op de belofte niet deelt. De P.S. betreurt deze zaak en het harde oordeel van Wiggerts over de kerk. De kwestie van de afzonderlijke samenkomsten ligt er nog steeds. Eerst wil men de zaak aan de magistraat van Hoorn voorleggen en zo proberen te regelen. Lukt dit niet, dan zullen de Staten worden ingeschakeld. Zij hebben immers toegezegd "de kercken op hare versouck de goede handt te bieden ende ordre te stellen..."¹⁹⁴ Met Wiggerts wil men verder volgens de tucht handelen, allereerst afhouding van het Heilig Avondmaal.

De acta van de P.S. Edam, juni 1598, maken melding van het feit, dat Wiggerts voortgegaan is op de ingeslagen weg. De classes willen excommunicatie, hetgeen "door believeen der E.E. heeren Staten ter bestemder tyt niet wtgerecht en was."¹⁹⁵ Mede door ingrijpen van de heren commissarissen wordt de excommunicatie nog 8 weken uitgesteld, men acht het niet onmogelijk "dat Cornelius Wigerii soude syne conventiculen naerlaten..."¹⁹⁶ Onder bepaalde voorwaarden wil men afzien van de excommunicatie, o.a. moet hij de samenkomsten opgeven. Ook moet hij stoppen met allerlei geschrijf over zijn visie e.d.

---

¹⁸⁸ *R.V. I*, p. 221/222 art. 31.

¹⁸⁹ *R.V. I*, p. 222 art. 32.

¹⁹⁰ *R.V. I*, p. 228 art. 50.

¹⁹¹ *R.V. I*, p. 244 art. 36.

¹⁹² *R.V. I*, p. 245 art. 38.

¹⁹³ *R.V. I*, p. 246 art. 38.

¹⁹⁴ *R.V. I*, p. 248 art. 43.

¹⁹⁵ *R.V. I*, p. 255 art. 18.

¹⁹⁶ *R.V. I*, p. 256 art. 18.

Alkmaar, juni 1599, biedt geen vooruitgang. Wiggerts gaat door met zijn conventikels. De acta melden: "dat daerto eygentlic een huus is gecocht ende geprepareert..."¹⁹⁷ Men zal de hoge overheid inschakelen en de gecommiteerden van de Staten zullen deze zaak behartigen "tot voorderinge van de gemeyne ruste des landts ende eenicheyt der religie"¹⁹⁸ Ook Haarlem, juni 1600, duren de conventikels van Wiggerts nog voort. De gedeputeerden van de P.S. houden de vinger aan de pols, zoekend naar gelegenheden om de samenkomsten te verhinderen.¹⁹⁹

In deze droevige zaak van Hoorn heeft ds. Wernerus Helmichius ook zijn goede diensten bewezen om de gemeente op te vangen. Op zondag 18 okt. 1597 kwam hij aldaar aan, daartoe verzocht door bemiddeling van de Staten. Hij was al enigermate met de situatie in Hoorn bekend. Uit zijn brieven na okt. 1597 krijgen wij een beter beeld van de toestand aldaar. De vroedschap stond - op een enkele uitzondering na - partijdig tegenover de kerk en overheerste deze. Daar zag Helmichius een bron van het kwade liggen. Vele magistraatspersonen kozen voor Wiggerts en bleven hem steunen ook in zijn gevaarlijke conventikels. De andere predikanten van Hoorn stonden niet stevig in gereformeerde schoenen. Bijzonder de ouderlingen van Hoorn waren wel gezond in de leer en daadkrachtig. Helmichius' optreden aldaar vroeg veel aanpassingsvermogen. De arbeid bleef niet ongezegend. Het beroepingswerk - dat Helmichius voorstond - werd door de Raad der stad geblokkeerd. Zij hadden toch immers een derde dienaar in Wiggerts. De zorg voor Hoorn bracht na acht weken uitlening door Delft een volgende periode van acht weken met zich. In zijn arbeid - die gewaardeerd werd - legde ds. W. Helmichius een sterk accent op de gezonde leer. Een verdere verlenging van de uitlening met twee tot drie maanden werd door de Delftse kerkenraad geweigerd. Op 4 feb. 1598 was zijn tijd aldaar om en vertrok hij weer naar Delft, dankbaar dat hij bij had mogen dragen tot enige verbetering van de situatie van de kerk te Hoorn.²⁰⁰

4.5 Het conflict met de remonstranten

Binnen het kader van dit onderzoek is het onmogelijk uitgebreid op het gehele historische verloop van dit conflict in te gaan. Toch zullen hier enkele grondlijnen dienen te worden geschetst. Naast leerstellige verschillen speelde ook een verschil in visie op de kerkregering tussen remonstranten en contraremonstranten een belangrijke rol. In de polemiek en in de praktijk van dit conflict heeft de verhouding kerk en staat op allerlei wijzen meegespeeld. Terecht is door G.J. Hoenderdaal erop gewezen, dat drie dingen aan de orde zijn: verschil van inzicht rond de predestinatie, verschillende visie op de functie van de belijdenisgeschriften en verschillend gevoelen inzake de macht van de overheid in kerkelijke zaken.²⁰¹ De drie facetten spelen voortdurend door elkaar heen.

In dit gedeelte zullen wij enige aandacht schenken aan enkele figuren in dit conflict en enige plaatselijke troebelen schetsen.

---

¹⁹⁷ *R.V. I*, p. 277.

¹⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁹⁹ *R.V. I*, p. 285 art. 31; vgl. ook *R.V. I*, p. 295 art. 19, P.S. van Amsterdam, juni 1601.

²⁰⁰ J. Hania, *Wernerus Helmichius*, Utrecht 1895, p. 148-156.

²⁰¹ G.J. Hoenderdaal, *Verklaring*, Lochem 1960, p. 9.

4.5.1 Een debat tussen Gomarus en Arminius

Allereerst zien wij iets van de persoon en het werk van Arminius.²⁰² Uit de acta leren wij hem kennen als gerespecteerd dienaar van de kerk van Amsterdam. Op de P.S. van Hoorn, juni 1590, is hij afgevaardigd vanwege de classis Amsterdam "Jacobus Arminius, dienaar des woorts tot Amsterdam".²⁰³ Daarna is hij verschillende malen afgevaardigd naar de P.S.²⁰⁴ Uit de acta blijkt dat hij aanvankelijk - ook nog in 1600 - het volle vertrouwen van de vergadering geniet om gewichtige taken uit te voeren. Tot die taken behoort ook de schriftelijke wederlegging van de argumenten van de wederdopers. Dit werk vordert niet echt.²⁰⁵

Binnen het kader van deze opdracht horen wij op de P.S. van Alkmaar, juni 1605, voor het eerst in de acta van de problemen rond Arminius. Arminius heeft via deputaten verzocht van deze opdracht ontslagen te worden. Hij voorziet dat hij deze taak niet zal kunnen vervullen. Enerzijds vanwege de "lasten syner beroeping" en tevens omdat hij "by eenige van ongesontheit in eenige punten der leere soude gesuspecteert worden, waervan hy begeerde gesuyvert te worden..."²⁰⁶ Aan zijn verzoek om een ander aan te wijzen wordt door de P.S. geen gehoor gegeven, "de redenen D. Arminii voor onvast ende geensins genoehsaem bekenende"²⁰⁷ De vergadering dringt via deputaten aan op uitvoering van deze last door Arminius.

²⁰² Zie over Arminius *Biografisch Lexicon*, dl 2, p. 33-37 een artikel van de hand van G.J. Hoenderdaal. Arminius werd geboren 10 okt. 1560 te Oudewater en overleed 19 okt. 1609 te Leiden. Hij studeerde te Leiden en Genève. In Genève studeerde hij samen met Wtenbogaert, die zijn beste vriend is geworden. Na de afronding van zijn buitenlandse studie kwam Arminius weer in de Nederlanden "met een loffelijk getuigschrift van Beza aan de kerkeraad van Amsterdam." (*o.c.*, p. 33). Op 27 aug. 1588 werd hij te Amsterdam bevestigd. Hierbij tekent Hoenderdaal aan: "A. gold toen als een theoloog, die door zijn opleiding in Genève dacht in de lijn van Calvijn en Beza. Berichten van Trigland, dat zijn eerste preken reeds opschudding in de gemeente verwekten, berusten op kerkeradsprotocollen, die post eventum (1617) zijn vervaardigd." Het onverdachte van de persoon van Arminius wordt ook aangewezen door het verzoek van Lydius uit Franeker aan Arminius om een wederlegging te schrijven tegen een boekje van Arent Cornelisz en Reinier Donteclock waarin zij een infralapsarische leer ontwikkelden (tegenover Coornhert). Ook kreeg Arminius van zijn kerkenraad opdracht om Coornhert te weerleggen. Deze beide opdrachten zijn nooit door A. vervuld. "Hierdoor rees tegen hem de verdenking met Castellio en Coornhert in te stemmen." Guggisberg meent dat Arminius inderdaad op die lijn zat. Volgens Hoenderdaal zijn de bezwaren van Arminius in het leerstuk van de predestinatie vooral theologisch, terwijl het uitgangspunt van Castellio en Coornhert meer antropologisch is. De antropologie speelt wel een rol in Arminius' uitleg van Rom. 7 : 14. Deze woorden betreft A. op Paulus als onbekeerde. In dezen huldigt hij dezelfde opvattingen als Erasmus en F. Socinus. Met name Plancius beschuldigde Arminius van pelagianisme en socianisme. Hoenderdaal wijst erop dat het moeilijk is om precies te weten, wat Arminius in deze tijd dacht. "Tijdens zijn leven heeft hij vrijwel niets gepubliceerd." (*o.c.*, p. 34).

²⁰³ *R.V. I*, p. 154.

²⁰⁴ Enkhuizen juni 1597, op deze P.S. is hij scriba; Haarlem juni 1600, op die vergadering is Arminius preses van de synode. In die vergadering wordt aan ds. Jac. Arminius gevraagd de last op zich te nemen, om in overleg met en na goedkeuring van de P.S. van Zuid-Holland, namens beide vergaderingen een boek samen te stellen met wederleggingen van "de argumenten der Wederdooperen". Arminius verklaart zich daartoe bereid, volgens de acta "ghelukkig hij oock door Godts genade te doen belooft heeft." (*R.V. I*, p. 280 art. 3). In dezelfde synode wordt hij aangewezen voor de correspondentie met de P.S. van Gelderland "om ter gelegener tijdt met consent der E. heeren Staten derwaert te reijsen..." (*R.V. I*, p. 282 art. 10). Tevens ontvangt hij op deze vergadering een commissie voor Hoorn (*R.V. I*, p. 285 art 26).

²⁰⁵ Op verschillende P.S.-vergaderingen wordt ernaar gevraagd: Amsterdam 1601, Hoorn 1602, Enkhuizen 1603, Edam 1604, Alkmaar 1605, Haarlem 1606 en Hoorn 1608. Zie *R.V. I*, resp. p. 289/290; 312; 327; 346 en 364; 368; 384 en 429. In 1608 is het werk nog niet uitgevoerd en is het onduidelijk of Arminius dit ooit zal doen. Men besluit deze zaak uit te stellen tot de volgende P.S. om het alsdan nogmaals aan Arminius te verzoeken.

²⁰⁶ *R.V. I*, p. 368 art. 3.

²⁰⁷ *Ibidem*.

Er is nog een ander punt in de acta, dat ons iets doet proeven van problemen rond Arminius op de P.S. van Hoorn, okt. 1608. Het betreft hier rapporten van broeders die betrokken waren bij "de praeparatoire handeling des generalen synodi" in 's-Gravenhage.²⁰⁸ In de verslaggeving hierover zijn er verschillen aan het licht gekomen tussen Arminius en Wtenbogaert enerzijds en Wernerus Helmichius en H. Gerardi anderzijds. Haarlem vraagt zich in een gravamen af, of over deze verschillen niet moet worden doorgesproken op de P.S. om geen verdere blokkades op te werpen voor een spoedige bijeenroeping van de synode. Hier zal aan gewerkt moeten worden door de gedeputeerden van beide Hollandse synoden en de kerk van Amsterdam. Naast vele staatszaken zijn de verschillende adviezen een remmende factor. De P.S. acht het dienstbaar dat de Staten door zullen vragen naar de achtergronden van de verschillende adviezen, die door de broeders zijn uitgebracht. Ook de classes zouden ten zeerste gediend zijn met inzage in de oorzaken van de uiteenlopende advisering.

Met deze gegevens zijn de Hollandse P.S.-acta welhaast uitgeput voor wat betreft de persoon van Arminius en zijn werk. Het is dienstbaar kort stil te staan bij enkele gesprekken/conferenties en vergaderingen, waarbij Arminius betrokken was.

De benoeming van Arminius aan de Leidse Universiteit zette de zaken op scherp. Toch heeft men gepoogd via samensprekingen elkaar te vinden. Een goed voorbeeld daarvan is de conferentie tussen Gomarus en Arminius op 6 en 7 mei 1603 in Den Haag ten huize van curator Janus Douza (Heere van Noortwijck). J.C.L. Starreveld heeft ons gediend met de publicatie van een verslag over dit gesprek van de hand van Arent Cornelisz.²⁰⁹

Dit verslag tekent de gespannen sfeer, waarbij men poogde Arminius te bewegen om zijn gevoelens op enkele punten nader te ontvouwen. Aanwezig waren J. Douza, raadsheer Nieustat, twee Leidse burgemeesters met de pensionaris, Fr. Gomarus, Arent Cornelisz. en Wernerus Helmichius, beiden als gedeputeerden van de synode en voorts Jac. Arminius, Joh. Wtenbogaert en raadsheer Hoogerbeets. Ook in deze handelingen zien wij het zware gewicht van overheidspersonen, er zijn er immers 6 aanwezig, als we de pensionaris van Leiden meetellen; daartegenover zijn 5 kerkelijke personen present.

Een eerste punt van bespreking is Arminius' opvatting van Rom. 7 : 14/15 e.v.v. Arminius wil onderscheid hanteren tussen fundamentele geloofszaken, waarbij Catechismus en Nederlandse Geloofsbelijdenis in het geding zijn, en de uitleg van enige Schriftplaatsen. Over dit laatste lezen wij: "Maer aengaende d'interpretatie van sommige plaetsen, dat hij (Arminius, tmh) daerinne wel ghevolcht hadde wat anders, als ordinaris 't meerder deel der predicanten volchde: dan achtete sulx hem vrij te wesen."²¹⁰ Nadat hem dit is toegestemd komt Gomarus met de gangbare opvatting van Rom. 7 en het randcitaat bij de Catechismus-uitgave. Hieraan acht Arminius zich niet gebonden. Gomarus wijst op Arminius' opvatting van Rom. 7 als betrekking hebbende op de onherboren mens. Voor Gomarus zijn hier de vragen 5 en vooral 8 van de Heidelberger Catechismus in het geding. Als naar zijn mening gevraagd wordt, antwoordt Arminius dat hij van de andere partij de aanklacht tegen hem zal willen horen. Zelf wil hij zijn gevoelens niet openbaren. Dit acht Gomarus niet in zijn instructie begrepen te zijn. Ook W. Helmichius verklaart geen instructie in die zin te hebben "dan dat het simpelick ghemeent was op een

---

²⁰⁸ *R.V. I*, p. 428 art. 4.

²⁰⁹ Zie *N.A.K.G.*, dl. 62 afl. 1, Leiden 1982, p. 65-76. Het betreft een tot dan toe onopgemerkt gebleven verslag, dat berust in het kerkenraadsarchief van de Nederlandse Hervormde gemeente van Delft (inventaris nr. 93).

²¹⁰ *N.A.K.G.*, dl. 62 afl. 1, Leiden 1982, p. 66.

vriendelicke ende minnelicke conferentie, sonder forme van accusatie..."²¹¹ Er ontwikkelt zich een discussie waarin ook de politieke personen zich mengen. Arminius houdt vast aan zijn formele bezwaren en de andere broeders onderstrepen opnieuw het conferentie-karakter. Dit vraagt immers om kennis te kunnen nemen van de gevoelens van de ander.

Men besluit vervolgens te spreken over de schriftelijke Collatie met Junius over de predestinatie, waarin een drietal verschilpunten aan de orde kwam o.a. de begrenzing van de menselijke wil en inzake Calvijn en Beza met betrekking tot God als auteur van de zonde (Deum esse autorem peccati). Volgens Arminius kan alleen van wil sprake zijn als deze vrij is, anders is hij geen wil. Hier komen ook Hand. 2 : 23 en Hand. 5 (moet zijn Hand. 4 : 28) ter sprake. Arminius wil niet spreken van een determinatie van de wil, omdat dit strijdt met de vrijheid. Toch bereiken de gesprekspartners in dit stuk van zaken een consensus. Hierbij komen ook het verraad door Judas en de kruisiging door de farizeeën aan de orde.

Arminius acht niet dat het gevoel van Calvijn en Beza God tot auteur van de zonde maakt. Deze dwaling wordt door hen krachtig ontkend, door te leren dat God **niet** auteur van de zonde is. Vervolgens doet men een poging om door te spreken over de uitleg van Rom. 7. Opnieuw speelt het probleem dat de tegenstanders volgens de heren curatoren en volgens Arminius "hem aensegghen moste, ende hij onghehouden was zijn meeninghe te verclaren tot oordeel."²¹² Het zou volgens de andere partij vreemd zijn als Arminius bleef weigeren zijn gevoelens te openbaren. Het komt op 6 mei 1603 niet tot een oplossing in dezen. Men zou de zaak graag vruchtbaar afsluiten en besluit dan ook het verdere gesprek uit te stellen tot de andere dag "alsoo het wederomme seer laet was over acht uren..." Men schorst tot acht uur de volgende morgen.

Tussen deze vergaderingen in heeft raadsheer Nieustat Gomarus verweten dat hij onbezonnen gedaan heeft door de conferentie te aanvaarden zonder instructie van Amsterdam. Gomarus heeft over deze zaak van gedachten gewisseld met Arent Cornelisz. en Wernerus Helmichius. Met opzet is door Amsterdam van zo'n instructie afgezien. Men wil de zaak zo stil mogelijk houden en partijdigheid vermijden. Anders dreigde het gevaar van heftigheid van beide zijden. De bedoeling van Amsterdam was "dat sulx alsoo vruntlick end' in stillicheit gheschieden soude..."²¹³ De curatoren willen verder met het gesprek. Helmichius wijst erop dat er nog enige punten besproken dienen te worden om duidelijk te kunnen rapporteren. Dan komt o.a. de positie van Rome aan de orde. Men dacht dat Arminius zich te gunstig had uitgelaten hierover. Dat is geenszins zijn bedoeling geweest en hij toont het tegendeel aan. Rome is voor hem een afvallige, afgodische kerk.

Ook wenst Gomarus met Arminius door te spreken over de goede werken "dat hem te voren ghecomen was, als of D. Arm. denselven oock wat toeschreef inde Iustificatie."²¹⁴ Op dit punt ontvouwt Arminius zijn gevoelens. "Christum als de fontein tgelooft als de middel, de wercken als den wech daerdoor men gaen moet om te comen tot de possessie van tghene bij Christum verdient is etc."²¹⁵ Het zit Arminius nog hoog hoe hem in deze zaak te Amsterdam onrecht is aangedaan.

---

²¹¹ *O.c.*, p. 67.

²¹² *O.c.*, p. 69.

²¹³ *O.c.*, p. 71. Men was dan ook verwonderd over de "soo groote solemniteit" die de curatoren in dezen toonden (*ibidem*). Uit het verslag krijgen wij een beeld hoe in de aanloop tot deze conferentie kerkenraad en magistraat van Amsterdam hebben gewerkt. Over het verloop van de dingen verschillen de partijen van mening.

²¹⁴ *O.c.*, p. 73

²¹⁵ *Ibidem*.

Weer dreigt het gesprek te stranden op Rom. 7. De curatoren willen de conferentie nu sluiten. De andere partij wil daar nog niet van weten en besluit een andere tactiek te volgen, menend dat men "hierdoor hem (Arm., tmh) allengskens soude kunnen wthalen..." Deze opzet lukt en vervolgens komt er meer opening voor gesprek en meer duidelijkheid omtrent het gevoelen van Arminius o.a. over het werk van Heilige Geest in de regeneratie. Als zo de druk van de ketel is, verklaart Arminius Rom. 7 van vers tot vers. Gomarus verklaarde vervolgens dat deze uitleg getolereerd kon worden, niet Pelagiaans en niet strijdig met de Catechismus of het fundament van de leer was. In Leiden belooft Arminius zich in deze zaak voorzichtig op te stellen in het kenbaar maken van dit gevoelen.

Arminius onderstreept tegen het einde van de conferentie nogmaals het onrecht hem te Amsterdam aangedaan. Volgens A. Cornelisz. heeft Arminius zelf aanleiding gegeven tot de problemen. Hij berispte vanaf de kansel met name Calvijn en Beza "wt een onbedachte ionghe hevicheit".²¹⁶ De gedeputeerden van synode delen de mening van Gomarus.

Aan het einde van de conferentie vragen de curatoren aan Helmichius ervoor te zorgen dat Amsterdam "eerstdaechs inde beroepinghe Jaco. Baselii voortvaren soude." "Twelcke hij beloofde te bestellen soo haest als Arm. de beroepinghe gheaccepteerde ende met de H. Curatoribus gheacordeert soude wesen."²¹⁷ De weg naar Leiden lag voor Arminius nu open. Toch zou daar blijken dat de verschillen tussen hem en Gomarus steeds meer op de voorgrond zouden treden.²¹⁸ De uitstraling van dit conflict zou zich over kerk en staat uitbreiden in de komende jaren.

In de vergadering van kerkelijke personen op 26 mei 1607 in Den Haag gehouden, bleek dat er onderling verschillend werd gedacht over de synode en haar bevoegdheden. Een minderheid der broeders, waaronder Arminius en Wtenbogaert, wilde de revisie van de catechismus en confessie op de synode onbeperkt aan de orde stellen. Bovendien achtten zij ruggespraak met de classes over de leer noodzakelijk. De meerderheid wilde de synode zelf laten beslissen. De vergadering kwam met een meerderheids- en een minderheidsrapport.²¹⁹

G.J. Hoenderdaal maakt melding van de belastende brieven die Lubbertus naar het buitenland schreef over Arminius en Wtenbogaert. Er waren vele aantijgingen waarover zij zich beklaagden bij de Staten van Holland. Arminius beklagt zich bij de Staten, dat zijn leerlingen op de kerkelijke examens scherper worden geëxamineerd dan anderen en dat hij belasterd wordt. Bovendien verklaart hij zich bereid om met zijn mede-broeders in vriendelijke conferentie te treden. Voor Hoenderdaal is dit laatste aanleiding om te stellen: "Men ziet, Arminius schuwt de uiteenzetting van zijn mening niet, alleen wil hij deze houden in een open en vrij dispuut en niet onder de dreiging der tucht."²²⁰

---

²¹⁶ *O.c.*, p. 76. Dit heeft Arminius niet ontkend: "Twelcke Arm. van hem oock ten besten verstont end' opnam." (*ibidem*).

²¹⁷ *O.c.*, p. 76.

²¹⁸ Ook G.J. Hoenderdaal, *Verklaring*, Lochem 1960, p. 9 wijst erop dat "het scheen dat de moeilijkheden uit de weg waren geruimd. Maar enige wrijving bleef, vooral door de bemoeiingen van enkele onverzoenlijke predikanten." Toen Arminius volgens het rooster het leerstuk van de predestinatie moest behandelen, 7 feb. 1604, kwamen de verschillen tussen beide hoogleraren weer sterk naar voren.

²¹⁹ Deze kwestie is ook op de P.S. van Hoorn, okt. 1608, aan de orde gekomen, zoals hierboven vermeld. Daarbij is de rol van Arminius en Wtenbogaert in dezen belicht.

²²⁰ G.J. Hoenderdaal, *Verklaring*, Lochem 1960, p. 15. Eerder heeft deze auteur (p. 13 en 14) gewezen op de procedures tegen Casp. Coolhaes, Herberts (te Gouda) en Wiggerts te Enkhuizen, die de vrees voor een soortgelijke gang in de zaken rond Arminius rechtvaardigden. Die vrees heeft Wtenbogaert concreet geuit aan

De Staten van Holland besluiten Arminius en Gomarus uit te nodigen tot uiteenzetting van hun gedachten. Zij zijn als Staten de principalen over de Academie van Leiden en hebben belang bij een goede naam van deze onderwijsinstelling. Dit gesprek heeft plaatsgevonden voor de Hoge Raad op 30 mei 1608. Na aanvankelijke strubbelingen wie zal beginnen met de uiteenzettingen, besluit men elk zijn visie op papier te zetten. Volgens de president van de Hoge Raad zijn de verschillen, die uit de ingediende stukken blijken, niet dusdanig dat zij de fundamenten der zaligheid betreffen. Gomarus is het met deze visie en dit rapport oneens en geeft daar op scherpe wijze uiting aan, door te verklaren, dat hij met de gevoelens van Arminius niet voor Gods rechterstoel durft verschijnen. Arminius verklaart zijnerzijds met welke intentie hij werkte en zijn bereidheid om nader in een conferentie door te spreken. Zo krijgt het gesprek voor de Hoge Raad een vervolg op 30 oktober 1608 wanneer Arminius een *Verklaring* aflegt voor de Staten van Holland. Hierop heeft ook Gomarus gevraagd zich voor de Staten te mogen uiten, hetgeen geschied is op 12 december 1608. Hierbij tekent Hoenderdaal aan: "Het vertoog van Gomarus is veel korter dan dat van Arminius, maar ook veel minder zakelijk; persoonlijker en feller. De leer van Arminius wordt gelijk gesteld met die van Pelagius en die der Jezuiten."²²¹ Ook Wtenbogaert krijgt een veeg uit de pan.

Met het overlijden van Arminius kwam er geen einde aan de problemen. De partijen gingen zich al verder profileren. Remonstrantie en Contraremonstrantie gaven de naam aan de beide partijen in dit conflict.²²² De Remonstrantie wordt aan Wtenbogaert toegeschreven, die daarbij voor het belangrijke middengedeelte met de vijf artikelen, Arminius' *Verclaringe* van 1608 heeft geïncorporeerd, zonder aan dit gedeelte iets te wijzigen.²²³

Opnieuw kwam Leiden in last door de benoeming van Vorstius. Het was niet alleen een kerkelijk maar ook een politiek heet hangijzer, waarbij zelfs de koning van Engeland dit vuur stookte. Uit de *Resolutiën* van de Staten-Generaal krijgen wij een beeld van het politiek gewicht van de problemen rondom Vorstius. Wij moeten volstaan met een enkele lijn. Ook deze overheidsinsamenging mag als zeer relevant gelden. Al in juli 1610 valt er iets te zien van een groeiende band tussen Vorstius en de Nederlanden. Zo lezen wij in de *Resolutiën* van 3 juli 1610: "Conradus Vorstius te Steinfurt ontvangt 300 gld. voor zijn Anti-Bellarminus Contractus, opgedragen aan de Staten-Generaal."²²⁴ Engeland gaat zich in deze kwestie mengen zo lezen wij o.a. in de

---

Hugo de Groot (volgens Brandt II, p. 84).

²²¹ G.J. Hoenderdaal, *o.c.*, p. 20.

²²² De tekst van de remonstrantie is op verschillende wijzen te raadplegen, zie hiervoor het artikel van G.J. Hoenderdaal in *N.A.K.G.*, dl. 51 afl. 1, Leiden 1970. In juni 1610 is de Remonstrantie bij de Staten van Holland ingediend. In 1611 is de tekst afgedrukt in de *Schriftelijke Conferentie Gehouden in 's Gravenhage inden Iare 1611*. De geschiedenis van het Rotterdamse handschrift vormt de overgang naar het volgende probleem, namelijk Vorstius. Hij heeft dit handschrift van Wtenbogaert toegezonden gekregen, met Vorstius commentaar is dat in Rotterdam te raadplegen. Wtenbogaert heeft zich sterk gemaakt voor Vorstius als opvolger in de vacature van Arminius te Leiden. De Contraremonstrantie is afgedrukt in de eerder genoemde *Schriftelijke Conferentie*. Hoenderdaal heeft in *o.c.* tevens de Contraremonstrantie afgedrukt.

²²³ G.J. Hoenderdaal, *o.c.*, p. 51/52. De plaats waar de 44 predikanten zijn samengekomen is niet bekend. Raadselachtig is ook, dat de Remonstrantie die werd ingediend, belangrijk afwijkt van de door de predikanten ondertekende Acte, waarvan Hoenderdaal de tekst in een parallel-kolom heeft afgedrukt. Groenewegen is van mening "dat de Acte de eigenlijke Remonstrantie is en dat de Remonstrantie als staatsstuk een omvorming ervan is." (Hoenderdaal, *o.c.*, p. 52).

²²⁴ *Resolutiën der Staten Generaal van 1610-1670*, bewerkt door A.Th. van Deursen, eerste deel 1610-1612, 's-Gravenhage 1971, p. 167.

Resolutiën van 21 sep. 1611: "Winwood compareert, en legt een propositie over betreffende Vorstius. De Staten verklaren dat zij deze zaak nader zullen onderzoeken, en een antwoord opstellen dat naar zij hopen Z.M. aangenaam zal zijn."²²⁵ Dat bevredigende antwoord aan de Engelse vorst zal nog lang op zich laten wachten al wordt er een begin mee gemaakt. De reuk van ketterij ligt in Engeland op Vorstius en zijn werk. De universiteiten van Oxford en Cambridge hebben één van Vorstius' boeken openlijk verbrand. Dat zou misschien voorkomen hebben kunnen worden, wanneer de Nederlanden eerder hadden geantwoord op de aantijgingen.²²⁶ Niet alleen Engeland gaat zich roeren in de kwestie Vorstius ook tussen de Nederlandse gewesten onderling tekent zich verschil van gevoelen af in de *Resolutiën*. Zo komt er bij de Staten-Generaal een brief binnen van de raden van Gelre en Zutphen betreffende Vorstius. Dit schrijven wordt gesteld in de handen van de Staten van Holland, daarbij wordt hun " 's lands rust en welstand" aanbevolen. Later wordt naar de afhandeling van dit schrijven gevraagd, namelijk of de Hollandse gedeputeerden in deze zaak al zijn gelast. Het Hollandse antwoord komt neer op: wees maar gerust, de andere provincies behoren te vertrouwen "dat Holland altijd 's lands rust en welstand behartigt, in deze zaak zo goed als in andere."²²⁷

Voor een inhoudelijk antwoord aan de Engelse vorst zal Oldenbarnevelt concepten vervaardigen, zo blijkt uit de *Resolutiën* van 3 dec. 1611. Daarin zal dank doorklinken voor de betrokkenheid van deze vorst bij de ware christelijke religie en tevens vermeld worden, dat men Vorstius nog niet in functie heeft laten treden "tot hij zich van de aanklacht zal hebben gezuiverd, daar niemand hier te lande onverhoord wordt veroordeeld." Als de concepten in de Staten-Generaal worden besproken blijkt het verschillend gevoelen van de provincies in dezen. Op 9 dec. 1611 blijkt Donia tegen de redactie van de brief te zijn "daar hij last heeft op het ontslag van Vorstius aan te dringen." Op 13 dec. 1611 blijken ook de Zeeuwse gedeputeerden niet onverdeeld gelukkig met het geheel, men had Jacobus meer tegemoet willen komen. De Friese gedeputeerden zeggen gelast te zijn "tot de dismissie van Vorstius". Ook Groningen achtte, dat men de koning van Engeland meer tegemoet had moeten komen.²²⁸

Pas na herhaalde verzoeken van de andere provincies gaat Holland nader informeren bij Gelderland, Zutphen, Friesland, Stede en Lande van Groningen wat ze bedoeld hebben "met hun brieven over Vorstius: zijn hun bezwaren rechtsstreeks tegen Vorstius gericht, of tegen wijlen Arminius? De Staten van Holland zo zeggen zij verder, bedoelen geenszins af te wijken van de ware Christelijke religie, gegrondvest op Gods zuivere Woord."²²⁹

---

²²⁵ *Resolutiën, 1610-1612*, p. 479 sub 1068. Een eerste antwoord wordt geformuleerd op 29 sept. 1611 (*o.c.*, p. 485) Men wijst op de strijd tegen de Spaanse tirannie, de gewetensdwang en de aanslagen op lijf en goed. Mede door de Engelse hulp kon men in deze strijd staande blijven in een lange bloedige oorlog. De invoering van de inquisitie en gewetensdwang was de voornaamste oorzaak van deze krijg. Men is koning Jacobus van Engeland zeer erkentelijk, dat hij nu toont "bezorgd te zijn voor de handhaving van de gereformeerde religie; zij zullen zich daarbij gaarne aan 's konings zijde stellen" (*ibidem*). Vervolgens geeft men een resumé van de totstandkoming van deze benoeming te Leiden (beroepen in juli 1610). Men wijst op de goede referenties van de man en men belooft: "Zou de schuld van Vorstius blijken, dan zullen zij de gereformeerde religie handhaven."

²²⁶ *O.c.*, p. 495 sub 1149. Caron zendt aan Oldenbarnevelt tevens kopieën van adviezen die uit de Nederlanden naar Engeland zijn verzonden.

²²⁷ *O.c.*, p. 519/520 sub 1261. Gedateerd 25 nov. 1611. Ook daarbij komen de inhoudelijke antwoorden niet snel los, vgl. *o.c.*, p. 583 sub 196, d.d. 13 feb. 1612. Opnieuw hebben de raden van Gelre en Zutphen geschreven over deze kwestie. De Hollandse gedeputeerden verklaren: "dat de Staten van Holland zo zullen handelen als zij menen dat overeenstemt met Gods eer, onder handhaving van 's lands rechten en vrijheden."

²²⁸ *O.c.*, p. 528/529 sub 1302. vgl. ook p. 532 sub 1319; inzake de Friese en Groningse gedeputeerden.

²²⁹ *O.c.*, p. 586/587, d.d. 15 feb. 1612. Op dit Hollandse antwoord volgt enige discussie maar dit heeft niet geleid tot een nieuwe resolutie.

Ook de Engelse koning wil in diens kritiek serieus genomen worden en legt via Winwood een geschrift over getiteld: '*Declaration du Sérénissime Roy de la Grande-Bretagne, sur les actions devers les Estatz Généraulz des Pays-Bas Uniz, touchant le faict de Conradus Vorstius*'. Ook dit stuk wordt richting Hollandse gedeputeerden geschoven. De Hollanders begeren niets dan "rust, vrede en eenheid". De Friezen willen een kopie. Men wacht eerst de behandeling in de Staten van Holland af.²³⁰ We horen in de *Resolutiën* ook van de Paltsgraaf die op de hoogte blijkt te zijn van de godsdienstige twisten in de Nederlanden rond Arminius/Vorstius. Na beter onderricht te zijn wil hij gaarne "te zamen met de andere evangelische stenden het zijne bijdragen om aan deze twisten een einde te maken".²³¹

In april 1612 is de kwestie Vorstius ook politiek gezien nog niet opgelost. Jacobus houdt vast aan gedwongen vertrek van Vorstius. De Staten van Holland hebben Vorstius voor een jaar verboden binnen Leiden en Den Haag te komen. Dit gaat de Engelse koning niet ver genoeg. Ook de Hollanders houden hun standpunt vast.²³²

In april 1616 komt de Engelse vorst op deze kwestie terug zo blijkt o.a. uit de *Resolutiën der Staten Generaal, 1613-1616*. Carleton komt voor de Staten-Generaal met een propositie, waarin hij de zorg van Jacobus voor de voortgang van het evangelie schetst. Bijzonder heeft de Engelse vorst zich betrokken getoond bij de Staten in de Nederlanden. "De waarheid van het woord Gods is de band die de gemene zaak bijeenhoudt. Staatsbelang brengt ons er toe vriendschap te onderhouden om lijf en goed te handhaven, maar de godsdienst verbindt ons als christenen en broeders tot wederzijdse verdediging van de gewetensvrijheid. Wij moeten echter onderscheiden tussen rechtmatige en ongebonden vrijheid, en erkennen dat er slechts één waarheid bestaat."²³³

Twist verstoort de eenheid van de kerk, de gemene vijand spint daar garen bij. Arminius was de eerste, die met nieuwe en ongehoorde stellingen is gekomen. Een zekere Vorstius is gevolgd, en heeft bewezen dat wie het kwaad nabootst altijd verder gaat dan zijn voorbeeld. De koning heeft zijn plicht gedaan door te wijzen op dit gevaar. De Staten hebben Vorstius een andere stad als verblijfplaats gewezen. De overplanting heeft nieuwe wrange vruchten opgeleverd een boek tegen de almacht Gods en vol spot tegen de koning van Engeland. Ook wijst Carleton in deze propositie op de aantasting van het recht der Republiek door Vorstius, die ontkent, dat op ketterij de doodstraf of lijfstraf kan volgen. Dat trekt ketteren aan! "De koning vraagt de Staten deze slang terug te zenden naar het nest waaruit hij is gesproten."²³⁴ Op 29 april 1616 buigen de Staten zich over een passend antwoord. Zij danken de Engelse vorst voor zijn bescherming van het geloof. De Staten hebben ook steeds de ware christelijke religie voorgestaan zodat die onder bescherming van de overheid in alle zuiverheid geleerd mocht worden, met wering van tweedracht, dwaling en scheuring. Zij weten dat ook de overheden van de provinciën dit doel nastreven. Sommigen zaaien verdeeldheid onder de gemeente, inzake verschil van gevoelens over de predestinatie. De Staten hebben de raad van Jacobus opgevolgd "dat zulke vragen niet moeten worden beslist door disputaties, maar door publieke autoriteit, met verbod de geschillen op de

---

²³⁰ *O.c.*, p. 589 feb. 1612. De Friezen vragen de volgende dag opnieuw om een kopie, die ook dan wordt geweigerd (*o.c.*, p. 590). Ze zeggen vervolgens, dat ze die dan toch wel elders kunnen verkrijgen.

²³¹ *O.c.*, p. 593, sub 257 d.d. 28 feb. 1612.

²³² *O.c.*, p. 626, 633-635. In mei 1612 is deze kwestie nog niet afgehandeld. In alles voelt men aan, dat het gewest Holland, met aan de leiding Oldenbarnevelt ook in dezen de touwtjes vast in handen wil houden. De andere gewesten mogen toezien hoe Holland deze interne zaak oplost.

²³³ *Resolutiën der Staten Generaal van 1610-1670*, bewerkt A.Th. van Deursen, tweede deel 1613-1616, 's-Gravenhage 1984, p. 604/605.

²³⁴ *Resolutiën, 1613-1616*, p. 605.

preekstoel of voor de gemene man te brengen, zolang de Staten nog geen beslissing hebben genomen."²³⁵ Beide gevoelens achtte men - evenals de koning - verenigbaar met de waarheid van het christelijk geloof. Het is nu de Friese afgevaardigde Lyclama die zich niet kan verenigen met dit antwoord aan de koning van Engeland. Men had de koning zijns inziens meer tegemoet moeten komen. "Holland moge zich op deze wijze verdedigen, Friesland ziet het anders. Lyclama vraagt de Staten, Vorstius te laten vallen." De problemen zullen zo alleen maar toenemen; het beroep van de Staten op de 'oplossing' van Jacobus acht Lyclama niet terecht. Jacobus stond immers een oplossing via een generale synode voor. "De Zeeuwse gedeputeerden verklaren dat zij niet gelast zijn deze resolutie toe te staan."²³⁶

Dezelfde Carleton introduceert de Engelse theologen voor de Dordtse Synode in de Staten-Generaal op 6 november 1618 en prijst daar wederom het optreden van de Engelse vorst in religieuze zaken. Het wordt een lofrede op Jacobus, waarbij diens vooruitziende blik inzake Vorstius wordt gereleveerd. Hij had gewaarschuwd voor de groei van de arminianen en wil dan ook geen slappe verzoening "maar een sterke en broederlijke eenheid...gebaseerd op de hoeksteen van vrede en rust, de ene ware religie." Terloops moet een boek van Gerson Bucerus het ontgelden, waarin de koning is aangevallen in zijn staatkundige en kerkelijke politiek.²³⁷ Later heeft Carleton een pleidooi gevoerd voor opname van de naam van koning Jacobus in de Acta van Dordrecht 1618/19.²³⁸

4.5.2 Plaatselijke problemen

Niet alleen de koning van Engeland wist zich betrokken bij deze godsdiensttwist in de Nederlanden. Op diverse plaatsen kwam het volk in beweging.

Naarmate de spanningen tussen remonstranten en contraremonstranten toenamen, namen op vele plaatsen de kerkelijke problemen grote proporties aan. Zo was het in Hoorn onrustig. De P.S. van Enkhuizen, okt. 1618, maakt melding van een gesprek met de remonstrantse predikanten Joh. Wallesius en Joh. Arnoldi, die zich beklagen, dat zij door een zekere classicale sententie (van 7 april 1614) "vuyt haren classe vuytgesloten waren..."²³⁹ Dit houden zij voor de oorzaak van de scheuring in de kerk. Nu vragen zij ter P.S. herstel. Men benoemt een commissie om deze zaak, alsmede die van ds. I. Welsingius te onderzoeken: "houdende in desen gantschen handel haer

---

²³⁵ *O.c.*, p. 611. Ook zullen de Staten van Holland onderzoek laten doen of de door Carleton genoemde passages strijden tegen 's konings eer en reputatie, de fundamenten van het christelijk geloof en de wetten van deze landen. Opnieuw blijkt de lijn van Holland het te winnen.

²³⁶ *O.c.*, p. 612.

²³⁷ *Resolutiën der Staten-Generaal 1610-1670*, bewerkt door J.G. Smit derde deel 1617-1618, 's-Gravenhage 1975, p. 548/549. Ook op en rond de Dordtse synode is nog verschillende malen de kwestie Vorstius aan de orde gekomen: zie: *Resolutiën der Staten-Generaal 1610-1670*, bewerkt door J.G. Smit en J. Roelevink, vierde deel 1619-1620, 's-Gravenhage 1981, p. 81 (sub 519; inzake de bezwaren van de Engelse koning tegen de leer van Vorstius); p. 108 (sub 691 hoe de zaak Vorstius moet worden aangepakt?); p. 109 (sub 693 of de buitenlandse theologen de Staten van advies willen dienen inzake de theologie van Vorstius); p. 119 (sub 741 men is met de zaak Vorstius begonnen op de synode); p. 142 (sub 891 de overdracht van de acht authentieke geschreven exemplaren van de Acta Synodalia; ook is o.a. sprake van de oordelen over de leer van Vorstius); p. 227 (sub 1495 inzake de overname van de verbanning van Conradus Vorstius door de Staten-Generaal uitgebreid tot "alle Verenigde Nederlanden en hun soeverein ressort").

²³⁸ *Resolutiën der Staten-Generaal 1610-1670*, bewerkt door J.G. Smit en J. Roelevink, vierde deel 1619-1620, 's-Gravenhage 1981, p. 142 sub 891. De Staten-Generaal willen/kunnen hier niet meer op ingaan, daar men reeds begonnen is met het drukken van de Acta en daar ook de namen van andere vorsten en republieken niet vermeld zijn. "Men zal proberen Carleton op een andere manier tevreden te stellen."

²³⁹ *R.V. II*, p. 39 art. 7.

ooge geslagen op de ruste ende vrede van de kercke van Hoorn om alles in haer besoigne daerna te dirigeren ende aen te legghen.²⁴⁰ De verdere handelingen zijn ook opgetekend.²⁴¹ De burgemeesters van Hoorn stellen voor aan de vergadering twee personen toe te voegen, die reeds eerder hebben geassisteerd. De vergadering acht dit niet ongeraden "doch alleen om kennisse van saecken te neemen, met hare advisen de vergaderinghe te dienen, doch niet om suffragia decisiva te gheeven."²⁴² De vergadering acht dat de classis in 1614 terecht heeft gehandeld. Men vraagt nadere informatie bij "de kerckenraet van Hoorn, die in de Ramen vergadert".²⁴³ Men zal proberen deze predikanten te overtuigen van de onjuistheid van de remonstrantse leer "en soo sy gheen onderwysinghe toe en laten, sal de decisie daervan tot den synodum nationalem werden gherefereert."²⁴⁴ Vervolgens wordt inhoudelijk met de predikanten over leerstellige kwesties doorgesproken. Leerstellig acht de vergadering hen niet zuiver. Bovendien stelt men "dat beyde Wallenius en Joh. Arnoldi haer in verscheyden stucken, soo int omryden met den heer schoutet als int afstellen des ouden en instellen des nieuwen kerckenraets en andere meer, niet ghedraghen hebben als oprechte predicanten der ware Ghereformeerde kercke toestaet en betaempt." Men acht hen door remonstrantse leringen schuldig aan het veroorzaken van "groote beroerten en swarichheeden in de kercke van Hoorn."²⁴⁵ Zij moeten zich van kerkelijke bediening onthouden, totdat de Nationale Synode over deze punten van de leer heeft geoordeeld. Wel zal door de vergadering verzocht worden aan de burgemeesters "dat haer stipendium gheduerende hare suspentie mach werden ghecontinueert, byaldien sy in alle stillichheit tot behoudinghe en bewaringhe der eenmael ghemaecte vrede haer ghedraghen."²⁴⁶ Ook de zaak van ds. I. Welsingius wordt behandeld. Naast leerstellige bezwaren wordt ook hij beschuldigd van o.a. "...onstichtelyck omryden met den heer schoutet etc. om eenighe broederen des classis tot de Remonstrantsche factie binnen Hoorn te beweeghen"²⁴⁷ In zijn veroordeling speelt mee dat hij "onordentlyck en confuselyck in den dienst deeser kercke is inghecommen tot afbreucke en meerder bedroufheyt der ghemeente, die in de Ramen vergadert..."²⁴⁸ Ook blijkt hij te hebben gekozen voor de kerkorde van 1591 en de resolutie van de Staten "eer dat deselve door ghemeene toestemminghe der kercken waren gheaprobeert..."²⁴⁹ Over hem wordt hetzelfde besloten als over de beide andere broeders.

Voor wat betreft de kerkenraden wordt orde op zaken gesteld. De kerkenraad van de gemeente "in de Ramen" en die van de "publycke kercke" worden respectievelijk op eigen verzoek van haar getrouwe dienst bedankt en de andere ontslagen. "wt het gantsche corpus der ghemeente" wordt door autoriteit van deze vergadering een nieuwe kerkenraad genomineerd. De kerkenraad "die in den Raemen vergadert" blijft in actuele dienst totdat de nieuwe kerkenraad bevestigd is.²⁵⁰ De kerkenraad "van de publycke kercke" weigert ter vergadering te komen. Die "in de Ramen vergadert" verschijnt wel en dankt voor alle moeite die de vergadering heeft gedaan tot dienst van

---

²⁴⁰ *R.V. II*, p. 40.

²⁴¹ *R.V. II*, p. 53-63.

²⁴² *R.V. II*, p. 53.

²⁴³ *R.V. II*, p. 54.

²⁴⁴ *R.V. II*, p. 55.

²⁴⁵ *R.V. II*, p. 59.

²⁴⁶ *Ibidem*.

²⁴⁷ *R.V. II*, p. 60.

²⁴⁸ *R.V. II*, p. 61.

²⁴⁹ *Ibidem*.

²⁵⁰ *R.V. II*, p. 62.

deze kerk. Ook de genomineerden voor de nieuwe kerkenraad hebben de resolutie van de vergadering aangenomen.²⁵¹

De P.S. van Delft, okt. 1618, geeft ons een blik op de wandaden van ds. H. Slatius. Hij was reeds gesuspendeerd van zijn dienst door de Gelderse synode en toch ging hij in Bleiswijk aan het werk, en hoe? Er wordt melding gemaakt van het feit, dat hij "met het aenslaen van syn lasterlycke ende grouwelycke placcat de leere der Gereformeerde kercken seer valschelick hadde geschavotteert, ende voorts met syne comportementen seer sware ergernissen gegeven..."²⁵² Men besluit hem te deporteren van alle kerkelijke bediening, totdat hij de Gelderse en Zuid-Hollandse synode "sal hebben gedaen contentement". De magistraat van Rotterdam wordt van deze zaak op de hoogte gebracht. De Rotterdamse heren zenden enige gedeputeerden om van de zaak kennis te nemen en met Slatius verder te handelen. Dan volgt de duidelijke stap van de P.S. "Maer is hare E.E. met crachtige redenen verthoont, dat de synodus hierinne wettelick hadde gehandelt, ende is meteenen order op de bedieninge van Bleyswyck gestelt."²⁵³ Duidelijke taal, waarvan akte.

Op dezelfde synode wordt ook gehandeld tegen ds. Adr. Romanus van Goeree. Hij is daar binnengedrongen in de dienst. Er wordt melding gemaakt van "zyne onbehoorlicke en seditieuse comportementen te Goere voornoemt, het stellen ende doen aenplacken van seecker schandelick ende lasterlick placcaet..."²⁵⁴ In deze synode geeft hij frivole antwoorden en ijdele excuses. Ook ds. Romanus wordt gedeporteerd van zijn dienst en tevens gesuspendeerd van het Heilig Avondmaal. In Goeree moet de nieuwe kerkenraad het veld ruimen voor de oude, die "sal comen tot hare voorige bedyeninge."²⁵⁵

Van vele andere plaatsen in Holland is het bekend, dat er onrust ontstaan is in die jaren. De strijd tussen remonstranten en contraremonstranten trok diepe sporen in het plaatselijke leven.²⁵⁶ Zo bezitten wij nog een verslag van de hand van Willem Crijnsze over de situatie in het land van Voorne en bijzonder te Brielle tussen 1612 en 1619.²⁵⁷ In Alkmaar rezen er problemen.²⁵⁸ In Oudewater bleef het in die jaren ook niet rustig.²⁵⁹ Ook Woerden kwam in rep en roer.²⁶⁰ Jarenlang

---

²⁵¹ R.V. II, p. 63.

²⁵² R.V. III, p. 310 art. 51.

²⁵³ R.V. III, p. 311.

²⁵⁴ R.V. III, p. 311 art. 52.

²⁵⁵ *Ibidem*.

²⁵⁶ Vgl. voor deze materie ook: A.Th. van Deursen, *Bavianen*, bijz. p. 320-345.

²⁵⁷ *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis, derde en vierde deel*, resp. 's-Gravenhage 1889 en 1893, resp. p. 337-399 en p. 196-220 (de bijlagen). Het artikel is getiteld: De Remonstranten en Contra-Remonstranten in het land van Voorne, in 't bijzonder te Brielle, in de jaren 1612-1619. Notitie van Willem Crijnsze, meegedeeld door H. de Jager. Voor ds. Crijnsze/Crynsz., zie ook 3.3.3.

²⁵⁸ *Holland, regionaal historisch tijdschrift*, 13e Jrg. nummer 5, 1981, p. 230-247 geeft een artikel van Gerrit Valk, Oproeren, onlusten en rellen in Alkmaar gedurende de Republiek, zie voor de onderhavige materie bijz. p. 231-233 en p. 247.

²⁵⁹ Getuige het pamflet, Knuttel 2565, getiteld *Ontdeckinghe van de oproerighen Gheest der Contra-Remonstrantsgesinden binnen der Stede van Oudewater*, anoniem en zonder plaats 1618.

²⁶⁰ *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 9e Jrg., nummer 3, 1977, p. 97-111. Een artikel van J. Haitsma, De remonstrantse en contra-remonstrantse twisten in Woerden.

waren er reeds problemen in Gouda en in 's-Gravenhage.²⁶¹ Deze opsomming zou verder aangevuld kunnen worden.

4.6 Samenvatting

4.6.1 Tucht over het leven van de dienaren

In de kwestie ds. Pietersz. en ds. Hortensius (zie 4.2.4) is de eindbeslissing in feite door de Staten genomen. De P.S. heeft zich geconformeerd. Het zijn niet alleen persoonlijke elementen, maar evenzeer leerstellige zaken die in dit conflict hebben meegespeeld.

Bij deze zaak maakt de P.S. een duidelijk kritische kanttekening m.b.t. de inschakeling van de Staten door de kerkenraad van Den Haag. Men heeft dit ervaren als een inbreuk op het recht van de kerk. De inmenging van de Staten in deze zaak, zal hebben bijgedragen tot een milde aanpak van de onderhavige kwestie. Het is echter de vraag, of dit werkelijk het gevoel van de kerk uitdrukt. Had men de vrije hand gehad, dan kon de zaak weleens anders zijn afgelopen, met name voor het afwijkend gevoel van ds. Hortensius in dezen. Sommigen zullen hieruit wellicht concluderen tot de heilzame invloed van overheden op kerkelijke vergaderingen. Men acht het een voordeel dat er ruimte blijft voor een afwijkend gevoel.

Ook op classicaal niveau (zie 4.2.5) treft ons de verstrengeling van (vermeende) belangen van lokale overheden met de kerken en kerkelijke vergaderingen. Soms gaven de overheden aan, tegen een besluit van de classis in, de betrokken dienaar toch te willen behouden, ondanks zijn ergerlijke levenswandel (bijv. rond ds. H. Diericksz. te Bleiswijk). Een andere keer kwam juist de schout ter classis zijn bezwaren uiten en vragen om maatregelen (zoals inzake ds. Joh. IJserman of Isermannus te Charlois). In de kwestie ds. G. Verstraten wordt advies ingewonnen bij "mijn vrouwe van Merode". Een zekere ruwheid in het optreden van verschillende predikanten valt niet te ontkennen. Toch heeft de classis Rotterdam de tucht over haar dienaren serieus genomen en zo vasthoudend mogelijk doorgevoerd, als recht en plicht van de kerk zelf. Het is bovendien opvallend hoe mild men soms als kerkelijke vergadering 'gevallen' dienaren der kerk het elders dienen toe wil staan.

4.6.2 Moeiten met 'lopers' en 'papen'

Uit de kwestie Couwenberch (zie 4.3.1) blijkt op schrijnende wijze de onmacht van de kerkelijke vergaderingen. Deze zaak loopt ruim 16 jaar en is dan nog niet afgewikkeld. Hierbij blijkt de tegenwerking van lokale heren en overheidspersonen een belangrijke factor, waardoor de kerkelijke besluiten worden ontkracht. Ondanks het herhaalde beroep op de Staten is er geen oplossing bereikt. Het zich steeds opnieuw verplaatsen van de ene naar de andere regio heeft deze loper en schismaticus in de gelegenheid gesteld zich jarenlang te handhaven, zulks tegen de uitdrukkelijke wil van mindere en meerdere kerkelijke vergaderingen. Ook de excommunicatie bleek in dit geval niet effectief te zijn. Het ontbrak waarschijnlijk veelal aan de loyale medewerking van lokale overheden. Daardoor is het kerkelijk handelen in schorsings- en banzaken vaak lam gelegd. Dit moet voor de kerk van die dagen een pijnlijke ervaring zijn geweest. De verhouding kerkelijke vergaderingen en overheden was beslist niet overal optimaal te noemen.

Vanaf 1580 was Albert Jansz. (Schagen) als loper actief (zie 4.3.2). Door het steeds verplaatsen van zijn werkterrein bleef hij grotendeels en lange tijd welhaast ongrijpbaar voor de kerkelijke

---

²⁶¹ Voor de Haagse situatie tussen 1612 en 1618, zie: L. Wüllschleger, *Scheurmakers en Nieuwlichters...*, Leiden 1989.

vergaderingen. Soms nam hij de toevlucht tot lokale heren om zich een min of meer beschermd bestaan op te bouwen. Een lange procedure bleek nodig om Albert Jansz. (Schagen) ten slotte toch te kunnen beletten voort te gaan met zijn onwettige dienst. Diverse malen moesten lokale overheden de kerkelijke vergaderingen bijstaan om Albert Jansz. te weren.

Ook in de kwestie Jac. Engelberti, priester te Lexmond (zie 4.3.5), is de invloed van lokale heren van belang. Juist binnen het gebied dat behoort tot de jurisdictie van de heer Van Brederode, weet zich een man als Jac. Engelberti jarenlang te handhaven tegen alle kerkelijke wensen en besluiten in. De inschakeling van de advocaat en de Staten levert aanvankelijk geen tastbaar resultaat op. In de diverse besluiten van de kerkelijke vergaderingen klinkt tevens door, dat men oog heeft voor het levensonderhoud van deze man in zijn ouderdom.

4.6.3 De zuivere leer in het geding²⁶²

Reeds in de Utrechtse situatie rond de Jacobikerk (zie 4.4.1) zien wij naast leerstellige en kerkordelijke aspecten ook de verhouding tot de magistraat een rol spelen. Duifhuis achtte levenstucht zaak van de christelijke magistraat. Hij stond een heel losse kerkelijke organisatie voor, waarbij de pastor de samenbindende factor bleek te zijn. Door Trigland is deze Utrechtse situatie getoetst aan de gereformeerde normen van de kerk in Holland, qua leer en organisatie. Daarbij viel Wtenbogaerts afwijkend gevoelen -in de lijn van Duifhuis- hem reeds in dat stadium op. De gereformeerde leer volgens de Confessie en Catechismus, zoals deze in Holland als norm functioneerde, ontbrak als zodanig in de Jacobikerk. Bij een latere verenigingspoging (in 1586) was het Taco Sybrantsz die beslist weigerde de confessie te ondertekenen en die zijn ambt neerlegde.²⁶³ O.J. de Jong wijst erop hoe ook na Duifhuis' dood diens kerkorganisatorische opvattingen c.a. in Utrecht hebben doorgewerkt.²⁶⁴

De opvattingen van Coornhert (zie 4.4.1) raken direct het hart van de gereformeerde leer van zonde en genade. Daarnaast wordt de kerkelijke praxis in kerkregering en tucht ook door hem afgewezen. De felheid waarmee hij dit deed, heeft de kerkelijke vergaderingen en anderen ertoe gebracht Coornhert niet in extenso te bestrijden. Toch is zijn invloed onmiskenbaar en ook gesignaleerd door de kerkelijke vergaderingen tijdens en na zijn leven.

Naast leerverschillen speelt in de zaak Caspar Coolhaes de verhouding kerk - staat een grote rol. Dat de G.S. Middelburg 1581 de zaak niet definitief afhandelde, zal ermee samenhangen dat zij voor de uiteindelijke excommunicatie van Casp. Coolhaes, niet om de prins en de Staten van Holland heen kon. Mogelijk hoopte men op druk van die zijde op Coolhaes om zich alsnog te conformeren. Samenvattend en evaluerend kunnen wij stellen, dat de zaak Coolhaes langsheend is geworden. Coolhaes overleed in 1615 op 80-jarige leeftijd. Hij heeft veel polemische geschriften het licht doen zien. Naast leerstellige factoren is in deze zaak onmiskenbaar de verhouding kerk - overheden aan de orde. O.J. de Jong wijst er terecht op, dat ook Coolhaes het standpunt deelde, dat magistraten zeggenschap hebben over predikanten en kerkenraden. Zo kwam Coolhaes in conflict met zijn kerkenraad te Leiden. "Een predikant had zichzelf te beschouwen als dienaar van de overheid. In alles wat niet streed tegen de bijbel, moest de

---

²⁶² Voor achtergronden inzake het leerstellige conflict tussen remonstranten en contraremonstranten zie men dit werk 7.8.

²⁶³ Zie voor Taco S. dit werk 3.2.2.4, de problemen rond zijn functioneren te Medemblik.

²⁶⁴ O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2e dr., Nijkerk 1978, p. 172.

overheid gehoorzaamd worden."²⁶⁵ De Leidse magistraat stond in deze zaak vanzelfsprekend achter Coolhaes en daarmee tegenover de kerk en de kerkelijke vergaderingen. Ook al heeft de kerk in samenwerking met de Staten Coolhaes afgezet als Dienaar des Woords, nooit heeft men de excommunicatie over hem als lid van de kerk voltrokken. Hierin zal de gevoeligheid van de verhouding kerk - staat hebben meegespeeld, gezien ook de opmerking van de commissarissen op de P.S. van Edam, juni 1604. Noord- en Zuid-Holland spelen elkaar jaren lang de zaak toe, en vervolgens schuift men het geheel door naar de nationale synode. Niemand wenst zich aan deze moeilijke kwestie te branden. Terecht stelt De Jong inzake Coolhaes na zijn afzetting als predikant: "Hij bleef ook in zijn verdere leven voorstander van het heersen van de burgerlijke overheid over de kerk."²⁶⁶

Ook in de zaak Cornelius Wiggerts heeft de kerk haar recht op tucht over de dienaren met hand en tand verdedigd. Uit het verloop (zie 4.4.3) blijkt duidelijk, dat de kerk zich terdege bewust is van haar eigen verantwoordelijkheid voor de zuiverheid van de leer. Zij laat dan ook niet na dit aan de Staten te betuigen. De kerk acht één en ander ten slotte een zaak van haar geestelijke jurisdictie, door Gods Woord haar toevertrouwd. Uit deze leertuchtzaak blijkt eveneens dat de Staten er zich herhaalde malen in hebben gemengd. De magistraat van Hoorn moet door de commissarissen van de Staten worden overreed tot medewerking. Al wordt Wiggerts afgezet als gereformeerd predikant, daarmee is zijn excommunicatie als lid van de kerk nog geen feit. Bovendien moet hij in Hoorn de dekking van de magistraat hebben gehad voor zijn afzonderlijke samenkomsten. Verder doortasten in deze zaak blijkt voor de kerkelijke vergaderingen niet mogelijk te zijn. Ondanks het herhaalde beroep op lokale en hoge overheid door de kerkelijke vergaderingen, krijgt Wiggerts de ruimte voor zijn afwijkende gevoelens in eigen samenkomsten. Er is zelfs een afzonderlijke vergaderplaats voor gekocht en gereed gemaakt. Ook hier blijkt een lokale overheid het tot op zekere hoogte op te kunnen nemen tegen de gevestigde kerk met haar vergaderingen.

4.6.4 De twist tussen Arminius en Gomarus

Gommer en Armyn te Hoof, om de woorden van Vondel te gebruiken, hebben zich voor de Staten kunnen uiten. De bemoeiingen van de Hoge Raad en de Staten hebben dit conflict niet kunnen beslechten. Al besloot men in 1608 dat de verklaringen van de beide geleerden niet mochten worden gepubliceerd, de scheur trok door. Iedereen wist van de moeilijkheden aan de Universiteit te Leiden. De Staten hebben in 1609 de hoogleraren weer opgeroepen voor een conferentie in augustus 1609. Door ernstige ziekte en overlijden van Arminius is die er niet meer gekomen. De pamflettenstrijd was ontbrand. De overheden, de kerk en het volk werden verweven met de problematiek, die niet alleen academisch bleek te zijn, maar tevens kerk en staat diep zou beroeren.

In de kwestie Vorstius zien wij opnieuw de verwevenheid religie en politiek. Het probleem neemt zelfs meer dan nationale vorm aan, zoals blijkt uit de herhaalde inmenging van koning Jacobus en ook het aanbod van de paltsgraaf om bij te staan in de oplossing. In het onderhavige probleem proeven we in het optreden van Holland een grote vasthoudendheid aan de eigen lijn ondanks kritiek van gedeputeerden uit andere gewesten. De oplossing meenden de Staten te

---

²⁶⁵ O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2e dr., Nijkerk 1978, p. 157.

²⁶⁶ *O.c.*, p. 169.

bereiken via een verbod op publieke uitspraken over het probleem, de eindbeslissing diende bij de Staten te liggen, zo meenden zij.

4.6.5 Plaatselijke problemen

De spanningen in Hoorn tussen 1614 en 1618 waren niet alleen leerstellig van aard. De predikanten blijken met de heer schout voor de remonstrantse factie te hebben geijverd en bovendien hadden zij hun eigen visie op de kerkorde en de rol van de overheid. De vergadering van de P.S. laat de beslissing niet over aan de gecommiteerden van de magistraat, zij hebben alleen adviserende stem. In deze Hoornse zaak zien wij een beeld van een diep verscheurde gemeente met afzonderlijke samenkomsten en kerkenraden. "In de Ramen" vergaderen de contraremonstranten en in de publieke kerk de remonstranten. De uiteindelijke leerbeslissingen worden aan de nationale synode voorbehouden, op het praktische vlak treedt de P.S. handelend en regulerend op.

5 KERK EN STAAT: VERSTRENGELING IN VERGADERINGEN

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zullen wij de invloeden van de Staten op de kerkelijke vergaderingen, en wel bijzonder op de P.S., nagaan. Hier krijgen wij vooral te maken met het instituut van de gecommiteerden van de overheid. Aan de hand van de acta zullen wij pogen enigermate zicht te krijgen op hun optreden en invloed ter vergadering. Tevens proberen wij na te gaan hoe de kerkelijke organisatie en indeling vorm kreeg. De overheidsinvloed rond het bijeenroepen van een nationale synode is eveneens een raakvlak tussen kerk en staat, maar ook meerdere malen een wrijvingspunt.

In het tweede deel van dit hoofdstuk zullen wij ons bezinnen op de verdere afhandeling van de besluiten rondom de problematiek van de remonstranten en contraremonstranten. Daarbij besteden wij aandacht aan de schorsing en afzetting van remonstrantse predikanten op de P.S. Ook zullen wij globaal iets horen over mensen met politieke invloed.

5.2 Gecommiteerden van de overheid

Een fraai voorbeeld van vroege inmenging van de overheden in de kerkelijke vergaderingen, vinden wij in de acta van de P.S. van Alkmaar, april 1575. Er wordt daar melding gemaakt van een "zekere commissie".¹ Het betreft hier een ingezonden stuk van Diedrich Sonoy "lieutenant ende gouverneur van zyn F.G." Hij had zich aanvankelijk voorgenomen zelf deze vergadering te bezoeken vanwege zijn ambt en ook "als onweerdich lidmaet der gemeente Christi..." Hij is daartoe echter niet in staat vanwege andere bezigheden. Uit de ondertekening van het stuk blijkt, dat hij "int leger opt Brandende Gat" is. Nu draagt hij zijn commissie over aan burgemeester Phelips Cornelissz.

Dit stuk bevat een mooie motivatie voor de overheidstaak in dezen. Allereerst wordt erop gewezen, dat de overheid en magistraat door God gesteld is, als Zijn dienaar. De eer van Gods Naam, de onderhouding van de zuivere leer en de uitoefening van de christelijke discipline onder dienaren en lidmaten behoren door de overheid bevorderd te worden. Een historisch argument wordt ook ter sprake gebracht. Niet alleen lagere overheden, maar ook keizers en koningen hebben wel met hun presentie concilies vereerd. Daarbij gebruikten zij hun autoriteit, hun door God gegeven, om "alle onnutte twist, haerder ende andere tweedracht ende onnut gekyff, dwelck vuyt haet oft andere quade gront dicwils ryst tot groot schueringe ende ergernisse, zoo veel moegelyck wech te nemen..."² In diezelfde lijn ziet Diedrich Sonoy de taak van de overheden op kerkelijke vergaderingen als de onderhavige P.S. Ze moeten toezien, dat alles christelijk, ordelijk en stichtelijk toegaat. Twist, haat en onnut gekijf moet worden voorkomen of weggenomen. Dit alles doen de overheden "verhopende Gode ende der kercke Christi hieraen een dienst te doen."³

---

¹ *R.V. I*, p. 30.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

Opvallend is ook hetgeen de acta van de P.S. 's-Gravenhage, juni 1583, ons hieromtrent meedelen. Een tweetal broeders wordt naar de Heren Staten gezonden, om hun mee te delen, dat de P.S. nu in Den Haag bijeengekomen is. Tevens moeten zij vragen "dat het hare E. ghelieve eenighe te deputeren, die der voorsz. vergaderinghe van harentweghe assisteren, opdat hare E. sien moghen, hoe christelick ende beleefdelick in deselve ghehandelt werdt, ende aen alle christelicke handelinghen de handt moghen houden."⁴ Hier is het dus de kerk zelf, die om bijstand van de overheid vraagt in de vergadering. De Staten willen wel kennisnemen van de agenda en in moeilijke zaken hulp bieden, maar zij vaardigen niemand af. Dit stelt de P.S. teleur, zij had graag gezien dat de Staten iemand ter assistentie hadden gezonden "opdat hare E. van de christelicke handelinghen der kercken wetenschap hebben ende ghetuyghenisse gheven mochten."⁵

De heren van de Provinciale Raad zijn wel genegen bijstand te verlenen in de kwestie Den Haag⁶, maar zij willen dat alleen doen met toestemming van de Staten.⁷ Uit het vervolg van de acta blijkt, dat de Staten hiertoe niet zonder meer bereid zijn. Zij willen in feite van de P.S. eerst garanties over de afwikkeling van de kwestie Den Haag, nl. dat beide predikanten zullen moeten vertrekken. De P.S. belooft "dat de synodus niet voorghenomen heeft te retracteren tghene de magistraet volghende de sententie des classis goetghevonden heeft..."⁸ Dit sluit volgens de P.S. vanwege het beroep op deze vergadering niet uit, dat deze kerkelijke zaak tussen kerkelijke personen door de P.S. wordt opgepakt "ende doch, eer se ijert breeder na ghenomen cognitie daerinne handelen ofte decreteren, mijn H.H. hare handelinghe aendienem."⁹

Uit alles blijkt hoe gevoelig de zeggenschap van de P.S. ligt voor de Heren Staten. De vergadering is 7 juni 1583 begonnen en pas op 28 juni is in de vergadering Adriaen van der Mijle, raadsheer van zijne excellentie, aangekomen. De brief van zijne excellentie d.d. 14 juni, kwam pas op 26 juni in zijn bezit, vandaar de vertraagde afvaardiging naar de P.S. In zijn taakomschrijving is sprake van: "om alle saecken tot goeden vrede ende eenicheijt te helpen dirigeren etc."¹⁰ De vergadering is verblijd "van de goede sorghe ende affectie zijner Excellentie tot de ghemeente Christi..."

Op deze P.S., waar de kwestie ds. Pietersz. - ds. Hortensius speelde, is de commissie namens de overheden een heet hangijzer. De P.S. zelf vraagt om assistentie, deze wordt aanvankelijk geweigerd, waarschijnlijk om daarmee aan te geven, dat de Staten de eigen zeggenschap van de P.S. in deze kwestie in twijfel trekken. Als er veel later een gecommitteerde komt, is deze door zijne excellentie gezonden en niet door de Staten.

Pas op de P.S. van Gouda, aug. 1589, zijn er weer commissarissen van zijne excellentie en de Staten ter vergadering. In de acta lezen wij rond de behandeling van de credentie-brieven een opvallende passage. "De heeren gecommitteerde vertrocken een weinich uut de vergaderinge..."¹¹ Later besluit de P.S. het de heren commissarissen toe te staan bij het lezen van de credentie-brieven tegenwoordig te zijn. Het doel is "dat daeruut vernomen soude worden, dat de synode alleen vergadert was tot kerckelicke saecken..."¹² Op de P.S. van Dordrecht, aug. 1590, worden

---

⁴ *R.V. II*, p. 219.

⁵ *R.V. II*, p. 222.

⁶ Voor de problemen tussen twee Haagse predikanten, zie dit werk 4.2.4.

⁷ *R.V. II*, p. 227.

⁸ *R.V. II*, p. 228/229.

⁹ *R.V. II*, p. 229.

¹⁰ *R.V. II*, p. 253.

¹¹ *R.V. II*, p. 330.

¹² *Ibidem*.

de credentien echter toch pas gelezen wanneer "de heeren gecommiteerde uyt de vergaderinghe syn vertrocken, hebbende goetgevonden, dat in hare absentie de credentien der uytghesondenen predicanten ende ouderlingen gelesen souden worden."¹³

De P.S. van Gouda, aug. 1589, is tevreden met de assistentie van de commissarissen. De gedeputeerden van de P.S. moeten zijne excellentie en de Heren Staten bedanken voor deze bijstand door de commissarissen "beyde professie van de religie doende ende in kerckelicke saecken geoeffent..."¹⁴ Dit vraagt volgens de P.S. om een vervolg in de toekomst, aldus verwoord: "ende dat hen believen wille in toecomenden tyden daerop regaerd te nemen."

Opvallend is de commissie van de Heren Staten op de P.S. van Dordrecht, aug. 1590. De Heren Staten zijn niet tevreden "dat de synode nu wederom beschreven was sonder haer voorgaende consent ende teghen haer resolutie..."¹⁵ Toch heeft men nu bewilligd in deze vergadering "doch alsoo dat sy de synode belasten niet te handelen van eenighe saecken der policie aengaende noch oock de ordre der kercke int generael..."¹⁶ Voortaan is consent vooraf nodig. De voorgaande P.S. van Dordrecht had gevraagd om gecommiteerden. De huidige P.S. reageert voorzichtig en vraagt de Staten "dat hare E. believe den kercken sulcke kerkelycke saecken te vertrouwen sonder daarvan ondersoek te doen, nademael de synode niet en weet oyt anders in hare vergaderinghe gehandelt te hebben dan kerckelycke saecken op kerckelycke wyse ende noch anders niet en begeeren te doen volghende de generaale kerckenordeninghe..."¹⁷

Ook op de P.S. van Enkhuizen, juli 1591, komt deze problematiek aan de orde, zij het minder scherp. Willem van Zuylen van Nijevelt (ook wel genoemd: Willem van Nievelt) en raadsheer Borde zijn met commissie van de Staten ter vergadering. Zij moeten de vergadering aanhoren en vooral zorgen "dat niet anders dan kerckelycke saecken in den synodo gehandelt en werden ende van gene politycke saecken soude worden gesproocken..."¹⁸ Ook hier moeten de commissarissen meedelen "dat men voortaan geen synodum particularem sal houden sonder voorgaende weten ende consent van de E.E. heeren Staten ende syn Excellentie."¹⁹

Als er een nadere uitwerking gegeven wordt aan de commissie van de afgevaardigden van de Staten naar de P.S., treffen we vaak de beide elementen aan: 1e geen politieke zaken, maar alleen kerkelijke behandelen; 2e geen zaken die de orde van de kerken in het algemeen raken behandelen. Op deze beide elementen hebben de politieke commissarissen bijzonder toezicht te houden. Soms is bovendien sprake van "raedt ende advijs" waarmee zij de P.S. moeten bijstaan "ende dieselve helpen dirigeren..."²⁰ Soms is de commissie van de heren commissarissen niet alleen van algemene aard, maar behelst deze bepalingen m.b.t. bijzondere zaken. Vergelijk de acta Amsterdam, juni 1595, inzake Corn. Wiggertsz. en Taco Sybrands.²¹

---

¹³ *R.V. II*, p. 359.

¹⁴ *R.V. II*, p. 354, art. 62.

¹⁵ *R.V. II*, p. 361, art 2.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *R.V. I*, p. 161, art. 4.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *R.V. II*, p. 385, art. 1.

²¹ *R.V. I*, p. 198.

Op de P.S. van Hoorn, juni 1602, ontstaat enige consternatie, omdat de gecommiteerden nog niet verschenen zijn.²² Bijzonder in Zuid-Hollandse acta is het treffend, dat vaak zeer kort van mandaat en opdracht der commissarissen wordt gehandeld; vele malen zelfs zonder inhoudelijke omschrijving van hun taak.

Het is ook boeiend te zien wie als commissaris ter vergadering verschenen zijn. Een zeventiental mensen verscheen slechts eenmaal ter vergadering. Als prominent onder hen kunnen we vermelden: Marnix heer van St.-Aldegonde (juni 1596). G. Douse verscheen tweemaal ter vergadering. D. van Leeuwen en Corn. v.d. Nieustadt woonden beiden driemaal de vergaderingen bij als gecommiteerden van de Staten. Zo was Adr. Junius vijfmaal ter P.S. als gecommiteerde. W. van Zuylen van Nijvelt was dertien maal ter vergadering namens de Staten (vanaf juli 1591 t/m aug. 1603). L. Casembroot was veertien maal met deze commissie belast (vanaf okt. 1591 t/m aug. 1600). Nic. Cromhout vertegenwoordigde de Staten eveneens veertien maal ter P.S. (vanaf mei 1592 t/m okt. 1618). Rombout Hoogerbeets spant de kroon met zeventien commissies in de periode van juni 1594 t/m 1608.

Uit het bovenstaande overzicht moge blijken, dat er een behoorlijke continuïteit was in de afvaardiging vanuit de Staten naar de diverse P.S.-vergaderingen in Noord- en Zuid-Holland.

5.3 Jaren zonder P.S.

Door de jaren heen heeft de overheid haar greep op de kerkelijke vergaderingen versterkt. Dit is voor de onderhavige periode van onderzoek toegespitst op een algehele weigering van de Staten om P.S.-vergaderingen in Noord- en Zuid-Holland toe te staan. Aanleiding daartoe was de problematiek rond de Alkmaarse predikant Adolf Venator.²³

Over deze omstrede predikant lopen de meningen sterk uiteen. Knappert noemt hem "welsprekend en geleerd, onrechtzinnig en verdraagzaam, min of meer wereldsch en klassiek-humanistisch."²⁴ Tevens typeert hij Venator als "ironisch en luchthartig", vaak niet begrepen of te kras in zijn uitspraken. Sinds 1597 is Venator predikant in Alkmaar. Vanaf 1596 werkte daar ds. Corn. van Hille (Hillenius). Knappert noemt Van Hille "precies-gereformeerd, heerszuchtig en aanmatigend".²⁵

Tussen de beide Alkmaarse predikanten ontstonden grote spanningen door allerlei factoren.²⁶ De lokale overheid koos voor de oplossing van de problemen een andere weg dan de kerkelijke vergaderingen. Het zou binnen dit kader te ver voeren de gehele problematiek uiteen te rafelen.²⁷ Toch dienen wij enige hoofdlijnen uit te zetten in een poging het historisch verloop rond de kerkelijke vergaderingen enigermate te traceren.

Tijdens een ziekte van ds. A. Venator (de Jager) maakt ds. Hillenius van de gelegenheid gebruik om een door hemzelf ontworpen ondertekeningsformulier op de classis te brengen.²⁸ Dit

---

²² R.V. I, p. 311/312.

²³ Zie: *Biografisch Lexicon, dl 2*, Kampen 1983, p. 433-435.

²⁴ L. Knappert, *Geschiedenis*, p. 108.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ J. Hania, *Wernerus Helmichius*, Utrecht 1895, p. 177-186 voor nadere informatie.

²⁷ Voor een korte schets met veel gegevens over andere problematieken rond Venator zie men: *Biografisch Lexicon, dl 2*, Kampen 1983, p. 433-435.

²⁸ Zie J.H. Rombach, De formulieren van eenigheid in de classis Alkmaar, in: *Hollandse Studiën 3*, 's-Gravenhage-Haarlem 1972, p. 150.

formulier roept de nodige spanning op. Drie predikanten weigeren te tekenen, alsmede kand. Willem Loman (een leerling van Arminius), beroepen te Haringhuizen. De drie predikanten krijgen tijd om zich te beraden. Voor kand. Loman sluit men resoluut de weg naar het ambt af. Rombach merkt dan op: "De sterke binding tussen kerk en staat bracht nu mee, dat het conflict een politiek karakter kreeg."²⁹ Twee van de drie weigerachtige predikanten reizen naar Den Haag om zich te beklagen over de classis. De Staten kiezen partij voor deze weleerwaarde heren en zij schrijven de classis op hoge toon en eisen inzage van het omstreden ondertekeningsformulier. De classis wil hier niet op ingaan.

De afgewezen kand. Loman beroept zich op de heer van Schagen, Jan van Beieren. De laatste heeft Loman immers in Haringhuizen beroepen en gelaste hem aldaar de prediking te aanvaarden. De classis wordt hiervan in kennis gesteld met de waarschuwing geen verdere stappen te ondernemen.

De classis brengt deze zaak voor de P.S. van Hoorn 1608. Hillenius c.s. worden in het gelijk gesteld. De vier omstreden broeders hebben kwalijk gehandeld "door hun competente rechters (de synode) voorbij te gaan en zich rechtstreeks tot de overheid te wenden."³⁰

Na hersteld te zijn van zijn ziekte komt Venator in de classisvergadering. De zaak komt niet tot een oplossing rond de vier omstreden broeders; Loman wordt opnieuw afgezet. De P.S. heeft een verzoeningscommissie benoemd met o.a. ds. P. Plancius die in Alkmaar gesprekken voert. Daar Venator nog niet formeel geweigerd heeft te tekenen, is het gesprek met hem tijdens een maaltijd van informele aard. Toch geven zijn uitlatingen de anderen wel te denken. Later zal hij verklaren, dat het vet der maaltijd hem nog lang daarna is opgebroken.

Op 3 dec. 1608 verklaart Venator met ronde woorden niet te zullen tekenen. Hij wordt vervolgens onmiddellijk weggezonden uit de vergadering van de classis. Dan is de spanning ook politiek op een hoogtepunt. De magistraat van Alkmaar weet zich gesteund door de Staten en handhaaft Venator als predikant tegen de besluiten van de kerkelijke vergadering in! In de plaatselijke gemeente ontstaat zo een breuk. Voor de factie van Venator volgen jaren van suprematie.

De Jong tekent over deze zaak aan: "De erasmiaans-gezinde humanisten als de alkmaarse predikant, arts en schoolrector Adolf Venator, ..., voelden zich daarentegen veilig onder de bescherming van de magistraat; zijn ambtgenoot en tegenstander Hillenius werd door die stadsoverheid afgezet (1610)."³¹ Knappert tekent bij deze afzetting aan "door eene vroedschap, die onbekommerd hare hegemonie over de kerk voerde."³²

Een kennisname van het verloop der dingen rond Venator op de langere duur, leert ons dat de kerkelijke vergaderingen goed gepeild hebben, dat hier veel op het spel stond. Van Deursen geeft ook aan, dat wij bij Venator zeker niet te doen hebben met een doorsnee Arminiaan. Hij staat al spoedig buiten de kring van de Remonstranten. Mogelijk speelt bij hem twijfel m.b.t. de Triniteit en vertoont Venator Sociniaanse trekken. Van Deursen noemt hem "een vrijzinniger varieteit dan het remonstrantisme..."³³ Dit ziet Van Deursen bevestigd in de latere lotgevallen: "de Staten van Holland en de remonstranten lieten hem reeds in 1617 vallen."³⁴

---

²⁹ *Ibidem.*

³⁰ J.H. Rombach, *Hollandse Studiën* 3, p. 151.

³¹ Otto J. de Jong, *Nederlandse K.G.*, Nijkerk 1978, p. 185.

³² L. Knappert, *Geschiedenis*, p. 109.

³³ Van Deursen, *Bavianen*, p. 248.

³⁴ *Ibidem.*

Verhelderend is het artikel van G.C. Zieleman.³⁵ Hij geeft daar aandacht aan Venators werk *Theologia vera...* Over dit tweedelig pamflet bereiken de Staten reeds spoedig na het verschijnen in 1617 klachten. Op verzoek van de Staten onderzoeken de hoogleraren Episcopus en Polyander dit werk, bijzonder aangaande "een vermeende loochening van het dogma der godheid van Christus door de auteur in het boekje."³⁶ Unaniem zijn de hoogleraren in hun waardering voor de zorg die de Staten tonen voor de bewaring van de leer in de gereformeerde kerk. Even unaniem zijn zij in hun kritiek op het boekje van Venator. Het werkje is veel te onduidelijk over de Godheid van Jezus Christus. Ook op andere punten hebben de hoogleraren kritiek.³⁷ Het artikel geeft een compacte tekening van het verdere verloop o.a. van een gesprek tussen Venator, de beide hoogleraren en twee politieke Heren, n.l. Muis van Holy en Hugo de Groot. Dit resulteert tenslotte in een besluit van de Heren Staten om de verkoop van het werk te verbieden en Venator uit zijn ambt te ontzetten. Dit besluit staat haaks op de door Venator voorgestane consciëntie-vrijheid.

Venator blijft bij zijn afwijzing van menselijke formuleringen in geloofskwesties. Hij beroept zich uitsluitend op de Schrift. Hier ziet Zieleman de wortel van alle moeilijkheden in Alkmaar 1597-1617 rond Venator. Hij hanteert een strikt "sola scriptura-principe".³⁸ Daardoor heeft Venator zich geïsoleerd "in een tijd van groeiende confessionalisering binnen de gereformeerde religie in de Republiek en elders..."³⁹ Hij wordt verdacht van ketterij. Volgens Zieleman was voor deze "representant van de latitudinarische stroming van de reformatie in de Nederlanden" geen plaats meer in de officiële kerk.

Van Deursen heeft dit goed gepeild: "Het ging de Alkmaarders eigenlijk niet eens zo zeer om Arminius."⁴⁰ Men zag Venator als (veel) vrijzinniger. Zo blijkt dat de kerkelijke vergaderingen de ernst van de zaak rond Venator goed hebben ingeschat. De magistraat en de Staten kozen echter in 1608 nog voor Venator en tegen Hillenius c.s. Ds. Hillenius preekte na zijn afzetting buiten Alkmaar te Koedijk. De Alkmaarse aanhangers komen hem daar horen: de eerste slijkgeuzen zijn een feit.⁴¹

Zo is in die jaren een ernstig conflict tussen kerk en staat ontstaan. Uit de acta geven wij enige kerncitaten:

P.S.-vergaderingen worden door de Heren Staten niet toegestaan met de volgende motivatie: "dat haer Ed. Mo. daertoe nyet en conden verstaen, voor ende alear dat de classis van Alckmaer soude bethoont hebben gehoorsaemheyten aen de beveelen van hare E. Mo., by dewelcke haer belast was, dat Adolfus Venator ende eenige andere predicanten in deselve classe soudent ontslagen worden van de suspensie, over haer gedaen..."⁴²

Tijdens een overleg met de Staten hebben de gedeputeerden van Noord- en Zuid-Holland te kennen gegeven "dat deselve wel d'andere predicanten in hare vergaderinge wederom soudent willen ontfangen, maer dat zy gewichtige redenen hadden, waerom zy Adolfum Venatorem van

---

³⁵ G.C. Zieleman, "Van Venator tot Duircant..." in *N.A.K.G.* 71-2, Leiden 1991, p. 157-176.

³⁶ *O.c.*, p. 160.

³⁷ *O.c.*, p. 161.

³⁸ In 5.4 van dit werk gaan wij daar nader op in.

³⁹ *O.c.*, p. 163.

⁴⁰ Van Deursen, *Bavianen*, p. 248.

⁴¹ Vgl. L. Knappert, *Geschiedenis*, p. 109.

⁴² *R.V. III*, p 295 art 8.

de suspensie nyet en conden ontslaen..."⁴³ Op hun beurt weigerden de Staten vervolgens een verzoek om een P.S. te mogen houden in te willigen.⁴⁴ Dit gold niet slechts voor die ene keer, maar zo werd "oock de hoope genouchsamelick affgesneden, dat deselve synodus in die gelegentheyt van tyden niet soude connen verworven werden, waeromme zy oock vorder versouck nagelaten hebben, als houdende tselve vruchteloos te sullen wesen."⁴⁵

5.4 Intermezzo rond Venator

In "*Een besonder Tractaet...*" uit 1612 verdedigt Venator zich tegen diverse predikanten van Dordrecht.⁴⁶ Hierin komt duidelijk zijn visie op de verhouding Schrift en Belijdenis aan de orde. "want hier uyt hope ick dat immers hare waerde 't ghemeen gheloove der Christenen aen Confessie ende Catechismus niet en sullen binden:..."⁴⁷ Volgens Ad. Venator heeft het rechte katholieke geloof "een ander steunsel ende richtsnoer" dat is alle christenen gemeen. Daarbij doelt hij op de Heilige Schrift. Alleen de Schrift wil Venator erkennen als toetssteen voor de zuiverheid van de leer. En die maatstaf leggen zijn bestrijders nu juist niet aan, maar zij beoordelen Venators opvattingen op Confessie en Catechismus, zo meent hij. Hij trekt dan een vergelijking met de Roomse gewoonten zich ontslagen te achten van schriftbewijs en zich te verlaten op decreten e.d.; volgens de pausgezinden weken de kettters daarvan ten onrechte af. Hier ervaart Venator een vermenging van het reine brood der waarheid met zo'n oude zuurdesem. Ook anderen erkennen toch in de zaak van de Reformatie de Schrift als enig rechter. Venator wil, dat men aantoot dat zijn opvattingen strijden met de Heilige Schrift. De Confessie en de Catechismus worden overgewaardeerd ten koste van de Bijbel. Terwijl de eerste juist menselijke geschriften zijn. Venator ontleent - volgens hem - sterke argumenten aan de vragen die bij de bevestiging van een dienaar des Woords gesteld worden, waarbij geen sprake is van de formuleren.⁴⁸ Zo heeft hij op de Heilige Schrift zijn jawoord gegeven. Zo hier en daar hebben zijn bestrijders een Schriftwoord gebruikt in hun strijd "ende daerse geen Schriftuere conden by den hayre grijpen daer hebben sy sich ter noot met Confessie en Catechismo beholpen".⁴⁹ Venator geeft toe bedenkingen te hebben tegen Confessie en Catechismus. Maar de Staten hebben zelf gevraagd gegevens aan te dragen voor revisie! Dan hadden de tegenstanders van Venator met de Schrift moeten argumenteren. Ook in dezen beroept hij zich op Augustinus en Hieronymus.⁵⁰ Tegen het verwijt dat de kettters de Heilige Schrift misbruiken brengt Ad. Venator in: dat zegt Rome ook in de disputeren. Zo kom je in het Pausdom terecht. Evenmin kan men volhouden, dat de Bijbel duister is en de Confessie en Catechismus alleen duidelijk. Is dit geen testimonium paupertatis voor de Heilige Geest als Auteur van de Schrift. Zouden de auteurs van Confessie en Catechismus hierin duidelijker zijn dan de Bijbel? Venator verzucht: "Ey lieve laet ons tot sulcken cleynachtige der Schriftueren noch tot sulcken grootachinghe der

---

⁴³ *R.V. III*, p. 295.

⁴⁴ *R.V. III*, p. 296.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Een besonder Tractaet...* Gedrukt 1612, Knuttel pamflet no. 1974.

⁴⁷ *O.c.*, p. 28.

⁴⁸ *O.c.*, p. 30.

⁴⁹ *O.c.*, p. 31.

⁵⁰ *O.c.*, p. 31/32.

Menschelijcken Formulieren niet vervallen."⁵¹ De praktijk laat volgens Venator duidelijk zien, dat ook Confessie en Catechismus niet door allen op dezelfde wijze worden verstaan. Volgens hem zijn deze geschriften ook niet ontworpen als richtsnoer en proefsteen van de leer!⁵²

Tussen de regels door maakt Venator zich in zijn verweer sterk met een beroep op de Heren Staten inzake hun verzoek om gegevens aan te leveren voor revisie van de Confessie en de Catechismus.⁵³ Tevens maakt Venator melding van het feit, dat er nooit een decreet van de Heren Staten geweest is waarin besloten werd "dat men alle leeringhen sal toetsen aen dese Menschelijcke formulieren..."⁵⁴

In dit licht verstaan wij de ironische opmerking van Venator, als hij voorstelt "dat hij den bijbel onderteekenen zal als conform de belijdenis."⁵⁵ Terecht stelt J.H. Rombach: "V. kan niet tot de remonstranten gerekend worden, ... Ook behoorde hij niet tot de ondertekenaars van de Remonstrantie van 1610 en evenmin noemt Wtenbogaert hem onder de remonstranten. Zelf was V. al verder gegaan dan de remonstranten, voor wie hij de weg had helpen uitzetten."⁵⁶

5.5 Vergaderingen uit de nood geboren

Wij weten dat er in de jaren 1614-1618 zogenaamde vergaderingen van correspondentie in Holland zijn gehouden.⁵⁷ Er werden algemene vergaderingen van correspondentie gehouden, waarbij afgevaardigden uit de verschillende provincies bijeen kwamen. Daarover zullen wij hierna iets vernemen. Er werden ook vergaderingen gehouden van gedeputeerden uit beide delen van Holland gezamenlijk; en uit Zuid- en Noord-Holland afzonderlijk. Deze laatste drie soorten vergaderingen noemt Van Langeraad bijzondere vergaderingen.⁵⁸ Bovendien wijst de auteur op verdienstelijk werk van F.L. Rutgers in deze zaak. Volgens Van Langeraad werd de eerste vergadering met gedeputeerden uit het Noorderkwartier in april of mei 1612 reeds gehouden, hoewel Rutgers hier dacht aan heel Holland. De aanzet voor een vergadering van gedeputeerden uit heel Holland ziet Van Langeraad pas in aug. 1614 binnen de kerkenraad van Amsterdam. Dit zou op 8 sept. 1614 geresulteerd hebben in de eerste vergadering van gedeputeerden uit het gehele gewest Holland. De remonstranten kregen steun, maar de contraremonstranten hadden het op verschillende plaatsen zwaar. Van Langeraad poogt helderheid te verschaffen over omvang en data van de verschillende vergaderingen in die jaren gehouden en de kennis bij en houding van de Staten van Holland.⁵⁹

---

⁵¹ *O.c.*, p. 32.

⁵² *O.c.*, p. 33.

⁵³ *O.c.*, p. 31.

⁵⁴ *O.c.*, p. 33.

⁵⁵ Zie: L. Knappert, *Geschiedenis*, p. 108.

⁵⁶ *Biografisch Lexicon*, dl 2, Kampen 1983, p.434/435.

⁵⁷ L.A. van Langeraad, *Handelingen van de vergaderingen van correspondentie, van 1614-1618 in Holland* gehouden, in: *N.A.K.G.*, nieuwe serie, eerste deel, 's-Gravenhage 1902, p. 47-81 en p. 163-213.

⁵⁸ L.A. van Langeraad, *o.c.*, p. 48. Hij heeft een kopie handschrift uit het classicale archief van Dordrecht onderzocht, grotendeels van de hand van ds. G. Verstegus van Nieuw-Lekkerland, blijkens zijn verantwoording, *o.c.*, p. 49 noot 1. Waar Van Langeraad eveneens de vraag opwerpt naar de vindplaats van de authentieke documenten.

⁵⁹ Van Langeraad, *o.c.*, p. 50-54. Wij laten die details hier verder rusten en zullen pogen zicht te krijgen op enige hoofdlijnen van het aldaar verhandelde. Van Langeraad laat eveneens horen uit de Resoluties van het gewest Holland, dat volgens de Staten deze vergaderingen te Amsterdam "onwettelijk en onbehoorlijk zijn, en is daeromme goetgevonden, dat men de selve niet sal gedogen..." (*o.c.*, p. 53). Hier moet de Amsterdamse

Globaal komen op de vergaderingen van correspondentie vier probleemvelden aan de orde. De noodzaak van het opstellen van theses en antitheses in het conflict met de remonstranten. Het hulp bieden aan de dolerende kerken. Het met elkaar in unie treden (met welke bevoegdheden en hoever, vroeg men zich daarbij voortdurend af) totdat de nationale synode heeft beslist. Het zich uitspreken voor afwijzing van het remonstrantse gevoelen door de deelnemers aan de vergaderingen.

Uit de besprekingen blijkt duidelijk, dat ook de contraremonstranten op sommige praktische punten verschillend dachten, over de bevoegdheden in deze interimtijd voor de nationale synode. Sommigen in Holland wilden terstond doortasten, anderen wilden eerst de kerken in de overige gewesten raadplegen. Het opstellen van de theses en antitheses in het conflict met de remonstranten verliep niet voorspoedig. Men nam zoveel mogelijk kennis van de strijdschriften die verschenen in deze turbulente tijd.

Ook vroeg men zich af, of de stelling hard te maken was, dat de remonstranten waren begonnen met zich af te zonderen als partij. Dit alles maakte voor de vergaderde broeders in Amsterdam, 25 en 26 aug. 1615, de vraag actueel: "Ende oft' niet noodich sij een afschijdinge van de selve te maecken?"⁶⁰ Men bezon zich op de actie die vanuit Rotterdam gevoerd werd voor steun aan de resolutie van Staten van Holland, van jan. 1614, tot vrede der kerken, die in druk is uitgegeven. In die actie viel een sterk accent op de "eenicheijt" en "broederlijcke liefde ende eenicheyt..." en op "onse Christelijcke overicheijt te gehoorsamen".⁶¹ Op de vergadering van Amsterdam, 26 juni 1617, is het voor de contraremonstrantse broeders duidelijk. De remonstranten zijn begonnen met bijeenkomsten e.d. "waer bij sij tot exclusie vande ware gereformeerde religie geprocedeert hebben..." De werken van Wtenbogaert getuigen daarvan en evenzeer hun ijver voor handtekening onder het 'concept van vrede', want zo moest het 'corpus der remonstranten' versterkt worden.⁶² In de vergadering van Delft, 1-3 mei 1618 buigt men zich over het bewijs "van de ligue bij de Remonstranten gemaect met de onderteekeninge..." Als voorbeeld dient ds. Grevius, die reeds in 1610 blijkens getuigen voor zijn kerkenraad te Heusden heeft verklaard "dat hij met de Remonstranten geteijckent hadde eer hij tot Heusden geroepen of gecomen was." De *Contraremonstrantie* was vervolgens uit die nood geboren.

Men ging ter vergadering meer dan eens in op de strijdschriften van de tegenpartij. Zo komt werk van Wtenbogaert ter sprake "so veel aengaet de quade citatien, ende manifeste misschlagen."⁶³ Niet minder kritiek heeft de vergadering van Delft, 1-3 mei 1618 op werk van Wtenbogaert. "...ende Uijtenbogaerds quade trouwe in 't allegeren vande plaetsen der H. Schrift ende Outvaderen in zijn boeck: Van 't Ampt der overicheijt..."⁶⁴

Naast waardering voor het werk van prof. Ravenbergius van Groningen had men toch ook kritiek op diens tolerante houding inzake Hugo de Groot c.a.⁶⁵

---

magistraat tegen optreden, dat uit dient te lopen op onmiddellijke ontbinding van de vergaderingen. Zie eveneens *o.c.*, p. 183-185 inzake de eigen mening van Van Langeraad in dezen.

⁶⁰ Van Langeraad, *o.c.*, p. 59. Daar kwam men ook op die vergadering niet uit, en men besloot tot uitstel.

⁶¹ Van Langeraad, *o.c.*, p. 60/61. Zie voor pogingen om handtekeningen te krijgen *o.c.*, p. 61/62.

⁶² Van Langeraad, *o.c.*, p. 68/69.

⁶³ Van Langeraad, *o.c.*, p. 80 (Schiedam 9 jan. 1618).

⁶⁴ Van Langeraad, *o.c.*, p. 168. Men geeft de taak van wederlegging bijzonder aan de classis Dordrecht.

⁶⁵ Van Langeraad, *o.c.*, p. 170/171 men zag liever dat de Groningse hoogleraar niet zo had aangedrongen op 'duldinge derselver' [remonstranten]. Het oordeel van geleerde mannen tot tolerantie wordt maar al te vaak misbruikt "tot praejudicie van't Synodus Nationael, ende om onder't dexsel van tolerantie over de voorsz. poincten inne te voeren in dese kercken de reste vande Sociniaensche en Pelagiaensche dwalingen, onder hun schuijlende."(*o.c.*, p. 171). De broeders menen, dat vele remonstranten verder gaan dan de vijf artikelen. Zie

Tevens krijgen wij een beeld inzake de nood en hulpverlening van de dolerende kerken. In Gouda verkeren de contraremonstranten in problemen door het verbod van de magistraat. Men zal zich wenden tot de baljuw van Zuid-Holland om elders een vergaderplaats te mogen hebben. Ook in Schoonhoven hebben de contraremonstranten het zwaar.⁶⁶ In Goedereede leiden de contraremonstranten onder ds. Adr. Romanus, terwijl de contraremonstranten daar getalsmatig sterker zijn dan hun tegenhangers.⁶⁷ Ds. P. Paludanus zit financieel in de problemen omdat zijn traktement door de Heren gecommiteerde raden is opgezegd.⁶⁸ Ook voor de contraremonstranten in Nieuwkoop en Aarlanderveen zijn het zware tijden, ook financieel.⁶⁹ In Haarlem zijn zorgen (omdat de magistraat de resoluties opdringt) en de classis Woerden "gesepareert zijnde vande Remonstranten" hebben geen classisboek en -zegel meer.⁷⁰ Heusden zit in de problemen omdat ds. Grevius zich niet aan de classis wil onderwerpen; dit wordt door Voetius bevestigd. Grevius beroept zich daarbij op de Staten van Holland en West-Friesland.⁷¹ Schoonhoven, Gouda en Nieuwkoop hebben de prins erbij betrokken om te verkrijgen "cassatie van bannissementen ter oorsake van Religie..." Men begeert 'vrije exercitie' van de religie. De prins heeft te kennen gegeven de betrokken namen op papier te willen ontvangen.⁷² Ook financieel is er in de contraremonstrantse dolerende gemeenten veel moeite. Men besluit in Den Haag, 14-16 en 22/23 aug. 1618, dat de classes prompt f 1000,- moeten opbrengen voor leniging van de ergste noden.⁷³ De totale financiële nood wordt begroot op f 2690.⁷⁴

Van Langeraad tekent vanuit de classis-acta van Dordrecht de worsteling met de magistraat van die stad om steun voor de vergaderingen van correspondentie in het breder verband. Daar kwam

---

voor verdere correspondentie, *o.c.*, p. 175.

⁶⁶ Van Langeraad, *o.c.*, p. 70.

⁶⁷ Van Langeraad, *o.c.*, p. 164-165 compleet met aantallen. De contraremonstranten hebben 55 communicanten en evenveel toehoorders; de remonstranten 29 communicanten (op vijf na allemaal nieuwelingen). De remonstrantse predikant leidt een ergerlijk leven en zal waarschijnlijk worden verplaatst. Nu willen de contraremonstrantse broeders raad, hoe nu te handelen.

⁶⁸ Van Langeraad, *o.c.*, p. 80, 81 en 170.

⁶⁹ Van Langeraad, *o.c.*, 167 en 174 waarbij sprake is van bemiddeling van Mr. Gillis de Glarges, advocaat, die contact met ontvanger Coolwijck zal opnemen.

⁷⁰ Van Langeraad, *o.c.*, p. 169-171.

⁷¹ Van Langeraad, *o.c.*, p. 176/177.

⁷² Van Langeraad, *o.c.*, p. 177.

⁷³ Van Langeraad, *o.c.*, p. 173/174. Classis Dordrecht f 180; Delft f 160; Leiden f 200; Gouda f 40; Gorcum f 100; Rotterdam f 70; Den Briel f 50; Woerden f 50; Den Haag f 150.

⁷⁴ Van Langeraad, *o.c.*, p.173. Schoonhoven f 500; Gouda f 200; classis Gouda f 70; Goeree f 300; Nwe Tonge f 100; Woerden f 750; Nieuwkoop en Aarlanderveen f 300; Maasland f 70; Zoetermeer f 100; Hazerswoude f 200; Bleiswijk en Zevenhuizen f 100. Totaal dienen deze gemeentes ondersteuning te ontvangen ad. f 2690. Ook vinden wij in deze acta een verdeelsleutel voor de toekenning van voorschotten uit de eerste f 1000. Ook vernemen wij dat een tweetal broeder uit Maasland privé heel wat hebben voorgeschoten in hun gemeente.

maar weinig schot in dat overleg.⁷⁵ Van Langeraad corrigeert ook op een aantal punten het beeld, dat door F.L. Rutgers was geschetst.⁷⁶

5.6 Algemene Vergaderingen van correspondentie

Ondanks het verbod van de Staten werden er door de contraremonstranten toch vooral in 1616 en 1617 zogenaamde 'vergaderingen van correspondentie' belegd in Amsterdam. Deze stad was het centrum van verzet tegen het beleid van de Staten in dezen. Reitsma o.a. heeft de oplopende spanningen in die periode verwoord. De contraremonstranten steunden door deze samenkomsten de dolerenden en wilden het beleggen van een nationale synode bevorderen. Niet alleen de spanning tussen de remonstranten en de contraremonstranten nam verder toe, ook kwam het tot een breuk tussen prins Maurits enerzijds en Wtenbogaert en Oldenbarnevelt anderzijds. De prins had reeds eerder te kennen gegeven tegenstander te zijn van scherpe maatregelen tegen de contraremonstranten. De kwestie rond de waardgelders c.a. maakte de breuk definitief. Een ernstige botsing tussen prins Maurits en Wtenbogaert gaf de doorslag, zodat de prins in juli 1617 openlijk partij koos voor de contraremonstranten door in de Haagse Kloosterkerk met zijn gevolg de dienst bij te wonen. De verwarring werd al groter en bovendien waren er vele geruchten. De Staten vaardigden op 4 augustus 1617 de zogenaamde 'scherpe resolutie' uit. Waarin o.a. naast politieke maatregelen duidelijk werd, dat de Staten hun oppergezag in kerkelijke zaken handhaafden. Maar dit zou juist de tegenstanders van deze lijn van Oldenbarnevelt c.a. scherp prikkelen tot burgerlijke ongehoorzaamheid. Het aanzien van de gezagsdragers daalde verder.⁷⁷

De contraremonstranten poogden via 'de vergaderingen van correspondentie' de krachten te bundelen. Trigland en Baudartius hadden er iets over vermeld. Borsius heeft via een onderzoek naar Faulkelius reeds in 1843 nader licht op deze zaak geworpen.⁷⁸ Inleidend schetst de auteur de problematiek tussen de Staten en de kerk. De bemoeienis van de overheid roept allerlei vragen op rond de verhouding kerk en staat. Heeft de overheid deze bevoegdheden? In 1614 werd door de Staten van Holland en West-Friesland het Ontwerp van Tolerantie vastgesteld, dat op sommige plaatsen met harde middelen, inclusief ontzetting uit het ambt, werd opgedrongen. De contraremonstranten zochten steun bij elkaar. De kerk van Amsterdam, als synodale kerk aangewezen in 1586, nam het voortouw om een dertigtal predikanten uit beide gewesten bijeen te

---

⁷⁵ Van Langeraad, *o.c.*, p. 191-194; betreffende mei-juli 1617. Het blijft een moeilijke zaak die veel aandacht van de kerken in en rond Dordrecht vraagt, zie *o.c.*, 195-196. Hier komt een remonstrantie aan de magistraten aan de orde om in deze zaak hun consent te verkrijgen. Deze remonstrantie is later mondeling toegelicht door diverse predikanten. Weer wil de magistraat van Dordrecht uitstel, om zelf op de vergaderingen van de Staten te kunnen handelen in dezen. De partijen blijven tegenover elkaar staan, ondanks allerlei overleg. Dordrecht zou aandringen op de noodzaak van een nationale synode (*o.c.*, p. 198).

⁷⁶ Van Langeraad, *o.c.*, p. 198-213. Hij bewijst daar o.a. "...dat werkelijk het belangrijkste, wat op de vergadering van correspondentie van den 25sten en 26sten Juli 1617 besproken werd is: a. het ontwerp van de manier van correspondentie en b. de acte van Unie." (*o.c.*, p. 212 en vgl. p. 213). De betrouwbaarheid van Baudartius in diens weergave van de hoofdinhoud, die F.L. Rutgers in dezen volgde en uitbouwde, is volgens Van Langeraad door het Dordtse handschrift en andere stukken achterhaald, er was immers veel meer aan de orde. De conclusie die F.L. Rutgers ten onrechte getrokken heeft uit de gegevens van Baudartius, als zou in juni 1617 te Amsterdam de acte van separatie met algemene stemmen bevestigd zijn, wordt door Van Langeraad uitvoerig bestreden, *o.c.*, o.a. p. 200.

⁷⁷ J. Reitsma, *Geschiedenis*, p. 276/277.

⁷⁸ Onuitgegeven Akten der vergadering van eenige gereformeerde predikanten, uit de onderscheidene gewesten der Vereenigde Nederlanden, in 1616 te Amsterdam zamengekomen, met toelichtende aanmerkingen door J. Borsius, in: *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, derde deel, Leiden 1843, p. 195-264.

roepen. Er moest volgens deze broeders een vergadering door de synodale kerk van Amsterdam worden uitgeschreven, om uit alle gewesten afgevaardigde broeders te Amsterdam samen te brengen om daar te spreken over de bevordering van een synode. De uitschrijvingen vonden plaats om op 17 september 1615 samen te komen. Uit Gelderland verschenen Johannes Fontanus en Baudartius; uit Zeeland Jod. van Laren en Godefridus Udemans; uit Friesland Joh. Bogerman; uit Overijssel Joh. Langius; uit Groningen en ommelanden Corn. Hillenius en G. Placius en uit Holland de Amsterdamse dienaren Joh. Hallius en Petrus Plancius. Zij stelden een schriftelijke verzoek op voor de Staten-Generaal om toestemming te verkrijgen voor een nationale synode. Echter tevergeefs.

De Staten van Holland en West-Friesland voelden zich gekrenkt, o.a. door de opstelling van Amsterdam. Zij gelastten uitdrukkelijk doorvoering van de akte van Tolerantie en bij verkiezing van ambtsdragers te handelen naar de kerkorde van 1591. Dit versterkte het verzet des te meer. Ook in de Staten werden tegenstemmen luider. Een gematigder resolutie van 18 maart 1616 vermocht echter niet meer de zaak te redden.

De Gelderse Landdag van 1616 zocht naar een oplossing van de gerezen problemen. Via gedeputeerden van de diverse classes wilde men met medewerking van het Hof "beramen eenich bequaem middel van accommodatie..." om dat aan de synode voor te stellen. Lukte accommodatie niet, dan moest er een "bequaem Interim" worden ontworpen. Gelderland wilde de zaken aanmerkelijk voorzichtiger aanpakken dan Holland had gedaan en deed. Diverse predikanten vreesden dit Interim, waarin de overheid de eindbeslissing zou nemen. Hierdoor werd opnieuw de noodzaak gevoeld om in breder verband samen te komen om elkaar in de goede zaak te steunen en verder te beraadslagen. De samenkomst werd uitgeschreven met als vergaderdatum 26 juli 1616 te Amsterdam. Het is de verdienste van Borsius de handelingen van deze vergadering publiek te hebben gemaakt en van aantekeningen te hebben voorzien.

Uit deze handelingen blijkt, dat de daartoe - het voorafgaande jaar - aangewezen broeders inzake de bevordering van de synode niets hebben kunnen uitrichten. Amsterdam moet hier een voortrekkersrol blijven vervullen, met zoveel mogelijk steun uit de andere gewesten.

Men wil de zaken waar het op aankomt vanuit de Hollandse ervaring op schrift stellen, om zo de kerken in andere gewesten te dienen "tot behoudinge der waerheydt ende welstandt der selver..."⁷⁹ Men wil het nu spoediger beschikbaar hebben dan voorheen besloten; derhalve wordt de commissie verkleind tot twee predikanten dicht bijeen wonend. Anderen dienen bij te staan in het aanreiken van materiaal.

Uitgebreid gaat deze vergadering in op de Gelderse situatie. Ook nu blijken er verscheidene bedenkingen te bestaan. Medewerking wordt aan de Gelderse broeders ontraden: "dat de Broeders der kercken aldaer wel doen sullen dat sy haer tot soodanige besondere handelinghe niet laten beweghen, aengesien dat die sake ghemeyn synde tot den Nationalen Synodus eygentlick behooret..."⁸⁰ De vergadering kan niet inzien, dat door dit Gelderse initiatief de eenheid van de kerk echt gediend wordt. De regionale verschillen ook in de leer zullen er juist door toenemen.

Na de vele moeiten te hebben aangehoord, stellen de broeders opnieuw dat er in deze situatie geen beter middel is dan een nationale synode. Dat is vanaf de apostelen, de kerk in de vervolging en onder de godzalige keizers aan de orde geweest. Dit moet aan de overheden, ook regionaal, onder ogen worden gebracht. Lukt een nationale synode niet, dan moet men werken voor een synode op kleinere schaal om de waarheid te behouden en de eenheid te dienen.

---

⁷⁹ *O.c.*, p. 215.

⁸⁰ *O.c.*, p. 217.

Voorts wil men proberen middels de lokale en regionale magistraten, bij prins Maurits en graaf Willem van Nassau druk uit te oefenen via de Staten-Generaal op de Staten van Holland en West-Friesland "tot verhinderinge en weghneminghe der gemelde proceduren", namelijk de harde maatregelen.⁸¹

5.7 Geen vrijheid van organisatie

De gereformeerde kerk heeft in de onderzochte periode op allerlei punten ervaren, dat de overheden zich ten nauwste betrokken wisten bij de kerkelijke organisatie-structuren. Kerkelijke indelingen waren geen zaak van de kerk alleen. De landelijke en lokale overheden lieten zich ook gelden in deze zaken. Opvallend is dit o.a. bij: vaststelling van kerkelijke grenzen, correspondentie tussen diverse P.S.-vergaderingen en het bijeenroepen van een nationale synode.

De vaststelling van de classicale grenzen was niet altijd eenvoudig. Op de P.S. van Rotterdam, juni 1586, komt een verzoek van de baljuw van Rijnland aan de orde om uitbreiding van de classis Rijnland. Deze zaak wordt naar de nationale synode doorgeschoven.⁸² Ook op de P.S. van Dordrecht, aug. 1590, komt de classis Rijnland aan de orde. Men zou graag de predikanten van Waddinxveen en Reeuwijk bij de classis Gouda indelen. Maar Gouda is daar niet van gediend. Men meent bovendien: "dat oock de balliu van Rhyndlandt sulcx wederstaen soude"⁸³ Derhalve ziet men af van deze herindeling. Men rekent terdege met de baljuw. De P.S. van Den Haag, okt. 1591, schuift deze zaak van herindeling opnieuw door naar de nationale synode.⁸⁴

Veel problemen gaf de classisindeling van Buren. De P.S. van Schoonhoven, sept. 1597, maakt melding van een gravamen van de classis Gorinchem.

"...dat de drossart van Bueren uyt den naem van den grave van Hohenloo den dienaren, ondert graeffschap van Bueren resorterende, belast hadde in de classe van Gorchum niet meer te compareren om de jurisdictie van syne G. niet te vercorten."⁸⁵ De gedeputeerden van de P.S. zullen de graaf op de hoogte brengen van het feit, dat classisindeling "gantsch niet medebrenghet eenighe vercortinghe van politycque jurisdictie."⁸⁶

---

⁸¹ *O.c.*, p. 219. Verder gaan deze handelingen o.a. nog in op de situatie van de kerken in Overijssel, *o.c.*, p. 220-221 sub IX. De ondertekening van de handelingen vond plaats op 3 augustus (nieuwe stijl) 1616. Petrus Plancius, preses, Corn. Hillenius, scriba; voorts waren aanwezig: Joh. Hallius, Joh. Ursinus, Herm. Gerhardi (van Enkhuizen), Gulielmus Baudartius die ook tekent voor Eilardi Mehenii, Herm. Faulkelius (Middelburg), Godefridus Udemans (Zierikzee), Joh. Bogerman (Leeuwarden), Flor. Johannis, Joh. Langius (Vollenhove), Petrus Plancius jr. (Hasselt) en Georgius Placius (Appingadam). Zo zijn vertegenwoordigd Holland, Gelderland, Zeeland, Friesland, Overijssel en Groningen en Ommelanden. In zijn aantekeningen (*o.c.*, p. 223) wijst Borsius erop dat het hier betreft "bekende voorstanders van het Calvinisme, zoo ten aanzien van de leer, als met opzigt tot het bestuur der Kerk." Zij hebben ook voorheen hun inzet getoond. In de verdere aantekeningen vinden wij nog nadere bijzonderheden over de stukken alsmede een verhandeling over de weergave van Trigland over een zaak waarbij hij zelf betrokken was. De Staten van Zeeland worden in hun contraremonstrantse sympathie belicht (*o.c.*, p. 244-258), zij ontvingen gedetailleerde informatie over de toestanden in Holland. Tevens geeft de auteur een nadere toelichting op de situatie in Overijssel (*o.c.*, p. 259-263). Opvallend is het slot met de moraal van het verhaal (*o.c.*, p. 263/264).

⁸² *R.V. II*, p. 275/276 art. 32.

⁸³ *R.V. II*, p. 368 art. 11.

⁸⁴ *R.V. II*, p. 401 art. 30; vgl. ook *R.V. III*, p. 327/328 art 2: maakt melding van noodzaak van herindeling "met goetbelieven van de kercken ende van de heeren, onder dewelcke soodanighe kercken resorteren..."

⁸⁵ *R.V. III*, p. 94 art. 45.

⁸⁶ *Ibidem*.

Dit wordt echter een lang slepende zaak! Reeds op de P.S. van Dordrecht, sept. 1598, blijkt dat de graaf niet van wijken weet. Voor de dienaren van Buren is het verboden naar de classis te Gorinchem te gaan. Zij mogen zich niet begeven buiten de heerlijkheid van de graaf van Buren "uyt oorsaeke (soo syne Genade verclaerde) dat het graeffschap van Bueren gheheel vry was ende niemant subject dan alleen den grave."⁸⁷ Gaf hij hierin toe, vreesde hij "twelck namaels tot verminderinghe van de absolute authoriteyt der voorseyder graefflyckheydt soude moghen ghetrocken werden..."⁸⁸ Wel wil de graaf de band van zijn kerken met de classis bestendigen. Vergaderen binnen de heerlijkheid van de graaf zou een tijdelijke oplossing kunnen bieden, zo meent de P.S.⁸⁹ De P.S. van Den Haag, aug. 1599, blijft aandringen op een betere regeling.⁹⁰ De P.S. van Schiedam, aug. 1602, kan nog geen melding maken van echte vorderingen in deze kwestie.⁹¹

De P.S. van Woerden, aug. 1604, maakt melding van het feit, dat de dienaren van Buren zich verontschuldigen "dat sij door tbevel van zijn Genade classen apart hielden..."⁹² Zij willen wel onder de P.S. van Zuid-Holland resorteren. Dit zal aan de graaf worden verzocht. Op de P.S. Gorcum, aug. 1606, verschijnen dienaren uit het Graafschap van Buren. Zij zijn er wel, maar zij verklaren "dat haer Ghen. geen schriftelicke acte ofte ordonnantien om politike consideratien wille haren dienaren en conde geven."⁹³ Mogelijk geeft hun verschijnen alhier later in Buren toch spanningen. De P.S. besluit "de voornoemde dienaren bij provisie tot dese vergaderinge toe te laten..."⁹⁴ In geval van moeite zal de P.S. de dienaren van Buren steunen. Op de P.S. van Delft, aug. 1607, verzoeken de afgevaardigden van Buren om uitbreiding van hun classis met Culemborg en Vianen. Er is geen overleg geweest met de classis Gorcum. De P.S. stemt erin toe dat dit verzoek door Buren alsnog wordt gedaan.⁹⁵

Uit de acta van Delft, nov. 1618, blijkt dat Buren ook door de Heren Staten "voor een halve classis naer ouder gewoonte erkent is geweest..."⁹⁶ De afvaardiging van twee partijen noopt tot een nadere beslissing wie wettig Buren vertegenwoordigt. Op de P.S. van Gouda, aug. 1620, geeft een aantekening in de credentie van Buren aanleiding tot een kritische noot van de P.S.⁹⁷ Op deze P.S. blijkt ook dat de vergroting van de classis Buren "beswaerlyc soude te practiseeren sijn".⁹⁸ Men besluit de zaak voorlopig te laten rusten. Ook rond de vertraagde aanpak van de kerkelijke censuur tegen ds. Alb. Huttenum blijkt de classis ontzien te zijn van de jurisdictie van de prins van Oranje en de graaf van Buren. De P.S. dringt aan op uitvoering van de besluiten van de G.S.⁹⁹

---

⁸⁷ *R.V. III*, p. 110 art. 21.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *R.V. III*, p. 111 art. 21.

⁹⁰ *R.V. III*, p. 127 art. 12; vgl. *R.V. III*, p. 142 en 161.

⁹¹ *R.V. III*, p. 185 art. 10; vgl. *R.V. III*, p. 201.

⁹² *R.V. III*, p. 213 art. 6; vgl. *R.V. III*, p. 230 art. 3.

⁹³ *R.V. III*, p. 242 art. 1.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *R.V. III*, p. 259/260 art. 1.

⁹⁶ *R.V. III*, p. 291 art. 1.

⁹⁷ *R.V. III*, p. 411/412 art. 1.

⁹⁸ *R.V. III*, p. 413 art. 8.

⁹⁹ *R.V. III*, p. 421 art. 27.

In het vervolg van de zeventiende eeuw hebben de P.S.-vergaderingen steeds moeten rekenen met de jurisdictie van de lokale heren binnen de classis van Buren.¹⁰⁰ Zo blijkt de invloed van een lokale autoriteit te kunnen bijdragen tot de vorming van een afzonderlijke classis. Buren is daarvan een duidelijk voorbeeld.¹⁰¹

Ook in deze materie blijkt, dat de kerk in haar organisatie zich terdege rekenschap moest geven van haar positie t.o.v. de diverse overheden. De structuren konden niet vrij worden gekozen en doorgevoerd.

Correspondentie tussen P.S.-vergaderingen was evenmin een zaak waarover de kerkelijke vergaderingen zelfstandig konden beslissen. Ook hier was de invloed van de overheden merkbaar. De P.S. van Den Briel, aug. 1593, spreekt van het opzetten van correspondentie tussen de P.S. van Zuid- en Noord-Holland "onder correctie ende believen der h. Staten ende van de Noordhollandtsche synode..."¹⁰² Over en weer zal men in elkaars vergadering twee gedeputeerden zenden. Op de P.S. van Haarlem, juni 1594, verschijnen twee gedeputeerden van Zuid-Holland met dit verzoek om correspondentie "Waerop geresolveert is, dat dit synodus dat versoek hem laet behagen met conditie, dat sulckx eerste van beyde synoden den E.E. heeren Staten sal worden verthoont ende haer consent daerop versocht."¹⁰³

De P.S. van Rotterdam, aug. 1594, kent de gedeputeerden van de Noord-Hollandse synode wel delibererende en adviserende stem toe, maar geen deciderende. Dit zal ook voor die van Zuid-Holland gelden op de Noord-Hollandse synode.¹⁰⁴ Op de P.S. van Schoonhoven, sept. 1597, dient een wat onduidelijk verzoek van de Gelderse synode om correspondentie met de beide Hollandse synoden.¹⁰⁵ Vanwege onduidelijkheden zal eerst informatie worden ingewonnen. De volgende P.S. van Dordrecht, sept. 1598, besluit op het Gelderse verzoek alsnog in te gaan. Deputatie zal geschieden "met voorweten ende consent der h. Staten (denwelcken in sulcken ghevalle hetselvfde door de ghedeputeerde by tyds sal aenghedient werden)".¹⁰⁶ In Den Haag, aug. 1599, blijkt de correspondentie met Gelderland nog niet echt te werken. De opstelling van Noord-Holland is nog niet bekend. Opnieuw wordt m.b.t. de Gelderse correspondentie gesproken van "tselve den E. heeren Staten...remonstreren om met haer E. believen de voornoemde correspondentie met Gelderlandt te houden."¹⁰⁷ Ook spreekt men op deze vergadering over de noodzaak van correspondentie met alle geünieerde Provincies.

In Haarlem, juni 1600, worden nadere stappen genomen voor vertegenwoordiging van Noord- en Zuid-Holland op de Gelderse P.S. van Arnhem. Door Noord-Holland wordt ds. Jac. Arminius gedeputeerd "om ter gelegener tijdt met consent der E. heeren Staten derwaert te reijsen..." samen met ds. L. Fraxinus (namens Zuid-Holland).¹⁰⁸ In Leiden, aug 1600, verschijnt ter P.S. ds. G. Baudartius namens de Gelderse P.S. Ds. Fraxinus heeft de Gelderse vergadering bijgewoond

¹⁰⁰ Vgl. W.P.C. Knuttel, *Acta Z.H. 1621-1700, dl 1-6*, 's-Gravenhage 1908 e.v. jrn. Daar blijkt, dat de broeders van Buren steeds moeten rekenen met de jurisdictie van Zijn Princ. Excellentie alsmede met de zeggenschap van de graaf van Culemborg.

¹⁰¹ Inzake het ontstaan van de classis Buren en het verhandelde aldaar, zie: *N.A.K.G. nieuwe serie dl. XXII*, 's-Gravenhage 1929, p. 1-62. In deze zgn. "weghwijser" vinden we een recapitulatie van de classisbesluiten.

¹⁰² *R.V. III*, p. 10 art. 23.

¹⁰³ *R.V. I*, p. 186 art. 14.

¹⁰⁴ *R.V. III*, p. 18/19.

¹⁰⁵ *R.V. III*, p. 96 art. 50.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *R.V. III*, p. 128 art. 14.

¹⁰⁸ *R.V. I*, p. 281/282 art. 10.

"met approbatie van mijnheeren Staten, die hiervan verwittighet zyn".¹⁰⁹ Op deze vergadering (Leiden, aug 1600), besluit men tot een pas op de plaats m.b.t. correspondentie met Zeeland en Overijssel.¹¹⁰

In Amsterdam, juni 1601, besluit men tot uitbreiding van de correspondentie o.a. met Overijssel en Groningerland. Hier wordt geen melding gemaakt van een consent van de overheden.¹¹¹

Opvallend is de zin in de acta van Gouda, aug 1601: "...nopende de correspondentie met die van Overijssel en Groeningen, verstaet dese sijnodus, dat se van den heer advocaet ten dienste der kercken ende des lants werd aengeraden."¹¹² De zaak wordt nog eens nader onderzocht. Voor Groningen is wel de wil om te komen, maar financieel is het een probleem.

Ter beperking van de kosten stelt Friesland op de P.S. van Hoorn, juni 1602, voor volgens schema af te gaan vaardigen naar de diverse P.S.-vergaderingen. Niet meer allen over en weer. De classes moeten hierin advies geven. Zolang schort men de zaak op.¹¹³ Schiedam, aug. 1602, besluit ondanks de kosten en problemen toch op de oude voet voort te gaan.¹¹⁴ In Enkhuizen, juni 1603, zijn verdeelde classisadviezen aanwezig m.b.t. het Friese voorstel. Daar de stemmen staken "iss goet gevonden, dat men met die angevangene correspondentie sal voortvaren, totdat wat naeders by meeste stemmen besloten werde."¹¹⁵

In Den Briel, aug. 1603, wordt ook gekozen voor continueren van de bestaande lijn.¹¹⁶ De P.S. van Edam, juni 1604, ziet zich geplaatst voor een financieel probleem van Overijssel. Er zal in deze zaak een beroep worden gedaan op de Staten van Holland en West-Friesland.¹¹⁷ De Staten blijken niet zo toeschietelijk te zijn. Ze hebben voor één keer middelen ter beschikking gesteld, zo blijkt in Alkmaar, juni 1605.¹¹⁸ Het loopt allemaal nog niet zo soepel.

Op de P.S. van Gorcum, aug. 1606, zijn gedeputeerden uit: Gelderland, Groningen en Noord-Holland.¹¹⁹ In Amsterdam, juni 1607, doet Wallenius uitgebreid verslag van zijn bezoek aan de P.S. van Groningen.¹²⁰ Als de Gelderse synode twee gedeputeerden wil zenden, vindt men dat op de P.S. van Hoorn, okt. 1608, goed "mits conditie dat hetselve eerst ende alvoren den E.H. Staten door de gedeputeerde des synodi werde voorgedraegen."¹²¹ Dordrecht, okt. 1608, maakt melding van hetzelfde Gelderse verzoek en willigt het zondermeer in.¹²²

In Delft, okt. 1618, acht men het zeer nodig, dat er correspondentie is tussen alle P.S.-vergaderingen van de geünieerde Nederlanden. Hierdoor mag echter een generale synode niet worden verhinderd.¹²³

---

¹⁰⁹ R.V. III, p. 139.

¹¹⁰ R.V. III, p. 142 art. 11.

¹¹¹ R.V. I, p. 295 art. 20.

¹¹² R.V. III, p. 161/162 art. 10.

¹¹³ R.V. I, p. 314/315 resp. art. 8 en 12.

¹¹⁴ R.V. III, p. 185/186 art. 11.

¹¹⁵ R.V. I, p. 334/335 art. 12.

¹¹⁶ R.V. III, p. 201 art. 9.

¹¹⁷ R.V. I, p. 348 art. 14.

¹¹⁸ R.V. I, p. 398 art. 6.

¹¹⁹ R.V. III, p. 241.

¹²⁰ R.V. I, p. 398/399 art. 2.

¹²¹ R.V. I, p. 430 art. 20.

¹²² R.V. III, p. 283 art. 15.

¹²³ R.V. III, p. 307 art. 39; vgl. *o.c.*, p. 323 art. 29.

De P.S. van Leiden, juli 1619, ziet de noodzaak van de voortzetting van correspondentie en zal zich daarvoor verder inzetten bijzonder t.o.v. Noord-Holland.¹²⁴

Een zeer pregnante vorm van overheidsinvloed in dezen vinden wij in de acta van Alkmaar, aug. 1620. Namens de P.S. van Utrecht verschijnt daar ds. G. Helmichius met het verzoek correspondentie te mogen genieten. De commissarissen van de Staten hebben echter een bijzondere last: "dat int stuck van de correspondentie, als synde een dependent van de kerckenordeninge, met het resumeren van dewelcke hare E. Mog. tegenwoordich besich syn, geen veranderinge sal worden gemaect nochte enich besluyt dienaengaende genomen maer de sake gelaten in haer geheel..."¹²⁵ De P.S. acht het ongeraden nu met Utrecht correspondentie aan te vangen "tegen de expresse last van hare Ed. Mog. ..." Men besluit een allerbeleefdste brief te schrijven aan Utrecht. De inhoud daarvan is in de acta weergegeven.¹²⁶ Men verklaart o.a. de noodzaak te zien van correspondentie en tevens de bereidheid daartoe ook t.o.v. Utrecht te hebben "maer dat het effect van ons goet voornemen om sekere redenen voor dese tijt noch wordt opgehouden..." Verhullend wijst men hier naar de invloed van de Staten. Op dezelfde P.S. blijkt, dat men de correspondentie in brede zin graag wil handhaven en niet beperken tot Zuid-Holland alleen.¹²⁷

Ook de indelingen van de P.S. hebben politieke aspecten. Zo blijkt uit een problematiek rond Zaltbommel (tussen 1597 en 1605). Op de P.S. van Schoonhoven, sept. 1597, blijkt dat de Gelderse synode graag Zaltbommel erbij wil hebben. Er zal niet alleen overleg plaatsvinden met de dienaren van Bommel, maar tevens met de Staten van Holland, immers de stad Zaltbommel heeft "een particulier respect tot Hollandt..."¹²⁸

In Dordrecht, sept. 1598, wordt besloten, dat Zaltbommel bij Gorinchem blijft.¹²⁹

In Gouda, aug. 1601, komt deze zaak opnieuw aan de orde. Ook daar heeft men oog voor het politieke aspect. Gelderland moet het zelf aan de Staten van Holland vragen, "dewijle dese saecke metter politie vermenght was..." Als één en ander kan "met consent der heeren Staten ende sonder prejuditie des nationalen sijnodei...", dan heeft de Zuid-Hollandse P.S. er geen bezwaren tegen.¹³⁰

Op de P.S. van Rotterdam, 1605, is daar namens de P.S. van Gelderland ds. H. Leonem, predikant te Bommel, aanwezig.¹³¹ Dan valt Zaltbommel dus reeds onder de Gelderse P.S.

5.8 Consent nodig voor een nationale synode

Rond het samenroepen van een nationale synode ontbrak het de kerken ook aan vrijheid. Vele malen hebben de kerken via gedeputeerden bij de Staten aangedrongen op de noodzaak een synode bijeen te roepen. Reeds op de P.S. van Hoorn, juni 1590, is over deze materie

---

¹²⁴ *R.V. III*, p. 331/332 art. 7.

¹²⁵ *R.V. II*, p. 106 art. 6.

¹²⁶ *R.V. II*, p. 106-108.

¹²⁷ *R.V. II*, p. 110.

¹²⁸ *R.V. III*, p. 95 art. 49.

¹²⁹ *R.V. III*, p. 111/112 art. 23.

¹³⁰ *R.V. III*, p. 172 art. 30.

¹³¹ *Rei. III*, p. 229.

gesproken.¹³² Al besluit men daar: "dat men voor desen tyt sal laten berusten het anzoeken by den voornoemden Staeten om te vercrygen eenen nationalem synodum".¹³³

Enkhuizen, 1597, dringt aan op een verzoek aan de Generale Staten tot een nationale synode. Zo'n synode is hard nodig vanwege dreigende scheuring en "seeckere stucken der leere" horen daar thuis ter afhandeling.¹³⁴ Dit zal echter jaren gaan duren.¹³⁵

Amsterdam, juni 1601, gaat uitgebreid op deze materie in. De gedeputeerden hebben de Heren Staten-Generaal aangesproken en dit verzoek met redenen omkleed aangediend. De Staten waren nog niet voltallig en zegden toe het verzoek later te zullen behandelen. Ook zijne excellentie heeft beloofd "na ghelegentheynt tot dienst der keercke de goede handt daeran te houden."¹³⁶ Tevens zal men de overige P.S.-vergaderingen vragen bij de Staten-Generaal deze zaak te bevorderen.

In Hoorn, juni 1602, blijkt er veel energie in te zijn gestoken, helaas nog steeds tevergeefs.¹³⁷ Uit de *Resolutiën van de Staten-Generaal* krijgen wij enigermate een beeld hoe deze verzoeken verliepen. Op 28 feb. 1603 bijvoorbeeld komt er de volgende zinsnede voor: "Die gecommiteerde predicanten van de kercken in Zuyt- ende Noorthollandt doen nyeuwe instantie tot eene generale Synodale vergaderinge van alle de kercken in de Vereenichde Provinciën, gelijk dat tot meer reysen is geschiet; is daerop geantwoirdt, dat d' heeren Staten d'overgegeven remonstrantie van de comparanten hebben geëxamineert ende dat Haer E. voir heure personen derselver aengeven ende versoeck wel dienstelijck vinden, mair dat hen leet doet, dat de tsamenlycke aenwesende gedeputeerde van de provinciën daertoe voiralsnoch egheen finalen last en hebben ontfangen..."¹³⁸ Er zijn ook nog provincies absent. Er zal naar gestreefd worden dat alle gedeputeerden in deze zaak een last ontvangen. Op 10 dec. 1603 is de zaak nog niet veel verder met het verzoek der kerken om een nationale synode te mogen houden. Deze zou ten doel hebben om de kerken "in goeden welstant te onderhouden ende bequamelijck te remedieren verscheyden swaricheyden, daerinne zijnde, ende om andere pregnante redenen..."¹³⁹ In okt. 1604 treffen wij deze zaak weer aan in de *Resolutiën*. Nu is er weer een andere motivatie gegeven om nog niet op dit verzoek van de kerken in te gaan. Op de vraag of de gedeputeerden zich in dezen gelast vinden, wordt ontkennend geantwoord "maer dat eenige ierst begeren overgelevert te hebben bij geschrifte de principale pointen, die in den synode souden wordden verhandelt."¹⁴⁰

Op de vergadering van Alkmaar, juni 1605, wordt verslag gedaan van de contacten met de heer Advocaat. Hij heeft gewezen op de noodzaak van een motivatie bij het verzoek om een nationale synode. Die motivatie is vervolgens door de gedeputeerden gegeven; toch wilden de Heren Staten een nog nadere specificatie. Men maakt in deze vergadering melding van de hoop, dat de

¹³² *R.V. I*, p. 155.

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ *R.V. I*, p. 249 art. 46.

¹³⁵ Vgl. Edam, juni 1598, art. 24; Alkmaar, juni 1599, art. 2; Haarlem, juni 1600, art. 2.

¹³⁶ *R.V. I*, p. 289 art. 1.

¹³⁷ *R.V. I*, p. 312 art. 1; vgl. ook Enkhuizen, juni 1603, *R.V. I*, p. 326/327 art. 1 en Edam, juni 1604, *R.V. I*, p. 346.

¹³⁸ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, twaalfde deel 1602-1603, 's-Gravenhage 1950, p. 609.

¹³⁹ *O.c.*, p. 610. Men verzoekt de gewesten die nog geen last hieromtrent hebben afgegeven, dat alsnog te doen.

¹⁴⁰ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, dertiende deel 1604-1606, 's-Gravenhage 1957, p. 216 d.d. 21 okt. 1604. In febr. 1605 verzoeken drie predikanten een nationale synode. Ook nu wordt door de Staten aangedrongen op het te kennen geven van de punten die daar aan de orde zouden moeten komen. De predikanten willen een commissie uit predikanten en leden van de Staten-Generaal om "de pointen te concipieren" (*o.c.*, p. 486). De Staten willen in de zaak van de provinciën en hun standpunten geen nadere opening van zaken aan de predikanten geven. Zij zeggen toe dat eraan gewerkt zal worden. (*o.c.*, p. 487).

Heren Staten van Utrecht hun verzet tegen een synode nu spoedig zullen opgeven. Men wil als twee redenen voor een nationale synode vasthouden aan: 1. de zuiverheid van de leer en 2. de stichtelijke regering van de kerk.¹⁴¹

Op 21 okt. 1605 compareren verschillende predikanten voor dezelfde zaak bij de Staten. Zes provincies zijn er voor, maar Overijssel is absent. Nu moet aan Overijssel geschreven worden zich te conformeren in dezen. Ook nu achten de Staten-Generaal het dienstig "dat aen dese vergaderinge worden schriftelijck overgegeven de capitale punten, daerop het synodus sal besoigneren, ende de resolutie eenparichlijck bij alle de provinciën genomen wesende, sal alsdan daervan acte gemaect ende geresolveert worden opter tijt ende plaetsse van de vergaderinge."¹⁴² Tegen het einde van dit jaar komt er een "forme" uit de koker van Utrecht "waerop de synodale vergaderinge soude dienen". De Staten vragen de daar verschenen predikanten of zij over deze zaak gemachtigd zijn. De predikanten willen zich op deze "forme" beraden. Zij stellen 1 dec. 1605 een wijziging voor, "omme de suyvere leeringe in de Nederlantsche Gereformeerde kercken te conserveren...", zo dit niet kan, dan schikken zij zich in de akte van de Staten-Generaal.¹⁴³

Niet aflatend is de ijver van de broeders predikanten in deze zaak. Op 1 mrt. 1606 manen zij de Staten-Generaal nu de akte te geven van resolutie inzake de te houden synode. Helaas kwam het ongelegen, de Staten waren met andere zaken bezig. Op 8 maart maakte Aerssens een ontwerp, dit werd op 15 maart 1606 gelezen en vastgesteld. De Staten zouden voor de convocatie uit elk gewest een, twee of meer "vredelievende ende gequalificeerde" predikanten aanschrijven om de gravamina van hun kerken - in de provincie waar zij dienden -over te brengen.¹⁴⁴ Zou het er dan nu toch spoedig van komen? De P.S. van Haarlem, mei 1606, geeft een duidelijk beeld van de invloed van de Staten m.b.t. de nationale synode. De Heren Staten blijken alleen bereid een G.S. toe te staan op bepaalde condities. De kerk had liever een algemene toestemming ontvangen, zoals voorheen gebruikelijk was. De Staten geven toestemming op voorwaarde van revisie van de Confessie. De nadere uitleg van deze conditie acht de kerk acceptabel: "te weten dat hare Ed. meijninge geensins en is, dat deselve revisie soude geschieden om daerdoor eenige nieuwicheyt ofte veranderinge in de suijscheit der leere, so die in de Gereformeerde kercken deser Vereenichder Landen wort geleert ende in de Confessie voornoemt mitsgaders den christelycken Catechismo is begrepen, soude geschieden..."¹⁴⁵ Zo wordt deze synode geaccepteerd "onder deselve conditie van revisie". Een vooroverleg met de Heren Staten, mag niet tot nadeel van de zuiverheid van de leer strekken en evenmin de welstand of orde aantasten. De classes of synoden moeten zelf kunnen afvaardigen. Samenvattend geeft het slot van dit artikel uit de acta het volgende: "Wat aengaet dat het synodus sal beroepen werden in den name ende autoriteijt der Ed. Mo. heeren Staten als hooghe overheyte deser landen ende voedsterheeren der kercke, is dese vergaderinge tevreden, dat sulcx sal geschieden, betrouwende nochtans hare E. Mo., dat de kercken daerin na hare qualiteijt sullen worden gerespecteert ende erkent. Ende oversulcx dat de nominatie der personen, die op den sijnodum van wegen der kercken sullen verschijnen, staen sal by den classen ende synoden respectie."¹⁴⁶

---

¹⁴¹ R.V. I, p. 367/368 art. 2.

¹⁴² *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, dertiende deel 1604-1606, 's-Gravenhage 1957, p. 487/488.

¹⁴³ *O.c.*, p. 488 zie ook noot 1 aldaar.

¹⁴⁴ *O.c.*, p. 796/797, waar tevens verwezen wordt naar Wtenbogaert, *Kerkelijke Historie*, p. 329 inzake de akte door Aerssens opgesteld in dezen.

¹⁴⁵ R.V. I, p. 390.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

Uit de *Resolutiën* weten wij dat de predikanten op 29 aug. 1606 gevraagd hebben aan de Staten-Generaal om de predikanten aan te schrijven "totte preparatie van de voers. vergaderinge".¹⁴⁷ Op 21 feb. 1607 komt een gecombineerde delegatie van predikanten van Noord- en Zuid-Holland naar de Staten-Generaal. Men verzoekt dringend uitvoering van de ter hand gestelde akte zonder langer uitstel. Het antwoord is weer schitterend, maar niet bevredigend: "dat d'heeren Staten niet lievers en souden doen als dese sake bij der hant nemen...hadden zij daerinne doir verscheyden ousrentien ende het affwesen van eenige gedeputeerde van de provinciën niet verhindert geweest..."¹⁴⁸

De commissie is inderdaad samengeroepen en samengekomen en heeft op 1 juni 1607 haar schriftelijk advies uitgebracht aan de Heren Staten-Generaal.¹⁴⁹

Voor de onderhavige problematiek levert ook de P.S. van Amsterdam, juni 1607, veel materiaal. Het rapport van Wallenius over zijn bezoek aan de Groningse P.S. bevat een opvallende passage m.b.t. een nationale synode. De Groningers geven te kennen "dat sy geensins conden toestemmen off goetvinden, dat de Catechismus ende Nederlantsche Belydenisse des geloofs souden oversien ende verandert worden, aengesien dat sy haer int aennemen tot den dienst met eede tot het onderhouden derselver hadden verbonden..."¹⁵⁰

Er blijkt reeds in mei 1607 te 's-Gravenhage vooroverleg te zijn geweest tussen de Staten en afgevaardigden van de kerken.¹⁵¹ Hier zijn allerlei regelingen van praktische en organisatorische aard aan de orde gekomen. De vertegenwoordigers van de kerken hebben hier met elkaar een lijn uitgezet. Opnieuw is daar de clause van de revisie der Confessie en Catechismus ter sprake gekomen. De clause van de Heren Staten stuit bij de kerken nog al op bezwaren: "dewyle sy deselve voor schriftmatich houden".¹⁵² Men heeft de Heren Staten gevraagd deze clause "uyt te laten off dat in de plaetse van deselve andere min quetselycke woorden te stellen..."¹⁵³ De synode moet niet, maar mag, zo dat nodig zal blijken, de Confessie overlezen. Wie bezwaren heeft zal die in mogen brengen. De kerken hebben de Heren Staten gevraagd om een G.S. zomer 1608 te Utrecht. Uit alles blijkt, dat de provinciale synode meent dat die nationale synode er in 1608 ook komen zal.¹⁵⁴

Aan Plancius en Helmichius zou het niet hebben gelegen. Zij compareerden op 13 mei 1608 alweer in de Staten-Generaal. Reeds negentien jaren pogen de kerken consent te krijgen voor een

---

¹⁴⁷ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, dertiende deel 1604-1606, 's-Gravenhage 1957, p. 797. De Staten willen eerst horen wat alle P.S.-vergaderingen ervan vinden, daarna zullen verdere stappen worden genomen. Ook op 5 dec. zijn twee broeders, Plancius en Helmichius, naar de Staten-Generaal gegaan om deze zaak te bepleiten.(*o.c.*, p. 797 noot 4).

¹⁴⁸ *Resolutiën der Staten Generaal van 1579 tot 1609*, veertiende deel 1607-1609, 's-Gravenhage 1970, p. 300. In mei 1607 wil Zeeland alsnog uitstel en dat deze zaak wordt teruggedraaid. Dit acht de rest van de vergadering onjuist. Dit zou "miscontentement, argernisse ende opsprake in de provinciën..." geven.(*o.c.*, p. 301). Men verwacht dat ook Zeeland mankracht zendt voor de preparatie-commissie.

¹⁴⁹ *O.c.*, p. 302 noot 2 vinden wij de namen van de predikanten en professoren. Voor het merendeel mannen met klinkende namen in die tijd. Op 1 aug. 1607 gaan Plancius en enige anderen nogmaals naar de Staten-Generaal om aan te dringen op vaststelling van een datum, dan kunnen de kerken zich voorbereiden. De Staten zijn met andere zaken te druk.

¹⁵⁰ *R.V. I*, p. 398 art. 2.

¹⁵¹ *R.V. I*, p. 411-414 art. 11.

¹⁵² *R.V. I*, p. 413.

¹⁵³ *Ibidem*.

¹⁵⁴ Vgl. *R.V. I*, p. 421 art. 35.

ationale synode. Diverse malen is dit consent reeds toegezegd. Nu vragen de broeders de Staten-Generaal "ordre te geven, dat zij het effect daarvan genietende, hun tijd ende plaats soude worden genomineert ende geassigneert..."¹⁵⁵ Het antwoord van de Heren Staten blinkt niet uit in originaliteit: te druk! Ze weten het allemaal wat de predikanten aan de orde stellen, maar zeggen "datter tzedert sooveele gewichtige lantssaken te verhandelen voorgevallen zijn, die verhindert hebben, gelijk deselve alsoch doen, dat men het geaccordeerde ende wes voerder tot voirderinge van de sake voorgenomen was, niet en heeft kunnen geëffectueren, gelijk anderssints ontwijffelijcke soude hebben geschiet..."¹⁵⁶ De Heren Staten-Generaal zeggen toe deze zaak z.s.m. 'bij der hant' te zullen nemen. De rust van de kerken en het voorkomen van scheuring is hun lief.

Op de P.S. van Hoorn, okt. 1608, is spanning merkbaar tussen de rapporten van dr. Arminius en Joh. Wtenbogaert enerzijds en de di. W. Helmichius en H. Gerardus anderzijds m.b.t. "de praeparatoire handeling des generalen synodi".¹⁵⁷ De verschillen verhinderen de voortgang van het proces. Bovendien zijn de Staten bezet met 's lands zaken. Toch dienen de Staten goede nota te nemen van de redenen van weerszijden, die geleid hebben tot verschillende adviezen. Het zal nog tien jaar duren voordat er daadwerkelijk een nationale synode gehouden kan worden.

In de Zuid-Hollandse P.S. heeft men zich ook vele malen gebogen over deze kwestie. Hier valt reeds de P.S. van Dordrecht, febr. 1578, te noemen. Men is daar bijeen "om te handelen van de beroepinge eenes nationalen synodi..."¹⁵⁸ Men besluit eerst zijne excellentie op de hoogte te stellen door Casp. Heidanus. De Staten van Holland en Zeeland weten er al van, bovendien raakt het ook de andere Provincies. Tevens spreekt men over plaats en tijd. Bovendien treft men regelingen m.b.t. de uitnodigingen binnen en buiten 's lands grenzen.¹⁵⁹

In Rotterdam, apr. 1581, wordt melding gemaakt van een generale synode die nog niet kan worden uitgeschreven, omdat de Staten niet vergaderden. Toch meende men dat zijne excellentie en de Heren Staten tegen zo'n synode geen bezwaar hadden. Opnieuw zal men een verzoek indienen bij de excellentie en de Staten.¹⁶⁰

De acta van Rotterdam, juni 1586, maken melding van de aanstaande nationale synode in Den Haag vanaf 20 juni 1586. Er is op de P.S. een brief van prins Maurits en de Provinciale Raden van Holland, dat de graaf van Leicester "geordonneert hadde teghen den 20en Junij in sGravenhaghe den kerckendienaren van dese Nederlandtsche gheunieerde provintien te houden eenen generalen synode..."¹⁶¹ Op zijn beurt had de graaf van Leicester opdracht daartoe van de Engelse vorstin "dat hare Majesteyt van Enghelandt syn Excellentie sonderlyck belast hadde opsichte ende sorghe te nemen over de christelycke religie, ruste ende eendracht van den kercken

---

¹⁵⁵ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1579 tot 1609*, veertiende deel 1607-1609, 's-Gravenhage 1970, p. 596/597. Dit gedeelte maakt ook melding van het "different, dat er is tusschen eenige kerckendienaren, nairder gemencionneert in het geschrifte ofte antwoirdt..."

¹⁵⁶ *O.c.*, p. 597.

¹⁵⁷ *R.V. I*, p. 428.

¹⁵⁸ *R.V. II*, p. 170.

¹⁵⁹ *R.V. II*, p. 171/172.

¹⁶⁰ *R.V. II*, p. 192.

¹⁶¹ *R.V. II*, p. 265.

ende ghemynten, overmidts de welvaert van dese landen soo grootelycx daeraen ghelegen was."¹⁶² Opvallend dat men in de afvaardiging raadsheer Casembroot graag plaats ziet nemen.¹⁶³

Met de P.S. van Rotterdam, aug. 1594, begint in Zuid-Holland een lange reeks van verzoeken aan de Staten om een G.S. te mogen houden.¹⁶⁴

De P.S. van Dordrecht, sept. 1598, geeft ook een motivatie van de noodzaak van een nationale synode: "als dat men daghelycx siet verscheyden particuliere kercken haer van de ghemeene kercken affscheuren, in verscheyden provintien nieuwe kerckenordeninghen op haer eygen handt inghevoert..."¹⁶⁵ Bijzonder in de veroverde provincies is de toestand van de kerk beklaagenswaardig. Hier moet in het algemeen in voorzien worden, anders lijdt de kerk grote schade en de Jezuïeten e.a. spinnen er garen bij.¹⁶⁶

De P.S. van Gouda, aug. 1601, krijgt te horen, dat de zaak opnieuw bij de Staten is aangediend. Zij hebben echter nog niet het verzoek van de kerken besproken vanwege "den teghenwoordighen stant der oirloghe..."¹⁶⁷ De Staten achten het verzoek billijk. Er zit echter geen vaart in de behandeling.¹⁶⁸

De P.S. van Gorcum, aug. 1606, buigt zich ook over deze zaak. De Staten-Generaal hebben een akte van consent gegeven, maar met de reeds eerder genoemde clause inzake revisie. De Staten willen geen "novatie ende veranderinge... in saken der religie ofte lere, tot noch toe in den kercken door Goods genade geleert ende staende gehouden..."¹⁶⁹ Men wil de Heren Staten vragen de woorden "revisie der Confessie ende Catechismi... te versoeten ende andere bequame ende minst quetselicke woorden... te stellen."¹⁷⁰ Zo kunnen problemen worden voorkomen, meent de vergadering.

Deze P.S. besluit tot toetsing van de Confessie en Catechismus via classis, P.S. naar een nationale synode. De Universiteit van Leiden zal worden ingeschakeld bij dit onderzoek. Niet allen blijken bereid hun gevoelens inzake Confessie e.d. ronduit te openbaren.¹⁷¹

Op de P.S. van Delft, aug. 1607, blijkt de zaak nog niet rond te zijn, al zijn er reeds voorbereidingen getroffen, inzake tijd, plaats en manier van houden van de nationale synode.¹⁷² Als deze nog langer uitblijft, wil men de Staten van Holland vragen een extra vergadering te mogen houden "tot behoudinge der eenicheyt ende suyerheyte der leere..."¹⁷³ De geruchten over de

¹⁶² *Ibidem*. Vgl. tevens dit werk 2.2.10.

¹⁶³ *R.V. II*, p. 281/282 art. 49.

¹⁶⁴ *R.V. III*, p. 23 art. 9; vgl.: Gorcum, aug. 1594, *R.V. III*, p. 40/41; Delft, aug. 1596, *R.V. III*, p. 66 art. 1; Schoonhoven, sept. 1597, *R.V. III*, p. 79 art. 1.

¹⁶⁵ *R.V. III*, p. 101.

¹⁶⁶ Vgl.: Den Haag, aug. 1599, *R.V. III*, p. 125 art. 1; Leiden, aug. 1600, *R.V. III*, p. 140 art. 1 (Gelderland en Overijssel steunen het Zuid-Hollandse verzoek om een nationale synode).

¹⁶⁷ *R.V. III*, p. 159 art. 1.

¹⁶⁸ Vgl.: Schiedam, aug. 1602, *R.V. III*, p. 183 art. 1; Den Briel, aug. 1603, *R.V. III*, p. 199 art. 1; Woerden, aug. 1604, *R.V. III*, p. 212 art. 1: maakt melding van het dwarsliggen van de Staten van Utrecht in deze materie; de druk op de Staten-Generaal dient te worden opgevoerd, eventueel met behulp van niet-predikanten; vgl. Rotterdam, 1605, *R.V. III*, p. 230 art. 1 ook daar blijkt Utrecht problemen te geven. De Staten van Utrecht worden onder druk gezet, naar het schijnt met succes. Helaas zijn de Generale Staten niet in voltallige vergadering bijeen en moet de zaak opnieuw wachten.

¹⁶⁹ *R.V. III*, p. 243 art. 2.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ *R.V. III*, p. 254/255 art. 41; vgl. ook *R.V. III*, p. 262 art. 4 en *R.V. III*, p. 280/281 art. 3.

¹⁷² *R.V. III*, p. 260/261 art. 2.

¹⁷³ *R.V. III*, p. 261 art. 3.

kerkelijke onenigheid berokkenen veel schade in binnen- en buitenland. Men wil "een vriendelycke ende broederlycke conferentie over alle die stucken der leere, waervan swaericheyt soude mogen gemaect werden..."¹⁷⁴ Dan wordt in ronde woorden de staat van het verschil duidelijk, en zo kan men zich vervolgens bezinnen op maatregelen.

Dordrecht, okt. 1608, maakt melding van verschillende adviezen die in 1607 aan de Heren Staten zijn uitgebracht. Dr. Arminius en Joh. Wtenbogaert hebben anders geadviseerd dan de anderen. Nu is het aan de classes en synode hierin te spreken. Men moet dan wel kunnen beschikken over de stukken hieromtrent.¹⁷⁵

Het rapport van de gedeputeerden op de P.S. van Delft, okt. 1618, bevat materiaal rond de pogingen de Heren Staten te bewegen tot bijeenroepen van een nationale synode.¹⁷⁶ Het is een jarenlange weg geworden. Eindelijk vindt op 15 juni 1618 de uitschrijving van een nationale synode door de Staten-Generaal toch plaats. Deze Synode zal worden gehouden vanaf november 1618 binnen Dordrecht. Eindelijk hebben ook Holland en Utrecht ingestemd met deze zaak.

Uit bronnen als de *Resolutiën der Staten-Generaal* weten wij hoeveel energie de broeders predikanten steeds in deze zaak hebben gestoken, ook toen er geen P.S.-vergaderingen meer mochten worden gehouden. Op 20 april 1611 bereikte de Staten-Generaal een mondeling en schriftelijk verzoek om tijd en plaats vast te stellen. Er werd geen besluit genomen, gezien de afwezigheid van vele provincies. Op 27 sept. 1612 verschenen uit zes gewesten predikanten. Ds. Fontanus hield een propositie en legde daarna een remonstrantie over. Nu hebben de kerken al in 26 jaar geen synode gehad! Er zijn leergeschillen gerezen en conflicten over de kerkregering. Er heerst verwarring, ergernis en verbittering, hetgeen op den duur op scheuring uit zal lopen. In Hand. 15 geeft de Heilige Geest het beste middel, dat "bestaat in het houden van een Christelijke synode".¹⁷⁷ De verwijzing naar keizer Constantijn en Theodosius treffen wij regelmatig aan in de praktische en theoretische argumentatie. Deze keizers gebruikten ook synoden om kerkelijke twisten af te doen. De staat heeft immers zelf ook vergaderingen. Voor deze kerkelijke problemen baten geen andere middelen, derhalve is er al 23 jaar lang om gevraagd. Er wordt vervolgens opnieuw melding gemaakt van de akte van consent d.d. 15 mrt. 1606, de beloften in 1608. Op 20 apr. 1611 was er eveneens een verzoek gedaan om een resolutie van de Staten-Generaal.

Nu komt er opnieuw een dringend verzoek "om als de door Jezus Christus aangestelde voedsterheren van de kerk in de bijeenroeping te bewilligen, en de synode in alle provincies uit te schrijven."¹⁷⁸ De resolutie wordt uitgesteld tot de volgende morgen. De Hollandse gedeputeerden verklaren niet gelast te zijn om dit verzoek "goed te keuren, noch om het af te slaan". Er zal nader overleg moeten volgen met de committenten.

De Friese gedeputeerden achtten, dat de Staten-Generaal duidelijker moeten spreken van de gedane beloften, die van kracht blijven. Zij vragen onderzoek van de vroegere stukken. De vergadering wil deze weg niet op, waarop de Friese gedeputeerden vervolgens protest aantekenen bij dit antwoord van de Staten-Generaal.¹⁷⁹

---

¹⁷⁴ *Ibidem.*

¹⁷⁵ *R.V. III*, p. 278/279; vgl. Hoorn, okt. 1608, *R.V. I*, p. 428.

¹⁷⁶ *R.V. III*, p. 296 e.v.v.

¹⁷⁷ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1610-1670*, eerste deel 1610-1612, 's-Gravenhage 1971, p. 740.

¹⁷⁸ *Ibidem.*

¹⁷⁹ *O.c.*, p. 740-743. Vgl. voor deze zaak ook *o.c.*, p. 337 sub. 293, waar de Gelderse gedeputeerden aandringen op orde inzake de meningsverschillen tussen de predikanten; dit vinden ook de andere provincies.

Pas in 1617 en 1618 zal de politieke druk op Holland en Utrecht door de andere provincies zo groot worden, dat er metterdaad een nationale synode gehouden wordt.¹⁸⁰

Op 12 okt. 1617 is een ontwerp voor de beschrijving en het houden van een nationale synode ter tafel bij de Staten-Generaal.¹⁸¹

Ook over de vergaderplaats moest men het eens zien te worden.¹⁸² Uiteindelijk is de zozeer omstreden synode te Dordrecht bijeengekomen in 1618/19 en is er o.a. een oordeel uitgesproken over de leerverschillen tussen de remonstranten en de contraremonstranten.

5.9 Senatus ecclesiasticus, een novum

Op de P.S. van Rotterdam, juni 1586, komt deze zaak ter vergadering binnen het kader van meer autoriteit en orde in de kerk. Het zou door de gedeputeerden moeten worden besproken met die van andere provincies om in de G.S. hierover te beslissen. "Ten tweeden dat eenen senatus ecclesiasticus vercoren werde, indien het sal goet bevonden worden, bestaende wt polytisque ende kerckelycke, doch doende professie van de Ghereformeerde religie, personen. Ende indien het syn Excellentie believe sal een ghequalificeerde persoon daerby te voeghen, dat sulcx geschiede. Ende dat desen kerckenraet sal moghen handelen met alle voorvallende saecken der kercke over den dienaren ende andersins om de saecken te verhooren, neder te legghen, te decideren ende bestraffen, ende indien sulcx niet en helpt, die schuldighe te suspenderen ende preparatie te maecken de saecke te brenghen tot den naestvolghenden synode, alsoo dat dese personen ghenomen worden ende vercoren syn by den synode dobbelghetal, daerwt de hooghe

---

¹⁸⁰ Over de achtergronden van deze almeer opgevoerde politieke druk kunnen wij uitstekend terecht bij *Resolutiën der Staten-Generaal 1610-1670*, derde deel 1617-1618, 's-Gravenhage 1975, zie index bijz. p. 652 sub Synode, Nationale, discussie en uitschrijving. In mei 1617 brengen de Geldersen deze zaak opnieuw op de tafel. (*o.c.*, p.122) Op 15 juni 1617, als Zeeland presideert, brengt die provincie eveneens de bal verder aan het rollen via buitengewone gedeputeerden om vooral Holland te doen toestemmen in het houden van een nationale synode. Gelderland, Zeeland, Friesland en Groningen hebben reeds eerder hierop aangedrongen. Holland geeft voor de eenheid van de Unie te willen bewaren en toch evenzeer te moeten rekenen met de hoge overheid van de provincie Holland en de magistraten van de steden. Utrecht acht het houden van zo'n synode onnodig, men heeft zelf op de P.S. de zaken geregeld. Het zou te ver voeren de hele touwtrekkerij te tekenen. Holland beroept zich voor eigen zeggenschap in de religie op de Unie van Utrecht en wil steun voor het eigen beleid in dezen en verdediging van het eigen gezag in Holland (*o.c.*, o.a. p. 221, p. 222, p. 224, p. 264 en p. 286/287).

In Holland zijn ook steden die dit provinciale beleid niet steunen. Hier moeten genoemd worden: Dordrecht, Amsterdam, Schiedam, Enkhuizen, Edam en Purmerend. Meer dan eens komen zij in de Staten-Generaal met een eigen standpunt, wat Holland met een beroep op meerderheid van stemmen in de Staten van Holland probeert te ontkrachten (zie o.a. *o.c.*, p. 224, p. 264 en p. 438).

¹⁸¹ *O.c.*, p. 236/237; Holland en Utrecht achten deze zaak onwettig. Op 7 nov. 1617 onder voorzitterschap van Zeeland komt deze beschrijving opnieuw aan de orde. Holland en Utrecht verklaren zich opnieuw tegen, zodat de anderen hierin volgens hen niet verder mogen handelen. (*o.c.*, p. 261). Op 11 nov. 1617 worden allerlei verklaringen afgelegd. Holland, Utrecht en Overijssel blijven afwijzend. Dan wordt uiteindelijk de - enigszins aangevulde - beschrijving toch vastgesteld, zie *o.c.*, p. 264-266, met een beroep op de "difficulterende" provinciën ter wille van de eenheid van het land en de rust van de kerk zich bij de andere gewesten te voegen.

¹⁸² *O.c.*, p. 272-275. Ook dan blijven Holland, Utrecht en Overijssel zich verzetten, zo ook rond de zaak van de gedeputeerden, *o.c.*, p. 276-277. In een later stadium lopen gedeputeerden van Holland, Utrecht en Overijssel zelfs de vergadering uit, *o.c.*, p. 279. Ook op 25 nov. 1617 tekenen zij fel protest aan tegen de gang van zaken. (*Ibidem*). Zij houden het "voer nul ende onwettelijk". De verdediging van Holland ook in latere fase is hoogst belangwekkend, maar kan hier niet verder worden getekend. Een belangrijk Hollands stuk is te vinden in *o.c.*, p. 285-288.

overheydt den halven deel neme. Dat men oock bedencke, waer dat desen kerckenraedt sal resideren, te wat tyde die sal vergaderen ende de oncosten."¹⁸³

Tijdens de bespreking stellen sommigen, dat dit de autoriteit van de classis is. Mogelijk moet er een speciale classis voor worden aangewezen. Dit kiest men liever, "dewyle nieuwicheyt odieux sy etc."¹⁸⁴

Terecht waren de afgevaardigden beducht voor zo'n 'super-kerkenraad'. Zij hebben gekozen voor de toezichhoudende taak van de classes. De verregaande vermenging van kerk en staat in dit voorgestelde orgaan zal velen niet welgevallig zijn geweest.

5.10 'Zuiveringen' onder predikanten

5.10.1 Zuiveringen in Noord-Holland

Aanvankelijk had men in het ressort van Noord-Holland diverse malen gekozen voor een milde oplossing in leerverschillen. Treffend is een passage in de acta van Haarlem, maart 1582: "Is gevraecht ende in deliberatie gestelt, alsoe eenige dienaers wat swaricheyt maecken in de leere van de predestinatie, hoeverre een dienaer hierinne te dragen soude syn. Maer alsoe men noch in specie nyet en weet, hoeverre sulcker onverstandt strect ende sy gedragen souden begeeren te worden, soe en is hieraff nyet gedelibereert noch geresolveert, maer sal men met alle bescheydenheyt met sulcken spreken, die hierinne twyffelmoedich syn, ende daerin na gelegenheyt voirder met denselven handelen."¹⁸⁵ Ook op de P.S. van Hoorn, juni 1590, wordt in de zaak van ds. Andr. Volckersz over zijn afwijkend gevoelen o.a. aangaande de predestinatie mild gehandeld. Na gehoord te zijn, wordt hij vermaand "hem voorzichtig te dragen op den predicstoel als int dagelicxe communicatien, opdat de onverstandigen (dewijle hy suspect gehouden wert) geen oorsake nemen om hem achter den rugge te calumnieren." Ook moet hij duidelijk afstand nemen van anderen die ongezond zijn op dit punt van de leer.¹⁸⁶ In de kwestie Clement Martini en Corn. Meynertsz, op de P.S. van Hoorn 1596, spelen de gecommiteerden van de Heren Staten weer duidelijk een rol om de zaak te beslechten in vrede. De beide broeders verklaren zich te willen conformeren "behoudens dat men henluyden niet al te seer op en dringen het stuck ende leere der predestinatie, daervan sy niet en begeerden soe hooch als enige anderen te gevoelen, denwelcken sy nochtans niet en begeerden te wederstaen."¹⁸⁷ Nader onderzoek geeft aan, dat er een verschillend gevoelen blijft tussen deze beide broeders en de P.S. Toch worden zij geduld. Zij verklaren het gevoelen van de anderen niet te zullen bestraffen. Tevens zullen zij ervoor waken in prediking en gesprek "dat se niet met recht bevonden sullen werden anders dan het warachtige fundament der salicheyt (bestaende in de genadighe toereekeninghe der rechtvaerdicheyt ende heylicheyt Jesu Christi) te vercondighen..."¹⁸⁸

Het conflict remonstranten en contraremonstranten heeft zich door de jaren heen kerkelijk en politiek toegespitst. Zo zijn na Dordrecht 1618/19 de zuiveringen ter hand genomen.

---

¹⁸³ *R.V. II*, p. 282/283 art. 50.

¹⁸⁴ *R.V. II*, p. 283.

¹⁸⁵ *R.V. I*, p. 105.

¹⁸⁶ *R.V. I*, p. 156/157.

¹⁸⁷ *R.V. I*, p. 226 art. 48.

¹⁸⁸ *R.V. I*, p. 227 art. 49.

Hierin hebben de Staten duidelijk positie gekozen, o.a. door de opstelling van een akte die door de remonstrantse predikanten moest worden ondertekend als zij weigerden zich te conformeren aan de leeruitspraken van de generale synode. De Synode van Dordrecht 1618/19 heeft een ondertekeningsformulier opgesteld, waardoor de ondertekenaar duidelijk instemming betuigt met de Drie Formulieren van enigheid. Bovendien verbindt hij zich tot een bepaalde procedure bij een afwijkend gevoelen. Dit ondertekeningsformulier wordt geciteerd in de acta van Edam, aug. 1619.¹⁸⁹

Voor de geciteerde remonstranten waren er in principe op de P.S. twee mogelijkheden: 1e Zij konden onder schuldbelijdenis instemming betuigen met de leer door het ondertekeningsformulier te tekenen. Dit deed Joh. Mart. Florkens, dienaar te Midtwout, op 31 aug. 1619 op bovenvermelde P.S.

2e Zij konden de akte van de Staten tekenen, waarin zij afstand deden van alle kerkelijke bediening. Dit deden Joh. Arn. Rodingenus, Petr. Aemilius, Chr. Masurelius, Jan Dibbitsen en Nic. Bodecherus op diverse data in 1619 op de P.S. van Edam.

In de praktijk bleken er predikanten te zijn die noch de 1e noch de 2e mogelijkheid verkozen. Zij weigerden dan ook iets te tekenen op de P.S. Sommigen verklaarden zich alleen te willen verantwoordwoorden voor de Heren Staten.

Het is binnen het kader van dit onderzoek niet mogelijk alle procedures in detail te volgen, toch willen wij enkele lijnen schetsen, daar ook in deze zaak het overheidsingrijpen duidelijk zichtbaar wordt.¹⁹⁰

De bewuste akte van de Staten laten wij hier volgen:

"Ick ondersch. belove ende verclare mitsdesen in goeder conscientie ende oprechtelyck, dat ick mij van nu af ende voortaan zal onthouden van alle kerckelycke diensten ende bedienyngen ende wat daerof dependeren mach, int heymelyck oft int openbaer, directelyck oft indirectelyck, zowel in als buyten de steden, dorpen ende plaetsen van de Geunieerde Provintien ende het resort van dien, maer dat ick my burgerlyck in alle modestie ende stilheijt als een particulier ingeseten zal comportereren ende draghen ende my na de bevelen van de overheyt zal reguleren ende dezelve gehoorsamen. In oorconde der waerheyt is dese by my onderteekent op den etc."¹⁹¹

In korte trekken zullen wij zien wat er op de P.S. van Edam zich voltrokken heeft rond de remonstrantse predikanten. In Noord-Holland heeft ds. Joh. Mart. Florkens van Midwout op de P.S. zich gezuiverd van de remonstrantse smetten en het ondertekeningsformulier getekend, zij het dat hij zich wel afvroeg of hij dit nu doen moest als remonstrant of als contraremonstrant? "Doch evenwel onderwierp hy hem in alles het oordeel deser vergaderynge."¹⁹² Als contraremonstrant

---

¹⁸⁹ R.V. II, p. 73/74.

¹⁹⁰ Vgl. echter H. Schokking, *Leertucht*, p. 299 noot 4 "Een afzonderlijke beschrijving van de verschillende procedures in 1619 zou òf oppervlakkig en niets betekenend òf breedvoerig en dan een boekdeel op zich zelf worden..." Schokking geeft een zeer summie samenvatting van het geheel der procedures. Meer dan 200 dienaren verloren hun ambt, van wie ca. 80 een politiek banvonnis kregen. Bijna 70 dienaren tekenden de acte van stilstand. Waarbij Schokking aantekent: "Dit was insgelijks een politiek stuk..."

Elders in zijn werk, p. 261, stelt Schokking, dat er uit de stukken "wel eenig onderscheid blijkt in de toon, waarop de Remonstranten in de verschillende provinciën werden aangesproken." Hij acht, dat Zuid-Holland wel de kortste metten heeft gemaakt. De zaak is beslist op de Nationale Synode, het is nu zonder omhaal van woorden: wel of niet zich verenigen met de Canones. Van dulden van een ander gevoelen kon nu niet langer sprake zijn.

¹⁹¹ R.V. II, p. 75.

¹⁹² R.V. II, p. 78 art. 11.

kon hij toch tegelijk met de andere broeders tekenen? Achttē men, dat hij tekende als remonstrant, dan was hij veroordeeld, eer hij was verhoord. Hierover merkt Schokking reeds op, dat het een "scherpzinnig gestelde vraag" was.¹⁹³ De P.S. acht het wel wenselijk dat ds. Florkens zo spoedig mogelijk wordt verplaatst naar elders. Bovendien moet hij een verklaring afleggen van zijn misdragen in dezen, daarin wordt melding gemaakt van "verdurvenheyt der tyden, jonckheyt van jaren ende gebreck van genoegsame ervarentheyt...", die ertoe hebben geleid, dat hij zich teveel heeft ingelaten met "de Remonstrantsche dolyngen". Hij verklaart voorts, dat deze "mishandelynge" hem van harte leed is en bidt God om Zijn genadige vergeving. Ook wordt er een bekendmaking opgesteld voor de gemeente van Midwout, dat ds. Florkens de Canones heeft ondertekend en daarmee heeft verklaard "met de Gereformeerde kercken hier te lande eens van gevoelen te zyn ende belooft hem voortaan int leeren daernaē te sullen gedraghen..."¹⁹⁴

Hierboven zijn reeds de namen genoemd van predikanten die op deze P.S. de akte van stilstand hebben getekend.

Ds. Joh. Wallesius hebben wij reeds eerder ontmoet.¹⁹⁵ In Edam is het eerst niet volkomen duidelijk hoe hij staat tegenover de Canones. Hij wil ze "in hare waerde" laten "alzo dat hy dezelve niet roeckeloos konde verwerpen..., nochte oock niet roeckeloos conde onderteyckenen, dewyle hy se niet genoegsaem hadde overwogen..."¹⁹⁶ Door deze onduidelijkheid, alsmede door het feit dat hij bleek te spreken "met een beroert gemoet" en dan zus en dan weer zo, krijgt hij enige dagen bedenktijd. De P.S. heeft echt een eerlijke kans willen geven. Later overhandigt Wallesius een redelijk lang geschrift met protesten en beschuldigingen, hij acht zich geen recht gedaan. Uit dit geschrift concludeert de vergadering te doen te hebben met "een van die hertneckige ende roepers, waertegen nae ordre des synodi nationalis met dadelycke afsettynge van hare kerckelycke diensten soude geprocedeert werden..."¹⁹⁷ Zo wordt hij dan ook gedeporteerd van zijn dienst. De akte van stilstand weigert Wallesius te tekenen, zeggende; "Alsoo ick verstaē, dat dit is een polytike sake, dewelcke staet ter dispositie van de heeren Staten, sal ick verschynen voor dezelve, soo ick ontboden werde om hare E. Mo. contentement te gheven; ende begeerende, dat dese zyne woorden geregistreert ende dese syne resolutie in den Hage overgeschreven zoude werden."¹⁹⁸ Later, sept. 1623, heeft deze Wallesius een verzoek bij de Staten ingediend om als notaris te mogen optreden.¹⁹⁹

Ds. Herm. Montanus, geschorst predikant van Loenen, blijft eveneens bij zijn remonstrants gevoelen. Hij verklaart dit "rondelyck". Ook hij wordt vervolgens door de vergadering gedeporteerd van zijn dienst. De akte van stilstand wil hij niet zomaar tekenen, eerst wil hij met vrienden overleggen, "waerop hem te kennen gegeven is, zoo hy hem beswaert vindt alhier te teekenen, dat het hem zoude mogen vrystaen na den Haghe te gaen ende hem aen de heeren Staten te adresseren."²⁰⁰

---

¹⁹³ H. Schokking, *Leertucht*, p. 279, zie voor verdere bespreking ook p. 280, waar Schokking aantekent dat dit ondertekenen volgens de P.S. diende om "wech te nemen de suspitien, die hy...gegeven hadde."

¹⁹⁴ *R.V. II*, p. 80.

¹⁹⁵ Vgl. 4.5.2 Plaatselijke problemen, de behandeling van zijn verzoek op de P.S. van Enkhuizen, okt. 1618.

¹⁹⁶ *R.V. II*, p. 81.

¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁹⁹ *Part. Notulen Verg. Staten van Holland. 1620-1640...*, dl II sept. 1623 - mei 1625, p. 11; p. 14/15.

²⁰⁰ *R.V. II*, p. 83 art. 17.

Heel uitgebreid komt ook de zaak van ds. Is. Welsingius aan de orde, geschorst predikant van Hoorn.²⁰¹ Hij verklaart bereid te zijn het ondertekeningsformulier te onderschrijven "by sooverre hy soude moghen onderteeckenen behoudens dat hy blyven mochte by tgevoelen D. Bullingeri..."²⁰² Voorts vraagt hij tijd voor beraad. Hij moet tekenen "simpelyck ende niet met soodanige exceptie..." De P.S. acht, dat Welsingius zich ten onrechte op Bullinger beroept, want Bullinger strijdt niet tegen de Canones, maar deelt het gevoelen van Zanchius. Later verklaart Welsingius bereid te zijn zich te conformeren aan de Canones, maar hij weigert te erkennen ooit iets geleerd te hebben dat strijdt met de Canones. Bovendien is hij volgens hem door de deputaten van de P.S. te Hoorn (1618) onheus bejegend. De vergadering meent dat hij in dezen geen juist beeld geeft van zijn verleden en evenmin van zijn behandeling. Toch weigert Welsingius gebrandmerkt te zijn, dan eet hij liever droog brood en drinkt hij liever "gul water" met zijn vrouw en kinderen, dan dat hij zou bekennen. Opnieuw beroept hij zich op Bullinger, Sibr. Lubbertus en Poliander. Het blijft een warwinkel voor de P.S. Hij krijgt tijd voor beraad tot namiddags. Hij verklaart dan te blijven bij zijn eerdere antwoorden, tevens wenst hij "dat dezelve geregistreert ende den heeren Staten ende zyne Princelycke Excellentie bekendt gemaect werden, namelyck dat hy geresolveert was de Canones te onderteeckenen zonder eenige verdere verclarynge..."²⁰³ Hij is tevens bereid zich te onderwerpen aan een onderzoek door de Leidse professoren. In deze P.S.-vergadering ziet hij zijn tegenpartij. Ondanks vele debatten wil Welsingius niet ronduit erkennen, "dat hy voordesen in dolyngen gesteken hadde ende dezelve nu vallen liet."²⁰⁴ Ook blijft hij de gecommiteerden van Hoorn 1618 beschuldigen zonder te willen luisteren naar hun verweer en hun lezing van zijn zaken. Opnieuw vraagt hij beraad tot de volgende morgen. Dan overhandigt hij een schriftelijk antwoord, waarin hij zijn eerder ingenomen standpunt samenvat. Als men geen genoeg neemt met zijn ondertekening zondermeer, dan verklaart Welsingius: "zoo zal ick genootsaect zyn tzelve te vertoonen de H. Mog. heeren Staten ende zyne Princelycke Excellentie ende tot dezelve te appelleren..."²⁰⁵ Met dit laatste dreigement meent hij sterk te staan, immers de overheid zal van hem niet meer dan alleen ondertekening vragen "al waert schoon dat ick te vooren een volcomen Remonstrant geweest ware, gelyck neen."²⁰⁶ Als antwoord wordt hij door de P.S. nu daadwerkelijk gedeporteerd van zijn dienst "alzo de meenyng des synodi nationalis ende de goede intentie der heeren Staten is, de Canones niet met eenige exceptie ofte reserve maer simpelyck te moeten onderteckenen."²⁰⁷ Welsingius kan dit vonnis niet billijken en verzoekt om rapport te doen aan de Heren Staten en zijne prinselijke excellentie. Daar heeft de vergadering geen moeite mee. De procedure tegen

---

²⁰¹ Ook deze hebben wij eerder ontmoet, zie 4.5.2 Plaatselijke problemen, inzake de P.S. van Enkhuizen, okt. 1618. Zijn zaak is ook aan de orde gekomen op de Nationale Synode 1618/19 in de 176e en 177e sessie op maandag 27 mei 1619. Zie: *Post-Acta ofte Nae-handelingen...*, Zutphen 1663, p. 23/24. Daar is deze kwestie na overleg ter verdere afhandeling aan de P.S. van Noord-Holland overgedragen, onder vermaning "dat se met de geene die bereyt zijn de Formulieren der eenigheydt/ en verklaringe des Synodi te onderschrijven/ ende met onse Kercke vrede en eenigheydt te houden/ op het aldersachtste sal handelen/ soo veel de waerheyte/ ende stichtinge sal kunnen lijden."(o.c., p. 24). Welsingius geeft te kennen een ander oordeel te hebben verwacht, maar zich toch te willen onderwerpen "en dat alles oprechtelick nakomen/ 'twelck hy ten besten van de Kercke met een goede conscientie konde doen."(*ibidem*).

²⁰² *R.V. II*, p. 84.

²⁰³ *R.V. II*, p. 85.

²⁰⁴ *R.V. II*, p. 86.

²⁰⁵ *R.V. II*, p. 87.

²⁰⁶ *Ibidem*.

²⁰⁷ *Ibidem*.

hem was billijk en zijn gevoelen over Bullinger onterecht. Op het voorlezen van de akte van stilstand, verklaart Welsingius wel bereid te zijn "om de heeren Staten contentement te geven". Maar hij wil aan hen nog een verzoek doen en vraagt dan ook of de ondertekening "mochte vuytgesteld werden, totdat hy hem aen hare Hoogmogentheden zoude hebben geadresseert."²⁰⁸

Voor de gedepoteerde remonstrantse predikanten is een akte opgesteld waarin naast de besluiten van de generale synode ook melding wordt gemaakt van "de Ho. Mo. heeren Staten Generael". De laatsten hebben verklaard "dat geen andere leere aengaende de voorsch. leerpointen in de kercken deser landen sal werden geleert ofte gedreven, als dewelcke den voornoemden oordeele conform is..."²⁰⁹ Deze leer behoort door alle betrokkenen te worden voorgestaan. De Staten eisen dat allen "haer int exerceren van hare diensten ende bedienyngen getrouwelyck ende oprechtelijck in alles hiernae ... reguleren ende ... gedragen."²¹⁰

5.10.2 Zuiveringen in Zuid-Holland

Ook in dit ressort heeft de kerk reeds vroeg te maken gekregen met leerverschillen van diverse predikanten, plaatselijke kerken en de Universiteit van Leiden. De echte zuivering komt ook in Zuid-Holland pas na Dordrecht 1618/19 op gang en dan op een grotere schaal dan in Noord-Holland. In de weergave hiervan zullen wij ons sterk moeten beperken.

Bijzonder de P.S. van Leiden, juli 1619, heeft in dezen veel werk verzet. Ook hier worden de remonstrantse predikanten geciteerd. Men meent, dat deze zaak beter door de P.S. dan door de classis kan worden afgehandeld. De geciteerden worden opgeroepen door een missive met daarbij de Canones, dan kunnen zij gefundeerd antwoorden.²¹¹

Ook op deze P.S. zijn er stukken van de Staten binnengekomen, waarin voorgeschreven wordt, hoe te handelen met remonstrantse predikanten. Zij dienen de akte van stilstand te tekenen. Voor hen die weigeren te tekenen wacht verbanning "uijt de Verenichde Nederlanden ende het soverijn resort...", zulks op last van de Heren Staten-Generaal.²¹² Voorts treffen wij in de acta de reeds eerder aangehaalde akte van stilstand aan. Op deze P.S. blijken er vele ex-predikanten niet bereid te zijn om deze akte te tekenen; hun zaken worden vervolgens in de handen van de Heren Staten gelegd.

Enkele opmerkelijke uitspraken willen wij weergeven. Van ds. Arn. Oosterharen, predikant van Nootdorp horen wij: "Wat aengaende de leere, dat Godt enige in de gemene elende zoude laeten, dat dit voor hem al te harde note was te craecken, dat sijne tanden daertoe al te swack waren."²¹³ Wel vraagt hij bij eventuele schorsing om bemiddeling van de P.S. bij de Heren Staten "dat hij eenich tractement soude moghen vercrijgen."²¹⁴ Mede door zijn handelwijze van de laatste tijd "twelck vrij wat veel nae onrust smaecte..." en zijn mededeling bij zijn gevoelen te willen leven en sterven, besluit de vergadering tot zijn afzetting. Gezien zijn hoge ouderdom is men bereid op voorwaarden aan de Heren Staten te verzoeken om enige alimentatie. Ook Oosterharen probeert zich later voor de P.S. nog sterk te maken met het gevoelen van Bullinger. Uiteindelijk tekent hij de akte van stilstand. De vergadering zal proberen financieel iets voor hem te bereiken bij de Heren Staten.

---

²⁰⁸ *R.V. II*, p. 88.

²⁰⁹ *R.V. II*, p. 88 art. 20.

²¹⁰ *Ibidem*.

²¹¹ *R.V. III*, p. 327 art. 1.

²¹² *R.V. III*, p. 335.

²¹³ *R.V. III*, p. 336 art. 16.

²¹⁴ *Ibidem*.

Soms waren er aangrijpende gevallen, zoals van ds. Corn. Martini, predikant van Zwammerdam. Bij nader onderzoek bleef hij het remonstrantse gevoelen aanhangen, omdat het volgens hem conform het Woord van God was. Hij vraagt "dat men hem in de lijeffde zoude draghen, ende soo niet en mochte als een kerckdienaer gheleden worden, dat hij als een privé persooene ende gehoorsaem ondersaet in desen lande soude mogen wonen ende dat men voor hem soude intercederen bij hare E. Mo. om eenich subsidie, alsoo hij de kercke des Heeren twee en dertich jaren in eenen vromen wandel bedient hadde ende nu van de Heere met lammicheijt was besocht."²¹⁵ Opvallend is dan ook wat er volgt: "Vermaent sijnde, dat hij als een emeritus, van synen dienste ontslagen sijnde, tot Swammerdam soude te kercke gaen ende des Heeren avontmael soude ghebruijcken, seijde daerin te willen houden de vrijheijdt van sijne conscientie."²¹⁶ Aanvankelijk heeft hij moeite de akte van stilstand te tekenen; hij vreest dan niet meer te kunnen opkomen voor de remonstranten, terwijl zij beschuldigd worden. De vergadering antwoordt daarop "dat de acte van hare Ho. Mo. geen conscientie en dwonck". Na een dag beraad tekent Corn. Martini alsnog en vraagt om ondersteuning van zijn weduwe na zijn dood. Dit kan de vergadering niet toezeggen, al belooft men zich ervoor in te zullen zetten. Van hem vraagt men zich stil te gedragen en niet uit de kerk weg te blijven. Hij wil daarin zijn vrijheid behouden. De synode constateert dat hij zich uit de dienst heeft teruggetrokken en voorts: "dat hij oock een man was van tsestich jaren, nu oock van den Heere met een specie van beroertheijdt was besocht ende twee en dertich jaren in dienst geweest was ende geen middelen hadde om te leven, heeft goetgevonden hem een particulier acte ende sententie, niet in conformiteijt van de andere gedeporteerde, mede te delen ende voor te houden, ende te arbeijden, dat bij hare E. Mo. hem eenich subsidium vitae uijt speciale gratie zoude mogen toegeleijt worden."²¹⁷ Hier ervaren wij, dat de P.S. toch oog had voor de schrijvende kanten van de procedures tegen predikanten die jaren hadden gediend en nu brodeloos dreigden te worden in hun ziekte en ouderdom. Zoals zovelen²¹⁸ weigert ook ds. N. Geysteranus, van Den Briel, de akte van stilstand te ondertekenen. Zo verklaart hij "dat hij wederomme na den Hage soude mogen vertrecken ende het Ed. Hoff van Hollant van de weijgeringe der subscriptie reeckenschap geven."²¹⁹ Ds. J. Carpentarius, van Middelharnis, blijft bij zijn gevoelen dat hij reeds had toen hij als dienaar werd aangenomen. Dit ontkent de synode niet, maar het antwoord is duidelijk: "Is hem aengeseijt, dat in voorleden tijden men veele dingen hadde moeten over thoof t zien, die men voor dien tijt niet en conde door het ongeluck der tijden verbeteren..."²²⁰ Met leedwezen neemt de synode kennis van zijn volharden in de remonstrantse gevoelens. De tekening van de akte van stilstand roept bij Carpentarius enige vragen op. Hij wenst uitleg op sommige punten. Men verzekert hem dat zijn consciëntie niet gedwongen werd aangaande zijn gevoelen "dat hij oock die vrijheijdt soude hebben, die ander burgers in saecken van religie gegunt wort."²²¹ Carpentarius merkt scherp op dat burgers van andere gezindheid "geoorloft was haer gevoelen voort te planten..." Hij zou moeten zwijgen in dezen, dat is niet eenvoudig. Hij vraagt bedenktijd; hij krijgt nog drie dagen de tijd. De vergadering beseft dat zijn deportement in Middelharnis best

---

²¹⁵ *R.V. III*, p. 343.

²¹⁶ *Ibidem*.

²¹⁷ *Ibidem*.

²¹⁸ Vgl. *R.V. III*, p. 337-341 en andere plaatsen.

²¹⁹ *R.V. III*, p. 344.

²²⁰ *R.V. III*, p. 345.

²²¹ *Ibidem*.

wat los zal maken "door de onstuimicheijt van zommige visschers van die plaetse..."²²² Reeds eerder hebben zij andere predikanten die daar voorgingen met stenen belaagd en mishandeld. Hier is dus duidelijk volksverzet. Voor ordehandhaving op de a.s. zondag wordt een beroep gedaan op de gecommiteerden van de Heren Staten. Later tekent Carpentarius de akte van stilstand.

Ds. Nic. Oosterharen, predikant te Noorden, wil de akte van stilstand niet tekenen. Anders kan hij niets meer doen "tot stijvingh van de vijff artyckelen". Hij is niet van plan zijn talent te begraven. Hij verklaart dat hij bedroefd was, "dat de conscientien hijer te lande soo wyerden gedwonghen..."²²³ Dit laatste is een argument dat in dezen meer is gebruikt, zo o.a. ook door ds. R. Audart, predikant te Cappelle in Schielant. Hij verklaart afscheid te hebben genomen van zijn kerk. Tevens stelt hij: "dat hij om de vrijheijt zijner conscientie te behouden in dese landen was gecomen ende nu om deselve oorsaecke uijt dese lande gesint was te vertrecken..."²²⁴ De gewetensvrijheid is op allerlei wijze aan de orde gesteld in dit conflict.²²⁵

In de afhandeling van deze zaken lieten de commissarissen hun invloed gelden. Duidelijk blijkt dit o.a. in de behandeling van ds. Nic. Tyckmaker, van Geervliet. Hij verklaart bereid te zijn de Canones te tekenen en nooit anders te hebben geleerd. De classis heeft bezwaar tegen zijn vroegere handelingen, hij heeft zich in het verleden laten misbruiken tegen de gezonde leer. De synode acht, dat hij een jaar van zijn dienst gesuspendeerd behoort te worden en bovendien in de synode, op de classis en in de plaatselijke kerk schuld moet belijden. Dan volgt een opvallende zin in de acta:

"Doch door speciale intercessie van de achtbare heeren commissarisen is de sententie ten deele versacht ende suspentie by den sijnodus Nicolai Tyckmaker geremitteert..." Hij moet wel verklaren schorsingswaardig te zijn. Ook zal zijn opstelling t.o.v. de classis moeten veranderen. De volgende dag heeft hij in de synode zijn schuld bekend, met de ondertekening van een formulier dat in niet mis te verstane bewoordingen zijn wandaden schildert.²²⁶

Sommige predikanten blijken reeds geschorst te zijn door de lokale magistraat, zo ds. F. Lansbergius en ds. Chr. Hellerus. Beiden zijn reeds door de Rotterdamse magistraat geschorst voor de diensten in Rotterdam. Toch vraagt de P.S. aan hen nu de akte van de Staten te tekenen daar deze akte van stilstand hun dienst "verbiet in alle plaetsen van de Geunieerde Provincien."²²⁷ Zij worden vervolgens door de P.S. ontslagen uit de dienst, dit zal in Rotterdam vanaf de preekstoel worden meegedeeld. De beide predikanten blijven weigeren de akte te tekenen, zij achten de zaak voldoende geregeld door de magistraat. Als de Heren Staten daarmee niet tevreden waren "hoopten zij aen deselve contentement te geven."²²⁸

Zo blijkt ook ds. P. de Bricquigii door de magistraat van Woerden gedeporteerd te zijn van zijn dienst, dit is gebeurd met advies van de deputaten van de P.S. Zelf acht hij, dat hij vrijwillig de dienst heeft verlaten: mede daarom weigert hij de akte van stilstand te tekenen. De P.S. houdt hem voor gedeporteerd.²²⁹

---

²²² *Ibidem.*

²²³ *R.V. III*, p. 348 art. 25.

²²⁴ *R.V. III*, p. 349 art. 28.

²²⁵ In een hierna volgend intermezzo (5.10.3) gaan wij op deze materie nader in aan de hand van een pamflet uit die tijd.

²²⁶ *R.V. III*, p. 352-354 art. 32.

²²⁷ *R.V. III*, p. 355 art. 35.

²²⁸ *R.V. III*, p. 356.

²²⁹ *R.V. III*, p. 357/358 art. 41.

Tussen de bedrijven door krijgen wij bij onderzoek van deze procedures in de acta een beeld van de diverse opvattingen en misvattingen van de geciteerde predikanten. Ds. Casp. Celcaert heeft het leerstellig wel heel bont gemaakt. Zijn Schriftvisie deugt niet, over Christus als Zoon Gods doet hij zeer aanvechtbare uitspraken. Door zijn eigen oordeel heeft hij uit willen maken "dat Christus off de Soone Godts ofte eenen grooten sot moste geweest zijn, maer dat uijt zijn leere ende miraculen bleeck, dat hij geen sot en was, ende dat hij daerom hadde geoordeelt, dat hij de Zoone Godts was..." Om tot een oplossing in zijn dilemma te komen, had hij Christus als Zoon Gods "gebalancheert tegen eenen grooten sot, versoeckende wijze zijns bedunckens soude swaerder weghen."²³⁰ Voorwaar schrikbarende taal van blasfemische aard. Hij was reeds afgezet door de gedeputeerden van de synode en weigert nu de akte van stilstand te tekenen. Men handelt nu de zaak kort af. Er gaat rapport naar de Heren Staten "om daerover te disponeren tot meeste ruste der kercke ende montstoppingh van Selcarts lasteringhe tegen de sententie, over hem uijtgesproken ten overstaen van hare E. Mo. gedeputeerde."²³¹

Ook ds. Passchier de Fijne, van Jaarsveld, houdt er typische opvattingen op na. Zijn ordening tot de dienst is niet wettig. Uit Buren weet men te melden, dat hij gezegd heeft "waer hij paeps, hij zoude geen gues worden, dat Calvijnus leere van de predestinatie noch Godt noch den duijvel en behaechde, omdat se voor Godt te oneerlick was ende voor den duijvel te goet."²³² De Canones acht hij niet met Gods Woord overeenkomende. De akte van stilstand weigert hij te tekenen "omdat het niet geoorloft is de gaven, die men van den Heer ontfangen heeft, te verberghen, hetwelck hem bij dese acte, zoo hij mejnde, geboden wijert."²³³

Ook heeft de vergadering oog voor andere dan leerstellige misstappen. Ds. Daniel Wittius, eertijds te Schoonhoven, leert niet alleen een volmaaktheid van de mens in dit leven en zaligheid der mensen buiten de kennis van Christus, hij heeft ook "het famues libel Slatii aengeslaghen, gedistribueert ende tot Schoonhoven verdedicht..."²³⁴ Hij heeft in het kerkenboek geknoeid met een akte en heeft de heren magistraten tegen de gereformeerde kerk opgehitst. Voorts melden de acta "dat hem oock met politijcke saecken ende met de waerdegelders gemoijt hadde..."²³⁵ Bovendien is zijn levenswandel niet zuiver. Vanwege dit alles hebben de gedeputeerden van de P.S. hem gedeporteerd van zijn dienst. Na beraad heeft hij veel noten op zijn zang, o.a. tegen de magistraat van Rotterdam, die hem zijn woning aldaar hebben opgezegd. Volgens de vergadering lastert hij de machten. Hij acht zijn behandeling door de magistraat onmenselijk.

Sommigen, zoals ds. Jer. Tyckmaecker, van Nieuwpoort, zeggen de ondertekening van de Canones "ernstich te overwegen..."²³⁶ Ook hij vraagt om aandacht voor zijn levensonderhoud. Ds. H. Tamerus, van Doeveren en Genderen, zendt zijn ondertekening op, gezien zijn 79 jaren wordt hij "om sijn lijffs swackheijt" verontschuldigd.²³⁷

Sommige remonstrantse predikanten laten zich nogal gaan in hun reactie naar de synode. Zo valt o.a. te noemen ds. Alb. Huttenus, gewezen predikant van Buren. Hij is daar onwettig ingedrongen en weigert nu voor de P.S. te verschijnen. Hij "heeft gesonden een brieff, heel met galle

---

²³⁰ R.V. III, p. 359.

²³¹ *Ibidem.*

²³² R.V. III, p. 360 art. 45.

²³³ *Ibidem.*

²³⁴ R.V. III, p. 360/361 art. 46.

²³⁵ R.V. III, p. 361.

²³⁶ R.V. III, p. 362.

²³⁷ R.V. III, p. 367 art. 54.

overgoten...".²³⁸ Hierin ontkent hij iedere gemeenschap met de gereformeerde kerk en haar leer "hem houdende alsoo onberoupeelick voor eenighe van hare vergaderingen ..." Hij wordt gedeporteerd van zijn dienst en de kerk van Buren moet hem censureren, als hij hardnekkig blijft, tot excommunicatie toe.

Ook ds. G. Velsius maakt het nogal bont. Ook hij zendt een brief "geschreven met groote bitterheijdt en oneerbiedicheijt". Hij beschuldigt de vergadering van scheuring, ketterse en gruwelijke leer, tirannie en bittere vervolging. Zijn taal liegt er niet om! De vergadering deporteert ook hem van zijn dienst en als hij zo hardnekkig blijft, moet ook voor hem excommunicatie volgen.

Ds. Joh. Grevius, eertijds te Heusden, is door de kerkenraad met consent van de magistraat gedeporteerd. De P.S. van Delft heeft dit geratificeerd. Zelf houdt hij zijn ambt voor "een character indebilis". Onmogelijk kan en mag hij zijn dienst verzuimen, dus kan hij de akte van stilstand niet tekenen, naar zijn mening.²³⁹ Van deze Grevius weten wij meer over de tijd na deze synode o.a. uit een *Sententie van de Heren Staten* over hem. Voor ds. Joh. Grevius had de weigering om deze akte van stilstand te tekenen verregaande gevolgen.²⁴⁰

Uit de handelingen met de geciteerde remonstranten blijkt in vele gevallen hun afwijkend gevoelen. Sommigen zijn Pelagiaan, onzuiver in de leer van erfzonde; anderen hebben een vertekend beeld van de leer van de contraremonstranten; men acht dat de mens zo tot zonde gedwongen wordt. Er zijn ook geciteerde remonstranten die krasse uitspraken doen, waarin zij hun grondige afkeer laten horen van de contraremonstranten. Bijvoorbeeld ds. Joh. Stangerus, eertijds te Schipluiden, die de predikanten binnen Delft wolven noemt. Ook zegt hij in niet mis te verstane bewoordingen: "dat de Remonstranten liever den koninck van Spangien te hulpe souden nemen als die van Amsterdam laten souverijnen worden."²⁴¹ Ook ds. Matth. Burgius is kras in zijn bewoordingen. Hij noemt de Catechismus "een vleeschelicken arm, waerdoor men souckt de predicanten de tonghe uijt te halen om te sien, off daer gort op leijt. Heeft geseijt, dat de kerckendienaren van Amsterdam niet waerdich sijn christenen genaemt te worden..."²⁴² "Heeft oock geseyt, dat hij liever wilde syn onder tjock van Spangien als Calvini leere aennemen..."²⁴³ Als hij hardnekkig blijft, zal over hem de censuur tot excommunicatie toe moeten volgen. De P.S. heeft ook hem gedeporteerd als dienaar.

---

²³⁸ *R.V. III*, p. 367 art. 55.

²³⁹ *R.V. III*, p. 368/369 art. 57.

²⁴⁰ *Sententie Johannis Grevii, Ghewesen Predicant tot Heusden, in 's Graven-Haghe 1620*, Knuttel, pamflet nr. 3062. Uit dit stuk blijkt dat hij na weigering om de akte van stilstand te tekenen, verbannen is uit de Verenigde Nederlanden. Zonder toestemming is hij toen heimelijk teruggekeerd, heeft o.a. een maand lang binnen de stad Kampen vertoefd en is daar elf maal in particuliere huizen voor remonstranten voorgegaan in de dienst. Ook heeft hij de synode van de remonstranten in Antwerpen bijgewoond en daarmee de zaak van de Nederlanden geschaad. In Wezel heeft hij "verscheijden schandaleuse propoosten ... gevoert streckende tot nae-deel van de Heeren Regierders ende Regieringe der Vereenighde Nederlanden: mitsgaders tot verachtinge ende spot vande ware Christelijcke Ghereformeerde Religie." Het kost hem nog niet zijn leven, dankzij het feit dat van de Heren Staten geldt "prefererende gratie voor rigeur van Justitie..." Het vonnis luidt, dat hij gebracht zal worden "in het secreet Tucht-hujs tot Amsterdam omme aldaer sijn leven lanck als andere Tuchtelinghen ghetracteert ende bewaert te worden." Tot deze bijzondere traktatie is door de Heren Staten besloten op 16 mei 1620. De Heren Staten- Generaal lieten met hun besluiten niet spotten.

²⁴¹ *R.V. III*, p. 373 art. 66.

²⁴² *R.V. III*, p. 374 art. 67.

²⁴³ *Ibidem*.

5.10.3 Intermezzo: geen gewetensvrijheid en toch vrijmoedigheid

Op allerlei wijzen is in de polemiek de vrijheid van consciëntie ter sprake gebracht. Enige lijnen daaromtrent ontlene wij aan een remonstrants pamflet uit 1620.²⁴⁴ Men constateert, dat het pamfletten sneeuwt, regent en dondert tegen de remonstranten. Dit doet tegenstanders van het huidige bewind denken aan de tijden van weleer, toen was er "eene on-verdraghelijcke Tyrannie..." Men heeft oudtijds de wapenen opgenomen "om de Vrijheydt bijzonder der Conscientie". Men had immers een afgrijzen van vervolging om de religie. Mensen die toen mee hebben gestreden, worden nu belet hun religie uit te oefenen. Spottend meet men de vruchtbaarheid van de nieuwe regering aan de vloed van plakaten.²⁴⁵ Onschuldige christenen worden nu belet in de uitoefening van hun godsdienst. Men maakt dan een vergelijking met de Hertog van Alva. "Dit sijn nu de wetten ende Landt-rechten van dit nieuwe Calvinische Rijck.", namelijk: het verraden van remonstranten wordt beloond.²⁴⁶ Dit schrikbewind acht men de ondergang van het land. Men verwijt prins Maurits zich op te stellen als soeverein. Allerlei plakaten "dienende tot het invoeren van een nieuwe Conscientie-dwangh", zijn geheel tegen de lijn van Willem van Oranje. De laatste was immers voor "de vrijheyte der Conscientien".²⁴⁷ Verloochent Maurits hier niet zijn afkomst?

Hiertegenover krijgt de advocaat Joh. van Oldenbarnevelt alle lof als staatsman toegezwaaid. Die zou nooit met zulke plakaten zijn gekomen tegen de Unie. De oude Staten waren terecht voor tolerantie. Maar de omwenteling zat in de lucht. "Eenighe waren al langh van die humeuren geweest voedende den Conscientij-dwangh in haren boesem..."²⁴⁸ Voorheen werd het geloof van de contraremonstranten wel geduld door de oude regering; nu worden de remonstranten vervolgd door de nieuwe. Men verwijt de contraremonstranten opstandigheid, een greep naar de macht en stijving van de kwaadwilligen: zij hebben naar het heet "de roer-vijncken daerna de handt op 't hoofdte gheleyt".²⁴⁹ Ook de plaatselijke magistraten wordt verweten, dat zij "...den Conscientie-dwangh mede hebbe willen invoeren". Die omslag ziet men heel duidelijk in Leiden. De stad heeft vroeger "Religions-dwangh" radicaal afgewezen. Nu heeft de magistraat aldaar de lieve vrijheid opgeofferd en helpt men met het invoeren van "den Conscientij-dwanck daarvan die soo groote vijanden waren."²⁵⁰ In Rotterdam signaleert men dezelfde tendens. Er zitten duidelijk andere heren aan het roer "van andere geringe stoffe opgeleyt en door d'onrechte deure ingecomen..."²⁵¹ Zij behandelen de wolven als schapen. In Utrecht liggen de zaken niet anders. De nieuwe regeerders zeggen, dat "over sijn particulier gevoelen, of Conscientie, of oock over sulcken oeffeninghe, als hy in sijn eygen huys, of voor sijn eyghen huys-ghesin sal willen doen..." niemand zal worden "geinquieteert, ondersocht, of ghemolesteert..."²⁵² De tegenstanders achten dit "een loosen treck dienende om de Conscientie-dwangh ... te bedecken..."²⁵³ Men acht de praktijk volkomen in strijd met alle mooie woorden.

---

²⁴⁴ *Vrijmoedigh Ondersoek van verscheyden Placcaten inde Gheunieerde Provincien...* Tot Vryburch By Adelaert Waermont 1620; Knuttel, pamflet nr. 3100.

²⁴⁵ *O.c.*, p. 2.

²⁴⁶ *O.c.*, p. 3.

²⁴⁷ *O.c.*, p. 9.

²⁴⁸ *O.c.*, p. 13.

²⁴⁹ *O.c.*, p. 15.

²⁵⁰ *O.c.*, p. 17.

²⁵¹ *O.c.*, p. 18.

²⁵² *O.c.*, p. 19.

²⁵³ *Ibidem*.

5.11 Politieke invloed door prins Maurits

Al zou dit een onderwerp op zich kunnen zijn, toch willen wij enige lijnen trekken, bijzonder rond de invloed van prins Maurits op de kerk en magistraten inzake de zuivere religie.

Allereerst gaan wij te rade bij het bronnenmateriaal van de P.S.-acta uit deze periode. Een opvallend artikel treffen wij aan in de acta van Edam, aug. 1619:

"Syn op den 5 September de gecommiteerde van de classen (volgende de goede intentie van den doorluchtigen Prince van Orangien, aen den praesidem der vergaderynge door missive bekent gemaect) vermaent soo voor haerselven als voor hare respective principale hun int predicken ten aensien van de questieuse poincten soo te matigen, dat se niet anders dan voorsichtelicken ende stichtelyck daervan spreken, opdat de gemeente, die hun tot noch toe vuyt de kercken onthouden hebben, allenskens wederom daerinne mogen gelockt werden, ende voorts met besoeckynge in de huysyngen ende anders de gemoederen van dezelve gemeente zulcx te winnen, dat se voortaan zoo langs soo meer tot het gehoor van Gods woort mogen gebracht worden. Ende hebben de voorsch. gecommiteerde, sodanige vermanynghe voor gerecommandeert houdende, aengenomen ende belooft dezelve in den haren te doen practiseren."²⁵⁴ Hier blijkt duidelijk dat prins Maurits wars is van scherpelijerij en het samenbinden van de gemeente op het oog heeft gehad. Hiervan getuigt ook de brief van prins Maurits d.d. 8 augustus 1619 aan ds. Festus Hommius, inzake de Zuid-Hollandse Synode. Ook hier een preekadvies met de volgende strekking: "datse dese questieuse poincten zoo luttel willen roeren als 't eenichsins doenlijck sal wesen..."²⁵⁵ In een brief d.d. 9 augustus 1619 mengt prins Maurits zich in de problematiek van schuldbelijdenis door (ex)arminianen voor toelating tot het Heilig Avondmaal. Hij schrijft dan: "Ende alsoo ons dunckt dat dese maniere van procederen vrij wat te hart is vallende, waerdeur de luyden veel hartneckiger zullen worden als te vooren, soo soude ons advis zijn dat men behoorde wat sachter met hun te handelen omme de luyden alsoo alleenskens in de kercken te trecken. Want met hunne comparitie aldaer ende het communiceren van 't nachtmael verclaren zij hun genouchsaem tot renunciatie derselver leere, waertoe wij U versoucken bij die van 't synode aldaer de goede hant daeraen te helpen houden. Want den staet van den lande ende de religie grootelijcx daeraen is gelegen dat de luyden wederom tot gehoor van Godes heylig woort getrocken worden. Ende hiermee..."²⁵⁶ De besluiten van de P.S. van Leiden, juli 1619, geven ons een indruk hoe dit advies in de praktijk is verwerkt door de kerkelijke vergadering.²⁵⁷

In de periode 1617-1619 heeft prins Maurits zich vele malen gewend tot lokale en regionale overheidspersonen inzake de religie en de politieke verwickelingen.²⁵⁸ Uit dit rijke bronnenmateriaal zullen wij enige citaten laten volgen.

Een brief van 21 september 1617 aan diverse regenten te Hoorn, Medemblik en Monnikendam, constateert, dat "men dagelijcx hoe langher hoe meer is bevindende dat ter cause van dese kerckelijcke disputen de landen in grooter perijckel ende apparente ruyne staen te gheraecken, dewijle men wilt voortvaren met de scherpe resolutie, op den 4en augusty lestleden bij den

²⁵⁴ R.V. II, p. 89 art. 21.

²⁵⁵ *Nederlandse Historische Bronnen, dl. I*, 's-Gravenhage 1979, p. 161.

²⁵⁶ *O.c.*, p. 162.

²⁵⁷ R.V. III, p. 386-389 art. 78.

²⁵⁸ Zie in: *Nederlandse Historische Bronnen, dl. I*, 's-Gravenhage 1979, p. 42-173; de bijdrage van: J.G. Smit, Prins Maurits en de goede zaak. Brieven van Maurits uit de jaren 1617-1619.

Edelen ende eenighe steden van Hollandt genomen..."²⁵⁹ Prins Maurits ziet in dit alles gevaar voor zijn autoriteit als gouverneur en kapitein-generaal; ook de lichtung van waardgelders is een bedreiging, men poogt daarmee volgens hem "die van de oude ende ware gereformeerde religie te verdrucken..."²⁶⁰ Op de aangeschreven regenten doet de prins een beroep de welstand van Holland en de andere provincies te bevorderen door de scherpe resolutie tegen te staan.²⁶¹

Uit een brief van 24 november 1617, blijkt dat de prins zich ook sterk heeft gemaakt voor het houden van een nationale synode, dit tegen de wil van de Staten van Holland in. De meerderheid van de provincies wil dit wel. De prins doet in deze brief een beroep op vele regenten van steden om de nationale synode "in te willigen ende helpen bevorderen..."²⁶² Maurits motiveert dit aldus: "Want onder den christenen in allen landen noydt ander middel gevonden ofte gebruyckt heeft connen worden om questiën van religie ter neder te leggen dan bij kerckelijcke vergaderingen, gelijk oock van gelijkken alsnu onder ons in dese landen geen anderen bequameren middel can werden bedacht ofte in 't werck ghestelt als de voors. om uuyt dese schadelijcke disputen te comen."²⁶³ In deze brief neemt de prins het ook op voor de afgezette predikanten en hun gemeenten. Zij moeten hun ambt weer kunnen bedienen en tevens moeten de gemeenten kunnen samenkomen, "opdat oock daerdoor de landen oock des te beter mogen wederomme in ruste werden gestelt..."²⁶⁴ Een brief aan Daniel van der Houve, baljuw van Schiedam en aan Joh. van der Does, secretaris van Gorinchem, d.d. 28 en 29 december 1617 is ook gericht op steun voor het houden van een nationale synode. Immers die van Schiedam willen ook geen verandering in de religie, zij blijven bij de ware gereformeerde religie van de contraremonstranten. Er moet achter de schermen heel wat politiek worden bedreven om de zaken in die richting van een generale synode te sturen.²⁶⁵ Ook graaf Willem Lodewijk wordt per brief vermaand er acht op te slaan, dat een remonstrant uit zijn gebied niet naar de Staten-Generaal wordt gedeputeerd. Zulke lieden sturen de goede zaak alleen maar in de war.²⁶⁶

In een brief d.d. 27 maart 1618 aan de gedeputeerden van Dordrecht, Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend dankt de prins voor "die goede debvoiren die U.E. ghelieft hebben te doen tot bevoirderinghe des Nationalen Synodum..."²⁶⁷ Ook in andere gewesten heeft Maurits zich ingezet voor de zaak van de nationale synode, vaak door zelf daar te verschijnen en invloed uit te oefenen op de besluitvorming. Alles is erop gericht het verzet tegen de synode te breken.²⁶⁸ Ook de tegenpartij zit niet stil om het verzet te mobiliseren. Hugo de Groot blijkt actief te zijn om een nationale synode te verhinderen.²⁶⁹

---

²⁵⁹ *O.c.*, p. 83.

²⁶⁰ *Ibidem.*

²⁶¹ Vgl. ook de brief aan de vroedschap van Monnikendam, d.d. 9 oktober 1617; *o.c.*, p. 89/90. Hierin komen dezelfde motieven naar voren. De prins vertrouwt erop, dat de aangeschrevenen "goede patriotten ende liefhebbers van de gereformeerde religie" (*o.c.*, p. 90) zijn. Zie ook de brief aan de magistraat van Medemblik, *o.c.*, p. 90/91. De prins kweekt zo verzet en bundelt dat tegen de scherpe resolutie van de Staten van Holland.

²⁶² *O.c.*, p. 104.

²⁶³ *Ibidem.*

²⁶⁴ *O.c.*, p. 105.

²⁶⁵ *O.c.*, p. 109-111.

²⁶⁶ *O.c.*, p. 121/122.

²⁶⁷ *O.c.*, p. 133.

²⁶⁸ *O.c.*, p. 137; geeft informatie over een tegenzet van Amsterdam om het dwarsbomen van de synode door de Staten van Holland te breken.

²⁶⁹ *O.c.*, p. 138-140.

Inzake de verkiezing van een magistraat te Medemblik speelt voor Maurits het religieuze belang mee, blijkens een brief van 2 maart 1619. Men moet daarbij oog houden voor de rust, welstand en eenheid binnen de stad en "eensamentlijk mede tot conservatie van de waere suyvere gereformeerde religie binnen derselver..."²⁷⁰ Uit diverse brieven blijkt ook, dat de prins er zorg voor gedragen heeft, dat de steden kunnen beschikken over manschappen om de zaken in de hand te houden in o.a. Kampen, Hoorn en Alkmaar. In sommige plaatsen was het uit de hand gelopen, zoals in Edam door een omstreten optreden van een majoor, die dan ook moet worden vervangen, vindt de prins.²⁷¹

De magistraat van Zaltbommel heeft de zaken niet goed behartigd, blijkens een brief van Maurits d.d. 26 mei 1619. In dit stuk wordt uitdrukkelijk verwezen naar de Synode van Dordrecht en haar uitspraken. De magistraat krijgt te horen: "soo is hiermede onse begeerte dat ghijluyden nyet en wilt procederen tot beroupinghe van eenighe predicanten binnen Uluyder stede zonder kennisse van de gecommiteerden die bij de Synode van Gelderlandt daertoe gestelt zijn ende van ons."²⁷² Uit een brief aan Luitenant Eysinga te Hoorn, blijkt dat de prins melding maakt van de beraadslagingen van de Staten tegen de remonstrantse godsdienstoefeningen. De prins geeft opdracht om precies te tellen door hoevelen de samenkomsten worden bezocht.²⁷³ Een brief aan de magistraat van Kampen maakt melding van problemen aldaar door grote vergaderingen. Hier hebben de afgezette remonstrantse predikanten een rol gespeeld in de onlusten.²⁷⁴ Diverse brieven maken melding van problemen op andere plaatsen en vragen informatie of verstrekken die als een soort binnenlandse inlichtingendienst. Hierbij spelen godsdienstzaken een grote rol, ook in de plaatselijke politiek en het bestuur.

5.12 Plaatselijke spanningen na Dordrecht - een Goudse 'eredienst'

In Gouda speelde reeds jaren de problematiek rond Herman Herberths.²⁷⁵ Vele kerkelijke vergaderingen hebben zich over deze zaak gebogen. Niet alleen leerstellige factoren waren in het geding, maar tevens de verhouding kerk en overheden. De P.S. van Leiden, juli 1619, maakt uitvoerig melding van tumult in Gouda.²⁷⁶ Zo houdt deze vergadering zich bezig met de predikant van Gouda, ds. Theod. Herberths, zoon van de eerder genoemde Herman Herberths. Th. Herberths verscheen pas later in de P.S. "seggende dat zijne coomst hem eerst van den E. magistraet ter Goude was verhindert, die over zijne saecken eerst wilden spreecken met zijn Pr. Excellentie..."²⁷⁷ Herberths verklaart vast te houden aan zijn remonstrantse gevoelens. Van de nationale synode had hij graag "geen condemnatie maer een accommodatie in de vyff artyckelen..." gezien. Hij kan zich niet verenigen met de Canones, die hij tegen het Woord Gods bevond te zijn. Daarna heeft de P.S. hem "volgens de sententie des synodus nationalis,

---

²⁷⁰ *O.c.*, p. 142.

²⁷¹ *O.c.*, p. 146.

²⁷² *O.c.*, p. 147/148.

²⁷³ *O.c.*, p. 148/149.

²⁷⁴ *O.c.*, p. 150; zie bijz. noot 102 aldaar.

²⁷⁵ Voor diens achtergronden: zie J.N. Bakhuizen van den Brink, Herman Herberths te Bocholt. in: *N.A.K.G. nieuwe serie* deel XX, 's-Gravenhage 1927, p. 261-274. Zie tevens in C. Augustijn e.a., *Kerkhistorische Opstellen*, Kampen 1987, p. 20-29: de bijdrage van A.J. van den Berg, Herman Herberths (ca. 1540-1607) in conflict met de gereformeerde kerk.

²⁷⁶ *R.V. III*, p. 362-366.

²⁷⁷ *R.V. III*, p. 362 art. 49.

gheapprobeert bij hare Ho. Mo., van zijnen dienst affgeset.²⁷⁸ Vooralsnog weigert hij in deze vergadering de akte van de Heren Staten te tekenen. Hij trekt de bevoegdheid van de vergadering hieromtrent in twijfel.

In deze P.S.-vergadering komt ook een brief aan de orde van de Staten aan de gecommiteerde mr. Adr. Junius. De Heren Staten gelasten de synode orde te stellen, dat ds. G. Sonneveld 's zondags in Gouda preekt; dat de tegenwoordige kerkenraad van Gouda wordt ontslagen; dat die van de Gasthuiskerk zich a.s. zondag vervoegt in de Grote Kerk. De afwikkeling van deze zaken wordt aan de synode opgedragen in overleg met Johan Vlack, burgemeester van Gouda. Ook van dit overleg is een weerslag te vinden in de acta.²⁷⁹ De weekdiensten vinden in overleg met de burgemeester geen doorgang. Men besluit: "dat deselve predicatien sullen opgeschort worden om niet door dese subijte veranderinghe een alteratie binnen der Goude te causeeren."²⁸⁰ Men spreekt ook over het beroepen van een nieuwe dienaar aldaar. Ondanks het verzoek van de vergadering de kerk hier te laten beroepen, houdt de magistraat de zaak in handen, men verklaart "dat de magistraten van sin waren aen de kercke een voorslach te doen, off misschien ter goeder uijre deselve den kerckenraet mochte aengenaem zijn."²⁸¹ Ook over de tijdelijke inlening van ds. G. Sonneveld is gesproken.²⁸² Zijn gemeente wil hem niet afstaan, hij zal nu wel a.s. zondag voorgaan, maar een tweetal broeders uit de synode, ds. E. Swalmius en ds. G. Voetius zullen naar Gouda reizen om deze zaak verder te behartigen. Hun verblijf als driemanschap in Gouda in deze roerige tijd zal hen nog lang heugen. Dankzij een verslag op de P.S. weten wij van hun wederwaardigheden.²⁸³ Bij hun aankomst in Gouda was hun de gespannen situatie al meteen opgevallen. Met de overheid ter plaatse treft men regelingen voor de a.s. zondag. Om de gemoederen niet nog meer te verhitten besluit men het deportement van ds. Th. Herberts en zijn kerkenraad nog niet af te lezen van de kansel. De kerkenraad van de Gasthuiskerk neemt de dienst waar. Graag laten wij de broeders zelf aan het woord, om te schetsen wat er die zondag in Gouda ervaren werd, zij delen de P.S. mee:

"Dat sy des Sondaechs morgens met Sonneveldio uijt haer herberge opt derde geluijt gegaen waren na de kercke, siende langs de straet groot gewoel van menschen, ende de kercke bevonden vervult met menschen, die sij wel merckten, dat niet en quamen om Godts woort te hooren, alsoo sij door haer gebeerden ende woorden de broeders bespotteden ende een gelach maeckten ende met steenen ten deel wel versien waren, dan evenwel gegaen waren om te sitten ter behoorlicker plaetse int heck ende dat haer gevolcht waren de broeders des kerckenraet, soveel als doen daerontrent waren, dat de psalm opgeheven sijnde een gelach ende vreselick geroep is gehoord geworden ende onder tgebet noch veel meer geschreeus gemaect was ende per intervale nu ende dan vreeselick was geroepen, met stenen opt portael was gesmeten, de messen geslepen, de bancken verset, op ende nedergeworpen, ende onder de predicatie de honden by de staerten opgenomen ende onder het volck geworpen waren, ende in het singen na de predicatie ijselick tegengeschreut en gesonghen was, oock met oneerlicke liedekens."²⁸⁴ Voorwaar geen stichtelijke

---

²⁷⁸ R.V. III, p. 363.

²⁷⁹ R.V. III, p. 363/364 art. 50.

²⁸⁰ R.V. III, p. 364.

²⁸¹ R.V. III, p. 364 art. 51.

²⁸² Voor deze predikant zie o.a. de gedegen bijdrage van G.H. Leurdijk in: *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie III*, Rotterdam 1993, p. 9-30; voor het onderhavige optreden zie o.c., p. 13, waar de auteur wel melding maakt van G. Brandt, maar niet verwijst naar het uitvoerige verslag in de acta R.V. III, p. 362-366.

²⁸³ R.V. III, p. 364-366 art. 52.

²⁸⁴ R.V. III, p. 365.

eredienst, maar een volk in verzet. Toch heeft ds. Sonnevelt gepreekt - zo goed en zo kwaad als dat ging - over Matth. 9 : 37 en 38, de roep om arbeiders in de oogst. De aftocht van de broeders kon alleen worden gered door de officier die "hem voegende aen de binnendeure, tvolck gestuijt hadde."

Op die zondag leidt verder overleg met de magistraat ertoe, dat de namiddagdienst wordt afgelast om erger te voorkomen. 's Zondags om twee uur vertrekken de broeders uit Gouda. Zij delen de P.S. voorts mee, dat zij "des Maendaechs haer hadden geadresseert aen mijnheer de Prince van Orangien ende de E. Mo. Gecommitteerde Raden ende denselven verhaelt, tgeene hem wedervaren was, die belooft hadden op de saecke te sullen letten ende ordre op alles te stellen."²⁸⁵ Op de P.S. besluit men ook de gecommitteerden te vragen deze zaak in Den Haag te behartigen als ook zorg te dragen voor de classisboeken binnen Gouda. Een brief van de prins en de Gecommitteerde Raden belooft "tegen naestcomenden Sondach ordre te stellen op den dienst in de Grote kercke binnen der Goude..."²⁸⁶ Opnieuw worden de broeders di. Sonnevelt, Swalmius en Voetius door de P.S. met deze zaak belast. Als de gemeente van ds. Sonnevelt hem niet meer wil afstaan, zullen de beide anderen die zondag de dienst in Gouda waarnemen.

5.13 Politieke kopstukken vallen

Als gecommitteerde van de Heren Staten op de P.S. heeft Rombout Hoogerbeets voor de periode 1594 t/m 1608 de kroon gespannen met zeventien afvaardigingen.²⁸⁷ De man die toen zijn invloed deed gelden, is later zelf geheel aan de kant geschoven. Op 18 mei 1619 is over hem een vonnis geveld.²⁸⁸ Blijkens dit vonnis heeft de gevangene "hem onderstaen...den standt van de Religie te helpen perturberen ende de Kercke Godes grootelijcx te beswaren ende bedroeven..." Op allerlei wijze heeft hij zich ervoor sterk gemaakt, dat de zaak van de religie alleen de afzonderlijke provincies raakt. Hij heeft nieuwe opinies toegelaten "strijdende mette Formulieren van eenicheyt te vooren inde Ghereformeerde Kercke noyt aen-ghenomen nochte wettelijck gheexamineert teghens alle Kercken ordre inde Kercke hier te Lande zijn ingevoert ende ghedefendeert gheworden." Daarbij heeft hij ook de Nationale Synode tegen gestaan. Hoewel dit volgens vele anderen een "nootwendigh remedie was tot afweeringhe van allen de voorsz. swarichheyden inden standt vande Religie verweckt." Hij heeft zich in een vergadering van acht steden bijzonder sterk gemaakt tegen de Nationale Synode. Uit alles blijkt hoe fel hij hiertegen gekant was. Via allerlei kanalen heeft hij gepoogd de zaak van de Nationale Synode afbreuk te doen. Bovendien wordt hem verweten, dat hij "hem mede onderstaen heeft soo veel in hem was den standt vande Politie te helpen turberen omme daerinne oock alles naer haren appetijt te moghen bestellen." Mede door zijn optreden dreigde het gevaar van staten in staten en regering in regering en nieuwe verbonden tegen de Unie, kortom "generale perturbatie inde staet der Landen int Kerckelijcke ende Politijck ..." Ook financieel bracht dit alles veel nadeel met zich mee. Tevens leed de weerbaarheid van de Landen eronder.

Dit alles leidde tot het vonnis, dat de rechters "den selvighen Ghevanghen ghecondempneert hebben ende condempneren hem mits desen tot een eeuwige ghevangenis ende dien-volgende

---

²⁸⁵ *R.V. III*, p. 366.

²⁸⁶ *Ibidem*.

²⁸⁷ Zie hiervoor dit werk 5.2.

²⁸⁸ *Sententie uyt-ghesproocken ende ghepronuncieert over Rombout Hogerbeetz ...*, in 'sGraven-haghe...1619, Knuttel pamflet nr. 2915.

ghebrocht te worden in een verseeckerde plaetse by de Hoogh-gemelte Heeren Staten Generael te ordonneren ende aldaer sijn leven lang ghehouden ende bewaert te worden; ende verklaren alle sijne Goederen gheconfisqueert."

Dit bracht voor de betrokkene een radicale wending in diens leven met zich. Wij weten o.a. uit correspondentie iets naders over zijn 'verwerking' van dit alles. Zo kennen wij een brief die hij op 11 juli 1621 vanuit zijn gevangenis aan zijn zuster schrijft.²⁸⁹ Hoogerbeets geeft in dit schrijven ook een blik in zijn binnenste: "Vertrouwende daerom ernstelijck/ dat dese des Heeren besoeckinge my tot saligheydt ende ten hoogsten besten is gedijende."²⁹⁰ De brieveschrijver laat er geen twijfel over bestaan hoe moeilijk de maanden voor hem zijn geweest, daar hem contact met naaste familieleden geheel werd onthouden en later ten zeerste bemoeilijkt. Het regiem waaronder hij gevangen werd gehouden, is steeds harder geworden. In die tijd is ook zijn vrouw overleden. Rond dat overlijden werd barbaars opgetreden. Ook het contact met Hugo de Groot is geheel vermeden. Een harde weg, waarvan Hoogerbeets zegt: "Nu/ dit alles dient om onsen ouden mensch te dooden/ ende met christelijcke lijdsaemheydt ons te wapenen."²⁹¹ Het klinkt wrang aan het einde van de brief: "Dit zijn de proceduren/ die met een oudt Hollander in Hollandt gehouden worden."²⁹² Hij eindigt met een bede om bijstand en volharding en ziet uit naar de heerlijkheid.²⁹³

Uit de *Resolutiën van de Staten-Generaal* weten wij, dat er herhaalde malen gesproken moest worden over regelingen rond Hoogerbeets' gevangenschap op Loevestein. De Raad van State moest advies geven over het bezoek van Hoogerbeets' zoon Adriaen aldaar aan de zieke knecht van zijn vader.²⁹⁴ Er bleken bezwaren te bestaan tegen het verzoek van de kinderen Hoogerbeets

---

²⁸⁹ *Brieven van verscheyde vermaerde en Geleerde Mannen...*, 't Amsterdam 1662, p. 276-280. In de bundeling brieven komen vele vooraanstaande remonstranten aan het woord.

²⁹⁰ *O.c.*, p. 276. Even verderop schrijft hij dat zijn geweten onbezwaard is en zich onschuldig weet: "danckende Godt almachtich/ dat hy my weerdich kent om voor soo een goede saecke te lijden/ ende mijnen hoofde ende getrouwen leysman Jesu Christi gelijkformich te worden; weshalven ick oock niet en twijffele/ of hy sal my na dit kort ende tijdtlijck lijden/ hier na wederom uyt genaden met die eeuwige vreuchde verheerlijcken."*(o.c.*, p. 277).

²⁹¹ *O.c.*, p. 279. Ook vermeldt hij de confiscatie van de goederen van zijn vrouw en van hemzelf. Een procedure daarover bleek heilloos, *ibidem*.

²⁹² *O.c.*, p. 280, daarover moet het nageslacht maar oordelen, zegt Hoogerbeets.

²⁹³ Tevens kennen wij brieven die aan Rombout Hoogerbeets zijn geschreven in die tijd, o.a. van de hand van Car. Niellius van 31 okt. 1623, *o.c.*, p. 408-416; en van dezelfde, *o.c.*, p. 416-428. In dit laatste schrijven maakt Niellius o.a. melding van een ontmoeting met en een onthaal door de bisschop van Den Bosch, na hun uitzetting uit het land en hun deportement naar Waalwijk. Niellius vreesde voor hun imago. Remonstranten bij de bisschop te gast, dat moest koren zijn op de molen van Triglandius (*o.c.*, p. 422). De ontvangst was allerhartelijkt. De bisschop zag hen, ondanks alle verschillen, als broeders. In het gesprek gaf de bisschop te kennen de remonstrantse zaak in dezen bij te vallen. Het standpunt van hun tegenpartij achtte de bisschop dat "Gode op het hoogste oneerlijck was/ ende zijne al-goede Majesteyt/ onder pretext van genade tegens weynige uytverkorene/ opdichtede de alderverfoeijlijkste tyrannije tegens het gantsche menschelijcke geslacht."*(o.c.*, p. 423). Dat werd niet door alle daarbij staande theologen van bisschopszijde beaamd, de Jezuïeten steunden hun bisschop, de Dominicanen niet. De pastoor van Waalwijk stond ook sceptisch tegenover het remonstrantse gevoelen, als half-pelagiaans en liet dat duidelijk merken ook. (*o.c.*, p. 424). Hetgeen weer leidde tot een botsing tussen deze pastoor en de bisschop van Den Bosch. Uit alles blijkt dat Hoogerbeets uitvoerig op de hoogte werd gehouden van allerhande gebeurtenissen en ontwikkelingen. Zie evenzeer de brieven van de hand van Car. Niellius aan R. Hoogerbeets in *o.c.*, p. 442-483; waarin veel theologische onderbouwing van het remonstrantse gevoelen wordt gegeven.

²⁹⁴ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1610-1670*, zevende deel 1624-1625, 's-Gravenhage 1994, p. 89.

"hun vader hun woonplaats als gevangenis te geven."²⁹⁵ "De aanbeveling d.d. Waalwijk 14 juli van Frederik Hendrik om Hogerbeets bij zijn kinderen in Den Haag te laten wonen, wordt door de heren van Holland in beraad gehouden."²⁹⁶

Uiteindelijk valt de keuze op huur van Huis ter Weer bij Wassenaar en wordt de reis naar dit huis exact uitgestippeld.²⁹⁷

Wij hebben gekozen voor de beschrijving van het verloop van de gevangenschap van Hoogerbeets, omdat dit o.i. minder bekend is. Het overbekende laten wij hier rusten, zoals de zeer complexe materie van het proces tegen de Landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt, hoewel ook daar allerlei religieuze zaken in het geding zijn geweest, naast de politieke.²⁹⁸

5.14 Dominee Slatius in de politiek

Politieke personen begaven zich evenzeer op het terrein van de religie; ook kwam het voor dat godsdienstige ambtsdragers zich inlieten met politieke zaken. Van deze laatsten vormt ds. H. Slatius een duidelijk voorbeeld.²⁹⁹ Uit een pamflet van zijn hand krijgen wij een beeld, hoe hij de politieke situatie van zijn dagen inschatte.³⁰⁰

Hier geeft hij allereerst een aanhaling uit de 'naerder Unie tot Utrecht' gemaakt: "mids dat een yder Particulier in syn Religie sal moghen blyven ende dat men niemandt ter cause vande Religie sal mogen achterhalen ofte ondersoecken volgende de voorsz. Pacificatie van Gent gemaect."³⁰¹

Voor tegenstanders van het nieuwe bewind is het zwijgen geblazen. Al zijn volgens hen de gevolgen van "dese vervloecte licentie" niet best, deze kan alleen leiden tot "de alder-verderffelijckste ruïne en Slavernie die oyt vanden Coningh van Spangjen te verwachten stont".³⁰²

Helaas zien velen de gevaren niet die ontstaan door het schenden van de "Heilige Privilegien en gherechtigheden deser Landen". Deze schending gebeurt onder het mom van de rust en vrede des lands. De soevereiniteit van Holland gaat er zo aan.

Ten onrechte is men uiterst kritisch over de gevangen heren in Den Haag. Men vergeet de weldaden die zij hebben bewerkt, dat het land floreert "boven alle republicken der wereld".³⁰³

Deze heren hadden oog voor de vrijheden en liggen nu zelf in banden. Uit vaderlandsliefde stelt de schrijver deze zaken aan de orde. Hij geeft dan een overzicht van de diverse gebeurtenissen in hun verloop. Volgens Slatius had men "door onderlynghe verdraeghsaemheyd goede

²⁹⁵ *O.c.*, p. 326. Wel wordt hun later toegestaan een regeling te treffen met de commandant van Woerden "om hun vader op het huis in bewaring te houden", *o.c.*, p. 412.

²⁹⁶ *O.c.*, p. 469 sub 2681, d.d. 22 juli 1625. Later blijkt dat Woerden niet haalbaar is, nu wordt gesproken over andere huizen in Valkenburg, Wassenaar en Voorburg. Dit kan niet zomaar er is tevens sprake van een cautie van 20.000 gulden "dat hij niets tegen het land onderneemt en zich niet verder van het huis verwijderd dan de singel en de boomgaard.", *o.c.*, p. 471/472.

²⁹⁷ *O.c.*, p. 478, sub 2755, d.d. 30 juli 1625.

²⁹⁸ Hier zou zeer veel literatuur te noemen zijn; wij noemen nu alleen inzake het proces: H. Gerlach, *Het proces tegen Oldenbarnevelt en de 'Maximen in den Staet'*, Haarlem 1965. M.b.t. de religie zie bijzonder p. 477-532.

²⁹⁹ *Biografisch Lexicon, dl 1*, 2e dr., Kampen 1983, p. 345/346.

³⁰⁰ *Christalijnen Spiegel, Waer in men naecktelijcken kan zien wie t'zedert eenige Jaren herwaerts inde Provincie van Hollandt de Hoogheydt Rechten Privilegien en vry heden hebben gevioleert...* Int Jaer ons Heeren. 1619. Knuttel pamflet nr. 2980.

³⁰¹ *O.c.*, p. 2.

³⁰² *O.c.*, p. 3.

³⁰³ *O.c.*, p. 4.

broederschap en gemeenschap in ruste en vrede met malcanderen..." de religieuze kwesties moeten oplossen.³⁰⁴ Hij wijst op de verdraagzaamheid van oudsher over gevoelens die nu worden veroordeeld. De gereformeerde predikanten beschuldigt de schrijver van ophitsing van het volk tegen "Magistraten die de moderatie ende onderlynghe verdragsaemheydt sochten in te voeren."³⁰⁵ Onder deze druk is *de Remonstrantie* geboren. Het handelen van de remonstranten was in de lijn van de aanpak door de Heren Staten verkozen. Allen hadden de overheden toen moeten gehoorzamen, zo meent Slatius. De contraremonstranten hebben in ongehoorzaamheid de resolutie van de Heren Staten ondermijnd. Hij meent, dat daardoor de autoriteit van het land met voeten is getreden. De schorsing door de Staten heeft de contraremonstranten nog meer verbitterd. Zij hebben toen overal scheuring teweeg gebracht. De Kloosterkerk in Den Haag is onwettig door hen in bezit genomen.

Politiek verzet tegen de Staten is georganiseerd door: Amsterdam, Enkhuizen, Edam, Purmerend en soms Dordrecht. Men verzette zich fel tegen de resolutie van de Staten. Allerlei boekjes kwamen in omloop met beschuldigingen aan het adres van de remonstranten en de regeerders; men schold ze uit voor "Landverraders die correspondentie metten Coningh van Spangien en Jesuyten hielden ende daer van ghelt hadden ontfangen: Item datse veranderinghe inde Religie ende alsoo oock inden Staet vant' Landt sochten..."³⁰⁶ Men hitste het volk op. Er werd gewed op de dood van sommige notabelen, die veel voor het land hadden betekend. De binnenlandse veiligheid kwam binnen de gezichtskring, immers de prins gaf de troepen opdracht buiten de religie-geschillen te blijven en wat daaruit voortkwam. De anderen zagen zich zo geplaagd voor de noodzaak van waardgelders. Dit werd vervolgens opgevat als een aanval op de autoriteit van prins Maurits. Ook zagen de contraremonstranten de lichte van waardgelders als middel "om de ware Ghereformeerde Religie te onderdrukken ende in plaetse van die een gansch nieuwe en valsche opinie in te voeren..."³⁰⁷ Deze valse aanklachten werden grif verspreid en geloofd.

Volgens Slatius waren de remonstranten niet in het algemeen tegen een synode, maar wel tegen zo'n vergadering waarin de contraremonstranten en partij en rechter zouden zijn. De contraremonstranten waren zelf tegen een Hollandse synode, zoals de Staten die hadden gewild tot "accommodatie ende onderlinghe verdragsaemheydt tot beslichtinghe van dese droevige verschillen..."³⁰⁸ De remonstranten hadden een ander plan gelanceerd: uit zeven Provincies zestien personen "d'een helft van de wijste ende deftigste Polijtjicque d'ander helft vande verstandigste en moderaetste Kerkelycke personen..."³⁰⁹ Die moesten dan het onheil afwenden. Dit voorstel werd door de tegenpartij afgewezen.

Ook levert Slatius forse kritiek op het politieke en militaire optreden van prins Maurits in Gelderland en Utrecht. De schrijver signaleert hier een aantasting van de soevereine macht van de provincie Holland. In de arrestatie van Oldenbarnevelt, Hoogerbeets en Hugo de Groot werden door de Staten-Generaal rechten, vrijheden en privileges geschonden. De hele behandeling acht hij menonwaardig. De Staten-Generaal hadden over deze heren geen jurisdictie, wel de Staten van Holland. Dit acht Slatius een vergrijp "teghen alle recht vryheydt en Privilegien van Hollandt..."³¹⁰ Men heeft deze zaak willen verdedigen met een beroep op het

---

³⁰⁴ *O.c.*, p. 10.

³⁰⁵ *O.c.*, p. 12.

³⁰⁶ *O.c.*, p. 17.

³⁰⁷ *O.c.*, p. 19.

³⁰⁸ *O.c.*, p. 20.

³⁰⁹ *Ibidem*.

³¹⁰ *O.c.*, p. 22/23.

landsbelang. Volgens Slatius had men zelf eerst de achterdocht gekweekt, door de heren uit te maken voor landverraders, die "Spaensche Pistoletten met kisten vol hadden ontfanghen."³¹¹ De aantasting van de grondrechten vergelijkt de schrijver met de zaak van de Graven van Egmond en Hoorne eertijds. Dit heeft ook prins Willem toen duidelijk gezien. De oude rechten werden met alle middelen tegen Spanje verdedigd.

Ook het beroep op een vergrijp t.o.v. de Unie van Utrecht acht Slatius niet legitiem.³¹² De arrestatie e.d. zijn het gevolg van haat en bitterheid. Ook levert de schrijver forse kritiek op de verandering van de magistraat op vele plaatsen. Mensen met grote verdiensten zijn aan de kant gezet, anderen van minder staat en kwaliteit in het zadel geholpen. Deze onervaren leiders acht Slatius een gevaar voor het land.³¹³ Deze veranderingen zijn gebeurd tegen "alle ordere recht Privilegie en Practycke deser Landen..."³¹⁴ Krasse uitspraken doet Slatius ook over het nieuwe College van Justitie, dat weinig verschilt van de Bloedraad van Alva. Zij geven de Staten-Generaal macht over Hollandse heren, wat ongehoord is. Ook de Ridderschap is op onjuiste wijze aangepast.

Dit alles is tot groot nadeel van de provincie Holland. De andere provincies zien graag dat Holland, "de beste Melc-koef", wordt uitgemolken. Het is toch ongerijmd te veronderstellen, dat Holland, dat zoveel heeft gestreden met hoge kosten, nu de zaak zou willen verkwanzelen aan Spanje. De contraremonstranten hebben het land ontwricht en in gevaar gebracht.

Nu wil Haman in het land meester zijn, alles moet voor hem buigen. De gevangen heren hebben alles op het spel gezet om privileges en rijkdommen te beschermen. Er wordt nu enorme schade berokkend; te laat zal men dit ontdekken. God zal dit onrecht niet dulden, zo ook het verbreken van de "Sauvegarde" van Joh. van Oldenbarnevelt. Dan deed Jozua met de Gibeonieten anders (Jozua 9). Nu poogt men onrecht te dekken met verwijzing naar het landsbelang. Slatius acht het in feite eigenbelang van deze lieden. Zo gaat de religie eraan, zegt de schrijver. Dit optreden hebben de gereformeerden afgekeken van de Paus van Rome.

Voor deze zaak is Slatius bereid te sterven: "door dien wy alleen gheleert hebben vrije Bataviers ende niet slaven van andere te wesen..."³¹⁵ Liever dood dan slaaf van een ander.

Uiteindelijk is het voor Slatius daar ook op neer gekomen, mede door zijn betrokkenheid bij de samenzwering van Oldenbarnevelts zoons tegen het leven van Maurits.³¹⁶ Hij is in Den Haag op 5 mei 1623 onthoofd. Van Deursen maakt melding van de volgende afscheidsboodschap van Slatius aan zijn vrouw: "Mijn ziel heeft een gruwel van de calvinisten".³¹⁷

Slatius ontsprong uiteindelijk de dans niet, overigens door eigen schuld onderging hij het doodvonnis. Een man als ds. Joh. Grevius³¹⁸ die tot levenslang was veroordeeld, wist reeds 12 okt. 1621 te ontsnappen met hulp van D. Sapma.³¹⁹ In de Notulen van de Staten van Holland van

---

³¹¹ *O.c.*, p. 23.

³¹² *O.c.*, p. 27.

³¹³ *O.c.*, p. 29.

³¹⁴ *Ibidem*.

³¹⁵ *O.c.*, p. 40.

³¹⁶ Zie voor deze beraamde aanslag o.a.: *Part. Notulen Verg. Staten van Holland. 1620-1640, dl. I*, dec. 1620 - aug. 1623, 's-Gravenhage 1992, p. 565/566. Voortvluchtig is Slatius in Drente opgepakt, zie o.a. A. Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, Amsterdam 1991, p. 134.

³¹⁷ Van Deursen, *Bavianen*: zie Woord vooraf.

³¹⁸ Zie dit werk 5.10.2.

³¹⁹ *Biografisch Lexicon, dl 2*, Kampen 1983, p. 226/227.

24 sept. 1621 lezen wij: "De heeren van Haerlem verhaelen dat een Arminiaens predicant met loosheytt uut het tuchthuys gecomen is; Amsterdam van gelijcken. Sulcx in deliberatie is geleyt off men die andere die noch gevangen zijn ende oock gevangen souden mogen werden, niet in beter verseeckeringe op theene huys off t'ander. Ende nae resomptie des anderendaechs verstaen dat men deselve sullen doen bewaeren op 't huys te Lovesteyn."³²⁰ Dit aanstaande verblijf in Loevestein zal ds. Grevius niet hebben aangestaan, hij is voor deze overplaatsing gevluht. Daarmee heeft hij dan het voorbeeld gevolgd van de ontsnapte collega, wiens zaak in de Staten van Holland op 24 sept. 1621 aan de orde is gekomen. Toch zou de geschiedenis uitwijzen, dat zelfs Loevestein als gevangenis voor remonstranten die de vrijheid zochten, geen afdoende oplossing was. Voor de gevangen predikanten was Loevestein geen onverdeeld genoegen. Mocht het al goed zijn voor de staatsrust, voor de gezondheidstoestand van de betrokken predikanten was deze detentie niet best. Zij verzoeken op 19 mei 1627 aan de Staten van Holland "om relaxatie van gevangnisse".³²¹ Van deze zaak lezen wij weer op 23 juni 1627 "Gevangen predikanten tot Loevesteyn om wat meerder relaxatie, oock in de schansse te mogen wandelen. Advijs commandeur: fiat, met 2 teffens, mits 2 soldaten daerbij..."³²² Uiteindelijk valt dan het besluit op zaterdag 26 juni 1627:

"Op het versouck van de gevangen arminiaensche predikanten tot Louvesteyn is, omme te hebben een weynich meerder relaxatie tot behoudinge van haer gesondheyt, is verstaen dat zij temet bij occasie nu twee ende dan twee van haer camers op 't fort zullen moghen wandelen, mits altijd bij haer hebbende een off twee zoldaeten, alles in conformité van 't adviseerde van den commandeur ende met goetvinden van Zijn Ex.tie."³²³

Over veertien andere remonstrantse predikanten werd op 5 juli 1619 het banvonniss uitgesproken.³²⁴ Daarbij heeft de antisynode, gehouden te Rotterdam, duidelijk een rol gespeeld, blijkens de *Resolutiën der Staten-Generaal*.³²⁵

Niet ieder verkoos als Slatius de dood boven de slavernij; vele 'Batavieren' zit de vrijheidsdrang zo in het bloed, dat rechterlijke besluiten en gevangensmuren die drang niet kunnen doden.

---

³²⁰ *Part. Notulen Verg. Staten van Holland. 1620-1640, dl I* dec. 1620 - aug. 1623, 's-Gravenhage 1992, p. 204 sub 1012.

³²¹ *Part. Notulen Verg. Staten van Holland. 1620-1640, dl III*, juli 1625 - april 1628, 's-Gravenhage 1989, p. 289 sub 2684.

³²² *O.c.*, p. 321 sub 2788.

³²³ *O.c.*, p. 329 sub 2815.

³²⁴ Zie hiervoor o.a. P.M. Luca, De achtergrond van het banvonniss van 5 juli 1619... in: *N.A.K.G.*, dl. 53 afl. 2, Leiden 1973, p. 211-217. Luca vestigt daar terecht de aandacht op het te vaak vergeten aspect van de geheime vergadering der remonstranten op 5 maart 1619 te Rotterdam, die aan het licht is gekomen via het verhoor van een remonstrantse ouderling in Alkmaar. Dit gebeuren moet als doorslaggevend worden gezien voor het banvonniss. Ook werpt de auteur de vraag op, of de overheid in die constellatie wel anders had kunnen handelen? Het ging dus niet alleen om de weigering van de remonstranten "De Acte van Stilstand" te tekenen; er waren meer zaken van groot gewicht aan de orde.

³²⁵ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1610-1670*, vierde deel 1619-1620, 's-Gravenhage 1981, o.a. p. 171-172 waar dit verband duidelijk wordt gelegd. Rotterdam wordt gezien als 'oproerich, schadelijck ende pernitieux complot ende de ligue...' (p. 172). De weigering van de remonstranten om te tekenen wordt in die lijn geplaatst, dat zij 'pertinaciter ende onbeweechlijck continuerende sijn in hunne onverdraechlijcke hertneckigheyt ende ongehoorsaemheyt tegens hunne wettelijcke overicheyt' (*o.c.*, p. 172). Dit is verstoring van de openbare orde en rust in het land. Henricus Leo van Bommel krijgt een andere behandeling gezien zijn belofte, hij heeft de akte alsnog getekend. (*o.c.*, p. 172).

5.15 Leve de prins!

Zo klinkt het uit de mond van een man die ooit een fervent aanhanger van Oldenbarnevelt geweest was. Wij leren hem kennen uit het pamflet *Den Berouden Bernevellist*. Hij steekt vele pagina's lang de loftrumpet op de Heren Staten-Generaal en de prins van Oranje hun "grootte sachtmoedicheyt ende noyt meer ghehoorde goedertierenheyt/ met een ongelooflicke voorsienighe wijsheydt..." Wat een schitterend voorbeeld van moderatie!³²⁶ De auteur heeft alle redenen voor zo'n lofzang, want de prins heeft hem, ondanks de misstappen in het verleden, hersteld in zijn ambt. Uitgebreid schetst hij de noodzaak van het optreden van prins Maurits in het verscheurde land, want verdeeldheid is levensgevaarlijk. De auteur ziet nu de kwade invloeden van Oldenbarnevelt. De provincies waren zwanger van een groot kwaad. Ook de kerkelijke verwarring wordt beeldrijk geschetst. Deze was ontstaan door middel van "eenighe verwaende eergierighe Predicanten dewelcke hebben Jacobs stemme ghebruyckt/ en Esaus handen/ ende wierpen de tweedracht midden in den schoot der kercken/ door haer versierde consequentien/ ende pijckante questien/ verweecten den eenen Borger tegen den anderen/ Vader/ Moeder/ Kint/ Suster/ Broeder etc. De Religie leet aenstoot door periculeuse secten/ der ongenaeyde roc Jesu/ wort herwaerts ende derwaerts van een gescheurt/..."³²⁷

Niet alle taal over de theologische kwesties is even duidelijk in dit pamflet. Het is de vraag of de betrokkene alles even helder ziet in deze controverse, maar zijn keuze is duidelijk, tegen de arminianen die 'gheulcereert in de hersenen' alles willen doorvorsen met 'haren vermetelen geest ende verdorven passien'. Zo hebben zij het volk misleid door 'geymagineerde woorden/ twijffelachtige argumenten ende frivole consequentien'. Als slangen hebben zij het volk bedrogen en de Schrift in discrediet gebracht. Ook de martinisten en wederdopers krijgen een veeg uit de pan. Gelukkig zijn nu de 'brantstoockers' gevallen, sommigen verbannen, en wonen ze nu bij hun vrienden de Spanjaarden, in Antwerpen, Den Bosch en Waalwijk. Daar zijn ze welkom vanwege bewezen diensten.

Dan wordt de oude strijd van de Nassau's tegen Alva opgehaald, onder vermelding van de dood van 18.000 mensen onder beulshanden gevallen. Ondanks de Spaanse overmacht heeft God de strijd ten voordele van deze landen beslecht. Ook de Treves komt in kwaad daglicht te staan. De wereld staat versteld van wat in deze landen op allerlei gebied wordt gepresteerd, mede door de geweldige inzet van de prins. Daar knoopt de auteur een moraal aan vast: "Laet ons toesien dat wy door onse sonden ende ondankbaerheyt/ Godes gratie niet en verliesen/ ende onsen Prince langhe by den leven behouden."³²⁸ Het is een loflied op de kennis, kunde en vaardigheid van de prins, die zijn eigen gemoed heeft overwonnen t.o.v. hen die in het verleden tegenover hem stonden. Hun (en zijn) misdaden in politiek opzicht worden niet verzwegen door de auteur. Dit optreden was in feite staatsomwenteling met alle gevaren van dien.

Nogmaals komt de gewezen 'Barnevellist' te spreken over de dwaalleringen van de arminiaanse predikanten, van heil voor de heidenen buiten Christus om, als zij zich maar recht gedragen.³²⁹ Dan kan hij zich nu beter vinden in de opvattingen van de gereformeerden, die "als arme

³²⁶ *Den Berouden Bernevellist...*, 's Graven-Haghe 1620, p. Aij.

³²⁷ *Den Berouden Bernevellist*, p. Aiiij; foutief genummerd Biiij.

³²⁸ *Den Berouden Bernevellist*, p. B verso. De prins wordt even daarvoor genoemd "den principalen Ingenieur" van de fortificaties. Er is in de Nederlanden een bijzondere "water-const". De welvaart en de stedenbouw (Amsterdam op 'omghekeerde boomen') liegen er niet om.

³²⁹ *Den Berouden Bernevellist*, p. Biiij. Hun roemen in de vrije wil moet het ontgelden evenals de overtuiging, dat ze "connen leven sonder sondigen" (*ibidem*).

Publicanen/ dewelcke bekennen datse arme sondaers zijn/ Godt ghedurich biddende om genade/ geloove ende stercheyt..." Hier klinkt de algehele afhankelijkheid van de mens door van God. Dat niet alles even scherp wordt gezien blijkt uit het feit, dat de auteur de vraag of de roeping kan worden wederstaan een onnutte vraag acht "ende een onbetamelijke questie..."

Men moet volgens de auteur voorzichtig zijn met teveel vrijheid der religie, want dat "veroorzaect oproer ende ongehoorsaemheyte teghen de Overheden/ ende lasteringe Gods." Hij staaft dit met de boerenoorlogen in Duitsland en de problemen met de dopers te Munster.

Wat wil de gewezen 'Barnevellist' positief voor de toekomst? Zich scharen aan de zijde van "alle oprechte Batavieren/ die niet anders en trachten dan weldoen/ ende gheen ander wit en hebben/ dan de verbreydinghe van Gods eere/ hem te dienen met een gheruste conscientie/ benefens de welvaert deser Landen..."³³⁰

5.16 Samenvatting en nadere evaluatie

5.16.1 Gecommitteerden van de overheid

Als er een nadere uitwerking gegeven wordt aan de commissie van de afgevaardigden van de Staten naar de P.S., treffen we vaak de beide elementen aan: 1e geen politieke zaken, maar alleen kerkelijke behandelen; 2e geen zaken die de orde van de kerken in het algemeen raken behandelen. Op deze beide elementen hebben de politieke commissarissen bijzonder toezicht te houden. Soms is bovendien sprake van "raedt ende advijs" waarmee zij de P.S. moeten bijstaan "ende dieselve helpen dirigeren..."³³¹

Al blijkt dit niet steeds uit alle acta, de invloed van deze gecommitteerden op de P.S.-vergaderingen is een belangrijke factor in de besluitvorming geweest. Uit ons onderzoek komt dat op verschillende plaatsen naar voren, hoewel de uitdrukkingen soms verhullend zijn. Sommige personen die vaak waren afgevaardigd, zullen meer invloed hebben kunnen uitoefenen dan anderen. Van Zuylen van Nijevelt, Casembroot, Cromhout en Hoogerbeets waren verweven met de kerkelijke arbeid op de P.S.-vergaderingen, wat hun inbreng kan hebben vergroot.

5.16.2 Jaren zonder P.S.

In de kwestie rond ds. A. Venator te Alkmaar (zie 5.3) zien wij een toespitsing van de staatsinvloed op de kerkelijke vergaderingen. Het conflict leidt tot een algeheel verbod om P.S.-vergaderingen te beleggen. Uit dit alles blijkt, dat de greep van de Heren Staten op de kerkelijke vergaderingen niet moet worden onderschat. Opvallend dat dezelfde Staten later A. Venator laten vallen en daarmee in feite het oordeel van de kerk over Venator in eerdere instantie uitgesproken bijvallen. Naber wijst op het verregaande optreden van de vroedschappen in Alkmaar en Rotterdam. Hij vermeldt dan: "Sterk door den bekenden anti-Calvinistischen geest harer burgerijen, gaven zij den eenigen Calvinistischen predikant, welken ieder dier beide steden tot nog toe binnen hare muren geduld had, op grond van ongehoorzaamheid aan de resolutiën der Staten zijn afscheid (1610-1612)."³³² Naber vermeldt dan tevens het houden van geheime

---

³³⁰ *Den Berouden Bernevellist*, zie slotpagina. Waar hij ook afsluit met een bede voor het welvaren van de Heren Staten-Generaal en Maurits "Vader des Vaderlands/ ende couragieusen voorstander der ware Ghereformeerde Religie/ die Godt wil mainteneren in sijn cracht/ ende late hem gebieden over de gheheele werelt/ Amen." (*ibidem*).

³³¹ *R.V. II*, p. 385, art. 1.

³³² J.C. Naber, *Calvinist of Libertijnsch? (1572-1631)*, Utrecht 1884, p. 56.

vergaderingen door de kerk, zonder staatstoezicht en evenmin met afvaardiging van arminianen.³³³ Het overheidsoptreden leidde tot een kerk onder het kruis die buiten de stadspoorten bijeenkwam en door vele sympatisanten werd gesteund.³³⁴

5.16.3 Uit nood bijeen voor de goede zaak

Uit de bronnen (vermeld in 5.5) weten wij van bredere kerkelijke activiteiten in Holland die in de sfeer liggen van door de nood gedreven elkaar zoeken voor de goede zaak. Ondanks het verbod van de Staten van Holland kwam men bijeen. Het waren vergaderingen met een bijzonder karakter, geen classis en evenmin een P.S. Toch handelde men over de nood der kerken en zocht men naar wegen om uit de moeiten te komen, al bleken in de kring van de contraremonstranten verschillen te bestaan over de beste aanpak. De moeiten van de dolerende gemeenten krijgen wij hier enigermate in beeld.

Het remonstrantse denken wordt resoluut afgewezen. Ook horen wij van remonstrantse tegenzetten om hun 'corpus' te versterken, door ondertekening te vragen van hun 'concept van vrede' in de lijn van de resolutie van de Staten. Er is de contraremonstrantse broeders veel aan gelegen om te bewijzen, dat de remonstranten zich als eersten hebben 'afgescheiden'. De publicaties uit remonstrantse kring worden nauwlettend gevolgd.

De magistraat van Dordrecht deinsde terug om aan de classis Dordrecht verdere toestemming te geven in de vergaderingen van correspondentie. Men hield veel liever zelf de zaak in handen op de dagvaarten van de Staten van Holland.

Er werden ook Algemene Vergaderingen van correspondentie belegd (zie 5.6). De contraremonstranten hebben het belang van de kerk zo zwaar laten wegen, dat zij zich onttrokken aan het verbod van de Staten van Holland om bijeen te komen. De Amsterdamse predikanten konden steunen op de magistraten van hun stad, zo ook de dienaar van Enkhuizen. Uit de andere gewesten kwam men getrouw naar Amsterdam om de goede zaak te bespreken en te bevorderen dat er een nationale synode zou worden gehouden. De broeders hebben hiervoor via allerlei kanalen zich ingezet, lange tijd tevergeefs. Opvallend is de poging om een breuk in het kerkelijk front te voorkomen, door aan de Gelderse broeders te ontraden in te gaan op de plannen op regionaal niveau, zoals aan de orde op de Gelderse Landdag.

5.16.4 Geen vrijheid van organisatie

Binnen de Republiek was elke provincie in grote mate zelfstandig. Dit heeft de eenheid van organisatie in de kerk niet bevorderd. Mede met het oog op de gewenste eenheid zochten de kerken, aanvankelijk van Zuid- en Noord-Holland, sinds 1593/1594 correspondentie op P.S.-niveau. Daarbij zijn de Staten ingeschakeld. In de verdere ontwikkeling zien wij de kring zich uitbreiden naar Gelderland en Groningen. Ook komen er contacten met Overijssel, al zijn daar financiële problemen een sta in de weg. Opvallend is het ingrijpen van de Staten in 1620 rond het verzoek van Utrecht. Ook op dit terrein is overheidsinvloed duidelijk merkbaar.³³⁵

Voor een nationale synode hebben de kerken consent van de Staten nodig (zie 5.8). In deze zaak is heel duidelijk het politieke karakter van de strijd voor of tegen een nationale synode te zien. De kerkendienaren kregen aanvankelijk de zaak met jaren aandringen niet rond, zij bleken niet in staat de weerstanden te overwinnen. De politieke strijd in de Staten-Generaal gaf uiteindelijk de

---

³³³ *Ibidem.*

³³⁴ *O.c.*, p. 57.

³³⁵ Voor een globaal overzicht, zie: J. Reitsma, *Geschiedenis*, p. 340/341.

doorslag, ondanks het felle verzet onder aanvoering van het machtigste gewest Holland in de rug gedekt door vooral Utrecht, wonnen de voorstanders van een synode het pleit op het politieke vlak.

5.16.5 Zuiveringen in Noord- en Zuid-Holland

Aanvankelijk hebben de kerkelijke vergaderingen in het stuk van de predestinatie een milde oplossing voorgestaan. Dit moge blijken uit het bovenstaande. Al dienen wij wel te beseffen, dat zeker de beslissing op de P.S. van Hoorn 1596, door de gecommiteerden van de Heren Staten kan zijn beïnvloed.

In de Noord-Hollandse procedures na Dordrecht 1618/19 krijgen wij een behoorlijk scherp beeld van de afwikkeling van de zaken met de geciteerde remonstranten. Hier komt duidelijk naar voren, dat niet alle zaken op dezelfde wijze zijn afgedaan. De vergadering had wel degelijk oog en oor voor de individuele mens en heeft dan ook vaak extra tijd gegeven voor verder beraad. In de afwikkeling m.b.t. de remonstrantse predikanten weet de kerkelijke vergadering zich geheel gesteund door de Heren Staten. Naast de kerkelijke procedure is er aandacht voor de akte van stilstand, die in feite een politiek stuk is. Ook nu zijn er ex-predikanten die zich blijven beroepen op de Heren Staten en zich liever voor hen, dan voor een kerkelijke vergadering willen verantwoorden. Het afwijzen van de geestelijke jurisdictie door de kerk zit er diep in bij sommigen; zij geven hier de voorkeur aan een overheidsonderzoek en -uitspraak.³³⁶

De Zuid-Hollandse procedures bieden eveneens een scala aan informatie over de stand van zaken onder de geciteerden. Ook in deze P.S. zien wij oog voor de situatie van betrokken (ex)predikant. Dit blijkt o.a. rond ds. Corn. Martini van Zwammerdam die oud en ziek is. In extreme gevallen besluit men bij volharding tot censuur met de opdracht aan de kerkelijke vergaderingen zonodig tot excommunicatie over te gaan. Men heeft ook op de P.S. van Zuid-Holland gepoogd de vergrijpen te wegen en passend te straffen.

Opvallend is wat wij horen over H. Slatius en Matth. Burgius: "...dewyle haer verloop verwech swaerder is als dergener, die alleen de Canones sijnodi nationalis ende de acte van hare Ho. Mo. weijgerden te teyckenen."³³⁷

In vele uitspraken van de geciteerde remonstranten treft ons de scherpheid van woorden, soms zelfs de grofheid in taal of gedachtegoed (bijv. bij Casp. Celcaert).

5.16.6 Politieke facetten en plaatselijke spanningen

Al zijn de gebruikte bronnen in 5.11 beperkt, toch blijkt op allerlei wijzen de bemoeienis van prins Maurits met godsdienstige aangelegenheden, bijzonder in de periode 1617-1619. Daarbij heeft hij de kerken vermaand niet te doen aan scherpstijperij bij het heropnemen van ex-remonstranten. Zowel voor als na de omwenteling onderhoudt de prins een netwerk via correspondentie met vooral magistraten en officieren en bij uitzondering predikanten. Hij hecht veel belang aan exacte informatie over het verloop van zaken op plaatselijk niveau en probeert steeds bij te sturen om alles weer in het gareel te krijgen. In dezen ervaren wij een verwevenheid van religie en politiek, landelijk, regionaal en plaatselijk. In de orde die op zaken werd gesteld -

---

³³⁶ Vgl. voor de verdere afhandeling: *R.V. II*, p. 90; p. 105/106 sub 5; p. 108/109 maakt melding van een "gedruct placcaet van de heeren Staten Generael..." met instructies wanneer zich moeilijkheden voordoen met geschorste remonstrantse predikanten en hoe de officieren daarin hebben te handelen; een belangrijk stuk in dezen geven de acta Alkmaar, aug. 1620, *R.V. II*, p. 115-120 art. 78, hier horen wij hoe er verder gehandeld moet worden met remonstranten, ex-predikanten en gemeenteleden.

³³⁷ *R.V. III*, p. 375 art. 68.

tevens in de religie - zien wij onmiskenbaar ook de hand van prins Maurits. Hier ervaren wij een stuk verstrengeling o.a. rond het aanwerken op een nationale synode. Aan Dordrecht 1618/19 ging niet alleen een kerkelijke, maar niet minder een hevige politieke strijd vooraf.

Wij krijgen uit de Goudse situatie (zie 5.12) een duidelijk beeld van de moeite ter plaatse om de zaken binnen het gareel te krijgen. De hoge overheid, de magistraat ter plaatse en de kerkelijke vergaderingen moeten behoorlijke inspanningen leveren om de situatie te normaliseren. Meer dan eens moeten de overheden te hulp worden geroepen om na Dordrecht de zaken op lokaal niveau door te voeren. De overheden bieden daarbij de kerken en kerkelijke vergaderingen metterdaad de hand.

Op vele plaatsen heeft de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten diepe sporen getrokken. Zo bezitten wij nog een verslag van de hand van Willem Crijnsze over de situatie in het land van Voorne en bijzonder te Brielle tussen 1612 en 1619.³³⁸

5.16.7 Verstrengeling religie en politiek

In 5.13, 5.14 en 5.15 zien wij de nauwe verbinding tussen beide terreinen verder aan het licht komen. Tevens zien wij een verwevenheid van religie, politiek en rechtspleging. Een politiek man als Hoogerbeets heeft zich actief ingelaten met de kerkelijke conflicten in Holland en wordt mede daarom veroordeeld.

Opvallend dat een predikant als Slatius zo uitvoerig schrijft over de politieke zijde van het conflict. In vonnissen over wereldlijke regeerders hebben religieuze zaken meegespeeld. Dit hangt zeer nauw samen met de jarenlange strijd om de zeggenschap in kerk en staat.

In *Den Berouden Bernevellist* (zie 5.15) treft ons evenzeer de verstrengeling van religie en politiek. Al is de toon zo hier en daar hoogdravend, het geschrift geeft toch een neerslag van de verwerking door een 'verliezer' uit die dagen.

---

³³⁸ *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, derde en vierde deel, resp. 's-Gravenhage 1889 en 1893, resp. p. 337-399 en p.196-220 (de bijlagen).

De Remonstranten en Contra-Remonstranten in het land van Voorne, in 't bijzonder te Brielle, in de jaren 1612-1619. Notitie van Willem Crijnsze, medegedeeld door H. de Jager.

Deze ds. Willem Crijnsz. hebben wij eerder ontmoet in 3.3.3 inzake zijn beroep naar de kerk van Den Briel, over dit beroep waren moeilijkheden gerezen, tussen Maasland en Den Briel.

6 KERK EN STAAT: BETROKKENHEID BIJ HET OPENBARE LEVEN

6.1 Inleiding

Tot op heden viel in deze studie het zwaartepunt op de invloed van de Staten op de kerk in de Nederlanden en het streven van de gereformeerde kerk naar zelfstandigheid. Daarin heeft de kerk steeds geprobeerd 'haar goed recht' met bijbelse argumenten te verdedigen.

In dit hoofdstuk zullen enkele lijnen worden geschetst waarin wij ontdekken, dat de kerk van die dagen zich tevens geroepen wist de overheden te wijzen op de noodzaak van een samenleving die in alle delen doortrokken is van de bijbelse normen en waarden.

Hierin heeft de kerk steeds de weg bewandeld van appèl op de overheden. Dit tekent zich op vele terreinen af. Daarbij is het geenszins de bedoeling alle acta-materiaal uitvoerig te belichten, zo dat al mogelijk ware. Het streven is om iets te tonen van het brede spectrum dat zichtbaar wordt in dit optreden van de kerk. Dit optreden van de gereformeerde kerk is ingegeven door een christelijk verantwoordelijkheidsbesef voor de gehele samenleving, al zullen velen er - toen en thans - een usurpatie in zien van wat de overheden alleen toekomt.

6.2 Onderwijs en opleiding

Wij zullen hier de Leidse universiteit veelal buiten beschouwing laten, daar elders reeds aandacht gegeven is aan de opleiding van dienaren des Woords. De Reformatie heeft steeds aandacht gehad voor het onderwijs aan de jeugd.¹ De vorming van kinderen en jonge mensen hebben de reformatoren steeds ter harte genomen, als een fundamentele zaak voor de gehele samenleving. In het jonge leven dienen de bijbelse lijnen te worden ingeprent tot heil van de betrokkene en tot welzijn van het gemenebest.

6.2.1 Mensen en middelen

De kerk in Holland heeft steeds een pleidooi gevoerd voor het kwalitatief goede onderwijs aan de jeugd. In het kerkordelijk kader hebben wij reeds gewezen op enige bepalingen hieromtrent.² Die lijnen tekenen zich ook verder af in de acta van de P.S. Zo horen wij op de P.S. van Rotterdam,

---

¹ De zorg van Luther voor het hogere en lagere onderwijs wordt o.a. reeds benadrukt in *An den christlichen Adel deutscher Nation: Von des christlichen Standes Besserung (1520)*, edit. Karin Bornkamm und Gerhard Ebeling, *Martin Luther Ausgewählte Schriften, Erster Band*, Frankfurt am Main 1982. In dit werk neemt Luther het op voor onderwijs in de Heilige Schrift aan jongens en meisjes (S. 230). Het onderwijs in het evangelie is voor de reformator fundamenteel. Hij geeft uiting aan zijn grote zorg over de nonchalante omgang met de onderwijstaken t.o.v. de jeugd. Wij dienen eenmaal rekenschap te geven "dass wir ihnen das Wort Gottes nicht vorlegen"(S. 231). In dit verband citeert Luther Klaagliederen 2 : 11 e.v. Dit verzuim brengt ellende over de jeugd. Bovendien pleit Luther voor goed vervolgonderwijs voor succesvolle leerlingen uit het lager onderwijs. In het onderwijs dient de Schrift te regeren. "Ich habe grosse Sorge, die hohen Schulen seien grosse Pforten der Hölle, wenn sie nicht emsig die heilige Schrift studieren und ans junge Volk vermitteln."(S. 232).

Vgl. ook Bucer, *De Regno Christi*, Cap. XLVIII - XLIX over de educatie van de jeugd, het weren van ledigheid en het leren van een goed beroep.

² Zie 2.3.9.

april 1581, dat de kerk de overheden gaat aanspreken voor scholen op het platteland. De middelen die daar eertijds voor bestemd waren, dienen nu weer daarvoor te worden aangewend. Hierin kan de kerk aanknopende bij een bevel dat de heren Staten van Holland onlangs hebben laten uitgaan. "...sal daeromme t'elcker plaetse de particuliere overheyt aengesproken ende gebeden worden de hant daeraen te houden..."³ De classis zal toezicht houden.

De P.S. van Gouda, aug. 1589, maakt zich sterk voor het aan de overheden onder de aandacht brengen van het levensonderhoud van de schoolmeesters en dat de scholen "na Gods woort gereformeert worden ende dat vrome, godsalige mannen toe gestelt worden met advys van den classen te lantwaert ende van den kerckenraden in den steden ende dat de ongeregelde afgeschafft mogen worden."⁴ Soms kreeg een schoolmeester een aanbeveling van predikanten voor de overheden.⁵ De P.S. van Rotterdam, aug. 1594, acht het "gantsch onbillick" de dienaren des Woords te verplichten tevens school te houden voor het ene traktement dat zij ontvangen. De gelden hiervoor van oudsher dienen weer voor de schoolmeesters beschikbaar te komen. De Heren Staten zullen hierop gewezen worden met een verzoek de officieren te instrueren in dezen.⁶

Naast reeds eerder genoemde aspecten had de P.S. van Rotterdam, aug. 1594, oog voor de eenheid tussen de kerken en de scholen en ziet daar een taak van de classis.⁷ De P.S. van Gorcum, aug. 1595, vraagt nogmaals de aandacht voor het levensonderhoud van de schoolmeesters en legt daarnaast de vinger bij het feit dat op sommige dorpen "eenige papen" tot schoolmeester aangenomen werden, die zich niet willen onderwerpen aan de ordonnantie van de kerken en het plakkaat van de Staten. Dit zal met de hoge overheden worden besproken. Er was al contact geweest met de "heere avocaet".⁸ De schoolmeester van Terschelling is in problemen gekomen door de nalatigheid en weigerachtigheid van de regeerders. Bijna twee jaar achterstand in salaris en huishuurvergoeding is niet gering! De meester wendt zich tot de P.S. van Alkmaar, juni 1599, om een schriftelijke aanbeveling aan de Heren Raden van Staten van West-Friesland om zo zijn loon te ontvangen. Deze aanbeveling wordt hem verleend.⁹

Op de P.S. van Leiden, aug. 1600, wordt melding gemaakt van "den paep tot Oostgheest" die alle lange tijd in schooldienst actief is. Hij "gaet stoutelicken voort int leeren van allerlei paepsche boecken".¹⁰ De zaak is des te moeilijker omdat de officier (van Wassenaar, waaronder Oegstgeest ressorteert) er niets tegen onderneemt. Dit zal onder de aandacht van de Heren Staten worden

³ *R.V. II*, p. 196.

⁴ *R.V. II*, p. 347 art. 37. Vgl. ook Den Briel, aug. 1593, *R.V. III*, p. 10 art. 20: de noodzaak van goede orde op de scholen dient onder aandacht van de Staten te worden gebracht. Zie voor het Noorderkwartier ook Haarlem, juni 1594, *R.V. I*, p. 186 art. 15, waarbij tevens aan de Raden van West-Friesland en het Noorderkwartier gevraagd zal worden om verbetering van het levensonderhoud, dat "sober" mag heten.

⁵ *R.V. II*, p. 371 art. 27, betreffende een schoolmeester in het Veen bij Moordrecht.

⁶ *R.V. III*, p. 24/25 art. 14; vgl. *o.c.*, p. 46/47 art. 22, P.S. Gorcum, aug. 1595. Al eerder was besloten, dat het niet verboden was voor een predikant om school te houden "als het can geschieden sonder verhinderinge ende cleynachtige synes diensts, ende dat den schooldienst niet te cort en geschiet, waarvan d'oordeel sal staen by de classe."*(o.c.*, p. 12 art. 29). Dus geen verplichting en evenmin een absoluut verbod tot combinatie.

⁷ *R.V. III*, p. 27 art. 26.

⁸ *R.V. III*, p. 49 art. 31; vgl. *o.c.*, p. 73 art. 36; *o.c.*, p. 133 art. 32 en *o.c.*, p. 145 art. 24 waar gemeld wordt dat de Heren Staten het Hof van Holland hebben ingeschakeld.

⁹ *R.V. I*, p. 271/272.

¹⁰ *R.V. III*, p. 150/151 art. 33. Op de P.S. van Gouda, aug. 1601, blijkt deze paep te zijn gestorven, maar zijn lijn in het onderwijs wordt voortgezet door "eenen anderen pape" die eerder in Dordrecht en Oude-Tonge heeft gewerkt. De superstitiën worden door hem onderhouden (*R.V. III*, p. 167 art. 20).

gebracht. Opvallend is de toevoeging "ende dat de kercken ende classen haer recht in desen om toesichte te neemen overt aenneemen der schoolmeesteren ende derselven dienst toeghelaten worde etc."¹¹

Diverse malen wenden de kerken zich tot de Staten voor verbetering van de beloning aan schoolmeesters, zo ook in juni 1603 op de P.S. van Enkhuizen.¹²

De P.S. van Edam, juni 1604, heeft gesproken over leermiddelen, bijzonder m.b.t. de particuliere Latijnse scholen. De wenselijkheid van meer uniformiteit in grammatica e.d. wordt geuit om een soepeler schoolwisseling mogelijk te maken. Dit kan de kerk niet zelf regelen.¹³

6.2.2 Bijbel, onderwijs en de leer van de kerk

De P.S. van Alkmaar, maart 1573, legt het accent op de godzaligheid van de schoolmeesters "ende die warachtighe religie alsins toegedaen, die oyck die kinderen die Catechismum connen onderwysen, in alle goede seden ende godsalige manieren connen stieren..."¹⁴ Deze schoolmeesters dienen een goed voorbeeld te zijn "ende ten laesten oyck wel in lesen ende scrijven connen onderwysen." De onderwijsmiddelen moeten aan deze hoge eisen voldoen. Er is sprake van toe te zien dat goede "A.B. boecken" worden gebruikt. De andere boeken dienen te worden geweerd.

Sommige schoolmeesters zagen de grenzen tussen schoolwerk en kerkenwerk zo vloeiend, dat zij zich opwierpen als dienaren des Woords.¹⁵

Op de P.S. van Schoonhoven, sept. 1579, wordt aandacht besteed aan de oprichting van scholen, waarbij iedere classis en haar dienaren "vlyt anwenden, ende voornamelyck dat een ygelic toesie, dat die leere des Catechismi na den middach nyet nagelaten worde."¹⁶ Een waarborg voor de leer

¹¹ *R.V. III*, p. 151. Een pleidooi voor de bevoegdheid van de kerken in dezen horen wij ook op de P.S. van Gorcum, aug. 1606, *R.V. III*, p. 250/251 art 27. Het dient onder de aandacht van de overheden te worden gehouden "dat de dienaren in de electie off aenneminghe der schoolmeesters mede geauthoriseert worden..."

¹² *R.V. I*, p. 342 art. 16 van part. vragen. De zaak loopt niet vlot blijkens P.S. Edam, juni 1604, *R.V. I*, p. 351 art. 20. "cleyne stipendien" zijn er vaak de oorzaak van dat schoolmeesters meerdere taken tegelijk moeten verrichten, bijv. secretarie erbij, collecteren van pachten e.d. Dit komt het gehalte van de schooldienst niet ten goede, zo constateert de P.S. van Enkhuizen, okt. 1618. Hier dienen de Heren Staten voortdurend op gewezen te worden, *R.V. II*, p. 20 en p. 21 (sub VII, inzake verbetering van traktement). Dat deze combinaties ongunstig zijn laat ook de P.S. van Edam, aug. 1619, horen (*R.V. II*, p. 93). Toch zijn het vaak financiële noodsprongen. Vgl. voor bezoldiging van schoolmeesters ook P.S. Alkmaar, aug. 1620. De financiële verplichtingen tussen scholen en bijscholen wil de kerk niet regelen. "Dit wort gelaten ter discretie van de overheijt." (*R.V. II*, p. 115). Dit vragen aan de Staten treffen wij al aan rond de P.S. van Enkhuizen, apr. 1578, art. 10 (*R.V. I*, p. 51), waar uitvoerig stil wordt gestaan bij de moeilijke financiële positie van de schoolmeesters en de noodzaak van samenwerking tussen rijke(re) en arme dorpen.

¹³ *R.V. I*, p. 353 sub 2.

¹⁴ *R.V. I*, p. 10 art 17.

¹⁵ Wij lezen van dit probleem op de P.S. van Hoorn, mrt. 1577, art. 9 m.b.t. Frans Janssz. te Hauwaert, eertijds schoolmeester "dat hy hem onordentlyck ende ongesonden in den dienst indringt..." (*R.V. I*, p. 47.) Dit wordt absoluut niet gedoogd. Vgl. voor deze problematiek ook de P.S.-acta van Enkhuizen, apr. 1578, art. 9 m.b.t. Willem Yelissz. (*R.V. I*, p. 50/51, en 53 inzake levensonderhoud). Deze man is later afgesneden, blijkens de acta van Amsterdam, sept. 1578, art. 6 (*R.V. I*, p. 56). In niet mis te verstane woorden wordt deze maatregel gemotiveerd. Soms werden schoolmeesters op wettige wijze tot de dienst des Woords geroepen (vgl. Hoorn, mrt. 1577, art.6; *R.V. I*, p. 46/47). Vgl. de situatie rond Gerrit Doppen, P.S. Amsterdam, sept. 1578, art. 26 (*R.V. I*, p. 62). Hoorn, mei 1580, wijst erop dat schoolmeesters alleen als dienaar mogen worden beroepen na een behoorlijk examen (*R.V. I*, p. 77 art. 25). Zie ook de acta van Alkmaar, okt. 1581, art. 5-10 (*R.V. I*, p. 84/85) voor de wederopneming van de hierboven genoemde Willem Yelissz.

¹⁶ *R.V. II*, p. 174 art 6.

in de scholen vormde de ondertekening van de confessie. Dit gaf rond Bayma, rector van de school in Den Haag, problemen. Van hem lezen wij in de acta van Delft, aug 1587, "heeft hem beswaert die 37 artickelen t'onderschryven".¹⁷ Daarnaast speelt er huwelijksproblematiek, die voor het Hof van Holland is gebracht. De dienaren van Den Haag moeten hier voor de andere schoolmeesters een goed voorbeeld stellen. Bijzonder de P.S. van Hoorn, juni 1596, toont zorg voor het goede gehalte van het onderwijs. De schoolmeesters dienen "de suyvere leere des evangeliums" voor te staan. Ook hier komen schaduwkanten van de collatie aan het licht, waardoor ongekwalificeerden hun verwoestend werk kunnen doen. Zo wordt de jeugd niet onderwezen "in fundamenten der christelicke leere noch goede seeden". Dit dient aan de Staten te worden gemeld met verzoek om verbetering. Het gebruik van verkeerde schoolboeken (met bijvoorbeeld doperse inslag) heeft de aandacht. De plaatselijk kerk heeft inzake het onderwijs een taak. Deze dringende problematiek zal samen met de Zuid-Hollandse Synode onder de aandacht worden gebracht van de hoge overheden.¹⁸ Haarlem, juni 1600, grijpt terug op de G.S. van Den Haag (1586) voor wat betreft de scholen.¹⁹

Als leerkrachten vijanden van de gereformeerde leer en kerk zijn, geeft dat grote problemen, zo onderstreept de P.S. van Delft, aug. 1607. Deze vergadering besluit de Heren Staten van Holland via de gedeputeerden daarop te wijzen.²⁰

De problematiek van de waarborging van het gereformeerde gehalte van het onderwijs op de scholen speelt ook op de P.S. van Edam, aug. 1619. Daar gaat het om ondertekening van de drie Formulieren van Enigheid, na Dordt 1618/19 komt ook de "verclarynge over eenige poincten der voorseyde leere, in de nationale synode ao. 1619 tot Dordrecht gestelt" daarvoor in aanmerking.²¹

6.2.3 Jeugdproblematiek

In de tijd van het onderhavige onderzoek verliep de omgang met de jeugd niet altijd even soepel. Men had eigen pedagogische middelen voor ogen om het gestelde doel te bereiken.

De P.S. van Edam, juni 1586, moet zich buigen over de moeite van de jeugdsamenkomsten "der jonge lieden als vryers ende vrysters om haer te oeffenen int particulier in Godes woert met lesen, vuytleggen, vraegen voer te stellen ende singen."²² Deze onderwijsvorm loopt vaak zo uit de hand "grootte desordre in vele plaatsen", dat de P.S. het stichtelijker vindt er geheel van af te zien. In plaatsen waar het nog goed gaat, mogen de jongelui in geen geval vergaderen "sonder bywesen eeniger ouderlingen". Ook de P.S. van Alkmaar, mei 1587, laat zich op gelijke wijze uit, al blijken de samenkomsten met "een gebeth begonnen ende met een dancksegginge

---

¹⁷ *R.V. II*, p. 293 art. 18.

¹⁸ *R.V. I*, p. 212/213 art. 9.

¹⁹ *R.V. I*, p. 285 art. 29; vgl. Den Haag art. 19 en 48. In de edit. van F.L. Rutgers, p. 492 luidt art. 19 "De Kercken-Raden sullen alomme toesien datter goede School-Meesters zijn, die niet alleen die kinderen leeren lesen, schrijven, spraecken ende vrije Consten, maer oock die selfde inder Godtsalicheyt ende inden Catechismo onderwijzen." Art. 48 van deze G.S. maakt melding van de ondertekening van de Confessie of Catechismus door de schoolmeesters.

²⁰ *R.V. III*, p. 272 art 27. Volgens de P.S. van Dordrecht, okt. 1608, zijn zulke algemene klachten te vaag om te worden gehonoreerd. Het dient meer te worden toegespitst via particuliere aanwijzing van fouten. *R.V. III*, p. 282 art. 9.

²¹ *R.V. II*, p. 70; waar een formulier wordt gegeven voor ondertekening door alle rectoren en schoolmeesters van de Latijnse, Franse en Duitse publieke en bijscholen. Dit geldt voor reeds in dienst zijnde en nog te benoemen mensen. Deze ondertekening komt nogmaals aan de orde op de P.S. van Alkmaar, aug. 1620, *R.V. II*, p. 105 sub IV.

²² *R.V. I*, p. 139 art. 34.

besloten" en daarin "eenigen text der h. schriftuur by forme van predicatie ... verclaert" te worden. Het is zo weinig stichtelijk, dat afschaffing dient te worden nagestreefd "met gevoechlicke middelen".²³

De vluchtelingengemeente te Wezel doet daarbij een beroep op de burgemeester. Niet alle jeugd is zo plooibaar. Zo lezen wij in de kerkenraadsacta van 22 febr. 1580: "Mushole ende Jan Willemsen zijn in de schole geweest ende hebben overbracht hoe dat Jutten soon achter de Luewe sich niet wel anstelt, luegenachtich ende diefachtich ende der moeder ongehoorsaem zij. Is besloten, om den jongen te gewinnen, dattet goet waer dat hij met voorwete des burgmeesters ergens te casiemente mochte gelegd worden te water ende te broode. Guert van Weseck ende Henrick Bypen sullen in der saecke doen als sij naer hare discrety goet sullen vinden."²⁴

In december 1617 kampte de gemeente te Emden ook met jeugdproblemen: "Dewile geklaget worden wegen der groten unordnung und raserey, so van der jöget gedreven wert in der Groten Kercken vor und up christdach, so iss beslaten dat de koster de kercke am saterdage sall thoholden und de organist dat spelent up der orgel am sulvigen dage sall instellen."²⁵ De jeugd blijkt nogal tekeer te gaan in de kerk, als ontmoetingsplaats. De kerkenraad besluit de kerk te sluiten en het orgelspel rond die tijd te verbieden.

6.3 Geld en goed

Wie meent, dat de Reformatie en de kerk van de Reformatie alleen oog hebben gehad voor het zieleheil van mensen, hebben de essentie niet gepeild. Reformatie raakt het gehele leven in alle verbanden. In zijn eerder genoemde werk *An den christlichen Adel deutscher Nation* trekt Luther vele lijnen die voor het geestelijke, maatschappelijke en economische leven van groot belang zijn. Zijn visie op geld, goed, kapitaal en arbeid heeft de Wittenbergse reformator - en andere reformatoren met hem - in meerdere werken aan de orde gesteld.²⁶

²³ R.V. I, p. 143 art. 12. Waar sprake is van "tot wechneminge aller confusien ende ongeschicktheiden".

²⁴ J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *Communio et mater fidelium*, Köln/Delft 1971, S. 478. Deze jongen heeft al eerder problemen gegeven, daar men in nov. 1579 meldde op de kerkenraad dat hij "seer traech ter schole koemt met meer andere fauten straffensweert." (o.c., S. 465). Men houdt op 21 maart 1580 voet bij stuk om de burgemeester te vragen "om een plaetse te hebben daer men de ongehoorsame kind'ren tot castijdinge legge." (o.c., S. 483).

²⁵ *Die Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620 Teil II 1575-1620*, Köln 1992, S. 1110.

²⁶ Een belangrijk werk in dezen is *Von Kaufhandlung und Wucher (1524)*, o.a. te vinden in H.H. Borchardt und Georg Merz, *Martin Luther Ausgewählte Werke*, Bd. 5, München 1938, S. 129-186. Daarnaast zijn er in andere werken vele aanzetten te vinden. Hier kan tevens worden gewezen op de studie van Hans-Jürgen Prien, *Luthers Wirtschaftsethik*, Göttingen 1992.

Ook Bucer heeft steeds oog voor het dienstbare karakter van de mens in alle verbanden. Deze gedachten vinden wij reeds in het vroege werk *Das ym selbst niemant sonder andern leben soll, und wie der mensch dahyn kummen mög.* (1523) De gehele schepping heeft God bedoeld als dienst aan Hem en aan de naaste. Kritisch is Bucer over ouders die hun kinderen opvoeden voor de koophandel. Hij acht het levensgevaarlijk en indruisend tegen Gods gebod, om door andermans gebrek zelf de rijkdom te zoeken. Koophandel is de allergevaarlijkste en meest goddeloze stand. De akkerbouw, veeteelt en een eerlijk handwerk zijn verre te verkiezen. Dan is men dienstbaar. Een lijn die ook later consequent is doorgevoerd in *De Regno Christi*, Cap. XLVIII - L. Inzake opvoeding, beroepsopleiding en handelshervormingen. In dit werk horen wij eveneens de kritische toon over de kooplieden (Cap. L). Zie voor de opvattingen van Bucer in dezen o.a. W.J. Nottingham, *The social ethics of Martin Bucer*, 1962 (Ph. D. Columbia University).

Voor de opvattingen van Joh. Calvijn op economisch en sociaal gebied kunnen wij uitnemend terecht bij André

Een bijzonder breed scala van onderwerpen vraagt hier onze aandacht. Slechts enkele lijnen kunnen worden uitgezet. De gehele problematiek van calvinisme en kapitalisme zullen wij moeten laten rusten.²⁷

De waardering van de Reformatie voor het 'gewone' beroep mag een radicale doorbraak heten in het vroegere denken met een scherpe scheiding tussen geestelijken en leken. Het priesterschap aller gelovigen had gevolgen voor alle maatschappelijke verhoudingen.

6.3.1 Eerlijk duurt het langst

Voor de kerk in de Nederlanden was gezien de ontstaanstijd, de Opstand, de vraag van handel op de vijand actueel. Toch treffen wij in de acta daarover niet veel materiaal aan, maar wat wij daarover lezen mag boeiend worden genoemd. Zo heeft de P.S. van Delft, aug. 1587, zich vrij uitvoerig met deze materie beziggehouden. In de stad Bommel is men in de problemen gekomen rond deze zaak. Er bleek onder de lidmaten van de gemeente verschil van mening over de toelaatbaarheid van die handel. Er worden door de Staten immers bepaalde licenten gegeven. De ene partij achtte zich vrij binnen die grenzen te handelen de andere partij zag dit als zeer schadelijk. De laatsten meenden, dat als de Staten werkelijk wisten hoe de vijand hier voordeel mee deed, men zo'n handel niet toe zou staan. Men meende "dat teselfde eenen christen niet vrije en stont ende dat hij hem dies behoorde te onthouden..."²⁸ Door dit meningsverschil werd er geen Heilig Avondmaal gehouden. De kerkenraad van Bommel raadpleegde de classis. Deze kerkelijke vergadering oordeelde "dattet eenen christen niet toegelaten en sij sulcke koopmanschap ende wtvoringe te doen, houdende dattet strijt met der nature, dewelcke leert, dat men den viant niet en behoort te stercken teghen die men behoort voor te staen..."²⁹ De naam van God wordt erdoor verkort. Het gevaar dreigt, dat de versterkte vijand "met groter cracht ende geweld het evangelium sal vervolgen." Men meende ook wel Schriftberoep te kunnen aanvoeren. Gezien het grote gewicht besloot de classis de zaak te brengen voor de P.S. van Delft. Deze vergadering komt er ook niet uit. Men wil overleg met de Staten-Generaal om tot een goed besluit te komen. De predikanten moeten manen tot grote voorzichtigheid in dezen.

In de pamfletliteratuur komt deze kwestie ook aan de orde.³⁰

Biéler, *La pensée économique et sociale de Calvin*, Genève 1961. Zie ook: P.A. Diepenhorst, *Calvijn en de economie*, Wageningen 1904 en Ludi Schulze, *Calvin and 'Social Ethics', His views on property, interest and usury*, Pretoria 1985.

Voor deze problematiek in het kader van de huidige ethiek, zie: W.H. Velema, *Door het Woord bewogen*, Leiden 1996, p. 11-44 Waardering van het aardse leven toegespitst op het gebruik van geld en goed.

²⁷ Zie o.a. W.F. van Gunsteren, *Kalvinismus und Kapitalismus, ein Beitrag zur Erkenntnis der Beziehungen zwischen Calvinistischer sozial-ethik und kapitalistischem Wirtschaftsgeist*, Amsterdam 1934. Bij deze dissertatie luidt de eerste stelling "De snelle opbloei van het economische leven in het West-Europa der 16e eeuw is in de eerste plaats te verklaren uit de ingrijpende commercieele veranderingen van dien tijd." In de tweede stelling kiest de auteur positie tegenover Max Weber: "De meening van Max Weber, dat de zgn. 'kapitalistische geest' aan het moderne kapitalisme zou zijn voorafgegaan, is eenzijdig." In de derde stelling wijst Van Gunsteren - naast de sociaal-economische opvattingen van het calvinisme - op de humanistische invloeden op de economisch-individualistische levenshouding van de 16e en 17e eeuw.

²⁸ *R.V. II*, p. 307. De overheid dwingt er immers niet toe.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, 2e dr. Utrecht 1978, p. 214/215. Men geeft middelen aan om de financiële positie te verbeteren en de vijand nog groter afbreuk te doen. De eigen landgenoten handelen niet altijd eerlijk, m.b.t. de vijand geldt dat deze "oick van onsen eigen Lantsaten bij heymlicke listen und wegen om des gewins wille gespijst wordt, darntegen die Landen affnemen in neerung

Een andere omstrede zaak is het ommunten. De kerkenraad van Wezel heeft hierover gesproken met Hans van Anraet om aan hem te vragen "wie degene sijn van onsen broederen, die van goet gelt quaet gelt hebben laten munten, opdat men deselve daernaer vermanen mach."³¹

De Wezelse broeders van de kerkenraad hebben zich ook meerdere malen moeten buigen over het probleem van de woeker en misbruik van de wissel.³² Men nam zo'n problematiek rond de wissel serieus. Men mocht immers als christen met interest de naaste niet benadelen, maar hoever dat strekte moest nader onderzocht. Er wordt een commissie van zes mannen ingesteld om deze zaak onder woorden te brengen en elders om advies te vragen aan een andere kerk of universiteit. De andere weeldeproblemen wil men ook aanpakken: "Gotthem sal scrijven nae Nurenberg, Andries nae Franckfort om een afschrift te hebben van die ordeninge der overheyt, die sij daer hebben van 't gebruyck der maeltijden ende kleydingen."³³ Men had zelf al gezocht in de richting van een restrictie voor de duur van de maeltijden: "Dat men de maeltijden niet langer sal ver[trecken] als twee stonden", geformuleerd met een winter- en zomerregeling wat de tijd betreft. "In den winter sal men tho ses uren [bij den] anderen koemen ende vur acht uren opstaen." 's Zomers mogen de maeltijden maximaal van zeven tot negen uur duren. Bovendien is er een strafbepaling, "alles op pene van eenen daler vur den armen tot laste van de weert ende 1/4 ten laste van yderen gast." Daarmee wil de kerkenraad de overvloed van "exquisen ende uutgesochte spijsen" tegengaan.³⁴ De kwestie van de woeker en de wissel heeft nog meer aandacht gekregen in Wezel.³⁵ Toch krijgen wij de indruk, dat de kerkenraad er niet echt raad mee wist. Mogelijk omdat in die tijd bij het handelsverkeer de wissel welhaast onmisbaar was voor de kooplieden.

Een ander economisch probleem in die dagen was het bankroet van leden van de gemeente. Hierbij waren tevens ethische facetten te onderscheiden. De P.S. van Schoonhoven, sept. 1597, geeft een kort en bondig advies:

---

und contribuieren..." Het devies luidt: verhoog de prijs van de licenten extreem. Zie ook noot 120 *o.c.*, waar vermeld wordt J.H. Kernkamp, *De Handel op den Vijand*, 2 dln., Utrecht 1931-1934.

³¹ J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *o.c.*, S. 431 d.d. 26 maart 1579. De zaak wordt via de betrokkene niet helder, hij beroept zich weer op een ander die er meer van zou weten (*o.c.*, S. 432). Voorts is er nog een artikel uit de acta van de kerkenraad te Wezel doorgedaald over deze materie. Jan Essyinc zou zich aan dit vergrijp hebben schuldig gemaakt "dat hij goet gelt op de munt droeg ende quaet gelt daarvoor kreeg" (*o.c.*, S. 551; 27 feb. 1581). De betrokkene heeft dit stellig ontkend.

³² J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *o.c.*, S. 129, 184. In beide gevallen moeten beschuldigingen inzake woeker worden onderzocht; in het laatste geval is sprake van "6 ten honderden" rente. In november 1579 beschuldigt Jacob Mattes voor de kerkenraad van Wezel met name een aantal broeders die aan hem gewoekerd hadden (*o.c.*, S. 461). Over hoor en wederhoor vernemen wij *o.c.*, S. 463. De partijen moeten respectievelijk schuld en onschuld ten genoegen van de kerkenraad aantonen. Enige dagen later komt de aanklager niet opdagen. Hij heeft zelf in deze zaak niet eerlijk gehandeld en zal 3 of 4 maal vermaand worden voor hij wordt afgesneden.

Ook het omgaan met wissels was niet altijd vrij van bedenkelijke kanten, *o.c.*, S. 525. In de kerkenraadsacta treffen wij opsommingen aan als "den pracht van kleedingen, overvloed van spijsen, hanteeringen der herbergen ende misbruyck in wissel...", *o.c.*, S. 526.

³³ *O.c.*, S. 527.

³⁴ *Ibidem.* Wat de weelderige kleding betreft moesten de dienaren het goede voorbeeld geven. De jeugd moest niet gewend worden aan luxe kleding, "sonder in aller eenvoudicheit ende slechlicheit" opgevoed worden.

³⁵ *O.c.*, S. 580, 583 twee broeders zullen de predikanten vermanen "dat se ettelicke kooplieden willen beroepen om met hen van de wissel te spreken" (vgl. *o.c.*, S. 584). De kerkenraad wordt niet vlijtig genoeg geacht in het bestrijden van de misbruiken rond pracht, maeltijden, woeker en wissels (*o.c.*, S. 601 d.d. 16 mei 1582).

"dat men neerstelycken sal ondersoecken, off dese schuldenaers der goeden luyden goet in overdadicheydt doorgebracht ofte met valschheydt ende bedroch ommgegegaen hebben, off dat haer failleren alleen door ongheluck, van den Heere hen overghesonden, is gheschiet. Want ghelyck de eerste syn te censureren om haer overdaets ende valsheydts wille, alsoo en isser gheen reden, waeromme den tweeden eenighe straffe opgheleydt soude moghen worden."³⁶

Het getuigt van werkelijkheidszin hoe door de kerkelijke vergadering rekening wordt gehouden met de oorzaak van het failleren. De P.S. van Enkhuizen, okt. 1618, buigt zich over de vraag of 'banckerottiers' die een accoord met hun crediteuren hebben bereikt, toegelaten mogen worden tot het Heilig Avondmaal. Als de crediteuren tevreden zijn gesteld "dat dan dezelve met behoorlycke schultbekennynghe mogen ten avondmael gaen."³⁷

Uit de *Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620* zijn ons vele gevallen van failleren bekend. Soms is daar kwade trouw en opzet in het spel, waarvoor zusters en broeders worden aangesproken.³⁸ Zo horen wij ook uit de Emdense gemeente, juni 1590, dat Rolandt Backer schulden maakt en zijn crediteuren benadeelt. Hij belooft beterschap, maar moet zich toch onthouden van viering van het Heilig Avondmaal.³⁹ Rond Berent van Loning en diens bankroet komt het tot problemen tussen hem en de kerkenraad van Emden. De betreffende broeder wil niet aan de gemeente worden 'voorgesteld'. Hij zal desnoods de magistraat inschakelen om deze voorstelling te verhinderen.⁴⁰ Hij wil zich niet verplichten tot latere algehele betaling en zal alleen zijn verdrag met de crediteuren nakomen. Later is zijn opstelling wat milder.⁴¹ Soms kwam ook een ouderling in financiële problemen, zoals in 1611 te Emden, Jacob v. Freden door verplichtingen op zich genomen t.b.v. anderen.⁴² Steeds speelt in de kerkenraadsacta de vraag over al of niet toelaten van "bankrottiers" tot de Dis des verbonds. Zo horen we "Bankrotteren soll dat nachtmhal upgeseyt werden."⁴³ Men nam als kerkenraad terdege kennis van de ins and outs van iedere zaak en motieven voor tuchtoefening, zoals blijkt in het geval van Jaq. de Fraje.⁴⁴ Pas wanneer de banketier zijn crediteuren genoegdoening heeft gegeven, wordt hij weer toegelaten tot het Heilig Avondmaal. In sommige gecompliceerde gevallen, zoals bij een weduwe die reeds vier jaar geen Heilig Avondmaal heeft gevierd vanwege de financiële problemen, wacht de kerkenraad op de uitspraak van de plaatselijke overheid. Zij moet zich nog onthouden "bet dat it praferentz-oordeel over ehre crediteuren van borgemeister und raet is uytgesproken."⁴⁵

³⁶ *R.V. III*, p. 94 art. 43.

³⁷ *R.V. II*, p. 23/24 art. 11; zie voor nadere uitwerking van de goede wil, die bij de voortduur moet blijken, van de zijde van de schuldenaar ook *o.c.*, p. 24 art. 12.

³⁸ *Die Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620 Teil I 1557-1574*, Köln 1989, S.264/265 d.d. 2 dec. 1566 maken melding van een weduwe en haar dochter die goederen onttrekken ten laste van de schuldeisers. S. 265 maakt ook melding van ergernis door "banckerothereye" van een vader en zoon. Vgl. ook S. 462/463; en S. 484: het bankroet van een gemeentelid gebeurt met "voeler fromer luiden bedroeffenisse unde mercklicken schaden...".

³⁹ *Die Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620 Teil II 1575-1620*, Köln 1992, S. 860; zie voor andere probleemgevallen in dezen S. 867 en S. 907 waar we lezen van een broeder die "idtliche 1000 Gulden mher schuldich" is "als he betaelen kan...". Geen geringe zaak in de muntwaarde van die tijd. Sommige bankroetiers vertrokken voor kortere of langere tijd met de noorderzon (*o.c.*, S. 938/939; S. 1108 na vijftien jaar zoekt Hans Behout weer aansluiting bij de gemeente).

⁴⁰ *O.c.*, S. 1020, 11 feb. 1611 sub 3.

⁴¹ *O.c.*, S. 1021, 8 apr. 1611.

⁴² *O.c.*, S. 1021/1022; hij viert geen Avondmaal en gaat uit de kerkenraad; vgl. S. 1028; 1035.

⁴³ *O.c.*, S. 1023.

⁴⁴ *O.c.*, S. 1024/1025 en 1036.

⁴⁵ *O.c.*, p. 1061.

6.3.2 Zorg voor de ander

Zaken van armenzorg en diakonie leverden tussen de kerken en de wereldlijke overheden raakpunten en wrijfpunten op. Daar ook wereldlijke instanties zich bezighielden met zorg voor de armen, vielen er overlappingsen te constateren. De kerkordelijke facetten van het diakonale ambt en werk c.a. hebben wij reeds eerder gezien.⁴⁶ Heel mooi en duidelijk is het verslag in de P.S.-acta van Amsterdam, 1601, over de problemen die de diakonie te Enkhuizen ondervond door samenvoeging met de aalmoezeniers van de lokale overheid. De diakonie ervaart de nieuwe werkwijze als een vermindering van zorg voor de arme lidmaten der gemeente en verklaart "dat de arme lidmaten haerder keercke daerdoor grootteylycks vercort waren..."⁴⁷ De aanpak blijkt nu een geheel andere te zijn dan voorheen. Principieel hebben de diakenen ook moeite "dat door de voorghemelde veranderinge de diaconie in een politisch ampt verandert wiert tot schade ende nadeel der keercke Godes int ghemeen..."⁴⁸ De vergadering gaat uitgebreid in op de ontstane problematiek tussen diakonie en magistraat te Enkhuizen en formuleert vier regels voor een betere samenwerking. Daarbij is aandacht voor het bijzondere karakter van de zorg voor arme gemeenteleden en leden van elders overkomend met waarborging van hun privacy. De di. P. Plancius en Joh. Matthisius zullen over deze kwestie contact opnemen met de magistraat te Enkhuizen. Als de nationale synode andere regelingen treft, zullen die prevaleren. De kerk van Enkhuizen wordt vermaand, dat zij in deze kwestie "haer niet vaster an de ghemeene ordinantie der alghemeyner synoden int stuck der diaconie heeft ghehouden..."⁴⁹ Voorts wordt aangedrongen op herstel van de verhoudingen tussen de broeders in de kerkenraad. De ouderlingen en dienaren des Woords hadden met deze aanpak door de magistraat ingestemd. Nu is de zaak wel ten dele teruggedraaid, maar toch wijkt de aanpak op sommige punten nog af van de "algemeyne ordinantie der diaconie, daerin een particuliere keercke niets en behoorde te veranderen."⁵⁰

In 1581 is op vele dorpen de armenzorg nog "gantschelick by de oude Heyli[ge] Geest-meesters". Tevens horen wij op deze P.S. van Rotterdam, april 1581, "dat oyck de diakenen in veelen steden in heuren dienst groote beswaringe vinden, alsdat de last der armen, die buyten de gemeente syn, oyck tot heur bedieninge komen..."⁵¹ Er zou een algemene regeling moeten komen voor de aalmoezen. De zorg voor vluchtelingen wordt behartigd door de P.S. van Den Haag, juni 1583. Als de diakonie het niet aan kan door de toestroom en de "magistraten haer devoir niet doen", dient de gemeente aan de magistraten toestemming te vragen "datter collecten bij den huijsen gheschieden."⁵²

De middelen moesten soms uit oude bronnen worden geput. In Rijnsburg kwamen voorheen de aalmoezen uit kloostergoed. Men krijgt de raad "dat sy aenhouden by advys van den rentmeester by de H. Staten om te moghen hebben wt den goeden, die daertoe gegeven syn, seeckere

⁴⁶ Zie dit werk 2.3.1 bijzonder inzake de diakenen en hun benoeming; 2.3.8 inzake samenwerking in armenzorg.

⁴⁷ *R.V. I*, p. 301 art 26.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *R.V. I*, p. 303.

⁵⁰ *Ibidem*. Voor de verdere afhandeling door de commissie zie: P.S. Hoorn, juni 1602 art. 17, *R.V. I*, p. 320. In Rotterdam wilde de magistraat twaalf mannen bij de diakenen voegen. Op de classis, Schiedam 8 jan. 1590, wordt aan de kerk van Rotterdam de raad gegeven om zich te verstaan met naastliggende classes "opdat niet lichtelyck eenige veranderinge toegelaten en werdt." (*Classicale acta III, Rotterdam, 's-Gravenhage 1991*, p. 117 sub 6).

⁵¹ *R.V. II*, p. 194.

⁵² *R.V. II*, p. 228. Als men er dan nog niet uit komt, dient men hulp te vragen bij genabuurde rijke(re) steden met minder armen.

penninghen tot behoef der armen.⁵³ In Moordrecht zijn er moeilijkheden gerezen tussen de armenzorg en de schout en wethouders hetgeen de plaatselijke predikant in grote problemen heeft gebracht, zodat de classis hem bevolen heeft het veld te ruimen, zulks tegen de zin van de gemeente in.⁵⁴

Men toonde ook oog te hebben voor de maatschappelijke positie van berooide vluchtelingen van goeden huize. Gouda, aug. 1589, meldt hieromtrent enkele gevallen. Een verarmde, verdreven vrouw krijgt zo mogelijk steun via de classes. Tevens lezen wij: "De heeren commissarisen hebben oock haer particulier geseeght dbeste te willen doen."⁵⁵

Niet overal is de diakonie welkom. De P.S. van Dordt, aug. 1590, wil de hoofdofficieren en magistraten inschakelen tot verbetering van de situatie. Er zijn vooral op het platteland plaatsen waar de diakonie "belet en vercort wort".⁵⁶

Zo waren er ook problemen voor de diakonie van Puttershoek in juni 1593 blijkens een rapport van de predikant aldaar op de classis, waarin gemeld wordt: "dat zijne schout ende gericht tot zwaricheyt maken in het toelaten van de collecte der aelmoessen in der kercken aldaer, die bij de ordinaire dyakonen zouden moeten geschieden."⁵⁷ Hier claimt de lokale overheid het recht voor het ophalen van de financiële middelen door de gewone, niet kerkelijke armenzorg. Twee gedeputeerden van de classis worden naar Puttershoek gezonden om deze zaak te regelen. De zaak komt nogmaals aan de orde op de classis in nov. 1593, waar men besluit dat geschreven dient te worden aan de schout en gericht van Puttershoek. Als dit niet baat "zal de classis veroorsaect werden den hooghe overhey aen te dienen."⁵⁸

Op de P.S. van Schoonhoven, sept. 1597, is men overtuigd van de noodzaak om overall een kerkelijke diaconie te hebben. Vanwege de tegenwerking is inschakeling van de gecommitteerde raden en zo nodig de Heren Staten zeer wenselijk "opdat daerinnen versien ende d'oortgens, tot den armen ghedestineert, by hen ontfanghen moghen werden."⁵⁹ Op de volgende P.S. van Dordrecht, sept. 1598, blijkt er een acte verkregen te zijn van de gecommitteerde raden over deze zaak, waarvan elke classis een kopie zal ontvangen. De kerk van Woerden heeft in dezen een uitzonderlijke positie, waarvoor in overleg met de Heren Staten een nadere regeling zal worden getroffen.⁶⁰ De controle op de armengoederen was soms zeer gebrekkig te noemen. Op de P.S. van Leiden, aug. 1600, bleek dat er vooral op het platteland "veel jaren lanck gheen rekeninghe van den kercken ende armengoederen ghedaen en is ende de dienaren, die van ouden tijden altoos

---

⁵³ P.S. Rotterdam, juni 1586, *R.V. II*, p. 276 art. 33.

⁵⁴ *R.V. II*, p. 293/294 art. 19. Het verdere verloop rond de betrokken predikant ds. Joh. Iserman (vgl. dit werk 4.2.5), zie *o.c.*, p. 295-297, art. 20-28.

⁵⁵ *R.V. II*, p. 355 art. 64. Vgl ook art. 65 over een man van goeden huize en afkomst die nu tot armoede is vervallen. Men zou hem graag in dienst zien als adelborst bij enig garnizoen. "dat het goet ware tot dien eynde aen synen Excellentie ende Raedt van Staten requeste te maecken." (*Ibidem*). Zie ook: *R.V. II*, p. 376 art. 47; *o.c.*, p. 408 art. 59 en *o.c.*, p. 460 art. 68. In *Classiscale acta III, Rotterdam, 's-Gravenhage 1991*, o.a. p. 149 wordt Schiedam vermaand te betalen in de zaak van jonker Leijds. Zie voor deze laatste kwestie ook p. 164 sub 17, 10 jan. 1595.

⁵⁶ *R.V. II*, p. 376 art. 48. Zo'n geval van tegenwerking vinden wij in 'Berckow'. In andere situaties blijken de Staten regelingen te hebben getroffen, daar zouden anderen zich op kunnen beroepen. In de onderhavige zaak zal men jonker Willem van Nievelt en de baljuw van Dordrecht aanspreken (*R.V. II*, p. 401/402).

⁵⁷ *Classiscale acta I, Dordrecht 1573-1600, 's-Gravenhage 1980*, p. 388.

⁵⁸ *O.c.*, p. 398.

⁵⁹ *R.V. III*, p. 90 art. 27.

⁶⁰ *R.V. III*, p. 108 art. 15.

bij de rekeninghe zijn gheroepen gheweest, thuijs ghelaten, oock in sommige plaetsen gheen kerckmeesters ghestelt en worden..."⁶¹ Gedeputeerden van de synode worden belast aan te houden bij de Heren Staten voor orde en toezicht en inschakeling van de dienaren daarbij "ende alsulcken goeden niet verdonckert maer veel meer ten meesten prijs aengheleijdt worden."⁶²

In sommige plaetsen was een overgangsregeling nodig om het werk tussen de "gheesthuijsmeesters" en de diakonie te verdelen, zoals ook in Capelle is gebeurd.⁶³

De vluchtelingengemeente te Wezel zocht diverse malen steun voor de armenzorg bij o.a. Graaf "van den Berge, Heere zu Bylant, Boxmeer..." en bij Graaf Herman v. Nieuwenhare en Moers en andere hoge heren en vrouwen als Heer van Myllendonck en de Gravin van Alpen.⁶⁴

6.3.3 Geen bedelarij

De Reformatie was ook op dit punt een breuk met het verleden. De (bedel)monniken kregen de wind tegen. Dat was reeds aan de orde in Erasmus' *Lof der zotheid*: "Ook zijn er enkelen onder hen die uit hun miserabele armoedigheid grof geld slaan en voor de deuren onder luid gebrul brood opeisen; ja, er is geen herberg, geen reiswagen, geen schip waar ze niet komen schreeuwen, stellig tot aanzienlijk nadeel voor de andere bedelaars. En op die manier willen die vriendelijke heren met hun armoedige kleren, hun gebrek aan ontwikkeling, hun boers optreden en hun onbeschaamdheid ons, naar ze beweren, weer aan de apostelen herinneren!"⁶⁵

De werkelijke motieven waren veelal niet zo edel. De Reformatie bracht ook hier met het nieuwe vocatio-denken een radicale ommekeer. De kerk ging in Holland bijzondere aandacht schenken aan de attesten van armen/passanten. Deze stukken moesten bezegeld en getekend zijn en mochten niet het karakter dragen van algemene 'bedel-brief'.⁶⁶ De predikanten moeten er bij de plaatselijke magistraat op aandringen dat inzake de 'bedelryen' "na inhoudt vant placcaet der h. Staten dadelyck voorsien worde.", zo besluit de P.S. van Dordrecht, sept. 1598.⁶⁷ Tevens wordt daar nog eens gewezen op het misbruik van attesten door "bedrieghelycken passanten".

⁶¹ *R.V. III*, p. 149 art. 29.

⁶² *R.V. III*, p. 150 art. 29.

⁶³ *Classicale acta III, Rotterdam*, 's-Gravenhage 1991, p. 164, 10 jan. 1595.

⁶⁴ Voor de inhoud van de Credentzbrief zie: J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *Communio*, S. 301; 336-338; S. 343/344; S. 467/468; S. 470/471. Een bedankbrief van de gemeente aan "Den Graff zu Nieuwenar" vinden we *o.c.*, S. 375 d.d. 9 juni 1578. De armen binnen Wezel zullen "twelf maller korns" van hem ontvangen (*o.c.*, S. 375/376).

⁶⁵ Erasmus, *Lof der zotheid*, Utrecht/Antwerpen 1972, p. 110/111, vertaling van *Laus Stultitiae* door drs. A.J. Hiensch. Ook Luther, Bucer en Calvijn waren zeer kritisch over bedelarij in de kerk. In *An den christlichen Adel deutscher Nation* zegt Luther te vrezen m.b.t. de roepingen als monnik en non "nicht der Hundertste eine andere Ursache hat als die Suche nach Nahrung und den Zweifel, ob er sich im ehelichen Leben erhalten könne." (edit. Karin Bornkamm und Gerhard Ebeling, *Martin Luther Ausgewählte Schriften, Erster Band*, Frankfurt am Main 1982, S. 235). Bucer heeft in zijn *De Regno Christi* duidelijk gekozen voor bestrijding van bedelarij. In Cap. XIV wijst Bucer erop, dat God streng verboden heeft dat er iemand zou bedelen onder Zijn volk. Bedelarij en allerlei misdaden ziet Bucer nauw op elkaar betrokken. In de goede staatswetten is bedelarij altijd verboden. Eerlijke armenzorg is in het christelijke gemenebest onontbeerlijk.

⁶⁶ *R.V. III*, p. 92, P.S. Schoonhoven, sept. 1597. De stukken dienen alle nodige informatie te verschaffen, als herkomst, ontvangen ondersteuning, reisdoel e.d.

⁶⁷ *R.V. III*, p. 120. De P.S. van Enkhuizen 1597, *R.V. I*, p. 232 sub 4, had zich reeds in gelijke zin uitgelaten, daarbij vermeldend dat het verzoeken van de magistraat ter plaatse "met bescheydenheit ende beleeftheit" diende plaats te vinden.

Hoe men tegen bedelarij aankeek blijkt ook uit het spotschrift *Ordonnantie Van de BEDELARYE Waer in begrepen is / hoese haer hebben te dragen / die in de voorsz. Faculteyt begeeren te studeeren. Mitsgaders, een Reglement om de meeste Aelmoessen te bekomen*.⁶⁸ De stijl is hoogdravend en beeldend; zo luidt Art. 4. "Dat niemandt geen nieuwe of moye klederen sal vermogen te dragen/ uytgenomen die heel gelapt/oudt/ende gescheurt zijn/vermits de quade consequentie die onse Faculteyt daer door soude konnen overkomen." En wat te denken van Art. 6 "Dat niet meer als twee kreupelen ofte sieken met malkander mogen gaen/mits datse beurt en beurt bidden/beginnende d'een sijn stem op te heffen/als d'ander aen het uytscyeyden is; gaende d'een aen d'eene sijde/ende d'andere aen d'ander sijde van de straet: Ende yder sijn ongemak met dringende woorden/op het droevigste voort-gebracht hebbende/de winst daer na gelijk te deelen/op pene van arbitrale correctie." Alles moest uiterst sober zijn en oud en vuil. Deze "ordonnantie" stelt het bedrog en de doortraptheid op een lachwekkende wijze aan de kaak.

6.3.4 Eerbaar of niet?

Er waren beroepen in de sfeer van de geldhandel, die in een kwade reuk stonden. Zo treffen we in de acta enige passages aan over lommerdhouders. Zij beheerden een bank van lening. De P.S. van Dordrecht, juni 1574, heeft een duidelijke uitspraak in dezen:

"Op de vraghe van die van Delft, of men eenen lombardier ten nachtmale mach toelaten, R. Neen, want hoewel sulcke hanteeringhe van den magistraet toeghelaten is, soo isse nochtans meer om der hertheyt ende boosheyd der menschen hertes wille dan na den wille Godes toeghelaten. Daarbenevens soudene veele hondert menschen door die toelatinghe eens sulcken mensches gheergert worden."⁶⁹ Zo heeft de P.S. van Leiden, aug. 1600, duidelijk moeite met een lombardier als doopgetuige. Zulke getuigen moeten "vroom zyn ende sonder opsprake".⁷⁰ Men tolereert zo'n lommerdhouder als getuige tot de komende nationale synode.

Rond het huwelijk van een zuster der gemeente met een lommerdhouder, wordt op de P.S. van Gorcum, aug. 1606, gesteld "alsoe sij eene openbare schandael der kercke gegeven heeft, dat sij ooc met openbare schultbekenninge voor der gemeente hare gegeven ergernisse bekenne ende, bewijsende datelicke beterschap..."⁷¹ Zij moet zonder pracht en praal leven en belijden dat de handel van haar man haar mishaaft. Tevens dient zij te pogen haar man te bewegen "om soedanigen neringe van woeceren te verlaten ende andere eerlijcke hanteringhe ter hant te trecken..."⁷² Als deze zuster zich zo opstelt, zal haar de toegang tot het Heilig Avondmaal niet worden ontzegd.

Uit de acta van de P.S. van Delft, aug. 1607, blijkt dat het als plaatselijke kerk niet eenvoudig is tegen lidmaten die zich met "lombarden" bezig houden op te treden. Toch houdt men vast aan de eerdere lijn, dat men tegen hen dient te procederen "gelijc met andere ergerlijcke lidmaten, na inhoud onser kerckenordeninge..."⁷³ Er komen op de P.S. van Dordrecht, okt. 1608, nogal wat misbruiken aan de orde, waaronder de lombarden. Men zou ze als kerk willen weren. Toch moet geconstateerd worden: "de synodus die en weet het leste aengaende geen middel te vinden tot wechneminghe der lombarden, alhoewel sy wel wenschede, dat andere middelen tot onderhou-

⁶⁸ Leidsche fascimile-uitgaven III, Leiden 1942.

⁶⁹ *R.V. II*, p. 148 (Part. 23).

⁷⁰ *R.V. III*, p. 155 art. 49.

⁷¹ *R.V. III*, p. 252 art. 34.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *R.V. III*, p. 271/272 art. 26.

dinge der armen gevonden wierden."⁷⁴ De kerk zal hebben aangevoeld, dat juist de armen gemakkelijk in de greep raakten van de lombarden.

Wat voor anderen wel kon, was vaak voor een dienaar des Woords niet toelaatbaar. Zo hebben verschillende synoden zich uitgesproken tegen nevenwerkzaamheden van predikanten. Hierbij dienen wij ter dege te bedenken, dat de predikanten vaak door de financiële nood gedreven, naar nevenbronnen van inkomsten op zoek gingen. De P.S. van Den Briel, aug. 1593, verklaarde zich ertegen dat een predikant geestrijk vocht als gebrande wijn vervaardigde en verkocht. Dit "oordeelt de synode niet stichtelyck te syn, dewyl benefens de distractie van syn ampt sulcke neringe in haer selven vil is voor eenen dienaar des woorts."⁷⁵ De P.S. van Amsterdam, juni 1595, acht ook een combinatie met een reeds jaren bekleed notaris-ambt niet mogelijk voor een dienaar. Dat ambt is "politycq ... ende met vele inconvenienten ende swaricheden mitsgaders andere circumstantien vergeselschapt..."⁷⁶ De dienst der gemeente vereist "den heelen mensche". Alkmaar, juni 1599, noemt als nevenwerkzaamheden "medecyne, caerte maken, commensalen houden etc. " De zorg in dezen wordt gelegd bij classis en plaatselijke kerk. Het dient stichtelijk toe te gaan en geen verhindering voor zijn ambtelijke dienst op te leveren.⁷⁷

Een predikant mag ook geen personeel hebben om winkelnering te drijven voor zijn rekening en met zijn medewerking. Hieruit komt gemakkelijk ergernis voort en de dienst kan erdoor verhinderd worden.⁷⁸

De P.S. van Enkhuizen, okt. 1618, heeft goed beseft, dat de traktementen dusdanig zouden moeten zijn, dat predikanten ook op het platteland ervan konden bestaan, zonder de noodzaak van nevenwerkzaamheden.⁷⁹

---

⁷⁴ *R.V. III*, p. 283/284 art. 16.

⁷⁵ *R.V. III*, p. 11 art. 28; vgl. voor de uitoefening van medicijnen en chirurgie *o.c.*, p. 27 art. 28 daar wordt ook gewezen op de noodzaak van verbetering van het levensonderhoud van predikanten door de Heren Staten. Zie voor uitoefening van "medicine" door predikanten tevens *o.c.*, p. 42 art. 11, waar de classes worden opgeroepen dit te weren naar besluiten van de synoden. Alleen in geval van nood mag zo'n medisch geschoolde predikant "wt liefde" een patiënt helpen, als er geen gekwalificeerd medicus of chirurgijn ter plaatse is.

⁷⁶ *R.V. I*, p. 206 art. 36. De P.S. van Dordrecht, juni 1574, geeft aan zulke broeders meer ruimte, vooral waar geen ander beschikbaar is. Met name worden toegestaan het maken van "testamenten ende huwelixel voorwaerden" (*R.V. II*, p. 146 sub 4).

⁷⁷ *R.V. I*, p. 275 art. 20. Op de P.S. van Enkhuizen, juni 1603, speelt in dezen een probleem rond Adolf Venator, predikant te Alkmaar, die zonder toestemming van magistraat, rector en kerkenraad een bijzondere school houdt voor jongens die bij hem in de kost zijn. Tevens heeft hij een heidense comédie doen opvoeren met muziek nog wel! Tegen alle keuren van de stad Alkmaar en kerkelijke uitspraken in. Venator werd vermaand door de kerkenraad, maar wist van geen wijken. Ook na inmenging van de classis en P.S.-deputaten blijft hij halsstarrig weigeren om schuld te bekennen en gaat op hem tegemoet komende voorstellen niet in. Zie *R.V. I*, p. 338-340. Een kerkelijke commissie probeert de zaak te regelen, anders zullen zij de magistraat dienen aan te spreken in dezen. Zie voorts: *R.V. I*, p. 345/346 - toch moet de magistraat aangesproken worden; *o.c.*, p. 355-360 - in juni 1604 zit de zaak nog vast en blijkt er veel meer aan de hand te zijn in Alkmaar; p. 372/373, P.S. Alkmaar, juni 1605 (er is inmiddels in Alkmaar vrede gesloten); p. 383 en 395. Hij blijkt Alkmaar geschokt te hebben met een bruiloftsgedicht "met quetsinge van de gemeijne eerbaerheydt" en een ander omstreden boekje genaamd "*Reden-vreucht*". (*R.V. I*, p. 358).

Door de P.S. van Den Briel, aug. 1593 (*R.V. III*, p. 12 art. 29) wordt schoolhouden door een predikant onder voorwaarden wel toegestaan (zie dit werk sub 6.2.1).

⁷⁸ Schiedam, aug. 1588, *R.V. II*, p. 327 art. 38.

⁷⁹ *R.V. II*, p. 16 sub 4.

Verschillende P.S.-vergaderingen hebben zich tevens bezig gehouden met de werkzaamheden van de predikantsvrouw en -kinderen. Voor winkelnering aan huis van de predikant door zijn kinderen gedreven, worden o.a. leeftijdseisen aan de kinderen gesteld.⁸⁰ Den Briel, aug. 1593, staat aan predikantsvrouwen toe "eenigen coophandel off neeringe" te doen, maar het moet stichtelijk blijven zonder opspraak te geven.⁸¹ Dat stichtelijke was ook rond de kanselmededelingen vaak ver te zoeken. De synode van Dordrecht, juni 1574 stelt: "De dienaers sullen d'overheijden bidden, dat se de prophane ende werltlicke wtroepinghen van coopinghen, vercoopinghen, verloren goet etc. in der kercke afsetten willen."

6.4 Het huwelijk in ere

Ook hier hebben wij een levensgebied waarop de Reformatie grote gevolgen heeft gehad. De reformatoren hebben het onbijbelse karakter van het verplichte celibataire leven voor de clerus ingezien. Daarmee samenhangend heeft het huwelijksleven als geheel een opwaardering gekregen. In dezen heeft Maarten Luther zich niet onbetuigd gelaten. Te denken valt aan geschriften als *Vom ehelichen Leben* (1522), *Ursache und Antwort, dass Jungfrauen Klöster göttlich verlassen mögen* (1523) en *An die Herren deutschen Ordens, dass sie falsche Keuschheit meiden und zur rechten ehelichen Keuschheit greifen, Ermahnung* (1523). Bijzonder de twee laatste titels spreken al voor zich. Reeds daarin geeft Luther zijn standpunt te kennen. Ook Bucer en Calvin hebben het huwelijk in ere hersteld.⁸²

6.4.1 De kerk in Holland roept de Staten te hulp

De kerk in het gewest Holland heeft op vele provinciale synodes stilgestaan bij de noodzaak van goede politiek, juridische regelingen rond het huwelijk. Er waren op dit terrein immers volop voetangels en klemmen van vermogensrechtelijke en erfrechtelijke aard. Het personen- en familierecht was met het huwelijk nauw verweven. J.Th. de Smidt en Heleen C. Gall wijzen op de vermogensrechtelijke gevolgen van het huwelijk geïllustreerd met enige zeer aansprekende casus uit de tijd die ons bezighoudt. Het gelijktijdig sterven van ene Floris en Lysbeth op hun huwelijksdag op weg naar hun woning had grote gevolgen. Naar aanleiding van dit gebeuren heeft de Hoge Raad (4 mei 1599) uitspraak moeten doen over het al of niet bestaan van huwelijksgoederen gemeenschap tussen deze beide echtelieden, waarvan Floris rijk met aards goed bedeed was en Lysbeth met schoonheid. Er ontstond een procedure tussen de beide families over de erfrechtelijke zijde van dit overlijden. Het was vroeger zo geweest, dat pas *na* de eerste huwelijksnacht de vermogensrechtelijke gevolgen intraden. Het echte moment van het huwelijk is juridisch gezien - sinds 1580, Politieke Ordonnantie van 1 april - "het moment waarop partijen door hun ja-woord hun wilsovereenstemming publiekelijk bekend maken." De

⁸⁰ Haarlem, mrt. 1582, *R.V. I*, p. 101. Vgl ook: Den Haag, okt. 1591, *R.V. II*, p. 390/391 art. 9 de predikant (ds. Fr. Pytheus) moet "het hantwerck" aan zijn vrouw en kinderen overlaten.

⁸¹ *R.V. III*, p. 11/12. Ook hier horen wij van de noodzaak van vermeerdering van het levensonderhoud der predikanten. De classes dienen toe te zien dat voor de ambtelijke dienst geen verhinderingen optreden.

⁸² Voor Bucer in dezen, zie: H.J. Selderhuis, *Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer*, Leiden 1994. Voor de meer algemene lijnen aan de vooravond van de Reformatie en de nieuwe wegen die de Reformatie ging, zie: *o.c.*, p. 23-47; 49-65.

erven Floris trokken aan het kortste eind en moesten de nalatenschap delen met de erven Lysbeth.⁸³

Tegen deze achtergrond is het te verstaan, dat de kerk in Holland steeds bij de Staten heeft aangedrongen op goede regelingen en handhaving daarvan. Het gaat hier om rechtszekerheid van alle betrokkenen, inclusief het eventuele nageslacht.⁸⁴ De kerkordelijke bepalingen zijn reeds in hoofdstuk 2 vermeld. Rotterdam, juni 1575, merkt o.a. op: "Ende die dingen, die ten dele politisch, ten dele oock kerckelick sijn (gelijck alsser vele sulcken in huwelicxe saken ende andersins vallen), de swaricheiden, die daerin mogen comen, sullen sij het oordeel ende autoriteit der owerheynt ansoeken."⁸⁵ Want de kerkendienaren wetende de natuur van hun ambt willen binnen 'de palen derselvige' blijven.

Deze P.S. heeft zich ook beziggehouden met het probleem van de echtscheiding. In dit artikel laat de kerk het oordeel van de overheid prevaleren boven het kerkelijk oordeel omtrent de schuldige en onschuldige partij "opdat de onschuldige verhuwelickte partije niet soeseer op des consistorije oordeel als op die sententie des owerheits hem en verlaeten."⁸⁶

De P.S. van Rotterdam, april 1581, heeft zich beziggehouden met de problematiek van de huwelijksbeloften die niet gehouden worden. Men acht dat voor God schuld moet worden bekend. Na berouw is men ervan ontslagen "soeverde die politissche ordeninge die vryheynt toelaet ende sy van byslapinge vry syn".⁸⁷ Het nieuwe van de ontstane situatie komt in deze acta heel mooi aan het licht door de volgende woorden:

"Sal oyck aen de heeren Staten versueck gedaen worden, diewyl dat het gheestelick hoff afgedaen ende handelinghe van houwelicxsaecken by meest allen overicheden nyeuw is, besonder in cleyne steden ende dorpen, dat het goet ware in de provincie van Hollant een houwelicxgericht gemaect, daeraen alle twistige houwelicxsaecken souden gedevolueert worden."⁸⁸ Hier horen wij van een kerkelijk pleidooi voor een afzonderlijk huwelijksgericht dat gezien de nieuw ontstane situatie noodzakelijk wordt geacht. Anders kan rechtsonzekerheid ontstaan. Gouda, aug. 1589, bevestigt deze vrees "dat de lage gerichten op de dorpen niet soe wel en weten hen te richten in saecken van houwelick, overmits deselve eertyts by den officialen ende gheestelicke heeren plegen beslichtet te werden..."⁸⁹ Hieruit vloeien "onordeningen" voort. Dit dient door de gedeputeerden van de Synode met behulp van (bewijs)materiaal uit de classes onder de aandacht van de Staten te worden gebracht. Misbruiken rond huwelijkszaken komen voortdurend aan de orde op de P.S.-vergaderingen. Delft, aug. 1596, noemt daarbij 'de echtmydinge' van doperse zijde, die onder de aandacht van de Heren Staten moet worden gebracht.⁹⁰

---

⁸³ J.Th. de Smidt en Heleen C. Gall, in: G.A. Kooy, red., *Gezinsgeschiedenis, Vier eeuwen gezin in Nederland*, Assen/Maastricht 1985, Hoofdstuk 3 Recht en gezin. Zie voor de casus Floris en Lysbeth, p. 31-34. In dit werk wordt ook de casus-Bikker uitgewerkt inzake de ouderlijke toestemming, midden 17e eeuw spelend, o.c., p. 37-40.

⁸⁴ Vooral het Zuid-Hollandse acta-materiaal zal worden onderzocht; voor de Noord-Hollandse en Friese situatie is er een onderzoek verricht door H.B. Hoogendoorn, *Huwen of hokken, historische handelingen, vastgelegd op provinciale en nationale synodi in de zestiende eeuw*, bijvakschriftie kerkgeschiedenis van H.B. Hoogendoorn, Leeuwarden, 30 juli 1990 (in gekopieerde uitgave).

⁸⁵ *R.V. II*, p. 162.

⁸⁶ *R.V. II*, p. 170.

⁸⁷ *R.V. II*, p. 201.

⁸⁸ *R.V. II*, p. 201.

⁸⁹ *R.V. II*, p. 346 art. 31.

⁹⁰ *R.V. III*, p. 68 art. 13.

De kerkelijke vergaderingen hebben zware sancties in het vooruitzicht gesteld voor predikanten die lichtvaardig mensen uit andere landen in het huwelijk bevestigden, daar dit tegen de plakaten van de Staten indruiste.⁹¹ Voor kerk en Staten blijven de "ongeregeltheijden" in huwelijkse zaken een voortdurend aandachtspunt, zo blijkt uit de acta van Leiden, aug. 1600. Raadsheer Casembroot geeft de vergadering hoop, dat er heel binnenkort wat tegen gedaan zal worden.⁹² Zo ziet de P.S. van Gouda, aug. 1601, vol verwachting uit naar "een geauthoriseerde houwelycxordonnantie" van de Heren Staten, waarin "de voornaemste ongeregheltheden geremedieert zijn".⁹³ Op de P.S. van Schiedam, aug. 1602, is men nog niet verder gekomen in deze zaak. Men besluit de gedeputeerden op te dragen dit onder de aandacht van de Staten te brengen en men vraagt daarbij medewerking van de commissarissen politiek "omdat de abusen ende clachten dagelicks langhs so meer toenemen".⁹⁴ Op de P.S. van Schiedam, aug. 1602, komt het de broeders zeer wenselijk voor dat de hoge overheid orde stelt rondom de huwelijksproclamatie en de bindendheid ervan voor de partijen. Het komt voor dat mensen die reeds afgekondigd zijn, toch op het laatste moment afzien van een huwelijk "tot spot van de proclamatie".⁹⁵ In augustus 1603 vergadert de P.S. binnen Den Briel en moet tot haar leedwezen constateren dat er nog steeds nieuwe klachten binnenkomen "van merckelicke groeve abuijsen belangende den echten staet". Voor de zoveelste maal besluit men aan te dringen op regeling door de Staten door middel van een "goede geauthoriseerde huwelicxe ordonnantie".⁹⁶ Ondertussen moeten de predikanten vanaf de kansel deze misbruiken ernstig bestraffen "tot quijtinge van haere consientien". De P.S. van Gorcum, aug. 1606, besluit reeds voorwerk te gaan doen voor de Heren Staten. De gedeputeerden van de synode moeten de voornaamste knelpunten opschrijven en de Heren Staten verzoeken enigen af te vaardigen voor onderling overleg. Er moet immers duidelijkheid komen.⁹⁷ Helaas blijft het allemaal heel moeizaam verlopen, ondanks alle kerkelijke aanzetten tot een regeling.⁹⁸ De P.S. van Delft, okt. 1618, besluit een eerder concept op te laten sporen over de huwelijkse zaken, alsmede enige brieven van Wtenbogaert "nopende het huwelick tusschen verboden graden". Deze zullen aan de gedeputeerden naar de G.S. worden ter hand gesteld.⁹⁹ De P.S. van Leiden, juli 1619, onderstreept opnieuw de noodzaak "om een algemeijne ende gestabilieerde huwelicxordinantie te becomen". De G.S.-afgevaardigden verklaarden de zaak onder de aandacht van de Heren Staten-Generaal te hebben gebracht. Opnieuw besluit men de classes de voornaamste punten (die casus ende beswaringe, die in dese materije de kercken meest drucken) te laten zenden aan de gedeputeerden, opdat die ze aan de Heren Staten kunnen voorleggen. Mogelijk kunnen die dan in een ordonnantie worden meegenomen en dat alles "nae haren voorsichtigen raet".¹⁰⁰

---

⁹¹ P.S. Delft, aug. 1596, *R.V. III*, p. 73 art. 33.

⁹² *R.V. III*, p. 142 art. 8.

⁹³ *R.V. III*, p. 161 art. 7.

⁹⁴ *R.V. III*, p. 184/185 art. 7.

⁹⁵ *R.V. III*, p. 194 art. 36.

⁹⁶ *R.V. III*, p. 200 art. 5.

⁹⁷ *R.V. III*, p. 248 art. 18.

⁹⁸ Delft, aug. 1607, biedt nog weinig uitzicht op orde. *R.V. III*, p. 266 art. 10.

⁹⁹ *R.V. III*, p. 307 art. 40.

¹⁰⁰ *R.V. III*, p. 332 art. 8 en p. 394 art. 90.

6.4.2 Te vroeg bij malcander slapen

In 2.3.2 is er reeds op gewezen dat zulke lieden berispt moeten worden en als ze ongehoorzaam blijven moet de kerk ze "den magistraet aengheven".¹⁰¹ Op de P.S. Rotterdam, aug. 1605, speelt de problematiek van wel bij elkaar geslapen hebben, en niet willen trouwen van één van de betrokkenen. De P.S. kan niet zien dat de betrokkene tot zo'n huwelijk verplicht zou zijn "dat een vrij onghellicke persoon gehouden sal wesen te trouwen een dochter, die hij beslapen heeft." Mocht de 'dochter' pretenderen, dat er voor de bijslaap huwelijksbeloften waren gegeven "dat deselve sal moeten bij de magistraet door afneminge van eede beslecht worden."¹⁰² Uit de classisacta van Gouda, 18 okt. 1605, blijkt dat men in die classis grote moeite had met deze P.S.-uitspraak: "...vint de classe haer beswaert over datseluege daer geresolueert es, ende dat tegens Godes wtgedructe weth ende wort {Exod. 22.16.17. Deut. 22.28, soo sy haer duncken}...".¹⁰³ De eed zou dan inhouden, dat de jongeman onder ede verklaart, dat hij de jonge dochter geen trouw heeft beloofd. In april 1606 besluit de classis Gouda aan de synode om nadere verklaring te vragen van de eerder genoemde uitspraak.¹⁰⁴ Uit de P.S.-acta weten wij dat deze vraag compleet met Schriftgegevens (Ex. 22 en Deut. 22) ter tafel is geweest, maar dat één en ander te complex werd geacht om af te handelen. Men besluit de Heren Staten erbij te betrekken, men verwijst naar Middelburg (1581) vraag 86 en acht dat deze materie "tot den rechtsgeleerden gerefereert" moet worden.¹⁰⁵

De P.S. van Delft, aug. 1607, buigt zich over deze problematiek als pressiemiddel door de jeugd gebruikt tegen onwillige ouders. Er zijn nogal wat klachten te horen "dat op verscheyden plaetsen jongesellen ende jongedochters tegen wil ende danc van hare ouderen met malcanderen wechloopen ende malcanderen beslaepen, om hare ouders also te dwingen tot consent van malcanderen te sullen mogen trouwen..."¹⁰⁶ De kerk besluit via de gedeputeerden dit probleem onder de aandacht van de Heren Staten van Holland te brengen.

Er zijn ook mensen die hun voorgenomen huwelijk wel laten afkondigen, ze zijn wettig in ondertrouw, door de drie huwelijkse geboden, maar de eigenlijke huwelijksluiting ("solemnisatie des huwelijx") stellen zij lang en nalatig uit, waardoor veel zwarigheden kunnen ontstaan. De P.S. van Rotterdam 1605 besluit via de gedeputeerden aan de Staten te verzoeken hierop orde te stellen.¹⁰⁷

6.4.3 Geen huwelijk met ongedoopte aangaan

De kerk acht dit niet alleen voor de predikanten een verboden zaak, maar tevens voor de magistraat "alsoo tselve onstichtelyck ende onbehoorlyck is". De gedeputeerden moeten de Staten wijzen op de te verhinderen "profanatie des verbondts Gods". Dit zou ook in de

---

¹⁰¹ *R.V. II*, p. 143 art. 83.

¹⁰² *R.V. III*, p. 237 art. 25.

¹⁰³ Acta van de classis Gouda van 30 juni 1605 tot 4 juli 1606, door C.A. Tukker, in *N.A.K.G.*, deel 48 Leiden 1967, p. 75 sub 2. Waar in noot 1 de vermelding 1606 gewijzigd dient te worden in 1605.

¹⁰⁴ *O.c.*, p. 83.

¹⁰⁵ P.S. Gorcum, aug. 1606, *R.V. III*, p. 252 art. 33. Voor de verwijzing naar Middelburg (1581) zie de uitgave van F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synode der zestiende eeuw*, 2e dr. Dordrecht 1980, p. 447/448. Waar men uitspreekt dat het te wensen ware in geval van een maagd die beslapen is, "dat de wet Godes in ghebruijck waere..." Hier stuit de kerk op een andere politieke usance en zolang de overheidsregeling niet is gewijzigd, kan de kerk niet anders oordelen. Zo lang zal zij zich conformeren aan de overheidsregelingen.

¹⁰⁶ *R.V. III*, p. 272 art. 28.

¹⁰⁷ *R.V. III*, p. 237 art. 27.

huwelijksordening moeten worden vastgelegd.¹⁰⁸ Men besluit op de P.S. van Delft, aug. 1596, niet alleen de Staten van Holland maar ook de Staten-Generaal hierbij te betrekken, om zulke huwelijken te verhinderen.¹⁰⁹ Ook hier is de praktijk weerbarstiger dan de kerk zou wensen. De overheid verhindert over het algemeen zulke huwelijken niet "ende worden alsulcke meerderdeels bij den magistraten ghesolemnizeert."¹¹⁰ De kerken van Zuid- en Noord-Holland zullen zich hierover opnieuw wenden tot de Staten.¹¹¹ De redenen moeten duidelijk worden aangedragen, waarom zulke huwelijken in het geheel niet toegestaan dienen te worden.¹¹²

6.4.4 Omstreden huwelijken

Als een lid der gemeente wenst te trouwen met een pausezinde, dooper of werelds mens, wat moet een dienaar daar dan mee?, zo wordt in 1574 gevraagd. Men moet dezulke tevoren vermanen en waarschuwen. Als hij blijft bij zijn voornemen "dat men se trouwen sal, dewijle het openbaer trouwen politisch is."¹¹³ Als de betrokkene zich brutootweg verzet en kwaad spreekt moet de kerkenraad naar bevind van zaken met dezulke handelen en eventueel voor een tijd van het Heilig Avondmaal afhouden of zelfs verdere stappen nemen.

Een ander probleemveld doet zich voor rond de graden van bloedverwantschap en aanverwantschap. Mag iemand huwen met de zuster van zijn vrouw, en staat voor zulken het Avondmaal open? De P.S. van Den Haag, okt. 1591, acht dit een onwettig gebeuren. Het huwelijk strijdt "teghen Gods woordt ende teghen d'ordonnantie van de pollicije".¹¹⁴ Over soortgelijke zaken heeft de P.S. van Rotterdam 1605 zich uitgelaten m.b.t. een omstreden huwelijk te Leiden, tussen "een nichte ende couden oom". De kerkelijke vergadering wil een duidelijk politiek standpunt verwoord zien door de Staten in de huwelijksordonnantie: "*dat niemand zyner overledene huijsvrouwen susters ofte broeders dochter ende vice versa en zal mogen trouwen.*"¹¹⁵ Er lijkt zich een lijn af te tekenen waarbij zulke huwelijken tot ergernis steeds meer voorkomen. De zaak is echter niet snel te regelen; ook hier blijkt de weerbarstige praktijk. De P.S. van Gorcum, aug. 1606, handhaaft het eerder ingenomen standpunt, dat bovendien in het civiele recht geldt. De kerkelijke vergadering pleit voor rechtshandhaving door de overheden, zodat er in dezen voor

---

¹⁰⁸ R.V. III, p. 25 art. 17.

¹⁰⁹ R.V. III, p. 73 art. 35.

¹¹⁰ R.V. III, p. 150 art. 32.

¹¹¹ De kerken houden vol met hun verzoeken in dezen aan de Staten, blijkens de P.S. van Schiedam, aug. 1602, R.V. III, p. 195 art. 40: men wil als kerken een ordonnantie van de Staten "waerby oock den magistraten verboden werde ongedoopte personen geboden te geven, veelmin deselve te trouwen..." De onderbouwing zal door de gedeputeerden van de P.S. plaatsvinden. Er moet dan ook zowel door predikanten, als door magistraten gevraagd worden naar de doop van huwelijkskandidaten, zo besluit de P.S. van Den Briel, aug 1603, R.V. III, p. 207 art. 34. Deze zaak heeft ook de aandacht op de P.S. van Woerden, aug. 1604, R.V. III, p. 215 art. 14, waarbij ook de Noord-Hollandse broeders worden betrokken met hun argumenten, die zouden pleiten voor zulke 'gemengde' huwelijken. Tegen deze argumenten heeft ds. J. Becius een geschrift vervaardigd, dat in de P.S. van Rotterdam 1605 gelezen wordt, R.V. III, p. 231 art. 7 en waarvan de classes kennis zullen nemen.

¹¹² R.V. III, p. 244 art. 5. De argumenten moeten dan naar de G.S. verzonden worden. De kerk blijft bij de eerdere besluiten. De rol van de overheid in dezen wordt niet nader besproken op de P.S. van Gorcum 1606, maar naar de G.S. doorgeschoven o.c., p. 248 art. 19. Vgl. voor verder verloop R.V. III, p. 263, 281 en 301. Met redenen omkleed moet deze kwestie naar de Nationale Synode, zo wordt ook in 1618 besloten op de P.S. van Gorcum.

¹¹³ R.V. II, p. 146.

¹¹⁴ R.V. II, p. 407 art. 54. Tevens wordt ook daar verwezen naar Middelburg (1581) part. vr. 87. Het Hof heeft zich in dezen ook uitgesproken. De toegang tot de Tafel des Heeren staat voor dezulken niet open, acht deze P.S.

¹¹⁵ R.V. III, p. 234 art. 16.

allen duidelijkheid blijft of komt.¹¹⁶ In Gorcum is men door zo'n omstreden huwelijk in de problemen gekomen.¹¹⁷

Ook uit andere bronnen is bekend hoezeer de spanningen rondom een omstreden huwelijk kunnen oplopen. In de vluchtelingengemeente van Emden heeft men allerlei problemen gekregen rondom een omstreden huwelijk van Johan Boeckbinder met de zuster van zijn overleden vrouw. Deze relatie werd door de kerkenraad als bloedschande gezien. De betrokken broeder weigert voor de kerkenraad te verschijnen. Hij wordt vervolgens voorgesteld aan de gemeente. Dit speelt in mei 1606. Ruim 4 jaar later wil hij weer toegelaten worden tot de stad Emden en wenst zich te verzoenen met de gemeente aldaar. De raadsheren van de stad mengen zich in deze zaak en verschijnen ter consistorie. Het heeft al met al nog vele jaren geduurd, te oordelen naar de *Kirchenratsprotokolle* van 30 aug. 1619, waar gehandeld wordt over de vraag "of men ehn nicht wederum als ein verlopen schaepe sal soecken."¹¹⁸ Daarbij zal ook de mening van de magistraat worden betrokken of zij hem "voor ein goet borger wil erkennen und weerdich halten umme hyr tho woenen."

Mede naar aanleiding van deze kwestie heeft de kerkenraad van Emden de burgemeester en raad van de stad gewezen op de plicht van de overheid om te straffen, met name bloedschande, echtbreuk, hoerij en andere grove zonde.¹¹⁹ Nalatigheid in dezen brengt Gods toorn over de stad. Het recht dient zijn loop te hebben. De burgemeester dankt voor de vermaning en wijst de broeders op de Hollandse situatie, waar "etlicke sunde nicht fur sunde gehouden worden und gestraffet", derhalve dienden zij hierop niet zo aan te dringen. Sommige raadsleden wilden de vermaning schriftelijk ontvangen. Ds. Menso Alting verdedigt de kerkenraad met het beroep op Gods Woord, omdat wij daarnaar worden beoordeeld door God, en niet naar andere voorbeelden. Hieruit vloeit een langshepend conflict voort met de raadsheer en medebroeder Peter van der Eeck, die zelfs boos de raadsvergadering verlaat als de kerkenraad daar spreekt. Toch verdedigt ds. Alting een tiental dagen later, 8 juli 1608, dit kerkenraadsoptreden als de plicht van de kerk tegenover alle overheden, zelfs tegenover koning en keizer.¹²⁰

---

¹¹⁶ *R.V. III*, p. 245 art. 9.

¹¹⁷ *R.V. III*, p. 267/268 een man die "syns overleeden huysvrouwen bloetmoeye" heeft getrouwd. Het geeft steeds spanningen rond het Heilig Avondmaal, doorgaans zijn ze daarvan afgehouden. Moet er nu excommunicatie plaatsvinden? De P.S. verwacht binnenkort van Statenzijde duidelijkheid in omstreden huwelijken, derhalve moet de uiterste remedie tot dan worden uitgesteld. Zie voor verder verloop *o.c.*, p. 284 art. 17, waar sprake is van de eerste trap van censuur.

¹¹⁸ *Die Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620 Teil II 1575-1620*, Köln 1992, S. 1123. Voor deze kwestie zie ook: *o.c.*, S 928; 930/931; 964; 1012; 1016; 1058; 1099.

¹¹⁹ *O.c.*, S. 991/992.

¹²⁰ *O.c.*, S. 992/993; hij spreekt die woorden tegen raadsheer P. van der Eeck. Vele lelijke en grove zonden worden niet gestraft door de magistraat. De raadsheer acht dit een lastering van de eerbare raad, door het volgen van affecten door de kerkenraad. Van der Eeck wil niet buigen. Hem wordt door de kerkenraad de toegang tot het Heilig Avondmaal ontzegd (S. 994; zijn antwoord daarop is fel). De kerkenraad is ervan overtuigd niet uit affecten, maar uit een zuiver geweten te hebben gehandeld. Men wil Gods toorn over de stad Emden afwenden. De kerkenraad maakt met voorbeelden duidelijk, dat het ongestraft blijven van misdaden wel degelijk voorkomt (o.a. in de zaak Boeckbinder e.a.) (S. 998). Rond dit conflict komt veel materiaal aan de orde voor de verhouding kerkenraad en magistraat, waardoorheen ook de kwestie Johan Boeckbinder blijft spelen (S. 1006, 27 maart 1609 sub 2). Ook binnen de gemeente wordt over deze zaak verschillend gedacht, er is een actiegroep pro- Boeckbinder (S. 1006/1007). Een commissie van goede diensten wil bemiddelen in het conflict tussen raadsheer Van der Eeck en de kerkenraad, de laatste ziet ervan af als "gegen ordeninge der kercken stridende"(S. 1008). De kerkenraad blijft de betrokken broeder vermanen tot verzoening. Pas op 4 dec. 1609, na bijna anderhalf jaar, is die verzoening een feit (S. 1011).

6.4.5 Hertrouwen (?)

Op dit terrein liggen voor de kerken diverse voetangels en klemmen. In 1574 te Dordrecht buigt de vergadering zich over de vraag van de kerk van Den Briel hoe gehandeld dient te worden met een man die al jaren gescheiden is van zijn huisvrouw "om des verscheiden gheloofs ende onderlinghen ghekijs wille". Hij woont al jaren samen met een andere vrouw en heeft daarbij ook kinderen. De man kan niet aantonen dat zijn eerdere huisvrouw overleden is. Zolang dat overlijden niet is vastgesteld, dient de tweede vrouw van het Heilig Avondmaal te worden afgehouden. Inzake de echtscheiding zal men handelen naar het antwoord van Genève en Heidelberg (die hierover geraadpleegd zullen worden). "Ende soo men bevindt, dat sijn vrouwe doot is, soo sal men hem om sijner sonde wille straffen ende haer tot den nachtmale toelaten."¹²¹

Mag een jongedochter die 15 jaar heeft huisgehouden met een jonggezel en nu door hem verlaten is (waarna hij met een ander is getrouwd) een scheidbrief ontvangen en op haar beurt eveneens met een ander trouwen? Hier waagt de kerk zich niet aan een uitspraak: "Sij sal hare saecke der overheijt recht voorstellen ende van haer bevel ende consent begheeren."¹²²

Naast echtscheiding en verlating speelt hier ook verdwijning van man of vrouw een rol. In Dordrecht, 1574, komt de vraag aan de orde of "een vrouwe niet wederomme en soude moghen trouwen, wiens man nu 7 of 8 jaren wt gheweest is, ende sij niet weet, of hij levendich of doot sij..."¹²³ Ook hier wordt de zaak verwezen naar de magistraat.

Den Haag, juni 1583, buigt zich over de kwestie van weduwen die te vroeg hertrouwen ("te vroeche herhijlicken"). De gecommiteerden van de synode zullen er bij de Staten op aandringen, dat hierop orde gesteld wordt.¹²⁴

Een bijzondere nood brengt een Leidse broeder, Dionies van Walle, onder de aandacht van de synode van Schiedam, aug. 1588. Zijn vrouw en kinderen zijn nu reeds 14 maanden ontvoerd door de wederdopers. Hij vraagt of de synode informatie heeft en of hij, indien zij wegblijft, vrij van haar mag zijn? De synode constateert dat de magistraat van Leiden deze zaak ter hand heeft genomen. Men zal de bestuurders aanschrijven om deze broeder verder te willen bijstaan. Er komt ook informatie ter tafel over de verblijfplaats van de betrokken huisvrouw. Maar het wordt wel duidelijk, dat zolang zij vruchtbaar is, zij niet terug zal keren naar haar wettige echtgenoot. Toch stelt de vergadering "dat dese vrouwe met den clockengeslach ingeroepen mach worden, mets dat men oock aen de hoge overheyte sal hiervan remonstreren om daerin te versien ende te doen, als recht is ende behoerlyck."¹²⁵ Het schriftberoep van de betrokken broeder uit I Cor. 7 wordt door de synode anders verstaan (de betrokken vrouw is geen ongelovige heidin, "zynde gans buyten Godts verbondt"). De kwestie is nog niet volkomen duidelijk en er zal nog tijd dienen te verlopen, voordat men zeker weet, dat zij "een desertrix can verclaert worden". Deze zaak kan niet worden afgedaan "sonder kennisse des politiqen richters".¹²⁶

In geval van overspel, wordt de onschuldig achterblijvende partij ten zeerste gehinderd voor het aangaan van een ander huwelijk. De P.S. van Gouda, aug. 1601, oordeelt "dat men de vrijstellinghe der onschuldiger partije by de magistraten in loco sal versoecken ende in cas van weijgeringhe derselfder aen den Hove van Hollandt."¹²⁷

---

¹²¹ *R.V. II*, p. 149.

¹²² *Ibidem*.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ *R.V. II*, p. 220 en p. 221.

¹²⁵ *R.V. II*, p. 316 art. 6.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ *R.V. III*, p. 173 art. 36.

6.4.6 Varia

De P.S. van Rotterdam, april 1581, houdt zich met diverse huwelijksvragen bezig en bezint zich ook bijzonder op de verantwoordelijkheid van de dienaar des Woords in dezen. Als hij samenwonenden huwt, moet men er oog voor houden dat huwelijkszaken "ten deel politisch syn ende dienen tot burgerlicke eerbaerheyt, dattet oyck goet is, wat onrecht begonnen, dattet met ordenninge soeveel mogelick is terecht gebracht werde, soe en can een dienaer nyet verdacht worden, als hy sulcke trouwet, want hy oyck de onordeninge daarmede nyet toestaet, aenneemt noch approbeert."¹²⁸ De dienaren moeten geen eigen regels gaan hanteren in huwelijkszaken. De P.S. van Rotterdam, aug. 1594, acht dit (na horen van de gecommiteerden van de Staten) "onbehoorlick te syn ende dat daerom de dienaren voorsz. haer voortaan strictelyck na de ordinancie van de pollicie sullen reguleren."¹²⁹

De huwelijken van dopersen en roomsen vragen de aandacht van de P.S. te Leiden, nov. 1592. De dopersen laten wel de afkondigingen doen, maar trouwen "onder haer int heymelyck"; dit geschiedt soms ook door mispriesters. Men acht deze zaak "meederdeels polityck" en de gedeputeerden van de P.S. zullen dan ook bij het provinciale Hof aandringen om hierin te voorzien. Opvallend is de zin "...overmidts om nyemants conscientie te beswaeren de ordonnantie van de pollicye medebrenghet, dat de luyden oft in der kercke ofte opt stadthuys by de magistraet sullen getrouwt worden."¹³⁰ Het heimelijk huwelijk door de mispriester, al of niet zonder wil van de ouder(s), is door de Staten aan de orde gesteld (19 dec. 1581); er moet een officiële procedure volgen met afkondigingen in het openbaar c.a. Sommige lieden die wel de kerkdiensten bijwonen, trouwen toch op het stadhuis "streckende tot eenen misbruijck der ordonnancie van de pollicije" in plaats van in de kerk. De P.S. van Leiden, aug. 1600, besluit deze kwestie onder aandacht van de Heren Staten te brengen, ook om misverstanden te voorkomen.¹³¹ Gouda, aug. 1620, houdt zich bezig met de vraag of de huwelijken van remonstranten op gelijke wijze als die van mennisten en papisten dienen te worden behandeld, waarbij trouwen op het stadhuis is toegestaan. Daarin doet de P.S. geen uitspraak "also geoordeelt wert hetselfde politijc te wesen, dat sulx sal staen int goetvinden ende oordeel van de magistraten."¹³²

De registratie van een aanstaand huwelijk door de dienaar des Woords is door de Staten geregeld. De ordonnantie van de Staten legt vast dat bruidegom en bruid met hun naaste vrienden en getuigen in eigen persoon voor de dienaar moeten verschijnen, om misbruik door derden te voorkomen.¹³³

---

¹²⁸ *R.V. II*, p. 203.

¹²⁹ *R.V. III*, p. 26/27. Zie voor een soortgelijke uitspraak de P.S. van Den Briel, aug. 1603, *R.V. III*, p. 204.

¹³⁰ *R.V. II*, p. 439 art. 26.

¹³¹ *R.V. III*, p. 145 art. 20. Over de inhoudelijke kant van dat trouwen op het stadhuis werd in deze P.S. ook doorgesproken. De secretarissen schijnen in diverse gevallen lichtvaardig te handelen en tijdens zo'n huwelijksluiting ten onrechte het kerkelijke formulier te hanteren "twelck de synodus verstaet niet te betaemen". Er moet orde komen in deze chaos. De classes moeten de magistraten ter plaatse aanspreken. (*R.V. III*, p. 153 art. 41).

¹³² *R.V. III*, p. 446 art. 73.

¹³³ P.S. Leiden, nov. 1592, *R.V. II*, p. 439 art. 26. De magistraten waren in dezen maar al te vaak nalatig, vgl. *R.V. II*, p. 259, zodat men op de P.S. van Den Haag, juni 1583, reeds had voorgesteld in een nieuw te concipiëren huwelijksordonnantie van de Staten de examinatie en optekening van (voorgenomen) huwelijken aan de kerken zelf toe te vertrouwen.

De plicht tot samenwonen van echtelieden diende op de P.S. van Rotterdam, juni 1586. Op de vraag of zij "moghen van malcanderen woonen" luidt het antwoord "neen, tensy om ghewichtighe reden ende oorsaecke, by wettelycke voorgaende kennisse van de overheydt."¹³⁴ Bij een gebroken huwelijk, door onvrede van elkaar verwijderd, zullen de dienaren ernstig vermanen tot reconciliatie en zo nodig de schuldige partij afhouden van het Heilig Avondmaal.¹³⁵ Wat moet je aan met een huwelijk met een furieus man, die wel eerder problemen had gehad, maar op het moment van het trouwen "cloeck van sinnen" was en die na het huwelijk "weder furieus is gheworden"? De P.S. van Schoonhoven, sept. 1597, acht zo'n huwelijk niet ontbindbaar op die gronden "ghelyck het oock naer rechten een houwelyck moet blyven."¹³⁶

6.5 Ontucht tegengaan

De kerk zag zich o.a. geplaast voor de vraag of een huwelijk mocht worden gesloten tussen een overspeler en degene met wie hij overspel bedreven had? Men achtte in Rotterdam, juni 1586, dit niet geoorloofd en vond dat zulks de magistraat moest worden te kennen gegeven. Toch besloot men de zaak te brengen naar de G.S.¹³⁷ Deze kwestie vroeg eveneens de aandacht van de P.S. van Schoonhoven, sept. 1597. Daar is geantwoord "dat de dienaers de soodanighe sullen wysen tot de overicheydt ende laten deselve sulcke saecken rechten."¹³⁸

In zijn *Apologie ofte verantwoordinghe...* heeft Herman Moded zich reeds in 1567 fel uitgelaten tegen het gedoogbeleid van de magistraten rond huizen van ontucht. Het deed hem pijn in zijn hart "datter so grooten slappicheyt, jae eygentlyck negligentie ende verachtinge des ghebots Gods geschiet aen dese sake..."¹³⁹ Hoereerders worden niet alleen geduld. Moded merkt op dat zij "met opentlycke ghemeene huysen ende vrouwen gheautoorizeert worden, so dat de Magistraet grootelijcx in desen deele te beschuldighen is als selve cause zijnde van dese sake, te weten, dat veel menschen door al dusdanigen sonden vallen inde gramscap Gods..."¹⁴⁰ Uit het kwaad van de hoererij komen vele andere misdaden voort als stelen, moorden, roven e.d. Ook worden vrouw en kinderen meegesleept naar de afgrond. Moded doet een dringend appèl op de prins en de andere overheden, wijzend op hun verantwoordelijkheid tegenover God. Magistraten die zelf de oorzaak zijn van dit kwaad dienen zich te bekeren en God te smeken om vergeving. Anders zijn ze niet geschikt voor hun regeringstaken.

Reeds in de vluchtelingengemeente had men geworsteld met dit probleem. De kerkenraad van Frankfurt am Main heeft veel te stellen gehad met ene Marikin Steertmans, ghezeijt Houtclievers. Al eerder had een omstreden broeder de kerkenraad verweten, dat men haar "liet vergaen van

---

¹³⁴ R.V. II, art. 45.

¹³⁵ R.V. III, p. 93 art. 42. De verzoenlijke echtgeno(o)t(e) dient wel te worden toegelaten (Schoonhoven, sept. 1597).

¹³⁶ R.V. III, p. 94/95 art. 47.

¹³⁷ R.V. II, p. 279 art. 44.

¹³⁸ R.V. III, p. 93 art. 41. Daar antwoordt de kerkelijke vergadering al voorzichtiger. Inzake overspel in het algemeen in die tijd in de Nederlanden, zie Maria-Theresia Leuker en Herman Roodenburg, "Die dan hare wyven laten afwyen", Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw, in: G. Hekma en H. Roodenburg (red.), *Soete minne en helsche boosheit, Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850*, Nijmegen 1988. Tevens is waardevol het materiaal in Herman Roodenburg, *Onder censuur, De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, Hilversum 1990, bijz. p. 230-320 inzake de tucht over hoererij.

¹³⁹ P. Fredericq, *Proza*, p. 7.

¹⁴⁰ P. Fredericq, *Proza*, p. 8.

armoede".¹⁴¹ Ze zocht en vond allerlei dubieuze bronnen van inkomsten. Van Marikin lezen wij ook "die vuijl gheloopt ende vuijle drinckerie hielt in haer huijs..."¹⁴² In jan. 1574 lezen wij soortgelijke zaken over haar "dat zij alle lichtveerdich ja dievachtich volck in haer huijs nam ende al te groote ghemeijnschap daer mede maecte."¹⁴³

Ook werd de kerkenraad ingelicht over lichtvaardig optreden van broeders en zusters, die na een 'gezellige' avond samen zijn "t'hujs gecommen al vrooijlick al spelende ende sprijnghende, ende elcander in de sneeu ghestooten" liederlijke taal uitsloegen en agressief zich gedroegen.¹⁴⁴

Zo is er een duidelijke zaak van hoererie rond Cornelis van Mildert/Mijldent Hij wordt afgehouden van het Heilig Avondmaal.¹⁴⁵ Na het kerkenraadsonderzoek en zijn schuldbelijdenis wil de betrokken broeder worden toegelaten tot de Dis des Verbonds. Wij lezen daarvan in maart 1575. Toch is het volgens de kerkenraad nog niet rond "want het noch disputeerlick is, oft hij se trouwen moet ofte niet. daerom indien hij hem de overheijt deser stadt oft absolutelick het oordeel der classen onderwerpen wilt, mach hij met ten nachtmale ghaen."¹⁴⁶ De betrokken broeder blijkt daartoe bereid.

Ook Emden heeft geworsteld met deze problematiek. Men heeft er de lokale overheid op aan gesproken. Men wijst daarbij op de ontheiliging van de sabbatdag. In de kroegen is veel agressie. Voorts worden de magistraten gevraagd om alle misdadigers te straffen "hoererie, ehebreckerie und bloetschande" te weren.¹⁴⁷ De Emdense kerkenraad wordt ook geconfronteerd met allerlei vormen van ontucht onder de gemeenteleden. Een weduwe die zich afgeeft met hoornblazers; twee ongehuwde gemeenteleden die bekennen "mit malkanderen vleischlick converseert t'hebben".¹⁴⁸

Opmerkelijk is ook de zaak rond Dirck Bitter en de (on)eer van zijn (vertrouwede) vrouw. Zij heeft eerder in hoererie geleefd met een 'mispaap' te Loppersum in het Groningerland.¹⁴⁹ De kerkenraad dringt aan op een wettig huwelijk tussen beiden. "Doch so he sulx nicht doen kan, solle he de sake an dem eheliken gericht anhangen und daervan quytlatinge erlangen und den

---

¹⁴¹ Hermann Meinert und Wolfram Dahmer, *Das Protokollbuch Frankfurt*, S. 77. Ook zijn er problemen met een nalatenschap die zij zich wil toeëigenen, S. 95 en S. 121; S. 98/99 haar ziekenzorg voor pestlijders was omstreden van kwaliteit.

¹⁴² *O.c.*, S. 101. De probleemgevallen zochten elkaar nogal eens op in een sfeer van drankzucht e.d., S. 102. Het behoeft ons niet te verwonderen dat ook Marikin Houtcliever afgehouden werd van de Dis des Verbonds, S. 109/112/113/120.

¹⁴³ *O.c.*, S. 128/S.131. Er hebben zich rond haar en haar man nog andere problemen voorgedaan blijkens het *Protokollbuch* van Frankfurt. S. 148-151. Zij ligt nogal eens met die en gene overhoop. Steeds probeert het consistorie aan te werken op verzoening. Ook sociaal zwakke elementen worden in de gemeente van Frankfurt opgevangen.

¹⁴⁴ *O.c.*, S. 101/102.

¹⁴⁵ *O.c.*, S. 129, 28 sept. 1574 "Op den zelve dach bekende oock schult opentlick van hoererie Cornelis van Mijldent ende was geboden vanden nachtmale te blijven voor dat mael." In het huis van de eerder genoemde Maria/Marikin Houtcliever/vander Pale is het fout gegaan tussen hem en ene Anna, S. 131. Wat er tussen beiden is verhandeld en misgegaan, wordt in het *Protokollbuch*, S. 131/132 vrij uitvoerig weergegeven. Men onderzoekt als consistorie de zaak, door ook Marikin Houtcliever in dezen te horen, S. 132/133.

¹⁴⁶ *O.c.*, S. 133.

¹⁴⁷ *Die Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620 Teil II 1575-1620*, Köln 1992, S. 1006.

¹⁴⁸ *O.c.*, resp. S. 623 en S. 633/634/637. Ook de weduwe van Theod. van Ottum is in hoererie vervallen, S. 643; zij is geen wettige zuster der gemeente, daar zij uit Enkhuizen geen attestatie kon overleggen. Een broeder der gemeente is gesignaleerd "in die lichte kroech oder horen-huis vor die Oester-Poerte".

¹⁴⁹ *O.c.*, S. 676 sub 10.

broederen toenen."¹⁵⁰ Steeds dringt de kerkenraad aan op melding voor het 'ehe-gericht' tevens zal in deze zaak de kerkenraad de Stadsraad aanspreken.¹⁵¹ De kerkenraad wil duidelijkheid in deze huwelijkskwesitie, als sprake is van hoererij dan zal de tucht moeten worden toegepast. In deze complexe zaak heeft de kerkenraad er gedurende lange tijd op aangedrongen een juridische uitspraak te verkrijgen.

Niet alleen het 'huwelijk' van Bitter was omstreden. Zo moesten in feb. 1618 twee raadsheren worden aangesproken "dat sie jegens de erbaerheit gehandelt, indeme sie sich voor de openbaere copulation tho haerer vrouwen bijwoninge geschicket hebben."¹⁵² De weduwen en weduwnaars nemen het met hertrouwen niet zo nauw. Over deze "grote unordenungh" zal de kerkenraad de burgemeester aanspreken, om misstanden te bestrijden en te straffen.¹⁵³

Men heeft als kerkenraad vooral de burgemeester aangesproken over allerlei misstanden in en rond de 'winkelkroegen', waar 'dobbelen, spoelen, doet-slagen, horer[i]en' e.d. aan de orde van de dag zijn. De toorn Gods over dit alles moet worden afgewend.¹⁵⁴ De schoolmeester M. Wolter heeft de kerkenraad ook problemen bezorgd door zijn huis te verhuren voor doeleinden die niet eerbaar zijn en bovendien is hij in "der hoeren Belen huis gegangen, oeck mit der maget-persoens scherswoorden gehadt..." e.d. meer. Hem wordt in feb. 1591 de toegang tot het Heilig Avondmaal ontzegd. En zijn zaak wordt in maart 1591 aan de gemeente bekend gemaakt.¹⁵⁵

Men schroomde niet om de dingen met ronde woorden aan de gemeente bekend te maken. Zo ook rond de schuldbekentenis van een weduwe die "leider in swaere ontucht mit einen vrömden

---

¹⁵⁰ *O.c.*, S. 678 sub 2.

¹⁵¹ *O.c.*, S. 682. De betrokken broeder wil haar vooreerst niet trouwen en evenmin de zaak voorleggen aan het ehe-gericht. (*O.c.*, S. 684). De broeders laten hun standpunt niet los. Ook in jan. 1578 is door D. Bitter de zaak nog niet in handen van het gericht gesteld, hoewel de kerkenraad daar steeds op aangedrongen heeft. Voor zij hem voor boetvaardig houden, dient er juridisch duidelijkheid te zijn in zijn zaak (*O.c.*, S. 688; vgl. S. 690). In juli 1578 hangt de zaak nog! Bitter moet de betrokken vrouw huwen of zich gerechtelijk van haar laten scheiden. Hij blijft beide zaken weigeren (*O.c.*, S. 694/695). Op 8 aug. 1578 heeft Bitter eindelijk voor de kerkenraad ermee ingestemd zich te vervoegen bij de "lanrichter" inzake deze huwelijkskwesitie. Later heeft de kerkenraad besloten, dat Bitter zijn zaak schriftelijk en in rechte voor zal leggen aan Graaf Johan, doet hij dat niet dan zal hij worden afgehouden van het Heilig Avondmaal (*O.c.*, S. 696). In jan. 1579 loopt deze kwesitie nog en zal de kerkenraad de rechter aanspreken om in dezen een uitspraak te doen (*O.c.*, S. 711). Bitter zelf blijkt niet zo'n haast te hebben. Op 2 maart 1579 komt Bitter in de kerkenraad met een "quyt-brief" van Graaf Johan, die hem ontslaat van de betrokken Grete Onnen van Loppersum. Klein in getal op dat moment handelt de raad niet verder in dezen. De kerkenraad verklaart op 16 maart geen vrede te hebben met de onboetvaardige handelswijze van Bitter en wil de zaak nader onder de aandacht van de overheden brengen (*O.c.*, S. 714). De betrokken broeder wordt op 25 mei 1579 nader aan de tand gevoeld over de "quyt-brief" en de voorgeschiedenis. De kerkenraad blijft aandringen op een huwelijk met de betrokken vrouw (*O.c.*, S. 718/719). Bitter blijft zich verzetten tegen tucht over zijn handels wijze. De kerkenraad duikt verder in de juridische kanten van de zaak om de Graaf erop te wijzen, dat Bitter valse gronden heeft aangevoerd (*O.c.*, S. 720/721). Men besluit 22 juni 1579 als kerkenraad om de hele zaak te schrijven aan de Graaf. Helaas breekt dan de draad in de kerkenraads-verslagen af rond deze kwesitie.

¹⁵² *O.c.*, S. 1113.

¹⁵³ *O.c.*, S. 1113/1114; zie ook S. 1118 sub 10 aug. 1618 klagen bij de burgermeester "in untijdigen bijlager" onder de weduwen en weduwnaars.

¹⁵⁴ De dronkenschap in en rond de kroegen -bijzonder 's zondags tijdens de diensten- blijft de kerkenraad een doorn in het oog. In mei 1591 besluit men opnieuw de overheden aan te spreken (*O.c.*, S. 870). De kroegen zijn broei-nesten van zonde en ziekte. De kerkenraad dringt ook in mei 1593 bij de overheden aan op afschaffing van "die lichtferdige untuchtige kröge, darinne vele mans und vrouwen-personen mith schendlicker krankheit besudelt..." zijn (*O.c.*, S. 891).

¹⁵⁵ *O.c.*, S. 867-869.

boeven" zich heeft verlopen.¹⁵⁶ Ook een weduwnaar die zich vergreep aan zijn dienstmaagd ging niet vrijuit.¹⁵⁷

Een raadsheer van de stad geeft de namen door van enige personen "de sich mit den hoeren in it hoeren-werck verlopen hebben", daaronder bevinden zich ook leden van de gemeente, diversen die reeds eerder vermaand zijn.¹⁵⁸ De gevolgen daarvan worden zichtbaar in een 'voorstelling' aan de gemeente van 12 jan. 1617 van een drietal broeders die schuldbelijdenis afleggen. Andere overtreders zijn zo ver nog niet gekomen.¹⁵⁹ De kerkenraad heeft moeite met het kinderspel van kleine meisjes die als bruiden door de stad lopen. Men besluit de Raad aan te spreken, opdat dit via de scholen verhinderd wordt.¹⁶⁰

Op classicaal niveau heeft men zich in dezen evenzeer gekweten van zijn taak. De bijeenkomst van gedeputeerden van de classis Dordrecht van 11 juli 1601 meldt ons dat de Heer van Ghijsenborch is aangesproken vanwege de overspelige schoolmeester die voor de schooldienst te Giessen-Nieuwkerk was aanbevolen. De Heer zou verdere navraag doen.¹⁶¹ Rond de wens tot avondmaalsviering van een overspelige vrouw, die nog niet geheel los is van haar zondige leven, geeft de classis Dordrecht, nov. 1604, dezelfde lijn aan als in de vluchtelingengemeenten reeds gehanteerd: "...dat ditselvighe geensins en behoort toegelaten te worden."¹⁶² In 1608 komt de zaak van 's-Gravendeel op de classis. De secretaris van dit dorp wordt verdacht van ontucht met zijn dienstmaagd (al zijn er geen harde bewijzen). Hij is lid van de gemeente en de overige leden willem met hem geen Avondmaal vieren. Het Avondmaal is daarom uitgesteld. Dit uitstel acht de classis niet terecht. Wel moet de kerkenraad deze zaak van de secretaris nader onderzoeken, eventueel met hulp van de classis.¹⁶³ De predikant van Klundert vraagt in 1610 om raad aan de classis inzake "een lidmaet die sich in openbare hoererij heeft verlopen met sijn jonckwif." Ook hier wordt afhouding van het Avondmaal geadviseerd totdat schuldbelijdenis heeft plaatsgevonden.¹⁶⁴ Problemen deden zich ook in Nieuw-Beijerland voor met een vrouw van lichte zeden. Later lezen wij dat de classis haar toegang tot het Avondmaal toestaat "nadamael ... [zij] daarvan [namelijk hoerdom] voor den rechter gejustificeert is"; wel moet de kerkenraad haar

---

¹⁵⁶ *O.c.*, S. 1055/1056.

¹⁵⁷ *O.c.*, S. 1069/1070. Het is opvallend hoeveel 'voorstellingen' aan de gemeente van Emden betrekking hebben op ontucht zaken in de brede zin van het woord.

¹⁵⁸ *O.c.*, S. 1093/1094. Overigens een wonderlijke uitwisseling van informatie. Waarbij een raadslid aan de kerkenraad persoonlijke gegevens ter beschikking stelt van derden. Men dacht in die tijd anders over zaken als privacy en de verhouding overheden-kerk.

¹⁵⁹ *O.c.*, S. 1096. De zaak van broeders die ontkennen, laat men niet zomaar los als kerkenraad, S. 1097. Men koppelt terug naar de overheden. Dan blijkt Stapelmoer in het huis van de burgemeester toch door de mand te vallen "dat hie van de eine hoere nicht aller dinges vrij were" (S. 1097 sub 3 feb. 1617). De andere broeder blijft nog ontkennen (S. 1097/1098). Voorzichtigheid door de kerkenraad blijft geboden. Vgl. in dezen ook S. 1099 sub 10 mrt. 1617 eveneens S. 1100/1101. Daar vinden wij opnieuw twee mannen die aan de gemeente worden voorgesteld m.b.t. hoererij. De eerste boetvaardig (Wijbe Lienertz), de tweede (Johan Bolte) minder overtuigd van schuld. De eerder genoemde Harmen Stapelmoer probeert zich te wreken door lastering van een raadslid en het consistorie (S. 1104).

¹⁶⁰ *O.c.*, S. 1114/1115.

¹⁶¹ *Classicale acta II, Dordrecht (1601-1620)*, 's-Gravenhage 1991, p. 14 sub 29.

¹⁶² *O.c.*, p. 157 sub 20.

¹⁶³ *O.c.*, p. 324 sub 8. Ook in een tuchtzaak rond de predikant van Strijen speelt de aanklacht van overspel, *o.c.*, p. 329.

¹⁶⁴ *O.c.*, p. 417 sub 26.

ernstig vermanen "dat se haer in haer consciëntie beproeve".¹⁶⁵ Men ontzag als classis lokale overheden niet, die in zonde vielen.¹⁶⁶ De ingewikkelde huwelijksvraag van Hendrik-Ido-Ambacht komt op de classis van nov. 1614 aan de orde: "...of een man die sijne dienstmaecht beslaepen heeft bij het leven van sijne voorige huysvrouw, alsoo hij daerbij een kint geprocreert heeft, nu, syn huysvrouwe gestorven sijnde, deselve dienstmaecht soude meugen trouwen..." Aan de betrokken predikant is geantwoord "dat hij denselvigen man tot den Edelen magistraet sal renvoyeeren."¹⁶⁷ In de kosterij van Willemstad zijn ook problemen gerezen. De koster beschuldigt zijn vrouw van overspel en incest met haar eigen zoon. De predikant neemt het op voor de kosteres. Visitatoren zullen zich in deze zaak mengen.¹⁶⁸ De classis heeft ook problemen met de Heerjansdamse, overspelige domineeszoon, die door vader "nae sijn schandelijck delickt" het diakenambt heeft bekleed.¹⁶⁹ In Willemstad weet men geen raad met een vrouw die na een eerder huwelijk en een avontuur met een soldaat nu echt wil trouwen met een andere soldaat van Geertruidenberg. "De vergaderinghe oordeelt dat men die persoonen sal renvoyeren tot de magistraet".¹⁷⁰

Een gecompliceerde huwelijkszaak van Heerjansdam, wordt door de classis, apr. 1617, aldus behandeld: "Is geresolveert die persoonen aen de politycke overicheyt te versenden."¹⁷¹ Ook moest de classis, nov. 1619, zich buigen over een goede regeling voor de verzorging van een kind te Sprang in overspel geboren "dewijle schout ende gerechten versoecken dat hetselve kint van de diaconie soude onderhouden worden..." Of men maar 40 of 50 gulden wil fourneren. "De classe heeft geoordeelt dat sij 'tselve geensins geraden en vinden, maer dat se na discretie aen hetselve kint barmherticheyt bewijsen."¹⁷²

Op classicaal niveau heeft men zich ook meerdere malen moeten inlaten met gevallen van samenwonen zonder huwelijk; omstreden huwelijken e.d.¹⁷³ Ook daarbij zien wij de tendens

---

¹⁶⁵ *O.c.*, p. 515 sub 39; zie voorgeschiedenis p. 509/510 sub 5.

¹⁶⁶ *O.c.*, p. 532 inzake de secretaris van Oud-Beijerland en diens overspel met een lidmate der gemeente. Hij verviel tot de "afgodertje des pausdoms" en zij diende nu te worden voorgesteld met naam aan de gemeente. Waarschijnlijk heeft de vermelding *o.c.*, p. 557 (sub 4) betrekking op dezelfde vrouw. De tuchtprocedure moet worden voortgezet vanwege haar "lichaemelijcke ende geestelijcke hoererie"; ook zij is nu tot het pausdom vervallen.

¹⁶⁷ *O.c.*, p. 560 sub 15.

¹⁶⁸ *O.c.*, p. 572, aug. 1615. Later blijkt uit dezelfde *Acta* dat de zaak helemaal uit de hand gelopen is. De koster heeft tegen zijn vrouw geprocedeerd en is van haar gescheiden. Hij is verstandelijk in de war, er zal dan ook voorzichtig met hem worden gehandeld (zonder tucht), *o.c.*, p. 598 sub 17.3.

¹⁶⁹ *O.c.*, p. 581.

¹⁷⁰ *O.c.*, p. 598 sub 17.1.

¹⁷¹ *O.c.*, p. 627. Ook hier betrof het een zaak van overspel met een dienstmaagd, waarbij verschillende kinderen zijn verwekt, het eerste reeds bij het in leven zijn van de wettige echtgenote. Nu wil de overspeler "deselve meyt" trouwen.

¹⁷² *O.c.*, p. 730 sub 7.

¹⁷³ Inzake verwantschap tussen twee personen die willen huwen, zie *Acta II*, p. 16 een Sliedrechtse kwestie, waarbij de predikant zich in verlegenheid weet door een toestemming tot zo'n huwelijk door de heer van Wijngaerden. Men besluit als classis de synode te raadplegen in dezen. Vgl. o.a. ook *Acta II*, p. 146 voor een Bredase kwestie inzake een aagevraagd huwelijk (voorafgegaan door samenwoning) met de zuster van een overleden vrouw. De betrokken man acht dit niet verboden door de Schrift. Men heeft hem gewezen op politieke ordonnanties van de Heren Staten. De classis verweert zich tevens onder verwijzing naar Lev. 18 : 16 en 20 : 21.

gecompliceerde gevallen naar de magistraat te verwijzen, zo ook in een Zwijndrechtse zaak.¹⁷⁴ De juridische complicaties van samenwonen worden welhaast tastbaar rond het verzoek om kerkelijk te mogen trouwen van de zijde van de ernstig zieke heer Cuyt, ambachtsheer van Kijfhoek. Op deze wijze wil hij zijn drie onechte kinderen "legitimeren". De classis van juli 1608 ziet hier grote problemen "aengesien hetselve street tegen het gebruyck der kercken in dese landen ende tegen de ordinantie van de Heeren Staten. Hebben derhalven hetselve niet connen goetvinden."¹⁷⁵ De kerk heeft gepoogd het onordelijk samenwonen zoveel mogelijk om te zetten in een wettig huwelijk.¹⁷⁶

6.6 Vermaak en openbare zeden

Reeds in de vluchtelingengemeente van Emden zien wij de tendens, dat de kerkenraad de lokale magistraat aanspreekt op het weren van allerlei wanordelijkheden in het openbare leven.¹⁷⁷ Men zocht niet het isolement, maar de medeverantwoordelijkheid voor de gehele samenleving, al gaf dat wel spanning. Zoals in het conflict met raadsheer P. van der Eeck.¹⁷⁸

De kerkenraad stak haar moeite en geestelijke pijn niet onder stoelen of banken. Men sprak de burgemeester aan inzake de "onordeninge mit den meijbomen op tho richten und darumbher tho singen unde dantzen, item dat raesent unde spoelent op Nije Marckt unde sunst op andere plaetzen..."¹⁷⁹ Ook binnen de kring van de eigen gemeente werkte men aan verbeteringen op deze punten.

6.6.1 Dans en dansmuziek

Daarbij heeft de raad heel wat te stellen met het dansen. Willem de blinde voorziet in zijn levensonderhoud als speelman voor bruiloften en partijen. In die klanken heeft de dansmuziek niet ontbroken. Naarmate de tijd voortschrijdt worden de maatregelen strikter (ook inzake de beroepsuitoefening door Willem voornoemd).¹⁸⁰ De gemeente zelf moet in nov. 1561 ook opgeroepen worden het dansen na te laten "dewyle de umstendichheit des platses, der lueden und andere dyngen schynt, dat ydt dantsen sunder grote argernisse [nycht] geschen kan."¹⁸¹ Op 5 jan.

¹⁷⁴ *O.c.*, p. 155/156 sub 12. Gecompileerd is ook de zaak van een man te Mijnsherenland met allerlei bindingen in en buiten huwelijk. De classis oordeelt dan ook, 1612, dat het een "seer swaere saecke is ende meerendeel polytyck..." Toch moet men hem de gruwel van zijn delict voor ogen stellen (*o.c.*, p. 463 sub 14). Ook later zien wij in deze zaak te Mijnsherenland de twee lijnen, geestelijk vermaan en dat "met voorhoudinghe soo des peryckels 'twelck hij van den wereltlijcken richter te verwachten heeft" (*o.c.*, p. 483 sub 20).

Zie ook de zaak die diende op de classis Breda, sept. 1619, *o.c.*, p. 819 waarbij ook "consent van de magistraet" dient te worden overlegd.

¹⁷⁵ *O.c.*, p. 318 sub 29.

¹⁷⁶ Zo ook in de Zevenbergse kwestie van een soldaat die 6 jaar heeft samengewoond en nu met de betrokkene wil huwen. Wel wil de kerk plechtige verzekering voor predikant en luitenant, dat zij niet gebonden zijn door huwelijksbeloften t.o.v. anderen. (*o.c.*, p. 551 sub 10).

¹⁷⁷ Zie 6.5.

¹⁷⁸ Zie 6.4.4.

¹⁷⁹ *Die Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620 Teil II 1575-1620*, Köln 1992, S. 870.

¹⁸⁰ *Die Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620 Teil I 1557-1574*, Köln 1989, S. 113/114 (juli 1560); S. 371 (jan. 1570) en S. 373. Het blijft een moeilijke kwestie voor de kerkenraad. Hij wordt in nov. 1570 met name voorgesteld "dem idt leet ys, dat he syck tho de ydelheit in untuichtige danssen tho spelende vorgrepen hadde, unde begerde ock, suylyckes vordan niet meer tho donde."

¹⁸¹ *O.c.*, S. 134.

1562 besluit de raad der kerk zonder vermelding van namen bekend te maken "dat daer ydlike gedanset hebben..." Dit heeft anderen geërgerd, zo de dansers dit geweten hadden, zouden ze het nagelaten hebben.¹⁸² Sommige lieden breken met de gemeente, omdat men haar te tolerant acht t.o.v. dansers en drinkers e.d. In het vervolg moeten binnen de gemeente van Emden nog heel wat vermaningen uitgedeeld worden vanwege het dansen.¹⁸³ Op bruiloften is er vaak tot diep in de nacht dansmuziek.¹⁸⁴ Door het dansen en spelen van sommige gemeenteleden worden "voele vrome geargert", derhalve is vermaning nodig.¹⁸⁵ Begin zeventiende eeuw zijn er opnieuw problemen met een speelman in Emden, Joh. Thomas, orgelist. Hij wordt door de kerkenraad vermaand vanwege door hem gespeelde dansmuziek. Hij verdedigt zich door te wijzen op de dwang van de zijde van de Groningers. De kerkenraad krijgt de zaak niet onder de knie en besluit in dec. 1608 de overheden aan te spreken "wegen dess dantzens, dat nu beginnet in den brudtlachten intoriten, dat se doch dem ernstlick wolden weren."¹⁸⁶ In dec. 1617 besluit men een onderzoek in te stellen naar een dansschool en in feb. 1618 wordt deze kwestie aan de burgemeester gemeld.¹⁸⁷

Goede regelingen rond kwesties als bruiloften en dans zijn niet alleen voor de stad Emden heilzaam, maar evengoed voor de eigen gemeenteleden, die middenin het bruisende leven staan.

Op classicaal niveau heeft de kerk zich sterk gemaakt voor inperking van het dansen. Zo horen we op de classis van Rotterdam, okt. 1603, van een opmerkelijk sterfgeval in Capelle. "dat onlancks sekeren manspersoon aldaer in dansspel is dootgebleven." De classis besluit "den dyckgrave tot remedie van alsulke insolentien an te spreken."¹⁸⁸ Al eerder had men besloten de magistraat van Capelle te vermanen "dat men verhoede in dat heylichgeesthuis geen dansspel en houde".¹⁸⁹

6.6.2 Dronkenschap en herbergen

In Wezel worstelde de kerkenraad met het feit, dat de handel zich grotendeels voltrok in de herbergen. Daarom konden gemeenteleden, in de handel werkzaam, deze plaatsen niet steeds ontlopen.¹⁹⁰ De Emdense kerkenraad had heel wat te stellen met 'de warschup', het drinken, dansen en vechten aldaar. Zo moet een broeder vermaand worden, omdat er veel zaken niet deugden tijdens een feest waar hij te gast was.¹⁹¹ Er komt in 'de warschup' veel dronkenschap voor.¹⁹² Men spreekt de weduwe van Pauvel Backer aan vanwege "overdadige, unordentlike

---

¹⁸² *O.c.*, S. 137.

¹⁸³ *O.c.*, S. 418; 470 (een dansende burgemeester wordt vermaand); S. 471/472.

¹⁸⁴ *Die Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620 Teil II 1575-1620*, Köln 1992, S. 727.

¹⁸⁵ *O.c.*, S. 931, 30 juni 1600.

¹⁸⁶ *O.c.*, S. 1000. Men belooft zich daarvoor in te zetten.

¹⁸⁷ *O.c.*, S. 1113.

¹⁸⁸ *Classicale Acta III, Rotterdam*, 's-Gravenhage 1991, p. 266 sub 2.

¹⁸⁹ *O.c.*, p. 265 sub 3.

¹⁹⁰ J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, *Communio et mater fidelium*, Köln/Delft 1971, S. 411. Toch moeten gemeenteleden deze plaatsen mijden, S. 416. Zo horen we S. 548 "Op de erwelinge de broeders te laten vermaenen door de predicanten dat se sich voor 't drincken in de herbergen willen mijden". (feb. 1581).

¹⁹¹ *Die Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620 Teil I 1557-1574*, Köln 1989, S. 15 het betreft Thomas Schutemaker (vgl. S. 18; 22/23; 73/74). De betrokken 'wilde man' geeft toe dat er heel wat mis is gegaan, toen hij gastheer was en Imele van Norden herbergier.

¹⁹² *O.c.*, S. 345/347. Het spelen van de blinde Willem in de herbergen is tevens een probleem, dat almeer spanning geeft, S. 397. Hij moest er maar helemaal mee ophouden, vindt de kerkenraad.

werscup".¹⁹³ De burgemeester wordt gewezen op "voele dansent in't bussenetters warscup".¹⁹⁴ Ook hier zien wij de tendens om via een beroep op de lokale overheid de misstanden aan te pakken. Zo besluit de kerkenraad van Emden in sept. 1579 om de Raad aan te spreken opdat deze "doch afschaffen wolde das trommen und vechten des sondages onder die predige." en de drost over "dat fast onordentlicke kroegen op Falderen inrijten."¹⁹⁵ Men poogt preventief te werken om mensen tevoren te wijzen op de noodzaak van een goed verloop van feestmalen e.d.¹⁹⁶ Sommigen moeten aangesproken worden vanwege "der unordentlicken kroech, die sie tegen Godes H(illige) Woort ergerlick holden."¹⁹⁷ Op bruiloften ging er ook nogal eens wat mis. Een broeder moet vermaand worden vanwege het feit, dat hij "onreine unde onkouische refereinen solde gereciteerd hebben in eine bruydtlacht..."¹⁹⁸ Bij de gilden kwamen ook misstanden voor in het drinken, waarover de burgemeester wordt aangesproken, dec. 1595.¹⁹⁹ Volgens eigen verklaring werd de orgelist Joh. Thomas door de Groningers gedwongen dansmuziek te spelen tijdens 'de warschup' van Willem Hundebecke.²⁰⁰

6.6.3 Toneelspelen

De P.S. van Amsterdam, mei 1583, neemt een afwijzend standpunt in m.b.t. de 'spelen van rethorica'. De gemeentelieden moeten er zich voor wachten, want er zijn 'grote abuysen' in vermengd. Lichtvaardigheid of vleeselijk werk in dezen "zal naer aert der christelycker discipline gestraft worden."²⁰¹ Delft, aug. 1596, acht dat ze dienen te worden tegengegaan. De kerkendienaren moeten de overheden aanspreken en kunnen daarbij teruggrijpen op de resoluties van de Heren Staten van 10 mrt. 1594 en 10 dec. 1595. De lidmaten zullen zich van deze spelen onthouden.²⁰² De Heren Staten moeten volgens de P.S. van Dordrecht, sept. 1598 o.a. worden aangesproken op maatregelen "teghen de battementspeelders".²⁰³ Soms worden de spelen van retorica onder de prediking tot profanatie van de sabbat gehouden. Dit dient ook nu, aug. 1599, onder de aandacht van de Heren Staten te worden gebracht.²⁰⁴ Soms komen er in de kamerspelen gruwelijke dingen aan de orde, zo weet de P.S. van Delft, aug. 1607 te melden. De concrete gevallen moet men de gedeputeerden van de P.S. doorgeven, opdat die hun werk kunnen doen tot afschaffing van deze spelen.²⁰⁵ In aansluiting daarbij stelt de P.S. van Dordrecht, okt. 1608, dat het nodig is bijzondere gevallen te melden aan de heren Raden Provinciaal, die dan op hun beurt kunnen werken aan afschaffing van deze spelen.²⁰⁶

¹⁹³ *O.c.*, S. 469, 10 feb. 1573 sub 5.

¹⁹⁴ *O.c.*, S. 470 sub 6.

¹⁹⁵ *Die Kirchenratsprotokolle Emden 1557-1620 Teil II 1575-1620*, Köln 1992, S. 726/727.

¹⁹⁶ *O.c.*, S. 776/780 inzake de zoon van Johan Krudenier; die zou mogelijk in Groningen zijn feestmaal houden, om de ergernis in Emden te vermijden. De kerkenraad wil helemaal van geen ergernis weten, waar dan ook. Ergernis dient voorkomen te worden.

¹⁹⁷ *O.c.*, S. 780, 6 juli 1582 sub 2.

¹⁹⁸ *O.c.*, S. 841, 20 mei 1588 sub 4. Vergelijk voor andere problemen bij bruiloften o.a. S. 806; 907.

¹⁹⁹ *O.c.*, S. 907.

²⁰⁰ *O.c.*, S. 948/949, 17 sept. 1604.

²⁰¹ *R.V. I*, p. 118 art. 5.

²⁰² *R.V. III*, p. 72 art. 30.

²⁰³ *R.V. III*, p. 114 art. 29.

²⁰⁴ *R.V. III*, p. 135 art. 40. vgl. ook *R.V. III*, p. 174 art. 39; p. 250 art. 24.

²⁰⁵ *R.V. III*, p. 273 art. 32.

²⁰⁶ *R.V. III*, p. 282 art. 11.

6.7 Zondagsheiliging en feestdagen

In zaken van zondagsheiliging is vele malen door de kerken een beroep gedaan op de overheden. Dat kunnen wij reeds zien op classicaal niveau. Zo besluit de classis Rotterdam op 29 aug. 1594 een tweetal broeders opdracht te geven "den dyckgrave an te spreken ten eynde hy die gegeven ordinantie in policije soude doen onderhouden..."²⁰⁷ In april 1595 vestigt de classis opnieuw het oog op deze problematiek. Ook dan worden twee broeders aangewezen nu de heren van Rotterdam te remonstreren "belangende de ongeregeltheden ende enorme abuysen welcke ten platte landen getolereert worden..."²⁰⁸

Op de classis van 11 sept. 1595 blijkt dat er met de dijkgraaf gesproken is: " 't beste sal gedaen werden; is oock eenighe publicatie in sommige dorpen reeds geschiet."²⁰⁹ Er komt enige beweging in de zaak, maar hard loopt het niet. We lezen in de acta van 11 sept. 1595: "Van de misbruicken, die haer op de sabbathen in de dorpen toedraeghen, den gedeputeerden des synodi over te schrijven.", als aandachtspunt voor de volgende classis naast andere zaken die daar moeten dienen.²¹⁰ In 1600 is dit nog een aandachtspunt op de classis Rotterdam. In de gravamina lezen wij: "1. Dat ordre mochte ghestelt worden tot verbiedinghe van 't rijden ende varen, met wagheneu ende schuijten des sondaegs onder den predicaciën ende voornaemelijck op den ghemeijnen vast- ende bidtdaghen."²¹¹

In 1613 blijkt er op de zondagen nog heel wat mis te zijn. De gerechten vergaderen op die dag. Er worden in de herbergen drinkgelagen gehouden te Hillegersberg en aan de Bergschen Hoek. En dat alles onder de predikatie, zodat "de luyden van 't gehoor des goddelycken Woordts wierden afghehouden..."²¹² Opnieuw besluit de classis Rotterdam de heren van Rotterdam en de ambachtsheren van die plaatsen aan te spreken.

Of die aanspraak van de lagere overheden veel heeft uitgericht valt te betwijfelen, daar deze lieden zelf het niet altijd even nauw namen met de zondagsheiliging, zoals wij ook weten uit P.S.-acta. Haarlem worstelt met het kwade gebruik van de schepenen "welcke gemeenlick haere vergaederingen onder die predicatien des Sondaechs houden..." De P.S. van Amsterdam, mei 1589, besluit dat de kerken hun lokale bestuurders moeten aanspreken "opdat die sabbath des Heren niet en werde geprophaniert."²¹³ De Staten worden door de P.S. van Gouda, aug. 1589, op de hoogte gebracht van de vele misbruiken rond de zondag. Daarbij worden de bewijzen aangedragen door de kerken. Wat te denken van het "droefflick exempel, voorgevallen nu in de kermisse te Nootdorp, daer een man int danshuys hertsteeck doot is gebleven ende noch twee andere swaerlick syn gequetst, diet mogelick oock besterven sullen..."²¹⁴ Men besluit de heren

---

²⁰⁷ *Classicale Acta III, Rotterdam*, 's-Gravenhage 1991, p. 161 sub 4. Het antwoord vernemen wij *o.c.*, p. 162 sub 4. De dijkgraaf van Schieland heeft dit beloofd te doen.

²⁰⁸ *O.c.*, p. 167 sub 10; het opschrift spreekt over zondagsheiliging op het platteland. Men krijgt van de Rotterdamse heren geen antwoord. Op de volgende classis besluit men dan ook dat enige broeders zullen verschijnen "by den dyckgrave selve, met den schepenen van Schielant op den 20en junii binnen Rotterdam vergadert synde..."(*o.c.*, p. 167 sub 5). Hun missie zal dezelfde zijn als voornoemd.

²⁰⁹ *O.c.*, p. 169 sub 2.

²¹⁰ *O.c.*, p. 170 sub 8.2.

²¹¹ *O.c.*, p. 215 sub 17.1.

²¹² *O.c.*, p. 392 sub 9.

²¹³ *R.V. I*, p. 153 art. 12.

²¹⁴ *R.V. II*, p. 347 art. 34.

van de Provinciale Raad aan te spreken in deze materie. Er blijken boelhuizen op zondag te zijn en andere problemen voor de zondagsheiliging. De P.S. van Alkmaar, juni 1593, maakt melding van de stap die de Zuid-Hollandse broeders hebben gezet naar de Heren Staten om hier regelend op te treden. Op lokaal niveau kwam men er blijkbaar niet veel verder mee. Een plakkaat van de hoge overheid moet uitkomst bieden. Dat zou ook in Noord-Holland bewerkt moeten worden.²¹⁵

Uit de acta van de P.S. blijkt, dat de kerken al jaren met deze problemen worstelen. Reeds in Dordrecht, juni 1574, komen deze zaken aan de orde. Art. 47 van de Kerkorde van Dordrecht(1574) stelt: "De Classen sullen by haren Overheden versoecken/ datse het coopen/ vercoopen/ arbeyden/ wandelen/ etc. dewijle de Predicatie duert/ insonderheyt des Sondaeghs/ verbieden willen."²¹⁶ Bovendien is er een bepaling opgenomen, dat indien de lokale overheden onwillig zijn, men de prins zal aanspreken, met verzoek de lagere overheden te vermanen. In art. 48 worden de wereldse kanselafkondigingen bestreden: "De Dienaers sullen den Overheden bidden/ datse die profane ende wereltlijcke uytroepinghen van coopinghen/ vercoopinghen/ verlooren goet/ etc. in de Kercken af-setten willen."²¹⁷

Edam, juni 1586, geeft ons een blik op de zondags'viering' van een gemiddeld Noord-Hollands dorp. De zondag wordt geprofaneerd doordat de prediking wordt verhinderd. Juist onder de diensten zijn er "dronckenschappen, spelen, singen, om die kercken te loopen clappen, dansscholen te houden, oyck in menichte die wegen te besetten tot spot dergener, die haer begeven willen tot aenhooringe van Godes woert..."²¹⁸ Hier dient toch wel wat te gebeuren! Uit de acta van Den Briel, aug. 1593, krijgen wij een beeld, dat het aanspreken van de hoofdofficieren niet altijd eenvoudig was. Als er geen effect is, moeten de lokale kerken de zaak aan de gedeputeerden van de P.S. voorleggen, die op hun beurt de heren van het Hof zullen aanspreken, dat de plakaten dienen te worden gehandhaafd. Ook de uitleg van die plakaten dient aan de orde te komen. Zijn ze alleen voormiddag of ook namiddag van toepassing? In ieder geval moeten de predikanten de catechismus preken in de namiddagdienst "hoe weynich toehoorders dat sy oock souden mogen hebben."²¹⁹ Ondanks de overheidsbemoeienis (missive aan de officieren d.d. 10 maart 1594) is het effect bedroevend, volgens de P.S. van Rotterdam, aug. 1594. De situatie is eerder verslechterd, dan verbeterd. De Staten zullen via plakaten en straffen de zaken dienen aan te pakken. Toch moeten de predikanten de hoofdofficieren blijven aanspreken.²²⁰ Op deze kwestie komt de P.S. van Gorcum, aug. 1595, terug. De 'slappicheyt' van de officieren maakt het schrijven van de Heren Staten effectloos. De advocaat is hierover aangesproken, die is niet al te toeschietelijk gebleken om er plakaten voor te laten maken door de Staten. De kerken moeten zelf de afzonderlijke gevallen van profanatie verzamelen en deze dienen de officieren onder ogen te worden gebracht (al of niet met behulp van de classis).²²¹ Delft, aug. 1596, vestigt nogmaals de aandacht op het aanspreken van de Heren Staten, dat hun brieven van 10 maart 1594, door de officieren niet nagekomen worden. De zaak zal ook aan het Hof van Holland worden aangediend.²²² Dezelfde P.S. wijst op dingen die de dienst des Woords op zondag beletten, zoals

---

²¹⁵ *R.V. I*, p. 171 art. 11.

²¹⁶ *De Kercken-ordeninghen*, Delf 1612, p. 22.

²¹⁷ *Ibidem*.

²¹⁸ *R.V. I*, p. 135 art. 9.

²¹⁹ *R.V. III*, p. 8 art. 11.

²²⁰ *R.V. III*, p. 22 art. 6.

²²¹ *R.V. III*, p. 45 art. 19.

²²² *R.V. III*, p. 72 art. 29. Een plakkaat van de Staten blijft nodig, zo vinden de kerken.

"eenige monsteringen, battementen etc.". De predikanten dienen hierover de magistraten aan te spreken.²²³ De kerk blijkt op de P.S. van Leiden, aug. 1600, voldoende realiteitszin te bezitten om haalbare voorstellen richting Staten te doen:

"Op den Sondaghen, vast ende bidtdaghen simpelick te verbieden het rijden ende varen met schuijten of wagheneu, artic. 9, verstaet de synodus, dat men dit haere Eedelen niet en mach te voeren legghen, maer het tappen onder den predicacien om drinckghelagen te houden ende besonder op den vast ende bidtdaghen is teghen Gods ghebodt ende teghen de wtschrijvinge der heeren Staten, alreede ghedaen, ende wert tselve gherefereert tot de andere misbrijcken, om welke te verhinderen men bij de heeren Staten sal aenhouden."²²⁴

Tijdens de P.S. van Gorcum, aug. 1606, is de situatie nog niets verbeterd. De sabbat-, vasten- en bededagen lijken eerder "drinckdagen". Officieren en tappers hebben vaak zeer weinig affiniteit met de christelijke religie. De eerdere besluiten van de Staten dienen weer onder de aandacht te worden gebracht en aangescherpt. Predikanten en classes moeten de magistraten wijzen op hun verantwoordelijkheden in dezen. De gedeputeerden van de P.S. moeten de Staten en het Hof Provinciaal aanspreken. De afzonderlijke gevallen van profanatie moeten worden vastgelegd en doorgegeven aan de gedeputeerden van de P.S.²²⁵

Ook rond de feestdagen leefden er duidelijke wensen in de kerken. Men wilde eigenlijk alleen de zondag een eigen karakter laten behouden "...dat men met den Sondach alleen tevreden syn sal." Het kerstfeit zal men herdenken op de zondag voor kerst "ende het volck van de afdoeninghe deses feestdachs vermanen ende oock van derselve materie op den Christdach predicken, soo hij valt op een predickdach."²²⁶ Rond Pasen en Pinksteren staat het in de vrijheid van de dienaar over de verrijzenis en zending van de Heilige Geest te preken. Hier zien wij duidelijk, dat de kerk zelf de lijnen uitzet.

De P.S. van Gouda, aug. 1589, acht het "onstichtlick" dat op sommige plaatsen op Goede Vrijdag "by nachte wort gepredict". De classis dient dit te weren.²²⁷

In Den Briel, aug. 1593, is men met de uniformiteit nog niet veel verder:

"Van de ongelyckheydt der feestdagen is dicwils den h. Staten geremonstreert, ende alsoo tselve tot noch toe niet geremedieert heeft connen werden, sullen de gedeputeerde ter gelegener tydt voorder aenhouden."²²⁸ Ook Rotterdam, aug. 1594, houdt zich bezig met deze ongelijkheid en de daaruit voortvloeiende problemen. De advocaat zal erbij worden betrokken. Zo zijn er verschillen rond het al of niet onderhouden van Hemelvaartsdag en Nieuwjaarsdag.²²⁹ Plaatselijk zijn er verschillen, zo blijkt ook op de P.S. van Gorcum, aug. 1595. Men verwacht van de Staten hier een regeling.²³⁰ Delft, aug 1596, onderstreept voorgaande besluiten in dezen. Totdat een regeling van de Staten er is, onderhoudt men art. 60 van nationale synode Den Haag 1586.²³¹

---

²²³ R.V. III, p. 75 art. 42.

²²⁴ R.V. III, p. 151 art. 35.

²²⁵ R.V. III, p. 247 art. 15.

²²⁶ Dordrecht, juni 1574, R.V. II, p. 134 sub 53.

²²⁷ R.V. II, p. 345 art. 30. Men zal de Staten vragen de vastendagen zoveel mogelijk op een dag te houden, door de officieren en particuliere heren aan te schrijven (*ibidem*).

²²⁸ R.V. III, p. 10 art. 22.

²²⁹ R.V. III, p. 25 art. 18.

²³⁰ R.V. III, p. 49/50 art. 32.

²³¹ R.V. III, p. 68 art. 16 voor de P.S. van Delft (aug. 1596). Het daar genoemde artikel 60 van Den Haag (1586) luidt:

"De Ghemeynten sullen onderhouden, benefens den Sondagh, Christ-dagh, Paesschen ende Pincxteren: Maer ter

6.8 Andere religieuze overtuigingen

Hoe zag de gereformeerde kerk van die dagen de rol van de overheden ten opzichte van andersdenkenden? Hier komen wij weer in de sfeer van de tolerantie op het religieuze terrein.

6.8.1 Rooms-katholieken

In een pamflet gedrukt te Antwerpen in 1581, *Broederlijcke waerschouwinghe...*, bijzonder gericht tot hen die de magistraten verkiezen, wordt aangedrongen op strenge maatregelen tegen de Roomse kerk.²³² De misbruiken worden opgesomd. Men moet uitwerpen "alle hetghene, dat met Godes Woort niet overeen en coemt". Het Woord van God is immers beslissend en niet "goede meyninghe, goede intentie". Anderen stellen, dat men kinderen niet dwingen mag en zo evenmin "den mensche een eenich geloove verbinden". Wie zo denken over dit 'vrijlaten' "hangt den Ouden Adam noch aen de cladden".²³³

De auteur doet een appèl op de christelijke overheden om de ijver van de vrome Zedekia te bedenken bij het vernietigen van de koperen slang. Niet eigen mening of intentie maar Gods uitgedrukte Wet moet prevaleren. Inzake religie is er geen tussenweg toegestaan! Er is maar één geloof, doop, God en Christus. De verhouding gereformeerd en rooms ziet de auteur als die van Christus tegenover Belial.²³⁴

Op classicaal niveau treffen wij hieromtrent o.a. materiaal aan in de *Classicale Acta III (Rotterdam)* over problemen te Montfoort. In 1599 ondervindt de predikant van Montfoort heel wat tegenwerking van roomse zijde. De roomse acties worden "cleenicheden" genoemd, in de zin van pogingen om te kleineren. De opsomming liegt er niet om: "onbehoorlicke schilderiën, briefkens, ende onreynicheit voor synen huysse..."²³⁵ De reeds eerder aangesproken mevrouw van Merode zegt aldaar niet "het hoogste gebied" te hebben. Zij zal haar best doen bij de drossaert van Montfoort om deze dingen te verhinderen. Maar het allerbeste kan nog de maarschalk van Utrecht ingeschakeld worden.²³⁶

Voortdurend hebben ook de provinciale synoden zich met het tegengaan van roomse invloeden beziggehouden, getuige de stroom van verzoeken richting Staten en andere overheidsorganen en -personen.

---

plaatsen daer meer Feest-dagen, door bevel der Overheden ghehouden werden, tot ghedaghtenisse der weldaden Christi (als de besnijdenisse Christi ende Hemelvaerts-dagh) sullen de Dienaers arbeijden dat sy met Predicken den ledigh-ganck des volcx in een Heylige ende nutte oeffeninghe veranderen.", geciteerd volgens de editie F.L. Rutgers, *Acta*, p. 501 art. 60.

²³² P. Fredericq, *Proza*, p. 105-108.

²³³ P. Fredericq, *Proza*, p. 106.

²³⁴ P. Fredericq, *Proza*, p. 107/108.

²³⁵ *Classicale Acta III, Rotterdam*, 's-Gravenhage 1991, p. 192.

²³⁶ *O.c.*, p. 192/193. De zaak van Montfoort had reeds gediend op verschillende P.S.-vergaderingen: Schoonhoven, sept. 1597, *R.V. III*, p. 91 art. 30, waar ook gewezen wordt op de nadelige invloed op de classis Woerden. Zie ook Dordrecht, sept. 1598, *R.V. III*, p. 109 art. 17: Het aanspreken van de vrouwe van Merode heeft nog geen effect gesorteerd. Als dit zo blijft dient zijne excellentie te worden aangesproken, alsmede de gouverneur van het Sticht van Utrecht.

De P.S. van Den Haag, juni 1583, houdt zich zo bezig met Wilsveen en de kapel aldaar. Men besluit te schrijven aan de baljuw van Rijnland "dat hij in de bedevaerden ende dierghelijcke gruwelicke superstitiën, die daer noch gheschieden, ex officio remedieren wil."²³⁷

Ook in Kudelstaart is het mis! Daar wordt door een 'paap' gepreekt "op zijn Paepsch met grooten toeloop van volck in de capelle aldaer".²³⁸ De Staten van Holland wordt gevraagd te schrijven aan de Staten van "het Stift" van Utrecht, waaronder deze kapel valt, om die toeloop uit Holland te stuiten door 'de paap' te laten examineren en anders (zo hij zich niet conform de gereformeerde religie wil gedragen) op te doen houden met zijn preken. Zoals de situatie nu is, wordt veel volk uit Holland "tot d'afgoderije afghetrocken".²³⁹

In de P.S. van Rotterdam, juni 1586, komt men op de problemen van Wilsveen en andere plaatsens terug. Nu besluit men graaf Maurits en de raden Provinciaal in te schakelen om een einde te maken aan deze misbruiken.²⁴⁰

Haarlem, mei 1588, acht een verzoek aan de Staten ten zeerste noodzakelijk rond de 'stoutmoedicheyt' door de 'superstitiosen papen ende muenicken'. Waarin die stoutmoedigheid bestaat, vernemen wij ook: "openbaer offensus haerder affgrisselicke misse ende ander superstitionen van doepen en trauwen, ooc voorstellinge haerer valscher leer, dierecktelic stridende tegen die evangelissche waerheyt, gelic ooc diezelvige openbaere schoelen houden, in denwelcke die Jesuytissche ende Romsche superstitionen in die teedere jeught planten, alles streckende tot onteerlinge van Gods heylige naem, tot verachtinge van de suver leer des h. evangeliums, daermit de Heer dese provintien begaeft heeft, ooc tot groete paertieschap ende viandtlicken haet der ondersaeten..."²⁴¹

De P.S. van Gouda, aug. 1589, wil misbruiken rond de doop (nooddoopt o.a. door vroedvrouwen) onder aandacht van de Staten brengen.²⁴² Enkhuizen, juli 1591, heeft zich eveneens bezig te houden met "die swaericheyt van der papisten ommelopen ende haer predigen door het lant met groote beroerten aen alle plaetsen..." De kerken zouden graag van de Staten toestemming krijgen "tot een openbaere disputatie" om met 'de papen' voorgoed af te rekenen.²⁴³ Het probleem van pauselijke superstitie in de proosdij van Utrecht "op de palen van Hollandt" vraagt opnieuw de aandacht van de P.S., Den Haag, okt. 1591. De baljuw van Rijnland zal hierover worden aangesproken door de gedeputeerden van de synode. Voorzien van goede informatie zullen zij ook zijne excellentie en de Heren Staten aanspreken.²⁴⁴

Alkmaar, juni 1593, maakt melding van "sekere placaten daerop bij de heeren Staeten gegeven ende gepubliceert", inzake papistische boeken en conventikels. Nu dienen de betreffende officieren te worden aangesproken tot handhaving van die plakكاتen.²⁴⁵ Soms werd er door

---

²³⁷ *R.V. II*, p. 220 en p. 248.

²³⁸ *R.V. II*, p. 229.

²³⁹ *Ibidem*.

²⁴⁰ *R.V. II*, p. 271 art. 15.

²⁴¹ *R.V. I*, p. 147 art. 6.

²⁴² *R.V. II*, p. 358 art. 74.

²⁴³ *R.V. I*, p. 161/162. De P.S. van Edam, mei 1592, maakt ook melding van het 'stoutelick verzoecken' van een dispuut door de roomsen. Dit moet onder aandacht van de Staten worden gebracht en tevens moet dit dienen op een G.S., "als zynde een zake alle kercken int gemeyn antreffende." (*R.V. I*, p. 164/165 art. 5). De P.S. van Hoorn, juni 1596, ziet bewust af van een openbaar dispuut, als "by desen tyt niet oorbaerlick"; in afzonderlijke gevallen -daartoe gevorderd- dienen predikanten de zuivere leer te verdedigen (*R.V. I*, p. 216 art. 21).

²⁴⁴ *R.V. II*, p. 388 art. 6. Voor de al eerder genoemde problemen met de paap van Lexmond, zie *o.c.*, p. 398 art. 19. Vergelijk dit werk 4.3.5 inzake Jac. Engelberti.

²⁴⁵ *R.V. I*, p. 172 art. 15. Als dit niet helpt moet men de hoge overheid aanspreken.

roomsen openlijk geweld gebruikt "tegen die van de suyvere relegie". Het wordt de Heren Staten aangebracht met verzoek hier iets tegen te ondernemen.²⁴⁶ Op de boekenmarkt liet de tegenstander zich niet onbetuigd met "Duytsche Papistische ende Jesuytische postillen" met beuzelingen en leugens tot nadeel van de kerk en het land. De Heren Staten moeten er wat aan doen!²⁴⁷ Niet alleen boeken en conventikels vragen de aandacht, ook bedevaarten blijken moeilijk uitroeibaar in deze Lage Landen bij de zee. De officieren maken niet veel werk van de regelingen die de Staten hieromtrent hebben gegeven. Optreden is nodig gezien de toeloop ook naar buiten 's lands grenzen, als naar Boxtel.²⁴⁸

De P.S. van Leiden, aug. 1600, houdt zich o.a. bezig met het dopen door 'de papen'. Dit dient verhinderd te worden "door autoriteit der heeren Staten", waarbij het plakkaat anno 1582 moet worden gehandhaafd.²⁴⁹ Het is welhaast in de vergetelheid geraakt. In het Land van Heusden en Altena hebben zich enige papen uit Noord-Holland ingedrongen op plaatsen waar de Heren Staten de traktementen regelen, maar waar nog geen gereformeerde dienaren zijn aangesteld. Dat dient met hulp van de hoge overheden te gebeuren, zodat mede daardoor 'de papen' worden geweerd. In de grensgebieden was het aanstellen van dienaren niet eenvoudig.²⁵⁰

De P.S. van Amsterdam, juni 1607, wordt gehouden rond de 'vredehandelynge' en wil de Heren Staten vermanen (overeenkomstig De nationale synode van Middelburg vraag 45) "dat niets tot toelatinge der superstitionen ende afgoderien des pausdoms en soude gehandelt worden..."²⁵¹ Men besluit samen met de Zuid-Hollandse Synode deze kwestie onder de aandacht van de Heren Staten te brengen. Enkhuizen, okt. 1618, weet nog heel wat misstanden te melden in dezen: "het vergaderen der Papisten met oochluyckynge van de officieren"; "het collecteren van pennynge der Pausgesinde, die se vuyten lande laten wechvoeren"; "het maken van testamenten tot voordeel van de Roomsche kercke" en "het vuytsenden van de kinderen ende studenten in de scholen der Jesuyten ende Paepsche academien".²⁵² Men besluit aan de Staten te vragen de plakkaaten te handhaven en/of nog te maken. De P.S. van Edam, aug. 1619, kan evenmin om deze problemen

---

²⁴⁶ P.S. van Haarlem, juni 1594, *R.V. I*, p. 186/187 art. 16.

²⁴⁷ *R.V. III*, p. 23 art. 8; inzake hun bijeenkomsten zie *o.c.*, p. 26 art.23. Op de P.S. van Rotterdam, aug. 1594. Deze conventikels vragen ook de aandacht van de P.S. van Amsterdam, juni 1595, *R.V. I*, p. 199/200. Daar blijkt dat de Staten eerdere besluiten hieromtrent door strafoplegging zullen aanscherpen.

²⁴⁸ *R.V. III*, p. 48 art. 26. Ook later blijken bedevaarten een probleem te vormen. Zo wordt Boxtel opnieuw genoemd in de acta van Woerden, aug. 1604 (*R.V. III*, p. 218/219 art. 26). Er moet op lokaal niveau worden opgetreden tegen bedevaartgangers, zo acht Gorcum, aug. 1606 (*R.V. III*, p. 250 art.26). De gang zit erin richting Boxtel en Heukelom. De stroom bedevaartgangers groeit gestaag, zo constateert Delft, aug. 1607, met leedwezen (*R.V. III*, p. 268 art. 14). Zijne excellentie en de Staten-Generaal zullen erbij worden betrokken om dit misbruik te weren. Er ontstaat ergernis onder de zwakken, spot en roem bij de vijanden van de waarheid. Op de P.S. van Dordrecht, okt. 1608, is men nog niet veel verder gekomen in deze zaak (*R.V. III*, p. 281 art. 6).

²⁴⁹ *R.V. III*, p. 145 art. 22 en p. 150 art. 31. Er komen in diverse plaatsen weinig ouders met hun kinderen ten doop, vanwege dit roomse misbruik.

²⁵⁰ *R.V. III*, p. 152 art. 39. In deze lijn spreekt ook de P.S. van Rotterdam (1605) zich uit: "dat op den Hollantschen bodem geen papen in dienst geleden en werden...", (*R.V. III*, p. 236 art. 21). In grensgebieden moeten de Staten-Generaal zorgen voor 'savegarde' van alle predikanten aldaar. Gorcum (1606) moet dezelfde zaken nogmaals onder de aandacht van de Staten brengen, (*R.V. III*, p. 247 art. 14). Men dient ook te letten op "het incruipen der papen ende Jesuiten", (*o.c.*, p. 248 art. 16; vgl. ook p. 251 art. 28 voor de infiltratie uit de gebieden onder contributie van de vijand).

²⁵¹ *R.V. I*, p. 420 art. 28.

²⁵² *R.V. II*, p. 15/16 sub III; vgl. ook p. 20 en p. 28.

heen. In Alkmaar, aug. 1620, moeten de broeders constateren dat ondanks alle plakaten e.d. de misbruiken "hoe lanx hoe meer toenemen ende in swangh gaen". Men houdt vast aan de lijn van het aanspreken van de officieren ter plaatse en zo nodig via gedeputeerden van de P.S. de zaken naar de hoge overheid brengen.²⁵³

6.8.2 Dopers²⁵⁴

6.8.2.1 *Intermezzo - voorgeschiedenis*

Reeds in de jaren twintig van de zestiende eeuw waren de dopers in de Nederlanden actief. Al spoedig heeft de Amsterdamse doperse gemeente binnen deze beweging in de Nederlanden en ook daar buiten een centrale rol gespeeld. Er liepen niet alleen lijnen naar Haarlem en Leiden, maar ook naar Antwerpen en Gent. Er bleven contacten bestaan met Emden en via Lübeck tot aan Dantzig toe. De in Amsterdam gevoerde processen tegen de dopers leveren hierover heel wat gegevens op, zij het vaak fragmentarisch van karakter.

Over de tijd van Tripmaker en de Amsterdamse gemeente toen weten wij weinig.²⁵⁵ De verdraagzame houding van de Amsterdamse magistraat was het Hof van Holland een doorn in het oog. Men eiste gevangenneming van Tripmaker. Pro forma ging de magistraat daarop in, met tegenzin; men trof hem niet thuis en liet het daarbij. Tripmaker leverde later zichzelf uit "met een trouwhartigheid die aan het onnoozele grensde, of misschien door zucht naar het martelaarschap gedreven..."²⁵⁶ Als het Hof dan van alles op de hoogte komt, besluit het tot krachtig ingrijpen. De executie van Tripmaker en een aantal medestanders op 6 december 1531 in Den Haag maakte grote indruk (als het sterven van martelaars) en wekte bijzonder afschuw over de gepleegde wreedheid.

De prediking van o.a. Melchior Hoffman had opwinding veroorzaakt, de gelatenheid sloeg om in ongeduld rond chiliesme en profetie. Als Hoffman gevangen wordt genomen, in feite op eigen aandringen, verliest hij voorgoed de grip op de beweging. Allerlei elementen doen vervolgens hun invloed gelden, waaronder de Haarlemse bakker Jan Matthijs.²⁵⁷ Dit alles had niet alleen desastreuze gevolgen voor Munster, maar voor de gehele broederschap ook in Nederland. In Nederland heeft bijzonder Jan van Geelen de zaken op scherp gezet. "Door zijn toedoen zijn de Nederlandsche Anabaptisten tot werkelijk oproer overgegaan; hij opent en sluit de donkerste periode in hunne geschiedenis."²⁵⁸ Het restrictieve overheidsbeleid van Brussel botste vaak met de verdraagzame opstelling van lokale magistraten, als die van Amsterdam. De steden verdedig-

²⁵³ R.V. II, p. 110 eerste gravamen van Haarlem.

²⁵⁴ Voor de vroege dopers zie: O.H. de Vries, *Leer en praxis van de vroege dopers uitgelegd als een theologie van de geschiedenis*, diss. (1982); Voor de dopers in gesprek met tijdgenoten: W. van 't Spijker, *Gereformeerden en dopers, Gesprek onderweg*, Kampen 1986; Voor de Nederlandse situatie: J.H. Wessel, *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, diss. Assen (1945); W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, 2e dr. Haarlem 1961; Irvin Buckwalter Horst, *The Dutch Dissenters, a critical companion to their history and ideas*, Leiden 1986, o.a. de bijdragen van W. Klaassen, Eschatological Themes in Early Dutch Anabaptism (p. 15-31); L.G. Jansma, The Rise of the Anabaptist Movement and Social Changes in the Netherlands (p. 85-104) en A.F. Mellink, Anabaptism at Amsterdam after Munster (p. 127-142) en appendices (vanaf p. 207). Voor bronnen zie o.a. *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, Leiden div. jaren.

²⁵⁵ W.J. Kühler, *Geschiedenis*, p. 66. Hij tekent daar enkele hoofdlijnen van het gemeente-zijn der dopers en wijst op positieve en negatieve kanten van hun overtuiging (p. 67). Gevaren van geestelijke hoogmoed en dweepzucht bedreigden de vreedzame, ongevaarlijke stroming.

²⁵⁶ W.J. Kühler, *o.c.*, p. 67.

²⁵⁷ W.J. Kühler, *o.c.*, p. 70-77. Voor de gevolgen te Munster, zie *o.c.*, vanaf p. 78.

²⁵⁸ W.J. Kühler, *o.c.*, p. 131.

den zich in de Statenvergadering tegen plannen van Brussel om meer grip te krijgen op de gang van zaken. De stadhouder, de graaf Van Hoogstraten, spande zich in om een einde te maken aan het tolerante beleid van Amsterdam tegenover de dopers. Het hooggeschatte 'jus de non evocando' werd rond die gelegenheid geschonden. De aanvankelijk hoog opgelopen spanning tussen Brussel en Amsterdam ebde weg, toen onder aanvoering van een nieuwe schout Amsterdam overging tot vervolging van de anabaptisten. Het sluwe optreden van Jan van Geelen heeft de zaken verder op scherp gezet voor de Amsterdamse bondgenoten. Hij had het oog laten vallen op Amsterdam als stad, waar de banier moest worden opgericht.

In dit licht moeten wij ook zien het optreden van de naaktlopers in Amsterdam op 11 februari 1535, waarbij men 'den naeckte wairhey' aan het licht wilde brengen. Er ontstond in de betrokken woning een begin van brand. De naaktlopers hadden geroepen: 'wee, wee over die werlt ende over die godloosen', volgens het verslag van Gerrit van Assendelft, d.d. 25 februari 1535.²⁵⁹ Van Assendelft heeft zich verbaasd over de hardnekkigheid waarmee de gevangen naaktlopers ook later pogen hun schamelheyt onbedekt te laten tijdens het proces. Als ze niet zo met goed verstand spraken, zou men denken dat ze van de duivel bezeten waren. In deze kwestie worden over de zeven betrokken mannen vonnissen voltrokken.²⁶⁰ Volgens een verslag van Joost Buyck was de roep van de naaktlopers: "We, we, we hemelsche Vader, wraeck, wraeck, wraeck!".²⁶¹ Alles duidt op de chiliastische overspanning van die dagen. Zo krijgen we ook meer zicht op de achtergronden van de aanslag van de anabaptisten op Amsterdam, 10 mei 1535, onder aanvoering van de eerder genoemde Hans van Geelen. Het doel was om de stad in handen te krijgen met o.a. latere versterkingen uit Benschop. Een kort en bondig verslag van de aanval en daarop gevolgde strijd is beschikbaar in de brief van het Hof van Holland aan de landvoogdes d.d. 11 mei 1535.²⁶² De vonnissen en de voltrekking daarvan aan de overlevende overvallers waren streng. Na deze gebeurtenissen is in Amsterdam een golf van verhoren en vonnissen op gang gekomen, die nog lang uitloopt.²⁶³

6.8.2.2 *De opstelling van de gereformeerde kerk*

Op dit punt bevatten de P.S.-acta veel minder materiaal dan aangaande de roomse geloofsovertuiging. Duidelijke taal spreekt Dordrecht, juni 1574, aangaande de vraag van Walcheren, hoe men de wederdopers op de rechte weg zal brengen? Daar wordt geantwoord "dat de dienaren haren overheijden bidden ende vermanen sullen, dat se niemant ontfanghen noch lijden, dan die wettelicke sweeren der overheijt ghehoorsaem te sijn, ende die daer nu schoon woonen, vermanen tot den ghehoor des goddelicken woordts, item hare kinderen ten doope te brenghen, ofte soo sij sulx weijgheren te doen, dat se hun in de teghenwoordicheijt der predicanten ontbieden ende

²⁵⁹ *Documenta Anabaptistica Neerlandica V, Amsterdam (1531-1536)*, bewerkt door A.F. Mellink, Leiden 1985, p. 110-113.

²⁶⁰ *O.c.*, p. 113/114.

²⁶¹ *O.c.*, p. 115. Hij doet er verslag van hoe de mannen na hun veroordeling de dood in gingen (p. 116).

²⁶² *O.c.*, p. 133-135; vergelijk in *o.c.*, p. 123-130 het verslag van Hortensius overgenomen uit diens *Oproeren der wederdoperen* (p. 115-138).

²⁶³ Zie voor 1531-1536 *o.c.*, en voor de periode 1536-1578 *Documenta Anabaptistica Neerlandica II, Amsterdam (1536-1578)*, bewerkt door A.F. Mellink, Leiden 1980. Van lieverlee neemt de intensiteit van de vervolgingen voor de dopers af, al zijn er met bepaalde pieken de jaren door wel vele aantallen verhoren, die een behoorlijk scherp beeld opleveren van de Amsterdamse doperse gemeente en haar relaties. Daaruit blijkt ook het belang van Leiden in dezen. Zo zijn er nog een zestal processtukken van de jaren 1575-1576, al werden er toen geen doodvonnissen meer voltrokken. Zie ook van A.F. Mellink de bijdrage in: Irvin Buckwalter Horst (edit.), *The Dutch Dissenters...*, p. 127-142. We lezen daar (p. 138) "After the events of 1552 the persecution at Amsterdam came practically to a standstill, so that many were spared the fate of martyrdom."

hare opinien bevelen te verclaren ende te verantwoorden." Daarnaast wordt gewezen op het middel van infiltratie: "Het sal oock daerbeneven goet wesen, dat de dienaers in hare heijmelicke versamelinghen soecken te comen of te seijnden ende te bewijzen, dat haren handel onrecht is."²⁶⁴ Men heeft de oplossing ook wel gezocht in de sfeer van het dispuut.²⁶⁵ Daartoe kon de gereformeerde kerk in Holland niet zomaar overgaan. De P.S. van Hoorn, apr. 1576, gaat uitgebreid in op het disputeren met de mennonisten. De doperse leer en praktijk geeft verwarring in de samenleving. De vergadering besluit om de gouverneur van Noord-Holland, Diederich Sonoy, te verzoeken aan de dopersen op te leggen hun gevoelen en leer schriftelijk te overhandigen met bereidheid deze te bespreken met de predikanten van de gereformeerde religie. Zo zij dat weigeren te doen "dat zy dan mochten vermaent worden om terstont een christelycke ende ordentlycke tsaemensprekinge over haer leere ende religie met die voersz. predicanten [aen te gaen / te houden]..."²⁶⁶ Op deze wijze hoopt men afgedwaalden terecht te brengen. Later hebben de kerken van Noord-Holland opnieuw over deze materie gehandeld en daarbij zelfs een heel plan de campagne uitgestippeld.²⁶⁷ Waarschijnlijk is dit er allemaal niet van gekomen.

De dopers in Zaltbommel nemen grote vrijheden in het samenkomen gelijktijdig met de gereformeerde erediensten. Ds. Joh. Leo vraagt aan de P.S. van Gorcum, aug. 1595, om hulp en raad in deze zaak. Men besluit te schrijven aan de magistraat te Bommel "dat haere Eersaeme believe hierinne met de alderbequaemste middelen te voorsien, ten eynde het volck van sulcke dwalinge bevryt ende der heeren Staten ordonnantie naergecomen werde."²⁶⁸

De praxis van de dopers, ook aangaande het huwelijk, geeft veel wanorde en tweedracht in families en maatschappij, waarbij man en vrouw, vader en kind etc. van elkaar worden gescheiden. De P.S. van Amsterdam, juni 1595, besluit dit gedocumenteerd onder de aandacht van de Heren Staten te brengen.²⁶⁹

Den Briel, aug. 1603, wil speciaal de "echtmidinge der Wederdooperen, dewelcke soewel tegen het woort Goodts als tegens de politije strijt ende d'oorsaecke is van veel quaets...", voorstellen aan de Heren Staten, tezamen met een rekest van de Noord-Hollandse synode.²⁷⁰

---

²⁶⁴ *R.V. II*, p. 146.

²⁶⁵ Zie voor zulke gesprekken -veelal buiten de Nederlanden gevoerd- W. van 't Spijker, *Gereformeerden en dopers, Gesprek onderweg*, Kampen 1986. Een verslag van zo'n gesprek is in extenso te vinden o.a. in *Documenta Anabaptistica Neerlandica III*, Marten Mikron, *Een waerachtigh verhaal der t'zamensprekinghen tusschen Menno Simons ende Martinus Mikron van der menschwerdinghe Iesu Christi (1556)*, W.F. Dankbaar (uitg.), Leiden 1981. Waar men zich verliest in subtiele kwesties of "vrouwen zaad hebben" volgens M. Mikron wel en volgens M. Simons is dit niet het geval. Niet alleen schriftbewijs wordt aangevoerd, maar ook de medische wetenschap: "Ock holden de verstandighe Medecijnmeesters mit der schrift, dat de vrouwen zaad hebben..." en dan volgen bewijsplaatsen uit Claudius Galenus en Aristoteles. Zie *Een Waerachtig Verhaal*, p. 139-142. Men acht dat de opvatting van M. Simons "teghen natuer ende Schrift opentlick strijdt..." (p. 142).

²⁶⁶ *R.V. I*, p. 39 art. 3.

²⁶⁷ P.S. van Hoorn, mei 1580, *R.V. I*, p. 79/80. Er valt veel accent op schriftelijke vastlegging en er wordt melding gemaakt van de grote onderlinge verdeeldheid van de wederdopers "soewel den Vriesen als Vlaemingen ende andere soerten der Wederdooperen, die in menichfuldige secten gedeelt ende verschuert zyn..." Toch wil men binnen korte tijd "een christelyck bespreeck ende collatie" aanbieden. In Edam, juni 1598, is er nogmaals gesproken over een eventueel gesprek met Hans de Rys, hun bisschop, waartoe hij bereid zou zijn "sooverre hetselve door autoriteyt der overheyte mochte geschieden." (*R.V. I*, p. 259 art. 28). "Hierop is geresolveert, dat dit als een gemeyne sake metten aenstaenden Suythollantschen synode door onse gedeputeerde werde gecommuniceert." (*ibidem*).

²⁶⁸ *R.V. III*, p. 49 art. 29.

²⁶⁹ *R.V. I*, p. 209/210 art. 50.

²⁷⁰ *R.V. III*, p. 201 art. 11.

6.8.3 Lutheranen

De verhouding ten opzicht van de lutheranen lag politiek gevoelig. Dat gold zeker in de tijd van het begin van de Opstand, omdat sommige politici de Duitse vorsten te vriend wilden houden, daar zij uit die kring steun verwachtten voor de goede zaak. Dit facet speelde mee rond de confessionele keuze van Emden (1571). Daar betrof het niet de vraag wel of niet een confessie, maar welke belijdenis?²⁷¹

In een latere fase bleef men zich bewust van de politieke gevoeligheid. Dit blijkt ook uit de *Resolutiën der Staten-Generaal* van 11 juli 1606. Er dient dan een rekest van inwoners van Middelburg "toegedaen zijnde de onveranderde confessie van Ausburch". Er wordt dan schriftelijk bij de magistraat van Middelburg op aan gedrongen "in de sake te willen civiliseren ende deselve met alle discretie ende stillicheyt beleyden".²⁷² Men besluit zo met het oog op de Duitse vorsten, die 's lands zaak zijn toegedaan. In andere steden van de Verenigde Provinciën werd ook zo gehandeld.

In september 1607 heeft de vergadering van de Staten-Generaal een brief ontvangen van de Duitse keurvorst Paltzgraaf "streckende totte vereeniging van de gereformeerde religie ende die van de confessie van Ausburch..."²⁷³ Hij tekent daarin de moeiten die Duitsland zich op dit punt heeft getroost en ziet als aangewezen middel een synode voor deze samensprekingen. Engeland en de Franse kerken hebben een soortgelijk verzoek gehad. Men besluit de zaak te blijven volgen.

Rotterdam, apr. 1581, houdt zich meer in het algemeen met de vraagstelling bezig hoe men om moet gaan met secten, ketterijen en verdraaiing van het Woord van God. Dit leidt immers tot verwarring van de eenvoudigen. "Deser vergaderinge dunct goede middelen te syn, dat openbare disputatien tegens alle ketteryen aengesteld worden by consent der overheyt, doch dat men nyemanden daerom aen goet, lyff oft leven eenige schade soude begeeren te doen, maer alleen dat den eenvoudigen daermede geholpen worde."²⁷⁴

Een specifiek artikel over de luthersers vinden wij o.a. in Schiedam, aug. 1602, op de P.S. "Roerende den voortganck der Lutherschen ... so tot Woerden als Oudewater ende elders meer, vind de synodus hoochnodich, dat de geïnteresseerde kercken, haere swaricheden ende clachten by geschrift gestelt hebbende, deselve den gedeputeerden des synodi sullen oversenden om wt denselven een levendich vertoogh, dienende tot remedie der saecke, den heeren Staten gedaen te mogen werden."²⁷⁵ De P.S. van Woerden, aug. 1604, wil de gelegenheid gebruiken om de

²⁷¹ Zie dit werk 2.2.4.2. Men koos niet voor de Augustana, de kerk koos een eigen lijn zonder vermenging van religie en politiek.

²⁷² *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609*, bewerkt door H.H.P. Rijperman, dertiende deel 1604-1606, 's-Gravenhage 1957, p. 797.

²⁷³ *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, bewerkt door H.H.P. Rijperman, veertiende deel 1607-1609, 's-Gravenhage 1970, p. 144.

²⁷⁴ *R.V. II*, p. 197. Daarnaast ziet men als middelen in deze strijd een boek, dat de zuivere leer duidelijk voorstelt en op eenvoudige wijze de ketterijen weerlegt. Men moet de drukkerijen in de gaten houden! En de dienaren moeten er in hun preken aandacht aan schenken, naar de gelegenheid van de tekst.

²⁷⁵ *R.V. III*, p. 195 art. 43. Voor de situatie in Woerden en Bodegraven, zie ook Van Deursen, *Bavianen*, p. 157/158. De lijn naar de Staten vinden wij ook op de P.S. van Den Briel, aug. 1603, *R.V. III*, p. 205 art. 26 "Belangende het weeren van de exercitie der Lutherschen...". Woerden, aug. 1604, wijst in dit verband o.a. op het aanspreken van de lokale overheden, maar bijzonder op de taak van de dienaren "met ernstich doch vreedsamich onderwijs van de predickstoel ende andersins hare gemeijnten" te wapenen. De vertaling van een klein traktaatje zou dienstig kunnen zijn als daarin het "onderscheijft tusschen onse ende de Luthersche kercken claerlick ende cortelick vervaetet zij."*(R.V. III*, p. 216 art. 15). Toch klinkt in dit artikel ook iets door van de "gewenschte unie tusschen onse ende haere kercken"*(ibidem)*. De P.S. van Rotterdam (1605) gaat voort op de

plaatselijke lutherse predikant aan te laten spreken door de voorzitter der synode en een medebroeder. Men is niet van mening dat "tusschen haerlieden ende ons nemmermeer geene vereeninghe en soude connen vallen..." Men ziet Polen en Rusland als lichtend voorbeeld. Maar er moet wel een weg bewandeld worden! "Daertoe seer goet waere, dat alle bitterheyt vermydt werde ende dat zijlieden mede teghen ons, ghelijck wij teghen haer, alle modestie gebruijcten..."²⁷⁶ Deze missie is uitgevoerd. En de lutherse broeder heeft beloofd "behoudens zijn consciencie" hem "discretelick te draegen".²⁷⁷

6.9 Beroep op de Staten tegen publieke zonden en "disorderen"

Zeer vele malen hebben de kerken in P.S.-vergadering bijeen in het algemeen een beroep gedaan op de Staten om de misstanden in het publieke leven aan te pakken. In Haarlem, maart 1582, horen wij van de bemoeienis van de kerken om de zonden tegen de tweede tafel der geboden Gods aan de orde te stellen "tot affwendinge des toorns Godes ende vorderinghe der justicie, eerbaerheyt ende welstandt..."²⁷⁸ Als de magistraat ter plaatse de zondaren niet straft, zal allereerst de classis dienen te worden ingeschakeld, besluit deze P.S.²⁷⁹ De P.S. van Amsterdam (1595) vraagt de aandacht voor zondagsontheiliging, superstitiën op de kerkhoven, het optreden van de papisten e.a. tegen de gereformeerden e.d. Men besluit er bij de advocaat op aan te dringen, dat het uitschrijven van de Staten d.d. 10 maart 1594 beter wordt gehandhaafd. Tevens gaat de verzameling van bewijsstukken via de classis door.²⁸⁰ Hoorn (1596) wijst op de "grote abuysen ende confusien, die dagelix voorvallen door de superstition der Papisten, prophanatien van den sabbath, onstraffelicheyt der moetwilligen dootslagers, echtmydinghe der Wederdooperen ende oneerlicken aenvanck des houwelixen staets, die by veele hier te lande werdt bevonden."²⁸¹ De gedeputeerden moeten ook nu weer deze zaak aan de orde stellen bij de Staten.²⁸² Deze lijn is voortgezet in Edam (1598) en Alkmaar (1599), waar met name genoemd worden door die van Amsterdam "het dansen, onordelic byslapen ende bancroetieren etc.". De kerkelijke tucht moet worden gehandhaafd en in huwelijkszaken ziet men uit naar de resolutie van de Heren Staten.²⁸³ Wat had men te verwachten van een magistraat die bijvoorbeeld zelf het in het geheel niet nauw nam met de zondag: "het vergaderen der magistraten op de Sondagen om lant te verpachten, dycken ende slooten te besteden, item het byeencomen der pachteren, op dezelve dagen sittende om het gelt van de imposten in te manen ende te ontfangen..."²⁸⁴ De gedeputeerden moesten deze zaken aandienen evenals het "misbruijck door het sweeren by

---

lijn van Woerden, aug. 1604. Zie *R.V. III*, p. 235/236 art. 20. Men wil zo der Martinisten aanwas verhinderen.

²⁷⁶ *R.V. III*, p. 225 art. 38.

²⁷⁷ *Ibidem*.

²⁷⁸ *R.V. I*, p. 102. En dan worden met name genoemd: "de hoerhuysen ende bordeelen, ontschaken der dochteren, ontheyliginge des Sabbaths etc." (*ibidem*).

²⁷⁹ *R.V. I*, p. 103. De predikanten dienen nader onderricht te worden wanneer en hoe zij in zulke zaken spreken moeten. Men heeft wel degelijk het hachelijke van zo'n spreken aan gevoeld.

²⁸⁰ *R.V. I*, p. 207.

²⁸¹ *R.V. I*, p. 219 art. 26.

²⁸² Dat heeft men ook gedaan, blijkens Enkhuizen (1597), art. 13 (*R.V. I*, p. 234/235). "tot wechnemynghe veler swarer sonden ende argernissen ende beterynghe des standes..." Zij worden verzocht deze zaken te blijven behartigen.

²⁸³ *R.V. I*, p. 273 art. 11.

²⁸⁴ *R.V. I*, p. 306 art. 37.

mannenwaerheit, insghelycks der bedevaarten..." De aanpak van deze problemen blijkt niet zo soepel te lopen via de hoge overheden.²⁸⁵ Enkhuizen, juni 1603, maakt in dezen een pas op de plaats, men moet niet te veel op hetzelfde moment van de Staten vragen, zo hebben de gedeputeerden van de P.S. een stille wenk gekregen "dat hun van goeder handt geraden iss voor dese tydt hiermede te rusten..."²⁸⁶ De P.S. van Edam, juni 1604, laat iets zien van het effect. De Staten zullen erover vergaderen.²⁸⁷ De P.S. van Haarlem, mei 1606, liet zich in met doodslagen en zoengeld, papisten en "onwettelick byslapen der jongheluijden voor de confirmatie des houwe-lycx..."²⁸⁸ De hoge overheid moest er wat tegen doen! Dat geldt ook van de schending van de sabbat.²⁸⁹

De P.S. van Alkmaar, aug. 1620, maakt zich zorgen om de grote ongeregeltheid die geschiedt "int samenloopen van de jongelieden in den echten staet".

De vraag komt op of dienaren zulke lieden wel moeten trouwen? Ja "mits dat haer haere faute voor ogen gestelt wordt volgens voorgaende synodale besluuten."²⁹⁰ Daarnaast horen wij een lijst van andere misstanden "profanatie des sabbaths, grouwelyck vloecken, lasteren, sweeren, hoererije, dootslagen ende afgoderije des pausdoms...". Het zijn stuk voor stuk "grote ongeregeltheden, die vast doorgaens int lant ommegaen".²⁹¹ Op de Zuid-Hollandse P.S.-vergaderingen hebben dezelfde zaken de aandacht gevraagd vanaf Dordrecht, juni 1574, tot aan 1620 en de jaren daarna. Ook hier zien wij steeds de lijn naar de "Prince", de hoge overheden en magistraten met een appèl tot verbetering van de toestanden. Naast de reeds eerder genoemde zaken horen wij o.a. van "commedien, tragedien, battementspelen, waerdoor Gods woordt misbruijct ende ijemandt getraduceert wort..."²⁹² waarbij schouten soms opvoering in de kerk

---

²⁸⁵ Zie P.S. van Hoorn, juni 1602 art. 9, *R.V. I*, p. 314. Volhouden maar, luidt het advies ook lokaal.

²⁸⁶ *R.V. I*, p. 335 art. 13. Het vervolg geeft aanwijzingen hoe dan verder: "doch so men wilde wat vruchtbaerlycks uthrichten, dat het van noden soude syn maer weynich dingen teffens te versoeken". Men beperkt zich vervolgens tot de echtscheiding van de dopers, de licentie op het drukken van bijbels, testamenten en psalmboeken.

²⁸⁷ *R.V. I*, p. 348 art. 15.

²⁸⁸ *R.V. I*, p. 392 art. 29-31.

²⁸⁹ *R.V. I*, p. 394 sub 5; de overheid die zelf deze dag misbruikt moet worden aangesproken. Enkhuizen, okt. 1618, worstelt ook met problemen rond de zondag "openbare dans- ende drynck-herbergen", "collecteren van verpondyngen" e.d. bij voorkeur uitstellen tot de zondag e.d. (*R.V. II*, p. 20/21). Ook dat moet de Staten worden aangediend, alsmede "het weeren van de bordeelhuysen". Het vloeken, lichtvaardig zweren en lasteren en dronkenschap komen eveneens aan de orde op dezelfde P.S. (*R.V. II*, p. 24 sub 13). Alkmaar, aug. 1620, buigt zich opnieuw over profanatie van de sabbat. Ook nu weet men geen andere weg dan naar de Heren Staten! (*R.V. II*, p. 105).

²⁹⁰ *R.V. II*, p. 120.

²⁹¹ *R.V. II*, p. 120.

²⁹² *R.V. II*, p. 403 art. 37. Zie tevens Leiden, nov. 1592, *R.V. II*, p. 428/429 er zijn hier en daar ergernissen gerezen uit deze spelen. Gods Woord wordt erin vaak misbruikt "met lichtveerdicheyt ende sotternyen". In de kerk van oud en nieuw verbond waren deze spelen er niet, bij de heidenen wel! Aanhouden bij de edelen, luidt het devies en binnenkerkelijk blijven vermanen "met moderatie, vriendelyckheyt ende discretie..." Sommige spelen uit wereldlijke historien zijn politiek, toch dient men ze voor de leden der kerk af te raden. Over Dordrecht 1578 wil men een nadere uitleg, of dit alle spelen geldt: zie editie F.L. Rutgers, *Acta*, p. 269/270 art. 26, waar gehandeld wordt over de vraag of men 'gheestelicke comedien ende tragedien voor den volcke in Rhetoryke spelen magh?' Als gevaar wordt gezien vervalsing van de leer en ontheiliging van het Woord Gods. De kerk van Leiden heeft een particuliere kwestie ingebracht op de P.S. van Leiden, nov. 1592, (*R.V. II*, p. 454-456) inzake spelen van retorica. Er zijn een viertal broeders van de 'camere' ontboden. De P.S. heeft de kerkelijke lijn uiteengezet. Ondanks het octrooi dat zij ontvangen hadden van de magistraat, wordt aan de broeders te kennen gegeven, de goede raad van de predikanten op te volgen. Er zijn fricties ontstaan tussen de predikanten van Leiden en de spelers. De P.S. acht 'de conste' op zich het oefenen waard, maar men mocht "niet Godes woordt

toestaan! Eten en drinken vormden ook problemen, waar de Staten zich over moesten uitlaten, met name "de excessive maeltijden ten platten lande, voornaemlick bij den doope, waerdoor dat vele haere kinderen ophouden om die tot minder coste tegelijcke te laten doopen..."²⁹³ Men achtte zo'n 'combinatie' een meer rendementvolle investering, dan feest voor ieder kind afzonderlijk.²⁹⁴

Niet alleen rond het dopen ging er heel wat mis. De P.S. van Gouda, aug. 1601, liet zich in met de "ongeregelheden, die vaste in de landtbruyloften ommegaen". De hoofdofficieren moesten worden aangesproken om een remedie te vragen.²⁹⁵ De kerken moeten zelf de problemen inventariseren en aan de officieren onder ogen brengen.²⁹⁶ In Delft, okt. 1618, is de 'zwarte lijst' nog niet ingekort: "profanatie des sabbaths met erfhuysen, Bacchusfeesten, kerckmissen, clootschieten, balslaen, kaetsen, vogelschieten etc., item dansspeelen, rhetoryckspeelen ende camerspelen, ongeregelheden int drucken..."²⁹⁷

Het zou te eentonig worden de hele reeks te vermelden inzake het steeds weer aanspreken van de Staten door de kerkelijke vergaderingen aangaande de disorderen in den lande te beteren. Er zijn zovele 'ongeregelheden en abusen' waar volgens inschatting van kerken (veel te) weinig aan gedaan wordt door de Heren Staten.²⁹⁸

6.10 Varia doodslag, boeken, orgelspel, klokgelui e.d.

Nog is de opsomming van de bemoeienissen door de kerken met openbare aangelegenheden niet compleet. In feite raakt het de gehele breedte van het terrein van het openbare leven van die dagen. Zonder volledig te kunnen zijn kijken wij nog afzonderlijk naar enige facetten.

6.10.1 Doodslag²⁹⁹

Welke rol kunnen en mogen predikanten bij verzoeningen vervullen? zo vraagt de P.S. van Gouda, aug. 1589. Zij mogen tot vrede en vergeving vermanen "maer dat se hen niet en sullen

---

alsoo speelen"(R.V. II, p. 455). De betrokken spelers worden vermaand tot vrede en enigheid met de kerken. Het is immers niet hun taak het Woord te verkondigen door hun spel. Ook wordt er op hun gemoed gewerkt. Zij zijn toch gevluht om het Woord. In Dordrecht, Delft en Rotterdam is men er ook mee gestopt.

²⁹³ R.V. II, p. 399 art. 25.

²⁹⁴ Ook Leiden, nov. 1592, laat zich uit over de buitensporige doopmaaltijden gepaard met het uitstellen van de doop der kinderen. Dat is zelfs in het pausdom niet vertoond! (R.V. II, p. 426 art. 5). De oorzaak ligt in de heel dure maaltijden, soms dagen lang. Daar moeten door de edelen maatregelen tegen worden genomen.

²⁹⁵ R.V. III, p. 174 art. 38.

²⁹⁶ R.V. III, p. 235 art. 19. Het blijkt volgens de acta van Delft, aug. 1607, allemaal niet zoveel te hebben geholpen. Er zijn zovele "gruwelycke sonden" die de overhand nemen. De landszaken vragen van de Staten zoveel, dat zij hieraan nauwelijks toekomen. Zou er niet een bijzondere vergadering aan moeten worden gewijd waarin de kerken zich kunnen uitspreken in dezen? Men besluit dit te vragen aan de Heren Staten (R.V. III, p. 269/270 art. 19).

²⁹⁷ R.V. III, p. 323. Daarnaast komen aan de orde problemen met de roomsen, wantoestanden rond het dopen, lijkpredikaties, de eed, Heilige Geestmeesters, de feestdagen, wanbetaling aan predikanten. Alsof het allemaal nog niet genoeg is lezen we; "Dient oock gelet benefens de oude gravamina op de excessen in cledingen ende maeltyden, oock mede op het vloucken etc." (R.V. III, p. 324).

²⁹⁸ Zie vanaf Schoonhoven, sept. 1597 tot en met Woerden, aug. 1604 o.a.: R.V. III, p. 88 art. 20; 90 art. 26; 108 art. 13; 114 art. 29; 119 art. 39; 127 art. 9; 149 art. 28; 164 art. 16; 188 art. 17; 193 art. 31; 201 art. 11; 204 art. 22; 214 art. 8 en p. 217 art. 22.

²⁹⁹ Zie over deze zaak meer in het algemeen: A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, Amsterdam 1991, p. 132-136 m.b.t. de kerk en haar houding bijzonder p. 136. Men dient oog te houden voor het onderscheid tussen doodslag en moord.

laten vinden by de politissche affhandelinghe ende versoeninge, die over dootslagen geschiet, ende dit by provisie tot den synode generael.³⁰⁰ De vraag hoe te handelen met een dootslager die lid der gemeente is en zijn schuld heeft bekend en betering heeft beloofd, maar waarvan de bloedwreker "hem nyet wilt laeten versoenen", wordt op de P.S. van Gorcum, aug. 1595 niet behandeld, immers "dat soude mogen strecken tot prejuditie van de overicheyt".³⁰¹ De kerk heeft wel tot taak zulkeen te troosten in zijn gemoed. Amsterdam (1595) sprak afkeer uit over de moedwillige dootslagers die zich in de dorpen en steden "naer vercregen lantwinninghe ... moetwillichlyc verthoonen".³⁰² Door zulke zonden wordt Gods toorn ontstoken. De verkregen landwinning wordt afgegeven door Den Haag, derhalve moeten de kerken ook daar protest aantekenen.

De kerk heeft het in deze zaken op willen nemen voor recht en gerechtigheid in de samenleving. Het mocht niet op een koopje worden geregeld. Haarlem, mei 1606, wil de Staten juist aanspreken vanwege "het overvloedich dootslaan", dat met alle middelen bestreden diende te worden. Over zoengeld is de kerk voor een christen resoluut, het mag van een particulier niet worden aangenomen "ten ware dat sulcx by de overicheijt verstaen wierde tot reparatie van de schade ofte assistentie van de weduwe ofte kinderen, die de nedergeslagene nagelaten heeft."³⁰³ In die lijn laat ook de P.S. van Gorcum, aug. 1606, zich duidelijk uit. De wantoestanden worden aan de kaak gesteld als dootslagen door de vingers zien of licht pardonneren, vaak op ondeugdelijke gronden. Zijne excellentie en de Staten dienen ertegen op te treden. Er moet een einde komen aan "dansspelen ende drinckgelagen ende bijsonder op kermessen ten platten lande..." Dat zijn ware broeinesten van moord en dootslag. De Heren Staten dienen in deze zaken de officieren te instrueren om hieraan een einde te maken. Soms worden soldaten lichtvaardig door hun kapitein doorstoken. Het ging in die tijd allerminst zachtzinnig toe.³⁰⁴

6.10.2 Boeken e.d.³⁰⁵

Wij weten hoe de nationale synoden van de zestiende eeuw zich hebben ingezet voor de vertaling en verspreiding van goede theologische boeken. Er wordt vaak beslist over afzonderlijke werken, die al of niet vertaald zullen worden uitgegeven in druk. Ook het schrijven van nieuwe boeken, bijvoorbeeld ter bestrijding van de ketterij, werd aangemoedigd. De synode van Den Haag (1586) ontving onder de diverse instructies de volgende:

"Inghelijcx sal noodich zijn, goede ordre gestelt te worden op de druckerije ende verkoopinghe van Boecken, liedekens, refereijnen ende andere dierghelijcke schriften, waerdoor de waerheit der Euangelische leere eenichsins verkortet ende de policije beschadigt soude moghen

³⁰⁰ R.V. II, p. 358; Zie in dezen ook de voorzichtige lijn van R.V. III, p. 151 art. 34 van de P.S. van Leiden, aug. 1600. De predikant mag zich niet laten misbruiken om ten gunste van de dootslager (die lid der gemeente is) de publieke 'soun' zo goedkoop mogelijk mee te regelen. De synode oordeelt dit "te strijden teghen het officie der kerckendienaren". Dootslagen dienen bestraft te worden en de magistraat moet daartoe ook door predikanten worden vermaand. Wel mag de predikant voorzichtig partijen vermanen "tot versachtinghe der ghemoederen sooveel de conscientie betreft, sonder hen eenen voet te gheven tot het vercrijghen van remis om de justitie niet te retarderen." (*ibidem*).

³⁰¹ R.V. III, p. 44 art. 17.

³⁰² R.V. I, p. 208 art. 42. Zie ook R.V. I, p. 215 art. 15 inzake de omstrede "lantwinninghe der dootslagers".

³⁰³ R.V. I, p. 392 art. 29 en 30.

³⁰⁴ R.V. III, p. 249/250 art. 23.

³⁰⁵ Over de vrijheid van drukpers e.d. zie H.A. Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek, Geschiedenis der vrijheid van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1798*, deel I 1572-1619, Haarlem 1947. Alsmede: H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid, Een verhandeling...*, Groningen 1972.

worden.³⁰⁶ Men wil op deze wijze ergerlijke boeken weren, waarbij opengelaten wordt wie die goede orde moet stellen. Reeds de kerkorde van Middelburg (1581) had in artikel 38 het drukken van boeken over de religie aan banden gelegd door vooraf visitatie te eisen door (mede)dienaren des Woords van de P.S. van de auteur/vertaler.³⁰⁷ Niet iedereen liet tevoren zijn uit te geven boek visiteren, zo blijkt uit de acta van Schoonhoven, sept. 1597.³⁰⁸ Zo moest in 1595 de bijbeluitgave van een Vlaamse doper Jacob Vermeulen vanwege de Staten en de magistraat van Haarlem gevisiteerd worden wegens vele "annotatien" "die seer absurd ende onwaerachtich syn". Er was al een deel gedrukt, waarover een Amsterdamse drukker, Cornelis Claesz., door de kerkenraad van zijn stad zou worden aangesproken. Men zou bij de overheid erop aandringen het drukken van dit werk te staken.³⁰⁹

De P.S. van Edam, mei 1592, wijst duidelijk in de richting van de Heren Staten om met plakkatens te verbieden "allerley onsuivere boecken, srydende tegen de reyne leere van Gods h. woort..."³¹⁰ De P.S. van Schoonhoven (1597) laat zich in met drukfouten in o.a. bijbels, door erop te wijzen, dat de plaatselijke kerken aan de lokale overheden moeten verzoeken "dat hare E. de druckers ernstelyck belasten op de correcture der boecken wel te letten."³¹¹

Er blijken in die tijd nogal wat drukkers te zijn, die hun marges op de boeken opvoeren, door ze niet of nauwelijks te corrigeren. Dat steekt de P.S. van Hoorn, okt. 1608, bijzonder inzake religieuze boeken. Er dient overheidsbemoeienis (via de magistraten van de steden) te komen met de correctie van drukfouten. De Staten zouden dit moeten regelen.³¹²

Enkhuizen, juni 1603, krijgt bericht over het weren van "famose libellen" tot in het Groningerland toe.³¹³ De gedeputeerden van de P.S. doen in Edam, juni 1604, verslag van hun werkzaam-

³⁰⁶ F.L. Rutgers, *Acta*, p. 544 sub 7; vgl. ook *o.c.*, p. 553/554.

³⁰⁷ *De Kercken-ordeningen...*, Delft 1612, p. 58/59. Dat kon conflictstof opleveren zoals rond een boek van Caspar Bygarden op de P.S. van Den Briel, aug. 1593 (*R.V. III*, p. 14/15). Zijn boek blijkt niet ketters, maar kan toch niet met stichting gedrukt worden, vanwege "verscheyden impertinentien, duysterheden ende ongerijmtheden" die tot dwaling kunnen leiden. De auteur wordt overtuigd. De P.S. van Gorcum, aug. 1595, wil dat professoren hun werk vooraf aan medeprofessoren voorleggen (*R.V. III*, p. 58/59 art. 45).

³⁰⁸ *R.V. III*, p. 89 art. 22. In deze lijn gaat ook de P.S. van Dordrecht, sept. 1598, *R.V. III*, p. 112/113 en p. 115 (eerst het betrokken werk aan de classis aanbieden voor advies en dan aan de gedeputeerden van de P.S.). Zelfs een boek van de koning van Engeland en Schotland over boze geesten dient te worden gevisiteerd, zo acht de P.S. van Den Briel, aug. 1603, *R.V. III*, p. 207 art. 37. Het predikaat koninklijk is nog geen kwaliteitsgarantie voor de broeders.

³⁰⁹ *R.V. III*, p. 48. Ook Gouda, aug. 1601, houdt zich met deze kwestie bezig. Men doorziet als kerken de tekst om fouten op te sporen en die aan de Staten voor te leggen met verzoek alsnog deze bijbel te verbieden (*R.V. III*, p. 169 art. 23).

³¹⁰ *R.V. I*, p. 165/166 art. 10. Delft, aug. 1596, ziet voor het weren van 'onstichtelycke boecken' een taak van de hoge overheid (*R.V. III*, p. 71 art. 26).

³¹¹ *R.V. III*, p. 90 art. 28. Reeds de P.S. van Dordrecht, aug. 1590, had zich in die zin uitgelaten, *R.V. II*, p. 374 art. 38: De Staten dienen drukkers te vermanen om te letten op "grootte en leelycke faulten" die staan in bijbels en andere godzalige geschriften. Zo ook *R.V. II*, p. 446/447 art. 42: "ontallycke fauten"; men wil de overheden aanspreken voor een goede regeling.

³¹² *R.V. I*, p. 427 art. 13, vooral voor bijbels en testamenten acht men dit van groot belang.

³¹³ *R.V. I*, p. 336. Ook Schiedam, aug. 1602, had zich met deze materie ingelaten. Allerlei boekjes worden gedrukt en gestrooid "tegens de suyvere leere maer oock tegen de goede regieringe ende ordonnantien, in sommige provincien opt stuck van de religie gemaect...". Staten en stadsmagistraten dienen zich in te zetten voor bestrijding van dit kwaad ('disordre ende schadelicke licentie int drucken'), *R.V. III*, p. 190/191 art. 24. In Groningen is het helemaal mis! Zie ook: *R.V. III*, p. 203 art. 17, waar naast Groningen nu ook Gelderland wordt genoemd als 'probleemgebied' in dezen. De Staten moesten er wat tegen ondernemen.

heden richting Heren Staten "als oock mede de licentie, die int drucken der fameuse libellen al te groot hier te lande is."³¹⁴

Blijkens verslag op de P.S. van Alkmaar, juni 1605, hebben de Staten toegezegd dat o.a. in het probleem van de licentie in het drukken "met ernst voorsien sal werden."³¹⁵ Gorcum, aug. 1606, besluit de Heren Staten aan te dienen de problemen rond "allerlei schandaleuse ende lasterlijcke boecken", o.a. van papisten en davidjoristen die hier gedrukt worden.³¹⁶

De P.S. van Dordrecht, okt. 1608, wijst via de gedeputeerden de Heren Staten op hun taak om bijzonder de boeken van Coornhert, David Joris en Hendric Niclaesz. e.d. die vol zijn van "gruwelen ende abominatien" niet meer te laten drukken. Daarbij heeft een drukker binnen Gouda een slechte naam in de kerken, terwijl hij zichzelf uitgeeft "voor een onpartydich drucker".³¹⁷

Delft, okt. 1618, besluit een lijst samen te stellen met auteurs en titels "van de schandaleuste ende seditieuste om tot naerder kennisse daarvan te geraecken". Men mocht vervolgens ter vergadering auteurs en titels aandragen voor deze 'zwarte lijst'. Met name worden genoemd: "de Conferentie, Naerder Bericht, Appendix, Antwoorde op die van Walcheren, mitsgaders de Delffsche Conferentie." Ze gaan mee met de afgevaardigden naar de Nationale Synode.³¹⁸

6.10.3 Orgelspel en klokgelui

Voor orgelspel minnende lieden leveren de nationale synoden van de zestiende eeuw een desillusie op. Dordrecht (1574 en 1578) en Middelburg (1581) hebben aangedrongen op afschaffing van het orgelspel in de kerkgebouwen ('tempelen'). Het werd niet ervaren als ondersteuning van de dienst, maar als afbreuk. Volgens de Kerkorde van Dordrecht (1574) wordt men door orgelspel juist afgeleid van de inhoud van de preek.³¹⁹ Het orgelspel aan het einde van de dienst wordt eveneens ervaren als een hindernis voor de collecte bij het uitgaan van de kerk. In dit verband wordt geen melding gemaakt van de overheid.

De zaak ligt anders op de P.S. van Edam, juli 1574, waar verwezen wordt naar art. 50 van Dordrecht (1574). Men acht het in Edam de taak van dienaren des Woords om "met vlyt ende alle vriendelycheyt die overheytt" aan te spreken en te onderwijzen in deze zaak "dewyle tselve nyet der dienaeren auctoriteyt maer der overicheden macht concerneert". Men verwacht, als het orgelspel tot zwijgen wordt gebracht, "die dienst des woorts Goids beter zyn effect in die herten der menschen vercryge ende bewaert worde."³²⁰

Voor het afschaffen van het luiden van de doods klokken, doet de P.S. van Enkhuizen, apr. 1578, een beroep op de gouverneur, "dat hy die officieren ende magistraten van die dorpen ernstelycken wil belasten onder zekere daerop gestelde mulcten ende penen, dat sy het geheelycken verbie-

---

³¹⁴ R.V. I, p. 348 art. 15.

³¹⁵ R.V. I, p. 370.

³¹⁶ R.V. III, p. 248 art. 17.

³¹⁷ R.V. III, p. 284/285 art. 19.

³¹⁸ R.V. III, p. 305 art. 26.

³¹⁹ F.L. Rutgers, *Acta*, p. 174 vooral noot 1; Vgl. *De Kercken-ordeninghen...*, Delf 1612, p. 22/23 art. 50.

³²⁰ R.V. I, p. 27 art. 3.

den...³²¹ Edam, juni 1586, laat zich afkeurend uit over vrolijk beierende klokken. Het gehele artikel luidt:

"Belangende het spelen van lichtveerdige ende weereltlycke gesangen op klokken ende orgelen is eendrachtelycken besloten, dat een yeder kercke, die daarvan gebruyck heeft, zal aenhouden by haer overhey, dat zulcx gebetert werde."³²²

6.10.4 Het zweren

De nationale synode van Den Haag (1586) ontvangt in de instructies die daar dienen de waarschuwing om de secten geen uitzonderingspositie te geven in de wachten en de eed. Duidelijk raakt dit de dopers, die hun moeite hebben met wapengebruik en eedzwering. Dat zou de secten juist voeden en sterken o.a. "dat hen ghelooue gegheuen wert op haer woordt ende manne waerheijt in plaetse van Eedt sweeren."³²³ Sommige vrouwen mogen de eed afleggen bij de vrucht van hun schoot. Dat zweren 'by mannenwaerheyt' kan in de leden der gemeente niet verdragen worden, acht de P.S. van Edam, juni 1598. Er dient in dezen door de Heren Staten ordonnantie te worden gesteld.³²⁴

6.11 Samenvatting

6.11.1 Onderwijs en opleiding

Reeds in de onderzochte periode had de kerk in het gewest Holland duidelijk oog voor haar verantwoordelijkheid inzake bijbels verantwoord onderwijs aan de jeugd. De kerk heeft er steeds voor gewaakt dat bekwame schoolmeesters werden aangesteld, die getrouw waren in hun taakuitoefening en instemden met de gereformeerde leer. De kerk poogde tegen misstanden de Staten in het gewest te brengen. Uit alles blijkt, dat de jeugd de kerk ter harte ging.

6.11.2 Geld en goed

De kerkelijke vergaderingen nemen financiële transacties en problemen serieus. Daarbij zal terdege gelet zijn op oorzaken, motieven en achtergronden die objectief vast te stellen zijn door overheidsmaatregelen en rechtsgang.

Toch was men niet tevreden met alleen de wereldlijke normen en waarden. Juist in deze gevoelige (ook naar de buitenwacht toe) financiële zaken nam de kerkenraad de tucht heel serieus en ging bij (weder) toelating tot het Heilig Avondmaal zeer voorzichtig te werk. Al waren sommige praktijken voor de overheden nog acceptabel, dat bracht de kerk er niet toe haar hoge ethische norm aan te passen.³²⁵ Toch kon er zo een discrepantie ontstaan tussen de kerkelijke normen en waarden en de praktijk van het zakenleven van de leden der gemeente. Voorbeelden daarvan zien wij rond handel op de vijand, wat is billijke rente, het gebruik van de wissel in het betalingsverkeer, ommunten en faillissement. In de onderzochte gevallen blijft vaak een spanning bestaan tussen ideaal en werkelijkheid.

---

³²¹ *R.V. I*, p. 53 art. 17. Edam, juni 1586, noemt de overheid in dezen niet, *R.V. I*, p. 135 art. 7. Delft, aug. 1587, noemt inzake het luiden van de klokken over een gestorven kind, de wethouders ter plaatse als degenen die dienen te worden aangesproken om dit tegen te gaan (*R.V. II*, p. 301 art. 41).

³²² *R.V. I*, p. 136 art. 19.

³²³ F.L. Rutgers, *Acta*, p. 543/544.

³²⁴ *R.V. I*, p. 253 art. 11. Die lijn wordt door Alkmaar, juni 1599, doorgetrokken, *R.V. I*, p. 272 sub VI.

³²⁵ Vgl. dit werk 2.3.6.

Uit het onderzochte materiaal (zie 6.3.2 en 6.3.3) blijkt dat de kerkelijke vergaderingen in Holland het hebben opgenomen voor de legitieme plaats van de diakonie en dat zij zich hebben ingespannen om bedelarij te weren. In beide zaken was vaak steun van de overheden onontbeerlijk en soms moeilijk te verkrijgen.

Ook rond de vraag of iets een eerbaar beroep is (zie 6.3.4) ervaren wij, dat de normen die de kerk hanteert voor het sociaal-economische leven niet in één lijn liggen met die van de overheid. Al staat de overheid lombarden toe, dat houdt voor de kerk geenszins in dat zij deze praktijken tolereert in haar gelederen. Daar blijven bijbelse maatstaven de toon aangeven.³²⁶ Voor predikanten waren de normen die de kerken aanlegden nog strakker.

De kerk werkte er op alle fronten aan het ambt van de dienaren eerbaar te houden. De hoge, heilige roeping eiste de gehele mens op. Bovendien moest alle ergernis vermeden worden. Mede deze factoren brachten de kerkelijke vergaderingen ertoe bij de Heren Staten steeds de aandacht te vragen voor verbetering van het levensonderhoud der predikanten, zodat de noodzaak van nevenwerkzaamheden verviel.

6.11.3 Het huwelijk in ere

De kerk in Holland heeft steeds oog gehad voor 'het gemengde karakter' van de huwelijkszaken (zie 6.4), deels kerkelijk en deels politiek. Derhalve hebben de kerkelijke vergaderingen voortdurend aangedrongen op goede juridische regelingen. Daarbij is de hoge overheid wel heel traag geweest in het opstellen van zulke regels. De kerk heeft de overheden voortdurend gewezen op en betrokken bij het tegengaan van misstanden op dit terrein.

In vele gemelde huwelijkszaken proeven wij de voorzichtigheid waarmee kerkelijke vergaderingen zijn omgegaan met (her)trouwen. Vooral in complexe zaken heeft men altijd de weg gewezen naar de lokale overheid en zo nodig naar de hoge overheid. Bij trouwen en hertrouwen staan grote belangen op het spel met allerlei juridische gevolgen. Ook hierin heeft de kerk de eigen plaats van de overheid ten volle gerespecteerd.

6.11.4 De strijd tegen ontucht

Uit de bronnen (zie 6.5) blijkt, dat de kerk -reeds in de vluchtelingengemeenten- de eerbaarheid hoog heeft opgenomen in die dagen. Op een zeer gewetensvolle wijze ging men om met problemen op dit terrein. Daarbij heeft de kerk de overheden aangesproken en heeft de kerk (van Emden) gebruik gemaakt van de informatie die zij over gemeenteleden ontving via een raadslid. De kerkelijke tucht over het leven functioneerde metterdaad. De kerk wist zich mede verantwoordelijk voor het geheel van de samenleving en niet alleen voor het afgebakende terrein van de eigen gemeente.

In de classis Dordrecht tekent zich de lijn af, dat de classis in duidelijke zaken zelf de kwesties heeft geregeld met handhaving van de eerbaarheid en toepassing van de kerkelijke tucht. In een aantal gecompliceerde huwelijkszaken onthield de classis zich vooralsnog van een oordeel en verwees de betrokkenen naar de magistraten.

---

³²⁶ Over de banken van lening in het algemeen, zie: G.J. van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten*, 's-Gravenhage 1970, p. 327.

6.11.5 Vermaak, openbare zeden, zondagsheiliging c.a.

De kerkelijke vergaderingen hebben zich ingelaten met bestrijding van dans en dansmuziek, alsmede dronkenschap in de herbergen en met afschaffing van de toneelspelen, waarbij in alle gevallen vele malen een beroep op de overheden werd gedaan (zie 6.6).

Met betrekking tot de zondagsheliging (zie 6.7) hebben de kerken hun taak serieus genomen. Toch geven de bronnen duidelijk aan, dat de medewerking van de overheden op lokaal niveau zeer veel te wensen overliet. Met niet aflatende ijver hebben de kerken zich ook hier gekwetend van hun verantwoordelijkheid voor kerk en wereld. Zelfs rond de kerkelijke feestdagen, hebben de kerken de Staten gevraagd om een uniforme regeling te ontwerpen. Dit zal mede ingegeven zijn door de plaatselijke verschillen. Waarschijnlijk waren de provinciale kerken niet bij machte in deze kwestie (lokale) tradities te doorbreken.

6.11.6 Andere religieuze overtuigingen dienden geweerd te worden

Ondanks de niet aflatende kerkelijke ijver (zie 6.8.1), is het in Holland niet gelukt het clandestiene optreden van de rooms-katholieke geestelijkheid in te perken. Er waren haarden van hardnekkig verzet, zoals in delen van Utrecht. Er was met de grensgebieden een levendig verkeer, rond bedevaarten. De stringente lijn van de plakkaten van de Staten werd niet echt doorgevoerd mede door "oochluycynghe" van de lokale officieren.

In de vroege geschiedenis van de vervolging van het anabaptisme zien wij de reeds eerder gesignaleerde tendens van lokale magistraten om af te zien van geloofsvervolging, ondanks de pressie daartoe vanuit Brussel.³²⁷ De kerken hebben ook inzake de dopers bij de overheden aangedrongen op een restrictief beleid. Toch krijgt men de indruk, dat de kerken zich hier wat toleranter hebben opgesteld dan bijvoorbeeld tegenover de uitoefening van de roomse godsdienst.³²⁸

---

³²⁷ Zie in dezen ook dit werk 1.4.3.6 en de daar gesignaleerde tendenzen om niet al te rigoureuze met de Brusselse plakkaten om te gaan en de diep gewortelde neiging verworven lokale rechten en vrijheden te verdedigen tegenover de aanspraken van het centrale gezag.

³²⁸ Reeds eerder zagen we, dat de Oranjes zich hebben ingezet voor geloofsvrijheid ook voor de Wederdopers (o.a. in Middelburg), zie dit werk 1.2.2. Dit kan de kerk hebben aangezet tot een meer gematigd beleid in dezen.

De gereformeerde kerk in Holland schuwde het vragen van overheidssteun tegen de luthers en niet. Men moet de zuigkracht van de lutheranen hebben ervaren ook op eigen kerkleden. De gereformeerde kerken hebben zich ook uitgelaten over maatregelen tegen de davidjoristen.³²⁹ Inzake de brownisten (of brunisten) dringt de P.S. van Alkmaar erop aan dat de kerken bij de magistraten om een regeling door de Staten zullen vragen.³³⁰

6.11.7 Vele andere terreinen

De kerk wees de Staten op vele 'disorderen' in het land. Doodslag werd meerdere malen onder de aandacht van de Staten gebracht. De kerk probeerde ook hier tegen de stroom in de hoge normen van Gods Woord over leven en dood te propageren. Daarbij moesten de dienaren zich wachten te treden in de plaats van de justitie. Toch zag men ook op dit terrein voor de kerk een belangrijke taak.

De kerkelijke vergaderingen vroegen tevens aandacht voor overheidstoezicht op de boekdrukkers. Blijkens de kerkelijke opvattingen van die dagen diende de overheid zich wel degelijk in te laten met de drukpers en dat niet alleen inzake de 'policie', maar evenzeer in religieus opzicht. Men zal kennis hebben gedragen van de macht van de boekdrukkunst en die geheel hebben willen stellen in het kader van dienst aan de ware gereformeerde religie. In dit streven is de kerk slechts ten dele geslaagd. Coornhert, David Joris en vele anderen vonden toch een drukker en een markt voor hun boeken.

Orgelspel, klokgelui en misbruiken rond het zweren werden onder de aandacht van de overheden gebracht.

---

³²⁹ *R.V. III*, p. 217 rondom huwelijk en doop e.d. ligt in dezen bijzonder een taak voor dienaren.

³³⁰ *R.V. I*, p. 276. De P.S. van Amsterdam, juni 1601, ziet hier een taak voor de lokale magistraten (*R.V. I*, p. 306-308), nadat men eerst als kerkenraad gepoogd heeft op kerkelijk niveau met de Engelse broeders de zaken te regelen. Delft, aug. 1596, (*R.V. III*, p. 71/72) had reeds gewezen op het feit, dat deze brownisten "vreemde opinien dryven". Men achtte het nodig, dat de plaatselijke kerken, waar zij komen wonen, daar op letten en de gemeenten daarvoor waarschuwen.

7 KERK EN STAAT: GEESTELIJK ERFGOED

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zullen vooral de achtergronden worden geanalyseerd, die fundamenteel zijn voor of meespelen in de onderzochte problematiek van kerk en staat. Het is een pogen enigermate zicht te krijgen op het achterliggende gedachtegoed van verschillende opvattingen. De inzet wordt gekozen rond één van de thema's van hoofdstuk 1, De Opstand (1.3). Hier zullen enige lijnen worden getrokken rond de oorsprong van het recht van verzet en de doorwerking daarvan in de geschiedenis van de Lage Landen. Bijzonder het gedachtegoed van Beza rond kerk en staat komt aan de orde.

In 7.3 richten wij onze aandacht op de opvattingen rond de tolerantie en de vrije wil, waarbij Erasmus' opvattingen kort worden gereleveerd. De (in)tolerantie en geloofsvrijheid van de 16e eeuw zal worden belicht. De achtergronden van de superioriteit van de staat over de kerk worden in 7.4 aan de orde gesteld. Vervolgens geeft 7.5 een belichting van het denken der remonstranten en 7.6 van de opstelling der gereformeerden. Het geheel loopt in 7.7 uit op een voorlopige evaluatie.

In 7.8 worden enkele dogma-historische en exegetische lijnen uitgezet rond het conflict tussen de remonstranten en contraremonstranten. Hierdoor wordt het gewicht van de problematiek van die dagen aangegeven. Inzake de zuiverheid van de leer zijn er voor de contraremonstranten onopgeefbare zaken aan de orde.

7.2 (Gereformeerde) lijnen rond verzetsrecht en kerk en staat

7.2.1 Bucer

De meeste onderzoekers zullen geneigd zijn voor achtergronden hieromtrent (die in Holland hebben doorgewerkt) allereerst te rade te gaan bij Calvijn. M. de Kroon verdedigt de opvatting, dat ook in deze kwestie door Martin Bucer lijnen zijn uitgezet die van groot belang zijn geworden voor het denken van Calvijn. De Kroon had reeds in 1984 zijn *Studien zu Martin Bucers Obrigkeitsverständnis* gepubliceerd. Daarin had hij gewezen op belangrijke punten, waarin Calvijn Bucer is gevolgd, o.a. inzake de verhouding Oud en Nieuw Testament.¹ In een publicatie uit 1991 is De Kroon nader ingegaan op de verhouding tussen Bucer en Calvijn inzake het "Recht auf Widerstand".² Ook de overheden dienen zich te bekommeren om de religie. Hier werken bij beide auteurs invloeden door uit de antieke oudheid (Plato, Aristoteles en Cicero) en de oude kerk (voor Bucer vooral Augustinus). Vooral de externa zijn het gebied waarop de overheden hebben te zorgen, maar die externa strekken zich zeer ver uit! Zowel Bucer als Calvijn geven daaromtrent lijnen. Volgens De Kroon geldt hier: "Das mittelalterliche Bild dieses

---

¹ Marijn de Kroon, *Studien zu Martin Bucers Obrigkeitsverständnis*, Gütersloh 1984, S. 35 noot 143.

² *Calvin Erbe und Auftrag, Festschrift für Wilhelm Heinrich Neuser zum 65. Geburtstag*, W. van 't Spijker (Herausg.), Kampen 1991, Marijn de Kroon, Bucer und Calvin über das Recht auf Widerstand und die Freiheit der Stände, S. 146-156.

corpus christianum schweeft den beiden Reformatoren vor Augen.³ Daarnaast vragen zij van de christelijke overheden hun verantwoordelijkheid voor de zaak van het evangelie bewust te worden. Op welke wijze dat gestalte dient te krijgen, kan niet los worden gemaakt van de problematiek van het recht van verzet.

Bij beide auteurs speelt in de uitleg van Rom. 13 niet direct het recht op actief verzet. Wel geeft Bucer in de Quaestio een tot in het juridische afdalende uitleg inzake het *Ius Reformationis*. De Kroon komt tot de uitspraak: "Unter den Reformatoren ist Martin Bucer der erste gewesen, der die Frage des aktiven Widerstandes grundsätzlich und im Rahmen der Auslegung der hl. Schrift behandelt hat." Bucer stelde dit nadrukkelijk aan de orde in de tweede uitgave van zijn Evangeliekommentaar (1530) bij de uitleg van Matth. 5 : 38vv. Daar blijkt de reformator oog te hebben voor de situatie in zijn dagen, met alle dreigingen van dien. Voor privépersonen is het kader van de Bergrede onopgeefbaar. Voor magistraatspersonen kunnen de zaken anders komen te liggen. Hier ziet De Kroon Bucer als "Begründer des Widerstandsrechtes für jede Obrigkeit, die im vollen Sinn des Wortes eine Obrigkeit ist, d.h. eine uneingeschränkte Jurisdiktion innehat."⁴

Op overtuigende wijze toont De Kroon aan, dat er veel overeenkomsten zijn inzake dit recht (de plicht) van de lagere overheden in het denken van Bucer en van Calvijn. Voor de 'Stände' kent ook Calvijn in zijn *Institutie* dit recht, al vermijdt hij het woord wapen. Calvijn formuleert niet minder scherp dan Bucer in dezen. De vrijheid van het volk, mag door de lagere overheden niet verraden worden! Bij Bucer speelt de bedreiging van de 'pietas' een belangrijke rol. Voor Calvijn is gehoorzaamheid aan God een beslissend criterium.⁵ Daarnaast zien wij bij beide reformatoren het begrip vrijheid een belangrijke rol vervullen. Er is ook in Calvijns werk een politieke vrijheid van de 'Stände' aanwijsbaar. Zo spreekt ook Bucer in dit verband over de *libertas externa*. Deze politieke vrijheid mag niet worden aangerand.

De Kroon acht, dat veel erop wijst, dat Calvijn het gedachtegoed van Bucer (uit 1530 en 1536) o.a. rond de Quaestio van Rom. 13 heeft opgenomen in zijn *Institutie* (IV 20,8). Hier heeft Bucer voorwerk verricht voor Calvijn. In dit verband wijst De Kroon op Bucers kritiek op de monarchia. Die lijn vinden wij daarna ook bij Calvijn. Meerderen worden tot regeren geroepen om de vrijheid te waarborgen. Deze verdediging van de vrijheid mogen de regeerders niet opgeven, dat zou verraad zijn! Ook op dit punt van de vrijheid acht De Kroon Bucer 'voorloper' van Calvijn te zijn. Voordat Calvijn dit invoegde in zijn *Institutie*, had Bucer reeds de aandacht gevraagd voor de vrijheid van de "Reichsstände" en die ook opgesomd en hun aanspraken juridisch uitgewerkt. In dezen sluit Calvijn bij Bucer aan. Beiden waren stadstheologen en hadden bijzonder oog voor de stadstaat.

Aan het einde van zijn artikel stelt De Kroon de vraag naar de plaats van privépersonen in dit recht van verzet. Aanvankelijk wijzen beiden dit af. Zijn er toch in hun werk aanzetten voor een andere lijn? Bij Bucer en Calvijn vallen opmerkingen rond een *vocatio extraordinaria*, waarbij God individuele mensen roept tot een bijzondere taak ook in dit verzet, analoog aan de situatie van het Oude Testament, waar God richters verwekte.

---

³ M. de Kroon, *o.c.*, S. 148.

⁴ M. de Kroon, *o.c.*, S. 149. Daarbij wijst de Straatsburger reformator o.a. op het meervoud "Gewalten" in Rom. 13. Als de *pietas* gevaar loopt, moet de lagere overheid het opnemen tegen de hogere, nadat eerst al het mogelijke is gedaan via vreedzame middelen tot afwending van het kwaad te komen. Een vorst dient voor zijn volk herder te zijn.

⁵ M. de Kroon, *o.c.*, S. 151. Hier gebruikt Calvijn ook *pietas*, dat hij gelijkstelt met gehoorzaamheid aan God.

7.2.2 Calvijn

Inzake deze laatste probleemstelling geeft het artikel van W. Nijenhuis heldere lijnen voor de ontwikkeling bij Calvijn op dit punt. Voor het naspeuren van ontwikkelingen bij Calvijn op het punt van het verzetsrecht heeft Nijenhuis bijzonder Calvijns preken geraadpleegd. Hoe verhouden zich de uitspraken aldaar met die elders, betreffende overheid, recht en verzetsrecht? Inzake de uitspraken van Calvijn buiten zijn preken laten wij veel elementen liggen uit het samenvattend overzicht van de auteur en richten onze aandacht bijzonder op samenvatting 4 en 5: "4. de constitutioneel hiertoe bestemde organen (staten, standen) zijn de enige instanties die de overheid die Gods Wet schendt, mogen en moeten weerstaan; 5. de individuele staatsburger heeft geen recht tot actief gewapend verzet. Passief verzet, lijdzaamheid en gebed behoren tot zijn opdracht;"⁶ De auteur gaat terloops ook in op de verhouding Calvijn en Beza rond de aanslag van Amboise (1560), waarbij Beza een andere opstelling koos, dan zijn leermeester. Voor Calvijn hadden slechts prinses van den bloede verzetsrecht. Het volk mocht het recht niet in eigen hand nemen. Hierbij wijst Nijenhuis bovendien op een strenge brief van Calvijn aan de kerkenraad van Sauve, waarin hij de onlusten aldaar sterk afkeurt. Hij verzet zich tegen het eigenmachtig breken van beelden in het openbaar. Voor Calvijn woog het element legitimiteit van het verzet heel zwaar. Genève had vaak hele verwachtingen van de Staten-Generaal.

Tamelijk uitgebreid tekent Nijenhuis de ontwikkeling in de preken van Calvijn vanaf 1559 rond het verzetsrecht. Over het algemeen horen wij eerst de bekende klanken van gehoorzaamheid aan de overheden, onder verwijzing naar Rom. 13. Zo moet men leven *onder* een onrechtvaardige overheid. Colleges over het boek Daniël uit die tijd zijn evenzeer van belang. In zijn *Institutie* had Calvijn op Daniël gewezen als uitzonderlijk voorbeeld van een "homo privatus" die zich verzette tegen de overheid. In een preek over Daniël 3 : 16-18 heet het, dat vlucht uit het vaderland te verkiezen is boven gehoorzaamheid aan een tiran. In de eerder genoemde colleges is Calvijn sterk negatief over de monarchie. Dat verklaart Nijenhuis als een radicalisering door de politieke omstandigheden in Frankrijk (o.a. de terechtstelling van Anne Du Bourg). Nijenhuis laat ontwikkelingen binnen Calvijns preken zien tegen de achtergrond van het politieke en staatkundige leven van Frankrijk in die dagen. In 1560 komen vragen aan de orde rond Genesis 14 : 13-17, Abrahams overwinning op de vier koningen en de bevrijding van Lot. Mocht dat wel, als privépersoon een leger(tje) op de been brengen? Allereerst klinkt dan de lijn van Rom. 13 door, maar vervolgens wijst Calvijn op een bijzondere toestemming van God voor Abraham in dezen. Daar zijn ook andere voorbeelden van in het Oude Testament, als Gideon, Simson en Jefta. Men mag hieruit echter geen algemene regel afleiden. Voor zulk optreden is bijzondere roeping van God nodig. In deze materie tekent Nijenhuis aan:

"Maar onmiskenbaar gaat nu naast het positieve recht een soort noodrecht in zijn [Calvijns, tmh] denken een rol spelen."⁷ Naast de vorst verschijnt nu de figuur van de politieke en militaire charismaticus. Hieruit concludeert de auteur: "Dit is niet minder dan een stap op de weg naar erkenning van het verzetsrecht van de individuele staatsburger."⁸ In de jaren 1561-1562 spelen de preken over I Samuel een belangrijke rol. Hierin horen wij ook wezenlijke dingen over de

---

⁶ *Historisch Bewogen, Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw, opstellen, aangeboden aan Prof. dr. A.F. Mellink*, opstel van W. Nijenhuis, *De grenzen der burgerlijke gehoorzaamheid in Calvijns laatstbekende preken: ontwikkeling van zijn opvattingen aangaande het verzetsrecht*, Groningen 1984, p. 67-97. Het citaat: p. 75.

⁷ *O.c.*, p. 84.

⁸ *Ibidem*.

theocratie.⁹ De antimonarchistische tendens bij Calvijn wordt verder versterkt gehoord. Zeer kritisch laat Calvijn zich uit over het doen en laten van koningen. Hij is in 1561 een overtuigd tegenstander van de monarchie geworden. Toch is de doorgaande lijn in die preken: verzet is een zaak van "magistratus et ordines"; voor particuliere personen is de Bergrede van allergeenst belang als zij te lijden hebben onder tirannen. In die jaren heeft Calvijn zich scherp uitgelaten over gebeurtenissen in Frankrijk.

Een verdere omslag in het denken van Calvijn voltrekt zich volgens Nijenhuis in de jaren 1562-1563. Hij tekent de Franse toestand in die jaren en maakt melding van preken van Calvijn over II Samuel. Naast de bekende klanken over plaats en taak van de overheid, klinkt sterke kritiek op monarchaal machtsmisbruik. Calvijn geeft uiting aan zijn afkeer van geweld. Toch zijn volgens Nijenhuis: "Calvijns opvattingen over het verzetsrecht...ambivalenter, zo men wil: dialectischer, geworden dan tevoren."¹⁰ Naast de bekende gehoorzaamheid aan de overheid en de christelijke lijdzaamheid, klinken tonen door over de plicht van verzet door de burger.

De grens wordt nu duidelijker gemarkeerd: "Gode meer te gehoorzamen dan de mensen". Als de eer van God in het geding is, moet zelfs de ambteloze staatsburger in het geweer komen. In juli 1562 brengt de situatie rond Abraham, Calvijn ertoe een tweede regel op te stellen inzake verzetsrecht: "...niet slechts de lagere overheden, doch alle staatsburgers zijn geroepen tot verzet tegen een boze overheid, en dit wel ter bescherming der armen."¹¹ Deze ontwikkeling bij Calvijn, brengt Nijenhuis tot de volgende analyse: "Onder de indruk van de eerste 'godsdienstoorlog' zijn Calvijns opvattingen geradicaliseerd. De gehoorzaamheid aan God markeert de grens der burgerlijke gehoorzaamheid."¹² Hoe dit zich verhoudt met eerdere opvattingen? Nijenhuis heeft de indruk, dat bij Calvijn in dezen het leven sterker is dan de leer.

W.H. Velema heeft in een bijdrage uit 1989 over de ethiek bij Calvijn op deze opvattingen van Nijenhuis gereageerd. Velema tekent het raamwerk van Nijenhuis' artikel en geeft vervolgens een evaluatie. Volgens W.H. Velema is Calvijn "zijn uitgangspunt trouw...gebleven".¹³ Calvijn heeft echter ingezien dat verzet niet beperkt kan blijven tot lagere overheden. Vervolgens heeft hij tastend gezocht naar wegen, die binnen bepaalde omstandigheden van belang zijn. "Men kan niet zeggen dat Calvijn radicaal veranderd is van opvatting."¹⁴ Zijn zicht op de dingen is verscherpt. Velema deelt de eindconclusie van Nijenhuis inzake de radicalisering - en doorwerking daarvan - niet. In de opvattingen van Calvijn inzake het recht van verzet ziet Velema "een prachtig voorbeeld van Calvijns beweeglijkheid in de toepassing van de wet, zonder dat hij zijn principe opgeeft."¹⁵ De reformator heeft oog gekregen voor de gewijzigde omstandigheden; systematische verdere doordenking kon gezien de levensfase waarin Calvijn verkeerde, niet meer plaatsvinden. Velema verzet zich tegen het noemen van Calvijn als voorbeeld voor hedendaagse burgerlijke ongehoorzaamheid. Men miskent dan de beperkende voorwaarden van de reformator rond het verzetsrecht. De uitdrukking van Nijenhuis over Calvijns 'Pathos der Ordnung', wordt door Velema onder terechte kritiek gesteld. In het slot van

---

⁹ *O.c.*, p. 85/86.

¹⁰ *O.c.*, p. 91.

¹¹ *O.c.*, p. 92.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Reformatrische Stemmen verleden en heden...*, bijdrage van W.H. Velema, Ethiek bij Calvijn, 1989, p. 193-222. Citaat p. 210. De legitimiteit van het verzet en de noodzaak van christelijke lijdzaamheid heeft Calvijn blijvend benadrukt.

¹⁴ *O.c.*, p. 210.

¹⁵ *O.c.*, p. 211.

zijn artikel geeft W.H. Velema een uitzicht op de blijvende betekenis van Calvijn. Als eerste typering geeft hij dan "Wel toepassing, geen nieuwe openbaringen". De reformator wil niet weten van nieuwe openbaringen die verder gaan dan het Woord. In de ethiek van Calvijn is volgens Velema "voldoende ruimte om de geboden in de situatie van vandaag toe te passen. We kunnen met de wet toe."¹⁶ Dit geeft als tweede typering "Recht doen aan de substantie van de wet en aan de situatie". Zo stelt Velema "Calvijn leert van de situatie, terwijl de substantie van het gebod intact blijft." De ethiek van Calvijn wordt vervolgens getypeerd als "...een imposant gebouw van Gods wet en een situatiebetrokken toepassing daarvan onder leiding van de Heilige Geest. Boven dit alles staat als een koepel de eer van God, die met het welzijn van mensen wordt gediend."¹⁷ Mooi is in verband met het onderhavige onderwerp de typering van Calvijns ethiek als "een ethiek tussen anarchie en ascetisme."¹⁸ Zo krijgt het gebod van God in een weerbarstige werkelijkheid vorm.

7.2.3 Beza

De theologische en politieke opvattingen van Beza inzake verzetsrecht, kerk en staat behoren tot de boeiendste van zijn tijd en hebben lang doorgewerkt. Rond de persoon Beza en diens werk aangaande kerk en staat zijn o.a. de bijdragen van Robert M. Kingdon instructief.¹⁹ Hij heeft o.a. onderzoek verricht rond de eerste uitdrukking van Beza's politieke ideeën. Daarbij geeft Kingdon aandacht aan een aantal passages uit *De haereticis a civili magistratu puniendis...*, door Beza geschreven tegen Castellio inzake het proces tegen en de terechtstelling van Servet.²⁰ Hier geeft Beza een soort definitie van de magistraat: "that the Magistrate is he who by the public consent of the citizens is declared custodian of that peace and tranquillity. This peace depends on the observation of laws, which establishes the safety of all the citizens."²¹

In dit verband wijst Kingdon op het element van 'social consent' als basis voor regeringen die harmonieus kunnen functioneren. Het is niet zozeer een abstracte norm als wel een beschrijving van de feitelijke situatie, waarin Kingdon "a rudimentary expression of social contract" hoort.²² Hier zijn overeenkomsten aanwijsbaar met de Zwitserse stadstaten en de grote Franse steden. De functie van de magistraat wordt door Beza niet beperkt tot het publieke en wereldlijke leven, maar strekt zich evenzeer uit over het privé-leven en het geestelijke leven. De overheden hebben dus wel degelijk zorg te dragen voor de religie en de godzaligheid "de welcke so sy niet heylighlycken en oprechtelijcken onderhouden wordt/ so ist niet mogelijk of de Republicque en

---

¹⁶ *O.c.*, p. 214.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *O.c.*, p. 214/215.

¹⁹ Veel is beschikbaar in de verzamelbundel: R.M. Kingdon, *Church and Society in Reformation Europe*, London 1985.

²⁰ In een oude Nederlandse vertaling: *Een schoon Tractaet...vande Straffe welcke de wereltijcke Overicheydt over de ketters behoort te oeffenen...*, Franeker 1601. Een vertaling met inleiding van de hand van G. Geldorpius en Joh. Bogerman, dienaren te Sneek. Vgl. R.M. Kingdon, *o.c.*, p. X 88-99.

²¹ Vert. uit het Latijn door R.M. Kingdon, *o.c.*, X, p. 89. In de eerder genoemde Nederlandse vertaling: "...dat die een Overicheyt is/ die met een over een stemmende bewillinge der burgeren een bewaerder des ghemeenen rustes en vredes verklaert is: welcke vrede hangt aen de onderhoudinghe der wetten/in den welke der gantscher stadt welvaert en heylsaemheyt bestaet."

²² R.M. Kingdon, *o.c.*, p. X 89.

ladet hier mede op sich den toorne Gods/ ende volgens allerley jammer en verdriet..."²³ Dit zijn lijnen die in de klassieke oudheid ook te vinden zijn.

Tevens geeft Beza aan hoe hij de wetgeving en wetshandhaving in dit kader ziet. Hij onderscheidt daarbij twee soorten wetten, namelijk de meer algemene, universele wetten (*jus gentium*) en de plaatselijke wetgeving. Deze wetten raken ten dele de godsdienst en het geweten. Voor het houden van deze wetten is het belangrijk, dat de burgers deze toestemmen, hetgeen veronderstelt, dat zij de wetten ook inderdaad kennen en verstaan. Hier ziet Beza een bijzondere taak voor de kerk als uitlegger van de wetten, voorzover deze het geweten raken. Gewetensvorming is een deel van haar taak, de leer der kerk is hierop gericht. Evenzeer heeft de kerk een taak in de tucht.²⁴ Hier wijst Kingdon op de Geneefse situatie.²⁵

In het traktaat noemt Beza de overheden met een bijbelse titel 'Goden', om hun hoge positie en bijzondere taak aan te geven. Toch valt ook hun hoge ambt binnen grenzen, "...des Overheys macht moet bepaelt zijn."²⁶ Het leven van de mens is uitwendig, burgerlijk en tevens inwendig en raakt de consciëntie. Over het gehele leven is God de Bestuurder. Het overgebleven licht in de mens is niet voldoende, derhalve heeft God instrumenten willen gebruiken om anderen te regeren. Deze overheden maken stadswetten, die niet mogen strijden met de universele wetten. "Andersins ist een tyran/ en misbruyct de macht die hem van Godt ghegunt is." En dan volgt er een andere beperking voor de macht van magistraten: "Maer in saken die den Godsdienst/ ende de onderlinghe liefde der menschen onder den anderen aengaen/ daer in strect sich de macht der Overheyt so verre niet uyt/ welckers stants sy dan oock mogen wesen. Want God en heeft niemant macht gegeven consciëntie-wetten te maken: noch kan oock niet lijden/ dat yemant heerschappye over 't gemoet der menschen voere/ dan hy alleen."²⁷ God gebruikt mensen voor de uitleg en onderhouding van Zijn wet, maar deze mensen hebben *onderscheiden* ambten. De taak van de burgerlijke overheid rond het religieuze is in feite bevestiging en ondersteuning van het geestelijke ambt: "dewelcke de uytelijcke ceremonien met den raet der kercke na gelegentheyt der tijden en plaetsen in gestelt zijnde/ met hare autoriteyt soudē bevestigen: die eyndelijck de quade burgers/ die sich tegen de kercken-tucht stellen/ en verstooren den vrede en ruste der kercken/ na de grootheyt der misdaet soudē straffen."²⁸ Daarna volgt een korte samenvatting inzake de magistraten: zij zijn als "stadhouders Godts gheordineert/ op dat sy den anderen die hen bevolen zijn/ voor gaen/ om Gods lof en eere te verbreyden."²⁹ In het vervolg van zijn traktaat legt Beza nogmaals het accent op het onderscheid tussen de jurisdictie van de magistratuur en de geestelijke jurisdictie. De magistratuur regelt de uiterlijke dingen van de politie en daaraan is iedereen onderworpen, zelf is de magistratuur echter onderworpen aan de geestelijke jurisdictie van Gods Woord, in tweeërlei opzicht:

Ten eerste moet de magistratuur zelf leven naar Gods Woord en Wet. "Ten anderen/ so dat menich mael de gemeyne ruste der kercken sulcx komt te vorderen/ dat sy [de overheid, tmh] als dan

---

²³ *Een schoon Tractaet*, p. 29. In dit verband noemt Kingdon (*o.c.*, p. X 90) een citaat even verder uit de tekst: "Therefore, to define concisely the 'Magistrate', let us say that it is he who is constituted in the Republic for the conservation of all things public as well as private, sacred as well as profane, in order that the citizens of the Republic which he superintends live the happiest life possible." (Latijnse tekst, p. 24).

²⁴ *Een schoon Tractaet*, p. 32.

²⁵ R.M. Kingdon. *o.c.*, p. X 91.

²⁶ *Een schoon Tractaet*, p. 33.

²⁷ *Een schoon Tractaet*, p. 34. Deze fraaie gegevens ontbreken in het artikel van R.M. Kingdon, dat slechts een enkel citaat aanreikt. Er is ter onderbouwing veel meer aan te dragen uit dit vroege werk van Beza.

²⁸ *Een schoon Tractaet*, p. 35.

²⁹ *Een schoon Tractaet*, p. 35; dit citaat ook bij R.M. Kingdon, *o.c.*, p. X 91, Latijnse tekst p. 29.

Gods woort selven/ en de leeraers van dien/ ende oock de geheele kercken-tucht teghens der ongelooovigen ende andere leelijcke schandelijcke menschen/ ketteren ende alle vyanden stoutheit ende boosheyt in alle manieren beschermen en beschutten."³⁰

Uit een combinatie van Rom. 13 : 4 en I Tim. 2 : 1 leidt Beza af, dat de wereldlijke overheden ook een taak hebben inzake de godvruchtigheid en de godsdienst. Hij sluit zich aan bij Ph. Melanchton. Inzake de uiterlijke discipline en tucht rond de eerste tafel der Wet, de bewaring van de zuivere religie, is evenzeer de overheid van God geordineerd. En dan volgt opnieuw een saillante passage: "Ick segge uiterlijck discipline: want so veel aengaet de verklaringe der leere/ ende de gheheele kerckelijcke jurisdictie/ so verre ist daer van dat wy de souden der kercke benemen willen/ en den politischen magistraet overdragen/ dat wy daer tegen seggen/ dat de Magistraet van Godt dese sorge op geleyt is/ dat sy die voor al/ en voor eerst behoeden ende bewaren sullen."³¹ Het is dus juist de taak van de magistraat om de geestelijke jurisdictie te behoeden en te bewaren in plaats van die aan zich te trekken.

Veel van wat Beza hier stelt is gebaseerd op harmonie, tussen burgers en overheden, "social consent"; en tussen overheden en kerk, die elk op eigen terrein bijdragen aan de 'gemene rust, orde en welvaren' en daarin ook met elkaar samenwerken. Terecht heeft Kingdon gewezen op de achtergrond van de stadstaat, die voor Beza sterk meespeelde.³²

Maar juist in dit licht dringen zich een tweetal vragen op: wat te doen als de harmonie ontbreekt? En wat te doen als de lokale overheden onderworpen zijn aan een hogere overheid? Nader geconcretiseerd: hoe moesten de Duitse en Franse steden handelen? Als nu de rechten van een stad (terwijl men die van goddelijke oorsprong achtte) door een hoge(re) overheid werden aangetast, wat stond de lokale magistraat dan te doen?

Ook Beza weet zeer wel, dat vele overheden ('Princen') hun ambt misbruiken. Er is geen vogel zo zelden als een vroom en goed prins. Moet je zulke lieden dan het zwaard in handen geven om de straf te voltrekken? Dat wordt toch machtsmisbruik, zo verweren zich de tegenstanders van Beza. Misbruik heft voor Beza het goede gebruik niet op! Omdat er valse profeten zijn, verbiedt men toch de Woordverklaring niet. Omdat er veel tirannie is, schaft men toch niet alle gezag af. Al zijn er vele tirannen, dat neemt niet weg dat er ook goede, vrome 'Princen' zijn die de Zoon kussen, doordat zij de hun van God gegeven macht "moderatelijck gebruycken".³³ Als God de kerk wrede 'Princen' geeft, die het Rijk van Christus bestrijden, wat dan? "So sal de kercke voor alder eerst haren toevlucht tot den gebeden nemen/ en hare leven beteren."³⁴ Dat zijn en blijven de voornaamste wapens van de kerk. En dan komt er een opvallende passage voor de rol van lagere overheden:

"Daer en tusschen soo sal de leeghe Overheyt wel met groote voorsichticheyt ende moderaetheyt/ nochtans stantastich en mannelijc de suyvere religie in haren bedrijf beschermen/ soo veel mogelijk is."³⁵ Daarbij dient de stad Maagdenburg als voorbeeld, vanwege de ware religie heeft

³⁰ *Een schoon Tractaet*, p. 36.

³¹ *Een schoon Tractaet*, p. 38.

³² R.M. Kingdon, *o.c.*, p. X 91.

³³ *Een schoon Tractaet*, p. 172. Ook elders in dit traktaat heeft Beza erop gewezen, dat het onjuist is de macht van de overheid af te meten naar "het doen en wesen der tyrannie" (*o.c.*, p. 150). Even daarvoor heeft hij de roverij en het egoïsme van de koningen der wereld aan de kaak gesteld, zij volgen hun lusten en zien alleen op eigen voordeel. Het Koninkrijk van Christus is gans anders "al hoe wel hy der menschen dienst mede gebruyckt om sijn rijk te verbreyden ende t'onder houden..."

³⁴ *Een schoon Tractaet*, p. 172; in Latijnse tekst p. 133.

³⁵ *Ibidem*.

deze zich niet onderworpen. De kerk dient in zulke situaties de hulp van de magistraat dankbaar te aanvaarden, anders wordt zij "van een seer profijtlijcke beschuttinghe/ ende die oock (soo menich mael alst den Heere alsoo belieft heeft) noodwendich is" beroofd.³⁶

Zij heeft deze hulp nodig tegen extern geweld van ongelovigen.³⁷

Inzake de uitleg en achtergrond van deze hoogstbelangrijke passage, geeft R.M. Kingdon waardevolle lijnen in zijn eerder genoemde artikel.³⁸ Hij stelt daar o.a. "In this statement I see an embryonic justification for democratic revolution. To be sure there is much hedging." Als alle andere wettige middelen falen, ligt hier een taak voor de lagere overheden. Kingdon hoort hier één van de eerste justifications van "populair right to overthrow tyrannical government ever expressed by a Calvinist."³⁹ Eerst was deze onafhankelijke actie van overheden gericht tegen kettters, maar de formulering laat ruimte voor optreden tegen een rooms-katholieke hoge overheid. Beza koos met opzet voor Maagdenburg als voorbeeld van een optreden tegen de aartsbisschop e.a. bij de invoering van de reformatie en bij het verzet tegen het Interim (1548). Kingdon acht zelfs invloed van de Maagdenburger Bekenntnis (1550) op Beza niet onmogelijk inzake het recht van verzet. Daar treffen wij ook de lijn aan van verzet van de "untere Obrigkeit" tegen de "hohe Obrigkeit".⁴⁰ De *Institutie* van Calvijn is mogelijk voor Beza in dezen ook een bron geweest, waar melding wordt gemaakt van de rol van de ephoren in het oude Griekenland, de Senaat in Rome en de Staten in Europa. Opvallend is de visie die Kingdon releveert van Hans Baron dat Calvijn in dezen afhankelijk is van Bucers politieke ideeën. Zo kan ook voor Beza Bucer direct of indirect (via Calvijn) van belang zijn geweest rond dit recht van verzet.⁴¹ Definitieve beslissingen kunnen inzake afhankelijkheid van Beza van anderen niet worden genomen. Wel is de lijn naar Maagdenburg expliciet. Ook over de mogelijke invloed van Bucer op anderen in deze kwestie laat Kingdom zich uit; ook over Beza's eventuele invloed in deze materie op Calvijn. De doorwerking van dit vroege werk van Beza laat zich niet traceren en evenmin afdoende taxeren. Bijna twintig jaar voor *De iure magistratum* heeft Beza inzake het recht van verzet zijn visie in nuce wereldkundig gemaakt. Dit brengt Kingdon ertoe te stellen, dat vanuit deze vroege theorie (1554) lijnen lopen naar toepassingen in de praktijk. Beza had de mogelijkheid van zware onderdrukking voorzien en de justificatie van verzet daartegen "in embryo" vastgelegd. Men heeft later deze theorie in praktijk gebracht.⁴² Voor de situatie in de Nederlanden is het zeker van belang erop te letten, dat overtuigde calvinisten als G. Geldorpheus en Joh. Bogerman in 1601 een voorrede verzorgen bij de Nederlandse vertaling van dit vroege werk van Beza, om zo de lokale magistraten op hun schuldige plicht te wijzen tegenover kettters.

---

³⁶ *Een schoon Tractaet*, p. 173.

³⁷ Ook bij Beza is er een lijn die ons wijst in de richting van het extra-ordinaire, in moeilijke tijden, waarbij God "met eenich besonder privilegie eenighe Dienaers des woorts met beyderley/ so wel met de civile als met de kerckelijcke macht tot bescherminge der Godsaligen ghewapent." heeft. (*Een schoon Tractaet*, p. 159). Hij wijst daarbij op de voorbeelden uit het O.T., zonder deze met name te noemen. Uit het N.T. noemt Beza Joh. 2 : 14; Hand. 5 : 1 e.v. en Hand. 13 : 11. Samenvattend tekent hij aan: "Ick bekenne nochtans dat dese macht in de Dienaers des woorts extraordinair is geweest/ ende een geheele Godtlijcke maniere om die te oeffenen." Dit komt niet in mindering op het recht van de magistraat.

³⁸ R.M. Kingdon, *o.c.*, p. X 92-95.

³⁹ *O.c.*, p. X 93.

⁴⁰ *O.c.*, p. X 94 voor een verdere uitwerking van deze mogelijke invloed op Beza.

⁴¹ R.M. Kingdom, *o.c.*, p. X 95.

⁴² Hieraan verbindt Kingdon een korte meer algemene beschouwing, *o.c.*, p. X 99: "This sequence therefore gives added weight to the theory that ideas can and should precede action - that men can actually plan the future."

Dat deze hartelijke bijval voor Beza bij anderen aversie wekte is duidelijk te lezen in *Een Christalijnen Bril...* (1612), waar deze intolerante houding scherp veroordeeld wordt.⁴³

Wat voor overtuigde calvinisten een grondlijn is in de verhouding kerk en staat, is voor anderen een ten zeerste te verfoeien intolerantie. Toch is het recht van verzet binnen dit vroege werk van Beza in feite een nadere uitwerking liggend in het verlengde van de gewenste overheidsopstelling tegenover kettters. Beza trekt in dit werk uit 1554 grondlijnen voor de verhouding kerk en staat, waarbij het wederzijds dienend en samenwerkend karakter beklemtoond wordt en tevens het eigen karakter van beide grootheden voortdurend wordt onderstreept. Beza verwacht van de kerk inzet ten gunste van de wetshandhaving op alle terreinen die het geweten raken, waarbij de magistraat voor goede wetten kan rekenen op kerkelijke support. Anderzijds verwacht Beza van de magistraat een con amore steun voor de zuivere leer, goede orde in de kerkdienst en voor de handhaving van de tucht door de kerk. Daarbij is de steun van de overheid heel bijzonder nodig tegenover kettters en mensen die zich verzetten tegen de kerkelijke tucht. De overheid moet op haar beurt de kerk hoog houden en steunen. Binnen dat kader mag en moet de kerk een beroep kunnen doen op de zwaarmacht van de magistraten tot in de uiterste consequentie van deze macht toe.

Hier liggen grondlijnen voor fundamentele verschillen, zowel in de verhouding kerk en staat, daar lang niet alle magistraten deze verhouding zo zagen als door Beza geschetst. Bovendien was er ook binnen het christendom en binnen het protestantisme een verschillende visie op tolerantie ten aanzien van andersdenkenden. Theologische verschillen werken door in de maatschappijvisie en in de politieke praxis van die dagen.

Zo richten wij onze blik nog op een ander werk van Beza, dat evenzeer in Nederlandse vertaling sporen heeft getrokken in de periode van ons onderzoek. Daarmee is geenszins beweerd, dat deze invloeden tot in detail aanwijsbaar zouden zijn. Maar Beza en diens werk past in een grotere kring van calvinisten die in hun tijd politieke ideeën aan het papier hebben toevertrouwd en in de veelvuldige contacten en consulten hebben 'doorvertaald' naar de actualiteit van hun dagen. Het hechte netwerk tussen allerlei gemeenten in het buitenland en Genève heeft in de tijd van de Opstand veel betekend ook in politiek opzicht, daar is terecht door R.M. Kingdon op gewezen, waarbij hij de rol van edelen als Beza en Marnix van St.-Aldegonde helder belicht.⁴⁴ Het is derhalve nuttig het andere werk van Beza *De iure magistratum* evenzeer te raadplegen op diens visie van kerk en staat.

Dit werk van Beza is o.a. door R.M. Kingdon uitgegeven in het Frans en van een inleiding voorzien.⁴⁵ Kingdon beschouwt het terecht als een origineel en invloedrijk traktaat, dat heeft doorgewerkt in het internationaal calvinisme. Voor de opsteller Beza is deze materie in de politieke praktijk gegroeid. Ook in zijn uitgave van *Du droit* wijst Kingdon op de lijnen vanuit

---

⁴³ Zie dit werk 7.8.1.

⁴⁴ R.M. Kingdon, *Church and Society in Reformation Europe*, London 1985, p. XI 220-233 een artikel getiteld "The political resistance of the Calvinists in France and the Low Countries".

⁴⁵ Th. de Bèze, *Du droit des Magistrats*, Genève 1971, Intr. etc. par Robert M. Kingdon. Verkort geciteerd als: *Du droit*. De Latijnse tekst is opnieuw uitgegeven door Klaus Sturm, Theodor Beza, *De iure magistratum*, Neukirchen-Vluy 1965. Er is een oude Nederlandse uitgave bekend: *Een seer Noodich Tractaet Van 't Recht der Magistraten...*, Amsterdam 1611. Van dit laatste werk verscheen in 1980 een editie in hedendaagse spelling *Het Recht der Overheden...*, samengesteld door H. Meijer, Gouda 1980.

het traktaat van 1554. Diezelfde geest ademt de Confession de la foy chrestienne (van eind 1558). De doorgaande lijn is gehoorzaamheid aan de overheid, tenzij deze dwingt te handelen tegen de wil van God, dan is passieve ongehoorzaamheid de aangewezen weg. Goodman en Knox zijn in hun uitwerkingen verder gegaan. Als achtergrond van Beza's theorie in circa 1560, wijst Kingdon op de *Institutie* van Calvijn (IV, 20, 31). In de inleiding op *Du droit* besteedt Kingdon veel aandacht aan de bemoeiingen van Beza met de zaken der Hugenoten en inzake een nieuw te kiezen Poolse koning e.d. Bovendien vreest ook Genève zelf R.-K. dreiging. Deze drie factoren hebben meegespeeld rond de totstandkoming van het werk. Vanwege de Franse druk op Genève kon een werk als *Du droit* niet zomaar worden gedrukt, het zou de Franse overheden provoceren. Uit de interne gegevens leidt Kingdon een datering af in juni/juli 1573.⁴⁶ Het is oorspronkelijk in het Latijn gesteld en ook Bullinger en Simler achten het een traktaat dat publicatie verdiende. Rond de eerste drukken en de gang van het manuscript zijn diverse verwickelingen en onduidelijkheden.⁴⁷

Terecht heeft Kingdon dit werk gekarakteriseerd als een polemisch en politiek geschrift met invloed op de Hugenoten in politiek opzicht en op de ontwikkeling van de verzetsgedachte meer in het algemeen. Het onderscheidt zich duidelijk van het doperse gevoelen door afkeer van dopers geweld en verzet als privézaak. Over de doorwerking lezen wij o.a. "La resistance des calvinistes hollandais à la couronne espagnole s'est institutionalisée dans les Etats Généraux..."⁴⁸ Tevens geeft Kingdon in deze inleiding een heldere vergelijking tussen Hotman, Beza en de *Vindiciae* inzake de 'lokalisatie' van het verzetsrecht (op welk niveau). Voor Hotman is dat het niveau van de Staten-Generaal, voor Beza de Staten-Generaal en de lagere overheden (adel en stadsmagistraten), terwijl in de *Vindiciae* het accent vooral valt op het recht van de lagere overheden in dezen. Hierin neemt het geschrift van Beza een middenpositie in.⁴⁹ Toch wijst Kingdon tevens op een radicalere lijn, waarbij God mensen individueel roept tot actief verzet, volgens voorbeelden uit het O.T. In een preek van 1592 wijst Beza nog op de reprimande die Petrus van Jezus krijgt als hij naar het zwaard grijpt bij de gevangenneming van de Heiland. Petrus is privépersoon en geen magistraat! Kingdon blijft hierin - ondanks andere meningen - Beza's afwijzing van privéverzet horen.

In dit traktaat wijst Beza op de plicht om regeringen te gehoorzamen op voorwaarde dat zij geen goddeloze en onrechtelijke dingen gebieden. Het oppergezag rust bij God, die Zijn eer aan geen ander geeft (Jes. 48 : 11). Het onrechtvaardige bevel van de Farao (Ex. 1) en het goddeloze gebod van Nebukadnezar (Dan. 3) worden terecht niet opgevolgd. Daarnaast noemt Beza andere voorbeelden. Belangrijk is daarbij ook het schriftbewijs uit Hand. 5 : 29 aangaande het Gode meer gehoorzamen dan de mensen. De vraag naar de grenzen van de gehoorzaamheid wordt gesteld. Daarbij speelt het geweten een rol, maar ook iemands roeping. Naar onderscheiden roeping dient vaak onderscheiden te worden gereageerd op een tiran en zijn bewind. Sommigen kunnen dan volstaan met een weigering anderen dienen verder te gaan in hun opstelling en aanpak. De dienst van de Heere moet worden waargenomen en onderhouden naar het recht van God en van de natuur.⁵⁰ Hoe dient men zich te beschermen tegen onrecht van overheidswege? Paulus heeft zich op de keizer beroepen. Als de ene lagere overheid de andere geweld of onrecht

---

⁴⁶ *Du droit*, p. XXVI.

⁴⁷ *O.c.*, p. XXIX-XXXIII.

⁴⁸ *O.c.*, p. XXXVII.

⁴⁹ *O.c.*, p. XL. Voor het geheel van de vergelijking zie p. XXXVIII-XL.

⁵⁰ "tam iure divino quam naturae debent...", p. 32 (edit. 1965).

aandoet "...dan zeg ik dat het in dit geval de verdrukte lagere Overheidspersoon geoorloofd is, zich naar de wetten te wapenen en onrechtvaardig geweld met een rechtvaardige verdediging af te keren nadat hij alle andere zachte middelen heeft beproefd, zoals wij zien dat Nehemia tegen Sanballat en zijn aanhang heeft gedaan."⁵¹ De vertaling "alle andere zachte middelen" kan scherper door "alle legitieme (wettige) en vreedzame middelen".⁵²

De afwijzing van de doperse methoden van verzet is duidelijk. De vraag blijft echter dringen hoe dan wel te handelen? "...of de onderdanen enig rechtvaardig middel hebben dat niet strijdt met de wil Gods om zelf wanneer het nodig is door middel van wapenen kennelijke tirannie en onrechtmatige heerszucht van een hoge Overheid af te wenden."⁵³ Het luistert voor Beza in dezen nauw.

Vervolgens geeft Beza een theoretische beschouwing over de verhouding volken-overheden. De eersten zijn niet ontstaan uit de laatsten, maar omgekeerd. Volken hebben het goedgevonden zich te laten regeren bij voorbeeld door een prins. Dat geeft in fundamentele zin de verhouding tussen beide grootheden aan: "...en dat daarom de volkeren niet voor de Overheden zijn geschapen, maar dat daarentegen de Overheden voor de volkeren geschapen zijn, zoals de voogd voor de wees en niet de wees voor de voogd, als de herder voor de kudde en niet de kudde voor de herder."⁵⁴ De auteur gaat in op de noodzaak van de overheden en op hun oorsprong. Als de overheid van haar ambt afdwaalt, dient zij bestraft te worden. Sommigen hebben te veel geduld, men wil eigenlijk niet horen van verzet tegen tirannen. Beza onderkent hoe glibberig de wegen zijn in dit gebied. Ook hij verfoeit oproeren. Toch zijn er rechtvaardige middelen tegen tirannie. Er zijn niet-wettige overheden, die de macht naar zich hebben getrokken. Er zijn veroveringszuchtige lieden, die het grondgebied van andere volken willen veroveren. Reeds het oude Israël moest zich verdedigen tegen zulke aanvallen, dat is schuldige plicht van ieder burger "vooral wanneer de godsdienst en de vrijheid tegelijk worden aangetast".⁵⁵ Ook nu acht Beza de geschiedenis van Richteren van belang. Voor navolging van dit voorbeeld, dient men echter "een zekere maatstaf te hebben".

Als heerszucht en tirannie toeslaan dient men allereerst te pogen via de wettige overheden deze terug te drijven. Veronachtzamen deze echter evenzeer hun schuldige plicht "dan behoort ieder onderdaan de wettige staat van zijn vaderland te handhaven en te bevorderen zoveel als hem mogelijk is. Ieder is dat naast God aan zichzelf verplicht tegenover hen die zijn overheden niet zijn omdat die overheid tegen de wetten zulk een overheersing tot zich wil trekken of reeds tot zich getrokken heeft."⁵⁶ Nogmaals onderstreept Beza zijn afkeer van oproer. Koningen mogen echter volkeren niet met ede binden aan de roomse anti-christ. Prelaten mogen zich geen

---

⁵¹ Geciteerd naar vertaling 1980, p. 26. Tekst (ed. 1965): "...tum certe dixerim licere laeso magistratui, *tentatis prius omnibus legitimis et pacificis mediis* [cursief, tmh], sese legibus armare et iustam defensionem iniustae violentiae opponere,..." (p.32/33).

⁵² In de Franse uitgave door Kingdon in 1971 lezen wij "apres avoir essayé tous autres moiens plus doux..." (p. 7). Dit hangt samen met de keuze voor het uitgangspunt in de Franse editie van 1574. De gesignaleerde variant tussen de eerste Franse en de Latijnse uitgave is opmerkelijk. De opmerking in het voorwoord omtrent vergelijking met de Latijnse editie "Nous avons cités quelques-unes de ces variantes dans nos notes..."(p. XLV), toont tevens aan dat het vermelden van *sommige* varianten iets willekeurig heeft.

⁵³ Ook daar wordt het middel nader gekwalificeerd "iusto aliquo modo sine Dei offensa...", (ed. 1965), p. 33.

⁵⁴ "...non populus propter magistratum, sed contra magistratus propter populum fuisse creatos." (ed. 1965, p. 33). De afgedrukte vertaling is die uit 1980; In deze lijn vertaalt ook *Du droit*, p. 9.

⁵⁵ Gecit. naar ed. 1980, p. 30/31. Vgl. ed. 1965: "...praesertim vero cum de religione et simul de libertate periclitatur." Ook in verband met deze verdedigingsplicht van het Vaderland (met alle krachten) vallen de woorden "...iure tam divino quam humano..."(ed. 1965, p. 36).

⁵⁶ Gecit. naar ed. 1980, p. 32; voor Latijnse tekst vgl. ed. 1965, p. 38. Wat de taak is van de 'privatus' in geval van usurpatie.

wereldlijke macht toeëigenen. Die heerschappij is nietig. Vervolgens staat Beza stil bij de rol van particulieren, lagere overheden en de Staten in dezen.

Voor verzet heeft de *particulier* een buitengewone roeping Gods nodig, anders moet hij naar elders uitwijken. De dingen liggen anders wanneer iemand met instemming van het volk heerschappij heeft. Die echter geen gezagsdrager is, is het niet geoorloofd met geweld tirannen te weerstaan "van wie het volk in hun heerschappij heeft bewilligd". Het Schriftgetuigenis van Rom. 13 : 1; I Petr. 2 : 17 en Joh. 18 : 11 weegt voor Beza zwaar.

Voor *lagere overheden* liggen de zaken anders. Beza wijst op de situatie in Rome en Israël, alsmede bij de stadsmagistraten. Na de dood van een soeverein regeren de stadsmagistraten door! Ook belicht Beza de Franse situatie inzake de eed van trouw en de voorwaarden, voordat een nieuwe vazal in het volle bezit van de soevereiniteit gesteld wordt; daarna neemt hij de eed van de ambtsdragers af. Hier wordt het oude recht erkend onder wederzijdse voorwaarden. Hier hebben dus de ambtsdragers een uitdrukkelijke taak om toe te zien op handhaving van de wetten. Zij zijn zo nodig gehouden met wapens tegen tirannie te strijden. Dit is geen oproer, maar trouw aan de afgelegde eed. De vorst is zelf evenzeer aan alle wetten gebonden. Derhalve behoeven de gewetens van lagere overheden niet verontrust te zijn als zij daartoe gedwongen naar de wapenen grijpen om de tirannie te verhinderen.

Ook aan de rol van de *Staten* besteedt Beza in dezen aandacht. Opnieuw horen wij de grondstelling, dat het volk er niet is voor de overheid, maar dat de overheid er is voor het volk. De soeverein is gebonden aan de openbare macht, die hem tot dat ambt verheven heeft en niet omgekeerd. Koningen regeren op zekere voorwaarden. Als die geschonden worden dan hebben degenen die het gezag toekenden "macht...om hen dat gezag te ontnemen."⁵⁷ Met zeer vele voorbeelden uit de klassieke oudheid, uit het O.T. en de actuele situatie worden de stellingen in dezen onderbouwd. Daarbij valt de roem voor de staatkundige ordening van Israël op, "die onvergelijkbaar veel volkomener was dan van enig andere staat".⁵⁸ Opvallend zijn ook de lovende woorden voor de Engelse situatie onder Elisabeth. De matiging van de koninklijke macht is gelukkig en bevorderlijk. In de Franse situatie wordt verwezen naar de oorspronkelijke eed en de rol van de Staten. Over de huidige structuur laat Beza zich kritisch uit. Het verleden was in dezen beter.

Het staat voor Beza vast dat vorsten die zich niet houden aan de wetten waaraan zij trouw gezworen hebben en van de overeengekomen voorwaarden afwijken, tirannen worden, die, als zij naar goede raad niet willen luisteren, dienen te worden tegengestaan door de lagere overheden voor zichzelf en voor hen die aan hun zorg zijn toevertrouwd. De Staten mogen ingrijpen om de zaken weer terecht te brengen en zij mogen de tiran straffen. Hier is geen sprake van oproer, maar juist het doen van de schuldige plicht en het volbrengen van de eed die zij God en het vaderland hebben gezworen.⁵⁹

Toch wil Beza niet alleen concluderen op grond van voorbeelden uit de historie en het heden, maar evenzeer naar de wet. Daarbij ziet Beza twee lijnen naar voren komen voor fundering van het recht van opstand (onder de eerder genoemde beperkingen). Er is een bewijs uit het recht en uit de wetmatigheid van de natuur. Wie een koning aanstelt, heeft evenzeer macht hem af te zetten, als daar reden voor is. Want het verdrag is immers tot stand gekomen door bewilliging

⁵⁷ Gecit. naar ed. 1980, p. 41. De ed. van 1965, p. 47: "Quas si illi manifeste violant, efficitur, ut qui hanc in illos auctoritatem conferre potuerunt, non minus potestatis in ea illis rursus adimenda retinuerint."

⁵⁸ Gecit. naar ed. 1980, p. 45. De gehele problematiek van de instelling van het koningschap ten tijde van Samuël wordt belicht. Het betoog loopt op p. 49 uit op de conclusie, dat "de Staten in Israël" het recht hebben de koning te kiezen uit Davids huis en hem in macht te beperken en eventueel te straffen.

⁵⁹ In ed. 1980, p. 58/59; Vgl. ed. 1965, p. 67 sub Epilogus ac conclusio de auctoritate ordinum.

van de partijen. Als er een rechtvaardige oorzaak is om een contract of verdrag te verbreken, waardoor een verplichting of verbintenis ophoudt te bestaan, dan gebeurt dat als de wezenlijke voorwaarde (waarop de overeenkomst is gebaseerd) verbroken is. Soms zijn er in de overeenkomst door dwang of bedrog zaken afgedwongen die tegen het recht van de natuur of kennelijk goddeloos zijn. Er zijn goddeloze voorwaarden die niet mogen worden ingewilligd.

Stel dat een vorst zonder voorwaarden aangesteld is en hij misdraagt zich ernstig, wat moet er dan geschieden? Moet dan alle onrecht en onwettigheid maar worden getolereerd? Hier dienen de Staten en lagere overheden wel degelijk op te treden, zo concludeert Beza uit vergelijking met andere juridische kwesties. Maar bijzonder de laatsten moeten er zich voor hoeden "de grenzen van hun bevoegdheid te overschrijden."⁶⁰ Daarbij geeft Beza een tweede bewijs uit vergelijking, waarbij Cicero en het Romeinse recht aan de orde komen. Beza verweert zich grondig met betrekking tot de tegenwerping, dat vorsten niet aan de wetten gebonden zijn. Wie de wet maakt, is er zelf ook aan gebonden. Bovendien zijn aan het goddelijke recht alle mensen gebonden, dus ook de vorst. Of is hij geen mens? Ook in het staatsrecht zijn er lijnen van algemeen geldige gerechtigheid en billijkheid. Als een vorst de rechtmatige regering omverwerpt dan is ingrijpen nodig. Zo geeft Beza in totaal een vijftal bewijzen uit vergelijking. Vervolgens gaat hij nog in op een aantal praktische vragen. O.a. de vraag welke maatregelen nodig zijn? Daarbij geeft Beza de voorzichtige lijn: "De wijzen proberen alle middelen eer zij naar de wapenen grijpen."⁶¹

Beza besteedt in *De iure magistratum* ook aandacht aan de opmerkingen dat godsdienst nimmer te verenigen is met dwang. Hiermee is Beza het niet eens. Godsdienst moet juist met alle middelen door de overheid gediend worden, het raakt immers de Koning der koningen. Al de door God gegeven middelen moeten worden aangewend, opdat God als Koning der koningen erkend en gediend wordt door de onderdanen, die aan de overheid zijn toevertrouwd.⁶² Ter onderbouwing wijst Beza o.a. op de Schrift. Hij vraagt aandacht voor de rol van Melchizedek en Eli. Hij wijst op de wetgeving aangaande verdervers van de ware religie. De persoon en het werk van David worden genoemd, evenals Salomo, Asa, Josafat, Hizkia en Josia. Zelfs Nebukadnezar en Darius komen ter sprake. "Kortom, de apostel beantwoordt deze vraag op klare wijze als hij zegt dat koningen en anderen in hoogheid gezet zijn, niet alleen opdat wij een gerust en stil leven mogen leiden in alle eerbaarheid, maar ook in Godzaligheid (dat wil zeggen niet alleen deugdelijk in onze verhouding tot elkander, maar ook in eerbied tegenover God)."⁶³ Tevens vraagt Beza aandacht voor de rol van de keizers bij de concilies.

Beza wil onderscheiden tussen planting van het Woord door de Geest met alle geestelijke middelen en de schuldige plicht van de vorsten om het volk te laten onderwijzen om het van afgoderij tot de ware godsdienst te bekeren. Onderdanen zijn schuldig aan rede en waarheid plaats te geven. De vorst moet goede verordeningen maken en handhaven "tegen hen die door halsstarrigheid de vestiging van de ware godsdienst zouden willen tegenstaan."⁶⁴ Als er binnen de wetgeving geen ruimte is voor de ware religie, dan moet men met lijdzaamheid verdragen of naar elders vertrekken. Als die ruimte er in de verdragen, wetten en geboden wel is, dan moet ook de

---

⁶⁰ Gecit. naar ed. 1980, p. 61; Vgl. ed. 1965, p. 70 "...neve inferiores magistratus vocationis suae cancellos transcendant." Hun optreden moet binnen de perken blijven.

⁶¹ Gecit. naar ed. 1980, p. 76; Vgl. ed. 1965, p. 84 *Omnia prius experiri consilio sapientem quam armis decet.* Noot 71 geeft de vindplaats *P. Terenti Afri Comoediae...*

⁶² Zie ed. 1980, p. 78; Vgl. ed. 1965, p. 85/86.

⁶³ Gecit. naar ed. 1980, p. 79/80; Vgl. ed. 1965, p. 87. Hier komt dus I Tim. 2 : 2 aan de orde, een schriftplaats die ook reeds in het traktaat uit 1554 *De haereticis...* van belang bleek te zijn in dezen.

⁶⁴ Gecit. naar ed. 1980, p. 80; Vgl. ed. 1965, p. 88 "Tandem vero princeps piis sanctisque edictis veram religionem stabilire sataget adversus eos, qui mera pertinacia illam impugnabant eive resistent."

vorst zich daaraan houden! "Anders, zeg ik, dat hij openbare dwingelandij uitoefent en het is geoorloofd zich daartegen onder de hierboven genoemde onderscheidingen te verzetten."⁶⁵ In dit alles gaat de waarde van onze ziel verre die van goederen te boven. Beza hecht er enorm aan, dat allen, wie zij ook zijn, 'binnen de grenzen van hun roeping' blijven.⁶⁶ Het begrip martelaar is niet alleen van toepassing op het geweldloze dulden van tirannie, maar geldt ook "hen die voldoende door wetten en bevoegdheden zijn gemachtigd en zich voor de verdediging van de ware godsdienst inzetten."⁶⁷

In Beza's *Confession de la foy chrestienne* (1559) zijn over de verhouding kerk en staat ook grondlijnen aanwezig in hoofdstuk V, art. 44 en 45, die achtereenvolgens betrekking hebben op 'Het ambt der overheid' en 'De onderdanigheid die de onderdanen aan de overheid verschuldigd zijn'.⁶⁸ Ook hier gaat Beza in op de taak van de overheid tegenover ketters. Hij verzet zich tegen de schijnpleidooien voor genade en barmhartigheid die valse leraars en ketters "van dat sweert der Christen Princen ende ouerheit beuryden daer ter contrarie gheen soorte van menschen mit meerder straffheydt van de Christen ouerheit behoort ghestraft ende onder de roede ghehouden te wesen, also dat wthedrukt worddt Gods ghebiet en altyt die Godfruchtighe Princen gedaen hebben."⁶⁹ Het billijke karakter van de wetten, die niet mogen strijden met Gods Woord, wordt vermeld. Ook andere overheidstaken en -bevoegdheden worden genoemd.

In art. 45 wordt de verschuldigde gehoorzaamheid vooropgesteld. Tevens geeft Beza zijn visie op de vrouwenregering, waarbij hij van gevoelen verschilt met anderen (o.a. J. Knox). Wel dient men te toetsen of sommigen zich niet ten onrechte dekken met de naam overheid. Het verzet tegen tirannie (die tegen wet en ordonnantie indruist) belicht Beza kort als schuldige plicht van de overheden, die hun ondersaten dienen te beschermen. Indien zij die taak veronachtzamen "mach elck gemeyn Borgher (indien Godt daertoe den wech opent) de vryheydt syns vaders Landts beschermen, also dat thoont dat Edel Exempel van Matthathias so verre het noch lichtueerdelick, noch doer eyghen soekelicheydt bestaen werdt."⁷⁰ Heeft men echter ingestemd met een inlandse tiran, dan heeft men zich daarin te schikken. Dan wijst Beza de weg van roepen tot de Heere om verlossing van dat juk. Hij waarschuwt ertegen de bijzondere feiten van Richteren niet als voorbeeld te nemen. Bijzonder de rol van de Staten van een land wordt door Beza onderstreept. Voor hen is het bedwingen van tirannen geboden "so sy niet en doen sullen warlick als verraders haers vaderlandts reden haerder onghetrauwicheydt voor Godt den Heere

---

⁶⁵ Gecit. naar ed. 1980, p. 81; Vgl. ed. 1965, p. 88. Het criterium is steeds de vraag of er sprake is van tirannie of niet.

⁶⁶ Zie ed. 1965, p. 89 "...sese intra metas...vocationis suae continuerint." Palen en perken dienen niet te worden overschreden. Dat zien wij bij Jezus Christus, de profeten, apostelen en martelaren, volgens Beza.

⁶⁷ Gecit. naar ed. 1980, p. 82 zie ook *Du droit*, p. 67; Vgl. ed. 1965, p. 89 "...verumetiam illos, qui legum aut eorum, quibus est leges tueri autoritate, ut par est, suffulti, manus suas Deo ad defensionem verae religionis consecrarunt." Beza hamert er steeds op dat het legitieme karakter van verzet moet blijken.

⁶⁸ Voor een inhoudsoverzicht van deze *Confession de la foy chrestienne*, zie C. van Sliedregt, *Calvijns opvolger Theodorus Beza...*, Leiden 1996, p. 343-351. In de uitgave van *Het recht der overheden*, ed. 1980 heeft de samensteller H. Meijer, de beide genoemde artikelen afgedrukt, p. 84-90 in een oude Nederlandse vertaling getiteld *Bekentnisse...* uit Frankfort a. Main 1561, ook vermeldt hij een druk uit Heidelberg 1563.

⁶⁹ *Het recht der overheden*, Gouda 1980 aanhangsel, p. 84. Er dient terdege onderzoek te worden gedaan op grond van Gods Woord. Er moet onderscheid gemaakt worden tussen degenen die dwalen door eenvoudige onwetendheid en de echte boosaardige, hoogmoedige "Rotmaekers". Als dit alles is vastgesteld, moet men vanuit verkeerde genade de wolven niet sparen, niet alleen vanwege één kudde, maar het gaat om behoud van de gehele kerk.

⁷⁰ *O.c.*, p. 88.

gheven."⁷¹ Voor alle anderen wijst Beza op het grote verschil tussen onrecht lijden en onrecht aandoen. Hier is de remedie: verbetering des levens, gebed en wenen "hetwelck den Heere tsynen tyde niet verwerpen en sal."⁷² Voor onrecht doen dient ieder mens zich te wachten, ondanks alle bevelen van wie dan ook! En dan horen wij de bekende klank:

"Want hier hebben wij een vaste ende onueranderlicke regule, nemelick dat men Gode meer ghehoorsaem moet wesen dan den menschen..." De autoriteit van de Koning der koningen mag door ons nooit geschonden worden. Hier noemt Beza de vroedvrouwen uit Exodus ten tijde van Farao, de apostelen, de profeten en martelaren. Zij hebben de waarheid Gods niet opgeofferd aan de grillen van tirannen, nog minder hebben zij de tirannen geholpen in hun gruwelbedrijf. Ook rond de rol van de overheid e.d. onderstreept Beza het grote verschil tussen zijn gevoelen en dat van "die herseloose wederdoopers".⁷³

7.2.4 Nederlandse pamfletten en verzetsrecht⁷⁴

Wij proberen na al het voorgaande nogmaals te luisteren naar schriftelijke stukken van Nederlandse bodem waarin het recht van verzet aan de orde wordt gesteld. Het eerste pamflet is *Cort onderwijs eens Liefhebbers des welstandts deser Nederlanden...* (Amsterdam 1586). De auteur maakt zich sterk voor de positie van de Staten, Provinciale hoven en Raden alsmede magistraten ten opzichte van de landsheer. Zij dienen er juist op toe te zien, dat de rechten en privileges beschermd worden. De koning mag zijn eed immers niet breken. Zo dat toch gebeurt, moeten de eerder genoemde overheden aan de onderdanen bescherming geven en zo "tyrannie, eewighe servituyt ende slavernie" weren. Dit wordt onderbouwd met voorbeelden uit de (Romeinse) geschiedenis en de actualiteit van die dagen. Het is van het allergrootste belang dat godzaligheid, justitie en liefde in een land worden voorgestaan. De godzaligheid leert ons de wet en kerk Gods "voor te staen ende te beschermen."⁷⁵ "Die justitie gebiet ons die tyrannen, die trecht ende tghemeen welvaren verdrucken ende vernielen, teghen te staen ende af te weren..."⁷⁶ De liefde gebiedt ons de verdrukten en verongelijkten te helpen.

Als een Turks vorst christenen onderwerpt, mogen ze hun overtuiging houden, maar hij brengt hen wel onder schatting ('cleyne tribut'). Wat moet men dan denken van een zogenaamd christenvorst die vecht om getrouwe onderdanen van God en van hun oprecht geloof af te trekken en de duivel toe te voeren? "Sal men dan niet met veel meerder redenen ende recht met ghewapender hant moghen wederstaen...", zo'n vorst, die evenmin volstaat met het nemen van schatting "maer beneempt hemlyden landt, sandt, lijf, goet ende bloet".⁷⁷

---

⁷¹ *O.c.*, p. 89. Ook de mindere overheden moeten zeer omzichtig met deze zaken omgaan, daar zij niet of weinig verschillen van de mensen "die buyten state zijn".

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *O.c.*, p. 90. Een identificatie achtten de reformatoren afbreuk doen aan de goede zaak. Het is ook zonneklaar, dat op het punt van de overheden, eden, oorlog e.d. er grote verschillen zijn tussen de reformatoren en de 'radicale reformatie'. Het slot van artikel 36 van de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* neemt ook duidelijk afstand van "de Wederdopers en andere oproerige mensen..."

⁷⁴ Vergelijk vooral dit werk 1.4.3.5 Intermezzo: gronden van verzet in pamfletten uit 1568.

⁷⁵ P. Fredericq, *Proza*, p. 225.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ P. Fredericq, *Proza*, p. 226.

De problematiek van verzet tegen de landsheer wordt ook belicht in *Tsamenspreekinghe vant recht der Coningen...* (Amsterdam 1598).⁷⁸ Daar treft men een onderzoek aan naar de achtergronden van de Republiek der verenigde Nederlanden. Of de Prince is tiran geworden, òf de onderdanen zijn rebellen, immers de Prince wordt niet meer als landsheer erkend. Sommigen uiten, gedreven door afgunst, kritiek op de vrijheid der Nederlanden. Dit pamflet betoogt, dat de onderdanen zeer trouw geweest zijn. Het probleem ligt bij de Prince "vergetende syn hulde ende eedt".⁷⁹ Terwijl de onderdanen allerlei middelen poogden aan te wenden om de Prince opnieuw te winnen. De grote gestrengheid van de landsheer in plakaten en inquisitie heeft de kloof ten zeerste vergroot. De Nederlanden voelden zich mishandeld, alsof zij veroverd vijandig gebied waren. Dan wordt een historisch voorbeeld gegeven over de problemen tussen de Spaanse vorst en Aragon en vervolgens wordt een parallel getrokken met de Nederlandse situatie. In feite werd het volk gedwongen tot verzet; "soo heeft ons int eynde de noodt ghedwongen de rechterlijcke toeghelaten middelen te ghebruycken..."⁸⁰ De Prince was immers "een eedt- ende verbondtbrecker" geworden, dus een tiran, die zijn recht verloren had "over sulcx na Gods, den natuyren ende aller volckeren wetten."⁸¹ Zo werd in een legitieme weg de koning van Spanje (= Prince) vervallen verklaard "van 't recht der hooger overheyte".⁸² De Nederlanders zijn dus geen rebellen, maar zij hebben hun oude vrijheid hersteld. Derhalve dient al dat praten van de koning over vrede gewantwoord te worden. Wat hij via wapenen niet kon bereiken, wil hij nu via een andere weg proberen. De Nederlanders zijn niet de eersten die zo handelen, daar liggen voorbeelden als die van de Zwitsers en Aragon.

Het slagen van deze opzet in de Nederlanden wordt gezien als geschied zijnde "door Gods milde hulpe". Aan de rechtsgrond van het verzet tegen de ontrouwe landsheer wordt niet getwijfeld. Er is sprake van "ons goet recht in Gods, der natuyren ende aller volckeren wetten gefondeert..."⁸³ De schrijver van het voorwoord, tevens de vertaler, heet Ellert de Veer. Het bovenstaande is ontleend aan zijn voorwoord, gedateerd 25 augustus 1598. Ook toen was de problematiek nog actueel.

7.2.5 Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje (1581).⁸⁴

Het zou binnen het kader van deze studie te ver voeren hiervan een uitgebreide bespreking te geven. Toch dienen enkele facetten te worden gereleveerd. De redacteurs van dit stuk moeten hoogstwaarschijnlijk worden gezocht in de kring van de tyrannomachen. Daarbij vallen namen als H. Languet; Pierre Loyseleur (De Villiers) en Ph. de Mornay of Du Plessis-Mornay. Het geschrift ademt duidelijk die geest. In de Nederlanden kent men geen koning, wel een hertog en graaf als landsheer. "...hun macht is duidelijk omlind aangezien zij bij hun inhuldiging zweren onze privileges te zullen eerbiedigen."⁸⁵ Op vele plaatsen in deze verantwoording wordt duidelijk gemaakt dat Filips II de vrijheden en privileges met voeten heeft getreden. Dat is niet wettig

---

⁷⁸ P. Fredericq, *Proza*, p. 316-327.

⁷⁹ P. Fredericq, *Proza*, p. 318.

⁸⁰ P. Fredericq, *Proza*, p. 321.

⁸¹ P. Fredericq, *Proza*, p. 322.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ P. Fredericq, *Proza*, p. 326. Door de eedbreking van de zijde van de landsheer is de andere partij los van de verbindingen en verplichtingen. Er wordt gewezen op een nuttig boekje van Buchanus over deze zaken.

⁸⁴ Zie o.a. bewerkte editie van A. Alberts en J.E. Verlaan, *Apologie*, Nieuwkoop 1980.

⁸⁵ A. Alberts en J.E. Verlaan, *Apologie*, p. 84.

regeren, maar tiranniseren.⁸⁶ Door dit hardnekkig, illegitiem optreden van de landsheer is men er in de Nederlanden toe gekomen het recht van verzet te gebruiken tegen hem. Hier treft ook Willem van Oranje geen enkel verwijt. Hij is gedwongen om deze weg in te slaan. De *Apologie* spreekt van "recht van opstand dat elk volk van nature bezit".⁸⁷ Zeker ook Willem van Oranje als "absoluut en soeverein vorst" heeft dat recht.⁸⁸ Door het wangedrag van Filips II werd Oranje gedwongen deze weg in te slaan. Men kan hem daarbij hoogstens verwijten, dat hij te lang gewacht heeft om naar de wapenen te grijpen, zo stelt de *Apologie*. Derhalve spoort dit stuk de Staten-Generaal ook aan om de geëigende middelen ter hand te nemen "om te doen wat U verplicht bent en wat het goede volk aan U heeft toevertrouwd."⁸⁹

Het diepste religieuze motief komt ook in de *Apologie* aan de orde. Waar Willem van Oranje stelt: "Ik wist dat ik dat bevel [van de koning tot geloofsvervolging e.d., tmh] niet mocht opvolgen en dat ik veel meer aan God diende te gehoorzamen dan aan de mensen."⁹⁰ Wat Oranje in dit alles voor ogen stond wordt evenzeer helder verwoord "de tiran te bedwingen en de vrijheid te behouden..." Het volk heeft Willem van Oranje gekozen "om de vrijheid te handhaven..." Hij verklaart dan ook plechtig: "Mijn leven lang blijf ik het volk toegeneigd, dat wil zeggen dat ik alles zal doen om Uw vrijheid en privileges te beschermen."⁹¹

7.2.6 Plakkaat van Verlatinge (1581)⁹²

Dit officiële stuk van de Staten-Generaal wordt verschillend gewaardeerd, vaak naar gelang de achtergrond van de betreffende historicus. De vragen die in dit stuk aan de orde komen, zijn niet nieuw. Reeds eeuwen is hiermee geworsteld. Ook in de Middeleeuwen heeft men zich op de vragen rond de macht van de vorst en de inperking ervan bezonnen. Toen reeds zag men in dat de macht slechts door de vorst kon worden uitgeoefend op grond van een opdracht van de gemeenschap; sommige geleerden beschouwden ook toen de macht zelfs als herroepbaar door de gemeenschap.⁹³ De denkbeelden uit de hervormingstijd inzake de vorstelijke macht grijpen grotendeels terug op de Middeleeuwen, dat zien we bij Luther en Melanchton. Ook Mout geeft een beschouwing over de opvattingen van de monarchomachen. De aanzetten voor een verzets-theorie acht Mout bij Beza in *Du droit* al duidelijker geformuleerd dan bij Hotman. Hier speelt het voorwaardelijk karakter van de verleende macht een rol en de opvatting dat lagere magistra-

---

⁸⁶ *O.c.*, p. 86, 91, 101/102, 106 en 111. Daarbij is de koning gewaarschuwd wat hij had te doen op grond van de voorwaarden die verbonden zijn aan zijn macht (p. 91). In de persoon en het werk van Alva heeft Filips II de vrijheden vernietigd. De Staten-Generaal zijn schakmat gezet. De vrijheden zijn fundamenteel aangetast en de privileges geschonden.

⁸⁷ *O.c.*, p. 94.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *O.c.*, p. 102. Opvallend dat deze lagere overheden gewezen worden niet alleen op het feit dat zij mogen handelen in deze preciaire kwestie, maar zelfs *moeten* handelen naar de op zich genomen verplichtingen.

⁹⁰ *O.c.*, p. 97. Opnieuw zien wij het ons bekende grondmotief voor het verzet op principiële, bijbelse gronden.

⁹¹ *O.c.*, p. 113. Hier zien wij dus dat Oranje in alles de tegenpool is van de tirannieke landsheer. In dit geschrift staan verschillende passages waaruit de religieuze overtuiging van Oranje blijkt. Zie bijvoorbeeld p. 120, 122, 124 en 126. Al kunnen/zullen die van de hand van redacteuren zijn, zij bepalen mede de geest van dit stuk, waarmee Oranje zich onomwonden uitspreekt in een felle reactie op de ban van de koning van Spanje.

⁹² Een fraaie editie is die verzorgd door M.E.H.N. Mout, *Plakkaat van Verlatinge 1581, Facsimile-uitgave van de originele druk...*, Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, 3 september 1979. Het werk is voorzien van een waardevolle inleiding.

⁹³ *O.c.*, p. 21.

ten in zekere zin de soevereiniteit van de vorst deelden.⁹⁴ Ook aangaande de *Vindiciae* wijst de auteur op het oude Middeleeuwse gedachtegoed.⁹⁵ Mout poogt een nadere analyse te geven van de verzetstheorieën in de Nederlandse Opstand. In de eerste jaren stelde men, dat het verzet niet gericht was tegen de koning, maar tegen diens verkeerde raadslieden. Van lieverlee traden hier verschuivingen op. De vraag werd actueel of de soevereiniteit herroepbaar was? Men ging zich herbezinnen op de Blijde Inkomste (van 1356) in Brabant en op de werking van het Groot Privilege (van 1477) voor de Nederlanden. Van verschillende zijde heeft men zich over de verhoudingen uitgelaten. Zo mengden zich Willem van Oranje, Joh. Junius jr, D.V. Coornhert en Jan de Oude van Nassau in deze problematiek.

De vraag naar de achtergrond van de considerans van het *Plakkaat van Verlatinge* heeft vele pennen in beweging gebracht. De stijl is ambtelijk en stroef. Het beeld van de vorst als herder, die er voor de kudde is en niet omgekeerd, is een oud beeld. Mout wil dan ook niet spreken van een specifieke ontlening aan de monarchomachen. Rond de definitie van een tiran gaat een groot deel van de motivatie terug op het natuurrecht. Rond de vermelding van de Blijde Inkomste wordt een positiefrechtelijke lijn getrokken.

De lange historische beschouwing dient om aan te tonen dat Filips II metterdaad de eed heeft gebroken en de privileges heeft geschonden. Toch is de considerans een voorzichtig stuk, waarin de religie als expliciete verzetsgrond ontbreekt.

Mout gaat ook in op het *Plakkaat van Verlatinge* in de politieke praktijk.⁹⁶ Hier wordt getekend hoe gevoelig deze materie lag, om daadwerkelijk Filips II aansprakelijk te stellen voor alle ellende. Men zocht naar een band met een andere vorst(in). In de Unie van Utrecht wordt de strijd tegen de dienaren van de koning genoemd en eventueel tegen de koning zelf. In de onderhandelingen van Keulen wilden de Nederlanden toepassing van de Blijde Inkomste voor de hele Nederlanden. De Staten van Holland lieten als eersten de naam van de koning weg uit hun stukken. De ban tegen Willem van Oranje bracht de zaken in een stroomversnelling. Mout gaat uitgebreid in op de totstandkoming van het *Plakkaat* in de Staten-Generaal.⁹⁷ Men was heel voorzichtig o.a. met het oog op de handelsbelangen. Ook werd dit optreden van de Staten-Generaal niet overal gewaardeerd. Zo kwam er verzet van de lutherse predikant van Woerden; sommigen vreesden schade voor de handelsbelangen (aangaande de handel op de vijand) en ook in Enkhuizen kwam er onrust.⁹⁸

In zijn conclusie wijst Mout erop, dat het *Plakkaat van Verlatinge* geen duidelijk omlijnde verzetstheorie geeft. In dit stuk vloeien Middeleeuws gedachtegoed en actuele opvattingen van die dagen op zeer voorzichtige wijze ineen, zonder uitgesproken harde opstellingen. De considerans is zo algemeen in bewoordingen, dat het onmogelijk is in dit werk van Jan van Asseliers directe beïnvloeding van monarchomachistische publicaties of calvinistische verzetstheorieën aan te wijzen.⁹⁹ Evenmin geeft dit stuk een staatsleer. De zaken waren nog volop in beweging. Er

---

⁹⁴ *O.c.*, p. 26 in noot 29 is reeds sprake van mogelijke invloed van Bucer m.b.t. het verzetsrecht van de lagere magistraten.

⁹⁵ Mout acht de contracttheorie in de *Vindiciae* aanmerkelijk vager dan veel moderne auteurs doen voorkomen. In niet-calvinistische kringen functioneerden ook verzetstheorieën, waarvan de bronnen grotendeels gelijk waren aan die van de calvinistische. (*o.c.*, p. 27 e.v.). Zo kenden de Franse ligisten een sterk accent op de Staten-Generaal en schreven het volk het recht van opstand toe als de koning ketterij tolereerde.

⁹⁶ *O.c.*, p. 47-63.

⁹⁷ *O.c.*, p. 53-60.

⁹⁸ *O.c.*, p. 61-63.

⁹⁹ *O.c.*, p. 65.

werd vooral nog gezocht in de richting van een band met een nieuwe vorst. Mout tekent de juridische discussie in die dagen op wetenschappelijk terrein. De Staten-Generaal waren vooral praktisch politiek gericht en nauwelijks theoretisch bezig. Voor een uitgewerkte staatsleer was het in die tijd nog te vroeg. Het *Plakkaat* is de neerslag van een belangrijke politieke stap, die van groot belang is geworden. Mout stelt: "Met het verlaten van Filips II hadden de Nederlanden de drempel bereikt van een nieuwe tijd, waarin zij zich - voorlopig langzaam en niet zonder moeite en pijn - zouden ontwikkelen tot de Republiek der Verenigde Provinciën."¹⁰⁰

Iets over de inhoud. Het *Plakkaat* wijst voorzichtig op de begrenzing van de gehoorzaamheid van de onderdanen. Het is een Prince niet toegestaan zijn "ondersaten" te onderdrukken en tiranniseren. Doet hij dat toch, dan hebben bijzonder de Staten het recht hem niet langer te erkennen, maar te verlaten. Vooral wanneer men herhaaldelijk gepoogd heeft de landsheer tot andere gedachten te brengen, maar tevergeefs, dan zijn de onderdanen (volgens de wet der natuur) verplicht met inzet van goed en bloed de vrijheid te bewaren en te beschermen. De regering dient plaats te vinden volgens de eed, die de vorst bij zijn ambtsaanvaarding heeft afgelegd. Als deze condities (contracten/accoorden) door hem worden verbroken, is "de Prince" vervallen van zijn heerschappij over deze Landen. Filips II heeft zich hieraan schuldig gemaakt, alsof hij als absoluut vorst kon regeren met terzijdestelling van de privileges e.d. Dat optreden wordt historisch onderbouwd, rond de nieuwe bisschoppen, de inquisitie "als de uiterste slavernije selve..." Ondanks ingediende bezwaren ging de koning voort op die weg. De tirannie bleef niet beperkt tot personen en goederen maar raakte ook het geweten. En dan lezen wij een opvallende passage: "maer oock over heure conscientien, waer van sy verstonden niemant, dan aen Godt alleene, ghehouden te wesen rekeninghe te geven oft te verantwoorden..."¹⁰¹ Dan volgt een uitgebreide weergave van allerlei feiten. Dit loopt uit op de conclusie: "Alle 't welck ons meer dan ghenoech wettighe oorsake ghegheven heeft om den Coninck van Spaegnien te verlaten..."¹⁰² Ook verderop valt het accent op handhaving van de rechten en vrijheden, daar men dreigde in Spaanse slavernij te raken. Dan wordt het besluit vermeld: "DOEN TE WETENE, dat wy 't ghene voorseyt overghemerckt, ende door den uitersten noot, als vore ghedronghen zijnde, by ghemeynen accoorde, deliberatie ende overdraghe, den Coninck van Spaegnien verclaert hebben, ende verclaren midts desen, ipso jure, vervallen van sijne Heerschappije, gherechticheyt, ende erfenisse van de voorseyde Landen..."¹⁰³ Er dient dan ook een nieuwe eed te worden afgelegd in handen van de Staten van de provincie waaronder de ambtsdragers resorteren. Zij dienen dan de Staten-Generaal trouw te zweren "teghens den Coninck van Spaegnien, ende allen sijne aenhanghers, al naervolghende het formulair daer op byde generale Staten gheraempt."¹⁰⁴ De Staten zijn overtuigd van de noodzaak "Want wy tot welvaren vanden Lande also hebben bevonden te behooren."¹⁰⁵

---

¹⁰⁰ *O.c.*, p. 68. Deze woorden vormen de slotopmerking van Dr. M.E.H.N. Mout in zijn inleiding "De tirannie verdreven".

¹⁰¹ *O.c.*, p. 100.

¹⁰² *O.c.*, p. 116. Men wil graag echte vrede en vrijheid ook voor de religie, zie *o.c.*, p. 118 "...te verkrijghen eenen versekerden peys, met eenige gracelicke vrijhey, besondere vander Religie (de conscientie ende Godt principalick raeckende)...".

¹⁰³ *O.c.*, p. 120.

¹⁰⁴ *O.c.*, p. 124.

¹⁰⁵ *O.c.*, p. 126.

7.2.7 Een samenvatting, verantwoording en een voorlopige evaluatie

Samenvattend: Zowel Bucer als Calvijn hebben zich intensief bezonnen op de politieke structuren van hun tijd. Daarbij speelt voor Bucer onderbouwing vanuit Rom. 13 een belangrijke rol. Op deze basis verdedigt Bucer het *Ius Reformationis* voor de Rijkssteden. Zo fundeert hij ook het verzetsrecht van de Stände. Bucer en Calvijn beiden onderstrepen in dezen de *libertas*, als norm waaraan een regeringsvorm gemeten dient te worden. Deze lijn van Bucer naar Calvijn rond het recht van verzet in de *Institutie* (IV 20, 31) wordt door sommige onderzoekers ook nu nog niet getrokken. Toch heeft volgens het onderzoek van De Kroon Calvijn hierbij belangrijk gedachtegoed van Bucer benut.

Nijenhuis vraagt de aandacht voor de toenemende afkeer bij Calvijn ten opzichte van de monarchie. Hij legt de vinger bij Calvijns uitleg van Abrahams strijd (als privépersoon) tegen de koningen, als voorbeeld van een bijzondere roeping Gods. De preken over I en II Samuël hebben de aandacht sterk gevestigd op politieke items. Er voltrok zich een ontwikkeling waarbij het optreden van Abraham minder extraordinair werd en door ging werken naar privépersonen in algemene zin; wanneer de eer van God werd aangetast, de vrijheid van de ware religie werd ingeperkt of de rechten der armen werden aangetast, mocht/moest ook de ambteloze burger zich daartegen verzetten. Als belangrijke factoren wijst Nijenhuis op de stormachtige ontwikkelingen in het Frankrijk van die dagen en op de grote invloed van de sterk politiek geladen bijbelboeken I en II Samuël.

Veel van wat Beza stelt in *De haeretici a civili magistratu puniendis* is gebaseerd op harmonie tussen burgers en overheden, "social consent"; en tussen overheden en kerk, die elk op eigen terrein bijdragen aan de 'gemene rust, orde en welvaren' en daarin ook met elkaar samenwerken. Terecht heeft Kingdon gewezen op de achtergrond van de stadstaat, die voor Beza sterk meespeelde.¹⁰⁶

Wat voor overtuigde calvinisten een grondlijn is in de verhouding kerk en staat, is voor anderen een ten zeerste te verfoeien intolerantie. Toch is het recht van verzet binnen dit vroege werk (*De haeretici...*) van Beza in feite een nadere uitwerking liggend in het verlengde van de gewenste overheidsopstelling tegenover ketters. Beza trekt in dit werk uit 1554 grondlijnen voor de verhouding kerk en staat, waarbij het wederzijds dienend en samenwerkend karakter beklemtoond wordt en tevens het eigen karakter van beide grootheden voortdurend wordt onderstreept. Beza verwacht van de kerk inzet ten gunste van de wetshandhaving op alle terreinen die het geweten raken, waarbij de magistraat voor goede wetten kan rekenen op kerkelijke support. Anderzijds verwacht Beza van de magistraat een *con amore* steun voor de zuivere leer, goede orde in de kerkdienst en voor de handhaving van de tucht door de kerk. Daarbij is de steun van de overheid heel bijzonder nodig tegenover ketters en mensen die zich verzetten tegen de kerkelijke tucht. De overheid moet op haar beurt de kerk hoog houden en steunen. Binnen dat kader mag en moet de kerk een beroep kunnen doen op de zwaarmacht van de magistraten tot in de uiterste consequentie van deze macht toe.

Het staat voor Beza in *De iure magistratum* vast dat vorsten die zich niet houden aan de wetten waaraan zij trouw hebben gezworen en van de overeengekomen voorwaarden afwijken, tirannen worden, die, als zij naar goede raad niet willen luisteren, dienen te worden tegengestaan door de lagere overheden voor zichzelf en voor hen die aan hun zorg zijn toevertrouwd. De Staten mogen ingrijpen om de zaken weer terecht te brengen en zij mogen de tiran straffen. Hier is geen sprake

---

¹⁰⁶ R.M. Kingdon, *o.c.*, p. X 91.

van oproer, maar juist het doen van de schuldige plicht en het volbrengen van de eed die zij God en het vaderland hebben gezworen.

Ook in zijn *Confession* (1559) gaat Beza uit van de taak die de overheid heeft om de kerk te steunen en te beschermen tegen boosaardige lieden, waarbij de overheid het zwaard ook tegen boosaardige kettters dient op te nemen. Gehoorzaamheid aan de overheden gaat voorop. Ook in dit geschrift wijst Beza echter op de binding van 'Princen' aan wetten en ordonnaties, waarbij de lagere overheden bijzonder een taak hebben om tirannie tegen te staan. Bij in gebreke blijven van de overheden, dient iedere burger het op te nemen voor de vrijheid van zijn vaderland. Vooral de Staten des lands kent Beza op het punt van verzet tegen tirannie niet alleen het recht toe, maar hij acht hen daartoe verplicht. De gehoorzaamheid aan de overheden wordt duidelijk gelimiteerd, door het Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen. Men mag en moet soms onrecht lijden, maar men mag zich nooit laten verleiden tot onrecht *doen*. Gehoorzaamheid ook aan de overheden, mag nooit ten koste gaan de autoriteit van de Koning der koningen.

Bijzonder rond het recht van verzet zien wij bij Beza een consequente lijn, waarbij vaste markeringspunten en grenspalen steeds het terrein afbakenen. Men kan zich niet onttrekken aan de indruk, dat de ruimte voor de lagere overheden in *De iure magistratum* iets verder opgerekt is, onder druk van de politieke situatie, dan bij eerdere geschriften het geval is. Toch is hier geen sprake van een breuk met het verleden, maar van nadere toepassing en verfijning binnen het kader van eerbiedig luisteren naar Gods Woord en Wet.

In beide pamfletten (behandeld in 7.2.4) treffen wij vele lijnen aan die wij ook bij anderen hebben gezien. Het feit dat de koning zijn eed heeft gebroken en na aanwending van allerlei middelen ter verbetering van de zijde van de onderdanen, toch halsstarrig voort is gegaan op zijn illegitieme weg, heeft de anderen ertoe gebracht van hun wettige middelen gebruik te maken om de vrijheden van de landen te herstellen en voor de toekomst te waarborgen. De rechtsgrond is drievoudig: goddelijk recht, natuurrecht en het volkerenrecht. Er is geen sprake van onwettige rebellie, maar van legitiem verzet.¹⁰⁷

In het internationaal calvinisme van die dagen zijn veel geschriften aangaande deze materie aanwezig. De praktijk is door deze geschriften onderbouwd. Misschien dienen wij ook wel te stellen, dat deze geschriften vooraf grondlijnen hebben getrokken, waarlangs het handelen zich naderhand heeft voltrokken.

Het *Plakkaat van Verlatinge* (1581) geeft een onderbouwde motivatie van een politieke stap, namelijk het vervallen verklaren van Filips II van zijn landsheerlijke rechten. Binnen dat kader lezen wij van "meer dan ghenoech *wettighe oorsake*..."(curs. t.m.h.). Hier spelen natuurrechtelijke en positiefrechtelijke factoren een rol. Men is ervan overtuigd, dat door deze daad het landsbelang wordt gediend. Hier is in de ogen van de Staten-Generaal geen sprake van rebellie, maar van legitiem verzet.

De behandeling van het recht van verzet heeft hier overduidelijk een gereformeerde toespitsing gekregen van Bucer, via Calvijn naar Beza. Hiermee is een poging gedaan om de in hoofdstuk 1

---

¹⁰⁷ Hier moge ook verwezen worden naar dit werk 1.3.6 en 1.7.2 met o.a. de visie van D. Nauta, verwoord in *Aard van de Opstand*. In dit vermelde werk spreekt Nauta eveneens van het beroep op positief- en natuurrecht.(o.c., p. 20-27). Het diepste motief voor dit verzet was om God meer dan de mensen te gehoorzamen.(o.c., p. 42/43). Nauta besluit met de zinnen: "Het revolutionair sentiment ontbrak aan het ondernomen gewapend verzet. Dit is niet anders dan na innerlijke strijd en veel onderlinge gedachteswisseling tot stand gekomen. Voor velen, de strijdbaarsten voorop, heeft het 'God meer gehoorzaam dan de mensen' het zwaarste gewicht in de schaal gelegd."(o.c., p. 48).

(1.3.5 en 1.3.6) aangesneden problematiek nader te onderzoeken. Hoe liggen de verbanden tussen het verzetsrecht en de opstelling van de calvinisten in dezen? De paragrafen 7.2.5 en 7.2.6 geven achtergrondinformatie aangaande de politieke en staatkundige situatie in de Noordelijke Nederlanden. Hiermee is geenszins beweerd en nog minder aangetoond, dat de *Apologie* en *Plakkaat van Verlatinge* een logisch uitvloeisel zouden zijn van de eerder geschetste ontwikkelingen tot op Beza. De hoofdlijn van de twee vermelde geschriften staat echter evenmin op gespannen voet met de lijnen die zich in het calvinisme van die dagen op het punt van recht van verzet aftekenden. Dit geldt zeker de rol van de lagere overheden, als de landsheer de eden en privileges heeft geschonden en zo - door de Staten - als tiran vervallen wordt verklaard van zijn rechten.

Wel mag het opvallend heten, dat in de *Apologie* op een saillant punt (zie 7.2.5 noot 90) als diepste motief voor verzet het bijbels grondmotief uit Hand. 4 : 19 en 5 : 29 overduidelijk doorklinkt.

Deze zaken stelt Beza helder aan de orde in zijn besproken geschriften.

Daarnaast zien wij bij Beza tevens andere lijnen. Hij laat zich onomwonden uit over de zorg die de overheden hebben te dragen voor de religie en de godzaligheid. Waar deze taken worden verwaarloosd komt de toorn van God over de Republiek. Aan kerk en overheid wijst Beza een eigen plaats in de samenleving en hij geeft kaders voor een harmonieuze samenwerking tussen beide. De kerk werkt mee aan de gewetensvorming en de handhaving van de tucht. De taak van de burgerlijke overheid rond het religieuze is in feite bevestiging en ondersteuning van het geestelijk ambt. De kerk heeft deze overheidssteun nodig tegen extern geweld van ongelovigen, inzake handhaving van de tucht en bestrijding van de boosaardige kettters. Het is zeker niet toevallig dat van *De haereticis* (1554) een Nederlandse vertaling, *Een schoon Tractaet* (1601), werd ingeleid door G. Geldorpius en Joh. Bogerman. Zij hebben zich in die lijn van Beza herkend en zijn erdoor beïnvloed in hun denken en opstelling. Voor hun tegenstanders was hier sprake van een ten zeerste te verfoeien intolerantie, zoals duidelijk blijkt uit een reactie als *Een Christalijnen Bril...* (1612). Men verwacht weinig goeds van deze 'Bezianen', die het werk *De haereticis* beschouwen "als een Juweel ende costel gesteente". Dan blijken ook in theologisch opzicht smaken sterk te verschillen!

Ook Beza's werk *De iure magistratuuum* is in het Nederlands vertaald *Een seer nodich Tractaet Van 't Recht der Magistraten...* (1611). Daarbij mag het tijdstip van de Nederlandse vertaling mogelijk in verband worden gebracht met de problemen tussen remonstranten en contraremonstranten. In dit geschrift gaat Beza breder in op de verhouding kerk en staat, waarbij de rol van de staat aangaande de godzaligheid opnieuw wordt gemotiveerd met een beroep op I Tim 2 : 2. Godsdienst moet door de overheden met alle middelen gediend worden, naar voorbeelden van de godzalige koningen van het O.T. Het raakt hier immers de eer van de Koning der koningen. Hij dient door de overheden en de onderdanen erkend te worden. Ook in zijn *Confession de la foy chrestienne* (1559) ziet hij een taak voor het wereldlijk zwaard ten opzichte van kettters.

In voormelde geschriften speelt voor Beza rond de begrenzing van de gehoorzaamheid aan de overheden het schriftberoep op Hand. 4 : 19 en 5 : 29 een belangrijke rol.

7.3 Diverse opvattingen rond tolerantie, vrije wil en kerk en staat

7.3.1 Inleiding

Reeds in hoofdstuk 1 zagen wij hoe de problematiek van de tolerantie van meetaf heeft meegepeeld in de opstelling van Willem van Oranje en zijn relatie met de calvinisten.¹⁰⁸ Op allerlei wijzen was dit probleem in en rond de Opstand aan de orde. Voor de Spaanse koning was het protestantisme een niet te tolereren ketterij. Voor de calvinisten was de openbare uitoefening van een andere dan de zuivere gereformeerde religie niet te dulden. Ook is gebleken, dat de gereformeerde kerk in de Nederlanden aanmerkelijk strenger oordeelde over het zedelijk peil van de samenleving in die dagen, dan de magistraten. Veelal gaven kerk en staat op de vraag, wat tolerabel was in kerk en samenleving een verschillend antwoord. Bovendien moet bedacht worden, dat ook binnen de kerk in Noord- en Zuid-Holland verschillend werd gedacht over de kerkordelijke en leerstellige ruimte die er zou moeten zijn voor de verschillende gevoelens. Iets van de achtergrond pogen wij nu te peilen.

7.3.2 Erasmus

Binnen het kader van deze studie is het onmogelijk en onwenselijk breed op deze boeiende en invloedrijke figuur in te gaan. Toch is het onmiskenbaar, dat hij een stempel heeft gedrukt op zijn tijd en op de verhoudingen in de Nederlanden. De verdraagzaamheid van de meeste regenten is, bewust of onbewust mede gevoed uit deze bron. Naar wij vermoeden heeft in theologisch opzicht Erasmus diepe sporen getrokken in het denken van de remonstranten. Iets daarvan zullen wij trachten te traceren. Allereerst proberen wij een zeer globale schets te geven van Erasmus' denken, voor zover dat binnen dit kader relevant mag heten.

Wij leren mensen vaak goed kennen uit hun brieven. Derhalve raadplegen wij rond het thema tolerantie een brief van Erasmus, die hij vanuit Leuven op 19 oktober 1519 geschreven heeft aan de kardinaal-aartsbisschop van Mainz, Albert van Brandenburg. Wij laten de wonderlijke historie van deze brief, die tegen de wil van Erasmus (en zonder diens medeweten) gedrukt werd nog voor de kardinaal-aartsbisschop dit schrijven ooit had gelezen, hier verder buiten beschouwing. Het is ons vooral te doen om de passage waar Erasmus zich verzet tegen de dwang van de R.-K. theologen en hoe zij verderf en vernietiging verspreiden. Dan volgt: "Toch keurde Augustinus niet goed, dat er zelfs tegen de donatisten - die behalve kettters ook grote bandieten waren - alleen geweld werd gebruikt en geen lering werd gegeven. Mannen wier hoogste deugd zou moeten bestaan in lankmoedigheid, schijnen naar niet anders te dorsten dan naar mensenbloed, zo azen zij erop dat Luther gegrepen en onschadelijk gemaakt wordt. Zij gedragen zich eer als beulen dan als godgeleerden."¹⁰⁹

Erasmus heeft zich ook uitgelaten over de vrije wil in *De libero arbitrio* (1524). Dit is het punt geworden waarop de wegen van Erasmus en Luther scheidden. Na lang zwijgen heeft Erasmus zich over deze fundamentele kwestie uitgelaten, zich daartoe gedrongen gevoeld o.a. door de aanvallen van verschillende zijden op hem gelanceerd. Ook Luther geeft toe dat het in feite om deze kwestie gaat en niet zozeer om triviale zaken als aflaat en biecht. De kernvraag is: "vermag de gevallen mens iets, wanneer het om het eeuwig heil gaat, of wordt hij alleen behouden door de

---

¹⁰⁸ Zie dit werk 1.2 geheel.

¹⁰⁹ *Brieven van Erasmus...*, Utrecht 1986, p. 151/152. Voor meer citaten aangaande Erasmus' visie op tolerantie zie: Manfred Hoffman, *Toleranz und Reformation*, Gütersloh 1979, p. 17-26.

genade Gods? Luther beweert het laatste, het is de genade alléén die de mens behoudt.¹¹⁰ Hier ziet Erasmus een tekort doen aan de menselijke verantwoordelijkheid. De zedelijke klem op de mens om goed te leven, valt zo weg. Met al zijn inspanning kan hij toch immers niets bereiken. Met zijn opvattingen ontnemt Luther aan de mens zijn dignitas, menselijke waardigheid. Erasmus huldigt een andere visie in dezen. Bij hem speelt het beeld Gods zijn van de mens een belangrijke rol. "De genade stelt de gevallen mens in staat om te zijn wat hij in wezen is, beeld en gelijkenis van God, en om daarnaar te handelen, verantwoordelijk voor zichzelf en voor de mensen die de Eeuwige aan hem heeft toevertrouwd."¹¹¹

De theologische invalshoek van Erasmus is evenzeer ruimhartig en verdraagzaam. Hij verklaart in *De libero arbitrio* over zichzelf "die door een mysterieuze natuurlijke schroom een hekel aan ruzies heb gehad en daarom altijd liever in de vrijere velden van de muzen heb gespeeld dan met het zwaard, man tegen man, te strijden."¹¹² Daar geeft hij tevens te kennen dat hij niets moet hebben van lieden die hun eigen standpunt verabsoluteren en "niets dulden wat daarvan afwijkt en alles wat zij in de Schrift lezen zo naar hun hand zetten dat het hun mening bevestigt..."¹¹³ In de sfeer van felle confrontatie smijt men met alles wat voor het grijpen ligt, dan kun je volgens Erasmus niet meer tot een zuiver oordeel komen.

Het gevoel van Luther in de *Assertio* heeft Erasmus niet kunnen overtuigen. Hier zijn ondoorgrondelijk diepe dingen aan de orde waarin de Schrift ons niet voldoende licht verschaft, zo meent Erasmus. Hier past alleen de uitroep: O diepte des rijkdoms beide der wijsheid en der kennis Gods... (Rom. 11 : 33). Veel kunnen wij hier nog niet verstaan! Erasmus geeft een praktische aanpak hoe wij ons moeten gedragen als wij in zonden verward zijn. Dan dienen wij alles in het werk te stellen om er weer uit te komen. Dan moeten wij het heilmiddel van de boete zoeken en met alles wat in ons is trachten de barmhartigheid van God te verkrijgen. Als er iets kwaads is, moeten wij dat onszelf aanrekenen, iets goeds moeten wij geheel aan Gods goedheid toeschrijven. Ook als ons moeilijke dingen ten deel vallen in het leven, moeten wij niet wanhopen aan Gods vergeving en genade. Volgens Erasmus had men zich verder niet met een onvrome nieuwsgierigheid in ondoorgrondelijke vragen moeten verdiepen "als de vraag of God ook bij iets wat afhankelijk is van onze keuze van tevoren weet wat er zal gebeuren."¹¹⁴ Dit wil Erasmus rekenen tot de dingen die God voor ons verborgen heeft gehouden. Sommige vragen bijvoorbeeld rond de biecht kun je beter niet in de massa aan de orde stellen, de antwoorden zouden demotiverend werken en desastreuze gevolgen hebben voor het zedelijk peil. Volgens Erasmus hebben de meeste mensen een sterke neiging "om zich te misdragen, die nu nog door de noodzaak om te biechten in toom gehouden of tenminste gematigd wordt."¹¹⁵ Deze invalshoek kiest Erasmus ook rond de problematiek van de vrije wil. Stel nu eens dat wat Luther zei in navolging van Wiclif waar zou zijn, "dat alles wat wij doen niet uit vrije wil, maar uit louter noodzaak gebeurt"; stel dat Wiclif, Luther in zijn *Assertatio* en ook Augustinus in dezen het gelijk aan hun kant zouden

---

¹¹⁰ Desiderius Erasmus, *Over opvoeding en vrije wil*, uitgegeven en ingeleid en van aantekeningen voorzien door J. Sperna Weiland, Baarn 1992, p. 35.

¹¹¹ *O.c.*, p. 36. Samenvattend zegt Sperna Weiland: "Daarom is *De libero arbitrio* een van de klassieke documenten van het bijbels humanisme." (*ibidem*).

¹¹² *O.c.*, p. 58.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *O.c.*, p. 60. Hier gaat het ook om de vraag: "of onze wil daar waar het om het eeuwig heil gaat, iets kan doen of slechts de werking van de werkende genade ondergaat, of wij dat wat wij doen, goed of kwaad, noodzakelijk doen of liever (noodzakelijk) ondergaan." (*ibidem*). Deze vragen rond 'God en het kwaad', komen wij ook tegen bij de remonstranten (7.8.2.1 van dit werk).

¹¹⁵ *O.c.*, p. 61.

hebben, "dat God zowel het goede als het kwade in ons werkt en dat Hij zijn goede werken in ons beloont en zijn boze werken in ons straft"¹¹⁶ en deze opvattingen vervolgens het volk ter ore komen "welk een venster zou dat voor tallozen openen naar de goddeloosheid!"¹¹⁷ Erasmus gaat in een tweede voorwoord ook in op hermeneutische vragen, en hij geeft een definitie van de vrije wil. "Onder de vrije wil verstaan wij het vermogen van de menselijke wil, waardoor de mens zich kan toewenden tot dat wat tot het eeuwig heil leidt of zich daarvan kan afkeren."¹¹⁸ Erasmus' conclusie is een andere dan die van Luther: "Er is niets wat de mens niet vermag, wanneer de genade Gods hem te hulp komt, dus kan alles wat de mens doet goed zijn."¹¹⁹ De opvatting van Luther over de verdienste van de mensen, die zozeer niets is "dat alles wat mensen, zelfs vrome mensen, doen zonde is...", is voor Erasmus onverteerbaar en in strijd met schriftuitspraken over goede werken, het doen van gerechtigheid en het wandelen voor Gods aangezicht, spreken over loon e.d. Waarom dringt de bijbel dan aan op gehoorzaamheid en prijst die en veroordeelt de ongehoorzaamheid? Waarom spreekt de bijbel dan over oordeel en over verschijnen voor Gods rechterstoel "wanneer niets van wat wij hebben gedaan uit eigen vrije wil en alles uit louter noodzaak is gebeurd?"¹²⁰ Hij geeft aan zo Gods gerechtigheid niet te kunnen plaatsen en helemaal niet Diens barmhartigheid. "...dat Hij anderen, in wie Hij het goede niet heeft willen werken zou overleveren aan de eeuwige verdoemenis, hoewel zij uit zichzelf niets goeds tot stand kunnen brengen, omdat zij óf geen vrije wil hebben óf, wanneer zij die wel hebben, er niets anders mee kunnen doen dan zondigen."¹²¹ Erasmus wijst ook het gevoel van Pelagius af, die te veel aan de vrije wil heeft toegeschreven, door de eigen kracht van de mens te overschatten. Luther daarentegen heeft in de hitte van de strijd de vrije wil geheel laten verdwijnen. Hierin staat Erasmus zelf een middenweg voor, die de bezwaren van beide uitersten ondervangt. Hij werkt dan met eerste en tweede oorzaken. "Dan is het dus zo dat de genade de eerste oorzaak is en de wil de tweede, die zonder de eerste niets vermag, terwijl de eerste zichzelf genoeg is..."¹²² Al is Erasmus voorzichtig door de vrije wil heel weinig toe te schrijven, hij weet dat dit weinige voor anderen nog onaanvaardbaar te veel is. Men zegt dat het alléén genade is die door de Heilige Geest in 's mensen geest werkt, die deze werking alleen maar ondergaat. Het goede is dan ook alleen aan God toe te schrijven "want de genade, zeggen zij, werkt in ons niet zozeer door de vrije wil als wel aan de vrije wil, zoals de pottenbakker niet door de klei, maar aan de klei werkt."¹²³ Luthers extreme opstelling ziet Erasmus als een reactie op de misstanden rond de verdiensten der heiligen. Erasmus acht, dat Luther nu te ver doorslaat, in zijn negatieve

---

¹¹⁶ *O.c.*, p. 62; zie ook noot 108 aldaar, dit 'citaat' uit Augustinus heeft Sperna Weiland niet kunnen traceren.

¹¹⁷ *O.c.*, p. 62. Een argument dat wij ook vaak bij de remonstranten tegen komen, om de klem op het zedelijk leven van de mens te behouden. Erasmus laat zich niet zo positief uit over de mensen; zij zijn "vet en vleselijk, geneigd tot ongeloof, wandaden, godslastering, zodat het echt niet nodig is nog olie op het vuur te gieten."*(ibidem)*. Hieraan ontleent hij een praktisch motief om deze dingen niet ter sprake te brengen onder het volk.

¹¹⁸ *O.c.*, p. 64. Binnen dit kader is het niet mogelijk heel het schriftbewijs van Erasmus in dezen na te gaan.

¹¹⁹ *O.c.*, p. 67. De teksten die van de vrije wil gewagen, acht Erasmus niet te tellen. "Wanneer de zaak naar het aantal bewijsplaatsen wordt gemeten trek ik aan het langste eind."*(ibidem)*.

¹²⁰ *O.c.*, p. 68. Op dit punt zijn bedenkingen en tegenwerpingen van Erasmus legio.

¹²¹ *O.c.*, p. 69. Dit verwijt hebben de remonstranten gebruikt tegen de gereformeerde opvatting van de verkiezing. Voor Erasmus en hen is hier sprake van willekeur bij God.

¹²² *O.c.*, p. 71. In het vervolg stelt Erasmus dan: "Dit samengaan van de oorzaken heeft tot gevolg dat de mens het heil in zijn geheel aan de goddelijke genade te danken heeft, omdat de mens het feit dat hij in staat is om iets te doen, eveneens te danken heeft aan de goddelijke genade, die de vrije wil eerst heeft geschapen en hem vervolgens heeft bevrijd en geheeld."*(ibidem)*.

¹²³ *O.c.*, p. 73. Dat beeld van de pottenbakker komt herhaalde malen voor in de verhandeling.

beoordeling van de daden van zelfs de vroomste mensen die "zonden zijn geweest". Zijn eigen positie in dezen tekent Erasmus als volgt: "Ik voel het meest voor de opvatting van hen die aan de vrije wil wel iets, maar aan de genade het meeste toeschrijven. In ieder geval had men de Scylla van de aanmatiging niet zo moeten vermijden dat men zich daardoor naar de Charybdis van óf de vertwijfeling óf de zorgeloosheid liet drijven."¹²⁴

Samenvattend en evaluerend: Erasmus schat de positie van de mens anders in. Hij kan het niet billijken, dat zelfs de gerechtvaardigde "niets dan zonde is". Daartegenover stelt Erasmus: "Christus zegt dat hij wedergeboren is en Paulus noemt hem een nieuwe schepping." Waarom hecht Erasmus zo aan dit spreken over de vrije wil? Om de goddelozen, die zich willens en wetens aan Gods genade hebben onttrokken, verantwoordelijk te stellen! Dan valt God geen wreedheid of onrechtvaardigheid te verwijten, hetgeen immers lasterlijk is. Ook de vertwijfeling wordt zo uitgesloten evenals de valse geborgenheid "opdat wij worden aangespoord om ons best te doen".¹²⁵ Dieper doordringen in deze materie dient de vroomheid op geen enkele wijze. Soms moet men afwijken van het letterlijke spreken van de Schrift, vooral "indien duidelijk is geworden tot hoeveel ongemakken, om niet te zeggen absurditeiten, het leidt, wanneer de vrije wil helemaal wordt opgeheven..."¹²⁶ Erasmus voelt er niets voor het gevoelen van de kerk en vele kerkvaders gedurende eeuwen in te ruilen voor de paradoxen van Luther in dezen. Wel wil Erasmus altijd openstaan voor de waarheid "en met mijn volle overtuiging sta ik voor de evangelische vrijheid en verafschuw ik wat tegen het evangelie ingaat."¹²⁷ Erasmus werpt zich in deze zaak niet als rechter op en is bereid ook van een jongere te leren "wanneer die met evangelische vriendelijkheid dingen leert die klaarblijkelijk waar zijn."¹²⁸ Erasmus heeft zich in dit geschrift opgeworpen als verdediger en handhaver van de menselijke verantwoordelijkheid, dit tegenover een onvoorwaardelijke noodwendigheid die geleerd wordt door anderen. Binnen dit kader is voor Erasmus de positie van de Wet een andere dan voor Luther.¹²⁹ Als tweede cruciale punt van verschil met Luther heeft Erasmus in een brief aan Thomas More gewezen op Luthers opvatting dat "Door de zonde van Adam...het gehele menselijke geslacht zo verdorven" is "dat zelfs de Heilige Geest daarin niets dan kwaad werkt."¹³⁰ Luther stelt, dat God die Zich openbaart in de evangelieprediking, ook de verborgen God is die wij niet kennen en niet kunnen narekenen. De verborgen God wil leven en zaligheid, dood en verderf naar zijn ondoorgrondelijke wil.¹³¹ Voor de doorwerking van dit gedachtegoed van Luther wijst C. Augustijn op Calvijn en niet op Luthers directe volgelingen. Zij hebben in "Calvijns predestinatieleer indirect Luther...bestreden."¹³²

---

¹²⁴ *O.c.*, p. 74.

¹²⁵ *O.c.*, p. 74.

¹²⁶ *O.c.*, p. 75. Hier geeft Erasmus toe dat het spreken van de Schrift de opvatting van de tegenpartij (ogenschijnlijk) bevestigt. Ook voor Erasmus is de hele Schrift van de ene auteur de Heilige Geest en kan er geen interne tegenspraak worden geduld, hier zoekt hij een middenweg.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ *O.c.*, p. 76. In dit opzicht is Erasmus ten eerste teleurgesteld in de uiterst felle reactie van Luther.

¹²⁹ Cornelis Augustijn, *Erasmus*, Baarn 1986, p. 123.

¹³⁰ Cornelis Augustijn, *Erasmus*, p. 124. Hiertegenover brengt Erasmus Ezech. 33 : 11 ter sprake, waarbij hij in het licht van Luthers opvatting de kritische vraag stelt: "Betreurt de liefdevolle God de dood van zijn volk, terwijl hij die zelf in hen bewerkt?" (*ibidem*).

¹³¹ Cornelis Augustijn, *Erasmus*, p. 124. Daar noemt de auteur uit de WA 18, 685,1 - 686,13. Tevens stelt Luther dat Gods rechtvaardigheid niet naar onze menselijke maatstaven gemeten dient te worden, anders zou Hij geen God zijn (vgl. WA, 18, 784,9-34). Hier spelen diepe vragen rond God en het kwade.

¹³² Cornelis Augustijn, *Erasmus*, p. 126.

De wijze waarop Luther gereageerd heeft op Erasmus' *De libero arbitrio* met zijn geschrift *De servo arbitrio* heeft de breuk tussen beiden definitief gemaakt. In één van zijn brieven verwijt Erasmus aan Luther zijn grove bejegening. Dit acht Erasmus geen waardig disputeren en discussiëren, maar hier worden schunnige scheldwoorden gebruikt. Heftigheid zou Erasmus kunnen verdragen maar niet "de woedende schimperijen".¹³³ Erasmus verwijt Luther diens aanmatiging, brutaliteit en oproerigheid. Daardoor is de wereld "in een verderfelijke tweespalt" gestort.¹³⁴ Dit doet geweldig afbreuk aan goedwillende mensen en liefhebbers van de goede letteren. Zo dreigt oproer. Erasmus ziet het werk van Luther als een doorkruising van het zijne. Fijntjes voegt Erasmus Luther toe: "Wat gij aan mij te danken hebt, welke beloning gij mij daarvoor betaald hebt, ga ik nu niet onderzoeken."¹³⁵ Erasmus laat zich in deze brief van 11 april 1526 aan Maarten Luther heel kritisch uit over Luthers karakter. Luther misbruikt zijn zwakke zondaar-zijn!

W.F. Dankbaar heeft de opvatting van H.A. Enno van Gelder over de grote Reformatie (van het humanisme) en de kleine Reformatie (van de reformatoren) kritisch doorlicht.¹³⁶ Juist de zogenaamde kleine Reformatie is immers radicaler dan de zogenaamde grote Reformatie van het humanisme. Het humanisme bleef veel dichter bij Rome staan, terwijl de reformatoren de breuk met Rome beleefden. Dankbaar geeft een waardevolle en compacte analyse van en tevens gedegen kritiek op het door H.A. Enno van Gelder opgeroepen beeld. Erasmus heeft steeds sterke binding gehouden met de roomse leer. Het aspect van de samenwerking van de vrije menselijke wil met de goddelijke genade is daarbij van groot belang. Ook formuleert Dankbaar, wat Erasmus onder genade verstaat: "de kracht die God schenkt om correct te handelen en de gesteldheid, de 'liefde' die een daad vroom maakt."¹³⁷ Erasmus had een afkeer van de verhouding God en mens volgens de reformatorische opvatting. Hier gaat Luther veel dieper dan Erasmus.¹³⁸ In zijn theologisch doorvragen overstijgt Luther verre de middeleeuwse probleemstellingen. Erasmus blijft op de lijn van coöperatie, terwijl Luther het absolute genadekarakter om Christus' wil sterk heeft benadrukt. Terecht stelt Dankbaar "Erasmus kon juist vanwege zijn principiële verbinding van genade en werken binnen de kerk blijven. Hij had tegenover het priesterlijk-sacrale wel het nodige voorbehoud, kritiseerde de excessen, maar nam het overigens, terwille van eenheid en orde, voor lief. Hij bleef binnen de muren."¹³⁹

Erasmus had een afkeer van geweld, oproer, wanorde. Hij bleef streven naar eenheid. Juist in zijn ouderdom voelde Erasmus zich diep geraakt door het uiteenvallen van de samenleving, van de gemeenschap van het christelijke Europa.¹⁴⁰ Voor Erasmus gaat het om de christelijke samenleving, waarbij Christus het middelpunt is. Bijzonder de laatste tien levensjaren houdt hij zich bezig met de vragen rond het christelijk karakter van de samenleving. Daarbij komt ook de

---

¹³³ *Brieven van Erasmus...*, Utrecht 1986, p. 161.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ W.F. Dankbaar, *Hervormers en Humanisten...*, Amsterdam 1978, p. 19-34.

¹³⁷ W.F. Dankbaar, *o.c.*, p. 26. Dit is later exact zo in Trente verwoord.

¹³⁸ In deze kwestie van de vrije wil e.d. geeft Dankbaar een heldere, beknopte analyse, *o.c.*, p. 26 en 27.

¹³⁹ *O.c.*, p. 29/30.

¹⁴⁰ Cornelis Augustijn, *Erasmus*, p. 148. De oproeren van de boerenoorlog waren traumatische ervaringen. Die opstand wekte afkeer.

kettervervolgving ter sprake.¹⁴¹ Tevens signaleert Augustijn een omslag bij Erasmus die niet minder betekent "dan de erkenning van religieuze pluraliteit binnen één staatsbestel, zij het nog alleen in die gebieden die protestants zijn of dreigen te worden."¹⁴² Na de rijksdag geeft Erasmus deze idee, als niet haalbaar, op en groeit zijn denken in een andere richting, namelijk herstel van de eendracht der kerk. De misstanden, de ziekten der kerk zijn nog niet ongeneeslijk. Het werd een harmoniemodel, dat bijval en afwijzing ondervond in beide kampen. Men moet elkaar op bepaalde punten volgens Erasmus een ruime mate van veelkleurigheid gunnen. Deze irenische weg bleek op den duur toch niet begaanbaar. Erasmus is niet enthousiast over de kerk van zijn dagen, toch blijft hij haar trouw. Maar zijn droom richt zich op "de ene, eendrachtige christelijke wereld."¹⁴³

7.3.3 De (in)tolerantie en geloofsvrijheid in de 16e eeuw.

Dit thema dient hier beknopt te worden belicht, waarbij het artikel van Kurt Aland ons uitstekende diensten kan bewijzen.¹⁴⁴ De auteur geeft ons een korte historische schets van de ontwikkelingen op dit punt in die eeuw, waarin de scherpte van Trente en de politieke ellende worden geschetst. Aan protestantse zijde werd met niet minder nadruk en beslistheid de gruwel van het pausdom afgewezen. Luthers opstelling tegenover de paus en de Joden wordt door Aland uitgewerkt. De Wittenberger voert een pleidooi voor harde maatregelen tegen de Joden. In Genève wordt in 1553 de arts Michael Servet verbrand, omdat hij de Triniteit loochent. De opstelling van Calvin in de heksenprocessen van Peney 1545/46 wordt vermeld. Zijn optreden tegen Bolsec en Castellio getuigt niet van verdraagzaamheid, maar juist van het tegendeel. Hoe streng trad men o.a. in Zwitserland tegen de dopers op? Men trad op binnen het kader van het geldende recht van die dagen, dat niet wist van tolerantie en geloofsvrijheid.¹⁴⁵

Ondanks het grote belang van de religievrede van Augsburg (1555), is hier toch geen sprake van echte tolerantie. Het accent valt niet op de onderdanen, maar op de landsheer. "Der Landesherr hat das Recht zur Entscheidung über die Glaubensform seiner Untertanen, keiner von den anderen Ständen darf ihn dabei behindern oder zur Verteidigung der früheren Glaubensform bei deren Wechsel eingreifen."¹⁴⁶ In de praktijk van de Rijkssteden ging men verder. De auteur geeft enige voorbeelden uit de praxis van de Pfalz met de veelvuldige religiewisseling in enkele tientallen jaren, waarbij o.a. keurvorst Frederik III, de Vrome genaamd, al strenger op ging treden tegen de lutherse predikanten en hun godsdienstoefening. Binnen 20 jaar maakte dit gebied driemaal een wisseling van lutheranisme naar gereformeerd protestantisme door of omgekeerd. Hier worden de gevolgen tastbaar van het principe: Cuius regio eius religio. In feite gaat het ook elders in Duitsland zo toe.

Men moet bij het geschetste beeld niet de moderne maatstaven aanleggen en de beperkingen ervan voor ogen houden. Ondanks de strenge maatregelen die Luther tegen de Joden geëist had,

---

¹⁴¹ Cornelis Augustijn, *Erasmus*, p. 150-152.

¹⁴² Cornelis Augustijn, *Erasmus*, p. 153. Vanuit deze optiek schreef Erasmus vele brieven met raadgevingen voor de politieke en religieuze situatie van zijn dagen.

¹⁴³ Cornelis Augustijn, *Erasmus*, p. 156.

¹⁴⁴ In: Martin Greschat und J.F.G. Goeters, herausg., *Reformation und Humanismus, Robert Stupperich zum 65. Geburtstag*, Witten 1969, S. 67-90, de bijdrage van Kurt Aland, *Toleranz und Glaubensfreiheit im 16. Jahrhundert*. Vergelijk ook de recent verschenen studie: Ole Peter Grell & Bob Scribner, *Tolerance and intolerance in the European Reformation*, Cambridge 1996.

¹⁴⁵ *O.c.*, S. 71.

¹⁴⁶ *O.c.*, S. 73.

had dit in de praktijk van zijn dagen zeer weinig of geen effect. K. Aland wijst op een beslissend element in deze polemiek: "So ist doch das zu meiden, das wir sie nicht sterken in jrem mutwilligen liegen, lastern, fluchen und schenden". "Denn ob sie nicht gleuben wie wir, da können wir nicht fur, und niemand zum Glauben zu zwingen (das unmöglich) ist."¹⁴⁷ Deze uitspraak van Luther over de onmogelijkheid van geloofsdwang staat beslist niet op zichzelf. Het is o.a. de verdienste van het gemelde artikel hier expliciet op gewezen te hebben met een duidelijke onderbouwing. Veel van het materiaal ontleent Aland aan Luthers geschrift uit 1523 "*Von weltlicher Uberkeytt, wie weyt man yhr gehorsam schuldig sey*". Beslissend voor Luther is het verschil tussen de beide Rijken en hun wetten. Het wereldlijk regiment heeft betrekking op lijf en goed, maar heeft geen zeggenschap over de ziel. Daarover heeft God alleen het voor het zeggen. "Darumb wo weltlich gewallt sich vermisset, der seelen gesetz zu geben, do greyfft sie Gott ynn seyn regiment und verfuret und verderbet nur die Seelen."¹⁴⁸ Hier valt door de wereldlijke overheden niet te dwingen tot geloof. Hier heersen God en Christus over de menselijke ziel van een christen. Die alleen hebben recht de ziel te gebieden. Geloven is een hoogstpersoonlijke zaak, die voor ieders eigen geweten ligt. Het is een beklagenswaardige toestand, dat paus en bisschop ontaard zijn in wereldlijke heren. Daardoor grijpen wereldlijke heersers naar het geestelijke gebied. Een zaak die Luther juist ten zeerste vreest en afwijst, de *confusio regnorum*. Binnen dit kader komen bij Luther de klassieke Schriftplaatsen Rom. 13 en I Petr. 2 : 13 ter sprake, alsmede Hand. 5 : 29. Alle geven de grenzen aan die door God gesteld worden aan het overheidsgezag. Op deze kwestie gaat Luther ook praktisch in, wanneer hij het onmatige, onrechtvaardige optreden van de overheden aan de orde stelt, die als een tiran te hoog grijpen, waar zij geen recht hebben. Hier roept Luther op tot passieve ongehoorzaamheid, waarbij de gehoorzaamheid aan God zwaarder dient te wegen dan die aan de overheden. Inzake ketterij ziet Luther bewust af van vervolging te vuur en te zwaard: "Man sihet es auch wol ynn der erfahrung. Denn ob man gleych alle Juden unnd ketzer mit gewallt verbrennet, so ist und wirtt doch keyner da durch uberwunden noch bekeret."¹⁴⁹ Hier moet de prediking van het Woord overreden. In 1554 heeft Castellio zich (*De haereticis an sint persequendi*) in dezen op Luther beroepen. Voor hem is Luther reeds in de volledige titel van het werk een van de kroongetuigen naast Brenz.¹⁵⁰ Aland geeft uit 1524 ook een voorbeeld van Luthers praktische opstelling in deze zaken in een advies aan keurvorst Frederik de Wijze en zijn broeder Johan inzake Müntzer en diens propaganda. Aland signaleert ook latere verschuivingen bij Luther op het punt van tolerantie, zoals op diverse gebieden bij de Wittenberger een verharding van standpunten is opgetreden. Dit komt ook tot uiting in zijn opstelling tegenover de Schwärmer. K. Aland pleit in dezen voor differentiëren in het werk van Luther in plaats van zomaar naast elkaar stellen.¹⁵¹ De gehele voorrede op de kleine catechismus van Luther uit 1529 wijst een duidelijke weg, niet de dwang, maar door de prediking aanwerken op innerlijke aandrang bij de mensen zelf. De zuivere prediking moet het doen. De houding en het optreden van een christenmens hebben verregaande gevolgen voor Luther, vanwege het priesterschap aller gelovigen. Rond de persoonlijke geloofsovertuiging past geen staatsdwang. Zelfs ambtelijke, kerkelijke beslissingen hebben niet het laatste woord. Hier werkt het Woord door persoonlijke geloofsovertuiging en -beslissing. Op

---

¹⁴⁷ *O.c.*, S. 77. Dat wordt verklaard in een geschrift tegen tegenstanders, waarbij opgeroepen wordt tot harde maatregelen.

¹⁴⁸ *O.c.*, S. 78, WA 11,262,7 ff.

¹⁴⁹ *O.c.*, S.82, WA 11,269,28 ff.

¹⁵⁰ *O.c.*, S. 83 noot 50.

¹⁵¹ *O.c.*, S. 86.

dit punt moet men de betekenis van de Reformatie niet onderschatten. Ook Aland heeft oog voor de invloed van het humanisme op de ontwikkeling van de geloofsvrijheid in de 16e eeuw. Hij noemt Erasmus en bijzonder Thomas Morus (*Utopia...*). Eenzame denkers als o.a. Castellio gingen veel verder. In de lijn van de spiritualisten noemt Aland ook Dirck Volkertzoon Coornhert. Het zaad van het humanisme kan volgens Aland alleen doorwerken omdat de bodem door de kracht van de Reformatie opengebrouwen is. Voor Castellio is de orde van getuigen pro zijn zaak: Luther, Brenz en daarna Erasmus en Seb. Franck. Dat is ook nu nog niet zonder betekenis.

7.3.4 Luthers Twee Rijken in de Nederlanden (1523)

Wortels voor het denken van Luther in deze complexe materie kan men o.a. reeds aantreffen in diens *Vorlesung über den Römerbrief 1515/1516*.¹⁵² Een korte kernzaak vinden wij rond Rom. 13 "Der Geist der Gläubigen also ist niemandem untertan oder kann niemandem untertan sein, sondern er ist mit Christus in Gott erhöht und hat dies alles unter feinen Füßen...Offb. 12,1..."¹⁵³ Grondzaken hebben ook doorgewerkt in Luthers *Von der Freiheit eines Christenmenschen*. Zo lezen wij reeds in de *Vorlesung...* "dass der Gläubige gleichzeitig ein für allemal erhöht ist über alle Dinge und doch allen Dingen untertan... Denn nach dem Geiste ist er ein Herr aller Dinge."¹⁵⁴

De door Luther ontvouwde gedachten in 1523 "*Von weltlicher Überkeytt, wie weyt man yhr gehorsam schuldig sey*" hebben ook in de Nederlanden bekendheid gekregen. Zo valt er een welhaast woordelijke overeenkomst te constateren met delen van Luthers voormeld geschrift en de *Summa der godliker Schrifturen*.¹⁵⁵ Bijzonder belangrijk is in dit verband het deel getiteld: "Van twederhande regement, geestelick ende wereltlick. Dat xxvj. Capittel." Hierin komen Rom. 13 en I Petr. 2 : 13 evv. ter sprake alsmede Gen. 9 : 6 en Ex. 21 : 14. Tevens wordt daarbij ingegaan op de tegenwerpingen uit Matth. 5 : 38-41; Joh. 18 : 36 en I Tim. 1 : 9.¹⁵⁶ Zo citeren wij ter adstructie "Ten vierden, totten rijck der werelt oft die wet behoren alle die menschen, die geen christen en sijn."¹⁵⁷ "Aufs vierte. Zum Reich der Welt oder unter das Gesetz gehören alle, die nicht Christen sind." Omdat er zovele boze mensen in de wereld zijn "heeft God den selven bose menschen, buten den christelicken staet ende Gods rijck, een ander regiment ghegeven ende heeft haer onder dat swerd (dat is onder dat wereltlicke recht) gheworpen, opdat si, oft si al geern wouden, nochtans haer boesheyt niet mogen volbrengen, ende oft si dat beghinnen te doen, dat si dat niet sonder vrees noch met vrede doen mogen. Gelijkkerwijs een wilt quaet beeste, met kettenen ende banden gesloten wort, dattet niet bijten noch slaen en mach na sijnder aert..."¹⁵⁸ "...hat Gott denselben ausser dem christlichen Stand und Gottes Reich ein anderes Regiment

¹⁵² Zie Martin Luther, *Ausgewählte Werke herausgegeben von H.H. Borchardt und Georg Merz*, 2. Aufl., Ergänzungsreihe zweiter Band, München 1937.

¹⁵³ *O.c.*, S. 473. Zie ook *o.c.*, S. 478: "Der Leib ist der obrigkeitlichen Gewalt unterworfen, doch so, dass die Seele dem zustimmt und darein willigt und der Geist es befiehlt. Er bleibt über allem frei."

¹⁵⁴ *O.c.*, S. 472.

¹⁵⁵ *Het oudste Nederlandsche verboden boek 1523...*, toegelicht en uitgegeven door J.J. van Toorenebergen, Leiden 1892. In diens inleiding reeds wijst Toorenebergen (p. XXVII) op het verschil in dit geschrift t.o.v. "alle dwaalgeesten, die het wereldlijk regiment verachtten". De oorsprong van dit geschrift zoekt Toorenebergen "niet ver van den kring...waarin Hinne Rode te huis was". Onder zijn kring "kiemde de Reformatie van Nederland" (*o.c.*, p. XXVIII).

¹⁵⁶ *O.c.*, p. 179/180.

¹⁵⁷ *O.c.*, p. 182. Het volgende vergelijkende citaat is genomen uit Luthers *Von weltlicher Obrigkeit...*, naar de uitg. Borchardt/Merz, 5. Bd., München 1938, S. 9.

¹⁵⁸ *O.c.*, p. 182. Zie voor het citaat uit Luther, de hierboven gemelde tekstuittgave, S. 9/10.

verschafft und sie unter das Schwert geworfen, dass, ob sie gleich gerne wollten, sie doch nicht tun könnten ihre Bosheit, und wenn sie es tun, dass sie es doch nicht ohne Furcht, noch mit Friede und Glück tun können. Gleichwie man ein wildes, böses Tier mit Ketten und Banden fasset, dass es nicht beissen noch reissen kann nach seiner Art..." De kernzaken zijn vrijwel letterlijk vertaald uit het werk van Luther weergegeven in de *Summa der godliker Schrifturen*. "Daerom heeft God dese twe regimenten gheordineert, dat geestelicke, welck Christen menschen ende goede luyden maect doer den heyligen geest onder den Coninc Christo, ende dat wereltlicke, welck den onchristen ende quade menschen dwinget dat si wtwendigen vrede moeten houden ende tam sijn, tegen haren danck. Also bedudet sinte Pauwels dat wertlicke swerd totten Romeynen int xij. capittel..."¹⁵⁹ "Darum hat Gott die zwei Regimente verordnet: das geistliche, welches Christen und fromme Leute macht durch den Heiligen Geist, unter Christo, und das weltliche, welches den Unchristen und Bösen wehrt, dass sie äusserlich müssen Friede halten und still sein ohne ihren Dank. Also deutet S. Paulus das weltliche Schwert, Röm. 13, 3..." Men kan de wereld niet alleen naar het evangelie regeren, want de niet-christenen zijn verre in de meerderheid. "Daerom moetmen dese beyde regimenten laten bliven. Dat gheestelicke, om dattet salich maect. Dat ander, om dattet vrede hout. Dat een is sonder dat ander niet ghenoech in die weereit, want sonder Christus gheestelick regiment mach niemant salich worden voer God doer dat wereltlicke regiment."¹⁶⁰

Het is in deze wereld met zovele goddelozen niet haalbaar alleen naar het geestelijk regiment te handelen; zou men dat toch doen "daer wort der boesheit den toom los ende ruym ghegeven alle quaetheit te volbrengen, want die ghemeyn weereit kan dat gheestelic regiment niet verstaen, wanttet alleen vecht met den sweerde des geests, dat is twoort Gods, ende tghebruyct anders gheen sweert."¹⁶¹ Al heeft een christen voor zichzelf die zaken van het wereldlijk regiment niet nodig, hij onderwerpt zich binnen dit kader om zo het nut van zijn naaste te dienen, want de wereld kan niet zonder dit regiment en dan komen opnieuw Rom. 13 en I Petr. 2 : 13 evv. ter sprake.¹⁶² Christus gaf zelf de cijnspenning (Matth. 17 : 27), terwijl dat voor Hem niet nodig was. Voor Luther weegt het vrijwillig dienen door de christen zwaar. Abraham heeft het zwaard uitgetrokken om zijn neef Lot te redden "so er doch ganz und gar ein evangelischer Mann war".¹⁶³

---

¹⁵⁹ *O.c.*, p. 182; Zie voor het citaat uit Luthers werk, de boven aangehaalde tekstuitgave, S. 10.

¹⁶⁰ *O.c.*, p. 183. Zie het citaat in de eerder genoemde tekstuitgave van Luthers werk, S. 11: "Darum muss man diese beiden Regimente mit Fleiss scheiden, und beides bleiben lassen, eines, das fromm macht, das andere, das äusserlich Frieden schaffe und bösen Werken wehret. Keines ist ohne das andere genug in der Welt. Denn ohne Christi geistlich Regiment kann niemand fromm werden vor Gott durchs weltlich Regiment."

¹⁶¹ *O.c.*, p. 183; Zie voor het citaat uit Luthers werk de boven aangehaalde tekstuitgave, S. 11: "Wo aber das geistlich Regiment allein regiirt über Land und Leute, da wird der Bosheit der Zaum los und Raum gegeben aller Büberei, denn die gemeine Welt kann's nicht annehmen noch verstehen." Opvallend dat op het punt van de geweldloosheid van het geestelijk regiment de *Summa* een eigen aanvulling geeft.

¹⁶² Voor de *Summa* in dezen zie *o.c.*, p. 184; voor Luthers werk in dezen zie de bovengenoemde tekstuitgave, S. 13: "Aber weil ein rechter Christ auf Erden nicht ihm selbst, sondern seinem Nächsten lebt und dienet, so tut er von Art seines Geistes auch das, des er nicht bedarf, sondern das seinem Nächsten nutz und not ist." De zwaardmacht kan binnen dit kader niet gemist worden.

¹⁶³ Zie bovengenoemde tekstuitgave van Luthers werk, S. 15. Voor de *Summa*, zie *o.c.*, p. 186. Zo komen ook ter sprake Samuël (I Sam. 15 : 33) en Elia (I Kon. 18 : 40). Tevens Mozes, Jozua, de kinderen Israëls, Simson, David etc. Deze voorbeelden uit het O.T. zijn nu voor Luther nog van kracht, met een beroep op I Kor. 10 : 3 legt hij de band met Christus, toen en nu.

De *Summa der godliker Schrifturen* geeft ook aanwijzingen hoe een christen het wereldlijk ambt dient uit te oefenen, waarbij barmhartigheid en rechtvaardigheid van het allergrootste belang zijn. De begrenzing wordt aangegeven onder verwijzing naar Hand. 5 : 29: "Daerom als enich dinck teghen dat evangelium geschien soude, soe moet dat werltlick recht wijken ende te niet gaen, want men moet God altijd meer ghehorsaem wesen, dan den menschen..."¹⁶⁴

Samenvattend: Uit het bovenstaande blijkt, dat het gedachtegoed van Luther over de twee regimenten reeds heel vroeg in de Nederlanden bekend is geweest. De citaten uit de *Summa* tonen op dit punt een zeer grote mate van overeenstemming met Luthers werk *Von welltlicher Uberkeytt...* (eveneens als *Summa* uit 1523). De aan de orde gestelde Schriftplaatsen hebben voortdurend in allerlei discussies meegespeeld en doorgewerkt. Principieel heeft Luther beide regimenten onderscheiden en voor elk het eigen terrein afgebakend. Tevens heeft hij de christen een handreiking gegeven, hoe in deze boze wereld te staan als christenmens in vrijwillige dienst, binnen welk kader onderworpenheid aan de overheid een plaats heeft gekregen, zij het met in achtneming van de grenzen. Zo heeft de overheid geen macht over de ziel en het geloof. De begrenzing van de gehoorzaamheid wordt o.a. gebaseerd op Hand. 5 : 29.¹⁶⁵

7.4 Superioriteit van de overheid in geestelijke zaken

7.4.1 Inleiding

Als men in dit verband het woord superioriteit gebruikt, heeft men in feite een definitieve keuze gemaakt in de verhouding tussen beide grootheden. Daarmee poogt men de spanning op te lossen ten gunste van de overheden. Daar komt dan het hoogste beslissingsrecht ook in geestelijke zaken te liggen. De strijd om de superioriteit heeft ook in de Middeleeuwen volop gewoed. Daarbij heeft de roomse kerk aanzienlijke overwinningen weten te boeken.

In de tijd van de Reformatie zijn de oude tegenstellingen tussen overheden en kerk weer aan de orde. Dit geldt dan niet alleen de verdediging van de superioriteit door de roomse kerk, maar evenzeer de strijd die zich voltrekt in die gebieden waar de kerk van de Reformatie tot ont-plooiing komt. Wij zien in meerdere of mindere mate deze problematiek zich voordoen in het gehele areaal, waar de Reformatie leidt tot een nieuw kerk-zijn.

Daar komt steeds de vraag aan de orde, hoe deze kerk van de Reformatie dient te worden ingepast in het geheel van de structuren van die samenleving? Veel is daarbij afhankelijk van de plaats die de overheden hebben ingenomen in het reformatieproces. In gebieden met veel tegenkanting van de zijde van de overheden, heeft de kerk zich over het algemeen sterker in een eigen organisatie moeten en kunnen ontwikkelen. In gebieden waar de overheden initiatieven namen tot of con amore meewerkten aan de Hervorming ziet men over het algemeen meer staatsinvloed op de kerk. In die gevallen hadden de overheden sterker de neiging de ontstane kerk

---

¹⁶⁴ *O.c.*, p. 188.

¹⁶⁵ Ook over het **recht van opstand** heeft Luther zich in *Von welltlicher Uberkeytt...* uitgelaten. Bij bedreiging van de soevereiniteit en vrijheid mogen vorsten strijden tegen huns gelijken of minderen. Het moet hen daarbij te doen zijn om bescherming van en hulp aan hun onderdanen. Die zijn op hun beurt verplicht in een rechtvaardige strijd van hun vorst, zich in te zetten met lijf en goed voor zo'n 'liefdewerk'. Dan is oorlog "christlich und ein Werk der Liebe..." Zie teksteditie Borchardt/Merz, 5. Bd., München 1938, S. 41. Als de vorst onrechtmatig handelt moet het volk hem niet volgen: "Denn wider Recht gebührt niemand zu tun; sondern man muss Gott (der das Recht haben will) mehr gehorchen denn den Menschen." (*ibidem*). Hier horen wij opnieuw de bekende Schriftplaats uit Handelingen.

der Reformatie te zien als mede door hun inspanningen tot stand gekomen en derhalve min of meer liggend binnen de sfeer van hun bevoegdheden.

7.4.2 Strijd tussen Thomas Erastus en Caspar Olevianus¹⁶⁶

In dit gedegen, uitstekend gedocumenteerde, artikel geeft Walton duidelijk de relevantie van het gebeuren aan. Het gaat in feite niet slechts om een problematiek tussen Erastus en Olevianus, maar er ligt een probleemstelling achter. Het is in feite een confrontatie tussen de kerk van Zürich, geleid door Bullinger en die van Genève, onder leiding van Beza. Erastus en Bullinger enerzijds en Olevianus en Beza anderzijds staan op het punt van de kerkelijke tucht tegenover elkaar.

De strijders in de eerste lijn zijn zelf niet de scheppers van de (omstreden) ecclesiologie, maar representanten ervan. Hier speelt evenzeer de verdediging van de invloed van Zürich, die deze bedreigd ziet door een almeer opkomende invloed van Genève in de internationale verhoudingen. Dit was ook aan de orde rond de synode van La Rochelle in 1571, waarbij kerkordelijke aspecten rond de tucht speelden en bijzonder de rol van de overheden daarbij.

Terecht wijst Walton erop, dat dit probleem op Europees vlak speelde. Daarbij brengt hij de Engelse situatie ter sprake, waarbij evenzeer Bullinger en Beza tegenover elkaar stonden. Het probleem had dan ook veel verdere uitstraling dan de Pfalz: "Das Scheitern der Züricher Ekklesiologie in der Pfalz bedeutete einen Wendepunkt in der Geschichte des internationalen Reformiertentums."¹⁶⁷ In Engeland moest het Geneefse model het verliezen, in de Pfalz pakten de zaken anders uit. Daarmee nam voor kortere tijd Genève de leidende rol over in het internationale calvinisme.

De situatie rond de tucht in Zürich laat zich aldus typeren: "Die obrigkeitliche Kirchenzucht, die Zwingli, Bullinger und Erastus entwickelt und verteidigt haben, ist ein Stück des oligarchischen Überbaus, der ganz selbstverständlich Teil ihrer Theologie und Exegese war." Er valt een zwaar accent op de machtsaanspraken binnen het gehele bestel van de stadsrepubliek, waaraan ook de kerk ondergeschikt is. De eenheid van de gemeenschap wil men aldus waarborgen. Een onafhankelijke, zelfstandige kerkelijke tucht wordt dan als een bedreiging ervaren door de bestuurders.¹⁶⁸

Wanneer een kerk het recht heeft de overheid in de ban te doen, zien Bullinger en Erastus dat als een nieuwe vorm van papalisme. Zij opteren voor hun eigen systeem als de beste waarborg voor de libertas van de kerk.

Walton geeft informatie over Erastus en diens levensgang, waarbij mogelijk reeds vroeg betrekkingen met Zürich aan de orde waren, hoewel dit niet vast staat. Erastus heeft ook in de Pfalz invloed uitgeoefend, o.a. rond de overgang van keurvorst Frederik III naar de gereformeerde geloofsovertuiging. Aanvankelijk was Erastus positief over C. Olevianus. Hoewel

¹⁶⁶ *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes* 37. Jahrgang 1988 und 38. Jahrgang 1989, Köln, S. 205-246. Art. v. Robert C. Walton, Der Streit zwischen Thomas Erastus und Caspar Olevian über die Kirchenzucht in der Kurpfalz in seiner Bedeutung für die internationale reformierte Bewegung.

¹⁶⁷ *O.c.*, S. 206/207.

¹⁶⁸ *O.c.*, S. 209 Walton wijst er o.a. op dat men van overheidswege bevreesd is voor de praktijk van de ban, zoals die in de Middeleeuwen aan de orde was. De soevereiniteit van de overheden was dus opnieuw in het geding. De situatie van Genève verschilde sterk van die van o.a. Zürich. De stad Genève had pas zeer onlangs het juk van de bisschop afgeworpen. In de nieuw ontstane situatie waren er voor nieuwe kerkelijke structuren meer mogelijkheden. Deze achtergronden belicht Walton, *o.c.*, S. 209/210.

medicus van professie publiceerde Erastus in 1562 een belangrijk geschrift inzake het Heilig Avondmaal.¹⁶⁹ Opmerkenswaard is de zin: "...denn tatsächlich ist Erastus eher ein Anhänger des Zwinglianismus..."¹⁷⁰

De kerkelijke orde van 1563 en 1564 kon de instemming van Erastus hebben, daar de invloeden van het systeem van Zürich daarin duidelijk doorwerkten. Daarbij speelt de samenwerking overheid en kerk een belangrijke rol. De eindbeslissing berust bij de overheid. Er lag in de situatie in de Pfalz brandstof voor een conflict. Catechismus en Kerkorde legden de tucht in handen van de kerkendienaren. Daarentegen gaf de "Kirchenratsordnung" deze zaak in handen van de Amtleute. De politieke situatie van de Pfalz was niet eenvoudig. De hang naar het "Zwinglianisme" werd door andere vorsten gezien als strijdig met de Augsburgse Religievrede. Er werden aanvallen van lutherse zijde gedaan, die Erastus en Bullinger poogden te pareren.

Toch kwam het intern in de Pfalz tot een breuk tussen zwinglianen en calvinisten op het punt van de tucht. Onder invloed van Genève moest Zürich meer terugtreden. Het Geneefse model won het pleit in de Pfalz. De aanvankelijke vriendschap tussen Erastus en Olevianus veranderde in verbitterde vijandschap, waarbij vooral de visie op de kerkelijke tucht hen scheidde. Beza steunde de visie van de uitgeweken Engelse theoloog Georg Withers, waarin het iure divino-presbyterianisme en de noodzaak van de kerkelijke tucht benadrukt werden. Opvallend mag Withers disputatie van 10 juli 1568 heten over de these: "*ob zu einer richtig verfassten Kirche ein Presbyterium gehöre, das mit den Ministri die Kirchengucht ausübe und gewisse Sünder, auch Fürsten, exkommuniziere.*"¹⁷¹ Het lijkt welhaast een opgezette val voor de zwinglianen. Erastus klimt in de pen met 103 thesen. De keurvorst gebiedt echter beide partijen te zwijgen over deze zaak. Erastus geeft een bewerking tot 75 thesen, die door Beza (herfst 1569) worden beantwoord. Maar de zaak komt niet in druk uit. Dat zal voor de thesen pas in 1589 te Londen gebeuren. In Heidelberg zijn de voorstanders van de Geneefse lijn aan de winnende hand. Bijzonder Datheen maakt zich hier sterk voor. Ook de discipline in de vluchtelingengemeente te Heidelberg gaf een stoot in die richting. In okt. 1568 en juli 1569 wagen Bullinger e.a. in brieven nog een poging bij de keurvorst, echter zonder succes. Nu blijkt duidelijk dat Genève optreedt om de Pfalz raad te verschaffen. De kerkorde van 1570 behelsde nog een compromis met de tegenstanders van deze kerkelijke discipline. Toen de invloed van het consistorie groeide werd de druk op tegenstanders sterk opgevoerd. Ze waren zogenaamde antitrinitariërs en werden zo vervolgd. Ook Erastus werd in 1575 beschuldigd, de keurvorst greep ten gunste van hem in. Erastus verbreidde zijn 75 stellingen zonder toestemming van de theologische faculteit. Hij bleef vechten. Dit brengt Walton tot de conclusie: "...Erastus habe auch weiterhin gegen die Kirchendisziplin gekämpft und so einen Teil der Schuld an seiner Verurteilung selbst zu verantworten gehabt. Wesel Roth ist ebenfalls dieser Auffassung."¹⁷²

Zürich heeft ook positie gekozen in de Engelse problemen rond het episcopaat en het puritanisme. In die zaken wordt de divergentie tussen de lijn van Zürich en die van Genève evenzeer zichtbaar. De afkeer van Bullinger van de Engelse presbyterialen en de Geneefse kerkorde treedt

---

¹⁶⁹ *O.c.*, S. 212/213.

¹⁷⁰ *O.c.*, S. 213.

¹⁷¹ *O.c.*, S. 217, aldaar geciteerd uit: Ruth Wesel-Roth, *Thomas Erastus. Ein Beitrag zur Geschichte der Reformierten Kirche und zur Lehre der Staatssouveränität*, Lahr/Baden 1954, S. 54.

¹⁷² *O.c.*, S. 219. Erastus bleef geruime tijd weg uit de kerk, totdat het tij keerde. Ook Bullinger had grote moeite met de gang van zaken in de Pfalz rond de strijd tegen zijn vriend en het verlies van invloed aldaar. Bullinger overleed in 1575, de keurvorst in 1576.

ook hier aan het licht. Walton vermeldt een drietal brieven van R. Gualter, waarin het gevoel van Zürich duidelijk is verwoord richting Engeland. Rond de tucht ziet hij in de situatie van Heidelberg zijn vrees bevestigd, 'een nieuwe vorm van roomse tirannie, die zelfs een papist zou beschamen'. Velen zien de tucht als "Allheilmittel zur Verwirklichung des Reiches Christi..."¹⁷³ In zijn derde brief spreekt R. Gualter zich uit voor de figuur van de bisschop (ziet deze zelfs *iure divino*).¹⁷⁴ Het optreden van presbyterialen tegen de hiërarchie ziet Gualter als onbeschaamdheid. De wijze van predikantskeuze acht R. Gualter onbelangrijk. Wel vindt hij het van het grootste belang, dat de kandidaat acceptabel is voor de 'Stadtrat'. Een ambtsaanvaarding kan volgens Gualter niet plaatsvinden "ohne vorausgegangenen Treueeid gegenüber dem Rat."¹⁷⁵ Ook over de ceremoniën laat Zürich zich uit.

In de strijd tegen de kerkorde van Genève "und ihren neuen Papalismus..." gaan Zürich en de Engelse bisschoppen hand in hand.

7.4.3 Het schriftberoep van Erastus en diens tegenstanders¹⁷⁶

De conclusie wordt helder verwoord: "Als Schlussfolgerung wird sich die Behauptung aufstellen lassen, dass die Züricher Kirche und ihr Vertreter Erastus Anhänger einer reformierten, an Marsilius orientierten und durch Erasmus vermittelten Kirchenverfassung waren."¹⁷⁷ De laatmiddeleeuwse en Erasmiaanse invloeden werken in het Schriftverstaan door. Erastus zag voor geestelijke ambtsdragers "keine potestas coactiva im weltlichen Bereich...", een problematiek die reeds lang voor de reformatie een strijdpunt vormde. *Voor Beza c.s. zijn de apostolische normen van het N.T. absoluut maatgevend.*¹⁷⁸ Hier raken wij een van de meest fundamentele verschillen tussen de strijdende partijen. Men spreekt wel over Calvijn en Beza als vertegenwoordigers "eines reformierten Gregorianismus", inzake de verhouding paus en keizer.

*Voor Erastus liggen deze dingen anders. Door de bekering van keizer Constantijn de Grote zijn de apostolische normen van het N.T. in dezen "historisch relativiert und deshalb in diesen Fall nicht bindend."*¹⁷⁹ Hier wil Walton spreken van "eine Art mittelalterliche kaiserliche Theokratie..."¹⁸⁰ Het N.T. bevat volgens Erastus geen duidelijke aanwijzingen voor de praktijk van de kerkelijke tucht. De later gegroeide praktijk ziet hij niet als goddelijk gebod. Het denken van Erastus beweegt zich in de lijn van Zwingli. Als overheid en predikanten samenwerken, worden stad en kerk identiek: de burger is de goede christen.

¹⁷³ *O.c.*, S. 221. Het moge duidelijk zijn, dat R. Gualter, in de lijn van Bullinger, deze opvatting niet deelt. De lijn van Zürich biedt echt perspectief: "Kirchenzucht unter den Aufsicht des weltlichen Herrschers statt in kirchlicher, d.h. presbyterialer Eigenverantwortung." (*O.c.*, S. 222).

¹⁷⁴ *O.c.*, S. 222; De argumenten liggen in de sfeer van de apostolische traditie en de structuur van de oude kerk. Over deze ambtsopvatting merkt Walton op: "Im übrigen dokumentiert die historische Reflexion den erasmianischen Charakter des Züricher Amtsverständnisses." (*ibidem*).

¹⁷⁵ *O.c.*, S. 222.

¹⁷⁶ Ruime aandacht besteedt Walton in zijn artikel aan het schriftberoep, *o.c.*, S. 223-242. Een alleszins lezenswaardig stuk, dat veel goede informatie biedt, met zeer uitgebreide noten.

¹⁷⁷ *O.c.*, S. 223.

¹⁷⁸ Hier kan men spreken van 'iure divino' voor de kerkorde. Een lijn die wij reeds duidelijk in Hoofdstuk 2 (2.2.1 Inleidend - een stem uit 1612) en in Hoofdstuk 3 (3.2.1.2; 3.4 en 3.5.3) hebben gezien rondom kerkorde en kerkendienaren.

¹⁷⁹ *O.c.*, S. 224.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

Marsilius van Padua geeft alleen de overheid het recht van de potestas coactiva, ook in kerkelijke aangelegenheden. Dan wordt excommunicatie een zaak van het wereldlijk ambt. In deze lijn beweegt zich ook Erastus, die de christelijke overheid bevoegd verklaart, evenzeer m.b.t. "res sacras cultumque divinum". Ook in heilige zaken en godsdienstige aangelegenheden is er één hoofd van de res publica. Excommunicatie ziet Erastus als een menselijke uitvinding.¹⁸¹ In deze kwestie staat Bullinger pal achter Erastus. In de vorming van de zwingliaanse ecclesiologie heeft de controverse met de dopers zeker een rol gespeeld. In zijn brief aan de keurvorst heeft Bullinger kritiek geïfend op het iure divino van Genève rond de excommunicatie. Hij vergelijkt de Geneefse gestrengheid met die van de donatisten en dopers. Het ontbreken van de ban was voor de laatsten breekpunt. Ook Bullinger stelt zich op het standpunt dat eigen kerkregering en tuchttoefening door de kerk beperkt zijn gebleven tot op de tijd dat de "küing un keisser glich wol Christen wurden un sich Im allem guttem der Christen handet beludend..."¹⁸²

Voor de Züricher opvatting van de tucht beroept Bullinger zich o.a. op I Cor. 11 : 27-29 en 14 : 33. Paulus wist van vele misstanden in de gemeente, hij heeft haar echter niet van het Heilig Avondmaal afgehouden, met alle gevaren die deze opstelling voor de gemeenteleden meebracht. Ook Christus heeft Judas aan het Avondmaal toegelaten. Tegen deze bewering heeft Beza zich verzet. In de lijn van Bullinger beweegt zich het Schriftbewijs van Erastus in diens thesen. Echte misdadigers worden door het wereldlijk zwaard gestraft, als eertijds onder Israël. Bij zijn uitleg van I Cor. 5 benadrukte Bullinger deze gedachte. Onder het oude Israël was het pascha voor het gehele volk, zo moest ook onder het N.T. niemand van het Heilig Avondmaal worden uitgesloten. De zondaren, die door de profeten werden bestraft, namen toch ook deel aan de feesten en de offers. Het Avondmaal mag niet ontaarden in strafinstrument.¹⁸³ Ook in de uitleg van I Cor. 5 : 9-11 (vgl. ook Matth. 18 : 17) zitten Erastus en Bullinger op dezelfde lijn.

In zijn uitleg van Matth. 18 : 18-19 heeft Bullinger de *Paraphrasen* van Erasmus geciteerd. In zijn uitleg van I Cor. 5 keerde Bullinger zich tegen de dopers.

---

¹⁸¹ In een brief aan Datheen laat Bullinger weten, dat de kerk van Zürich de tucht nooit met het Heilig Avondmaal in verbinding heeft gebracht, nooit de inrichting van een senatus ecclesiasticus heeft nagestreefd en nimmer een goddelijk mandaat voor de kerkelijke tucht gekend heeft. Hij ziet de kerkelijke tucht als een adiaphoron!, zie *o.c.*, S. 227.

¹⁸² *O.c.*, S. 228 noot 67. Daar gaat Bullinger ook in op het feit dat Judas aan het Avondmaal werd geduld door Jezus; de ervaring van Augustinus, dat de ban vaak veel tweedracht, scheiding en verslechtering brengt; de zwaarmacht van de overheid. Ook stelt Bullinger daar, dat het wezen van het ambtswerk der kerkendienaren niet heersen is. De overheid heeft de zwaarmacht, zij handhaaft de christelijke tucht. De kerkendienaren prediken het Woord. Aan de dienaren kent Bullinger geen recht toe om te bannen. Het accent in de discipline valt geheel op de overheid:
 "...Hiermitt blybt das Schwert oder die straff der Oberkeit/ deren sy Gott allein gäben hatt/ in jren henden und gwallt/ und wirt/ ja ist schon mitthinzu/ ein rechte Dicsciplina...und blybt dan ouch dess Herrenn heyligs Nachtmal/ in sinem rechten fryen...bruch und wäsen."(*ibidem*). In deze zaken reikt Walton overvloedig veel materiaal aan.

¹⁸³ Het instituut van de kerkelijke tucht moet het ontgelden bij Erastus, ook en juist rond het Heilig Avondmaal. In *o.c.*, S. 231 noot 73 lezen wij tussen vele citaten uit Erastus' werk over de tucht "praeceptum a Deo non [curs. tmh] esse, sed ab hominibus inventum et excogitatum." Geen goddelijk voorschrift maar menselijke vondst.

7.4.4 Voorlopige samenvatting en evaluatie

Erastus heeft in feite de kerkelijke tucht als menselijke vondst afgewezen. Aan de christelijke overheid vertrouwt hij de regering toe in sacrale en civiele zaken.¹⁸⁴ Het ene gemenebest wordt door één magistraat geleid.

De overeenstemming in Schriftuitleg tussen Bullinger en Erastus rond Matth. 16 : 18-19; Matth. 18 : 15-19 en I Cor. 5 is duidelijk. C. Walton ziet hun uitleg geheel in de lijn van Zwingli.¹⁸⁵ De uitleg van Zwingli en Bullinger beweegt zich in de lijn van Erasmus en Marsilius van Padua.¹⁸⁶ Via Bullinger sluit Erastus daarbij aan.

De ambtsopvatting van Zürich beweegt zich evenzeer in erasmiaanse lijn, zoals o.a. blijkt uit de opstelling inzake de Engelse problemen. Zürich heeft op vele fronten de Geneefse opvattingen rond kerkorde en kerkelijke tucht bestreden. Dit deden de zwingliaanse theologen des te vrijmoediger omdat voor hen de apostolische normen inzake ambt en tucht van het N.T. onder een christelijke overheid niet meer golden. Hier was geen sprake meer van iure divino. Hier liggen in feite de wortels van het probleem. Hoe normatief is het N.T. voor de ecclesiologie, toegespitst op het ambt en de kerkelijke tucht?

Terecht heeft Walton gesignaleerd, dat hier evenzeer speelt de onttroning van Zürich als vraagbaak en raadgever voor het internationale gereformeerde leven, tegenover de opkomst van Genève in die rol.

7.4.5 Geneefse tegenstemmen

Een belangrijke tegenstem is die van Beza in zijn *Tractatus Pius et Moderatus de vera Excommunicatione et Christiano Presbyterio...* (1590).¹⁸⁷ Het is een gedegen verhandeling, waarbij gepoogd wordt op exegetische gronden Erastus' uitlegging te weerspreken.

Het voorwoord, waarin Beza o.a. rekenschap geeft van het hoe en waarom van dit geschrift, gaat reeds in op de kern van de verschillen, die helaas nu zo in de openbaarheid worden gebracht. Beza neemt vooral de publicatie van vertrouwelijke brieven kwalijk.¹⁸⁸ De man van de hertrouwde weduwe van Erastus is hieraan schuldig. De stand van het verschil vinden wij reeds in het voorwoord aangeduid. De mening van Erastus komt hoofdzakelijk hierop neer, "dat namelijk de Excommunicatie en de Kerkelijke Ouderlingschap, een puur menselijk verzinsel is, onbekend in de heilige Schriften, en de gehele Israëlitische, en de zuiver Christelijke Kerk; een zuivere tyrannie, die de begeerte om te heersen tegen de Overheid in de Kerk heeft ingevoerd; dat het niets anders is ten slotte dan die God Māzīm die Daniël voorspeld heeft..."¹⁸⁹ Beza wijst erop, dat het beroep op vele anderen o.a. ds. Gualterus niet terecht is, daar diens exegese van I

---

¹⁸⁴ *O.c.*, S. 231 noot 73 "Politicus Magistratus a Deo accepit totam externam gubernationem rerum tum sacrarum tum civilium." Geen twee onderscheiden overheden: "Hinc in civitate Christiana non voluit duos esse Magistratus distinctos aequali potestate totam civitatem regentes." (*ibidem*). De eenheid van de res publica gaat voor Erastus heel ver.

¹⁸⁵ *O.c.*, S. 233. Ook bij Zwingli valt voor de straf het hoofdaccent op de overheid. De sleutelmacht is de prediking van het evangelie, waardoor de poorten des hemels worden geopend en gesloten. Ook Zwingli kent de kerk geen potestas coactiva toe. Hij wijst doperse opvattingen ook rond de ban af.

¹⁸⁶ *O.c.*, S. 234/235. De verbindingslijn tussen Marsilius enerzijds en Erasmus en Zwingli anderzijds is niet eenvoudig te bewijzen. Toch heeft het gedachtegoed doorgewerkt van Marsilius' *Defensor Pacis Dictio Secunda*, waarin hij "die körperliche Bestrafung eines Sünders in die Kompetenz der Obrigkeit verwies und den Priestern jede potestas coactiva verbot." (*o.c.*, S. 234).

¹⁸⁷ Een Nederlandse editie: *Een godvruchtige en gematigde verhandeling over de ware excommunicatie en het christelijk ouderlingschap...*, vert. D. van Dijk, Goudriaan 1975.

¹⁸⁸ *Godvruchtige verhandeling*, p. 11.

¹⁸⁹ *O.c.*, p. 13.

Cor. 5 e.d. anders is dan die van Erastus.¹⁹⁰ Erastus wil onder 'het de satan overgeven' het doden verstaan, terwijl de uitleg van Gualterus spreekt van uit de kerk uitwerpen, om deze van de schande te bevrijden en de ergernis weg te nemen. Erastus ontkent het bestaan van een kerkenraad in Corinthe, terwijl Gualterus spreekt van de gekozenen uit de oudsten waardoor de gemeente handelt. In Matth. 18 : 17 wil Erastus niet horen van de kerkenraad maar juist van de burgerlijke rechtspraak onder de Joden. Voor Erastus spreekt Gal. 5 : 6 in het 'afsnijden' over het doden. Terwijl Gualterus dit opvat als "afgesneden worden, namelijk van de gemeenschap met de kerk." Ook inzake I Cor. 7 is er geen overeenstemming tussen beider exegeese. Daar komt voor ds. Gualterus evenzeer de wettige uitsluiting van de gemeenschap der kerk aan de orde.

Als verweer tegen Erastus wijst Beza op het feit dat ook Israël heilige overheden had, en daar toch wel degelijk kerkelijke tucht was tegen de onreinen, van godswege opgedragen door uitsluiting van de verering van God. Zo stelt Beza: "...waarvoor het voldoende is aangetoond te hebben, dat terwijl er ook een heilige Overheid zitting had, er onder het volk van God plaats geweest is voor de uitsluiting van de sacramenten."¹⁹¹ Vanwege onreinheid vond een uitsluiting van het altaar plaats, hoe diep ingrijpend. Via de weg van schuldbelijdenis en verzoening vond herstel plaats. Hiertegenover meent Erastus dat het aan het eigen geweten van de onreine werd overgelaten al of niet toe te treden tot het altaar.

Voor Beza is van groot belang, dat de Israëlitische overheid de kerkelijke tucht niet verhinderd heeft, maar juist ondersteund, door bijvoorbeeld onbedwingbare ordelozen met de doodstraf te straffen (Deut. 17 : 12). Zo wil Beza de lijn doortrekken naar de christelijke overheid. Het recht van de synagoge onder de wet, geldt niet minder voor de kerk onder het evangelie, op gezag van Christus in Matth. 18 : 17.¹⁹² Christelijke overheden, naar uitwendige belijdenis, zijn vaak niet gedachtig aan hun plicht tegenover de kerk en zijn niets zuiverder dan de andere zieke leden van de kerk. Uitwendige burgerlijke straffen zijn anders dan geestelijke straf, die teruggaat naar de wortel. In dit laatste geval gaat het om Geest en Woord en die zijn zo niet aan de overheid maar aan de kerk toevertrouwd.

Het verwijt van bevoegdheidsoverschrijding door de kerk wordt door Beza niet weggewuifd, maar praktisch opgelost door het recht van appèl op meerdere kerkelijke vergaderingen, en waar dit door kleine landstroken niet mogelijk is "kan echter door andere geschikte middelen, zonder enige schending van de Kerkelijke orde, de Christelijke Overheid, als wachter en handhaver van beide Tafelen en bovendien van de goede Kerkelijke orde voor de klagenden een voorziening treffen."¹⁹³

Beza legt de Geneefse procedure uit rond de kerkelijke tucht, die gematigder is dan de Franse, Schotse en Nederlandse kerken gebruiken. In dat geheel is ook plaats voor afhouding van het Heilig Avondmaal. Excommunicatie wordt alleen gebruikt bij bijna hopeloze mensen. De kerkenraad houdt zich in dit alles binnen de grenzen van de kerkregering. De dienaren van het Woord zijn met het geestelijk zwaard tevreden en hebben de intentie "ook niet het geringste van het recht van de Overheid" af te nemen. De kerkelijke tucht is niet onbarmhartig en onbewogen, maar is gericht op terugkeer van het afgedwaalde schaap.

Satan laat niets onbeproefd om de eenheid van de kerk te verhinderen, en hitst mensen tegen elkaar op. Bij leergeschillen moet er op voorzichtige wijze aan gewerkt worden om erger kwaad

---

¹⁹⁰ *O.c.*, p. 15.

¹⁹¹ *O.c.*, p. 17.

¹⁹² *O.c.*, p. 18.

¹⁹³ *O.c.*, p. 20.

te voorkomen en om de waarheid zowel als vrede der kerk te dienen. "Wanneer dat geen genoeg uitwerking heeft, laat er dan in het algemeen in een wettige vergadering van de broeders, beslist worden, wat er vastgesteld moet worden, uit het zuivere Woord van God; terwijl de Apostel ons deze regel voorschrijft in 1 Cor. 14,32..."¹⁹⁴ Vervolgens geeft Beza een aanspraak tot de overheden en wijst op hun taken ten gunste van de kerk en het gemenebest. De godvruchtige herders, beproefd in leer en leven, verdienen alle steun en medewerking van de overheden. De scholen dienen voorzien te worden van ijverige en waarlijk godvrezende leraren. Tegen ketters e.d. moet worden opgetreden. De wettige kerkelijke meerdere vergaderingen verdienen de steun van de magistraten, voor zaken van groter gewicht en die de algemene toestand van de kerk raken. Dit geschiedt dan naar voorbeeld van de apostelen en gewoonte van de oude orthodoxe keizers. Het doel is daarbij dat alle kerken als één lichaam, door de Geest van Christus alleen levend gemaakt, in algemene vrede kunnen leven.

Rond de tucht dient men blijvend te bedenken, dat ook hier het misbruik het goede, wettige gebruik niet opheft. Men zou door de misstanden zich tot afschaffing kunnen laten verleiden. Ook praktische problemen mogen niet weerhouden van toepassing der excommunicatie. Orde en tucht zijn voor Beza geen menselijke bedenkensels en evenmin een nieuwe tirannie. Verdediging ervan dient evenzeer plaats te vinden als van de zuivere leer. In Erastus' definitie van de excommunicatie ontbreken voor Beza wezenlijke elementen. Beza geeft dan ook een eigen definitie:

"De excommunicatie is een uitspraak, waardoor de in de naam des Heren vergaderde Kerkeraad (presbyterium), na voorafgaande wettige kennisneming, en met medewerking (indien het nodig is) van de Kerk, - verklaart dat iemand, die van God is afgeweken, en naar de Kerk (dat is de Kerkeraad) niet geluisterd heeft, ook geacht wordt uitgesloten te zijn van de uitwendige gemeenschap der Kerk, zolang totdat het uit diens betuigd berouw, voorzover dit moet en kan geschieden, òf met medeweten van de gehele Kerk, òf zonder dat de Kerk ermee bekend gemaakt is, - voor de Kerkeraad is komen vast te staan, dat hij met God verzoend is."¹⁹⁵

Erastus acht, dat de apostelen nooit iemand vanwege zijn zonden veroordeeld hebben met uitwerping uit de kerk, wel met andere straffen. Beza wijst op Petrus' optreden tegen Simon de Tovenaar. Beza verdedigt in dit werk de onderscheidingen in de kerkelijke tucht, als afhouding van het Heilig Avondmaal en excommunicatie. Onder de Wet mochten de onreinen niet in het heiligdom komen, totdat zij gereinigd waren. Als dit reeds van de uitwendige onreinheid geldt, geldt het zeker van de inwendige. In dit verband wijst Beza ook op de offerdienst der verzoening. Toch werden hardnekkige zondaren buiten de synagoge geworpen.

Volgens Erastus wordt in de Schrift niemand van de offers, de besnijdenis en het Pascha uitgesloten. Beza onderstreept in zijn verweer, dat zondaren worden geroepen tot bekering, tot breken met de zonde. Tevens maakt hij zich sterk voor de functionering van de geestelijke jurisdictie (die het geweten raakt) onder Israël.¹⁹⁶ Geroepen worden tot de verering van God, gaat

---

¹⁹⁴ *O.c.*, p. 25.

¹⁹⁵ *O.c.*, p. 30. God is Zelf de auctor van de kerkenraad en de excommunicatie-uitspraak. De kerkenraad is dienaar en vertolker. Op aarde wordt bevestigd, wat in de hemelen, verborgen vastligt (de uitsluiting die in de hemelen geschied is van de gemeenschap van Christus). Toch is de excommunicatie niet absoluut, maar voorwaardelijk. In dit alles hoort Beza het spreken van Gods Woord.

¹⁹⁶ *O.c.*, p. 48-50. Inzake het weren van onreinen e.d. zie Deut. 27 : 18; Lev. 4-6 en Num. 15. Voor de geestelijke jurisdictie zie Matth. 5 : 22; daarnaast functioneert Matth. 18 : 17, 'gemeente' is hier voor Beza niet de gehele vergadering van kerk òf overheid, maar het presbyterium. Het O.T. voegt naast straf, opgelegd door de burgerlijke overheden, juist ook wel een kerkelijke verzoening voor het gekwetste geweten toe, vgl. Lev. 6 : 2

niet ten koste van berouw door de onreinen. Erastus wijst ook op Jezus en diens deelname aan de erediensten met Farizeeën en de grootste deugnieten, en het feit dat Hij zelfs met Judas de Maaltijd heeft gehouden. Beza meent - met vele anderen - dat Judas is uitgegaan vóór de instelling van het Heilig Avondmaal.¹⁹⁷ Erastus poogt zich o.a. sterk te maken met het bevel van de Heere Christus bij de instelling van het Avondmaal; de instellingswoorden bij Paulus en I Cor. 10 : 4.

Beza wijst op de excommunicatie van Adam en Eva uit het paradijs en die van Kaïn na diens moord op Abel. In de eerste geschiedenis noemt hij Augustinus als getuige, in het tweede geval vermeldt hij de twee Rijken van Augustinus, het spreken van Luther over de excommunicatie van Kaïn en het getuigenis van Aben Ezra.¹⁹⁸ Hierna gaat Beza nogmaals in op het feit, dat voor onreinen de toegang tot de tempel, de offers, het Pascha en de gewone samenleving gesloten was.¹⁹⁹ Uit het N.T. krijgt aan beide zijden Matth. 18 : 15 evv. ruime aandacht.²⁰⁰ Hierin hoort Beza de continuïteit in deze zaken tussen Oud en Nieuw Testament. Zo heeft God dit ingesteld. Als de eerdere stappen niet baten, komt de gang naar het consistorium aan de orde. Hier vindt ambtshalve de vermaning plaats en bij volharding in het kwaad de ultieme maatregel, die geldig is in de hemelen. Erastus denkt hier alleen aan de lichtere vergrijpen, die mensen elkaar kunnen vergeven en eventueel verzwijgen. Onder 'gemeente' verstaat Erastus "de burgerlijke rechtszitting", de eigenlijke overheid van de Joden. Volgens Erastus is er hier dus geen sprake van instelling van tucht of geestelijk bestuur. Volgens Erastus was zowel de burgerlijke als de kerkelijke of geestelijke rechtspraak in handen van die ene vergadering (synedrium).²⁰¹ In Matth. 18 is volgens Erastus geen sprake van excommunicatie. Beza verwijst o.a. naar de beschrijving van de drieërlei excommunicatie bij de Joden, door Elias de Leviet (Niddvi, Cherem en Schammata; in opklimmende mate).

Ook de verschillende exegese rond I Cor. 5 komt in het tractaat van Beza uitgebreid aan de orde naast de exegese van Gal. 5 : 9 en 12, I Tim. 1 : 20 etc.²⁰² Het pastorale element is voor Beza van wezenlijk belang juist ook in de vermaning en verdere tuchtoefening. Alleen wereldlijke straf, hoe streng ook, brengt de mensen geestelijk niet verder. "Maar de geestelijke straf brengt liefde tot de deugd voort, door het verdwaasde geweten zo aan te doen met het gevoel van zijn zonden,

---

en Num. 5 : 6 evv.

¹⁹⁷ *O.c.*, p. 59-61. Vrij uitvoerig gaat Beza op dit argument in. Veel van wat Judas ging doen, was voor de anderen nog verborgen, doch Jezus bekend. In de kerkelijke bediening kan men alleen na wettige vaststelling van overtredingen verder handelen.

¹⁹⁸ Treffend is ook de laatste getuige, die de woorden van het aangezicht des Heeren opvat, als betrekking hebbend "op de plaats die voor de verering van God bestemd was, waar Hij ook de vaderen placht te verschijnen..."(*o.c.*, p. 72). Zo oud is de bijbelse excommunicatie, reeds van voor de Wet van Mozes.

¹⁹⁹ *O.c.*, p. 72-81.

²⁰⁰ Zie o.a. *o.c.*, p. 81-102.

²⁰¹ *O.c.*, p. 92.

²⁰² *O.c.*, p. 110-144. In I Cor. 5 is volgens Erastus geen sprake van wegdoen uit het midden van de gemeente, maar uit het leven! Ook hier wil hij niet horen van excommunicatie. Voor Beza is het 'aan de Satan overgeven' niet hetzelfde als doden. Uitdelgen uit het midden van Israël moet onderscheiden gelezen worden, soms gebeurt dit door God, soms door de overheid met het zwaard; in I Cor. 5 : 13b hoort Beza in het "En doet dezen boze uit ulieden weg" het bevel tot excommunicatie, daarop ziet ook het wegdoen van het zuurdeeg. Beza weigert Erastus te volgen: "En nooit zal iemand mij overtuigen dat de Apostel bevolen heeft, dat de Christelijke Kerken van God zouden bidden dat Hij deze of gene uit het midden zou wegnemen..."(*o.c.*, p. 126). In excommunicatie daarentegen spreekt de herderlijke liefde om te behouden. Voor Beza is 'aan de Satan overgeven' om de verschrikking aan te duiden van de ballingschap buiten de kerk, uitgeworpen!

dat het het geneesmiddel tegelijk voorstelt, dat en de wonde geneest, en de bewerker van de wonde, het vlees namelijk, en de Satan uit de weg ruimt.¹²⁰³

In het slotgedeelte gaat Beza uitvoerig in op de Joodse instituten voor geestelijke en wereldlijke rechtspraak. Hij weerlegt de argumenten van Erastus, dat de kerkelijke vergadering ook burgerlijke verschillen behandelde en zelfs vonnissen over leven en dood (waarbij Erastus o.a. verwijst naar het proces van Jezus voor het Sanhedrin en Pilatus' toestemming en de brieven van aanbeveling voor Paulus). Voor Beza heeft het presbyterium 'naar de instelling van Christus' het Joodse Sanhedrin opgevolgd. Vóór dat er sprake was van een christelijke overheid moest er immers ook een geestelijke jurisdictie zijn en wel ruim 300 jaar. Dat gebeurde toen door kerkelijke vergaderingen, ingesteld om over de heilige dingen en de zuiver kerkelijke zaken een oordeel te vellen. Voor burgerlijke zaken moest in Corinthe een andere regeling worden getroffen. Over de bemanning van de kerkelijke vergaderingen laat Beza zich evenzeer uit.²⁰⁴ Ook wijst hij op het praktisch nut van de kerkelijke vergaderingen (van Oud en Nieuw Testament) in het tegengaan van oligarchie en ochlocratie. Hij ziet in deze vergaderingen "de meest goddelijke Aristocratie" weerspiegeld, met medeweten en instemming van de gehele menigte samengesteld. Hierin ziet Beza "een volmaakt voorbeeld van de hemelse Democratie".²⁰⁵ De christelijke overheden zijn - naar Gods wil - wachters en handhavers op aarde van de gehele ordening. Erastus wil niet horen van één lichaam met twee hoofden, twee overheden. Toch was dit in Israël evenzeer aan de orde, door de bevoegdheden van de kerkelijke vergaderingen over reinen en onreinen. Dan treedt de priester Azaria met tachtig priesters op tegen koning Uzzia (II Kron. 26 : 16-21). Alleen wanneer men de terreinen en bevoegdheden vermengt, dan zijn er twee wereldlijke en/of twee kerkelijke hoofden. Godvrezende koningen onder Israël hebben mede bewerkt "dat er plaats is voor het rijk van Christus", dat is voor de heilige, evangelische bediening.²⁰⁶ De ouderlingen hadden volgens Beza macht om te excommuniceren. Daarbij worden overheden niet uitgezonderd, ook zij vallen onder dit geestelijk oordeel. De wereldlijke kronen zijn evenzeer onderworpen aan de ene Christus. Beza wijst op het optreden van Nathan tegenover David, het optreden van Azaria tegenover Uzzia, en de onwrikbare opstelling van Ambrosius tegenover keizer Theodosius.

In de fundamentele zaken van de verhouding kerk en staat toont Beza zich leerling van Calvijn. De Geneefse reformator heeft immers steeds het onderscheid benadrukt tussen de wereldlijke en geestelijke macht. Calvijn heeft steeds oog gehouden voor de beide regimenten in hun onderscheidenheid. Dat heeft doorgewerkt in een onverenigbaarheid van wereldlijke en geestelijke ambstuitoefening. Een koning past het niet priesterlijke verrichtingen te doen. De charismatische leiders Mozes en David zijn voor Calvijn, en velen na hem, uitzonderingen. Calvijn heeft fel gestreden voor het werk van het consistorie in Genève, dat werk wilde hij niet uitleveren aan de magistraat. Calvijn heeft erop gestaan, dat de geestelijke en de wereldlijke jurisdictie onderscheiden bleven. Het straffen door de kerk is een zaak van Woord en Geest, met als doel heilzame

---

²⁰³ *O.c.*, p. 128. Het diepste motief voor kerkelijke tucht is en blijft aansporing tot berouw en bekering, en in die weg terugkeer tot God, Zijn heil en Zijn gemeente.

²⁰⁴ *O.c.*, p. 160/161, waar Beza ook ingaat op de verschillende woorden voor de ambtsdragers in het N.T. en hun wisselend gebruik.

²⁰⁵ *O.c.*, p. 162.

²⁰⁶ *O.c.*, p. 165. De koningen hebben niet zelf het rijk van Christus bestuurd, want "Christus heeft toch de burgerlijke macht van de kerkelijke bediening uitdrukkelijk afgescheiden" (*ibidem*). Anders wordt men getroffen door Gods wrekende hand. Het Koninkrijk is niet van deze wereld.

terechtwijzing. Daaronder valt ook de afzetting van de dienaren. Civiele zaken dienen voor de magistraat te worden gebracht, want de kerk bezit niet de zwaardmacht. Calvijn bestrijdt de tweezwaarden-theorie van Rome. Hier heeft juist de Reformatie het opgenomen voor de eigen taak van de overheden. De wereldlijke macht moet wel de geestelijke uitspraken respecteren en niet de kerkorde omverstoten. Calvijn heeft het steeds opgenomen voor de vrijheid en plicht van de kerk om onverkort het Woord van God te prediken en te verdedigen. Het verkondigen, vaststellen en bewaken van de zuivere leer is bij uitstek een kerkelijke aangelegenheid. In geloofskwesties heeft niet de overheid de beslissende stem. Hier moet bijzonder het ambt der pastores verdedigd worden tegen de aanmatigingen van de overheden.²⁰⁷

L.M. du Plessis heeft een samenvattende studie verricht *Calvyn oor die staat en die reg*, waarin veel eerdere literatuur is verwerkt. Du Plessis ziet bij Calvijn de overheid als bewaker van het recht. Calvijn verzet zich dan ook fel tegen regeringsloosheid. Overheden zijn door God ingesteld. Opvallend is de zin "Die kerk is eintlik veilig in die beskerming van owerheidshoede."²⁰⁸ Ook uit andere bronnen dan de *Institutie* heeft Du Plessis geput. Zo lezen wij uit de *Catechismus (1538)* "Die owerheid moet die ware godsdien beskerm...".²⁰⁹ De overheid beschermt ook de godzaligheid, zo stelt Calvijn in zijn commentaar op Timotheüs.²¹⁰ Opvallend mag heten de rol die Calvijn aan de overheden toeschrijft n.a.v. Matth. 19 : 7 inzake de scheidingsbrief. Daar legt hij een sterk accent op het verschil tussen de burgerlijke en de geestelijke overheid. Toch neemt Calvijn het op voor de rol van de burgerlijke overheid in dezen, hoewel deze "in die uitoefening van sy regsplegende kompetensies dikwels baie dinge (noodwendig) doen wat nie altyd te rym is met die goddelike eis tot liefde nie."²¹¹ Het commentaar van Calvijn op het eerste gebod geeft ook voor het onderhavige thema relevante informatie. De vorm van aanbidding in het Oude Israël is ook nu niet zonder betekenis. Du Plessis vat de mening van Calvijn aldus samen: "Hy gee duidelik te kenne dat hy van mening is dat die staat tot taak het die bevordering van godsdienstigheid en vroomheid en daarom behoort enige inbreukmaking op die

---

²⁰⁷ Helder en onderbouwd zijn deze zaken verwoord door Hans Helmut Esser, in *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes 37. Jahrgang 1988 und 38. Jahrgang 1989*, Köln, S. 256-258. Over de verdere samenwerking tussen kerk en staat bij Calvijn laat Esser zich ook uit, *o.c.*, S. 259/260. De kerk dient de eigen plaats van de staat te respecteren. Het accent valt op een harmonische samenwerking, als in een lichaam met onderscheiden leden. De staat heeft ook de taak de religie te beschermen. Wat de kerk bedreigt, dient door de staat bestraft te worden. Elkaar versterken in gemeenschappelijke zaken en taken. Ook over de kerkelijke goederen en het beheer daarvan heeft Calvijn zich uitgelaten. Hier dient de overheid toezicht te houden op het kerkelijk beheer. Als de overheid het beheer zelf voert, moeten de inkomsten trouw worden aangewend voor het bestemde doel en het kapitaal in stand worden gehouden. Calvijn heeft gestreden tegen het staatskerken stelsel en zo de eigenheid geschapen van de calvinistische gemeenten aan de Nederrijn en in Oost-Friesland. Er zijn duidelijk grenzen gesteld aan de wereldlijke machtsuitoefening. Kerk en staat moeten beide buigen onder het Woord van God.

²⁰⁸ L.M. du Plessis, *Calvyn oor die staat en die reg*, 2e dr., Potchefstroom 1977, p. 102, waarbij de auteur put uit *Institutie* IV, 20. Inzake de beperking van de gehoorzaamheid aan de overheid, zie Du Plessis, *o.c.*, p. 106 "dat die onderdaan die owerheid nie ten koste van gehoorsaamheid aan God, mag gehoorsaam wee nie." Men mag geen slaaf van mensen worden (I Cor. 7 : 23).

²⁰⁹ L.M. du Plessis, *o.c.*, p. 107. En ook in dit geschrift komt de gedachte van het Gode meer gehoorzamen dan de mensen naar voren, *o.c.*, p. 108.

²¹⁰ L.M. du Plessis, *o.c.*, p. 111/112.

²¹¹ L.M. du Plessis, *o.c.*, p. 113. Dit moet de overheid zelf doen en wij kunnen het haar niet kwalijk nemen, volgens Calvijn. Dit hangt samen met de val en de doorwerking daarvan.

godsdienaktiwiteit in die staat, strafbaar gestel te word."²¹² Rond de andere geboden komen belangrijke aspecten voor de gehele samenleving en de verhouding kerk en staat aan de orde. Naar aanleiding van Deut. 13 : 2-5 spreekt Calvijn evenzeer over de taak van de overheden tegenover leugenprofeten. De zuivere leer dient verdedigd te worden tegenover de ketterij. Hier dienen de overheden in zo'n gewichtig misdrijf de zwaarmacht te gebruiken om de eer van God te handhaven. Van groot belang zijn de uitingen van Calvijn in zijn preken over Daniël (1565) voor de positie van de vorsten en de gevaren van hun vleiende raadgevers en voor de grenzen aan de gehoorzaamheid: "In die eerste plek kan die bevel van 'n regeerder nie gehoorsam word indien dit strydig is met dit wat God eis nie."²¹³

De standpuntbepaling van Beza aangaande de Engelse situatie is belangwekkend voor zijn ambtsleer. In zijn geschrift *De triplici episcopatu*, blijkt duidelijk Beza's sympathie voor het presbyteriale stelsel. Hij ziet de gelijkheid van de ambten in de Schrift geworteld. De oudsten zijn in de plaatselijke gemeenschap de "adessores" die aan de pastores worden toegevoegd. Critici hebben hier gewezen op inconsistentie, immers het ambt van presbyter is voor de protestanten niet gelijkwaardig aan dat van de pastor. Rond de plaats van de episcopus signaleert W. Nijenhuis een verschil tussen Calvijn en Beza. De verdedigers van het Engelse episcopaat doen dan ook nog al eens een beroep op Calvijn, waarbij het episcopaat wordt gezien als gebaseerd op *ius divinum*. Uit exegetische fundering en theologische motivering van die tijd zijn verschillende kerkstructuren voortgekomen.²¹⁴ Hier spelen evenzeer motieven over de verhouding kerk en staat een rol, als de deelname van bisschoppen in het werk van het Parlement, de bevoegdheden voor het bijeenroepen van brede kerkelijke vergaderingen (welke rol speelt de koning en/of de bisschop), de afbakening van de bevoegdheden rond de tucht en het omgaan met de kerkelijke goederen. Op die probleemstellingen gaat Beza in dit geschrift nader in. Hij ziet de kerkregering door de pastor en oudsten als fundamenteel, afgeleid uit de Schrift en goddelijk. Het bisschopsambt is gebaseerd op menselijk inzicht en kerkelijke traditie en van lieverlee al verder ontaard. Beza neemt het op voor de gelijkwaardigheid der kerkelijke ambten. Sterk afwijzend is hij tegenover het pausdom. Binnen het presbyteriaal-synodale stelsel is Beza voor de Engelse situatie bereid het menselijk episcopaat te dulden, maar dat moet een uitstervende zaak zijn. De plaats van de bisschoppen in het Parlement kan geen genade vinden in Beza's ogen. Ook geeft hij aanwijzingen voor de plaats van de synoden (met beperking van hun bevoegdheden tot leer en tucht) en de tuchttoefening (waarbij Beza gematigd is). De kerkelijke goederen dienen besteed te worden voor het oorspronkelijke doel. Alleen in crisissituatie mag daarvan worden afgeweken.

7.4.6 Samenvatting van het 'Geneefse' verweer

Beza verdedigt in *Tractatus Pius et Moderatus...* (1590) het goed recht en de bijbelse plicht tot tuchttoefening door de kerk, ook onder een christelijke overheid. De magistraten dienen in dezen de kerkelijke tucht te steunen. Voor Beza is het wereldlijk zwaard onderscheiden van het

---

²¹² L.M. du Plessis, *o.c.*, p. 123. Opvallend is Calvijns beroep op Plato in deze zaak. Derhalve moet ook tegen kettters worden opgetreden, zelfs dienen zij met de dood te worden gestraft volgens Calvijn, *o.c.*, p. 124. Uitdrukkelijk gaat Calvijn in op de ongehoorzaamheid en opstand tegen kerkelijk gezag, *o.c.*, p. 124/125; waarbij grenzen worden aangewezen om de kerkelijke overheid niet te maken tot tiran. De kerkelijke overheden moeten in al deze zaken optreden in overeenstemming met de wil van God.

²¹³ L.M. du Plessis, *o.c.*, p. 138. Een overheid die zich tegen God verheft, verliest zijn gezag.

²¹⁴ Voor een inleiding op deze problematiek en de tekst in het Latijn en in Engelse vertaling van dit traktaat, zie: W. Nijenhuis, *Ecclesia Reformata, Studies on the Reformation*, Leiden 1972, p. 130-187 Chapter Seven Beza's Treatise "De Triplici Episcopatu".

geestelijk zwaard. Beide zijn nodig in het gemenebest. Beza heeft oog voor de gevaren van grensoverschrijdend handelen van de kerkelijken en treft daarvoor voorzieningen. Hij onderstreept dat de kerkelijke tucht er nooit op uit is het recht der overheid te verkorten. Helder geeft hij de taken weer die een christelijke overheid met en voor de kerk heeft. Beza verdedigt de eigen plaats van de synodale vergaderingen in leerkwesities, andere gewichtige zaken en zaken die de algemene toestand van de kerk raken.

Het is opvallend hoe nauw Beza in zijn *Tractatus... (1590)* de tuchttoefening in de kerk van het N.T. verbindt met de instituten van het O.T. Nauwgezet neemt hij kennis van de Joodse opvattingen in dezen. Voor Beza is de gehele tuchttoefening pastoraal van inslag en met een heilzaam doel. Resoluut wijst hij de beschuldiging van tirannie en oligarchie van de hand. In heel zijn tractaat wil Beza bewijzen, dat de kerkelijke tuchttoefening een door Christus ingestelde en dus geboden zaak is, liggend in het verlengde van Gods inzetten in dezen onder het oude verbond. De kerkelijke tucht tast de wereldlijke jurisdictie van de overheden niet aan. De kerk hanteert het geestelijk, de overheid het wereldlijk zwaard. Ook de overheden vallen onder de geestelijke jurisdictie van de kerkelijke vergaderingen. Het koningschap van Christus mag in geen enkel opzicht worden beperkt.

Bij Calvijns denken over kerk en staat zien wij reeds de grondlijnen, die vooral via Beza later hebben doorgewerkt en verder praktisch zijn toegepast. Hier is geen sprake van breuken met het verleden, maar wel continuïteit in de actualiteit van het geestelijke en politieke leven van die dagen.

Voor het verstaan van de ambtsleer is Beza's *De triplici episcopatu* zeker van belang. Hier worden door Beza keuzen gemaakt voor het presbyteriale-synodale stelsel, waar de lijn van Genève praktisch wordt uitgewerkt voor de Engelse situatie. Beza wijst hier met schriftberoep het episcopalisme af. Voor hem wortelen het ambt van predikant en oudste wel in de Schrift. Hij ziet dan ook een identiteit in het spreken van de Schrift over episkopos en het functioneren van de pastor. De pastor is episkopos, ook in de huidige tijd. In dat bijbels licht ziet Beza het college van de presbyters (I Tim. 4 : 14).

Uitgebreid gaat Beza in op de kerkelijke traditie rondom "humanus episcopatus". Hij ervaart dit als afwijking van de bijbelse lijn. Geen goed woord blijft er over voor het pausdom, satanicus episcopatus. De beantwoording door Beza van vragen die relevant zijn voor de Engelse situatie, levert een nadere verduidelijking op van zijn visie op het gewenste stelsel van kerkregering.

7.5 De opstelling van de remonstranten

In dit onderdeel zal een poging worden gedaan om verbindingen te traceren tussen het voorafgaande in dit hoofdstuk en de theoretische onderbouwing die de remonstranten in hun geschriften hebben gegeven op de omstreden punten. Daarbij zullen enkele belangrijke exponenten van dit denken onze aandacht krijgen, met name ds. Wtenbogaert en Hugo de Groot. Hun geschriften kunnen binnen dit kader niet in extenso worden besproken, het gaat om aanduiding van de essentie tegen de geschilderde achtergronden.

7.5.1 Joh. Wtenbogaert en zijn visie

Wtenbogaert heeft de verhouding overheden-kerk uitvoerig behandeld in zijn *Tractaet van 't Ampt ende Authoriteyt eener Hoogher Christelicker Overheydt in Kerckelicke saecken* (1610). Hij zag de calvinistische opvatting als een aanslag op de autoriteit van de staat. De probleemstelling van zijn werk is als volgt: "De vraghe is dan hier Wat authoriteyt ghebidt macht ende seggen een Hooghe Souveraine Overheydt (de selve zy dan Keyser Coninck Vorst oft Staten) heeft

nae Godts woordt in zaecken de Religie betreffende ende dat inde Landen ende Steden daer over de selve Overheydt t' Souverain ende Hoochste gebiedt heeft.²¹⁵ De auteur handelt hier expliciet over de taak van de christelijke overheid. Drieërlei denken is volgens hem in zwang: 1. superioriteit van de kerk over de wereldlijke overheden (bijv. opvatting van de R.-K. Kerk);²¹⁶ 2. kollateraal denken. Kerk en staat in rang gelijk, naast elkaar bestaand, met elk een onderscheiden werkerrein. De staat voor de wereldlijke en de kerk voor de kerkelijke aangelegenheden²¹⁷ en 3. superioriteit van de overheid over de kerk. Het hoogste opzicht in wereldlijke en kerkelijke zaken komt dan toe aan de hoge overheid in ieder land.²¹⁸ Uitgebreid gaat Wtenbogaert op de drie visies in en hij brengt ze tevens in een schema onder.²¹⁹

De visies ad. 1 en 2 worden door de auteur als onbijbels en tegen de vroeg-christelijke traditie strijdend afgewezen. Het kollaterale denken van de strenge calvinisten van zijn tijd wijst hij af.²²⁰ Wtenbogaert noemt concrete zaken waaruit de opstelling van zijn tegenstanders in de praktijk blijkt.

Hoe Wtenbogaert tegen het gevoelen van zijn tegenstanders aankijkt is duidelijk. "In summa wanneer men daghelicx ende soo dickwils bynaest als men van eenighe Kerckelijcke saecken handelt niet en hoort dan van t'recht macht auctoriteyt ende vrijheydt der Kercke ende dat dit of dat d'Overheydt niet aen en gaet als die inder Kercken ampt niet en mach grijpen met beschuldiging van dese of die dat sy t'recht der Kercken soecken te brenghen in handen vande politijcque ende veele dierghelijcke propoosten meer die int openbaer ende int heymelijck in Kerckelicke vergaderingen ende daer buyten menichmael ghehouden worden soo segghe ick datmen Collateraliteyt int hoeft heeft."²²¹

Zijn eigen gevoelen typeert de auteur aldus: "Dat een Hooghe Souveraine Overheydt heeft in sijn Landt de Hoochste autoriteyt macht ghebiedt ende zegghen in saecken de Religie ende Godtsdienst betreffende: Welverstaende onder Godt ende nae sijn heylighe Woordt."²²² Hier valt niet aan te tornen: "Oock can des ordre alleen bestaan wantse is wt Godt..."²²³ Als bewijs voor deze stelling handelt de auteur eerst over "de aller-wijste ende verstandichste regeringhe vanden gheheelen Aertbodem. Dit is gheweest de staedt ende Republijcke Israëls..." Dit is immers voor de huidige christenheid "tot leeringhe ende onderwijsinghe".²²⁴ Wtenbogaert wijst op Mozes als geestelijk en wereldlijk leider; op Jozua die zich inzet voor het religieuze leven van het volk. Hij wijst tevens op koning David die de erediens herstelt en op Salomo die de tempel bouwt en bij de inwijding daarvan bidt. Zo worden ook koning Josafat, Hizkia en Josia genoemd. Wtenbogaert concludeert: "Daer uyt wy dan sien dat inden ouden Testamente gantsch gheen Collateraliteyt gheweest en is tusschen de Hoghe Overheydt ende de Priesters..."²²⁵ De priesters stonden in wereldlijke en geestelijke zaken onder de hoge overheid van hun tijd. Het O.T. wijst in Psalm 2 :

---

²¹⁵ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 7.

²¹⁶ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 9 en 10.

²¹⁷ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 10.

²¹⁸ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 10 en 11.

²¹⁹ Wtenbogaert, *Tractaet*: ad. 1: p. 11-18; ad. 2: p. 18-66 en ad. 3: p. 67-91.

²²⁰ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 28 e.v.

²²¹ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 30.

²²² Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 67.

²²³ *Ibidem*.

²²⁴ *Ibidem*. Voor de uitgangstelling van Wtenbogaert rond de regering in Israël is p. 68 en 69 van belang. Geen twee overheden naast elkaar; de zogenaamde politieke overheid heeft de hoogste autoriteit en macht over geestelijk en wereldlijk terrein.

²²⁵ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 78.

10-12 en Jes. 49 en Jes. 60 : 16 heen naar het N.T. in dezen. Ook behandelt de auteur de situatie onder het N.T., waarbij Rom. 13; Matth. 17 : 27; etc. een rol spelen. Tevens komen de kerkvaders aan de orde. Als afsluiting geeft Wtenbogaert getuigenissen van leraren der gereformeerde kerken.

De taak van de overheid in dezen ziet Wtenbogaert als een viervoudige. 1e "Int beroepen ende bestellen der Dienaren des Woordts, ende andere Kerckelicke diensten, nae den woorde Godts."²²⁶ Veel van het schriftberoep hieromtrent wordt door de auteur ontleend aan het O.T. De rol van Mozes en van de godvrezende koningen acht Wtenbogaert overduidelijk. Als Wtenbogaert Ef. 4 : 11 ter sprake brengt en de aanstelling tot het ambt - zonder medewerking van de overheid - in de oude kerk, is het voor hem cruciaal dat "de Kercken onder t'cruys waren". "Maer dat daer uyt soude volghen/ dat d'Overheydt Jesum Christum ende sijne waerheydt aennemende inde beroepinge der Kercken-dienaren niet soude hebben te spreekken: of de hoochste macht onder Jesu Christi over de Kercke in dit stuck oft oock andere daer aen clevende soude hebben verloren/ en can met waerheydt ende sonder in groote ongherijmtheyden te vallen niet gheseyt worden."²²⁷

2e "Int versorghen dat het Evangelium suyver ende wel gheleert, ende alle andere poincten der Kercken-bedieninge wel geoeffent worden."²²⁸ 3e "Int maecken van Kerckelijcke Wetten ende Ordinantien."²²⁹ 4e Over de kerkelijke vergaderingen. Wie het toekomt de synodes samen te roepen? "Dit comt toe der H. Overheydt." Of een christelijke overheid de te behandelen zaken mag voorstellen? "Ick antwoorde Jae..." Of een christelijke overheid "wat seggens heeft int senden van de personen die op den Synodum sullen verschijnen"? Ook komt de vraag aan de orde of een christelijke overheid zo'n vergadering mag presideren, mee mag stemmen, oordeel mag geven e.d.²³⁰

Ook de belijdenisgeschriften komen aan de orde.²³¹ In het besluit van het werk komen resp. de overheid, de kerkendienaren en gemeente voor het voetlicht.²³²

In zijn *Verdedigingh vande Resolutie Der Mog. Heeren Staten van Hollant en West-Vrieslant...* (Eerste deel 1615), wordt deze problematiek nogmaals door Wtenbogaert aan de orde gesteld. In dit geschrift komen vooral de leerstellige uitspraken van de Staten aan de orde, die aan de kerken worden opgelegd. Hierin kan Wtenbogaert zich zowel qua handelwijze als inhoudelijk vinden. Dit sluit helemaal aan bij zijn gevoelens van onderlinge verdraagzaamheid. Revisie van de belijdenisgeschriften is door de Staten terecht in een resolutie aan de orde gesteld. Wtenbogaert ziet dit hele optreden van de Staten liggen binnen het kader van de lijnen die hij in zijn *Tractaet* (1610) heeft getrokken.²³³ In dit stuk komt o.a. ook de problematiek van de dulding aan de orde

---

²²⁶ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 92-97.

²²⁷ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 94. Hij verwijst dan zelf tevens naar p. 80 van *o.c.* In het vervolg maakt Wtenbogaert zich op dit punt vooral sterk met kerkelijke traditie van de tijd na Constantijn. Tevens vermeldt hij het gevoelens van Bucer, Musculus en Zanchius.

²²⁸ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 97-98.

²²⁹ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 98-104.

²³⁰ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 104-111.

²³¹ Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 112-122.

²³² Wtenbogaert, *Tractaet*, p. 134; 134-135; 135-136.

²³³ Joh. Wtenbogaert, *Verdedigingh vande Resolutie Der Mog. Heeren Staten van Hollant ende West-Vrieslant...* Eerste deel, in 'sGraven-Haghe 1615. Zie de opdracht aan Sijne Excie. Wtenbogaert maakt zich reeds daar sterk, dat hij c.s. geen nieuwigheden voorstaan, juist het tegendeel. De vrijheid van consciëntie wordt aangeroerd in het licht van het optreden van Willem van Oranje en diens dood. Voor die zaken hebben de Staten en de prins

binnen het kader van de consciëntie. De contraremonstranten zeggen "Dat sy't als noch niet verstaen en connen in goeder Conscientie, om dat sy van sulcks noch bevel, noch exempel hebben in Godts Woordt."²³⁴ De haastige tucht en uitsluiting van anderen wil de overheid hiermee voorkomen en dat acht Wtenbogaert een heilzame zaak. Hij geeft dan ook het advies aan de contraremonstranten: "Haest u dan niet: dult liever: volght uwer Overheydt raedt. Of/ hebt ghy ander bevel vanden Hemel: thoont u Commissie."²³⁵ Meer in het algemeen wijst Wtenbogaert op Gal. 6 : 2; I Cor. 3 : 10-13 en Fil. 3 : 15/16. Als voorbeeld uit de Schrift noemt hij Hand. 15 en 21. Het huidige geschil raakt volgens Wtenbogaert niet het fundament der leer. Daarnaast beroept de auteur zich op diverse vergelijkbare uitspraken van die dagen. Volgens Wtenbogaert heeft Calvijn zelf een voorrede geschreven voor een Franse vertaling van een werk met een afwijkend gevoelen en wel de *Loci communes* van Melanchton.²³⁶ Enigszins stekend is de opmerking: "Moghelijck sult ghy noch eerst D. Bezae advis willen hooren/ om te weten wat hem dunckt van soo eene Resolutie der Overheydt..."²³⁷

Door hun beroep op de goede consciëntie stelt Wtenbogaert van de contraremonstranten: "Soo houden sy alle tijdt een achter-deure open/ om haer ymmer niet te liberael te zijn."²³⁸ De remonstranten geven de waarheid geen plaats. Maar kunnen zij dat wel volgens de leer van de tegenstanders? Voor de remonstranten is die leer van de tegenstanders geen waarheid. Dat leidt Wtenbogaert tot de conclusie: "Wat raedt is dan beter/ als onderlinghe verdraeghsaemheynt in Liefde/ ter tijt toe God d'een of d'ander naerder openinge van waerheynt gheve?"²³⁹ Al zouden de remonstranten buiten de kerk gaan, dan waren ze nog niet veilig voor "eenen anderen Text uyt de Boecken van't Ketter-dooden" die de contraremonstranten zouden lezen.²⁴⁰ Het argument dat de contraremonstranten gebruiken, namelijk consciëntiedwang die tegen hen zou worden ingezet, is in feite bij hun eigen gevoelen aan de orde. Zij zijn daarvan juist zelf sterke voorstanders. En dan noemt Wtenbogaert uitdrukkelijk "dat *Schoone Tractaet ... vande Strafe die d'Overheydt over de*

---

ook nu gestaan.

²³⁴ Wtenbogaert, *Verdedigingh*, p. 140. De contraremonstranten hebben de overheid gevraagd uit het Woord aan te tonen, dat zij het voorgeschreven gevoelen moeten dulden. Zij zien het zelf als strijdig met de Schrift en dus niet te verdragen.

²³⁵ Wtenbogaert, *Verdedigingh*, p. 141. Het beroep op Gods Woord acht Wtenbogaert in deze zaak niet terecht, de huidige problemen waren in de tijd van het ontstaan van de Schrift nog helemaal niet aan de orde. Dan zou een pausgezinde kunnen vragen naar onderbouwing uit de Schrift van de Reformatie op Europese schaal, die kan immers ook niet gegeven worden "aenghesien 't Pausdom doe niet was/ ende consequentelijck de reste niet."*(ibidem)*.

²³⁶ Wtenbogaert, *Verdedigingh*, p. 143-145. Kon Calvijn dit boek wel met een goed geweten aanbevelen?, zo vraagt Wtenbogaert aan de tegenstanders.

²³⁷ Wtenbogaert, *Verdedigingh*, p. 146 en dan geeft Wtenbogaert vervolgens Beza's mening over een besluit van de Bernse overheid rond de predestinatie. Tevens wordt melding gemaakt van Beza's afwijzing om elders het Avondmaal te gebruiken. En de moraal van dat verhaal is volgens Wtenbogaert: "Onthoudt dit ghy Scheurmakers/ ende laet eens af van u afsonderinghen ende rotteryen: of/ seght dat ghy het met Calvino, Beza, ende alle de voorgaende/ oft veel eer met God ende sijn Woordt niet en houdt."*(ibidem)*.

²³⁸ Wtenbogaert, *Verdedigingh*, p. 147. De auteur vindt dit maar een vreemde consciëntie, die meer wil dan Gods bevel. De tegenstanders zeggen ondertussen, dat zij niet willen heersen over de consciëntie van anderen. (*o.c.*, p. 147/148).

²³⁹ Wtenbogaert, *Verdedigingh*, p. 148. Dat willen de tegenstanders niet en zij verwijzen de remonstranten naar buiten de kerk, evenals de papisten, mennonisten en luthersens. Dat is zoeken van scheuring. Dat willen de remonstranten niet.

²⁴⁰ Wtenbogaert, *Verdedigingh*, p. 149. Opvallende toespeling! Denk aan dit werk 7.2.3 en Beza's *De haereticis / Een schoon Tractaet* (1601). De remonstranten willen niet met vluchtende huurlingen vergeleken worden, daarom blijven zij op hun post.

Ketters behoort te oeffenen..."(Sneek 1601), waarbij de zwaarmacht van de overheid moet dienen om de kerkendienaren te steunen in het verstoten van het rijk van Satan.²⁴¹ Er mag slechts ruimte zijn voor één religie. De dopers moeten verdreven worden. Deze lieden dulden niemand naast zich! Dat is consciëntiedwang in de hoogste vorm. Al de anderen hangen een valse leer aan. Consequent doorgedacht moeten ze hun voeten in der pausgezinden schoenen steken en de doodstraf volgt! Ze beschouwen zich als de oude en rechtzinnige christenen. Door hun optreden worden de zaken op de spits gedreven. Is het beroep op de geloofsstrijd en de vlucht in het verleden wel altijd terecht? Ging het toen wel om deze zaken die nu aan de orde zijn? Diverse mannen onder de Heren Staten weten zelf zeer wel van die strijd in en voor het vaderland. Toen, ten tijde van de martelaren, speelde de huidige leerstellige problematiek nog niet. Ook Hugo de Groot heeft der Heren Staten godsdienstigheid duidelijk getoond.

Ten onrechte maken de contraremonstranten hun tegenstanders verdacht door hen voor te stellen als "Ionghe Gesellen die uyt de Scholen op den Predick stoel ghecomen zijnde, ende niet van ghemack wetende, het Landt ende Kercken in jammerlijcke verwarringhen soudē hebben ghes-telt".²⁴² De contraremonstranten verzetten zich tegen het feit als zou de nu verordende leer genoegzaam zijn tot zaligheid. Daarbij weerspreken zij het gevoelen van de Heren Staten, al maakt men van deze mannen geen melding. Voor Wtenbogaert is het duidelijk, dat de in de resolutie vermelde leer wel genoegzaam is en overeenstemt met de Schrift. Inhoudelijk gaat de auteur daar verder op in.²⁴³

Ook de onwilligheid van de gemeente, zoals de contraremonstranten aanvoeren, is door Wtenbogaert onderzocht. Al zouden de predikanten willen de gemeenten gaan hierin niet mee, zo stellen de contraremonstranten. Nauw daarmee verbonden komt opnieuw de vrijheid der consciëntie ter sprake.

De auteur ziet hierin juist ophitsing tegen de resolutie van de Staten. De remonstranten moeten de kerken ontruimen, zo menen de tegenstanders, die zichzelf zien als oude rechtzinnige leraren, goede ingezetenen van het land "de rechte Patriotten, den welcken de verworvene vryheyte eygenlick toecomt, meer als de andere, die niet een voet voor het wel-varen des Lants willen versetten".²⁴⁴ Volgens Wtenbogaert is de overheid in deze zaak onpartijdig. Het is hen te doen om welvaart en rust voor het gemenebest, zonder krenking van de zaligmakende waarheid. De gemeente wordt door de contraremonstrantse predikanten in deze twist gesterkt en voorgegaan. "Tcomt uyt de Leeraers/ die dickwils op de Ghemeynte legghen/ dat sy hun hebben ingheste-

---

²⁴¹ Wtenbogaert, *Verdediggingh*, p. 149/159.

²⁴² Wtenbogaert, *Verdediggingh*, p. 152. De auteur acht dit een leugen en zeer zwaar onrecht een verkeerd bezorgd pakket. (*o.c.*, p. 153) Het raakt in feite de contraremonstranten zelf. Naar aanleiding van de kritiek op de opleiding van dienaren geeft de auteur een steek richting degenen die "niet dan uyt de Duytsche Schole ghecomen zijnde/ 'tgrootste woordt altemet in Kerckelijcke Vergaderinghen en wilden voeren."(*o.c.*, p. 153).

²⁴³ Wtenbogaert, *Verdediggingh*, p. 152-158. De contraremonstranten ontkennen dat, *o.c.*, p. 158-160 en verdedigen de perseverantia. Voor de auteur is dat echter verwaandheid, die strijdt met Gods Woord. De contraremonstrantse opvatting is in feite nieuwigheid, die moet worden afgewezen. De resolutie geeft in dezen juist de oude leer weer. De tegenstanders deden er goed aan van onderwerping in dezen een gewetenszaak te maken en zich te voegen "tot de geordonneerde onderlinghe Verdraeghsaemheyte in Liefde en Vrede..."(*o.c.*, p. 161).

²⁴⁴ Wtenbogaert, *Verdediggingh*, p. 173. Het is kort en goed: ik wil niet! van de zijde van de contraremonstranten. De remonstranten willen geduld worden, hun overheid gehoorzamen en met hun mededienaars en gemeenten in vrede leven. Zij verwekken geen oproer tegen de wettige overheid en zoeken geen buitenlandse steun. De "Nieuwe Qualijck-sinnighe Leeraers" zetten de zaken op scherp.

ken."²⁴⁵ Korach wordt als waarschuwend voorbeeld aangehaald. Men kiest zelf eigen dienaars, naar eigen smaak (II Tim. 4 : 3).

Wtenbogaert gaat nog uitgebreid in op het verwijt van consciëntie-dwang.²⁴⁶ Ondanks alle voordelen die zij genieten klagen zij nog. Plastisch gaat Wtenbogaert op zijn wijze de gang van zaken bij een scheuring tekenen. Daarbij speelt ook binding aan de belijdenisgeschriften een rol, hieromtrent hebben remonstranten en contraremonstranten een verschillende visie.²⁴⁷ De tegenstanders zouden een synode willen tot beslechting van de geschillen, maar zeggen dat die wordt verhinderd. Wtenbogaert ontkent dat. Reeds acht jaar geleden had die synode er kunnen zijn, maar de voorwaarde sprak hen niet aan, namelijk revisie van confessie en catechismus. Voor zichzelf willen zij vrijheid en anderen gunnen zij die niet.

En dan komt opnieuw het boek van Beza ter sprake over het straffen van de ketters. Als dat nu eens door de overheden naar hun consciëntie werd toegepast op "dese afvallighe Gereformeerde" die "den Luyden soecken Menschelijck ghevoelen in te planten..." en dat deze rottereyen verboden werden tot eer van God. Wat moesten zij dan zeggen?²⁴⁸ Wie meester is van het spel kan dan de ander verdrijven. Wat doet de Paus, wat deed Spanje? In dit verband wijst Wtenbogaert op willekeur bij de tegenstanders in de omgang met dit argument. Ook de Utrechtse situatie en die van de overige gewesten komt terloops aan de orde. Men rekt het begrip vrijheid van consciëntie nu ook wel heel ver op, nu het de contraremonstranten zelf te pas komt.

De tegenstanders hebben reeds in 1610 een reactie laten uitgaan op de opvattingen van Joh. Wtenbogaert inzake de beroeping van kerkendienaren, zoals door hem verwoord in zijn *Tractaet van 't Ampt eener Hoogher Christelicker Overheydt*. In het tegenpamflet wordt de inconsistentie in het gevoelen van Wtenbogaert aan de orde gesteld tussen het genoemde *Tractaet* en zijn gedrukte predikatie over Joh. 10 : 3. Dan kan de onpartijdige lezer zelf oordelen wat het meest in overeenstemming is met het Woord. Onder verwijzing naar II Cor. 1 : 17 en 18 hoort de auteur bij Wtenbogaert in deze kwestie Ja en Neen.²⁴⁹ Hier worden inderdaad opvallende verschillen signaleerd, waarbij het *Tractaet* voor de overheid in kerkelijke zaken veel meer ruimte schept dan de preek. In de genoemde predikatie zit Wtenbogaert op een duidelijk andere lijn waarbij de eigen verantwoordelijkheid van de kerk voor haar ambtsdragers veel sterker benadrukt wordt, alsmede het onderscheid met het ambt van de wereldlijke overheid ook op grond van gegevens uit het O.T. In de preek stelt Wtenbogaert ook in de situatie van een christelijke overheid: "en is dit recht de Ghemeynte gheensins afghenomen/ noch aen de Politijcke Overheydt ghedevolveert."²⁵⁰

Ook hetgeen Wtenbogaert schreef in *Verdediggingh* (1615) bleef niet onweersproken. Van zijn kant reageerde Wtenbogaert daar weer op door zijn *Noodighe Ontschuldiginghe*.²⁵¹ Men heeft zich gestoten aan verschillende scherpe passages, waarvan er een aantal hiervoor genoemd zijn.

---

²⁴⁵ Wtenbogaert, *Verdediggingh*, p. 175. Wtenbogaert geeft daarvan voorbeelden uit Frankrijk, met alle gevolgen van dien.

²⁴⁶ Wtenbogaert, *Verdediggingh*, p. 177-185.

²⁴⁷ Wtenbogaert, *Verdediggingh*, p. 179. De remonstranten staan in dezen op toetsing van de geschriften aan Gods Woord. De contraremonstranten huldigen hier een papistisch standpunt volgens Wtenbogaert.

²⁴⁸ Wtenbogaert, *Verdediggingh*, p. 180.

²⁴⁹ *Van de Beroepinge der Kercken-Dienaren IA en NEEN van Iohannes Wtenbogaert...*, 1610, Knuttel no. 1773.

²⁵⁰ *IA en NEEN*, p. D3 verso. Dit staat inderdaad haaks op wat wij in het *Tractaet* vernemen. Zo worden er meer overtuigende verschillen aangevoerd.

²⁵¹ *Noodighe Ontschuldiginghe Ioannes Wtenbogaert over 't Chartebel van Grove Lasteringen ende Beschuldiginghen...*, 'sGraven-Haghe 1616, Knuttel no. 2274.

Wtenbogaert is in dit pamflet scherp tegen de aanpak van *IA en NEEN* te velde getrokken. "...niet by my uyt-gegeven/ maer yeuwers uyt den heock gehaelt/ als by my ghedaen twintigh Jaren te vooren. O Servituyt. O on-dragelijcke Slavernije: te moeten in alles/ niet uyt-genomen/ blijven hangen aen't gunt men in sijn Jonckheydt eens heeft aengenomen/ sonder immermeer door overtuyinghe van Waerheydt 'tsijne om een beter te geven..."²⁵² In deze reactie pleit Wtenbogaert evenzeer voor verdraagzaamheid, vrede en eenheid in de kerk, want in de onderhavige zaken is geen sprake van een fundamenteel leerstuk.

7.5.2 De visie vertolkt in de *Resolutie...tot den vrede der Kercken*

Het pamflet *Resolutie Vande ... Staten ... tot den vrede der Kercken*, in 1614 verschenen, is breder van opzet dan het hierboven besproken *Tractaet*.²⁵³ In de *Resolutie* is in feite een leerstellige uitspraak aan de orde van de kant van de Staten, gedaan in de leergeschillen tussen remonstranten en contraremonstranten. De Staten achtten zich tot zo'n uitspraak bevoegd: "gebruycende die autoriteyt, die Ons, als wettelijcke Hooghe Overicheyt, nae Godes Heylighe woordt, ende het exempel van den Coningen, Princen ende Republijcken, die Reformatie vande Religie aenghenomen hebbende, is competerende..."²⁵⁴ Het leerstellige gehalte van de uitspraak die dan volgt, zullen wij laten rusten. De onderbouwing van de autoriteit waarop deze uitspraak stoelt, vraagt nader onze aandacht.

De auteurs van het pamflet, als uitleg van de *Resolutie tot den vrede der Kercken*, onderbouwen deze bevoegdheid van de wettige hoge overheid om orde te stellen tegen de valse leer en overkerkelijke geschillen allereerst met de Heilige Schrift. Zo komen resp. aan de orde II Kron. 8 : 15; II Kron. 6 : 7 (Josafat); II Kron. 24 : 4 (Joas); II Kron. 29 : 4 (Hizkia); II Kron. 30 : 1; II Kron. 34 : 3 (Josia) en II Kron. 35. Ook wordt Jes. 49 : 23 genoemd. Deze Schriftgegevens kwamen ook aan de orde in het eerder besproken *Tractaet*.

Men ontleent in dit pamflet ook de fundering voor de autoriteit van de overheid over de kerk aan de traditie van de kerkvaders en de concilies. Daarnaast voert men diverse confessies ten tonele, alsmede theologen van de Reformatie (Musculus, Petr. Martyr, M. Bucerus e.a.). Ook de brief van koning Jacobus van Engeland aan de Staten d.d. 6 maart 1613 wordt geciteerd. De koning acht het beter inzake de twisten, "dat de selve door Publijcke autoriteyt ter neder geleydt worden: alsoo dat ghy uwen Predicanten verbiedt sulcke disputatien opten Predickstoel of voor de Volcke te brengen ende hun scherpelick belast Vrede te houden etc."²⁵⁵ In het voorwoord op dit pamflet ("Aen den Christelicken leser") nemen de auteurs het heel duidelijk op voor de Staten en hun autoriteit in kerkelijke zaken: "Opdat een yeder blijcken moge, dat de vroome Vaderen onses Vaderlandts, in soo ghewichtige saken gants niet vermetelick, onbedachtelick, ende op haer eygen selfs oordeel en hebben geordonneert, maer dat hare E.M. in effecte anders niet en hebben ghedaen, dan dat sy, 'tgheen de Alghemeyne Kercke wt Godts woordt gheleert zijnde, van ouden tijden heeft beslooten, toestemmende ende onderschrijven..."²⁵⁶ De overheden zijn voedsterlingen zowel als voedsters van de kerk.²⁵⁷

²⁵² *Noodighe Ontsuldiginghe*, p. 21. Wtenbogaert beroept zich op een verder verdiept inzicht in de Schrift.

²⁵³ *Resolutie Vande ... Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt tot den Vrede der Kercken...*, 1614, Knuttel no. 2110. Knuttel merkt bij dit pamflet op, dat "de getuigenissen zijn verzameld en gerangschikt door Hugo de Groot, bijgestaan door Wtenbogaert en Bertius", Knuttel p. 411.

²⁵⁴ *Resolutie*, p. 2.

²⁵⁵ *Resolutie*, p. 17.

²⁵⁶ Zie *Resolutie*, Aen den Christelicken leser, p. I.

²⁵⁷ *Resolutie*, Aen den Christelicken leser, p. III.

7.5.3 Hugo de Groot en diens visie in *Ordinum* (1613)

Hier komt bijzonder *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas* (1613) van Hugo de Groot aan bod.²⁵⁸

Het boek deed in de Nederlanden nogal wat stof opwaaien, bijzonder de contraremonstranten achtten het schandalig. Grotius had met dit boek de intentie om de eer van de Staten van Holland te redden, rond de kwestie Vorstius en in de controverse met de contraremonstranten. Globaal heeft het werk een driedeling: 1. over de aanstelling van Vorstius; 2. over het conflict inzake de predestinatie en 3. over de synoden en de aanstelling van de kerkelijke ambtsdragers. Leerstellig sluit Grotius nauw aan bij de *Schriftelijke Conferentie* en wel bij de daar door de remonstranten verdedigde opvattingen.

De kwestie Vorstius zullen wij hier grotendeels laten rusten. Grotius laat er geen twijfel over bestaan, dat hij in dezen achter de lijn van de Staten van Holland staat. Lang voor de zaak Vorstius waren er al problemen met Sibr. Lubbertus c.s., omdat de Staten predikanten die inzake de predestinatie anders dachten dan Lubbertus, niet uit de kerken verdreven "and at the same time claimed their right as magistrates to govern the Church."²⁵⁹ De verdedigers van de Staten op dit punt zijn voor Lubbertus epicureeërs en libertijnen, met verachting van religie. De handelwijze rond het verblijf van Vorstius in de Nederlanden wordt door Grotius gesteld binnen het kader van de Hollandse tolerantie.²⁶⁰ De wijze waarop Lubbertus de Engelse koning in dit geheel betreft, kan geen genade vinden in Grotius' ogen. Lubbertus c.s. spreken van recht en autoriteit van de koningen "as long as they decree what they approve of; if they deviate from it in the least, then it's good-bye to royal rights."²⁶¹ Als rechtsgeleerde neemt Hugo de Groot het op voor de handelwijze van de Staten, opdat Vorstius niet zomaar veroordeeld zou worden zonder nader onderzoek en verdediging. Wat voor een jurisprudentie houden de tegenstanders er eigenlijk op na? Op welke grond moet Vorstius nu verdreven worden uit de Nederlanden? Friesland is vol anabaptisten, die daar openlijk preken dat kinderen niet gedoopt moeten worden, dat Christus geen vlees en bloed aannam uit de maagd Maria etc. Begin ze dan te verdrijven!²⁶²

---

²⁵⁸ Zie voor de tekstuitgave: Hugo Grotius, *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas* (1613), *Critical Edition with English Translation and Commentary* by Edwin Rabbie, Leiden/New York/ Köln 1995. Een uitstekende bronuitgave van dit werk met vele toelichtende teksten en correspondentie uit die dagen. Daarnaast is van belang: Edwin Rabbie, An illegal manuscript copy of Hugo Grotius' *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas* (1613), in *N.A.K.G.*, dl. 74 afl. 2, Leiden 1994, p. 162-172. Daar belicht Rabbie de achtergronden van dit geschrift en Bertius' handelwijze door een kopie van dit geschrift naar Engeland te zenden, zonder dat Grotius dit wist. De auteur heeft naspeuringen gedaan rond dit Engelse manuscript "among the King's manuscripts in the British Library". Hij vond daar een verwijzing naar een anoniem tractaat in de Cotton collectie: "Ordinum Foederatorum ac nominatim Hollandiae et Westfrisiae orthodoxia a Sibrandi Lubberti et aliorum iniuriis vindicata". Dit leek veel op wat men op de schrijftafel van Bertius had zien liggen. Het blijkt een eerdere versie van *Ordinum* te zijn. Niet alle vragen hieromtrent kan Rabbie tot een oplossing brengen zoals de hand waarin het geschreven is, hoe het in Engeland in de Cotton collectie terecht is gekomen, aan wie Bertius het heeft gezonden in Engeland en waarom hij dit deed? De invloed van het boek bleef beperkt, ook in Engeland was men er niet onverdeeld gelukkig mee. De koning bleef de tegenstanders van Oldenbarnevelt en Grotius steunen. Het hier ontwikkelde gedachtegoed bleef Grotius trouw.

²⁵⁹ *Ordinum*, p. 115.

²⁶⁰ *Ordinum*, p. 119 par. 19. Bovendien brengt Grotius in dit verband de christelijke caritas ter sprake. (*o.c.*, p. 120 par. 20).

²⁶¹ *Ordinum*, p. 125 par. 26.

²⁶² *Ordinum*, p. 129 par. 31. Hier raakt Grotius een voor de contraremonstranten gevoelig punt. Denk o.a. aan de visie van *Een schoon Tractaet* (1601) en daartegenover de weerbarstige praktijk juist ook in Friesland t.o.v. de dopers. Samenvattend voor de kwestie Vorstius is *o.c.*, p. 131 par. 34. Op geen enkele wijze zijn de Staten van Holland in deze kwestie te beschuldigen, zij hebben correct gehandeld zonder hun bevoegdheden te

De leerstellige zijde van het conflict komt uitgebreid aan de orde, waarbij de sympathie van Grotius aan de zijde van de remonstranten ligt, die terecht door de Staten worden beschermd. Ook hier neemt de auteur het op voor de tolerante opstelling van de Staten, hoezeer Lubbertus die ook betreurt. "Sibrandus regrets that their opinion is tolerated and does not shrink from smearing it with the name of Socinianism..."²⁶³ De artikelen van de *Remonstrantie* worden door Grotius stuk voor stuk onderzocht vooral met het oog op de vraag of dit gevoelen tolerabel is of niet?²⁶⁴ De papieren voor dit gevoelen acht Grotius zeer sterk; zou men dit dan niet tolereren? Er komen in dit stuk ook kritische noten voor t.a.v. het gevoelen van Calvijn, die inzake de vrije wil nogal eens tegenover de kerkvaders staat.²⁶⁵ Toch wordt ook door Grotius met verve het lovende voorwoord van Calvijn op Melanchton's *Loci* ter sprake gebracht, hoewel hij over verschillende punten anders leerde. Voor Grotius is dit een bewijs van de grotere tolerantie bij Calvijn, dan bij zijn volgelingen. Ook Beza had groot respect voor Melanchton.²⁶⁶

Grotius geeft een schets van de situatie in de Nederlanden aan het begin van de zestiende eeuw. Hij tekent dan de grote aanhang van Erasmus' gevoelen. Dat is helder belicht door zijn controversie met Luther. Volgens Grotius hebben later Franse dienaren andere gevoelens hieromtrent meegebracht. De meerderheid van de bevolking was het gevoelen van Erasmus en Anastasius Veluanus toegedaan. Zo kreeg ook Coornhert steun, omdat hij aan de kant van Erasmus stond inzake de predestinatie en de vrije wil. Via de predikanten kwam er meer invloed vanuit Genève en de Paltz, hoewel niet alle dienaren zo dachten.²⁶⁷

Niet de gehele (leerstellige) argumentatie zullen wij hier volgen. Het is zeker opmerkenwaardig hoe ook Grotius inhaakt op het feit, dat er nog geen synode is gehouden. Dat is niet te wijten aan de Heren Staten van Holland. In 1606 gaven zij daar reeds toestemming voor, maar daarbij werd melding gemaakt van revisie van de confessie en de catechismus. Dat vond in de ogen van een aantal kerkendienaren geen genade. De revisie was volgens Grotius geen nieuwe zaak, maar al eerder in Gorcum en Delft aan de orde geweest. Zo'n revisie is geheel in de lijn van de kerkelijke praktijk: "Only Holy Scripture is above examination."²⁶⁸ Men mag menselijke geschriften niet canoniseren. Vandaar de kerkelijke praktijk ook in andere landen. Derhalve moeten de wege- raars van toen, nu niet klagen, dat er nog geen synode gehouden is. Er is nog een andere zaak aan de orde volgens Grotius, namelijk "that these same men do not recognize the due authority of the supreme magistrates in synods."²⁶⁹ Ook de ambtsleer komt aan de orde naar aanleiding van Lubbertus' beroep op I Cor. 14 : 29 en 32, waarbij toetsing een zaak van de kerk zelf is. De

---

overschrijden of tegen de orde en de vrede der kerk te misdoen.

²⁶³ *Ordinum*, p. 135 par. 40.

²⁶⁴ *Ordinum*, p. 139-141. Daar komen de kerkvaders aan de orde met hun exegese van Rom. 9 en Ef. 1 : 4. Daarbij valt het accent op het verkoren zijn van hen die geloven: "God, who knows everything beforehand, knows who will believe in Christ" (Ambrosiaster); "God gave us his grace, because we believed in his Son Christ." (Ambrosiaster), geciteerd naar *o.c.*, p. 141 par. 48.

²⁶⁵ *Ordinum*, p. 143 par. 52.

²⁶⁶ *Ordinum*, p. 149 par. 59.

²⁶⁷ *Ordinum*, p. 151 par. 61. Grotius poogt hier aan te tonen hoe Erasmus in de Nederlanden heel oude papieren heeft, juist inzake de nu omstreden punten van de leer. Voor wat betreft de invloed van Calvijn op de Reformatie alhier, heeft F.L. Rutgers dat beeld gecorrigeerd in zijn rectorale rede: *Calvijns invloed op de reformatie in de Nederlanden voor zoveel die door hemzelve is uitgeoefend*, 3e dr. Leeuwarden 1980 met een inleiding door W. van 't Spijker.

²⁶⁸ *Ordinum*, p. 161 par. 77.

²⁶⁹ *Ordinum*, p. 163 par. 79.

exegese van deze plaatsen wordt door Grotius getoetst aan die van Ambrosius. Bovendien verzet Grotius zich tegen de identificatie van profeten met predikanten en professoren. Want volgens hem ziet 'profeten' hier op allen die ervaren zijn in het lezen van de Schrift. Waarom zou men een jonge dominee of dorpsouderling dan meer toekennen in dezen dan aan Duplessis of Marnix? Dit alles acht Grotius ongerijmd.²⁷⁰ God gebiedt zelf aan de overheid het Wetboek getrouw te lezen. Hoe kan een overheid anders haar taken recht vervullen? Bovendien zijn twaalf predikanten in deze zaak geraadpleegd door de Staten. Met voorbeelden uit de oudheid staft Grotius zijn argumenten pro dit optreden van de Staten in de kerkelijke conflictsituatie. Gaat een theoloog in zijn beoordeling van de handelingen van de Staten van Holland bovendien niet veel te ver?

De Staten volgen de goede lijn van keizer Constantijn, die koos voor de eenheid en gemeenschap der kerk, ook al was er verschil van gevoelen. Opvallend is ook de lijn naar Erasmus: "They side with their compatriot Erasmus..."²⁷¹ Deze aanpak is door vele vooraanstaanden in de kerk toegepast o.a. door Melancthon en Beza. Nu heeft Lubbertus daarentegen gekozen voor de intolerantie, en dat is gevaarlijk voor kerk en staat en zal leiden tot steeds verdere afsplitsing en scheuring.²⁷² Met zijn opvattingen zit Lubbertus volgens Grotius zelf welhaast op de lijn van de papisten!

De opstelling van Lubbertus inzake de Puriteinen is voor Grotius niet overtuigend.²⁷³ Zeer uitgebreid gaat Grotius in op de visie van Lubbertus inzake kerkelijke vergaderingen en de bevoegdheden van de overheid daaromtrent. Hugo de Groot onderbouwt zijn eigen visie met veel oudkerkelijk materiaal.²⁷⁴ Ook wijst hij op Beza die de magistraten inschakelen wil als heilzaam correctief in kleinere gebieden, als appèlinstantie inzake verongelijking door de kerk.²⁷⁵ Uit alles blijkt dat Grotius in de opvatting van Lubbertus c.s. grote gevaren ziet schuilen voor de soevereiniteit van de staat. Hij wil absoluut niet horen van "antipodal powers, a political and an ecclesiastical one".²⁷⁶ De lieden die dit voorstaan, hebben op kerkelijke vergaderingen weinig respect getoond voor de gecommitteerden van de overheid aldaar. Ongehoorzaamheid aan de overheid is een gevaar voor de kerk. De kerk bloeit daarentegen als de dienaren gehoorzamen. Met instemming wordt in dit verband gewezen op de opvattingen van Joh. Wtenbogaert. Hij

---

²⁷⁰ *Ordinum*, p. 165 par. 82.

²⁷¹ *Ordinum*, p. 169 par. 90 en dan volgt een citaat uit diens *De amabili ecclesiae concordia*, waarbij het accent valt op aanpassing aan de andere partij en tolerantie van menselijke zwakheid, zodat van lieverlee de situatie verbetert. Tevens geeft Grotius nog een citaat uit een brief van Erasmus "The essence of our religion is peace and unanimity." Zo moet men voor de ander ruimte laten. In dit verband komt ook F. Junius ter sprake en diens *Eirenicum de pace ecclesiae catholicae inter Christianos...* (1593).

²⁷² *Ordinum*, p. 171 par. 91. Hier worden verbanden gelegd met de donatisten. Deze weg willen de Staten niet op.

²⁷³ *Ordinum*, p. 173-175. Hun gevoelen vat Grotius in drie punten samen: afwijzing van de koning als hoofd van de kerk, afwijzing van kerkelijke hiërarchie en "Lastly, in every controversy they assign almost no authority to Antiquity, but every authority to recent teachers." In de laatste zaak steunt Lubbertus hen, in de eerste twee niet. Is dat met het oog op de gunst van de koning van Engeland? Voor Grotius staat dat wel vast.

²⁷⁴ *Ordinum*, p. 177-199. De conclusie ligt in de bekende lijn: Publieke religie is een zaak van de hoogste magistraat. Alle publieke lichamen liggen in één hand en macht. De publieke kerk geniet dan ook allerlei voorrechten.(o.c., p. 189 par. 118).

²⁷⁵ *Ordinum*, p. 195 par. 127. Daar is sprake van "in his book in which he opposes Erastus' opinion on excommunication", zie dit werk 7.4.5 inzake *Godvruchtige verhandeling*.

²⁷⁶ *Ordinum*, p. 197 par. 132. In het commentaar op p. 353/354 wijst E. Rabbie op het *Tractaet* van Wtenbogaert, waarin dit contraremonstrants gevoelens als collateraliteit wordt aangeduid en afgewezen.

heeft het kwaad in dezen aangewezen maar ook de oplossing aangereikt in de lijn van Marsilius van Padua en Wolfgang Musculus.²⁷⁷

Grotius verschilt ook van mening met Lubbertus c.s. over het recht der gemeente om haar dienaren te beroepen. Hier pleit Hugo de Groot voor de rol van de overheid. Terwijl anderen de keuze door de gemeente hoog aanprijzen "not only as the best, but say that it is clearly based on divine and immutable law."²⁷⁸

Verkiezing van een predikant door het presbyterium acht Grotius een roomse trek. Het wordt dan een zaak uitsluitend voor en door de geestelijken. Hij staat erop dat, zoals vroeger, de magistraat in deze zaak wordt gemengd. Helemaal wonderlijk vindt De Groot de gang van zaken rond het verkiezen van ouderlingen, een menselijke vondst volgens hem, als "assessors" bij de predikanten.²⁷⁹ Hier vreest Grotius, dat er een staat in de staat wordt geschapen.²⁸⁰ Nogmaals wijst Grotius met enig genoegen zijn tegenstanders op de visie van Beza.²⁸¹

Over het episcopaat was Beza heel voorzichtig in zijn debat met Saravia. De Engelse puriteinen dulden geen bisschop. Lubbertus gaat nogal omzichtig met deze materie om. Grotius corrigeert op verschillende punten Lubbertus weergave van de situatie in Holland rond het episcopaat. Zo hebben in de Staten van Holland - en in vele andere gewesten - de geestelijken als stand geen zitting gehad volgens Grotius in tegenstelling tot de opvatting van Lubbertus. Scherp stelt Grotius wat hij ziet als inconsistentie in de visie van Lubbertus: "He who diligently analyses this part of the Sibrandian epistle will see that its tenor is to discredit the Federal States with the Bishops of England because they prevent the ministers from taking part in civil affairs, in which the Bishops in England do take part."²⁸² Vlaanderen en Gent hebben de ellende doen zien van de doorkruising van de politiek van Willem van Oranje. Wie hadden daar een hoog woord, de mond vol over religie?

Grotius is er aan het einde van zijn werk van overtuigd, genoeg gezegd te hebben tot verdediging van de reputatie van de "Vaders des Vaderlands", oftewel de Heren Staten van Holland. Hij is ervan overtuigd hier te doen te hebben met een oud probleem. De kerk van Oost en West begon zich "a religious kingdom" te bouwen, de overheden gaven daartoe de gelegenheid en daaruit vloeide de verdere moeite voort. "Hence the unfortunate separation of Church and State, each one having its own affairs."²⁸³ Grotius is ervan overtuigd dat de huidige problemen door de partijen

²⁷⁷ *Ordinum*, p. 199 par. 133. Opvallend dat Grotius in dit verband Marsilius van Padua uitdrukkelijk noemt in één adem met het werk van Wtenbogaert, dat sterk tegen dat van Erastus aanhangt. Deze vermoedelijke verbanden tussen Erastus en Marsilius van Padua, zagen wij ook bij Walton, dit werk, 7.4.3 en 7.4.4. Ook elders in *Ordinum* zijn vrij uitvoerige citaten van Marsilius van Padua of vermelding van zijn gevoelens te vinden, zie: *o.c.*, p. 177/178 par. 102; p. 201 par. 137 en p. 213 par. 153. E. Rabbie noemt *o.c.*, p. 79 het werk van Marsilius van Padua, *Defensor pacis* als bron voor Grotius' werk.

²⁷⁸ *Ordinum*, p. 201 par. 135. In de publieke kerk acht Grotius dit kiezen juist een taak van groot gewicht voor de overheid. De hoge overheid mag niet beroofd worden van dit recht. Hier brengt Grotius opnieuw Marsilius van Padua ter sprake. Hij geeft bovendien een groot aantal oudkerkelijke voorbeelden ter ondersteuning van zijn visie (*o.c.*, p. 201-225).

²⁷⁹ *Ordinum*, p. 225-227. Hoe ze dat ooit kunnen verdedigen uit Gods Woord is niet duidelijk, "except they derive the power of that presbytery from the whole Church in time of persecution and in time of peace from the magistrate." Dan krijgen ook de synodale deputaten "interreges" een veeg uit de pan "who behave like synods as long as no synod is held?" (*o.c.*, p. 227).

²⁸⁰ *Ordinum*, p. 227 par. 179. Dan blijft er van de soevereiniteit die voor Grotius zo zwaar weegt niets over.

²⁸¹ *Ordinum*, p. 229 par. 181; dezelfde kwestie als eerder in 7.5.3 van dit werk aan de orde kwam inzake het appèl op de overheid; vgl. ook dit werk 7.4.5 inzake *Godvruchtige verhandeling*.

²⁸² *Ordinum*, p. 237 par. 196.

²⁸³ *Ordinum*, p. 239 par. 201.

zelf niet worden opgelost, tenzij de autoriteit van de overheden eraan te pas komt. De Staten ondermijnen niet het aloude geloof van de concilies, maar zij zijn christenen "they remain Catholics, they do not cease to be Reformed."²⁸⁴ Grotius eindigt met een gebed om wijsheid voor de Heren Staten in goddelijke en menselijke wet, voor de predikanten om de Staten te eren "and temper their zeal for truth with charity" en voor gehoorzaamheid van het volk.

7.5.4 Samenvatting

Wtenbogaert handelt in zijn *Tractaet van 't Ampt (1610)* over de christelijke overheid. Hij beroept zich voor haar superioriteit o.a. op het O.T. Het gevoel van zijn calvinistische tegenstanders noemt hij kollateraal, al wordt dit door henzelf als term vermeden. Zijn visie aangaande de verhouding kerk en staat, acht Wtenbogaert "wt Godt". Derhalve is deze voor hem onopgeefbaar, want zij is in overeenstemming met de openbaring. De bevoegdheden, die Wtenbogaert aan de wereldlijke overheid toekent grijpen op vele punten in op het kerkelijk terrein. Wtenbogaert weet dat zijn tegenstanders dit ervaren als inbreuk op het recht, de macht en de autoriteit van de kerk. Zij zijn er immers van overtuigd, dat de overheid niet in het ambt der kerk mag ingrijpen. Hier komen reeds fundamentele verschillen aan het licht met betrekking tot de verhouding van kerk en staat.

Heel belangrijk hierbij is de andere visie op het kerkelijk ambt en de aanstelling daartoe. Hier werkt Wtenbogaert sterk met de situationeel gebonden uitleg van het N.T. in dezen en de later gegroeide praxis (of traditie). Nu acht hij onder christelijke overheden, deze wijze van instelling uit het N.T. niet meer normatief. Hier klinken gedachten door uit de lijn van Zürich (Zwingli en Bullinger), die vertolkt zijn door Erastus in zijn conflict in de Paltz. De tegenstanders van Wtenbogaert hebben die verbinding met Erastus ook geproefd en aangewezen. Wtenbogaert heeft zich in die lijn sterk gemaakt voor één hoofd in het gemenebest, en wel de overheid met het hoogste gezag in wereldlijke en kerkelijke zaken.²⁸⁵

Wtenbogaert ziet het in zijn *Verdediggingh (1615)* als de schuldige plicht van de christelijke overheid om de ware leer voor te staan en te beletten, dat onrustige geesten de eenheid der kerk scheuren. Dat is geen tiranniseren van het geweten. "Dit is eer te vreesen van dese Precisianen/ die alles dorven definieren ende decideren/ stracks Sententie ende Vonnis gheven over alle saken van Religie..."²⁸⁶ Als zij spreken geldt volgens Wtenbogaert, dat "sy wel wilden dat d'Overheyth hun so haest sy spreken de hant bode: Dan soude het nae haren sin eerst recht Vrede zijn. Maer hoedanighe? *Als sy't al verwoest hadden, seyden sy dat het Vrede was*, schrijft een seker Autheur."²⁸⁷

In deze *Verdediggingh* valt alle accent op de tolerante lijn van de Staten. Het gevoel van de contraremonstranten wordt onder felle kritiek gesteld, juist op het punt van de onverdraagzaamheid, waarbij bijzonder *Een schoon Tractaet (1601)* van Beza het moet ontgelden. Wtenbogaert ziet de lijn van de overheid als door God geboden verdraagzaamheid, liefde en behoud van de eenheid van de kerk.

---

²⁸⁴ *Ordinum*, p. 241.

²⁸⁵ Zie voor een samenvatting van de gedachten van Erastus c.s., dit werk 7.4.4.

²⁸⁶ Wtenbogaert, *Verdediggingh*, p. 185. Al zijn het nog zulke moeilijke zaken, zij doen alsof zij de Geest der waarheid hebben in alle dingen, gelijk de apostelen. Hun gevoel moet wet zijn in de kerk. Wie tegensprekt moet eruit.

²⁸⁷ Wtenbogaert, *Verdediggingh*, p. 185 in de marge is Tacitus vermeld bij dit laatste citaat.

De superioriteit van de staat boven de kerk is voor Grotius ook in *Ordinum* een uitgemaakte zaak. Dit komt niet voort uit een verachting of geringschatting van de kerk.²⁸⁸ In alles blijkt van hoe groot belang Grotius de soevereiniteit van de staat acht. Hierdoor kan hij in wereldlijke en geestelijke aangelegenheden slechts één hoogste gezagsinstantie plaatsen. Het gezag van de overheid dient eenheid en vrede in de kerk te bevorderen en waarborgen. Derhalve is Hugo de Groot ervoor beducht, dat synoden een te zelfstandig karakter en zeggenschap zouden krijgen. De Vrankrijker ziet het gevoelen van Hugo de Groot in dezen op een lijn liggen met alle libertijnen, die de kerk volledig aan de staat onderwerpen. Hij stelt dan voorts: "De oorsprong van deze opvatting ligt in het Humanisme en de idee van de absolute souvereiniteit in den staat."²⁸⁹ In *Ordinum* klinken de geluiden door van velen die hetzelfde gevoelen aangaande de verhouding kerk en staat delen. Dan is de lijn die van Marsilius van Padua en Erasmus, die direct en indirect - via Zwingli, Bullinger²⁹⁰ en Erastus - in de Nederlanden ook is voorgestaan door Grotius' vriend en medestander ds. Joh. Wtenbogaert. Leerstellig is de keuze van Grotius niet onduidelijk, zijn sympathie ligt bij het gevoelen van Erasmus en de remonstranten voor een tolerant, vreedzaam christendom, waarbij Luthers keuze in het dispuut met Erasmus niet de instemming heeft.

Inzake het remonstrantse gevoelen in dezen kunnen wij met E. Conring stellen: "Die Ausführungen gehen ersichtlich von einer umfassenden obrigkeitlichen Gewalt aus."²⁹¹ Niet alleen in leerstellige maar ook in organisatorische zaken heeft de overheid autoriteit over de kerk. "Sowohl Uytbogaert als auch Grotius und Vedelius erheben für die christliche Obrigkeit Anspruch auf die höchste Entscheidungsbefugnis in weltlichen und kirchlichen Angelegenheiten. Dementsprechend verwerfen sie die Anschauung der Kontraremonstranten, die Kirche und weltliches Gemeinwesen als zwei verschiedene Bereiche mit verschiedenen Regierungen und Gewalten verstehen."²⁹²

Het gezag van kerk en overheid kan volgens de remonstranten niet gelijkwaardig naast elkaar bestaan. Superioriteit van de kerk over de overheid wordt als pauselijk verworpen. "...deshalb

²⁸⁸ A.C.J. de Vrankrijker, *De Staatsleer van Hugo de Groot*, Nijmegen/Utrecht 1937, p. 112 wijst er reeds op, dat De Groot ook om praktische redenen de kerk aan de staat ondergeschikt maakt, gezien het grote belang van de godsdienst voor het gehele leven. De kerk heeft grote invloed op de vorming van het volk ook als staatsburgers, derhalve is het van groot belang dat de overheid greep heeft op de aanstelling van predikanten.

²⁸⁹ A.C.J. de Vrankrijker, *o.c.*, p. 115. Dan moet de overheid zelf Gods Woord doorzoeken om zeker te zijn van de inhoud van hun bevelen. Dan kan de overheid met een goed geweten "disponeren over de publyque kercken ende kerckendienst..." (*ibidem*). In dit licht past ook de Scherpe Resolutie "waarin geen synode werd toegestaan en krachtige onderdrukking der twisten werd aangekondigd." Dat mochten de Staten van Holland volgens de soevereiniteitsopvatting van Grotius besluiten, evenals de inzet van de waardgelders.

²⁹⁰ Voor het positieve spreken van de jonge Bullinger over de christelijke overheid, zie o.a. Joachim Staedtke, *Die Theologie des jungen Bullinger*, Zürich 1962, S. 224-226. Het is een duidelijke breuk met de tweezwaardentheorie van Rome. Rom. 13 wordt tot gelding gebracht als ordening van God. De taak van de overheid wordt geformuleerd als "an Gottes wort stoff hangen, jnn als ein einigen Gott herren und rychter vor ougen haben, nach rechten friden stellen, die bösen ussrüten, das die guten in gotzforcht unnd fryden mögind grünen." (*o.c.*, S. 225). De armen moet barmhartigheid geschieden. Geen christen mag zich aan deze christelijke staat onttrekken. Hier staat Bullinger haaks op het gevoelen van de dopers. Dit is instelling van God en geen filosofische staatsidee. In het regeren moet Gods Woord "stiff und recht" aangehangen worden. In *o.c.*, noot 32 wordt gewezen op een punt van onderscheid tussen Zwingli en Bullinger inzake het politieke spreken van de dienaren. Hier heeft de overheid beperkend ingegrepen, na de problemen rondom Zwingli op dit punt. Toch heeft Bullinger het steeds opgenomen voor de integriteit van de verkondiging ook in politiek gevoelige zaken. Vgl. ook in dezen Ruth Wesel Roth, *Thomas Erastus*, Lahr 1954, S. 103-107.

²⁹¹ E. Conring, *Kirche und Staat*, Neukirchen-Vluyn 1965, S. 42.

²⁹² E. Conring, *Kirche und Staat*, S. 43.

muss nun umgekehrt die Kirchengewalt der politische Gewalt untergeordnet werden."²⁹³ Hierin hoort Conring een juiste typering van het remonstrantse denken in dezen.

7.6 Het gevoelen van de contraremonstranten

Hier zal een poging worden ondernomen zicht te krijgen op de achterliggende motieven en overtuigingen, die de contraremonstranten hebben gebracht tot de hiervoor geschetste opstelling in de praktijk. Enkele belangrijke exponenten komen vanuit hun eigen geschriften aan het woord. Vaak reageren zij daarbij op de tegenpartij en diens opvattingen. Zo zullen enkele lijnen aan de orde komen uit het denken van Fr. Gomarus, Trigland en Ant. Walaeus.

7.6.1 Fr. Gomarus

Allereerst zullen wij luisteren naar een pamflet van zijn hand *Waerschouwinghe* geheten.²⁹⁴

Gomarus verwijt zijn tegenstanders, dat men probeert de overheden in te palmen "so seere pluymstrijckt in den arm neemt en blauwe brillen voor d'oogen bringht/ opdat sy de voorgestelde saken niet in haren rechte/ maer in verkeerde verwe/ aensiende/ van de goede sake/ souden worden vervreemt en afgekeert."²⁹⁵ Zo worden volgens hem de overheden opgehitst tegen de getrouwe dienaren. Het moet uit zijn met de collateralen macht, zo stelt de tegenstander, die brengt immers alleen verwarring. "De souvereine autoriteyt, soo in Kerckelicke als in politike saken, moet by de Heeren Staten blijven".²⁹⁶ Gomarus waarschuwt voor ogedienst en verzet zich tegen het verwijt van collateraliteit, dat men in het Pausdom leert (II Thess. 2 : 4). Gomarus c.s. wil staan voor art. 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, welk artikel dan vervolgens wordt geciteerd. Dit is beslist geen collateraliteit, waarbij de verschuldigde gehoorzaamheid wordt weggenomen. Gomarus neemt het voor het overheidsgezag als van God ingesteld op, niemand wordt uitgesloten van gehoorzaamheid aan Gods inzettingen. Dit raakt de herders der kerk evenzeer als de herders op het veld. Christus heeft zelf ook de schatting betaald. Rom. 13 geeft tevens de begrenzing van de overheidsmacht aan. Ook de overheid staat onder God. Gods Woord en wil heeft gezag over allen. "Waer onder de Keijser so wel moet buyghen met sijn schepter ende dobbel croone/ als den landman met sijn ploech ende stroyenhoet."²⁹⁷

In dit alles mag de macht van God en de gehoorzaamheid aan Hem niet worden verkort. Naast Matth. 22 : 38, Mal. 1 : 6, Hebr. 10 : 33 en Rom. 9 : 20 wordt hier vooral verwezen naar de woorden van Hand. 5 : 29 "de gulde woorden ende voortreffelicke spreucke der Apostelen..." Tegen het gebod van mensen zijn zij Gode gehoorzaam in het prediken van het evangelie. Deze godvrezende standvastigheid vinden wij bij de knechten des Heeren in Oud en Nieuw Testament. De profeet Micha (II Kron. 18 : 7 en 13), die getrouw Gods Woord sprak voor de koningen en

---

²⁹³ *Ibidem*.

²⁹⁴ *Francisci Gomari Waerschouwinghe/ Over de Vermaninghe aen R. Donteclock...*, Leyden 1609. N.b. dit pamflet gaat vooraf aan en is samengebonden met het hierna genoemde deel *Verclaringhe*, zie dit werk 7.8.2.5. De opbouw van de *Waerschouwinghe* is als volgt: 1. Hoe de Vermaender veranderinghe in de Religie soeckt; 2. Wat het ampt zy, soo van d'Overheyte, als van de Dienaren des Goddelicken Woordts; 3. Een proef stuck der leere D. Arminij. Bijzonder het tweede deel zal onze aandacht hebben.

²⁹⁵ Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 15.

²⁹⁶ Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 16.

²⁹⁷ Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 18. Vreze Gods en gerechtigheid moet de regel van de regering zijn, met als doel de ere Gods en het geluk en de zaligheid van de onderdanen. Naast Rom. 13 brengt Gomarus ook I Petr. 2 : 14 ter sprake.

tegen hen. De ouders van Mozes, die het kind verborgen, ondanks de bevelen van de Farao. Mozes zelf (Hebr. 11 : 20-28). Tevens wijst Gomarus op de geschiedenis van Daniël en zijn vrienden in Babel. Hij tekent hun standvastigheid en de motivering daarvoor. De trouwe priesters treden op tegen koning Uzzia, die zich vergrijpt aan de heilige dienst. De koning die de grenzen van zijn macht hoogmoedig overschrijdt, wordt door Godzelf gestraft. Zo gaat dat, als mensen niet willen horen "sijn trouwe dienaers tegenstaen en met onordelicke verwerringe den heylichen kercken-dienst verstooren."²⁹⁸ Positief wordt door Gomarus het optreden van Josafat beoordeeld, die de afgodendienst weert en de ware godsdienst herstelt en gerechtigheid en billijkheid bevordert. Opvallend hoe hij dat werk typeert: "ende beyde de politie ende Kercke/ nae Gods woordt/ bescheydelic ende onderscheydelic/ besorcht met goede dienaren."(II Kron. 19 : 5-11).²⁹⁹ Voor Gomarus zijn hier wezenlijke elementen aan de orde van een godzalig regerende overheid: *namelijk geen vermenging van de beide ambten*. Hieraan hecht de auteur ten zeerste. Hij verwijst daarbij naar Gods orde (I Cor. 14 : 33) en het verbod om in een vreemd ambt te grijpen (I Petr. 4 : 15). Ieder moet het zijne doen. "Ende daerom en ghebiedt oock dese Coninck de Priesters niet het ampt der Raidtheeren te bedienen/ en daer op te climmen daer sy van God niet en waren toegeroepen: noch de Raedsheeren ende politike Richters/ aen den Kercken-dienst sich te vergrijpen: daer toe sy van God niet en waren ghesonden." Het element van de roeping van Godswege weegt zwaar, naar II Tim. 2 : 4; Rom. 10 : 15; Ef. 4 : 11-13 en Hebr. 5 : 4. Dat leidt ook tot de juiste ambtsuitoefening.

De overheid mag geen onrecht gebieden. Hoe moet dan de houding van de onderdaan zijn? Als voorbeeld noemt Gomarus Ex. 1 : 11 en Hand. 7 : 34. Opvallend is wat Gomarus dan laat volgen:

"Want onrecht sijnen naesten aen te doen / is altijd sonde ende verboden/ maer onrecht van sijnen naesten te lyden/ sonder onrecht te doen/ is een loflicke deucht van God geboden ende ghespreken. Ende voornemelic moet men hem dies getroosten/ so sulcx van d'Overheyt soude mogen geschieden."³⁰⁰

Gomarus wil niet weten van de collateraliteit, maar wil bijbels denken, spreken en handelen. Waarom klinkt dan toch dit verwijt door de tegenstanders? De trouwe dienaren willen niet anders dan het dienstwerk naar Gods opdracht uitvoeren. Daarbij willen zij de goede strijd strijden; dan zijn godzalig leven en trouwe dienst van allergrootst belang. De zuivere en volle leer van het goddelijk Woord moet klinken en de sacramenten moeten trouw worden bediend. Opvallend, dat Gomarus daarbij als derde element noemt: "ende ten laetsten, in de godvreesende oeffeningen/ vande beproevinghe ende bevestiginghe der Kercken-Dienaren/ ende van de sleutelen des Hemelrijcx/ ende Kerckelicken tucht..."³⁰¹ Niet kortweg alleen de tucht, maar expliciet wordt de rol van de dienaren genoemd rond de examinatie en bevestiging van de dienaren des Woords.

Gomarus doet een appèl tot trouwe dienst, waarbij de gezonde leer moet worden beleden en verdedigd. In dit verband is voor hem I Tim. 6 : 13 en 14 alsmede II Tim. 4 : 4 van groot belang. "Dit hemelsch ghebodt" moet mensen toch bewegen tot een trouwe dienst in de vreze des

---

²⁹⁸ Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 21.

²⁹⁹ Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 22.

³⁰⁰ Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 24. Dit gevoelen werd ook voorgestaan door Beza, zie dit werk 7.2.3. Gomarus noemt o.a. I Petr. 3 : 14/15 en 4 : 14. Men moet geduld hebben met de gebreken van de overheid, die voor een zeer zware, welhaast onmogelijke taak staat. (*ibidem*). Hier komt I Petr. 2 : 18 en 19 aan de orde. Men moet ook niet in willen dringen in het beleid van de overheid, waarvan niet alle dingen voor ieder toegankelijk zijn.

³⁰¹ Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 25.

Heeren! Zodat dienaren niet allereerst zien op mensen, maar op God, die de kerkdienst heeft verleend. Hier past volgens I Cor. 9 : 16 en 17 geen nalatigheid. Deze trouwe dienst is onopgeefbaar (Gal. 1 : 4). Daarbij moet de hele leer worden doorgegeven, de gehele raad des Heeren (vgl. Matth. 28 : 19 en Hand. 20 : 27).

Getrouwe dienaren moeten ook de onwaarheid tegenstaan, "en mogen sy de huycke niet nae de windt hanghen..."(volgens Tit. 1 : 10 en 11).³⁰²

Dienaren moeten ook getrouw zijn in de bediening van de sacramenten, naar de instelling van de Heere. En welhaast zonder overgang gaat Gomarus dan verder spreken over de taken rond de beproeving van dienaren des Woords. Daarbij zijn I Tim. 5 : 17 en I Tim. 5 : 21 en 22 tezamen met Tit. 1 : 9 van groot belang.

Gomarus neemt het in zijn pamflet op voor de getrouwe uitoefening van de kerkelijke tucht. In de lijn van Opb. 3 : 7 en bijzonder I Cor. 5, Gal. 5 : 9 en Matth. 18 : 17/18. Hij wijst er daarbij op, dat de kerk ook tucht heeft uitgeoefend over keizers. Als voorbeeld noemt hij Ambrosius ten opzichte van Theodosius. Als bijbels voorbeeld komt het optreden van de profeet Nathan ten opzichte van David, na de zonde met Bathseba, aan de orde (II Sam. 12). Tevens wordt genoemd het optreden van Jona, dat de koning van Ninevé raakt en dat van Elia tegenover Achab (I Kon. 21 : 28/29). Daarnaast noemt Gomarus enkele oudkerkelijke voorbeelden. De christelijke keizer Constantijn mocht wel zich misdragende geestelijken straffen. Maar hij diende te bedenken "dat het Woordt Godts/ de Sacramenten/ de sleutelen des Hemelrijcx ende schriftmatighe Kerckentucht niet en mochten ghetogen noch gebogen worden/ nae des Keyzers goetduncken: maer moesten nae Godts wille onvervalscht ende oprechtelick gebruyckt worden ende onderhouden."³⁰³ De verhouding tussen kerkendienaren en overheid wordt o.a. getypeerd door de woorden: "Dewijle/ gelijc de dienaers des Goddelicken woorts staen onder den Keyser: alsoo/ staet de Keyser onder de vermaninghe ende straffinghe des goddelicken woorts. Want de godsdienstigheyt en is niet alleen de nederighe ghemynte/ maer oock de hooghe Voesterheeren daervan/ int ghemeyn gheboden/ van den algemeynen Heer..." en dan volgt een citaat uit Psalm 2 : 10-12.³⁰⁴ Dit acht Gomarus een zuivere weergave van het gevoelen der contraremonstranten. Het spreken over de zogenaamd door hen voorgestane "Collateraliteyt" kan Gomarus dan ook niet anders zien dan als "schampsteke" gebruikt door de remonstranten.³⁰⁵

Ook in diens *Opera* heeft Gomarus zich over deze kwestie uitgelaten. Naar aanleiding van Lukas 2 en het gebod van keizer Augustus wijst Gomarus op de gehoorzaamheid van Jozef en Maria.³⁰⁶ De opstelling van de paus van Rome is dan ook ongehoorzaamheid en onrecht. Hij zondert zichzelf en zijn geestelijken uit van de onderworpenheid aan de politieke macht en eist zelfs onderwerping van alle politieke macht en alle mensen aan hem en zijn gezag. Hier gebruikt Gomarus woorden als: "inobedientia, ac rebellio, Dei verbo..."³⁰⁷ Dat accent op alle mensen valt ook in Gomarus' uitleg van Rom. 13, daarbij wordt niemand uitgezonderd ook de paus c.s.

³⁰² Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 27. Zie ook Gal. 1 : 10. De profeet Nathan was volkomen eerlijk tegenover koning David.

³⁰³ Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 31. Zo vertolkt Gomarus de visie van Athanasius in dezen.

³⁰⁴ Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 31/32.

³⁰⁵ Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 33.

³⁰⁶ Gomarus, *Opera* (ed. 1664), p. 188 a en b. Gomarus ziet deze gehoorzaamheid in de lijn van Matth. 22 : 21; I Petr. 2 : 13 en 14 en Rom. 13 : 1. Hier wordt niemand uitgezonderd! Chrystomos wijst er ook op dat Christus - hoewel de Zoon Gods zijnde - de schatting heeft betaald (Matth. 17 : 27).

³⁰⁷ Gomarus, *Opera*, p. 188b. Geen geringe verwijten, als hier zelfs sprake is van rebellie.

niet!³⁰⁸ In dit verband wijst Gomarus evenzeer het gevoelen van de anabaptisten af, die Gods ordinantie weerstaan. Zij achten dit ambt in strijd met de christelijke religie.

Naar aanleiding van Hebr. 7 en Melchizedek geeft Gomarus een uitleg over de verhouding van wereldlijk en kerkelijk ambt. In de lichamelijke en uitwendige zaken zijn de wereldlijke overheden de meerderen ook over de dienaren des Woords en zijn die aan hen onderworpen. In de geestelijke zaken van het zielenheil zijn de magistraten minder dan de dienaren. In geestelijke zaken dienen de trouwe predikanten niet minder geëerd te worden, dan de overheden in de lichamelijke terecht door allen worden geëerd. Zij dienen elkaar in hun ambt te eerbiedigen.³⁰⁹

Ook rondom I Petr. 2 wijst Gomarus het dopers gevoelen af, als zou een christen geen overheidsambt mogen bekleden. De christelijke vrijheid schaft de politieke en godsdienstige orde niet af, maar bevestigt deze.³¹⁰ De christen is dus niet ontslagen van gehoorzaamheid aan de overheid als Gods dienares. In zijn uitleg van I Petr. 2 sluit Gomarus aan bij Rom. 13 en Matth 22 : 21. Dat gehoorzamen staat niet op gespannen voet met de ware geestelijke vrijheid van Rom. 6 : 16-18 en Gal. 5 : 13, maar ligt juist in die lijn. Het politieke en economische leven wordt door de christelijke vrijheid niet ontregeld.³¹¹

7.6.2 Jac. Trigland

De visie van Jac. Trigland in zijn *Christelycke Ende noodwendighe verclaringhe* zullen wij nader bezien.³¹²

De opdracht van het werk aan de Heren Staten bevat al veel mooi materiaal. Het geschrift is immers een reactie op de resolutie door de Staten van Holland inzake de kwestie remonstranten en contraremonstranten. Trigland blijkt weinig op te hebben met de raadgevers van de Heren Staten. Zij willen hun nieuwe leringen nu dekken met de autoriteit van de Staten.³¹³ Een van de gevolgen is verdeeldheid in kerk en maatschappij, met een vreselijke afloop ("epicuristerye"). De tegenstanders wenden vrede voor, maar ondertussen hebben zij zelf eerst de twist gezaaid. De ware leer wordt onderdrukt en de tegenstanders mogen hun gedachten vrij rondstrooien, dat geven de vijf artikelen al te zien. Het huidige formulier is door hen gesmeed om de waarheid uit te roeien. Trigland verwijt de tegenstanders pluimstrijkende schoonpraterij in de richting van de Staten met als doel hun eigen voordeel.³¹⁴ Daarbij merkt Trigland op: "Het ander is, dat uwe E. autoriteyt onder Godt en sijn Woordt staet.", waarbij hij verwijst naar Psalm 2.³¹⁵ De tegenstanders spreken van een gevoelen tot matigheid. Maar dat dient volgens Gods Woord niet naar menselijke hersenen afgemeten te worden, zo repliceert Trigland. Zij spreken wel van genade,

---

³⁰⁸ Gomarus, *Opera*, p. 440a "...sequitur neminem excipi: & injustum esse Pontificem qui se & Clerum Magistratus potestati subduxit, & Clerum sibi subjecit." Het is onttrekking aan Gods inzetten.

³⁰⁹ Gomarus, *Opera*, p. 637a.

³¹⁰ Gomarus, *Opera*, p. 695a. XXVI "...bene a Christianis administrari potest: ideoque errant Anabaptistae, qui secus sentiunt, v. 13 & 14." Dit andere gevoelen wijst Gomarus af. Grondstelling daarbij is XXVII: "Libertas Christiana ordinem Politicum & cultum Dei non tollit, sed confirmat, v. 16." (*ibidem*).

³¹¹ Gomarus, *Opera*, p. 693b naar aanleiding van I Petr. 2 : 13-15. Vergelijk ook voor afwijzing van het dopers gevoelen in dezen, *o.c.*, p. 714a sub XIII. God heeft de magistraten verordend voor de gerechtigheid; wij mogen die jurisdictie niet wegnemen.

³¹² Jac. Trigland, *Verclaringhe*, z.pl. 1615, Knuttel no. 2197, bijz. p. 30-72. vgl. J. v.d. Haar, *Schatkamer*, p. 493, nr. 446.

³¹³ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 5.

³¹⁴ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 7.

³¹⁵ *Ibidem*.

maar het zijn ijdele woorden, die misleiden en de menselijke wil hoog houden.³¹⁶ Ook oefent Trigland kritiek op hun wijze van citeren om hun remonstrantse leer op te pronken.

Trigland wijst de Staten een andere weg om uit de problemen te komen, namelijk de gereformeerde leer behouden en verdedigen, zoals deze ook in de Belijdenis en Catechismus is verwoord. Dat dit een veilige weg is, valt te zien in vele naburige kerken. Daar hebben de gereformeerde, getrouwe herders voor gestaan in de conflicten te Hoorn, Leiden en Gouda met resp. C. Wiggersz., Casp. Coolhaes en Herm. Herberts.³¹⁷ Men moet eendrachtig weerkeren!

Tevens doet Trigland een beroep op de Heren Staten een synode toe te staan. Daaraan willen de rechtzinnigen zich onderwerpen (krachtens I Cor. 14 : 32). De tegenstanders zeggen niet te willen worden geoordeeld door lieden die hun partij zijn en zien derhalve gaarne lang uitstel. Toch ziet Trigland hier de enig mogelijke en juiste uitweg uit de problemen.

Trigland hoopt dat de Staten deze correctie niet euvel zullen duiden. Hij verwijst naar Spr. 27 : 5 en een voorbeeld uit de oudheid.

In zijn 'Aen den Christelijcken Leser' acht Trigland dit leervoorschrift een tirannie "strydende met de ware vryheyt der conscientien, de welcke met soo vele costen ende moeyten, ende met soo veel bloets, tot noch toe teghen de Spaensche tyrannie standtvastelijck beschermt is."³¹⁸ Trigland wil in het onderhavige geschrift de continuïteit van de gereformeerde leer met die van de kerk der eeuwen laten zien. Zijn hier geschetste verklaring is aan het oordeel van de gereformeerde kerk onderworpen. De gereformeerden zijn geen ketteren. Maar volgens Trigland liggen de zaken voor de remonstranten anders: "Doch dat de Remonstranten, ofte die verstoorders eens ghevoelens zijn, met den halven Pelagianen, wort in dese onse verclaringhe, soo claerlijck verthoont, als den hellen Middach."³¹⁹ Trigland verbaast zich erover, dat de Hollanders "die van Godt met soo groote, ende soo menigherley weldaden, soo Gheestelijcke, als Lichaemlijcke overschuddet..." zijn en veertig jaar het zuivere Woord gehoord hebbend, nu als de Galaten eertijds daarvan afwijken (Gal. 1 : 6 en 7 en Gal. 5 : 7 en 10).

In zijn slotbede komt de plaats van de magistraat duidelijk aan de orde:

"De selve goede Godt, gheve dat de Godtsalighe Magistraten moghen ghedencken, dat sy zijn beyde Voesterlinghen, ende Voesteren der Kercken: Voesterlinghen der Kercke, als sy de salichmakende leere, uyt haren mondt ghetrouwelijck ontfanghen: Voesteren der Kercke, als sy de leere die sy alsoo ontfangen hebben, door t'behulp der wetten, mannelijck voorstaen ende beschermen."³²⁰

De opvattingen van Jac. Trigland zijn duidelijk door hem verwoord: "Ten 1. Dat den hooghen Christelijcken Overheden toecompt niet alleen sorge te dragen voor de politie maer oock neersticheyt aen te wenden dat den H. dienst Godes wel werde onderhouden alle afgoderye ende versierden Godes dienst gheweert het rijcke des antichrists verstoort ende also Christi rijcke gevoordert ende het woort des H. Evangelii over al suyver ghepredickt worde: op dat een yeder Godt den Heere naer het voorschrift synes woorts heylichlijck mach eeren en dienen. Doch dat in

---

³¹⁶ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 8.

³¹⁷ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 11. Hieruit blijkt het grote belang dat men hechte aan deze tuchtzaken. Vgl. ook dit werk 4.4.2 en 4.4.3.

³¹⁸ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 16. Toch wil Trigland geen leervrijheid voor de ketterij.

³¹⁹ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 19. Tevens beschuldigt Trigland de tegenstanders van "menigherley Sophisterien" (*o.c.*, p. 20).

³²⁰ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 20. Dan is de overheden in de kerk niet alles geoorloofd "maer dat sy alle hare handelinghen nae den reghel van Godes wet, tot behoudnisse der waarheydt, ende verbreydinghe van het rijcke des Soons Godes, behooren te richten." (*o.c.*, p. 21).

de macht der hoogher Overheyte soude zijn yetwes te gebieden dat den heyligen woorde Godes teghen is of voor te schryven regulen nae welcke men de heylighe Schriftuyre sal uytleggghen ofte de herders ende Leeraers uyt te sluyten van het oordeel aengaende de geschillen gevallen over het stuck der leere: ofte in een welgestelde Kercke yetwes te ordineren voor by gaende het wettighe Kerkckelicke oordeel ontkenen zy ghelijck zy oock voor desen hebben gedaen wel uytdruckelijck; want onder Godt ende sijn woort staen soo wel de Overheyden als de Dienaren der kercken; ende desen is soo wel als den ghenen van Gode gheboden voor de Waerheyde ende der menschen salicheyt goede wacht te houden.³²¹

In de nadere uitwerking door Trigland krijgen eerst de Heilige Schrift, de kerkvaders en theologen van de Reformatie (P. Martyr; Zanchius; Musculus e.a.) de aandacht. Hij kiest daarbij veelal andere schriftplaatsen en citaten dan de remonstrantse tegenstanders. Al handelen de bijbelteksten wel vaak over dezelfde vorsten van Israël als bij Wtenbogaert, de accenten liggen bij Trigland meer op de onderworpenheid aan Gods Woord en Wet ook bij Israëls koningen (als Josafat, Hizkia en Josia). Trigland wijst nadrukkelijk op de overtreding van koning Uzzia (II Kron. 26 : 16-19). Hij besteedt aandacht aan het verzet van Daniël tegen het koninklijk bevel van Darius (Dan. 6 : 7-10). Tevens wijst Trigland op Hand. 4 : 18 en 19 en Hand. 5 : 28 en 29.³²² Daar stellen de apostelen gehoorzaamheid aan God boven de opvattingen van machthebbers. In de citaten uit de kerkvaders valt het accent op de eigen verantwoordelijkheid van de kerk, soms zelfs in een opstelling tegenover de magistraat. Bij de citaten uit de theologen van de Reformatie valt hetzelfde waar te nemen.

Musculus heeft gewezen op de toetsing van de wetten der overheid aan de autoriteit van Gods wil. En hij gaat evenzeer in op de vraag: hoever men de magistraten moet gehoorzamen? Daarbij onderscheidt hij de tijdelijke dingen en de eeuwige goederen. In de tijdelijke goederen moet de christen verdragen. "Maer wat angaet de eeuwige goeden/ hy en mach niet toelaten/ datse hem door ghewelt benomen werden."³²³ De overheidsdwang tot verkeerde godsdienst en afgoderij moet men altijd weerstaan.³²⁴

Opvallend is de korte passage over Willem van Oranje en het Wilhelmus-citaat.³²⁵

Bijzonder aan de dienstknechten des Heeren komt de verzorging van de kerkelijke zaken toe. Christus heeft aan hen de macht gegeven om met het zwaard van Gods Woord de valse leer en geschillen te bestrijden, en overtreders in leer of leven te bestraffen. In kerkelijke zaken oordeelt de kerk naar het Woord van God.³²⁶ Deze opvatting staft Trigland met verschillende schriftplaatsen en citaten o.a. uit kerkvaders.³²⁷

---

³²¹ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 24 en 25.

³²² Een schriftplaats die in dit verband wel een locus classicus mag worden genoemd. Vgl. ook Trigland, *o.c.*, p. 41 naast p. 33.

³²³ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 43.

³²⁴ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 43. Hier komt het reeds verschillende malen genoemde onderscheid tussen onrecht lijden en doen aan de orde: "Tonrecht dat hem wert aengedaen mach een Christen met goeder conscientie verdragen: maer het onrecht dat hem geboden wort en mach hy met goeder conscientie niet doen: In die dinghen die hy doen sal/ moet hy acht nemen op de wille Gods/ ende willen doen t'ghene hy moet doen/ laten het gheene hy moet laten." (*ibidem*).

³²⁵ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 46.

³²⁶ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 48.

³²⁷ Daarbij wijst Trigland op een uitspraak van de synode van Holland in antwoord op de remonstrantie van de magistraat van Leiden, overgegeven aan de H. Staten van Holland in het jaar 1582. Zie: *Verclaringhe*, p. 54 en 55. Vgl. ook dit werk 3.2.2.2 Spanningen.

Met zijn verweer bedoelt Trigland geenszins de autoriteit van de magistraten te verminderen, maar hij wil de overheden zo onderwijzen van hun ambt, dat zij tussen het hunne en dat van de herders "bequaemelijck moghen leeren onderscheiden."³²⁸ Uit de samenvatting van zijn visie blijkt dat Trigland er vooral voor beducht is dat men het onderscheid tussen kerkelijke en wereldlijke ambten niet in acht neemt: "daer grijpt d'een of d'ander in een vreemt ampt treckende tot sich t'ghene tot sijn ampt niet en behoort waer uyt vele confusien verwarringen en misverstanden ontstaen."³²⁹ Zo'n vermenging ziet hij ook wanneer de hoge overheid in een kerkelijk leergeschil zelf het oordeel wil vellen en daarbij de dienaren haar autoriteit opdringt. Eerder had hij al gezegd: "alsoo en moghen oock de Overheyden den Predicanten niet maken tot blinde vercondighers van hare Placaten..."³³⁰ De leer door de predikanten moet altijd de toets van de Schrift kunnen doorstaan. Trigland vat zijn visie samen in een tweetal "Tafereelkens", lees: schematische weergaven.³³¹

7.6.3 Ant. Walaeus

Binnen het kader van deze controverse tussen remonstranten en contraremonstranten inzake de verhouding kerk en staat is het geschrift van Ant. Walaeus *Het ampt der Kerckendienaren* (1615) zeer waardevol, als het gaat om inzicht in de achtergronden van beide zijden.³³² Het biedt erg veel bewijsmateriaal dat van contraremonstrantse zijde gebruikt werd. *Het ampt* is een reactie op het *Tractaet* van Joh. Wtenbogaert, waarbij Walaeus poogt de achtergronden te peilen. Hij geeft meerdere malen er blijk van goed het onderliggende gevoel van zijn tegenstander te traceren. Walaeus zelf staat duidelijk op het standpunt van de contraremonstranten.

Op allerlei wijzen toont hij aan, dat Christus het Hoofd is van Zijn kerk, die Zijn lichaam is. Ook de wereldlijke overheid is aan Hem onderworpen. Walaeus erkent de soevereine macht van de overheid, welke macht God echter "inde saecken vanden Godsdienst bepaelt heeft...", in de zin van ingeperkt.³³³ Het door God gegeven kerkelijke ambt moet door de overheden evenzeer worden erkend. Wie hier de dingen vermengt, valt in dezelfde fout als Jerobeam (I Kon. 12 : 26). Derhalve dient de overheid voorzichtig om te gaan met allerlei raadgevingen, gezien de grote gevaren voor kerk en gemenebest.

Al heeft Wtenbogaert een aantal voorwaarden genoemd, daarmee is nog niet gewaarborgd, dat deze nu ook door anderen in acht worden genomen. Menigeen gaat met dit gedachtegoed een geheel eigen weg op, met alle gevaren en verwarring van dien!

Een drietal aandachtsvelden wordt in het geschrift behandeld: 1. dat het ambt van de kerkendienaren onderscheiden moet worden van dat van de overheden; 2. het opzicht van de overheid over de gemeente en dat toch het ambt van de kerkendienaren niet aan het ambt van de overheden onderworpen is, zoals Wtenbogaert drijft en 3. inzake het beroepen van predikanten, oordeel over de leer, het houden van synoden c.a.

---

³²⁸ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 62.

³²⁹ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 69.

³³⁰ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 68.

³³¹ Jac. Trigland, *Verclaringhe*, p. 71 en 72.

³³² Ant. Walaeus, *Het ampt der Kerckendienaren: Midtsgaders de autoriteyt, ende opsicht, die een Hooghe Christelicke Overheydt daer over toecompt...*, Middelburch 1615. Vgl. J. v.d. Haar, *Schatkamer*, p. 550, no. 25.

³³³ Walaeus, *Het ampt*, p. 2.

In het eerste hoofddeel valt Walaëus terstond een grondstelling aan van de tegenstanders "dat onder Christelicke Overheden alle de Gheestelicke macht die de Kercken hebben cesseert..." Dit gevoelen brengt Walaëus uitdrukkelijk in verband met *Erastus*. Opvallend is ook zijn opmerking over Wtenbogaert in dezen, dat hij vaak *Erastus* volgt: "welckers voetstappen hy [Wtenbogaert, tmh] dicwils opvolcht."³³⁴

Volgens sommigen hebben de kerkelijke ambtsdragers een gedelegeerde taak uit handen van de magistraten ontvangen. Dit gevoelen wijst Walaëus af als "onschriftmatic". Op gedegen wijze toont hij uit Oud en Nieuw Testament de goddelijke instelling van het geestelijk ambt aan. Daarin komen naast nieuwe, veel elementen naar voren die wij reeds eerder zagen bij anderen. God heeft de stam van Levi voor het dienstwerk afgezonderd en koning Uzzia mag zich aan dit ambtswerk niet vergrijpen. Tuchttoefening wordt door sommigen gereserveerd voor de christelijke overheid. Dit te onttrekken aan de herders acht Walaëus onjuist op grond van het Woord. Walaëus gaat evenals Beza uitgebreid in op de eigen, geestelijke jurisdictie van de priesters onder het O.T. De Joodse rechtsorganen worden belicht.³³⁵ Kerkelijke tucht is door Christus ingesteld. De sleutelen van het hemelrijk zijn nooit aan de overheden in handen gegeven, maar aan de apostelen en hun opvolgers, aan de gemeente "in haere voorgangers..."³³⁶

Als de overheden ten onrechte de tucht van de kerk willen verhinderen, ziet ook Walaëus geen andere uitkomst dan die van Hand. 4 : 19 en Hand. 5 : 29. Dit staft hij ook met kerkhistorische voorbeelden.

Inzake het recht van appèl op de overheden noemt Walaëus de uitzondering die Beza geeft in zijn *Godvruchtige verhandeling* tegen *Erastus*.³³⁷ Voor Walaëus is het in de lijn van Melanchton e.a., dat de kerkendienaren geestelijk - door de bediening - bedwingen en straffen en door "den Kerckelicken ban/ sonder lichamelick ghewelt."³³⁸ Het zou voor overheden van grote vermetelheid getuigen als zij deze zaken zouden willen uitoefenen, terwijl de Prince der Princen, de Zone Gods deze dingen van het overheidsambt heeft afgezonderd en Zijn apostelen en hun navolgers heeft bevolen.

Op deze wijze heeft Walaëus het kerkelijk ambt zijn eigen plaats gegeven, die verankerd is in de gehele Godsopenbaring. Dit raakt niet alleen de bediening van Woord en sacrament, maar evenzeer de tuchttoefening onder christelijke overheden. Evenals Beza - en in zijn spoor - heeft Walaëus *Erastus'* gedachtegoed in dezen bestreden.

---

³³⁴ Walaëus, *Het ampt*, p. 7. Dit geldt de keuze van de voorbeelden uit de Schrift en de vraagstellingen. Opmerkenswaard is ook dat Walaëus stelt in dit verband: "Ons is oock ter handt ghestelt een schrift van een treffelick persoon in Hollandt ghemaect/ waerin dit ghevoelen merckelick wordt voorgestaen."(*ibidem*). Zou Walaëus hier doelen op *Ordinum* (uit 1613) van Grotius? Dit is niet onmogelijk.

³³⁵ Walaëus, *Het ampt*, p. 13-24. De grondigheid waarmee dit gebeurt, doet sterk denken aan die van Beza in zijn *Godvruchtige verhandeling* tegen het geschrift van *Erastus*.

³³⁶ Walaëus, *Het ampt*, p. 25. Waar Matth. 16 en 18 alsmede Joh. 20 worden genoemd. Ook na de hemelvaart blijft dit de lijn: zie Gal. 1 : 12; Tit. 3 : 10; I Tim. 1 : 20; I Cor. 5 en II Thess. 3 : 6 en 14. Deze geestelijke macht blijft niet beperkt tot de apostelen van toen en evenmin tot op het moment dat er christelijke overheden waren.(*o.c.*, p. 26-28), waarbij ook gewezen wordt op de verankering van de tucht in de gemeente. Het gaat hier om geestelijke wapenen, die de gehele gemeente raken. De wereldlijke straf is meer gericht op uitvoering van de gerechtigheid. De geestelijke, kerkelijke straf heeft als doel "...dat de boosdoener selve ghebetert werde tot syne salicheydt..."(*o.c.*, p. 29). Zie samenvattend *ibidem*, slotalinea.

³³⁷ Walaëus, *Het ampt*, p. 33, vgl. dit werk 7.4.5. Ook Hugo de Groot heeft getoond van dit gevoelen van Beza te weten, vgl. dit werk 7.5.3 en daar met enig genoegen op gewezen.

³³⁸ Walaëus, *Het ampt*, p. 37.

In het tweede hoofddeel van zijn werk heeft Walaëus zich bezonnen op de verhouding tussen de geestelijke en wereldlijke ambtsdragers.³³⁹ Walaëus wijst de soevereiniteit van de paus af. Evenmin als andere contraremonstranten wil hij weten van collateraliteit, die door Wtenbogaert wordt verweten. Er is geen sprake van evenhoogheid. De hoge overheid komt de hoogste wereldlijke eer toe van alle onderdanen, zowel geestelijk als wereldlijk, wie zij ook zijn. De herders der gemeente mogen deze eer niet begeren. Hun komt geen lichamelijk geweld toe.³⁴⁰ De collateraliteit is een uitvinding van de pauselijke leraars en wordt door de gereformeerden niet voorgestaan, maar juist als strijdig met de Schrift verworpen.

De taak van de overheid ten opzichte van de kerk heeft Walaëus kort aangeduid met: haar autoriteit gebruiken "op dat de Ghemeynte Christi teghen alle uytwendighe ende inwendighe verstoorders der waarheyt werde beschut ende beschermt..."³⁴¹ De overheid heeft een taak tegenover de nalatige dienaren, om hen te straffen, naar analogie van de vrome koningen van Juda.³⁴²

De plaats van de kerkendienaren wordt door Walaëus anders gezien dan door Wtenbogaert. Voor Walaëus zijn zij geen stadhouders van mensen, maar dienaren van Christus, met geestelijke macht en last. De dienaren moeten er ook op toezien dat "de Overheden in desen deele hare macht niet en misbruycken/ maer die richten nae de ordinantie Christi/ ende geen andere."³⁴³

Het kernverschil met Wtenbogaert ligt aldus: deze ziet de overheden onmiddellijk onder God en de dienaren des Woords onder de overheden geplaatst. Wtenbogaert stelt, dat de dienaren des Woords hun taken niet 'Immediate' van God hebben "maer vanden Overheden weghe ende onder den Overheden."

Dit standpunt wordt door Walaëus met vele redenen weerlegd, waarbij hij heel veel werk maakt van een gedegen schriftberoep. Hij toont daarbij steeds aan, dat de aanstelling rechtstreeks van Godswege en Christuswege heeft plaatsgevonden. "Ghemerckt sy dese macht van gheen Overheden en hebben...", wel van het enig Hoofd Christus, die de Opperherder is.³⁴⁴

Kernachtig is dit door Walaëus weergegeven: "De natuere van dit ampt betoont merckelick dat de Leeraren der Ghemeynte niet Stadhouders ofte Dienaers en sijn der Overheden/ maer Christi: dat oock haer ampt in de wesentlicke deelen haeres diensts niet directelick der Overheden macht en is onderworpen/ maer Christo ende zijn woort; naer welckes wille ghebiet ende instructie sy haer alleen moghen ende moeten reguleren..."³⁴⁵ Het vergrijp van Jerobeam wordt aan de orde gesteld als waarschuwend voorbeeld.

Al was er 300 jaar geen christelijke overheid, toch bleef de kerk bestaan onder haar Heere en Hoofd, die haar handhaafde door de dienst van de geestelijke herders. Door en na keizer

---

³³⁹ Dit tweede deel loopt in Walaëus', *Het ampt*, vanaf p. 38-144 en vormt het hoofdbestanddeel van het werk.

³⁴⁰ Walaëus, *Het ampt*, p. 40. Voor de eigen plaats van de herders der gemeente wijst de auteur op: Matth. 20 : 25-27; Mk. 10; II Cor. 10 : 4 en I Petr. 5 : 2. Het is niet geoorloofd heerschappij over de kudde te oefenen.

³⁴¹ Walaëus, *Het ampt*, p. 43. Wat de lidmaten van de godsdienst afleidt, moet door de overheid worden geweerd en de goede orde worden bevorderd. Walaëus ziet de overheid als bewaarder van de beide Tafels der Wet. Zij mag echter geen eigen ordonnaties in de kerk van Christus maken, het moet alles naar de Schrift zijn.

³⁴² Walaëus, *Het ampt*, p. 43. Hier verwijst de auteur naar Beza in diens boek tegen Erastus.

³⁴³ Walaëus, *Het ampt*, p. 44. De kerkendienaers zijn onder en van Christus' wege geestelijke bewaarders van het recht der kerk en van de kerk van Jezus Christus zelf.

³⁴⁴ Walaëus, *Het ampt*, p. 46.

³⁴⁵ Walaëus, *Het ampt*, p. 48. Dat is reeds te horen in de namen waarmee de Schrift hen aanduidt. Dat blijkt uit de goddelijke roeping onder Oud en Nieuw Testament. Hierbij is het ambt onder God gesteld, Hebr. 5 : 4. Toen Saul als koning werd aangesteld, hield de geestelijke zorg van Samuël beslist niet op. Doordat David ten dele als profeet optrad, had hij een bijzondere positie in dezen.

Constantijn is die geestelijke dienst de herders niet ontnomen, maar de keizer heeft zijn zorg voor de kerk erbij gevoegd. De overheden hebben beslist niet het recht deze geestelijke zorg aan de herders te onttrekken. Christus heeft hen tot dat werk aangesteld en Hij is en blijft altijd het Hoofd der kerk. Het hebben van christelijke overheden ziet Walaëus voor de kerk meer als uitzondering dan als regel.³⁴⁶ De kerkendienaren hebben ook een taak inzake de tucht over de overheden. Wtenbogaert heeft het in dezen opgenomen tegen de opvatting van Gomarus in diens *Waerschouwinghe*. Uit het Woord toont Walaëus aan, dat ook de overheden in dezen aan de dienst van de herders onderworpen zijn.³⁴⁷ Uit de geschiedenis van de kerk is het optreden van Ambrosius tegenover de keizer Theodosius van groot belang. Dit voorbeeld komt bij Walaëus en anderen diverse malen aan de orde.³⁴⁸

Uitgebreid gaat Walaëus in op de argumenten van Wtenbogaert uit het O.T. rond het optreden van: Mozes, Jozua, de Richteren, Saul, David en Salomo, Josafat, Hizkia, Josia en anderen.³⁴⁹ Tevens bespreekt Walaëus Psalm 2 en Jes. 49 : 23 over koningen als voedsterheren. In de uitleg verschilt Walaëus van mening met Wtenbogaert.

Opmerkelijk is de aandacht die de auteur schenkt aan Hand. 4 : 19 en Hand. 5 : 29. Volgens Wtenbogaert gold dit alleen de ongelovige overheden en de hoofdzaken der zaligheid. Walaëus stelt, dat als een gelovige overheid door onwetendheid (Hand. 3 : 17) of andere oorzaken de waarheid tegenstaat, de kerk deze woorden ten antwoord moet geven. Dat zal zeker een gelovige overheid haar dan niet euvel mogen duiden. Hier doet de auteur evenzeer een beroep op Gal. 1 : 8 (en Opb. 22 : 18). In middelmatige zaken (die Gods Woord middelmatig stelt) past het de kerkendienaren de overheid te gehoorzamen. Als een zaak niet middelmatig is, moet de kerk dat ook bewijzen. Als de overheid een klaar bewijs in gewichtige zaken afwijst, dan mag niemand de kerk kwalijk nemen, dat zij Gode meer gehoorzaam is dan de mensen. Sommigen stellen, dat de kerkendienaren het ervoor moeten houden, dat de overheden de dienaren niet zullen gebieden te zwijgen of te prediken "dan daer van sy wel informeert sijn dat Gods woort sulcx toe laet."³⁵⁰ Hier speelt de kwestie doorheen, wie het uiterste oordeel in geloofsverschillen in deze wereld toekomt? Is dat de overheid of zijn dat de kerkendienaren in hun vergaderingen, of beiden? Ook overheden kunnen dwalen in hun bevelen. Kerkendienaren worden geroepen de waarheid te leren uit Gods Woord (Rom. 10) ook aan de overheden. Als de dienaren na onderzoek van de zaak zo spreken, moet de overheid ervan uitgaan, dat zij "vaste fondamente[n] moeten hebben van sulcke weygheringhe/ die de Overheden t'mach zin noch niet ghenoech en begrijpen..."³⁵¹ Dan moet de

---

³⁴⁶ Walaëus, *Het ampt*, p. 59. Voor Walaëus heeft de christelijke overheid wel een taak inzake 'een heilig en godzalig leven' der burgers. Hij noemt dan I Tim 2 : 2 (*ibidem*). Toch blijft de dienst der predikanten gericht op hartelijke bekering, geloof en wedergeboorte.

³⁴⁷ Walaëus, *Het ampt*, p. 61-67. Hij noemt dan Samuël tegenover Saul; Nathan - David; Gad - David; de Man Gods - Jerobeam etc. Uit het N.T. vermeldt hij Johannes de Doper in zijn optreden tegenover Herodes (Mk. 6 : 18).

³⁴⁸ Walaëus, *Het ampt*, p. 65-67; p. 133-135, waar Bucer dit uitwerkt; p.140 waar Martyr dit voorbeeld gebruikt; p. 142. Ook Beza had hiervan melding gemaakt in zijn *Godvruchtige verhandeling*.

³⁴⁹ Walaëus, *Het ampt*, p. 69-91. Zo wijst Walaëus bijvoorbeeld rond Mozes en diens optreden in geestelijke zaken op het extraordinaire daarvan. Want Mozes had uitdrukkelijke opdracht van Godswege en was tevens profeet en priester. Veel argumenten die gebruikt worden, vinden wij ook bij medestanders van Walaëus. Zie samenvattend, *o.c.*, p. 91/92. In het O.T. kregen de overheden niet het opperste oordeel in zaken van de religie, wel zijn er voorbeelden van handhaving van de ware religie en uitvoering van Gods bevelen hieromtrent door vorsten. Het geestelijk opzicht en de bediening bleef echter aan de profeten en priesters alleen voorbehouden. Vergrijp door de overheden hieromtrent werd door God berispt en gestraft.

³⁵⁰ Walaëus, *Het ampt*, p. 97.

³⁵¹ *Ibidem*.

executie van zulke bevelen worden opgeschort tot nader onderzoek door een synode heeft plaatsgevonden (waarbij de overheden ook betrokken zijn).³⁵²

Een synode moet gezien worden in het licht van Matth. 18 : 20 en I Cor. 14 : 32. Voor Walaeus staat het vast, dat de christelijke keizers, nooit de geestelijke macht van de opzieners der gemeente in twijfel hebben getrokken.

Walaeus acht, dat Wtenbogaert Paraeus gebrekkig en onvolledig heeft geciteerd. Dat wat een ander licht op de zaak werpt, is door Wtenbogaert weggelaten. Het citaat van Paraeus, dat Walaeus geeft, doet ons sterk denken aan de opvattingen van Gomarus in diens commentaar op Hebr. 7.³⁵³ Ook Bucer wijst erop dat het kerkelijk ambt van Godswege moet worden gezien. Hij omschrijft de zorg van de Prince over de religie evenzeer. "...maer datter oock een Gheestelicke onderordeninge is waer deur de H. Overheden selve onder den Kerckendienst van Gods wege worden gestelt."³⁵⁴

Het gevoelen van Martyr strookt volgens Walaeus met de gereformeerde opvattingen rond het ambt. De overheid oefent een uitwendige discipline met lichamelijke straffen, waartoe zij het zwaard draagt. De kerkendienaren oefenen een inwendige tucht, die "de binnenste beweginghen der sielen" raakt. De dienaar bindt in Gods naam en sluit uit het Rijk in Gods naam. De kerkelijke macht steunt op Gods Woord. Naar dit Woord moet ook de zwaarmacht uitgeoefend worden. Hierin heeft Ambrosius keizer Theodosius gecorrigeerd en gemaand tot het inacht nemen van een termijn van 30 dagen alvorens een doodvonnis te voltrekken. De uitgestrektheid van het Woord over het hele leven geeft Martyr fraai aan: de prediking raakt de republiek, de oorlog, de apothekers en de koks, als Gods wetten worden overtreden moet de predikant hen berispen.³⁵⁵

Uit het derde hoofddeel belichten wij slechts een enkele gedachte, daar wij veel tekstmateriaal reeds uit andere auteurs hebben verwerkt.³⁵⁶ De auteur besteedt aandacht aan beproevinge, keure en bevestiginghe van de dienaren. Het is voor hem een zaak der gemeente ook onder christelijke overheden. Het kernverschil met Wtenbogaert ligt rond de waardering van de gegevens van het N.T. op dit punt. Volgens Wtenbogaert is het daar geschrevene extraordinaar en "by provisie/ tot datter Christelicke Overheden souden zijn..."³⁵⁷ Walaeus bestrijdt de oneigenlijke vergelijkingen waarvan de tegenstander zich bediend heeft. De opvatting van Wtenbogaert vindt geen grond in de Schrift, die immers nergens aangeeft, dat dit alles bij provisie is. Het examen en de oplegging

---

³⁵² Walaeus, *Het ampt*, p. 97/98 bevat op dit punt m.i. een toespeeling op uitspraken van de Staten van Holland in de Resolutie tot den vrede der kercken (1614): wendingen als "op dat sy onwetende ende onwillens/ hoe wel met eenen yver tot den vrede der Kercken/ de waerheyt niet en verdruckten/ ende de trouwe Dienaers Christi niet en quamen te vervolghen." (*o.c.*, p. 98) wijzen wel heel sterk in die richting. Een synode kan dat euvel voorkomen.

³⁵³ Walaeus, *Het ampt*, p. 127/128, vgl. dit werk 7.6.1.

³⁵⁴ Walaeus, *Het ampt*, p. 131 met een uitwerking tot en met p. 135. Bucer benadrukt de gelijkheid onder de kerkelijke ambtsdragers (*o.c.*, p. 133). Tevens wijst hij erop, dat ook de overheid aan de kerkelijke tucht is onderworpen.

³⁵⁵ Walaeus, *Het ampt*, p. 141. De overheden hebben toe te zien, dat de predikanten zuiver preken, vaderlijk berispen en de sacramenten bedienen. Beide machten strekken zich wijd uit. Voor de dienaren geldt evenzeer de politieke onderwerping aan de overheden. Voor de overheden geldt de geestelijke onderwerping van geloof en gehoorzaamheid, waarbij de geestelijke straf niet wordt vermeden. Ook de politieke macht heeft zich aan Gods Woord te onderwerpen. De overheid heeft grip op dienaren die zich misdragen, zij zijn dan aan de overheid onderworpen. Er is sprake van een "onderlinghe onderordeninghe" (*o.c.*, p. 142). Met p. 144 sluit het tweede hoofddeel van *Het ampt*.

³⁵⁶ Walaeus, *Het ampt*, p. 144-215. Waarbij het eerste deel handelt over de beroeping van de predikanten, het tweede over het oordeel aangaande de leer en het derde deel over de synoden.

³⁵⁷ Walaeus, *Het ampt*, p. 155.

der handen is niet provisioneel, zou dan de verkiezing van de dienaren dat wel zijn? De kerk heeft deze macht, zelfs tegen het verbod van de overheden in. Zij moet in Christus' naam verder gaan! Ook zonder christelijke overheden waren het wettige beroepingen.

In aansluiting aan Helmichius' werk spreekt Walaëus van approbatie door de overheid en met Joh. Acronius wil de auteur het toezicht van de overheid erkennen op een ordelijke gang van zaken.³⁵⁸

In zijn samenvattende afsluiting van dit gedeelte geeft Walaëus Wtenbogaert een koekje van zijn eigen (oude) deeg uit een preek.³⁵⁹

In het oordeel over de leer, ziet Walaëus Wtenbogaert als het ene uiterste. Wtenbogaert meent dat dit oordeel de overheid toekomt. Andere lieden, die de overheid hierbij geheel uitsluiten, ziet Walaëus als het andere uiterste ('welck een ander extreem is). In deze zaken is de gave der profetie nodig, om het spreken van de hele Schrift mee te laten klinken. In het Oude Testament had God de priesters daarvoor aangesteld, die gans Israël leerden. In het N.T. kregen de apostelen dat bevel. Zij moeten onderrichten en waarschuwen tegen afgoderij en die weerstaan (Ezech. 34; Opb. 2 en 3; II Tim 2 : 16; Tit. 3 : 9 en II Tim. 4.). Voor de fundering van dit kerkelijk oordeel is Hand. 15 en I Cor. 14 : 29 en 32 van groot belang voor Walaëus.³⁶⁰ Die lijnen ontwaart hij ook in de oude kerkgeschiedenis en bij de gereformeerden, o.a. Marnix van St.-Aldegonde.

Over de synode en de rol van de overheden daarbij, handelt het allerlaatste deel van het werk. Voor Walaëus moeten daar de bekwaamste dienaren naartoe en andere "voornemelicke Leden der Gemeente". Al eerder had Walaëus erop gewezen, dat er bij kerkelijke vergaderingen plaats moest zijn voor personen (uit gemeente of overheden) met helder geestelijk inzicht en gerespecteerd door velen bovendien toegerust met de gave der profetie, hoewel zulke personen volgens hem niet veel worden gevonden.³⁶¹

De overheid moet deze synode bijeen laten komen uit hen die de gave der profetie hebben, godzalig en oprecht zijn. De rol van de overheden in dezen verschilt naar de oorsprong en de mate van reformatie. Walaëus kiest voor een consent van de overheid, maar afvaardiging door de gemeente zelf. De overheid mag hier niet optreden in de geest van Achab tegenover de getrouwe profeet Micha. Als de overheid mensen buiten de synode houdt, moet dat op eerlijke gronden geschieden. Ook mag de overheid haar gedeputeerden zenden. Het ordelijk verloop van de synode, ziet Walaëus als een zaak van de overheid.

7.6.4 Samenvatting van het contraremonstrants gevoelen in dezen

Gomarus heeft het hier opgenomen voor de overheid als Gods dienaar en derhalve voor de verschuldigde gehoorzaamheid, ook door de kerkendienaren. Tevens heeft hij de aanstelling en roeping van Godswege tot het kerkelijk ambt benadrukt met de daarbij behorende getrouwe ambtsuitoefening naar Gods Woord en inzetting zonder aanzien des persoons. Opvallend is het 'onderscheidelijk' element in de taakuitoefening van religieuze en politieke ambtsdragers. De gehoorzaamheid aan de overheid wordt begrensd door de gehoorzaamheid aan God en Zijn

---

³⁵⁸ Walaëus, *Het ampt*, p. 162/163. De overheden worden niet uitgesloten, ook niet in de kerkordes.

³⁵⁹ Walaëus, *Het ampt*, p. 178/179. Wat Wtenbogaert toen schreef heeft de volle instemming van Walaëus. Vgl. ook dit werk 7.5.1 voor deze kwestie.

³⁶⁰ Walaëus, *Het ampt*, p. 189. Over het synodaal gezag handelt p. 191/192. Gods Woord moet in alles fundament zijn.

³⁶¹ Walaëus, *Het ampt*, p. 183/184.

inzettingen. Hier vervult opnieuw Hand. 5 : 29 een belangrijke rol. Zo is het zeer wel denkbaar, dat de kerkelijke ambtsdragers waarschuwend en beschuldigend moeten optreden tegenover de wereldlijke overheid. Voor bijbels vermaan te buigen en te vallen past en siert juist de overheden! De kerkendienaren moeten "haer Overheydt trouwelick hoeden ende voeden/ met Godes woordt: soo doense nae Gods ghebodt/ ende dies volgens/ nae den last van hare Overheydt."³⁶² Een compacte samenvatting van het gevoel van Gomarus in dezen is gegeven door G.P. van Itterzon.³⁶³ Ook in Gomarus' *Opera* treffen wij de hoge achting aan voor Gods instelling, het overheidsambt. Tevens is hier de taakverdeling tussen kerkelijke en wereldlijke ambtsdragers scherp en compact aangegeven.³⁶⁴

De opvatting van de contraremonstranten is volgens Conring bepaald door het feit, dat wereldlijk regiment en kerk behoren tot twee verschillende rijken. Bij de overheid valt te denken aan het regnum universale of dominium naturale; bij de kerk aan het regnum speciale.

Een contraremonstrant als Trigland bakent het eigen terrein van de kerk en haar dienaren veel duidelijker af dan de remonstrantse tegenstanders. Hij ziet voor de overheden in kerkelijke zaken vooral een taak om de grote kaders te scheppen waarin de zuivere prediking van het Woord doorgang kan vinden. Die zuivere leer dient de overheid voor te staan en te verdedigen. Gehoorzaamheid aan de overheid in geestelijke zaken wordt genormeerd en beperkt door het Woord van God.

Voorts wijst Trigland duidelijk op het onderscheiden karakter van het wereldlijke en kerkelijke ambt. Men moet die niet met elkaar vermengen. Zo kan hij door de overheid aan de kerk opgelegde leeruitspraken niet accepteren. In het inleidend gedeelte maakt hij melding van tirannie over de consciëntie van de rechtzinnigen. Hier is volgens Trigland duidelijk sprake van grensoverschrijdend handelen van de magistraten. In deze geestelijke zaak moet de kerk zelf in een synode een uitspraak doen omtrent de zuivere leer, vandaar het appèl dat Trigland op de Heren Staten doet in de opdracht van zijn werk.³⁶⁵

Walaeus heeft in zijn *Het ampt der Kerckendienaren (1615)* het kerkelijk ambt zijn eigen plaats gegeven, die verankerd is in de gehele Godsopenbaring. Dit raakt niet alleen de bediening van Woord en sacrament, maar evenzeer de tuchtoefening onder christelijke overheden. Evenals Beza - en in zijn spoor - heeft Walaeus Erastus' gedachtegoed in dezen bestreden.

Voor Walaeus geldt op grond van Gods Woord, dat Christus alleen het Hoofd van Zijn gemeente is en de dienaren aan haar heeft gegeven. Hij heeft de overheden bevolen leden der kerk te zijn en voedsterheren en beschermers van de kerk. Zo spreekt Walaeus van tweërlei "mombooren" (voogden) die Christus onder zich over Zijn gemeente heeft aangesteld. De ene met lichamelijke macht en wereldlijke autoriteit, de andere alleen met geestelijke. Als instructie heeft Christus aan beiden Zijn Testament gegeven. Zij mogen elkaar niet beroven van de hun toevertrouwde zorg. De dienaren zijn aan Christus en Zijn Woord gebonden. Hoe men de verhouding met de overhe-

³⁶² Gomarus, *Waerschouwinghe*, p. 32.

³⁶³ G.P. van Itterzon, *Franciscus Gomarus*, repr. Groningen/Castricum 1979, p. 170/171 daar lezen wij o.a. "In een uitvoerige passage, uitmuntend door helderheid, wordt de verhouding tusschen de overheid en de dienaren des Woords geteekend." (o.c., p. 171).

³⁶⁴ Zie ook hierover: G.P. van Itterzon, o.c., p. 365-366.

³⁶⁵ Naast de reeds eerder genoemde studie van Enno Conring, *Kirche und Staat*, is voor de kerkelijke organisatie in de Nederlanden tot aan 1618-1619 ook de studie van Hermann Edler von Hoffmann, *Das Kirchenverfassungsrecht der niederländischen Reformierten...*, Leipzig 1902, van belang. Tevens verwijzen wij naar: J.Th. de Visser, *Kerk en Staat, Tweede deel, Nederland vóór en tijdens de Republiek*, Leiden (1926).

den ook benoemt, men moet erop toezien dat men "hare gheheele bedieninghe hun oock *immediate* onder Christum late."³⁶⁶ Zo hebben deze kerkendienaren ook geestelijk opzicht over de overheden. Hiertegenover had Wtenbogaert juist de kerkendienaren "niet *immediate* onder Christo" gesteld. Volgens hem staan alleen de overheden rechtstreeks onder God en Zijn Woord. Het ambt van de dienaren is voor Walaeus geen "menschelike ordinantie", het zijn dienaars van God, die de sleutelen van het hemelrijk hebben ontvangen. De geestelijke kerkregering dient plaats te vinden volgens het Woord van God, waarbij er voor de dienaren gelijkheid is, vanuit hun verbondenheid aan Christus.³⁶⁷

De ultieme beslissing in geestelijke zaken door de overheid alleen, acht Walaeus strijdig met Gods Woord en indruisend tegen de last van de dienaren des Woords.³⁶⁸ Toch weet ook Walaeus van overheidsconsent voor een synode en afgevaardigden van de overheid ter synode.

7.7 Voorlopige evaluatie

Politiek, kerkordelijk en leerstellig is de invloed van Bucer, Calvijn en Beza op de contraremonstranten getekend. Dit wordt niet alleen bevestigd vanuit het gedachtegoed in de werken van de contraremonstranten, maar is door hun tegenstanders opgemerkt en aan de orde gesteld. De remonstranten noemden hun tegenstanders meer dan eens precisianen en Bezanen, waarbij vooral de visie van Beza op straf voor kettters en intolerantie het moest ontgelden, alsmede het opkomen voor de kerkelijke tucht en de kerkelijke zelfstandigheid. Toch is het opvallend dat de contraremonstrantse auteurs zich steeds in hun argumentatie vooral laten leiden door het spreken van de Schrift. Hier hoorden zij ook voor hun tijd onopgeefbare zaken.

De kerkordelijke en leerstellige visie van de remonstranten beweegt zich duidelijk in de lijn van Marsilius van Padua, Erasmus, Zwingli, Bullinger en Erastus. Dat blijkt ook hier niet alleen uit overeenstemmend gedachtegoed in hun geschriften, maar ook de contraremonstrantse tegenstanders hebben die lijnen opgemerkt. Voor de remonstranten is toch de omgang met de schriftgegevens van het N.T. over kerk en kerkelijk ambt anders dan voor de contraremonstranten. In de remonstrantse visie is meer ruimte voor een eigen invulling in tijden van een christelijke overheid.

Al deze verschillen te verklaren als situatiegebonden exegese of een 'inlezen' om eigen gelijk te bevestigen, gaat m.i. voorbij aan wezenlijke verschillen van theologische en kerkordelijke aard die reeds vele jaren voor het conflict aan de orde waren. Daarbij spelen o.a. een verschillende visie op zonde en genade; kerk en ambt; kerk en staat; kerk en samenleving en door dat alles heen de tolerantiegrenzen wel degelijk een belangrijke rol. Die factoren zijn in de situatie van de gereformeerde kerk in het gewest Holland op een welhaast onontwarbare wijze met elkaar verweven en hebben op elkaar ingewerkt, zijn op elkaar gebotst en zijn ten slotte uitgelopen op een nieuwe verstrengeling, die voor de gereformeerde kerk veel weg had van een adembenemende omklemming door de overheden.

---

³⁶⁶ Walaeus, *Het ampt*, p. 104. Op p. 105 gebruikt Walaeus het beeld van voogd der kinderen (= gemeente) voor de kerkendienaren en toezien voogd der kinderen voor de overheid. De laatste mag de eerste niet beletten, maar moet wel toezien op een juiste en trouwe taakuitoefening door de kerkendienaren.

³⁶⁷ Walaeus, *Het ampt*, p. 115. Vervolgens gaat de auteur uitgebreid in op de Engelse situatie, *o.c.*, 116-127.

³⁶⁸ Walaeus, *Het ampt*, p. 204. Zijn visie ondersteunt Walaeus met citaten van Melanchton, Paraeus en Molinaeus en aan het einde o.a. met verwijzing naar het optreden van de magistraat van Bern in apr. 1588 (*o.c.*, p. 214/215).

Zo is in feite de langgeveerde vermenging van beide ambten toch een feit geworden, tot op zekere hoogte. Daarbij heeft over het algemeen het overheidsambt voor de kerk na Dordrecht 1618/19 de toon gezet. Mede hierdoor heeft de kerk in de zeventiende en achttiende eeuw qua intrinsieke waarde en echte externe invloed aan kracht ingeboet ten opzichte van haar slagvaardig optreden in de eerste jaren van de Opstand en de eerste decennia daarna.

7.8 Enkele dogma-historische en exegetische lijnen

Voor een beter verstaan van de problematiek tussen de remonstranten en contraremonstranten is het nodig een globale schets te geven van de leerstellige en exegetische problemen. Daarbij zullen pamfletten van weerszijden als bronnen worden benut, naast de officiële publicaties en de werken van Arminius en Gomarus. In de onderzochte periode heeft het overheidsoptreden van de Staten van Holland en West-Friesland zich niet slechts bezig gehouden met de formele zijde van het conflict, maar deze provinciale overheden hebben zich inhoudelijk met de materie ingelaten en in diverse resoluties (Tot Vrede der Kerken van 1614 en de Scherpe Resolutie van 1617) gepoogd hun leerstellige en kerkordelijk inzicht aan alle partijen dwingend op te leggen.³⁶⁹ Voor de remonstranten was dat koren op de molen, daar zij zeer wel konden leven met het gematigd standpunt van de heren regenten. Voor de contraremonstranten was deze inmenging in kerkelijke leerstellige aangelegenheden door de Staten een onverteerbare zaak. De contraremonstranten achtten dit optreden van de Staten grensoverschrijdend. Bovendien konden Gomarus c.s. zich niet vinden in de nivellerende leerstellige uitspraken, die door de Staten werden voorgeschreven. Wat voor de remonstranten lag binnen de ruimte van Schrift en belijdenis achtten de contraremonstranten afwijking van het rechtszinnige gevoelen. De felheid waarmee de strijd werd gestreden blijft dan ook onverklaarbaar, als men niet poogt zicht te krijgen op de uitgangspunten van alle in dit conflict betrokken partijen.

Voor de contraremonstranten waren de onderhavige zaken van dusdanig gewicht, dat zij overheidsinmenging, waarbij de kerk leerstellig en kerkordelijk werd gebonden door overheidsuitspraken, resoluut hebben moeten afwijzen. Hier speelt het motief van Gode meer gehoorzaam te moeten zijn dan de mensen de hoofdrol. De contraremonstranten hebben zich de jaren door sterk gemaakt voor een leerbeslissing door de kerken zelf, in een te houden wettige nationale synode. Het gewicht van de gerezen leerverschillen maakte dit standpunt voor de contraremonstranten onopgeefbaar.

Binnen het kader van deze studie kunnen slechts enkele hoofdlijnen worden getrokken. De behandeling ter synode (Dordrecht 1618/19) zal grotendeels buiten beschouwing worden gelaten, aangezien de behandeling anders te breed van opzet wordt.

7.8.1 Algemeen

In het omgaan met de Schrift hebben de remonstranten steeds een lans gebroken voor wat zij noemden "de vryheyt van propheteren". R. Donteclock verwijt Arminius dat hij mede door "het stroyen van zijne nieuwicheden/ volghende de vryheyt van propheteren" de vrede der kerken heeft verstoord.³⁷⁰ Wat is dat immers vrijheid van profeteren? zo stelt Arminius' tegenstander de kritische vraag. Is dat zomaar alles "moghen openbaren/ ende voorstellen/ sonder daer naer te

---

³⁶⁹ L. Wüllschleger, *Scheurmakers en Nieuwlichters...*, p. 39-43.

³⁷⁰ R. Donteclock, *Antwoorde Op een seker Schrift...*, Delf 1609, p. Eiv.

vraghen/ of het met Confessie ende Catechisme over een comt ofte niet.³⁷¹ Als dit een ongebreidelde vrijheid was, dan zou volgens Donteclock alle continuïteit voor de leer zoek zijn, bovendien werden de Hogescholen dan "kijf en twist-Scholen", als de Academie van de heidenen (Hand. 17 : 21). De jonge studenten worden dan volgegaten met allerlei nieuwigheden, die vervolgens de kerken verwoesten.

Wat heeft I Cor. 14 in dit verband te zeggen? Donteclock stelt, dat de gave van toen niet eenvoudig te beoordelen is, gezien het extra-ordinaire karakter. Het profeteren van de huidige hoogleraren moet beoordeeld worden. Dat is geen taak voor jonge onervaren studenten. De beoordeling van de profetie dient te geschieden door iemand die geoefend is in de Schrift.³⁷² Van remonstrantse zijde is sterk benadrukt, dat men de hoogleraar de vrijheid van profetie moet laten "sonder over zijn ghevoelen te heerschen; soo weynich als hy over eens anders gevoelen begheert te heerschen..." Hier wordt gepleit voor grote verdraagzaamheid. Dit kan Donteclock niet goedkeuren. "Wat is dit anders/ als een ongebondene Licentie/ om alle dinghen te ghevoelen wat men wil sonder dat yemandt daer van sal moghen oordelen?"³⁷³ Dit geeft geen rust in de kerken. De profetie moet beoordeeld en getoetst worden.

Hier ziet Donteclock een rol voor de Confessie en Catechismus "om die eenicheyt die wy in de Leere hebben/ te betuigen". Dat moet de grondlijn zijn voor het onderwijs aan de studenten. Het particuliere gevoelen van de hoogleraren dient heel vertrouwelijk in kleine kring besproken te worden en mag zeker niet onder de studenten verbreid worden.

Rond de vrijheid van het profeteren komt reeds de binding aan de Belijdenis naar voren. Gomarus ziet de rol van de Confessie, die uit de Schrift genomen is, "als een bandt der eenicheyt" die de ambtsdragers "vrijwillich als schriftmatige/ onderteykent hebben" om afwijking van de gezonde leer te signaleren, tevens tot vermijding van scheuring dienend.³⁷⁴ Een arminiaans tegenpamflet verwijt Donteclock, dat hij het gevoelen van Arminius toetst aan de leer van de kerk in plaats van aan Gods Woord. Voor de pamflettist staat het vast "Al wat in de Kercke Gods geleert wort moet nae Godes H. woort geoordeelt worden."³⁷⁵ Dat heeft de Reformatie toch zelf altijd tegen Rome gezegd. De tegenstander van R. Donteclock daagt hem uit: "maer beroept u op de Schriftuere/ laet die een rechtsnoer tusschen u ende uwen Broeder wesen." Dat schriftberoep moet de doorslag geven. Ook de wijze van beroep op de Confessie verdient niet altijd een schoonheidsprijs: "de selve Confessie dickwijls niet seer deerlijck by t'haer wort getrocken..."³⁷⁶

Een reactie van arminiaanse zijde op de *Waerschouwinghe* van Gomarus stelt de verhouding Schrift - Confessie - leer der kerk aan de orde. De kerk dient volgens de pamflettist te beseffen dat zij niet alleen de waarheid in pacht heeft met de kerkelijke leer, beseffend "dat sy hare leere niet van monde tot monde immediatelijck van Apostelen ende Propheten ghecreghen heeft/ of

---

³⁷¹ *Ibidem.*

³⁷² R. Donteclock, *o.c.*, p. F.

³⁷³ *Ibidem.*

³⁷⁴ Francisci Gomari, *Waerschouwinghe...*, Leyden 1609, p. 13.

³⁷⁵ N.N., *Christelike Ende ernstighe vermaninghe tot vrede aen R. Donteclock...*'s Gravenhage 1609 (Knuttel no. 1642), p. Aiiij.

³⁷⁶ *O.c.*, p. C. De pamflettist acht dat Donteclock rond het hoge gevoelen van Gomarus zich in bochten wringt om dat gevoelen onder de Confessie te laten vallen (p. C en Cverso).

door leeraers die t' ghetuygenisse hadden dat sy niet en conde dwalen..."³⁷⁷ Is het beroep van Gomarus op de leer van de kerk niet als dat van de pausgezinden "die seggen de kerck en can niet dwalen/ daerom moet ghy by de kerck blijven..."?

Gods Woord moet voor de pamflettist regel der waarheid zijn "niet de Confessie/ maer Godes Woort rechter: Gods woort alleen segge ick: want doen wy anders/ soo binden wy de waerheyt aen menschelijcke herssenen."³⁷⁸ De martelaren gaven niet allereerst hun bloed voor de Confessie, maar voor het Woord van God "ende dat met haer bloet besegelt/ dat sijn stemme alleen in sijn kercke clincken/ ende sijn woort aengenomen/ alle menschelijcke traditien die consciencien binden uytgheroyt moeste worden..."³⁷⁹

Nauw hiermee hangt samen, dat de arminianen de Confessie willen toetsen en zondig aanpassen. De pamflettist verzekert: "sy willen die inde schoot haerder broederen in eene wettelijcke vergaderinghe daer toe onder t'beleyt van hare Christelijcke Overheyte te versamelen uytstorten/ ende over deselvige met haer confereren..."³⁸⁰ Hij verwijt aan Gomarus, dat hij "soo leppich" spreekt en scheldt voor "nieuwe leersoekers die ghene die de Confessie willen examineren".³⁸¹ Mensen met enige bedenkingen tegen de Confessie mag men niet schelden voor nieuwe leerzoekers, die verandering van de religie zouden voorstaan.³⁸² Het zijn geen nieuwe leerzoekers maar "voorstanders van de waerheyt en vande macht en weerdicheyt van Godes woort..."³⁸³

De wijze van theologiseren is voor de arminianen een andere dan voor de gomaristen. Vanuit het arminiaanse kamp klinkt een roep om verdraagzaamheid jegens elkaar, verdeeldheid en twist in de "Euangelische kercken" verhindert de bevordering van de waarheid en het rijk van de Antichrist wordt erdoor gestaafd. De pamflettist keurt het af "dat een yder soo vast op sijn meenige blijft staen/ dat hij een ander niet hooren wil."³⁸⁴ Ieder meent gelijk te hebben en sluit zich af voor het gevoelen van de ander, wat twist geeft. Afkeurenswaardig acht de schrijver dat "een yder alsoo op t' sijne blijft staen dat hy de anderen weyghert te dulden".³⁸⁵ Zaken die noch religie noch zaligheid betreffen dient men niet zo streng te drijven. De geest van theologiseren bij de arminianen is tolerant en open naar anderen. Men wantrouwt op het punt van de tolerantie de 'Bezianen'.³⁸⁶ Zij beroepen zich op Beza wiens werk in dezen de predikanten "als een Juweel ende costel gesteente vercoren hebben..." Dirck Volckertszn Coornhert had een tegenwerk geschreven. Indien de predikanten hun zin krijgen, komt er opnieuw inquisitie in de Nederlanden. Het zou 's lands welvaren schaden, maar de predikanten bekommeren zich alleen

---

³⁷⁷ N.n., *Teghen-Bericht...*, 1610, p. 43.

³⁷⁸ *O.c.*, p. 47.

³⁷⁹ *Ibidem*.

³⁸⁰ N.n., *Teghen-Bericht...*, 1610, p. 44.

³⁸¹ *Ibidem*.

³⁸² Dan maakt de pamflettist, *o.c.*, p. 45 zich sterk met een stukje historie. Al jaren lang is één van de punten voor een nationale synode examinatie van de Confessie en Heidelberger Catechismus. De Ed. Mog. Heeren Staten-Generaal hebben "gheconsenteert" "dat die schriften souden werden gherevideert". Er lag een opdracht van de P.S. van Zuid-Holland aan alle predikanten om zo inbreng te leveren in de nationale synode. De opmerkingen moesten in gesloten brieven naar de H.H. Staten van Holland gezonden worden.

³⁸³ *O.c.*, p. 48.

³⁸⁴ *O.c.*, p. 41.

³⁸⁵ *Ibidem*.

³⁸⁶ Duidelijk komt dat tot uiting in het pamflet *Een Christalijnen Bril/ Daar door men zien kan van Hollandt af/ tot Engelant toe/ eenigher oproeriger Predicanten bedrijf...*, 1612. Het richtte zich in een eerdere druk tegen een plakkaat van Heren Staten van Friesland m.b.t. een verbod van de vergadering van de mennonieten. Het levert kritiek op gereformeerde predikanten die de ketterij door de overheden fel bestreden willen zien.

om hun eigen traktementen. Is deze oproep aan de overheden geen bemoeizucht van de dienaren? "T is seker een ellendich dinck als de Predicanten raedt opt Raet-huys flooreert ende de Magistraten den Predickstoel besorghen." In Leiden weten ze alles van de problemen! Terwijl het aantal Bezianen beperkt is, "soudense int getal wel het achtendeel..." halen? Omdat vele verschillende groeperingen alles hebben overgehad voor de vrijheid, is nu religiedwang uit den boze. Willem van Oranje heeft zich nooit zo opgesteld. Ketterjacht brengt het land in gevaar. De prediking als zwaard van de Heilige Geest moet het doen. De predikanten misleiden met hun oproepen de overheden! De auteur van de *Christalijnen Brill* vertrouwt dat men zich in Holland niet zomaar van de wijs laat brengen. Hij voegt de Friese predikanten toe, dat "de daken van Hollant soo hart (zijn) dat u aengestoken stroo tselfde soo licht niet ontfoncken sal." De auteur beoogt welvaart van het gehele land. De predikant heeft alleen het zwaard des Geestes te hanteren. De overheden dienen hoog en laag te beschermen en alleen te bestraffen naar het uitwendige doen en laten van mensen.

7.8.2 Enkele specifieke themata

7.8.2.1 *God en het kwaad*

Over deze materie heeft Jac. Arminius zich uitgelaten in disputaties te Leiden in 1605 en 1607. Samenvattend lezen wij zijn gevoelens in het pamflet gedrukt te Leiden 1609.³⁸⁷ In dit pamflet valt het accent niet alleen op het feit, dat God in Zijn voorzienigheid " 't alles tot seer goede eynden beleydet heeft en beleydet/ als te weeten tot der godtsaligen castijdinghe/ beproevinghe ende openbaringhe/ tot der godtloosen straffinghe ende ontdeckinghe/ ende tot verclaringhe zijner heerlickheyt...", maar vooral "om dat hy sulcke maniere van beleydinge gebruyckt heeft ende noch gebruyckt/ dewelcke de Schepselen hare beweginghen ende daden niet alleenlick door eyghene inwendige dryvinghe/ maer oock vry willichlick laet volbrenghe."³⁸⁸ Er is Arminius in dit pamflet alles aan gelegen te tonen, dat inzake het kwade God "niet can met eenighe reden van ongerechticheyt beschuldicht ende oertuycht worden...". Arminius staat uitvoerig stil bij de verandering tegen de zonde "door welcke het Schepsel behoorde vande sonde verhindert te worden..." De eigen verantwoordelijkheid van de mens inzake de zonde wordt door Arminius aan de orde gesteld: "dat de mensche de macht heeft om de sonde niet te doen door de hulpe der Goddelicke ghenade..."³⁸⁹ Als die niet gereed of vaardig is, is dat door 's mensen schuld. De mens volbrengt zijn daden "gantsch ende al sonder eenighe uytwendige ofte inwendige nootsaekelickheyt..."³⁹⁰ Tevens heeft Arminius in dit pamflet zich uitgesproken over de straf en de vergeving. Het is de bedoeling van Arminius om via allerlei onderscheidingen en nuanceringen enerzijds Gods voorzienigheid te belijden ook inzake het kwade, maar aan de andere zijde de mens aansprakelijk te stellen voor al zijn daden, ook het kwade dat hij *vrijwillig* onderneemt.

---

³⁸⁷ *Corte ende grondighe verclaringhe uyt de Heylighe Schrift Over het swaerwichtighe poinct van de Cracht ende Rechtaerdicheyt der Voorsienicheyt Gods ontrent het quade:...* door D. Iacobum Arminium... Leiden 1609, Knuttel nr. 1645. Verkort geciteerd: *Het quade*.

³⁸⁸ *Het quade*, p. Diiij.

³⁸⁹ *Ibidem*.

³⁹⁰ *Het quade*, p. Diiij verso.

In een pamflet uit 1618 gericht tegen de Hoornse predikant ds. Rippertus Sixtus wordt het contraremonstrantse gevoelen onder kritiek gesteld.³⁹¹ In dit pamflet komt ook de verhouding 'verborgen wil Gods' en 'het kwade' aan de orde. De contraremonstranten die in dezen hun eigen leer serieus nemen kunnen de huidige vragen rond huwelijk en doop alleen beantwoorden met een aanvulling in de geest van "indient Godt den Heere na syn Heymelijcke Verborghen Wille ('t welck my d'ervarentheydt leeren sal) sal believen..."³⁹² De bedoeling van de auteur ligt vooral op het ethische vlak. De klem op de mens en het hem aanspreken op zijn verantwoordelijkheid komen door dit leerstuk totaal in het gedrang. Ook de daden tegen Gods Wet in "werden begaen/ noodsakelijck ten aensien van Godt ende sijne Heymelijcke Wille/ die altijd noodsakelijck volbracht wert..."³⁹³ De contraremonstranten leren volgens de pamflettist: "dat alle [mensen] gepredestineert zijn/ tot alle die dingen/ te doen die sy doen..."³⁹⁴ Hierdoor komt de strijd tegen de zonde en de bevordering van de godzaligheid ten zeerste in het gedrang. Op het titelblad heeft de auteur de tekst laten afdrukken: "Dit is de Wille Godts [namelijck] uwe Heylighmakinge" (I Thess. 4 : 3). De grote moeite ligt voor de auteur in de praktijk. Dit contraremonstrantse leerstuk acht hij niet behoorlijk toepasbaar in de praktijk. Daar hebben de contraremonstranten zelf ook nooit het tegendeel van bewezen. Of behoeft dat soms ook niet? Ontstaat door dit leerstellig gevoelen niet het gevaar (dat bij ieder mens op de loer ligt) om zijn fouten te excuseren "jae op Godt self te schuyven" in plaats van die oprecht te belijden? Er zijn lieden die gewagen tot hun verontschuldiging van het kwade: "T schijnt dat my sulcx opgeleyt is gheweest/ dattet Godt also belieft heeft/ dattet God also voorsien (dat is na hare meeninge verordineert) heeft."³⁹⁵ Voor de auteur is hier sprake van een "onghefondeert ende periculeus Leer-stuck".

7.8.2.2 *Fundament van de verkiezing*

Hieromtrent heeft Arminius zich duidelijk uitgelaten reeds in zijn *Verklaring* van 30 okt. 1608. Zo lezen wij daar: "Is Jesu Christo eerlijc, stellende hem tot een fundament der Predestinatie, ende een verdienende, ende mede deelende oorsake der salicheyt."³⁹⁶ Christus als fundamentum electionis is voor Arminius van groot belang. Dit wordt door E. Dekker aldus verwoord: "De dood van Christus en zijn verdienste gaat naar natuur en orde vooraf aan de predestinatie."³⁹⁷ Voor de contraremonstranten liggen deze zaken anders. Christus is Middelaar en Zaligmaker, maar geen oorzaak van de verkiezing. Als Middelaar is Hijzelf geordineerd. De oorzaak van de verkiezing moet "alleene Godt toegeschreven worden/ soo dat hy die ghedaen heeft/ in hem

³⁹¹ *Practycke Over 'tvoornaemste Leerstuk der Contra-Remonstrantsch-ghesinden/ nopende haer gevoelen vande Heymelijcke Verborghene Wille Gods/ ...*, 1618. De complete titel is verwarrend en zou kunnen doen vermoeden hier te doen te hebben met een werkje van ds. Rippertus Sixtus zelf, zo ten onrechte ook Van der Haar, *Schatkamer*, p. 427/428. Terwijl een anonieme auteur juist tegen de uitspraken van Sixtus ingaat.

³⁹² *Practycke*, p. 9 en 10.

³⁹³ *Practycke*, p. 11. Op p. 12 wordt zo de dood van Abel door Kaïn uitgelegd als "ghepredestineert gheweest".

³⁹⁴ *Practycke*, p. 12. De mensen moeten de verborgen wil van God volbrengen, ook wanneer die indruist tegen de geopenbaarde wil/wet van God. Zie ook p. 13: "Het sal velen wel t'eenmael onmogelijck schijnen/ datmen op eeniger manieren de sonden souden willen verhoeden ende mijden/ als alle menschen (volghens dit Leer-stuck) tot alle die dinghen te doen/ diese doen/ gepredestineert waren: Want de sake also gheleghen zijnde/ en can't doch niet anders gaen alst gaet..." Daardoor wordt de menselijke ijver voor de wet Gods vergeefse arbeid.

³⁹⁵ *Practycke*, p. 16.

³⁹⁶ *Verklaring van Jacobus Arminius, afgelegd in de vergadering van de Staten van Holland op 30 oktober 1608*, uitgegeven door G.J. Hoenderdaal, Lochem 1960, p. 109 sub 15. Verkort geciteerd: *Verklaring*. Zie ook de *Opera* van Arminius, p. 120 kol. b sub XV: "Facit ad honorem Jesu Christi; ipsum ponens fundamentum praedestinationis, causam meritoriam & communicatoriam salutis."

³⁹⁷ E. Dekker, *Rijker dan Midas...*, Zoetermeer 1993, p. 204 en noot 99; vgl. p. 204-209 en p. 247.

selven ende by hem selven/ naer zijn wille ende welbehagen".³⁹⁸ De Middelaar voert de verkiezing uit, maar is geen oorzaak van de verkiezing, zo stelt Donteclock.³⁹⁹

7.8.2.3 *De plaats van Christus in de verkiezing*

Dit thema is op het nauwst verwant met het voorgaande. Op de Haagse Schriftelijke conferentie van 1611 horen wij uit de mond der remonstranten: God heeft de verkorenen aangezien "niet simpeljk als singuliere persoonen/ ende als ghesondicht hebbende in Adam/ maer/ als zijnde in Christo/ ende inden selven gelovende: ende volghens: of Christus in dit besluyt mede aenghemerckt wort/ als t' fundament van t'selve/ ende oversulcx/ in ordre voorgaende."⁴⁰⁰ Het gevoelen van de contraremonstranten verschilt in deze zaak: God heeft de verkorenen aangezien "simpelijck als singuliere personen/ oft/ als gesondicht hebbende in Adam/ niet als zijnde in Christo/ ende in den selven ghelovende: ende volghens/ dat Christus de Middelaer/ in dit besluyt compt alleen als Dienaer, ende een gesubordineert middel om dit besluyt uyt te voeren/ ende over sulcks t' selve als uytvoerder van dien/ in ordre volgende."⁴⁰¹

Het remonstrants gevoelen is ook later in het licht gegeven: "Christus mediator non est solum executor Electionis, sed ipsius decreti electionis fundamentum..."⁴⁰²

7.8.2.4 *De rol van het geloof, de prediking e.d.*

In zijn *Verklaring* voor de Staten van Holland heeft Arminius zich hierover duidelijk uitgelaten: "Het tweede precijs ende absoluut decreet Godes is, dat hij besloten heeft, de ghene die hen bekeeren ende ghelooven, in ghenade te ontfangen..."⁴⁰³

Zo lezen wij even verderop: "Hier uyt volcht het vierde besluyt, om sekere bysondere persoonen salich te maken, ende te verdoemen; welcke besluyt steunt op de voorwetenheit Godes, deur welcke hy van eeuwichheit geweten heeft, welcke persoonen volgens sodanige beleydinge der middelen, tot bekeeringhe ende gheloove dienstich, deur sijne voorcomende genade, souden ghelooven, ende deur de navolgende genade souden volherden, ende ooc welcke niet souden ghelooven ende niet volherden."⁴⁰⁴

De visie van de remonstranten is helder verwoord op de Haagse Schriftelijke conferentie (1611): "die gene in Christo/ om Christi wille/ ende door Christum Salich te maken/ die door de ghenade des Heylighen Gheestes/ in den selven zijnen Sone Jesum ghelooven... ende daer tegens/ de onbekeerlijcke ende ongeloovige inde sonde/ en onder den toorne te laten/ en te verdoemen/ als vreemt van Christo..."⁴⁰⁵ Ook later in de conferentie hebben de remonstranten gesteld: "Ergo/

³⁹⁸ R. Donteclock, *Antwoorde Op een seker Schrift...*, Delf 1609, p. E verso.

³⁹⁹ *O.c.*, p. Eij.

⁴⁰⁰ *Schriftelijke Conferentie*, p. 412. Dit remonstrants gevoelen vinden wij ook op p. 413 "...maer als zijnde in Christo/ ende in den selve gelovende/ ende volgens dat Christus in dit besluyt mede compt als t'fondament van t'selve/ ende over sulcx in ordre voorgaende."

⁴⁰¹ *Schriftelijke Conferentie*, p. 413.

⁴⁰² *Acta et Scripta Synodalia...*, 1620 Pars II *Scripta Remonstrantium Dogmatica...*, p. 1 sub III, voor de afwijzing van het contraremonstrants gevoelen zie p. 34.

⁴⁰³ Jac. Arminius, *Verklaring*, p. 104 ad II. Vgl ook Arminius, *Opera*, p. 119 "Secundum praecisum & absolutum Dei decretum esse, quo decrevit resipiscentes & credentes in gratiam recipere..."

⁴⁰⁴ Jac. Arminius, *Verklaring*, p. 106; vgl. diens *Opera*, p. 119 "...Atque hoc decretum praescientia Dei innititur, qua ab aeterno scivit...ex praeveniente ipsius gratia credituri erant & ex subsequente gratia perseveraturi..."

⁴⁰⁵ *Schriftelijke Conferentie*, p. 7/8. Waarbij bijzonder Joh. 3 : 36 als Schriftbewijs dient.

sonder geloove ist onmogelijk van God ter salicheyt vercoren te werden.⁴⁰⁶ God trekt naar Zijn eeuwige, onveranderlijke raad de gelovigen uit het verderf. Daarbij speelt Joh. 3 een belangrijke rol: "Die gheloof heeft het eeuwige leven..."⁴⁰⁷ Voor de remonstranten is het duidelijk dat in de lijn van Joh. 3 de gelovigen de belofte hebben van het eeuwige leven en het ongeloof daarentegen "met de verdoemenisse vergheselschap" wordt.⁴⁰⁸

De remonstranten horen in het evangelie "totum integrum Praedestinationis Decretum..."⁴⁰⁹ De contraremonstranten hebben zich verweerd tegen deze uitleg van Joh. 3 : 36. Hier is geen sprake van de *gehele* wil van God aangaande de zaligheid van mensen, want elders in de Schrift is daaromtrent meer geopenbaard. In Joh. 3 : 36 en Joh. 6 : 40 gaat het alleen over de middelen waardoor God de mensen ter zaligheid wil brengen.⁴¹⁰

De contraremonstranten hebben de ernst van de roeping door het evangelie in de verkondiging van het Woord benadrukt, al heeft Christus voor de ongelovigen geen vergeving der zonden en geen verzoening verworven. De ongelovigen worden opgeroepen tot bekering en God veinst hier niet. Wie zich niet bekeert ervaart, dat de toorn van God op hem blijft.⁴¹¹ Toch hebben de contraremonstranten het pastorale aspect hier niet uit het oog verloren! Getuige de opmerkingen die volgen:

"Maer de ongheloovige/ hoe wel sy de verdoemenisse wel verdient hebben/ so is daer nochtans een middel/ waardoor sy de verdiende verdoemenisse connen ontkomen/ namelijk indiense ghelooven: Ende niemant van alle menschen wort prijselijck de hope van Saligheydt afghesneden soo langhe sy in dit leven zijn/ noch yemant en wordt int bysonder aengheseght/ dat Christus voor hem niet ghestorven is/ dat en can d'eeene mensche van een ander niet segghen/ so langhe hy int leven is..."⁴¹² De klem van de nodiging blijft op de mens liggen: "Soo en geeft dan dese leere geen oorsaecke dat yemant soude twijfelen of hy schuldich is in Christum te ghelooven/ maer daer toe geeft alleen oorsaecke des menschen quaet voornemen om in onboetveerdicheyt ende ongeloove te blijven."⁴¹³

---

⁴⁰⁶ *Schriftelijke Conferentie*, p. 57. Als Schriftbewijs wordt vermeld naast Joh. 3 : 36 ook Joh. 6 : 40; Hebr. 11 : 6 en op p. 58 Efeze 1 : 4.

⁴⁰⁷ *Schriftelijke Conferentie*, p. 91 en dan volgt de conclusie "Ergo de gheloovige zijn nae de voorsz belydenisse ten eeuwigen leven uytvercoren." Bij de voorzegde belijdenis wordt gedoeld op Art. 16 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

⁴⁰⁸ *Schriftelijke Conferentie*, p. 356.

⁴⁰⁹ *Acta en Scripta Synodalia...*, 1620 Pars II *Scripta Remonstrantium Dogmatica...*, p. 48; o.a. op grond van Joh. 3 : 36. Deze opvatting delen de contraremonstranten niet "Sed tamen eam non esse totam atque integram Dei voluntatem, quae in eo patefacta est..." (*o.c.*, p. 49). De verkiezing geschiedt "ante omne fidei" en de verwerping "absque ulla infidelitatis antecedentis".

⁴¹⁰ *Schriftelijke Conferentie*, p. 64 en dan worden op p. 65 de volgende schriftplaatsen genoemd: Joh. 6 : 39; Rom. 9 : 18; Ef. 5 : 9; Mt. 11 : 26 en Luk. 12 : 32. Dat God de gelovige wil zaligmaken is voor de contraremonstranten "alleen een deel van het beslyt der Predestinatie ter salicheyt." (*o.c.*, p. 65). Voor het kennen van het gehele besluit Gods hieromtrent zijn ook de andere Schriftgegevens van groot belang.

⁴¹¹ *Schriftelijke Conferentie*, p. 112/113 inzake Christus' offer en de ongelovigen; p. 132-134 inzake de ernstige oproep tot bekering. Zich niet willen bekeren stelt schuldig. De ongelovige en onboetvaardige mens wordt niet verzoend, maar blijft onder de toorn Gods, p. 139. Aan de gelovige toont God de eer van Zijn genade en barmhartigheid aan de ongelovige toont Hij Zijn gerechtigheid.

⁴¹² *Schriftelijke Conferentie*, p. 139/140. Dat wordt o.a. duidelijk gemaakt met de bekering van de moordenaar aan het kruis, Luk. 23 : 42.

⁴¹³ *Schriftelijke Conferentie*, p. 141.

Van remonstrantse zijde klonk het verwijt als een mens zich niet kan bekeren op de prediking: hoe kan er dan sprake zijn van schuld?⁴¹⁴ De arminiaanse schrijver van *Bloem-potgen* stelt: men vermaant een blinde niet tot zien en een stomme tot spreken. Dan vraagt men het onmogelijke!⁴¹⁵ Wat heeft dat voor zin? Volgens de schrijver verliest men zo de klem op de mens om naar het goede te haken of erom te bidden. Het spreken van Van Dungen over de onwederstandelijke trekking tot Christus valt bij de pamflettist in verkeerde aarde. De venijnige reuk vergiftigd volgens hem de hersenen der mensen en neemt de begeerte weg om tot Christus te gaan.⁴¹⁶ Als Christus niet Zijn bloed ook voor ongelovigen gestort heeft, hoe zijn zij dan strafwaardig? "Daer nochtans van eeuwicheydt des Vader Intentie is gheweest haer daarvan uyt te sluyten..."⁴¹⁷ Voor de remonstranten zijn geloof en volharding in dat ware geloof condities voor de verkiezing. Voor de contraremonstranten is het ware geloof geen conditie voor, maar vrucht van de verkiezing.⁴¹⁸ De contraremonstrantse opvatting is o.a. verwoord door Donteclock in diens *Antwoorde*: "Daer uyt volghen sal/ dat de verkiesinghe niet en is uyt het voorghesien gheloove/ maer dat het voorghesien gheloove is uyt de verkiesinghe/ als een nootsaeckelicke vrucht van de selve/ so datse niet weyniger tot het gheloove/ als tot de zalicheydt verordineert zijn."⁴¹⁹

7.8.2.5 De aard en het effect van het (on)geloof

Over de aard van het geloof verschillen Arminius en Gomarus van mening. Gomarus geeft als opvatting van Arminius inzake Gods besluit om "de gheloovighe te rechtveerdighen..." "ende eer gheordineert heeft hem het gheloove te gheven/ eer hy hem gheordineert heeft ter salicheydt".⁴²⁰ Tegen deze rol van het geloof in de leer van predestinatie bij Arminius maakt Gomarus ernstig bezwaar. Volgens Gomarus ziet Arminius het geloof niet als middel maar "als voorgaende hoedanicheydt in den ghenen die ghepredestineert wordt".⁴²¹ Gomarus stelt, dat de vrucht niet voor de boom is. Geloof is volgens Gomarus juist vrucht van de predestinatie. De zaligheid is eerder geordineerd dan het geloof, zo stelt Gomarus, anders wordt Gods wijsheid onteerd. God heeft van eeuwigheid naar Zijn welbehagen besloten enige bijzondere personen zalig te maken; en tot dat einde aan hen het geloof in Christus te geven. Dat geloof is niet "allen sondaren ghemeyn/ maer een bysondere gave Gods".⁴²² Dit werkt Gomarus aldus uit: het geloof/de wedergeboorte is "een ghenadighe gave Gods die hy den ongheloovighen ende onherborene/ die het Euangelium hooren/ sonder verdienste schenkt."⁴²³ Deze gave wordt volgens

⁴¹⁴ Zie *Bloem-potgen*, 1618, p. 7. Een anoniem pamflet dat zich verzet tegen de opvattingen van de Gelderse contraremonstrant Cornelis van Dungen, die stelt, dat de onbekeerden "haer niet en hebben connen bekeeren/ door dien haer Godt geen genoeghsame genade en doet noch en heeft willen doen." (o.c., p. 6 sub 1). Hiertegen heeft de pamfletschrijver Jes. 5 : 3 en 4 in stelling gebracht.

⁴¹⁵ *Bloem-potgen*, p. 9.

⁴¹⁶ *Bloem-potgen*, p. 11. Dan wordt een Amsterdammer ter sprake gebracht, die tegen Arminius zei: "stil te blijven sitten en te wachten ter tijdt toe datmen die Treckinge voele: die men uyt de uyt-komste sal kennen." (p. 11/12).

⁴¹⁷ *Bloem-potgen*, p. 13. Tevens heeft de pamfletschrijver kritiek op de begrenzing van de menselijke wil rond goed en kwaad. Als men stelt: "Godt werckende alles", waar blijft men dan met de ethiek? God straft zonde der mensen "die zy niet en hebben connen laten." (o.c., p. 13/14).

⁴¹⁸ *Acta et Scripta Synodalia...*, 1620 Pars II *Scripta Remonstrantium Dogmatica...*, p. 2 sub VII voor het remonstrantse gevoelen in dezen; en p. 42 de 7e these voor de verworpen contraremonstrantse opvatting.

⁴¹⁹ R. Donteclock, *Antwoorde Op een seker Schrift...*, Delf 1609, p. Eij.

⁴²⁰ F. Gomarus, *Verclaringhe...*, Leyden 1609, p. 14/15.

⁴²¹ F. Gomarus, *Verclaringhe*, p. 14.

⁴²² F. Gomarus, *Verclaringhe*, p. 19.

⁴²³ F. Gomarus, *Verclaringhe*, p. 20 sub III.

contraremonstrantse opvatting geschonken met een onwederstandelijke kracht, zodat de wil van de mens "de cracht niet en heeft om sulcx te keeren ende weeren".⁴²⁴ Voor Gomarus is Gods genade de *hele* oorzaak voor het geloof en niet ten dele ook de vrije wil en keuze van de mens. Het geloof is niet uit de mens. Het is helemaal gave van God, zodat mensen niet kunnen roemen in eigen werk (I Cor. 4 : 7). Ons 'steenich' hart werkt niet mee tot onze wedergeboorte. Alleen God wederbaart! Doden kunnen niet meewerken tot hun levendmaking. De kwade boom kan geen goede vruchten voortbrengen.⁴²⁵ Het afwijkend gevoelen van Arminius wordt door Gomarus aldus samengevat:⁴²⁶

1. het geloof wordt niet gegeven door een onwederstandelijke kracht;
2. maar door "een sachte en lieflicke radinghe die den vrijen wille bequaem zy."
3. "Dat dese vrye wille des mensches macht hebbe sulcx te verhinderen."
4. De gehele oorzaak van geloof en ongeloof is "de wille Gods ende des menschen vrye wille ende keur." Dit laatste werkt Arminius uit in het beeld "dat de wille zy als een evenaer in de balance, die aen d'een of d'ander zijde vry staet ende sich begheeft."⁴²⁷

Volgens Arminius strijdt het tegen de rechtvaardigheid Gods "als hy salich maeckt/ die niet en ghehoorsamen" en strijdt het tegen de liefde der mensen als Hij verdoemt die niet kunnen gehoorzamen.⁴²⁸ Gomarus verweert zich door te wijzen op de eigen schuld van de val in Adam. God mag eisen, ook blijkens de Heidelberger Catechismus in vraag en antwoord 9.⁴²⁹

Aangaande de aard van het geloof onderstreept Gomarus het bovennatuurlijke, als gave Gods. Het geloof komt niet voort uit de natuur van de mens en evenmin door diens kracht.⁴³⁰ Alleen de Drieënige God is de Schepper en Gever van het geloof. De bewegende oorzaak ligt op geen enkele wijze in de mens.⁴³¹ Ook de werking van het geloof is Gods werk.

In een arminiaans pamflet uit 1610, *Teghen-Bericht*, wordt de remonstrantse visie op het geloof nog eens uiteengezet tegenover het gevoelen van Gomarus in diens *Verclaringhe*. De oorzaak van het geloof ligt niet in de onwederstandelijke kracht Gods maar in "de wille Godes/ ende vrije wille des menschen", zo had Gomarus het gevoelen van Arminius weergegeven. Daar wordt aldus op in gegaan: die gelooft moet dat helemaal aan Gods genade toeschrijven. De ongelovige moet dat niet aan God toeschrijven, die niet zou hebben gewild het geloof te geven. De ongelovige begraaft de genade en het pond (Matth. 25 : 11; Hand. 13 :46). Daarom geldt van de

---

⁴²⁴ F. Gomarus, *Verclaringhe*, p. 20 waar als art. uit de Confessie worden genoemd 14, 23 en 35 naast schriftplaatsen.

⁴²⁵ F. Gomarus, *Verclaringhe*, p. 22-25.

⁴²⁶ F. Gomarus, *Verclaringhe*, p. 25.

⁴²⁷ Als schriftbewijs functioneren Jes. 5 : 4 en Matth. 23 : 7 en tevens Opb. 3 : 20.

⁴²⁸ F. Gomarus, *Verclaringhe*, p. 30/31.

⁴²⁹ Als schriftbewijs functioneren voor Gomarus Rom. 5 : 12; Rom. 8 : 3 en 7; Joh. 3 : 5 en 6; Joh. 12 : 39 en Ef. 2 : 1. Voor Gomarus weegt het gewicht van de zonde zwaar. Zolang de mens onherboren is, is hij ten aanzien van het geestelijk goed een slaaf der zonde. Daardoor wordt de noodzaak van genade en wedergeboorte onderstreept.

⁴³⁰ F. Gomarus, *Opera*, IIe deel p. 78-80 De fide salvifica. Waar o.a. sprake is van "est virtus supernaturalis" "neque a naturae origine insita est, neque a viribus illius...".

⁴³¹ F. Gomarus, *Opera*, IIe deel, p. 78: "Movens quippe causa, interna quidem est, non praevisum hominum meritum; sed immerita atque aeterna, dilectionis, & electionis ad salutem, gratia. Externa vero, est Christi, Mediatoris ac Servatoris, a Patre dati, ad mortem usque obedientia: qua nobis...". De wijze waarop dat geloof gewerkt wordt is extern door de openbaring van het evangelie en intern door de regeneratie van de Heilige Geest. Zo wordt het harde hart week gemaakt en geroepen uit het donker naar het licht.

ongelovige "ende door sijne eyghen schult ende verdienste hem selven den wech sluyt/ ende God rechtveerdighe oorsaecken heeft om sijn ghenade ende pont van hem te nemen."⁴³² Hoe zou men anders ongelooft kunnen bestraffen? God geeft het hun niet, zij kunnen zich niet bekeren. Volgens de auteur gaat Gomarus te ver door te stellen (als opvatting van Arminius): wanneer een mens gelooft is dat "ten deele de ghenade Godes/ ten deele de Vrye Wille-keur des menschen..."⁴³³ Geloven is consenteren van de mens op Gods genade. Maar dit consent komt niet voort uit de eigen kracht van de mens en wordt gewerkt door Gods genade. Als God het geloof werkt dan "destrueert hy de natuere vande wille niet."⁴³⁴

Over de relatie geloof en rechtvaardiging maakt Gomarus ook kritische opmerkingen aangaande Arminius' visie. Gomarus acht dat de eer die aan Christus toekomt in de opvattingen van Arminius aan het geloof wordt toegeschreven. Het geloof is onvolmaakt en met zonden besmet, stelt Gomarus. Het is niet meer dan instrument of middel waardoor wij Christus en de rechtvaardigheid ontvangen. Gomarus wijst daarbij op art. 22 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.⁴³⁵

In de Delftse conferentie (1613) is deze zaak ook aan de orde gekomen. De contraremonstranten stelden zich daar op het standpunt van Gomarus, dat het geloof niet de gerechtigheid zelf is. De remonstranten verzetten zich tegen de aanduiding van het geloof als instrument en stelden: "sed fidem nostram (proprie loquendo) esse ipsam justitiam", deze wordt dan genadig door God aangenomen.⁴³⁶

Op de Haagse Schriftelijke conferentie (1611) proberen de remonstranten aan de contraremonstranten een parallel op te dringen: verkiezing zonder aanzien van iets in de mens, dan ook verwerping zonder aanzien van iets in de mens; geloof als vrucht van de verkiezing, dan ook ongelooft als vrucht van de verwerping. Maar de contraremonstranten willen in deze zaken zo hoog niet gaan. Volgens de remonstranten zit er meer achter! De contraremonstranten durven zich niet uit te spreken voor de oren van de Heren Staten, omdat hun gedachten "Gode onbetaemelick ende geheel strydich teghen zijn heylich woort" zijn.⁴³⁷ Al waren de remonstranten niet tevreden met de beantwoording, toch willen zij de conferentie voortzetten. Zij voelen aan, dat

⁴³² *Teghen-Bericht/Antwoort op t Proef-stuck*, Anno 1610, p. 24. De gehele oorzaak mag men niet op God werpen. Vgl. Matth. 23 : 7 (Luk. 7 : 12; Matth. 22 : 3 en Joh. 6).

⁴³³ *Teghen-Bericht/Antwoort op...*, p. 28. Kan Gomarus bewijzen, dat dit de mening van Arminius is? Dit heeft Arminius altijd ontkend. Hierin wordt Arminius door zijn tegenstander geen recht gedaan, zo acht de pamfletschrijver. Echter de genade is volgens Arminius niet "onwederstaenlick" (*o.c.*, p. 29). Genade werkt toestemming in de mens.

⁴³⁴ *Teghen-Bericht/Antwoort op...*, p. 29. Dit gevoelen acht de pamfletschrijver geheel te liggen binnen Schrift en Belijdenis. In dezen doet Gomarus zijn overleden tegenstander onrecht (*ibidem*).

⁴³⁵ F. Gomarus, *Verclaringhe*, p. 5 en als schriftbewijs noemt hij daar Joh. 1 : 12, Hand. 10 : 43, Hand. 26 : 18 en Rom. 3 : 22. Inzake de relatie geloof-rechtvaardiging valt er voor Gomarus een accent op Rom. 4 : 5 "Want als wy gheloooven ende gerechtveerdicht worden/ soo zijn wy eerst/ in ons selven/ onrechtveerdich/ ende daerom de beschuldige ende vloeck des wets onderworpen." (*o.c.*, p. 9). Daarna volgt pas door de imputatio (*o.c.*, p. 4/5) de nieuwe situatie. "Maer door 'tgelooove met Christo vereenicht/ zijn wy in hem rechtveerdich." (*o.c.*, p. 9). Deze gerechtigheid moet door God worden aangenomen en ons toegerekend worden (Rom. 3 : 24/25; Rom. 8 : 33/34 en II Cor. 5 : 21). Daarbij gebruikt Gomarus een wonderlijke beeldspraak/allegorie over Jacob met het kleed van Ezau, als een liefelijke reuk voor vader Izak. Maar hij begeeft zich op vaste grond door verwijzing naar art. 22 van de Confessie en Heidelberger Catechismus vraag en antwoord 61.

⁴³⁶ *Collatio Scripto inter... Delphis Batavorum...1613*, Middelburg 1615, p. 9 Hfdst. II sub 2.

⁴³⁷ *Schriftelijke Conferentie*, p. 414/415. De remonstranten hadden erop aangedrongen dat hun tegenstanders "hun naectelijck hadden verclaert...". Ook de Ed. Mog. hebben dit "ernstelijck begeert", maar zij hebben nooit gewild. Dan braken de contraremonstranten nog liever de conferentie af, dan de Heren Staten "hier inne te ghehoorsamen...".

"hier de meeste swaricheyt leyt: dat het hier is sonderlick daer de monstreuse opinien schuylen..."⁴³⁸ De remonstranten dringen aan op onderlinge verdraagzaamheid. Zij willen zelf niet hoger klimmen en de diepten Gods doorzoeken. Zij zien al deze opvattingen liggen binnen de ruimte van Schrift en Belijdenis.⁴³⁹

7.8.2.6 *Het mensbeeld*

Voor Arminius vallen er belangrijke beslissingen in de wil van de mens. De genade is niet onwederstandelijk. De Heilige Schrift spreekt immers over het wederstaan van de Heilige Geest. Zo wordt "de aenghebodene ghenade Godes verstoten."⁴⁴⁰ Binnen dit kader komt in de *Verklaring* Augustinus tegenover Pelagius te berde. "Laet Pelagius bekennen dat de mensche can sonder sonde zijn, maer deur de ghenade Christi, ende hebben wy vrede", zo haalt Arminius met instemming Augustinus aan.⁴⁴¹ Pelagius' opvatting, dat de mens Gods wil kan onderhouden "deur zijne eyghene crachten, doch lichtelijcker deur de ghenade Christi", acht Arminius een ketterij.⁴⁴² Arminius acht deze opvatting van Pelagius zeer schadelijk "ende d'eere Christi seer nadeelich." In dit kader brengt Arminius Joh. 15 : 5 ter sprake. In eigen opvatting aangaande de wil van de mens hoort Arminius een aansporing van de mens tot droefheid over de zonde, staan naar bekering, geloof in Jezus Christus, naarstigheit tot goede werken en vurigheid in de gebeden; met vrez en beven tracht de mens naar de zaligheid en de wanhoop wordt verhinderd.⁴⁴³

In de Delftse conferentie (1613) belijden de contraremonstranten, inzake de beste werken van de herboren mensen "esse imperfecta & peccatis polluta..." (onvolmaakt en met zonden bevekt te zijn).⁴⁴⁴ Alles is geïnfecteerd door het vlees. Niemand kan in dit leven de Wet van God volkomen houden, zelfs bekeerden niet. Daarmee doet God de mens geen onrecht, indien Hij van hem eist, wat de mens niet kan presteren. Dit standpunt wordt op deze conferentie niet gedeeld door de remonstranten. Hun mensbeeld is optimistischer. De wedergeboren mens kan Gods geboden perfect houden, anders zou God de mens onrecht aandoen door te eisen wat hij niet zou kunnen.⁴⁴⁵

R. Donteclock betoont zich in zijn *Antwoorde Op een seker Schrift* niet zo gerust op het roemen van Arminius in de genade. Wat bedoelt Arminius als hij van genade spreekt? Is bij Arminius de genade slechts helpende genade, waardoor de verdorven krachten van de mens geholpen en opgewekt moeten worden "om het rechte goet te verstaen/ te willen ende te doen"⁴⁴⁶ Is de beschuldiging omtrent een vrije wil van de mens na de val wel houdbaar?

Is genade de onwederstandelijk krachtige werking van de Heilige Geest voor Arminius? De geestelijke herschepping en wedergeboorte, een vernieuwing van het verstand van de wil en van alle menselijke krachten, als een Geestelijke opwekking uit de doden. "So dat datselve niet aen

---

⁴³⁸ *Ibidem*.

⁴³⁹ En dan worden art. 16 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en Joh. 3 : 36 met name genoemd. De remonstranten blijven geloof zien als vrucht spruitende uit het gehoor van Gods Woord (Rom. 10). De contraremonstranten zien het geloof als vrucht spruitende uit de verkiezing ter zaligheid. (*Schriftelijke Conferentie*, p. 415 en 413).

⁴⁴⁰ Jac. Arminius, *Verklaring*, p. 113/114. Vgl. ook Arminius' *Opera*, p. 122b: "quod multi Spiritui S. resistent, & gratiam oblatum repellunt."

⁴⁴¹ Jac. Arminius, *Verklaring*, p. 117.

⁴⁴² Jac. Arminius, *Verklaring*, p. 118.

⁴⁴³ Jac. Arminius, *Verklaring*, p. 109/110; Arminius' *Opera*, p. 120b sub XVI.

⁴⁴⁴ *Collatio Scripto inter... Delphis Batavorum... 1613*, Middelburg 1615, p. 12 Hfdst. VI.

⁴⁴⁵ *O.c.*, p. 13 "Hominem renatum Dei praecepta posse perfecte observare: Deum vero hominem injuria affecturum, si ab eo exigeret, quod praestare non posset."

⁴⁴⁶ R. Donteclock, *Antwoorde Op een seker Schrift...*, Delf 1609, p. G ij en G ij verso.

des Menschen wille en hangt/ maer alleene aen de wille ende macht Godts."⁴⁴⁷ Hier hoort R. Donteclock bij Arminius andere onzuivere klanken. De mens kan "de werckinghe des H. Gheestes...wederstaen/ ofte...deselve toe...laeten".⁴⁴⁸ De onderbouwingen van de opvattingen omtrent de genade acht Donteclock uitermate zwak en gebaseerd op "Bellarminsche distinctien" van allerlei soorten genade. Voor Donteclock is er op grond van de Schrift "eenderley ghenade tot de bekeeringe ende het gheloove noodigh..."⁴⁴⁹ Op de Synode van Dordrecht 1618/19 hebben de remonstranten het gevoelen verwoord, dat er genoegzame genade tot geloof is ook aan degenen "die metter daet niet bekeert en worden".⁴⁵⁰ Men stelt dat de mens "meer goets" doen kan "dan hij inde daet doet/ en meer quaets naerlaten/ dan hy inder daet naer laet..." De remonstranten geloven niet, dat God deze dingen (aangaande het handelen van de mens) van eeuwigheid precies besloten heeft. Vervolgens gaan de remonstranten ook in op het karakter van de roeping van de mens in en door het evangelie. Aangaande deze dingen is er geen verborgen wil in God. De roeping van allen dient tot bekering en niet tot verzwarening van de straf. De mens kan wel degelijk anders dan zondigen!

De remonstranten vrezen misbruik door middel van de gereformeerde verkiezingsleer "...in dese onse verdorvene tijden/ in dewelcke seer vele de leere der genadige verkiesinghe/tot wulpscheyt des vleesches/ ende vryheyte van sondighen tot haer verderf misbruycken."⁴⁵¹ Absolute en ongeconditioneerde verkiezing is volgens de remonstranten gevaarlijk en geeft "den menschen eenen voet ... tot sondighen". Absolute verwerping is vooral af te wijzen, ze bewerkt wanhoop en is "der gherechticheyt Gods contrarie."

7.8.2.7 *Volharding der heiligen*

In Arminius' *Verklaring* (1608) liggen rond deze problematiek sommige zaken nog min of meer open. "...achte dat wel dient uyt de schriftuere neerstichlijck ondersocht, ende meyne dat noodich sal zijn hier van gesproocken te worden in onse eerste bycomste; doch verclare rondelijck, dat ick noyt en hebbe geleert, dat de waere gheloovige, of gheheelijc of eyndelijck, van het gheloove afwijckt, ende also verloren gaet, hoewel ick bekenne dat daer plaetsen der schrifturen zijn, die sulcx schijnen mede te brengen, op welck ick noch sodanich antwoord niet hebbe ghesien dat my vernoucht, ghelijck oock ter anderer sijde, eenighe plaetsen worden bygebracht die aenmerckens weerdich zijn."⁴⁵² De *Remonstrantie* laat in art. V na een grotendeels gelijkkluidend begin als in de *Verklaring* afsluitend horen: "Maer of deselve niet en connen, door naelaticheyt, het beginsels haers wesens in Christo verlaten, de teghenwoordighe Werelt wederom aennemen: vande Heylige Leere, hen eenmael ghegheven, afwijcken: de goede conscientie verliesen: de ghenade verwaerloosen: soude eerst moeten naerder uyt de Heylige Schriftuere ondersocht zijn, eer wy t'selve met volle verseeckeringhe onses ghemoets souden connen leeren."⁴⁵³ De doorgaande lijn

---

⁴⁴⁷ *O.c.*, p. G ij verso.

⁴⁴⁸ *O.c.*, p. G iij.

⁴⁴⁹ *O.c.*, p. G iij. Donteclock daagt zijn tegenstanders uit om met de "Bende der verscheyden genaden" van de Jezuïtische ordonnantie te voorschijn te komen. Uit de Schrift wil R. Donteclock aantonen dat het "niet dan enkele droomen ende versieringhen zijn..." in strijd met de Schrift zelf.

⁴⁵⁰ *Acta 1618/1619*, Dordrecht 1621, p. 153/154 art. 6 en p. 154 art. 7 (kol. 1).

⁴⁵¹ *Acta 1618/1619*, Dordrecht 1621, p. 158 sub 3.

⁴⁵² Jac. Arminius, *Verklaring*, p. 115.

⁴⁵³ *Remonstrantie*, zie edit. G.J. Hoenderdaal in: *N.A.K.G.*, dl 51 afl 1, Leiden 1970, p. 75.

bij beide stukken is: de gelovigen hebben door de Heilige Geest "overvloedighe cracht" om te strijden tegen Satan, zonde, wereld en eigen vlees.⁴⁵⁴

In de *Acta 1618/1619* horen wij bij de remonstranten niet alleen afwijzing van een absoluut besluit van de verkiezing "met gheen conditie van ghehoorsaemheyts omschreven", maar zij stellen daar ook "De ware gheloovighe connen van 't ware gheloove af-vallen..."⁴⁵⁵ De ware gelovigen kunnen "in grouwelicke sonden ende lasteren vallen/ in de selve volherden ende sterven: ende volghens eyndelicken af-vallen ende verloren gaen."⁴⁵⁶ Al is ook na afval bekering mogelijk, zij kunnen niet zeker weten "dat dit seeckerlijck ende onghetwijfelt sal ghebeuren."⁴⁵⁷ Het contraremonstrants gevoelen in deze zaak achtte men voor veel misbruik vatbaar, "wat een wyde deure dat selve voor de vleeschelicke seeckerheyts is openende/ gheven wy te bedencken." De gelovigen kunnen - volgens de remonstranten - alleen zeker zijn op conditie van hun waken, bidden en andere heilige oefeningen, want dan blijft de genade van God hen nabij. Dat de gelovige nooit in dezen zal verzuimen en altijd volharden "in dese schole van den Christelicken crijgh/ en sien wij niet: ende dat de gheloovighe hier van seker sy en achten wy niet noodich te wesen."⁴⁵⁸

De remonstranten kunnen niet 'meezingen' Het Lof des Heeren, gedrukt te Amsterdam, by Marten Iansz. Brandt, inde Gereformeerde Catechismus: Anno 1615:

"Wie zal de Wtverkoren Gods verleyden?
 Wie zal my vande liefde Christi scheidt?
 Wie zal my trecken uyt syn stercke handt?
 Duyvel noch Doot/ noch doodelijcke zonden
 Zal oyt zoo sterck of machtich zijn bevonden/
 Datse my nemen zal dit zeker Pandt."⁴⁵⁹

7.8.2.8 *Samenvattend*

Een fundamenteel probleem zien de remonstranten in het contraremonstrants gevoelen, dat de bestemming van Christus tot Zaligmaker volgt op de verkiezing van zekere, bijzondere personen; daarbij heeft God in orde eerst bijzondere personen tot de zaligheid bestemd eer Hij bestemd had de voldoening van Zijn gerechtigheid. Dat achten de remonstranten absurd en ongerijmd.

Dan zou Gods beschikking van de zaligheid van zondaren voorafgaan aan het besluit tot het bewerken van die zaligheid door Christus. Verkiezing van zekere, bijzondere personen aler Christus wordt aangezien is ongerijmd, zo vinden de remonstranten. Want dan zou de zaligheid er reeds zijn, voordat deze door Christus is verworven. Volgens hen strekt dit ten eerste tot verkleining van de eer van Christus en tot vernietiging van Zijn heilige verdiensten. Rond bovengenoemde problematiek liggen in het spreken van sommige contraremonstranten inderdaad voetangels en klemmen.

⁴⁵⁴ Vgl. ook Arminius' *Opera*, p. 122b "sufficientes vires habere ad pugnandum cum satana, peccato, mundo propriaque sua carne..." Maar dat geldt alleen door de bijstand van de Heilige Geest. Ze kunnen overwinnen, als ze maar bereid zijn te strijden, Zijn hulp begeren en er geen satanische listen aan te pas komen.

⁴⁵⁵ *Acta 1618/1619*, Dordrecht 1621, p. 154/155 sub art. V ad. 1 en 3.

⁴⁵⁶ *Acta 1618/1619*, Dordrecht 1621, p. 155 ad. 4.

⁴⁵⁷ *O.c.*, p. 155 ad. 5.

⁴⁵⁸ *O.c.*, p. 155 ad. 8.

⁴⁵⁹ Deze roemtaal van het geloof wordt afgewezen door de remonstranten, blijkens *Vertooch van verscheyden Nieuwigheden...*, Rotterdam 1617, p. 13 verso en 14.

Eenzijds maken de remonstranten zich sterk voor een totaal christologisch verstaan van de verkiezing. Daarbij is Christus het fundament van de verkiezing en is Zijn kruisverdienste niet alleen genoegzaam voor de verzoening van alle zondaren, maar is dit werk ook metterdaad zo uitgebreid, dat Hij gestorven is voor alle mensen. Hierbij spelen voor de remonstranten ten minste twee motieven. Men wil de eer van Christus op deze wijze beklemtonen. Ten tweede wil men zo een waarborg scheppen voor het aanbod van de genade aan alle mensen in de prediking. Dit pastorale motief keert op diverse punten in hun opvatting terug.

Door de inzet bij en dit accent op het werk van Christus in de verzoening, blijft er in feite geen echte ruimte over voor de soevereiniteit van Gods genade. Daarbij verschuift het accent van Gods welbehagen in de verkiezing van zondaren naar het aanzien van degenen die in Christus geloven, doordat zij de hun (en alle mensen) aangeboden genade metterdaad aannemen.

Deze visie heeft ook gevolgen voor de leer van de mens. Ondanks alle spreken over en roemen in de genade Gods in Christus, is het onmiskenbaar, dat het gewicht van de zonde en de radicale doorwerking daarvan in het menselijke bestaan door de remonstranten anders wordt verstaan en ervaren dan door hun tegenstanders. Ondanks het feit, dat - bijzonder in dit stuk van hun leer - niet alle zaken even helder worden verwoord, is er aan remonstrantse zijde ruimte voor een vrije wilsbeslissing van de mens in het aannemen of verwerpen van de genade, die wederstandelijk is. Hier voert men pastorale motieven aan om zo de klem op de mens (door middel van de prediking van het evangelie) niet te verliezen. Alles wordt beheerst door het conditionele!

Een voorlopige evaluatie: voor de remonstranten valt het hoofdaccent op Gods besluit in het beschikken van Christus als verzoening voor de zonden van het ganse menselijke geslacht. Daar ligt hun vertrekpunt. Op deze wijze is het eigenlijke van de goddelijke predestinatie opgeheven.⁴⁶⁰ Het offer van Christus is daadwerkelijk voor alle mensen gebracht en vandaaruit komt ook de prediking met klem tot ieder mens om het verworven heil aan te nemen. De kracht tot geloven schrijven de remonstranten toe aan de Heilige Geest, maar deze werking des Geestes is niet onwederstandelijk. Al ontvangt iedere geroepene genoegzame mate van genade om zich te kunnen bekeren, de mogelijkheid blijft om deze genade te versmaden of aan te nemen. Op deze genade kan en moet de mens zichzelf voorbereiden. Men wil de genade niet verkorten, maar evenmin tekort doen aan de speelruimte van de menselijke vrijheid. Volgens R. Seeberg spelen hier rationele overwegingen "zusammen mit stoischen moralistischen Motiven".⁴⁶¹ Dit heeft de remonstranten gebracht "zu dieser genuin semipelagianischen Theorie..."⁴⁶²

Ook rond het stuk van de volharding der heiligen spelen motieven uit de leer van de mens naast het pastorale een rol. In deze kwestie liggen de zaken evenzeer conditioneel, waarbij de ijver en inzet van de mens van groot belang zijn. De remonstranten zijn zeer bevreesd voor vleselijke gerustheid met alle morele gevolgen van dien. Men acht zekerheid niet nuttig.

Het is zeker niet de bedoeling van de contraremonstranten de plaats en eer van Christus rond en in de verkiezing te verkleinen. Dit hebben zij reeds duidelijk aangegeven op de Haagse Schriftelijke conferentie (1611). "Hier mede en wordt Christus niet uytgesloten uyt de Verkiesinge: want hy is de gene door welcke de Vader ons heeft verkoren. Johan.13.18. Ephes.1.4. Hy is oock selve

---

⁴⁶⁰ Vgl. ook R. Seeberg, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, Vierter Band, zweiter Teil, 4. Aufl. Basel 1954, S. 679 "Damit ist in der vulgären Weise die Prädestination auf das Vorherwissen Gottes begründet und somit, streng genommen, aufgehoben."

⁴⁶¹ R. Seeberg, *o.c.*, S 681.

⁴⁶² *Ibidem*.

voorgesien voor de scheppinge des Werelts. 1.Pet.1.20. en hy is van eewicheyt vanden Vader verordineert tot een Middelaer en Salichmaker / om alle de wtverkorene/ die de Vader hem ghegheven heeft/ door sijnen H. Geest totten geloove/ en door den geloove tot de salicheyt te brengen.⁴⁶³

Het zou onjuist zijn te menen, dat in hun stellingname de contraremonstranten geen oog gehad hebben voor de pastorale kanten van de leer der verkiezing en de praktische gevolgen voor de prediking als bediening van verzoening.⁴⁶⁴ Zij hebben op grond van de Schrift hun inzet consequent theologisch gekozen, waarbij het werk van God de Vader in Zijn verkiezende liefde in Christus en Zijn welbehagen het uitgangspunt is gebleven. De bijbelse begrippen van zonde en genade zijn in het contraremonstrantse denken radicaler gepeild.

7.8.3 Enkele exegetische notities

Het is binnen het kader van deze historische studie niet mogelijk om de exegetische achtergronden van het conflict uitvoerig te belichten. Toch is het dienstig enige kanttekeningen te plaatsen bij enkele bijbelteksten en woorden uit de Schrift.

7.8.3.1 *Efeze 1 : 4*

Hun visie inzake deze tekst hebben de remonstranten o.a. helder verwoord op de Haagse Schriftelijke conferentie (1611). Efeze 1 : 4 is voor hen een belangrijke bewijsplaats inzake de verkiezing van hen die geloven. Het verkoren zijn "sonder eenighe qualiteit ofte buyten Christum ende den ghelove in hem/ dat ontkennen wij".⁴⁶⁵ Als nadere uitwerking van Efeze 1 : 4 horen wij van remonstrantse zijde: "Want in Christo is niemant verkooren dan die in Christo is: soo en is niemant in Christo verkoren dan de gheloovighen."⁴⁶⁶ De remonstranten verzetten zich tegen de contraremonstrantse opvatting, dat het welbehagen en de genade Gods de oorzaak der verkiezing is. Als grond voor hun verzet wijzen zij op het spreken van de Schrift in Efeze 1 : 4, waar volgens hen Christus wordt genoemd als de oorzaak van de verkiezing.⁴⁶⁷

In zijn *Opera* maakt F. Gomarus melding van dit gevoel van de remonstranten rond deze Schriftplaats. Zij zien daar de verkorene als ingelijfd in Christus. Niet alleen geschapen en gevallen, maar tevens gelovig, omdat zonder geloof niemand in Christus is. Zo komen de remonstranten tot hun sluitrede. Tegen deze uitleg van Efeze 1 : 4 verzet Gomarus zich. Volgens hem doen de remonstranten alsof het hetzelfde is 'verkoren te zijn in Christus' en 'verkoren te zijn in Christus **existerende**'. Maar dat laatste staat niet in Efeze 1 : 4. Paulus zegt niet "elegit nos en autooi *ontas* in ipso *existentes*, quasi antecedens objecti eligendi conditio nataretur." Gomarus legt het 'en autooi / in ipso' aldus uit: hoc est per ipsum, ut Colos. 1 vs. 16 simili phrasi.⁴⁶⁸

Geheel in deze lijn beweegt zich de exegese van de contraremonstranten op de Haagse Schriftelijke conferentie (1611). Uit deze Schriftplaats volgt niet, wat de remonstranten eruit willen

---

⁴⁶³ *Schriftelijke Conferentie*, p. 71. Met Christus als Fundament en Hoofd is nog niet alles gezegd. Uit genade zalig geworden door het geloof en dat niet uit ons, maar als gave Gods, dient evenzeer gezegd te worden. Door God in Christus herschepen tot het nieuwe leven van Efeze 2 : 8-10, moet evenzeer doorklinken.

⁴⁶⁴ Zie 7.8.2.4 van dit werk.

⁴⁶⁵ *Schriftelijke Conferentie*, p. 76 en vervolgens wordt op p. 78 als schriftbewijs o.a. Efeze 1 : 4 genoemd.

⁴⁶⁶ *Schriftelijke Conferentie*, p. 78.

⁴⁶⁷ *Schriftelijke Conferentie*, p. 94; vgl. ook p. 170 en 174.

⁴⁶⁸ F. Gomarus, *Opera*, dl. I, p. 430b waar te lezen valt Eph. 1 v. 14, moet zijn Eph. 1 v. 4. Deze exegese van Gomarus wordt met instemming vermeld door G.C. Berkouwer in diens *Dogmatische Studiën, De Verkiezing Gods*, Kampen 1955, p. 165/166; noot 58-62.

besluiten. Het is waar, dat niemand in Christus kan wezen, of Hem dadelijk ingelijfd zijn dan die in Christus geloven: "maer dat en staet inde Text niet/ dat hy ons wesende in Christo heeft verkooren: ofte dat hy ons int verkiesen heeft aenghesien/ als die door den gheloove nu dadelijck in Christo waren."⁴⁶⁹ Dan wordt de exacte Griekse tekst afgedrukt. "Want anders soude daer moeten bystaen *ontas* en autooi" of *tous* en autooi "t'welck inden Text niet en is." Dan geven de contraremonstrantse broeders de positieve zin van de tekst aldus weer:

"Den sin van dese plaetse is dese/ dat alle Geestelijcke zegeninge van Godt den Vader ons toegesonden worden door Jesum Christum/ vande welcke d'eerste is/ dat hy ons 'en autooi', dat is/ door hem verkoren heeft: daer na dat hy ons oock door hem tot kinderen heeft aenghenomen etc. Want dat de woorden en autooi soo te verstaen zijn/ kan blijcken wt het volghende sevenste veers 'en hooi' dat is/ Door den welcken wy hebben verlossinge: en wt Coloss. 1 . 16. Want 'en autooi', dat is/ Door hem zijn alle Creaturen gheschapen: en andere plaetsen meer."⁴⁷⁰ Zij geven nog een verwijzing naar Joh. 13 : 18 ter nadere onderbouwing. Tevens lezen zij nauwkeurig het vervolg van Efeze 1 : 4: "Want daer staet wdrukkelijc dat Godt ons heeft verkoren/ op dat wy souden heylich ende onstraffelick zijn in de liefde. Waer uyt claerlick te sien is/ dat Godt ons heeft verkooren: niet om dat hy ons als heylich ofte geloovich heeft aengesien/ maer op dat wy sodanige worden souden: ende volgens dien soo is de heylichheit (waer onder t'geloove mede begrepen wort Act. 15.9) niet een conditie de verkiesinge voorgaende/ maer een vrucht de selve volgende."⁴⁷¹

Voor de remonstranten liggen hier de grootste belangen om te bewijzen, dat de verkiezing Gods conditioneel is. "Dat hij alsoo ghepredestineert hebbende de boetveerdighe en gelovighe in Christo Jesu salich te maken/ en de ongelovige en onboetveerdighe te verdoemen...", zo lezen wij in een remonstrants pamflet uit 1609.⁴⁷²

In zijn *Antwoorde Op ...* laat R. Donteclock er geen twijfel over bestaan "hoe cranck het fundament is/ daer Arminius zijn Leere vande Predestinatie op fondeert. Naemelick op het woordenken IN/ 't welke hy naer zijn goetduncken verstaet/ besluytende daer uyt het voorghesien gheloove/ daer van de Heylighen Schrift niet en weet te spreken."⁴⁷³ Het verweer van Donteclock beweegt zich in de lijn van het eerder genoemde gevoelen der contraremonstranten. Hoe het 'in Christus' dient te worden verstaan, blijkt uit de woorden: "...op dat wy tot zijner tijdt sulcx door Christum/ ofte in Christo metten Gheloove aenghenomen/ souden worden. Soo lange dat niet en is gheschiedt/ soo zijn wy kinderen des toornes/ ende vyanden..."⁴⁷⁴

---

⁴⁶⁹ *Schriftelijke Conferentie*, p. 66 sub IIII.

⁴⁷⁰ *Schriftelijke Conferentie*, p. 67.

⁴⁷¹ *Schriftelijke Conferentie*, p. 67. Als geloof voorwaarde voor de verkiezing zou zijn, dan zou er geen verkiezing van eeuwigheid kunnen zijn, en dit strijdt tegen "den expressen Text Ephes. 1. 4.", *o.c.*, p. 65.

⁴⁷² N.N., *Christelicke Ende ernstighe vermaninghe tot vrede aen R. Donteclock...*, 's Gravenhage 1609 (Knuttel no. 1642), p. B IV en verso. Hier wordt ook een opmerking gemaakt over Ef. 1 : 4 niet te lezen als *per* Christum, maar in Christo; een opvatting reeds door Arminius in een dispuut aan de Leidse Universiteit verdedigd. Dit pamflet maakt zich ook sterk voor de remonstrantse opvatting van Ef. 1 : 4 niet spreken van "datter eenige zijn vercoren door Christum maer in Christo ghelijck in de Confessie staet.", *o.c.*, p. C verso. Zie ook *o.c.*, p. C ij "want in Christo en is niemant als de ghelovighen en in hem en wert niemant anders als ghelovich aenghesien." Dit gevoelen acht de auteur geheel in de lijn van de Schriftplaatsen in de marge van de Confessie vermeld.

⁴⁷³ R. Donteclock, *Antwoorde Op een seker Schrift...*, Delf 1609, p. D iij verso.

⁴⁷⁴ R. Donteclock, *o.c.*, p. D iij verso.

7.8.3.2 *Johannes 3 : 36*

De remonstranten leren, dat Christus gestorven is voor ieder mens, en dat Hij voor ieder mens verzoening en vergeving der zonden verworven heeft. Volgens de contraremonstranten op de Haagse Schriftelijke conferentie zou dat inhouden, dat Christus ook voor de ongelovigen en onboetvaardigen, die in hun ongelof en onboetvaardigheid sterven, de straf van de eeuwige dood gedragen heeft en dat zij "datelijck inden staet der genade wederom ghestelt zijn."⁴⁷⁵ Dit is in strijd met Joh. 3 : 36, waar van de ongelovigen geldt, dat de toorn Gods op hen blijft. Christus heeft de zodanigen nooit gekend (Matth. 7 : 23). "Waer uyt blijkt/ dewijle de toorne Gods op hen blijft/ ende Christus haer noyt en heeft ghekent: dat hen oock de vergevinghe der sonden/ ende de versoeninge met God noyt en is verworven geweest."⁴⁷⁶

De ongelovigen en onboetvaardigen staan schuldig aan de ongehoorzaamheid "om datse haer niet en hebben willen bekeeren/ noch volghens den inhoud des heylighen Evangelij in Christum ghelooven."⁴⁷⁷

7.8.3.3 *Romeinen 9*

Als scopus van de gehele brief (inclusief de hoofdstukken 9-11) zag reeds Arminius het evangelie (en niet de wet) als kracht Gods tot zaligheid, niet door de werken, maar door het geloof. Het gaat hier om de rechtvaardigheid Gods in het evangelie geopenbaard, die verkregen wordt door het geloof in Christus. In deze hoofdstukken 9-11 draait het om de kernvraag: of het Woord van God niet ineffectief wordt gemaakt, wanneer diegenen van de Joden die de rechtvaardigheid zoeken, niet door het geloof, maar uit de wet, door God zijn verworpen?⁴⁷⁸ Voor sommigen is hier Gods eeuwig besluit aan de orde waarbij Hij besloten heeft alleen enige onder de Joden deelgenoot te maken van het heil en de rest voorbij te gaan en te laten in hun vroegere staat. Dit is volgens Arminius niet aan de orde. God wil alleen die Joden als Zijn zonen erkennen die zouden streven naar het verkrijgen van de gerechtigheid en redding uit geloof; maar Hij houdt voor vreemden degenen die dit heil zoeken uit de wet. Beza c.s. brengen hier volgens Arminius ten onrechte een absoluut predestinatiebesluit ter sprake. Hier kiezen Arminius en Gellius Snecanus voor dezelfde uitleg. Zij wijzen beiden op de kwaliteit van degenen die verworpen worden (kinderen van het vlees; die door de werken der wet hun gerechtigheid zoeken) en van degenen die aangenomen worden (kinderen der belofte; die hun gerechtigheid en zaligheid zoeken door het geloof in Christus). Arminius ziet dit helemaal in de lijn van Rom. 4 : 9 en 10 en Gal. 3 en 4.

Het oogmerk van de apostel is volgens sommige contraremonstranten een ander, zo meldt Episcopus, als weergave van het standpunt van zijn tegenstanders: "Dat namelijk den Apostel/ als hy te voren al bewesen hadde/ dat den Mensche alleen door 't gheloove in Christum voor Godt gerechtveerdicht wert/ nu hoogher klimt ende leert/ wie Godt prijselijck uyt kracht van sijn absoluyt besluyt/ het gheloove wil geven/ te weten niet alle/ maer sommige weynighe Joden/ ende daer en boven seer veel Heydenen/ die hy selver nae den raedt sijns willens ten eeuwighen leven

---

⁴⁷⁵ *Schriftelijke Conferentie*, p. 112.

⁴⁷⁶ *O.c.*, p. 113.

⁴⁷⁷ *O.c.*, p. 134. Onbekeerlijkheid stelt schuldig, dan blijft de toorn Gods op een mensenkind rusten. De een deelt in de liefde Gods, de ander blijft onder de toorn Gods "Om alsoo aen de eene de eere sijnder genade en barmherticheyt/ ende aen d'ander d'eere sijner gherechticheyt te betoonen." (*o.c.*, p. 139). Dit nam voor de contraremonstranten de klem in de prediking niet weg, zie dit werk 4.6.2.4 noot 307-309.

⁴⁷⁸ J. Arminius, *Opera*, p. 778 inzake de scopus en p. 779.

verkoren hadde...⁴⁷⁹ Hier spreekt Episcopus van "groovelijck te dwalen/ ende buyten spoor te loopen". De remonstranten horen ook in Rom. 9: zondaren worden niet uit de werken gezaligd "maer uyt den Gelove..."⁴⁸⁰ Hier -opnieuw in en rond het geloof- voltrekt zich de scheiding. "...ende daerom voor sijn volck niet houden en wilde die ghene/ die/ gefigureert inden gehateden Esau/ de gerechticheyt sochte uyt de wercken / maer wilde voor sijn volck houden die gene/ die/ gefigureert inden beminden Jacob/ de gerechticheyt sochten uyt den gelove."⁴⁸¹ Verwante lijnen treffen wij ook aan bij Episcopus in diens uitleg van Rom. 11 : 11.⁴⁸² Bij Episcopus valt eveneens het accent op de geloofsgehoorzaamheid, als de weg waarin de 'tweede roeping' Gods gerealiseerd wordt.⁴⁸³

Het gaat hier niet om enige, bijzondere personen, zonder aanzien van hun kwaliteiten, maar het gaat hier juist over gelovigen en ongelovigen. Ook in deze exegese vervult het geloof in Christus voor de remonstranten de sleutelrol. Het staat voor hen vast "dat Godt sijne barmherticheyt ter salicheyt niet en bewijst dan over den ghelooovighen...", daar wordt o.a. Luk. 1 : 50 bij betrokken.⁴⁸⁴ Zijn rechtvaardigheid bewijst God over degenen die Hem haten, daarbij wordt Ex. 20 : 5 aangehaald. Het is alles beslist niet "sonder aensien van eenige qualiteyt...", zo betogen de remonstranten voortdurend.⁴⁸⁵

De contraremonstranten horen in Rom. 9 bijzonder de vrijmacht van Gods verkiezing over enige, bijzondere personen.⁴⁸⁶ De verworpenen hebben geen oorzaak tot klagen. God heeft hen in Zijn grote lankmoedigheid verdragen in hun zonden, en Hij maakt nu aan hen Zijn mogendheid bekend. "en dat de uytverkorene ooc geen oorsake en hebben om te roemen/ dat Godt den schat sijner heerlijckheyt aen haer sal openbaren/ overmits sulcx gheschiet niet om eenige uytneemt-

---

⁴⁷⁹ S. Episcopus, *Uytbreyinge ende Aenmerckingen*, Amsterdam 1644, p. 28.

⁴⁸⁰ *Schriftelijke Conferentie*, p. 104.

⁴⁸¹ *O.c.*, p. 104/105.

⁴⁸² S. Episcopus, *Uytbreyinge ende Aenmerckingen*, Amsterdam 1644, p. 53: "Hier moet men vlijtelijck letten/ datmen indien dese woorden met de voorsegginghe selfs te samen gehegt worden/ lichtelijck verstaen kan/ dat den Apostel dit niet en wil seggen/ dat Godt Jacob onvermydelijck ten eeuwighen leven verkoren heeft/ sonder insicht van sijn vromigheyt ende ghehoorsaemheydt; ende dat Godt Esau van 't eeuwige leven verworpen/ ende tot de eeuwige pijn geschickt heeft/ sonder insien dat hy boos was/ of boos wesen soude." Dat contraremonstrants gevoelen kan volgens Episcopus onmogelijk uit deze Schriftplaats worden afgeleid. Het gaat hier om andere dingen (Jacob zou meerder zijn dan Ezau in de tijdelijke dingen). Het gevoelen van de contraremonstranten acht Episcopus "so strijlich met de gesonde reeden/ als daer yetwes kan wesen" (*o.c.*, p. 54). Hij gebruikt hiervoor woorden als tirannie of barbaarse, onmenselijke verwoedheid. Episcopus hoort in deze Schriftplaats doorklinken, dat God van toenaf tot nu toe "Abrahams zaet genoemt heeft die het hem ghelieft heeft/ voorby gaende die geene/ welke de benaminghe dat zaet door het grooste recht ter Werelt scheen toe te koomen." (*o.c.*, p. 55). Een gevolgtrekking inzake eeuwige verkiezing en eeuwige verwerping is ten enenmale onjuist en ongegrond in de tekst, zo stelt Episcopus. Ook daarbij gebruikt hij krasse woorden als "ten hooghsten onmenselijck ende wreet" (*ibidem*). Hierdoor wordt de christelijke religie te schande gemaakt.

⁴⁸³ S. Episcopus, *o.c.*, p. 58: "De tweede roepinghe gheschiet oock wel door een absolute wille/ maer en wert niet voltrocken dan door tusschenkoomen des ghelofs ende ghehoorsaemheydt der ghenen/ die op de eerste wijze geroepen zijn." Door de eerste roeping opgenomen in het huis(gezin) Gods, wordt men toch door de tweede alleen erfgenaam, namelijk "door tusschen-komen van ghehoorsaemheydt..." (*ibidem*). Ongehoorzaamheid doet mensen de erfenis mislopen, dan worden zij verstoten en moeten de vaderlijke gunst van God ontberen.

⁴⁸⁴ *Schriftelijke Conferentie*, p. 80/81.

⁴⁸⁵ *O.c.*, p. 81.

⁴⁸⁶ *O.c.*, p. 52 sub III.

hey/ die in hem meer is als inde andere van Godt aengesien/ maer om dat Godt de selve uyt ghenade van te vooren ter eerlijckheyt bereyt/ dat is/ uytverkooren heeft..."⁴⁸⁷

7.8.3.4 *Het begrip genade bij de remonstranten*

De remonstranten willen de genade Gods op de voorgrond stellen. Genade komt niet uit de mens zelf op, evenmin uit vrije wil. De mens moet door de Heilige Geest herboren worden.⁴⁸⁸ Wel spreken de remonstranten over soorten genade "voorcomende/ opweckende/ volghende ende mede-werckende ghenade..." Alle goede werken "syn de ghenade Godes toe te schrijven..."⁴⁸⁹ Het medewerken van de mens met Gods genade is niet schadelijk "maer veel eer gantsch nut ende ten hoogsten noodigh/ om het gheloove ende den Geest der vernieuwinghe te vercrijghen".⁴⁹⁰ Er is geen sprake van een vrije wil, volgens hun eigen zeggen, maar de krachtige genade "is niet onwederstandelicken...". Dat komt duidelijk tot uiting in: "nochtans heeft de mensche uyt hemselfen dese ghenade connen verachten/ ende niet ghelooven..."⁴⁹¹ Dan gaat de mens door eigen schuld verloren.

7.8.4 Samenvattend

Zie voor een grotere samenvatting ook 7.8.2.8.

De arminianen vragen ruimte voor hun theologisch bedrijf. De Confessie dient te worden getoetst aan de Heilige Schrift. Hun werk ademt duidelijk een tolerante geest in kerk en theologie en tevens in de maatschappelijke opstelling tegenover andersdenkenden in de samenleving.⁴⁹²

De 'Bezianen' komen er in *Een Christalijnen Bril* niet best af, "eenigher oproeriger Predicanten bedrijf", doet ons denken aan typeringen als in 1.2.4 *Ratelwachts ende Torenwachters waerschouwinge* en 1.3.6. *Eenen poetsche Dialogus*. Een diepgaand verschil van inzicht tussen beide groeperingen tekent zich niet alleen op kerkelijk-theologisch, maar evenzeer op seculier-maatschappelijk terrein af. Daarbij is verdraagzaamheid een begrip van groot belang.

Uit het bovenstaande (zie 7.8.3.1) blijkt dat rond de uitleg van Efeze 1 : 4 exegetische beslissingen vallen, die voor beide partijen verstrekkende gevolgen hebben gehad. De uitleg van de contraremonstranten is goed onderbouwd en passend binnen het geheel van de context van "voor de grondlegging der wereld". De remonstrantse uitleg heeft elementen in zich, die binnen Efeze 1 : 4 niet aan de orde zijn. Het argument van contraremonstrantse zijde rond het "opdat" in de tekst, mag zeker als steekhoudend gelden. Binnen dit kader is het helaas niet mogelijk, de reikwijdte van de woorden 'in Hem' nader te bespreken.

---

⁴⁸⁷ *O.c.*, p. 69/70.

⁴⁸⁸ *Acta 1618/1619, Dordrecht 1621*, p. 153 art. 1.

⁴⁸⁹ *O.c.*, p. 153 kol 1.

⁴⁹⁰ *O.c.*, p. 153 kol. 2.

⁴⁹¹ *O.c.*, p. 153.

⁴⁹² Dit deel van de problematiek van de verhouding kerk en staat is in 7.2 t/m 7.7 uit achterliggend gedachtegoed belicht.

8 KERK EN STAAT: DE EEUWEN DOOR

8.1 Gewestelijke kerken

Wij dienen er ons voor te wachten om voor de onderzochte periode te massief te spreken over de gereformeerde kerk in de Noordelijke Nederlanden. Mede onder invloed van de Unie van Utrecht is er veeleer sprake van verschillende provinciale kerken in de diverse gewesten. Wij dienen daarbij te beseffen, dat dit niet zozeer de wens was van de kerken alswel de kerkopvatting van de regionale, provinciale overheden. Zij zagen graag hun eigen zeggenschap over de kerken in hun regio gehandhaafd en wilden niet weten van één landelijke gereformeerde kerk in de Noordelijke Nederlanden. Dit had verregaande gevolgen voor de kerkelijke organisatie in die dagen. Door het ontbreken van een krachtige bundeling aan de zijde van de kerken, lagen er voor de provinciale overheden legio mogelijkheden om de kerk in haar kerk-zijn te beperken en verregaand te sturen. De periode na Dordrecht 1618/19 heeft dat gedurende enige eeuwen duidelijk laten zien. Dit is voor de gereformeerde kerken jarenlang 'een doorn in het vlees' geweest. Hierdoor konden de kerken niet zo functioneren, als zij overeenkomstig Schrift, Belijdenis en kerkorde zouden wensen. Veel van het gedachtegoed, dat wij aantreffen in de voorgaande hoofdstukken, hebben de gereformeerde kerken in de diverse gewesten, maar ten dele kunnen realiseren. De druk van de verregaande overheidsbemoediging dient ook na Dordrecht beslist niet te worden onderschat.

8.2 Verschillen van gewest tot gewest

Het is goed in het oog te houden, dat er tussen de gewesten in de Noordelijke Nederlanden aanzienlijke verschillen waren in het functioneren van de kerken in de regio. Zo heeft de kerk in Holland van meetaf aan gepoogd, de kerkordelijke grondstructuren in praktijk te brengen. Al dienen wij daarbij de stand van zaken ook voor dat gewest niet te overschatten, zeker niet aan het begin van de onderzoeksperiode.

Een gewest als Utrecht bijvoorbeeld had een andere positie dan Holland.¹ In Holland heeft men in mei 1583 op de P.S. van Amsterdam reeds van ds. H. Moded het verzoek gekregen "dat het synodus zoude willen suppliceren voer de gemeente van Vuytrecht aen de geunieerde provincien, dat haere E. wilde gelieven verclaringe te doen opt 13 artycel van der Unie..."² De Hollandse broeders durven deze zaak niet aan, zij zijn ook maar een P.S. en Holland heeft in de Unie aangaande de religie een eigen positie. Wel zullen zij schrijven aan enige broeders in de raad en hun vragen "dat se het beste voer die van Vuytrecht doen willen ende dat die van Vuytrecht selve zullen moegen suppliceren, naedat zylyuden bevinden haer kercken noodich te weesen."³ Heel voorzichtig gaan de Hollandse broeders om met Utrechtse problemen. Wat later in de tijd op de P.S. van Gouda, aug. 1601, heeft 't Sticht nog geen goede naam op de Hollandse vergaderingen. Naar aanleiding van de zaak Blockhoven spreekt de P.S. door over procederen rond onzuivere

---

¹ Voor de reformatie in Utrecht zie o.a. *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, (1845), p. 349-457; (1846), p. 145-288 en (1847), p. 209-292.

² *R.V. I*, p. 120 art. 11.

³ *Ibidem*.

dienaren, qua leer of leven "ofte wt geen wel Gereformeerde plaetsen comen ende namentlijk wt het sticht van Utrecht..."⁴ Dan kunnen er ondanks attesten toch problemen ontstaan, de classis moet hierop bijzonder alert zijn. Ook de P.S. van Noord-Holland en Gelderland zullen acht geven op deze zaken, anders komen "onbequame oft onstichtelijcke dienaren" met een goede attestatie binnen. In de particuliere handelingen van deze P.S. (Gouda, aug. 1601) treffen wij een artikel aan, dat wijst op de minder rooskleurige kerkelijke situatie in Utrecht. Wij laten het hier geheel volgen:

"De synodus, acht nemende op de groote ongheregelheden der dienaren int Sticht, streckende tot nadeel van den gheheelen dienst ende aller dienaren des woorts, ende overlegghende, hoe weynich datter in ghedaen wordt, vindt gheraden sich naerder op de voorsejde ongeregelheden te informeren om daerop ernstich vertooch te doen by syn Excellentie ende derselve hulpe tot redres te versoecken, waertoe de ghedeputeerde des synodi ghelast syn."⁵ Hieruit moge de ernst van de situatie aldaar blijken.

Ook op classicaal niveau vinden wij sporen van dit probleem t.a.v. de Utrechtse dienaren. Rond het beroep van ds. Iz. Velsium, dienaar te Amerongen, naar de gemeente Haastrecht, treffen wij in de classisacta van Gouda geluiden aan van voorbehoud, daar betreffende broeder in Utrecht "by prouisie toegelaten is tot den kerckendienst, ondersocht synde vande dienaren tot Utrecht..."⁶ Men is bereid deze broeder te ontvangen, als hij zich onderwerpt aan het P.S. besluit van Gouda, aug. 1601, dat hierboven is gemeld.

Alastair Duke heeft hier verheldering gebracht door zijn vergelijkend onderzoek tussen Zuid-Holland en Utrecht.⁷ In Utrecht lagen de zaken aanzienlijk moeilijker voor de calvinisten dan in Zuid-Holland. In Utrecht hadden de Staten de kerkelijke zaak zo goed als geheel onder controle. Men reduceerde de tuchttoefening rond het Heilig Avondmaal en men had een forse grip op alle meerdere kerkelijke vergaderingen. De vorming van een geordend kerkelijk leven werd in Utrecht bemoeilijkt doordat vrijwel nergens echte kerkenraden functioneerden. De viering van het Heilig Avondmaal was soms allesbehalve zuiver gereformeerd.⁸

De Staten van Utrecht werkten de vorming van classes in hun gebied ronduit tegen.⁹ Men vreesde verlies van eigen controle over de kerk in het gewest. De provinciale synode van Utrecht bestond uit mensen die door de verschillende patroons of de Staten van Utrecht waren aangewezen en alleen op uitnodiging van de burgerlijke overheden bijeenkwamen.¹⁰

---

⁴ R.V. III, p. 171 art. 27.

⁵ R.V. III, p. 179 art. 4.

⁶ Zie in N.A.K.G. dl. 48 afl. 1, Leiden 1967, p. 84, classisacta Gouda te Schoonhoven 23 mei 1606.

⁷ Alastair Duke, *Reformation and Revolt in The Low Countries*, London 1990, p. 227-268; dit hoofdstuk is getiteld: The Reformation of the Backwoods: The Struggle for a Calvinist and Presbyterian Church Order in the Countryside of South Holland and Utrecht before 1620.

⁸ Alastair Duke, *o.c.*, p. 249/250.

⁹ Alastair Duke, *o.c.*, p. 252.

¹⁰ Alastair Duke, *o.c.*, p. 252/253; zie voor een vergelijking tussen Utrecht en Zuid-Holland ook p. 265. De Staten van Utrecht werkten aanvankelijk heen naar een "comprehensive territorial Protestant church firmly under their control." Later moest men wijken voor de druk van elders. Na Dordrecht 1618/19 werd ook in Utrecht de presbyteriale kerkordening ingevoerd. Al lag de situatie in Zuid-Holland voor de calvinisten gunstiger, ook daar heeft men weerstand ondervonden o.a. van lokale heren en vrouwen.

Een beeld van de kerkelijke toestand in de provincie Utrecht omstreeks 1600 heeft ook J.P. van Dooren op schrift gesteld.¹¹ Het is zeker voor de situatie rond 1600 geen verheffend beeld, dat Van Dooren ons schetst uit vrijwel onbekende authentieke stukken uit het Oud synodaal archief der Nederlandse Hervormde Kerk. Vanuit berichten aan de Hollandse gedeputeerden komen de wantoestanden in Utrecht aan het licht. Reeds uit de visitatie door de Staten van Utrecht, ingesteld op 3 juli 1593, blijken overduidelijk de moeilijkheden in de verschillende Utrechtse gemeenten. Tevens maakt Van Dooren gebruik van het rapport, dat in de acta van J. Reitsma en S.D. Veen is opgenomen over de situatie in Utrecht in 1606.¹² Op die P.S.-vergadering waren alle predikanten van het Utrechtse gewest bijeengeroepen; er waren geen ouderlingen bij. In 1601 heeft de Hollandse P.S. (zie boven) de situatie in Utrecht bij de prins en de Staten-Generaal aan de orde gesteld, gezien de negatieve uitstraling van de Utrechtse problemen op de Hollandse kerken. In het Sticht waren veel misbruiken onder de zogenaamde predikanten en veel paapse superstitie. Het Sticht functioneerde maar al te vaak als overloop voor predikanten waar in Holland tuchtmaatregelen tegen genomen waren. Een schokkend voorbeeld is het leven en de leer van Johannes Bergerius, eertijds te Visvliet. Uit de bronnen valt over hem weinig goeds te melden, zoals zijn verachting van het Heilig Avondmaal, zijn ijdele taal en spottendheid, zijn vertrek uit Visvliet en zijn bekladden van het pastoorshuis daarbij "met onbequame, seer vuyle ende lasterlijke versen..., die van geen boeve behoorden ghedacht te worden, veel min van eenen dienaar des godlijcken Woorts, ja die al te onbequaem waren voor vromen luyden ooren ghelesen te worden."¹³ Ook Van Dooren maakt in genoemd artikel melding van de greep van de overheden op de kerk van Utrecht. Hij stelt: "De reformatie werd toegelaten voor zover en op de wijze als het de overheid beliefdde."¹⁴ De macht van de overheden ook rond het beroepen van predikanten was groot in dat gewest. Hierin heeft ds. Gerobulus veelal de lijn van de Staten gesteund. Classicaal was er geen organisatievorm in Utrecht. Er waren veel misbruiken op plaatselijk niveau o.a. dronkenschap onder 'de dienaren', veel paapse misbruiken, leerstellige onzuiverheid, simonie, magie e.d. Het artikel van Van Dooren laat ook zien, dat er in de stad Utrecht wel degelijk tegenkrachten werkten, die het goede gereformeerde voorstonden. Over het uiteindelijk resultaat van de bemoeienis van de Hollandse gedeputeerden met de situatie in Utrecht, laat Van Dooren enige positieve opmerkingen volgen aan het einde van het artikel. O.a. de samenkomst van een P.S. in het gewest Utrecht in 1606 en de groei van het aantal gereformeerde predikanten in Utrecht, al was het niet alles goud wat er blonk, ook in 1606 nog niet.¹⁵

Wij maken nog melding van een vrij recente studie door Benjamin J. Kaplan over de situatie in de stad Utrecht van 1578-1620.¹⁶ In deze studie heeft Kaplan de verhouding tussen calvinisten en libertijnen aldaar onderzocht. De eersten zochten wat hij noemt 'holy uniformity'; zij namen het op voor de autoriteit van de kerkelijke ambtsdragers; zij streefden naar bijbelse normen en waarden en wilden deze in de gehele seculiere samenleving tot gelding brengen. De libertijnen namen op deze punten een tegengesteld standpunt in. Zij zochten de breedte van de volkskerk en

---

¹¹ J.P. van Dooren, Kerkelijke toestanden in de provincie Utrecht omstreeks 1600, in *N.A.K.G.* dl. 49 afl. 2, p. 183-193.

¹² *R.V. VI*, p. 294-328.

¹³ J.P. van Dooren, in: *o.c.*, p. 187.

¹⁴ *O.c.*, p. 188.

¹⁵ *O.c.*, p. 193; maakt melding van 41 predikanten op de P.S. en 3 absentes. De strijd tegen paapse misbruiken e.d. begint vruchten af te werpen.

¹⁶ Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and Libertines, Confession and Community in Utrecht, 1578-1620*, Oxford 1995.

de broederlijke verdraagzaamheid met lokaal vele mogelijke varianten. Zij zagen de ambtsdragers als dienaars van de 'leken' en niet als hun meesters, wat een andere visie op de tucht met zich meebracht. De libertijnen waren niet amoreel, maar zagen de grondlijnen voor het leven reeds liggen in de burgerlijke samenleving. De libertijnen zagen in de bijbel geen plan liggen voor de gehele samenleving, alleen enkele hoofdlijnen. Zo viel voor hen de hele politieke structuur van de Republiek buiten sfeer van de kerk.

Voor calvinisten waren de ambtsdragers Gods spreekbuis in religieuze zaken. Hun gezag was niet superieur t.o.v. de overheden "but co-ordinate with it."¹⁷ Ruime aandacht krijgt de persoon van Duifhuis en zijn prediking als een belangrijke Utrechtse exponent van het libertinisme.¹⁸ De auteur heeft in zijn studie ook onderzoek weergegeven naar de sociale factoren, die bij deze verschillen een rol hebben gespeeld.¹⁹ Kaplan tekent de verhoudingen tussen beide groeperingen gedurende circa vier decennia, van 1580 tot 1620, inclusief de periode ten tijde van Leicester, de reactie daarop en de controverse tussen de remonstranten en de contraremonstranten. In zijn studie corrigeert Kaplan het beeld van Brandt als zou hier vooral de strijd tussen predikanten en magistraten aan de orde zijn. De aanduiding als conflict tussen 'Church' and 'State' acht de auteur niet adequaat. Hij ziet zelf meer uniformiteit staan tegenover particularisme. De probleemstelling van Brandt doet te weinig recht aan de sociale samenstelling van beide partijen.²⁰ De mislukking van het calvinistisch ideaal was niet alleen te wijten aan onvoldoende draagvlak voor hun opvattingen in de samenleving, maar evenzeer aan hun te compromisloze opstelling.²¹ Dit maakte het slechts zeer korte tijd met sterke steun van bovenaf mogelijk het calvinistisch beleid in Utrecht uit te zetten. De auteur poogt in zijn evaluatie een doorsnede te geven van de samenleving in de Noordelijke Nederlanden qua geesteshouding en tolerantie. De regenten speelden acuut in op allerlei ontwikkelingen om de zaken zo veel mogelijk in eigen hand te houden. Kaplan geeft vervolgens meer generale uitspraken voor de Nederlanden:

"Thus the final result of the Dutch Reformation was that peculiar combination of severe Calvinism and religious freedom that characterized the Dutch Republic. Within the Dutch Reformed Church, confessionallism triumphed; in Dutch society as a whole, confessionalization failed." Mede door dit proces acht Kaplan het 'Dutch New Israel' idee mislukt. De kerk groeide verder weg van de bredere sociale blik van de regenten en van de meerderheid van het gewone volk. De verhoudingen lagen in Utrecht wel uitzonderlijk scherp, anders dan bijvoorbeeld in Zeeland. Het libertinisme sloot meer aan bij de breedte van de samenleving en het calvinisme, dat strak vasthield aan de principes, vervreemde al verder van regenten en brede lagen van het gewone volk.

---

¹⁷ Benjamin J. Kaplan, *o.c.*, p. 298.

¹⁸ Benjamin J. Kaplan, *o.c.*, p. 73-110. Waar de auteur ook poogt de aard en achtergrond van het libertinisme te traceren. Het gehele hoofdstuk draagt als titel 'To Remain in Christian Freedom', *o.c.*, p. 68-110.

¹⁹ Benjamin J. Kaplan, *o.c.*, p. 111-155. Zo leren wij ook de achtergronden en sociale opbouw van de gemeente van Duifhuis beter kennen, als heel divers, namelijk zowel omvattend de elite als de armere onderlagen. Terwijl onder de calvinisten de middenlagen van de bevolking sterk vertegenwoordigd waren.

²⁰ Benjamin J. Kaplan, *o.c.*, p. 298/299. Toch waarschuwt de auteur ervoor deze sociale factor van de Utrechtse situatie te generaliseren, hoewel vergelijking met andere steden zeer moeilijk is.

²¹ Benjamin J. Kaplan, *o.c.*, p. 300, 303/304.

Inzake de Friese situatie is een onderzoek beschikbaar.²² Wie geen oog heeft voor de gewestelijke verschillen, doet tekort aan de historische werkelijkheid van de verscheidenheid in het kerkelijk leven in de gewesten van de Nederlanden. Derhalve dient men de uitkomst van het onderzoek aangaande de Hollandse situatie tussen 1570 en 1620 voorzichtig te hanteren en niet te verheffen tot het generaal beeld voor alle gewesten.

8.3 De zege van Dordt

Leerstellig mag Dordrecht als een zege en een zegen voor het calvinisme in de Nederlanden worden beschouwd. Het soevereine karakter van Gods genade in Christus Jezus, de radicaliteit van zonde en genade, de vastheid van het heil, zijn op bijbelse wijze verwoord in continuïteit met de kerk der eeuwen.

Voor het voluit kunnen functioneren van het presbyteriaal-synodaal stelsel in de Noordelijke gewesten heeft Dordrecht 1618/1619 kwalijke kanten gekregen. Leerstellig was de zaak gered, maar kerkorganisatorisch werd er een hoog wisselgeld betaald. De ferme greep van de Staten op de kerk is sindsdien gedurende eeuwen als een constante aanwezig.

Terecht heeft Van Deursen erop gewezen, dat voor de leerstellige overwinning op de remonstranten een prijs is betaald. De Synode van Dordrecht was een verstrengeling van kerk- en staatsrecht. "Maar de synode moest wel doen wat de heren wezen. Ook calvinistische regenten schreven de kerk graag voor wat ze te doen had, en profiteerden van de stemming van dankbare erkentelijkheid jegens de overheden, die er in Dordrecht heerste. De baan was nu vrij voor samenwerking tussen kerk en staat, waarbij de regering de koers uitzette."²³

Dit hebben de mannen van de Nadere Reformatie gevoeld. Wat kwam er in feite terecht van de kerkordelijke regelingen en bescherming van de rechten van de kerk? In zijn *Pointen Van Nodige Reformatie* heeft Koelman veel van de misstanden uit zijn tijd aan de orde en aan de kaak gesteld. Hij zag het christocratisch karakter van de kerk bedreigd, zij werd uitgeleverd aan vreemde heren.²⁴ Binnen het kader van de zonden die worden ontzien, noemt Koelman o.a. religie-vrijheid; lichtvaardige eedzwering; moord die niet wordt bestraft; misbruiken rond de buitenlandse handel waarbij vooral geestelijke waarden het moeten ontgelden; de kwestie van de geestelijke goederen in Utrecht, waarbij deze aan de kerk worden onthouden; kermis; dat de magistraat heerst over de kerk en zo Christus van Zijn plaats dringt, waardoor getrouwe dienstknechten van overheidswege worden geschorst. Hij noemt zaken in Utrecht, Sluis en Middelburg.²⁵ Zo noemt Koelman in dit kader het jus patronatus; allerlei voorschriften van de overheden inzake inhoudelijke kanten van de eredienst; voorschriften van de Staten van Zeeland aangaande inhoud van catechese, prediking e.d., om kritiek bijvoorbeeld te voorkomen. Dit is voor

²² Wiebe Bergsma, Calvinismus in Friesland um 1600 am Beispiel der Stadt Sneek, in: *Archiv für Reformationsgeschichte*, Jahrgang 80, Gütersloh 1989, S. 252-285. Zie bijzonder S. 281-284, waarin ook ruime aandacht is voor de verhouding overheid - kerk; op S. 284 komt ook de tolerantie aan de orde.

²³ Van Deursen, *Bavianen*, p. 308.

²⁴ Cristophilus Eubulus, *De Pointen Van Nodige Reformatie...*, Vlissingen en Rotterdam 1678, p. 123. De predikanten zijn bovendien te bestraffen, o.a. omdat zij te weinig de fouten van kerkelijke of politieke personen aan de orde stellen. Vooral de "zonden van den Staat/ ofte zonden van Regenten en Regeering..." worden ontzien en dan volgt een opsomming van no. 1 t/m 40. (o.c., p. 127-155).

²⁵ O.c., p. 134-136; tegen dit machtsmisbruik door de overheden hadden de kerkdienaren zich krachtig moeten verzetten!

Koelman een ongehoorde en ongepaste vermenging, waarbij de "Politie het Kerkelijke zwaardt zoude aenvaerden/ ende een Politike Kerk zoude maken..."²⁶

Uitgebreid gaat Koelman in op het ingrijpen van de Staten van Zeeland inzake het classisbesluit m.b.t. de sabbat-schenders (1671). In dit verband spreekt hij van "Caesareo-Papatus". De kerk van Nederland 'moet suchten onder de heerschappye der Politiken'.²⁷ Dit is een kwalijke vermenging van de kerkelijke en politieke macht. De overheden hebben geen recht daartoe! De Staten van Zeeland oefenen sterke invloed uit op de P.S.; verkiezing van predikanten; verhindering van een G.S.; ingrijpen in het beroepingswerk; suspenderen van dienaren des Woords in kerkelijke zaken, als waren de overheden daarin rechters en niet de kerk zelf. Evenzeer is het een doorn in Koelmans oog, dat de overheden heersen over de kerkelijke goederen; oordelen over collecten; schrappen en aanvullen in acta; ingrijpen in kerkenraadszaken rond censuur etc.

Het is hier niet mogelijk om er uitgebreid op in te gaan, maar Koelman levert felle kritiek op de beroepingspraktijk van kerkendienaren in zijn dagen. Hij geeft daarbij veel materiaal van overheidsinmenging dienaangaande. Hier geeft Koelman zijn visie op het ontstaan van de toevoeging in art. 4 van de Dordtse Kerkorde (1619): "niet sonder goede Correspondentie met de Christelijke Overheydt der Plaatse respectivelijk..."²⁸ De approbatie door de overheid is lastig en gevaarlijk voor de kerk. De gereformeerde kerk is er in dezen ellendiger aan toe dan de remonstranten, mennisten en andere sectarissen in Nederland, die worden immers nooit gedrongen door de magistraat. Sommige kerkelijke lieden misbruiken de hulp der politieken. Men geeft de regalia van Christus weg! Koelman noemt moeilijkheden rond een beroep van Dirksland, waar een rechtzinnig, ernstig dienaar door classispredikanten bewust weggewerkt werd via allerlei procedures via een roomse Vrouwe van Dirksland e.d., waarbij dit voorgenomen beroep uitliep op een proces in Den Haag. De Friese en de Groningse praktijk worden belicht in hun onkerkelijkheid. Maar al te vaak dwarsbomen de voedsterheren van de kerk het beroepingswerk als het hun onaangenaam toeschijnt. Koelman geeft blijk van een grondige kennis van misbruiken door kerk, wereld en overheid in dezen. Men poogt maar al te vaak iemand in te "kruyjen" met oneigenlijke motieven. Soms is er sprake van simonie. Soms worden kerken op bedrieglijke wijze met dienaren opgezaald, want zelfs probleemgevallen kan men toch 'niet op den dijk jaagen'. Waar is de geestelijke ernst in het beroepen en bevestigen van de kerkendienaren? Wordt er nog gebeden en gevast? Koelman tekent tenslotte hoe het wel moet!²⁹

8.4 Kerkendienaren aan de leiband en tegenkrachten

Reeds in het werk van Koelman is deze tendens duidelijk aangewezen, als kwalijk en onheilzaam voor de kerken. De bijbelse, gereformeerde ambtsleer, die in de periode vanaf 1570 verder is ontwikkeld en verwoord, komt na Dordt opnieuw in het gedrang. De overheden pogen grip te krijgen op alle facetten van het leven en de leer van de dienaren des Woords. Dat wat de kerk in de periode 1570 - 1620 hartstochtelijk heeft verdedigd, bijzonder van gereformeerd, contraremonstrantse zijde, is haar in de periode na Dordrecht grotendeels ontnomen in de praktijk van iedere dag.

---

²⁶ *O.c.*, p. 139. Dan gaan schouten en burgemeesters 'meesterlijk ... gebieden' hoe er gepreekt moet worden.

²⁷ *O.c.*, p. 143.

²⁸ *O.c.*, p. 352. Koelman meldt ook de toelichting van Voetius in dezen.

²⁹ *O.c.*, p. 368-370.

Het streven van de Nadere Reformatie moet mede in dat licht worden gezien. Het was een opkomen voor de eigen rechten en verantwoordelijkheden van de kerk in de Nederlanden, waarbij de gehele samenleving binnen het gezichtsveld bleef. Een recente definitie van de Nadere Reformatie luidt:

"De Nadere Reformatie is die beweging binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk in de zeventiende en achttiende eeuw, die in reactie op de verflauwing van of een gebrek aan levend geloof de persoonlijke geloofsbeleving en godsvrucht centraal stelde en van hieruit inhoudelijke en procedurele reformatieprogramma's opstelde, bij de bevoegde kerkelijke, politieke en maatschappelijke organen indiende en/of in aansluiting hierbij zelf een verdere hervorming van kerk, samenleving en staat in woord en daad nastreefde."³⁰

Een man als de eerder genoemde ds. Jacobus Koelman heeft zich sterk gemaakt voor doorvoering van de reformatieprogramma's. "Ook hij liep uiteindelijk vast tegen de muur van politieke tegenkanting. In 1675 bewerkstelligden de Staten-Generaal zijn uitzetting uit Sluis. Ondanks alles bleef hij in tegenstelling tot De Labadie de Gereformeerde Kerk trouw. Hij bezweek niet voor de verleiding van separatisme."³¹

8.5 Remonstranten

Al vrij snel na Dordrecht doen zich problemen voor. Wij raadplegen hiervoor een seculiere bron als de *Part. Notulen Verg. Staten van Holland*.³² Gouda klaagt in de Statenvergadering "over remonstranten: een predicant op sondagh lestleeden gevangen, doch ontweldicht..." en dan lezen wij voorts "doch exciperen op Rotterdam ende Hoorn" geeft problemen.³³ Bijzondere problemen doen zich voor in Rotterdam. Hornhovius heeft een boekje uitgebracht van de moderatie van de arminianen; dit wordt onbehoorlijk verklaard.³⁴ Er wordt in de Staten van Holland verschillende malen gesproken over maatregelen tegen de remonstranten.³⁵ Zo treffen wij in deze *Notulen* een uitvoerige schets aan hoe in april 1627 de remonstranten en hun optreden worden ervaren. De kerken van Gouda, Rotterdam, Den Briel en Schoonhoven hebben melding gemaakt van "de excessen ende exorbitantiën die bij de remonstranten allenthalven in de dorpen ende steeden werden gepleeght, dat zij tot Rotterdam wel op vier off viff plaetsen gelijk preedicken met 1.000 ende 800 of 600."³⁶ In de verdere bespreking ter vergadering blijkt, dat de heren van Rotterdam geen raad weten met de uitoefening van de remonstrantse religie binnen hun stad. Zij zien geen kans "oock metten maghtiger handt omme dese remonstranten haer exercitie binnen haer stadt te weeren..."³⁷ De Staten stellen de zaak verder uit! Er komt eveneens een klacht uit Woerden ter

³⁰ *Documentatieblad Nadere Reformatie (D.N.R.)*, 19e jrg. (1995) nr. 2, p. 108. In dit themanummer over de begripsbepaling wordt ook nader op deze definitie ingegaan.

³¹ *D.N.R.*, jrg. 19 (1995) nr. 2, p. 159.

³² *Part. Notulen Verg. Staten van Holland. 1620-1640, dl III*, juli 1625 - april 1628, 's-Gravenhage 1989, p. 113 sub 1201 lezen wij reeds van "Incomen van den arminiaense predicanten publijcque conventiculen tot collecten."

³³ *O.c.*, p. 119 sub. 1277. Op p. 125 horen wij dat Gouda verklaart: drie personen bekennen 'uyt medogentheyte deese ontlossinge geprocureert te hebben".

³⁴ *O.c.*, p. 192 sub 2041.

³⁵ Zie ook *o.c.*, p. 194 en p. 219 "Te weeren de arminiaense predicanten...".

³⁶ *O.c.*, p. 250 sub 2560. Hier worden veel meer misstanden genoemd. Ook de gedeputeerden van de Zuid- en Noord-Hollandse synode hebben deze zaken onder de aandacht van de Heren Staten gebracht, *o.c.*, p. 251. De overheden worden gemaand tot optreden.

³⁷ *O.c.*, p. 252.

vergadering inzake het openbare optreden van de remonstranten en de "slappicheyt van den baillju..."³⁸ De situatie in Rotterdam wordt nog complexer door problemen rond het beroepingswerk. Er blijken ook inzake het remonstrantse optreden in de stad allerlei spanningen ontstaan te zijn tussen de kerkenraad en de magistraat van Rotterdam.³⁹ Opvallend en typerend is de volgende passage uit de *Notulen* d.d. 2 juli 1627:

"Die van Rotterdam gesommeert zijnde omme haer naeder te verclaeren noopende de publicatie van de missive tegens de remonstranten ingestelt, segghen dit stuck met vollen raede in presentie van schepenen gecommuniceert te hebben ende dat dezelve, effter reguard genomen hebbende opte onmogelijckheydt van de executie, oock nyet en connen oordelen dezelve publicatie eenighssints oirboir off dienstich te zullen zijn, maer veeleer prejudiciabel voor de stadt ende dienst van 't landt, omdat derzelve onmaght daerdoor zoude werden tenthonegestelt, daeromme dat zij met haere gedaene debvoiren van notificatie behoren te volstaen tevreedten zijnde in alle gelegentheeden sodanighe naerder voorsienige teghens dezelve te doen, als de constitutie ende rust van de stadt eenichssints zal connen lijden."⁴⁰ Dit optreden lokte binnen de Staten verschillende reacties uit. Op 31 juli 1627 komen de verwickelingen rond het beroepingswerk en de moeite met de remonstranten weer op de vergadering van de Staten. De Rotterdamse magistraten achtten het in de gegeven situatie ten zeerste ongewenst om de missive tegen de remonstranten uit te vaardigen. Dat zou nu leiden tot "grootte extremiteyten". Als het vuur zou doven zou het koken vanzelf ophouden. Andere leden wensten een krachtig optreden in deze zaken van religie en regering "dat meede alle molitiën ende machinatiën daertegens" met behoorlijke middelen geweerd moesten worden.⁴¹ Vele malen is de moeite rond het beroepingswerk in de Staten aan de orde gekomen, hierin spitste zich het conflict kerkenraad - magistraat van Rotterdam toe.

De moderatie inzake de remonstranten heeft de gemoederen heftig bewogen. Rotterdam houdt vast aan de eigen lijn inzake de remonstranten. Dat maakt de positie van andere plaatsen niet gemakkelijker.⁴²

Opvallend zijn de *Notulen* ook rond het optreden van de gedeputeerden van de P.S. op de Statenvergadering van 29 sept. 1627 inzake kerkelijke besluiten tegen moderatie e.d. De Staten nemen het op voor hun eigen beslissingsbevoegdheid in dezen. Er wordt gewezen op het zich niet bemoeien met kerkelijke zaken: "...als dewelcke mette politie nyet dan al te veel te doen hadden ende meede omdat door occasie van 'tzelve lichtelijcken alle oude disputen van 't recht van de hoge overicheyt in kerckelijcke zaecken wederomme gesusciteert ende opte baene gebracht zouden worden tot groote onruste ende ondienste van den lande..."⁴³ Ook in maart 1628 klagen de gedeputeerden van de Zuid-Hollandse P.S. "over de overghroote vryicheydt van den remonstrants gesinde allomme in deese quartiere..."⁴⁴ De plakkatens worden met voeten getreden. Er wordt onenigheid door gevoed in de gemeenten. De Staten zullen hierin met voorzichtigheid voorzien.⁴⁵

---

³⁸ *O.c.*, p. 258 sub 2584.

³⁹ *O.c.*, p. 275/276.

⁴⁰ *O.c.*, p. 339 sub 2855.

⁴¹ *O.c.*, p. 392 sub 3079. Tussen voor- en tegenstanders ontspringt zich een harde discussie, er is in de *Notulen* sprake van "verscheyden contestatiën ende hevige disputen gevallen".

⁴² *O.c.*, p. 438/439. Het optreden van de remonstrantse predikanten wordt al openlijker. Ook op 28 sept. 1627 wordt opnieuw bij Rotterdam aangedrongen zich te conformeren in deze zaak, *o.c.*, p. 443.

⁴³ *O.c.*, p. 446/447.

⁴⁴ *O.c.*, p. 551 sub 3668.

⁴⁵ Vergelijk voor de Amsterdamse aanpak, *o.c.*, p. 566/567 sub 3704.

In de achttiende eeuw blijft de verhouding tot de remonstranten een heet hangijzer. Zo valt te lezen in het werk van A. Ypeij en I.J. Dermout o.a. over de twist tussen ds. Petrus Hofstede en ds. Korn. Nozeman, remonstrants predikant te Rotterdam. De leerstellige facetten laten wij rusten. In die strijd wees Hofstede op een passage (uit een publicatie van 1756) van Nozeman waarin deze laatste had beweerd "dat de hooge overheid hier te lande aan het remonstrantsche kerkgenootschap vrijheid hadde vergund van openlijke godsdienstoefening."⁴⁶ Vervolgens werd er van remonstrantse zijde flink uitgehaald naar Hofstede. De Staten van Holland grepen in, mede omdat ook in de Zuid-Hollandse synode beroering was ontstaan over de remonstrantse predikant van Leiden, Jan Korn. Valk en andere zaken. Door deze problemen werd de bekende 'akte tegen de moderatie en akkomodatie met de remonstranten' (uit het jaar 1627) weer hoogst actueel. De spanningen waren door dit alles hoog opgelopen, de stem der verdraagzaamheid scheen gesmoord "en de geest van vrijheid in denken en spreken geheel onderdrukt."⁴⁷ Er groeide een nieuwe belangstelling voor de zaken van 1618/1619 en wat daarop volgde. Op de synode van Culemborg (1773) is er een voorstel van de classis Voorne en Putten een collectie te maken van de synodale resoluties tegen de arminiaanse dwalingen en tegen de pogingen van accommodatie met hen. Op de P.S. van Delft 1776 krijgt de classis Schieland deze opdracht tot "Verzameling der Resolutiën, van tijd tot tijd tegen de Arminianen genomen". Op de P.S. van Schoonhoven 1778 wordt het eindresultaat aangeboden. Op de P.S. van Schiedam 1779 wordt besloten tot jaarlijkse aanvulling. Men wil deze zaak levend houden, o.a. door alle classes een afschrift van deze compilatie te doen vervaardigen.⁴⁸

8.6 Conflicten de jaren door

Hier zou heel veel materiaal genoemd kunnen worden. Wij kunnen in dit verband slechts aanstippen. In een artikel wijst A.J. Kölker op een conflict tussen het gemeentebestuur en de predikant betreffende de biddag in Haastrecht in de zeventiende eeuw. Opvallend is reeds de zin waarmee het artikel inzet: "Wat ook de voordelen zijn geweest voor de binding van de kerk aan de staat, eventueel gemeentebestuur, ontegenzeggelijk had het vele nadelen en was het een bron van voortdurende conflicten."⁴⁹ Het conflict speelt rond een bededag in 1695. Het gemeentebestuur heeft de woensdag daarvoor aangewezen; de predikant wil alleen op zondag een biddag houden. Uitvoerig wordt het verloop van het conflict geschetst uit de bronnen van het bestuur. Ook de baljuw wordt erin gemengd, uiteindelijk komt er een doordeweekse bededag, niet op woensdag maar op donderdag, naar een eindvoorstel van ds. Vrechemius.

Zo weten wij ook van conflicten in Rotterdam rond het beroepingswerk in de tweede helft van 18e eeuw, waarbij ook de kerkenraad niet één was. Ook daar komen de Staten eraan te pas. In deze zaak blijkt de magistraat van Rotterdam een drietal een geheel jaar onder zich te hebben

⁴⁶ A. Ypeij en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Derde Deel, Breda 1824, p. 540.

⁴⁷ A. Ypeij en I.J. Dermout, *o.c.*, p. 543.

⁴⁸ Deze Aantekeningen uit de Synodale Vergadering van Zuid-Holland... zijn in druk uitgegeven in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, Zevende Deel, Leiden 1836, p. 1-348 inclusief de aanvullingen tot 1805 en tevens is afgedrukt een register, p. 349-402. Naast de officiële stukken is er een fraai handschrift in particulier bezit van de hand van ds. Th. van der Groe. Naast de titelpagina telt het handschrift 281 folio bladen tekst, welke eindigt met de besluiten van de P.S. Schiedam 1779. Tevens bevat het handschrift een alfabetisch geordend register van namen en zaken. Het geheel is gebonden in een fraaie perkamenten band. De herkomst van dit exemplaar is nog niet duidelijk getraceerd.

⁴⁹ A.J. Kölker, Een conflict betreffende de biddag tussen gemeentebestuur en predikant te Haastrecht in de 17de eeuw, in *N.A.K.G.*, deel 48 afl. 1, Leiden 1967, p. 89-97.

gehouden, zonder een uitspraak te doen. Uiteindelijk komt de oplossing er door verandering van regering. Binnen de kerkenraad had deze kwestie nog een nasleep, waarbij Bruining en Hofstede de aanvankelijke handelwijze van de overheid verdedigden en waartegen ds. Van der Groe te Kralingen ten strijde trok. Bruining en Hofstede verdedigden het erastiaans gevoelen, wat hun tegenstanders voor de kerk allerverderfelijkt achtten. Hieruit vloeide een heftige polemiek voort, totdat de magistraat van Rotterdam ingreep door al dit geschrijf te doen ophouden. "En nu bleven, om eene, van V.d. Groe geliefkoosde, spreekwijze te gebruiken, aan beide zijden de riemen binnen boord."⁵⁰ Door Ypeij en Dermout is goed aangevoeld en geschetst dat hier steeds het voetiaanse en erastiaanse denken tegenover elkaar stonden. Soms liep het met predikanten die opkwamen voor het recht der kerk niet best af. In de problemen te Leeuwarden werd ds. Blom in 1764 door de Staten in het ongelijk gesteld en voor de tijd van zes weken geschorst, zonder traktement. Ook de classis Leeuwarden nam onomwonden afstand van Bloms gevoelen. "Zij deed dit, ten einde het blijken mogt, hoe verre het er van af was, dat het overspannene voetiaansche of antiërastiaanse stelsel, betrekkelijk tot het kerkregt, door de kerkelijken algemeen zoude zijn aangenomen, hetgene anders welligt sommigen mogten denken."⁵¹

8.7 Het leven van het (kerk)volk

Wij bemerkten reeds hoe de kerkelijke vergaderingen tussen 1570 en 1620 zich inspanden om de Reformatie in het leven van iedere dag te laten doorwerken. Wat is daarvan terecht gekomen in de verdere loop van de zeventiende en de achttiende eeuw?

Het *Karcke Boeck van Twisch* helpt ons uit de droom. Hier ontvangen wij een schets van het leven van alledag in en om Twisk tussen 1658 en 1755. De beelden die aan onze ogen voorbijlijden zijn niet altijd verheffend. De bronnen zijn kerkelijk van aard, wij hebben hier geen seculiere tekening. Het kerkvolk van Twisk blijkt niets menselijks vreemd te zijn. Helaas moest herhaalde malen de censuur worden toegepast. Of dat nu betrof openbare dronkenschap, onzedelijk gedrag, spanningen in huwelijken of anderszins, een heel scala komt aan de orde. Mary Jans werd berucht onder het volk vanwege haar onzedelijke omgang, derhalve werd haar in 1659 de toegang tot het Heilig Avondmaal ontzegd.⁵² De omgang tussen de leden onderling was evenmin altijd beminnelijk van aard. Mues Symensz. Dool die beschuldigd werd van openbare dronkenschap meende aan de broeders op huisbezoek een zeer plausibele verklaring voor te kunnen leggen. Dat hij te water was geraakt, hing niet samen met het bier dat hij in Opmeer had gedronken. Toch wordt hij vermaand de nodige zorgvuldigheid in acht te nemen.⁵³ Zo kan Claes Jansz. de broeders een verklaring geven hoe hij in de herberg te Opmeer in het vuur viel met zijn elleboog, omdat zijn stoel uitgleed. Toch raadden de broeders hem aan voor dit maal niet deel te nemen aan het Avondmaal.⁵⁴ De ontrouwe kerkgang van Pieter Janse Ariens is voorwerp van kritiek als mede "het slaen van sijn wijf", er zijn geen bewijzen van boetvaardigheid. Ook deze man kan met redenen omkleeden waarom hij veel diensten aldaar moet verzuimen. De klappen wilde hij maar stilletjes voorbijgaan, al loochende hij het niet.⁵⁵ Er zijn gelukkig ook lichtpunten

⁵⁰ A. Ypeij en I.J. Dermout, *o.c.*, p. 586, zie voor het verloop *o.c.*, p. 580-586.

⁵¹ A. Ypeij en I.J. Dermout, *o.c.*, p. 599/600. Het spreken en schrijven van ds. Blom was soms inderdaad te fel van toon.

⁵² *Karcke Boeck Van Twisch*, met transcriptie door Mr. M.J.Ch. Abma e.a., p. 22-25.

⁵³ *Karcke Boeck*, p. 28/29. Dat er meer aan de hand was blijkt o.a. wel uit *o.c.*, p. 112/113.

⁵⁴ *Karcke Boeck*, p. 36/37.

⁵⁵ *Karcke Boeck*, p. 48-51.

in Twisk als rond kerst 1661 de eerder genoemde Mary Jans toegelaten wordt tot het Heilig Avondmaal. Wel zal haar boetvaardigheid aan de gemeente worden bekendgemaakt. Aanvankelijk spartelt zij daarover nog wat tegen.⁵⁶ Verschillende zaken van diefstal komen binnen de gemeente aan de orde en relatief heel veel zaken van dronkenschap, waarbij vermeld wordt dat mensen als een beest of varken op de grond liggen. De huwelijksproblemen tussen Abr. Wijbrantze en Geert Crelijs baren de kerkenraad heel wat zorgen in 1663: "Namelijck dat hare oneenigheden niet bij gekijf en schelden bleef: maer selfs tot slaen toe dickwil uijtborst...", dit gaf allerwege ergernis.⁵⁷ De beide echtelieden moeten zich van de Tafel onthouden. In maart 1664 klinken er omtrent hun omgang veel betere berichten en worden zij weer tot de Dis toegelaten.⁵⁸ Ook zijn er gevallen van laster en roddel, elkaar bespioneren en verdacht maken.⁵⁹ Het ontijdig bijslapen is nog steeds een probleem, getuige de zaken rond Jan Dircksz.⁶⁰ Niet alleen mannen maakten zich schuldig aan dronkenschap, ook worden soms vrouwen genoemd als Trijn Cornelis die toen ze op een winkel moest passen zich had "overladen met stercken dranck. soo seer! datse, (gelijck men sey) haer sinnen en verstandt onmachtigh, als een beest op de Vloer ten spot van veele gelegen had."⁶¹

De mannen van de Nadere Reformatie hebben aangedrongen op levensheiliging. Daarbij stond hun niet alleen de gemeente maar ook de samenleving van hun dagen voor ogen. Opnieuw gaan wij te rade bij Jacobus Koelman en zijn *Pointen Van Nodige Reformatie*. Wordt niet vrijwel alles aan de koophandel opgeofferd, ook in de buitenlandse handel, waardoor geestelijke normen en waarden moeten wijken?⁶² Koelman stelt de hoerij aan de kaak, die onvoldoende wordt gestraft. Dit kwaad breekt verschrikkelijk door, bijzonder in de grote steden. De dronkenschap viert hoogtij, zelfs onder de aanzienlijken in de regering. Zelfs in de kerk wordt overdadig drinken nog goedgepraat, als men zijn zinnen nog maar heeft en niet bij de hand geleid behoeft te worden. Het 'gezondheid drinken' verfoeit Koelman. Er zijn zoveel herbergen, kroegen, wijnhuizen en kelders om te drinken in het land en de overheid staat dat allemaal toe. Brandewijns-kroegen is het summum van dulding op dit terrein in de Republiek.⁶³ Er is zoveel overdaad en zathed bij de

---

⁵⁶ *Karcke Boeck*, p. 23/24.

⁵⁷ *Karcke Boeck*, p. 76/77.

⁵⁸ *Karcke Boeck*, p. 80/81. Al snel blijkt dat het tussen die twee weer helemaal mis is, *o.c.*, p. 94/95; 100/101; 102/103; 110-113; 126-129; 130/131; etc.

⁵⁹ *Karcke Boeck*, p. 88/89 waar Jan Claesse Coppedraijer en zijn vrouw glurend door het klinksnoer gat van de middeldeur Jacob Cornelisse Tjallewal zeiden te hebben zien zitten 'bij Trijn Broers haere Borsten Voelende'. Hetgeen Jacob Cornelisse ontkende en de anderen reeds voor waar hadden rondgestrooid en volhielden als waarheid. De kerkenraad kwam er met deze tegengestelde geluiden ook niet uit. Dit had natuurlijk nog een vervolg, *o.c.*, p. 96/97.

⁶⁰ *Karcke Boeck*, p. 166/167.

⁶¹ *Karcke Boeck*, p. 103. Ook wordt melding gemaakt van de vroedvrouw Trijn Dirks, die net na het Avondmaal zich andermaal ten zeerste in dronkenschap heeft verlopen. "t eenemaal onbekwaam sijnde, tot uitvoering van haar ampt, tot welk ze geroepen zijnde, in plaats van sulx, niet anders deed dan slapen, ja, schelden omtrent vele daar bij zijnde...", *o.c.*, p. 236/237.

⁶² Cristophilus Eubulus, *De Pointen*, p. 127 en 129-131. Ook *o.c.*, p. 296/297 horen wij krasse taal; "Men laat alle dingen buygen/ zelfs die Godt en zijn dienst belangen/ voor de Wereltsche winsten/ en inkomsten; om neering/ koophandel/ rijkdommen te vergaderen/ verkooptmen zijn Conscientie/ ende verlaetmen Gods-dienst/ of men dient Hem niet verder/ dan met dat profijt kan bestaan; Op die Mammon is 't hert gezet/..." Men heeft alle ruimte voor heidenen en turken ja bijna voor de duivel "zo zy winst in het Landt brachten..."(*o.c.*, p. 297). Maar een dienaar die de kostelijke parel van het evangelie brengt, stoot men uit de stad, waar wel ruimte is voor alle goddelozen en ketters.

⁶³ *O.c.*, p. 315/316.

één, terwijl de ander armoede lijdt. De dans, de dansscholen, de overdadige maaltijden en bruiloften worden aan de orde gesteld. Voor Koelman zijn comedie c.a. 'scholen des Satans'. Aanvankelijk was het in 1624 in Amsterdam anders, zo verzucht Koelman, moet men er nu eens komen! "Zo tergt men den Hemel/ als of men sterker was dan hy. O Wee/wee/ landt/ landt/ landt.", klinkt het welhaast profetisch.⁶⁴

Zo vraagt Koelman de aandacht voor het misbruik van Gods naam, dat heel veel voorkomt ondanks een artikelbrief met strenge straffen van de Heren Staten. In eerste instantie drie dagen water en brood, bij een tweede overtreding de tong met een gloeiend ijzer doorstoken en bij een volgende overtreding met zijn hemd alleen aan verbannen worden uit de Zeven Provinciën. Maar deze artikelen worden niet gehandhaafd, met alle kwalijke gevolgen van dien.⁶⁵ Uitgebreid gaat Koelman in op de profanatie van de sabbat in zijn dagen. Vanaf 1581 is er reeds over geklaagd door de kerken bij de overheden, maar daadwerkelijk verandert er niets.⁶⁶ De plakaten en ordonnanties worden wel gemaakt, hoewel gebrekkig, maar niet gehandhaafd. Er wordt dan ook volop gewerkt, gekocht en verkocht, gebrouwen en gedronken. Markten en molens werken; de barbiers scheren, de straten worden geboend. De slaggers en groenten- en fruitverkopers, de vissers en jagers gaan hun gang. Er wordt door koks gekookt, er worden lonen uitbetaald aan de arbeiders. Men gaat gezellig op visite en zoekt wereldse vermaken en allerlei spelen. Vooral de kroegen buiten de stad doen op de sabbaten goede zaken, zo vol is het daar en er wordt gespeeld en gedobbeld. "In veel herbergen op de Dorpen danstmen/ springtmen/ quinkeleertmen/ speeltmen met de violen/ en diergelijcke snoode exercitien heeft men daar meer."⁶⁷ Vaak beginnen de jaarmarkten/kermessen op de sabbat na de predikatie. De schutters trekken erop uit. Er vinden aanbestedingen en verkopen plaats op het platteland. De pachten worden op sabbat geïnd. Hiertegen zou de kerk in een nationale synode duidelijk moeten spreken! Het hier beschikbare is nu te summier, dan hebben Engeland en Schotland veel meer sinds 1643. Ook zag Koelman graag handhaving van de uitspraken van de Zuid-Hollandse synode van 1634. Opnieuw verzucht Koelman: "Zoo wenschte ick/ dat de Staaten en Magistraten eens zulke ordre tegen den Sabbathschenders stelden/ datse zelfs konden gelooven/ dat nu effectelijck die zonde zal geweest/ voorgekomen ofte gestraft worden..."⁶⁸ Dat overheidsoptreden valt niet te verwachten. De magistratspersonen schenden zelf veelal de sabbat "reysende/ en rotsende op dien dag/ de Kerck verzuymende/ maaltijden houdende/ jaagende/ en schietende/ en haar eygen wereldds/ en vleeschlijk vermaak zoekende/ tot groote ergernis van de Onderdaanen."⁶⁹

Het verval onder de kerkendienaren is schrikbarend. De overheid duldt veelal ketters en onwaardige dienaren, die doodslagers van de zielen zijn. De goede, getrouwe dienaren worden maar al te vaak verwijderd.⁷⁰ Grote moeite heeft Koelman met de duldning van rooms-katholieken,

---

⁶⁴ *O.c.*, p. 319. En de overheden hebben hier ruimte voor geschapen binnen de stad!

⁶⁵ *O.c.*, p. 310/311. De kerk preekt ertegen, maar de synodale middelen van 1634 zijn allang in onbruik geraakt en vergeten.

⁶⁶ *O.c.*, p. 141-145; p. 300-309. Koelman schetst ook de opvattingen van mensen als Heydanus/Coccejus en Burmannus in dezen en hun invloeden.

⁶⁷ *O.c.*, p. 304 sub 34.

⁶⁸ *O.c.*, p. 309. Dan moeten hogere heren dan schout en schepenen zich sterk maken voor deze zaak in het bekeuren van overtreders.

⁶⁹ *Ibidem.*

⁷⁰ *O.c.*, p. 313/314.

socinianen, mennisten, remonstranten (bijzonder in Rotterdam en Amsterdam openlijk vergaderend), libertijnen, quakers en joden. Zij worden "oock verdraagen van de Overheden...".⁷¹

8.8 Wezenlijke beslissingen

Er zijn in de periode van ons onderzoek wezenlijke beslissingen gevallen rondom de bijbelse visie op het kerkelijke ambt, de verhouding tot de overheid, de plaatsbepaling in het geheel van de samenleving en in het conflict met de remonstranten over de genade.

8.8.1 Bijbelse ambtsopvatting

De christocratische fundering van het ambt van dienaren des Woords en ouderlingen heeft een fundamentele structuur gegeven aan het denken en handelen van de gereformeerde kerk in de Nederlanden gedurende eeuwen. Het is hier onmogelijk de stroom literatuur over de oorsprong en betekenis van het ambt te releveren. Toch dringt zich nu de vraag aan ons op, was het schriftberoep van de gereformeerden van die dagen terecht?

In hun bezinning moesten zij antwoord geven op de wezenlijke vragen rond het ambt. De vragen naar het ontstaan en wezen van het ouderlingenambt in Handelingen en elders in de Schrift waren hier aan de orde en blijven ook nu actueel.⁷² De vereisten voor het ambtelijk werk worden in de Schrift aan de orde gesteld. In de tijd van ons onderzoek bleek er verschil van mening rond de normativiteit van de Nieuwtestamentische gegevens over het kerkelijk ambt en de aanstelling daartoe.⁷³ Voor J.P. Versteeg e.a. zijn alle oudsten in de gemeente bij de prediking betrokken "zij het niet voltijds". Versteeg ziet in I Tim. 5 : 17 geen apart predikambt. De fulltime, vrijgestelde oudsten, die meer beloning nodig hadden dan de parttime bleven "helemaal behoren tot de kring van de oudsten". "Ze vormden geen aparte kring naast de oudsten, laat staan dat ze een apart ambt ontvingen".⁷⁴ Voor J.P. Versteeg zijn presbuteros en episkopos twee verschillende aanduidingen "van het ene ambt van oudste". Een splitsing tussen de presbuteros die geestelijke

---

⁷¹ *O.c.*, p. 296, "Dat den Staat alle Religien en secten byna volle vryheid in Nederlandt geeft/ al zijnze noch zo Godslasterlijk / en afgodisch/ als Joodsche/ Paapsche/ Sociniaansche/ etc. en het drukken en verkoopen van haar boecken duldet/ waar door veele zielen verleydt en verstrikt worden tot haar eeuwig verderf."(*o.c.*, p. 127). Ook tegen deze zonde in de staat durven de predikanten niet echt optreden volgens Koelman.

⁷² Zie hierover o.a. J.P. Versteeg in: *Ambtelijk Contact* 1972, p. 73 e.v.v.; zie eveneens J.P. Versteeg, Nieuwtestamentisch profiel van de ouderling, in: D. Koole en W.H. Velema, *Uit liefde tot Christus en Zijn gemeente...*, Kampen 1982, p.11-55; W.H. Velema in *Ambtelijk Contact* 1963, p. 202 e.v.v., De dienst van de ambten bij de groei van het lichaam van Christus; A.F.N. Lekkerkerker, *Oorsprong en functie van het ambt*, 's-Gravenhage 1971, bijz. p. 79-127 over de vraag of het N.T. een ambt kent en wat het ambt in het N.T. inhoudt?; Vaak is nagedacht over de verhouding charisma en ambt en men meent dan op dit punt een ontwikkeling in het N.T. te zien die uitloopt op het zgn. Vroegkatholicisme, zo ook Eduard Lohse, *Grundriss der neutestamentlichen Theologie*, 4. Aufl. Stuttgart 1989, S. 153-155, Toch stelt ook Lohse, *o.c.*, S. 153 "dass tatsächlich die Kirche zu keiner Zeit ohne Ordnung gelebt hat."; In de *Commentaren* van Calvijn vinden wij evenzeer veel bezinning op het wezen en de functie van het kerkelijk ambt; De plaats en waardering van de Pastorale brieven speelt in het bijbelse begrip van het ambt een belangrijke rol. De begrippen episkopos, episkopè en presbuteros en de verhouding daartussen spelen een belangrijke rol.

Zie voor bijbelse en historische achtergronden ook: A. van Ginkel, *De ouderling...*, Amsterdam 1975 (diss.); A. Noordegraaf, De kerk in het Nieuwe Testament, in: W. van 't Spijker e.a., *De Kerk, Wezen, weg en werk van de kerk naar reformatorische opvatting*, Kampen 1990, p. 19-62.

⁷³ Zie o.a. dit werk 7.4 en 7.5.1. De opvattingen van Erastus en Wtenbogaert en daartegenover die van hun tegenstanders.

⁷⁴ J.P. Versteeg in: *Uit liefde tot Christus*, p. 52.

leiding zou geven en de episkopos die meer met administratief beheerswerk belast zou zijn, acht Versteeg niet te wortelen in de Schrift. Zo houdt de presbuteros van Hand. 11 : 30 zich evenzeer bezig met beheer en in Hand. 20 : 17 en 28 worden deze beiden geïdentificeerd. Bovendien gaat het in de Pastorale brieven "onmiskenbaar bij het ambt van presbyter en episcopos om een en hetzelfde ambt."⁷⁵

Ook Calvijn had zich verzet tegen de roomse opvatting van de bisschop, episkopos, o.a. in diens commentaar op I Tim 3 : 1. "Want hoewel Paulus (onder dit woord) in het algemeen alle herders samenvat, nemen zij een bisschop aan, die uit ieder college afzonderlijk werd gekozen om aan het hoofd van zijn broeders te staan. Laten wij ons dus herinneren, dat deze naam (van opziensambt) dezelfde betekenis heeft, alsof hij dienaren, of herder, of ouderlingen genoemd had."⁷⁶ Voor Calvijn was het Nieuwe Testament ook inzake de kerkelijke ambten normatief ook voor het stellen van de vereisten voor het ambt.⁷⁷ H. Ridderbos wijst erop, dat wij het ambt van episkopos niet mogen verengen tot 'administratieve of financiële bemoeiingen', maar dat het juist veeleer gaat om geestelijk leiderschap, wat elders ook wel met het herder-zijn wordt aangeduid.⁷⁸

8.8.2 Verhouding van de kerk tot de overheid

Dit hangt op het allernauwst samen met het voorafgaande. Er zijn voor de gereformeerden in Holland ook op dit punt bijbels gezien zaken onopgeefbaar, waarbij de regalia van de Koning der kerk in het geding zijn. Dit is door Karl Rieker goed verwoord aangaande het gereformeerde kerkbegrip: "Die sichtbare Kirche ist für den Reformierten ein Lebensgebiet für sich, ein selbständiger Organismus: sie hat ihr eigenes Oberhaupt, unterschieden von dem des Staates, Jesum Christum; sie hat ihre eigenen Regeln..."⁷⁹

---

⁷⁵ J.P. Versteeg in: *Uit liefde tot Christus*, p. 12. De achtergrond van het verschillend woordgebruik wordt verklaard, door te wijzen op de heiden-christelijke gemeenten van Paulus waar eerst episcopos in zwang kwam en de oorspronkelijk aanduiding van presbyter in joden-christelijke gemeenten. In een latere fase, die van de Pastorale brieven, zijn beide begrippen naar elkaar toegroeid en kunnen verwisseld worden. (*ibidem*).

⁷⁶ Joh. Calvijn, *Uitlegging van de pastorale brieven*, vert. H. Schroten, Kampen 1966, p. 67. Waardevol is ook Louis Goumaz, *Het ambt bij Calvijn, een samenvatting naar zijn commentaren op het Nieuwe Testament*, Franeker z.jr.; vert. uit het Frans: *Timotheé, ou le ministère Evangelique d'après Calvin et ses commentaires sur le Nouveau Testament*, Lausanne 1948.

⁷⁷ Joh. Calvijn, *Uitlegging van de pastorale brieven*, vert. H. Schroten, Kampen 1966, p. 124/125 naar aanleiding van I Tim. 5 : 22 over het niet te snel de handen opleggen. Volgens Calvijn wordt die heilige gereserveerdheid zelden door anderen gewaardeerd. Men denkt soms, dat er afgunst in het spel is, als mensen die zichzelf aanprijzen, niet terstond worden toegelaten. "...wat wij tegenwoordig meer dan voldoende ervaren", verzucht Calvijn dan. Paulus verbiedt aan Timotheüs door "te grote toegeeflijkheid" iemand toe te laten, die nog te weinig beproefd is. (*o.c.*, p. 124/125). Er bestaat geen enkele twijfel over dat deze bijbelse normen rond het ambt voor Calvijn in zijn dagen nog volop gelden.

⁷⁸ H. Ridderbos, *Pastorale brieven*, Kampen 1967, p. 88 n.a.v. I Tim. 3 : 1-7; hij wijst ook op Ef. 4 : 11; I Petr. 2 : 25; Hand. 20 : 28 en I Petr. 5 : 1 en 2.

⁷⁹ Karl Rieker, *Grundsätze reformierter Kirchenverfassung*, Leipzig 1899, S. 176. Daarbij wijst hij op een fundamenteel verschil met de lutherse opvatting, waar de kerk "im Leibe des Staates sitzt..." en geen onafhankelijke organisatie heeft. In de latere historische ontwikkeling van de scheiding tussen kerk en staat, hoort Rieker sterk het gereformeerde geluid doorklinken. De vrijheid van de kerk wordt zo gewaarborgd en de staat is verworpen tot "ein Stück Welt...". "Dann hat die Kirche die beste Gewähr dafür, dass niemand die Kronrechte Christi über sie antaste." (*o.c.*, S. 190).

In en rond het schriftberoep vallen de wezenlijkste beslissingen voor het presbyteriale-synodale stelsel.⁸⁰ Te goeder trouw heeft men willen luisteren naar het Woord om ook in het kerk-zijn en het ambtelijke werk de Goede Herder te volgen.

Ook in andere delen van Europa speelde de verhouding kerk en gezag een belangrijke rol. Zo heeft S. Paas in zijn studie *De Gemeenschap der Heiligen* een onderzoek verricht naar Kerk en gezag bij presbyteriaanse en separatistische Engelse puriteinen tussen 1570 en 1593.⁸¹

Later heeft de Westminster Assembly zich gesteld gezien voor de vragen rond jus divinum, het goddelijk recht inzake de kerkregering.⁸²

8.8.3 De verhouding van de kerk ten opzichte van de samenleving

Dat gebied heeft in het voorafgaande onze aandacht gehad en zal blijken juist in deze tijd des te actueler te worden. Karl Rieker heeft erop gewezen, dat voor het gereformeerde kerk-zijn "Theokratie" van wezenlijk belang is. Hij definieert dan: "die Unterordnung des gesammten privaten nicht bloss, sondern auch öffentlichen Lebens unter die Herrschaft des göttlichen Wortes..."⁸³ De heerschappij van Christus moest doorgevoerd worden in het hele leven van de natie, door een reformatie van alle verhoudingen, politiek, sociaal en kerkelijk, naar de norm van de

---

⁸⁰ Zie W. van 't Spijker in: W. van 't Spijker e.a., *De Kerk, Wezen, weg en werk van de kerk naar reformatorische opvatting*, Kampen 1990, p. 327-329. Hier zou veel goede literatuur te noemen zijn om de lijnen van de Reformatie te schetsen, zie o.a.: W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1970; Martin Bucer, *Over de ware zielszorg*, vert. van H.J. Selderhuis, Kampen 1991 en M. van Campen e.a., *Reformatie, prediking en ambt, Congresbundel 1992-1993*, z.pl. 1994.

⁸¹ S. Paas, *De Gemeenschap der Heiligen, Kerk en gezag bij Presbyteriaanse en Separatistische Engelse Puriteinen 1570-1593...*, Zoetermeer z.jr. (diss.),. Zie vooral Hoofdstuk 12, *De Staat, o.c.*, p. 339-351 en p. 400/401. Naast punten van overeenstemming met de presbyterianen in dezen, zijn er ook verschillen. De separatisten zien een religieus terrein buiten de kerk, waar de staat een roeping heeft. "At the same time the government cannot interfere in religious responsibilities of the church. The domains of church and state are clearly distinguished. The diffusion of the Presbyterian point of view is lacking with the Separatists. Church and state each have their own religious task. The christianisation of the political-social domain depends on the authority of the government." (*o.c.*, p. 400). De autoriteit van de kerk raakt het geestelijke terrein de zichtbare gemeenschap van de gelovigen rond het Woord van God. "The church is not responsible for matters of state. In principle the state is a matter for the civil government." (*o.c.*, p. 401). Volgens de separatisten gaven de presbyterialen te weinig en te veel autoriteit aan de regering. Door de presbyteriale structuren die boven-lokaal waren, ging de kerk buiten haar terrein; zij opereerde zo te breed op politiek en sociaal gebied. De interventie van de regering in de interne aangelegenheden van de presbyteriale kerk, ervoeren de separatisten als teveel gezag aan de overheid geven. "A confusion had appeared of issues which should have been separate." (*o.c.*, p. 401). Hierbij ging volgens de separatisten de overheid ook niet vrijuit. De door presbyterialen nagestreefde theocratie, geleid door de geestelijkheid, zagen de separatisten heel dicht liggen bij het model van Rome. Aan deze "Presbyterian discipline" moest de overheid een halt toeroepen.

⁸² J.R. Witt, *Jus Divinum, The Westminster Assembly and the divine right of church government*, Kampen 1969. Wat de grondlijnen betreft zijn er veel raakvlakken met de vragen waarvoor de Hollandse kerken zich decennia eerder geplaatst zagen. "The Lord Jesus Christ, as King and Head of His Church, hath therein appointed a government, in the hand of Church officers, distinct from civil magistrate." (*o.c.*, p. 244 Confession of Faith, XXXI). Ook hier speelde sterk de visie op de gegevens van het N.T. mee. Het Erastiaanse denken stond hier evenzeer tegenover het gereformeerde, presbyteriale denken. De verhouding met de overheid is ook daar brandend actueel: "To be sure, the civil magistrate is closely linked to the church; but his power is extrinsic, not intrinsic; *circa sacra*, not *in sacris*." (*o.c.*, p. 244).

⁸³ Karl Rieker, *o.c.*, S. 177. Hij maakt daarbij terecht onderscheid tussen de protestantse en de middeleeuws roomse opvatting van dit begrip, waar de staat onder de macht van de kerk of geestelijkheid moest buigen. Op de achtergrond van het protestantse theocratisch denken ziet Rieker Calvin met Genève, "Civitas Dei in Genf" (*o.c.*, S 177). Het ideaal van "das ganze Gemeinwesen soll ein Gottesstaat auf Erden sien". (*o.c.*, S. 178).

Schrift. Daarbij wijst Rieker niet alleen op Zwingli in Zürich en Calvijn in Genève, maar ook op de situatie en het streven "in den Nederlanden".⁸⁴ Dat theocratisch denken heeft in de Nederlanden veerkracht gegeven aan het verzet. De verzetsgedachte meent Rieker ook te kunnen beluisteren in een citaat uit de Nederlandse "Unabhängigkeitserklärung" van 26 juli 1581. Karl Rieker vraagt ook de aandacht voor het verschil in deze benadering van de gereformeerden ten opzichte van die door de luthersen. De gereformeerde nadruk op kerk en rijk van Christus op deze aarde, maakt dat de kerk verheven wordt tot de hoogste aardse ordening, hoger ook dan de staat. De doorwerking van de wet van Christus in het openbare leven ziet Calvijn als wezenlijk. Wie deze doorwerking realiseert acht hij van minder belang. Op het punt van de handhaving van de tucht door het consistorie was Calvijn echter onbuigzaam.⁸⁵

8.8.4 Beslissingen ten aanzien van de remonstranten

Op dit terrein zag de kerk in Holland en daarbuiten zich gesteld voor enorme opgaven. Voor de remonstranten lagen de omstrepen punten geheel binnen het kader van de dingen die christenen in elkaar moeten verdragen. Voor de gereformeerden raakten zij het fundament van de zaligheid. De eeuwenoude problematiek van de vrije wil was hier aan de orde. In continuïteit met de kerk der eeuwen, Augustinus, Luther⁸⁶ en Calvijn⁸⁷, heeft Dordrecht gekozen voor de vrije, soevereine gunst van God en Zijn goddelijk welbehagen. De remonstranten benadrukten het conditionele element sterk. De contraremonstranten hebben de bijbelse radicaliteit van zonde en genade dieper gepeild dan de remonstranten.

In dat licht is het onjuist de contraremonstranten in het algemeen te verdenken van scherp-slijperij tegenover de ruimdenkende remonstranten. De gereformeerden hebben goed gevoeld, dat hier Erasmus tegenover Luther stond.⁸⁸ De (latere) ontwikkelingen van de remonstranten hebben dat ook metterdaad laten zien.

---

⁸⁴ Karl Rieker, *o.c.*, S. 179. "Darum ist der echte Calvinist ein Neuerer auch auf politischen Gebiet, ein Staatenreformer und wird leicht zum Revolutionär, wie das Beispiel der Niederländer...zeigt..." (*ibidem*). Daarbij drijft niet de vernieuwingszucht hem aan, maar de eer van God. Die mag niet ten onder worden gehouden door wetsovertreding.

⁸⁵ Karl Rieker, *o.c.*, S. 188. Op den duur heeft Calvijn dat pleit inderdaad gewonnen.

⁸⁶ Zie hiervoor dit werk 7.3.2.

⁸⁷ Zie o.a.: G. Melles, *Albertus Pighius en zijn strijd met Calvijn over het liberum arbitrium*, Kampen 1973. Waarin het gevoel van Calvijn in dezen en diens schriftberoep uitgebreid wordt weergegeven, *o.c.*, p. 54-91.

⁸⁸ De plaats van Erasmus in het denken van de remonstranten wordt door menige auteur beperkt gezien. Verhelderend is hiertegenover o.a. het artikel van G.J. Hoenderdaal, Erasmus en de Nederlandse Reformatie, in *Vox Theologica/ Interacademiaal Theologisch Tijdschrift*, april 1969, (Erasmiana), p. 126-144. Voor Arminius ziet Hoenderdaal de lijn vanaf Erasmus niet lopen via het liberum arbitrium. "Dit heeft Arminius nooit verdedigd." (*o.c.*, p. 135). Bij Erasmus overheerst de antropologie de theologie, dit is bij Arminius -volgens Hoenderdaal- niet aan de orde. (*o.c.*, p. 136). Bij Arminius staat de theologie in het middelpunt. Wel ziet Hoenderdaal een merkwaardige parallel in beider uitleg van Rom. 7 (*o.c.*, p. 137) en in beider nadruk op de eenheid van de christenheid, liefde en eendracht (*o.c.*, p. 137/138). Bij Hugo de Groot ziet Hoenderdaal veel meer doorwerking van het erasmiaanse gedachtegoed op het punt van oorlog en vrede, rond de eenheid der kerken en hoe die te bereiken, en in de rol die de overheid moet spelen in het handhaven van de tolerantie in en buiten de kerk. (*o.c.*, p. 139-142). **N.b.:** In noot 4 *o.c.*, p. 136 wijst Hoenderdaal erop dat mensen als Episcopus op het punt van de wilsvrijheid van de mens verder gingen dan Arminius zelf gegaan was. De arminianen in en rond Dordrecht gingen verder in hun theologische ontwikkeling dan Arminius zelf, daarbij schoven zij ook wat de antropologie betreft meer en meer op in de richting van Erasmus en diens liberum arbitrium.

8.9 Actualiteit

De fundamentele vragen van het kerk-zijn midden in de maatschappij zijn in de huidige tijd niet minder actueel dan zij in het Holland van de jaren 1570-1620 waren. Wie denkt niet aan de complexe verhouding christendom en moderne democratie.⁸⁹ De jaren van de wereldoorlogen en de bevrijdingstheologie hebben ons vragen gesteld rondom christendom en verzet.⁹⁰ In de Nederlandse samenleving, die almeer multiraciaal en multicultureel wordt, zijn vragen van de tolerantie uitermate actueel. Welke ruimte dient er gegeven te worden voor de openbare uitoefening van andere godsdienstige overtuigingen?

Bij dit alles dienen wij te bedenken, dat het christendom nu in een andere positie verkeert dan in de tijd van Constantijn de Grote. Vertoont de moderne cultuur niet vele postchristelijke trekken? Dringen zich daardoor niet veeleer vergelijkingen op met de tijd vóór Constantijn?

Hoe men als christen in het politieke en maatschappelijke leven dient te staan, laat zich niet simpel definiëren met aloude begrippen, maar vraagt in deze moderne samenleving een intense bezinning op de verhouding geloof en politiek.⁹¹

8.10 Tolerantie

Met dit begrip zijn wij weer terug bij onze uitgangspositie in hoofdstuk 1. Zoals rond de Opstand dit een brandend probleem mocht worden genoemd, zo is het in de huidige tijd niet minder een

---

⁸⁹ Heinrich Albertz u.a., *Christen in der Demokratie*, Wuppertal 1978; Howard P. Kainz, *Democracy and the "Kingdom of God"*, Dordrecht/Boston/London 1993; Peter H. Merkl and Ninian Smart ed., *Religion and politics in the modern world*, New York and London 1983.

⁹⁰ Lord Lothian u.a., *Die Kirche Christi und die Welt der Nationen*, Frauenfeld und Leipzig 1938; Leonhard Ragaz, *Die Bergpredigt Jesu*, Hamburg 1971 naar originele editie Bern 1945. M.J.Top, *Leonhard Ragaz, religieus socialisme contra nationaal socialisme*, Kampen 1977; J. de Jongh, *Verhalen over radicalen, Hoe christenen leefden met macht, oorlog, kerk, bezit, opstand*, Kampen 1984; Camilo Torres, *Revolutie: christelijke opdracht*, vert. Utrecht/Antwerpen 1969; Theo Witvliet, *Een plaats onder de zon, bevrijdingstheologie in de derde wereld*, Baarn 1984; Leonard Boff/Clodovis Boff, *Wat is theologie van de bevrijding?*, vert., 2e dr., Averbode/Apeldoorn 1987; *Kirche und Klassenbindung, Studien zur Situation der Kirchen in der Bundesrepublik Deutschland*, Yorick Spiegel Einl., Frankfurt am Main 1974; *Church and State, Opening a new ecumenical discussion, Faith and Order Paper No. 85*, World Council of Churches, Geneva 1978; Bernard Smith, *Vanuit een ander Evangelie, De politieke keuze van de Wereldraad van Kerken*, Amsterdam 1978; A.J. Rasker, *Op de bres voor Vrede en Gerechtigheid...*, Kampen 1978; G. Holdijk, *Christenen en burgerlijke ongehoorzaamheid*, 's-Gravenhage 1985. J. van Genderen, *Naar de norm van het Woord*, Kampen 1993, p. 98-115 De Latijnsamerikaanse bevrijdingstheologie - problemen van een contextuele theologie.

⁹¹ *De politieke verantwoordelijkheid van de kerk, Overwegingen van de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk Aanvaard in haar vergadering van 18 februari 1964*, 's-Gravenhage; W.H. Velema, *Politieke prediking*, Kampen 1972; W.H. Velema, *Solidariteit en antiithese, Een theologische peiling*, Kampen 1978; A. Kamsteeg, *Balans tussen ideaal en werkelijkheid, Christelijk realisme in de wereldpolitiek*, Kampen 1981; L. Laeyendecker en O. Schreuder red., *Religie en Politiek, Verkenning op een spanningsveld*, Kampen 1985; M.J. Faber red. *Geloof, kerk en politiek, Een bundel opstellen over de plaats van de vredesbeweging in kerk en maatschappij*, Amersfoort/Leuven 1986; B.J. Oosterhoff, *Om de Schriften te openen*, Kampen 1987, p. 126-146 inzake 'Profeet en politieke prediking'; S.C. den Dekker-van Bijsterveld e.a., *Kerk en staat, Hun onderlinge verhouding binnen de Nederlandse samenleving*, Baarn 1987; H. van Riessen, *Christelijke politiek in een wereld zonder God*, Nunspeet 1990; C.P. van Dijk e.a., *Christelijke politiek vandaag*, Kampen z.jr.; Inzake de gastvrijheid zie: A. Noordegraaf, *Gastvrijheid. Bijbels-theologische aspecten en praktisch-theologische overwegingen bij een diakonaal thema*, in; J. van Genderen e.a. red., *Ten dienste van het Woord*, Kampen 1991, p. 127-145.

zeer omstreden kwestie, juist ook voor de gereformeerden die nu hun standpunt willen bepalen. De Nederlandse samenleving staat mondiaal bekend als een zeer tolerante op zeer veel levensterreinen. Voor sommigen is dat een zaak van onverholven trots, voor anderen een zaak van voortdurende zorg.

Als wij terugzien op de problemen op dit terrein in de onderzoeksperiode dienen wij ons te wachten voor overhaaste conclusies, waarbij wij vanuit de huidige maatschappelijk aanvaarde visie het gehele optreden van de gereformeerde kerk in Holland kapittelen. Terecht heeft Th. L. Haitjema een aantal eerlijke kritische kanttekeningen geplaatst bij R.B. Evenhuis' tweede deel *Ook dat was Amsterdam* (1967). Haitjema geeft in zijn artikel 'Theocratie en Tolerantie' terecht aan, dat hij moeite heeft met Evenhuis' spreken over 'theocratisch ideaal'.⁹² Het gaat in theocratie "Om het aansprekende Woord en Gebod van God en daarin om de Godsheerschappij, die beslag wil leggen op heel de mens, op heel de kerk en heel het volk; ja, op heel de mensheid!"⁹³ Terecht maakt Haitjema zich sterk voor de theocratie 'als belijdeniskwestie'. Dat werpt op de zaak een ander licht dan zich mee laten zuigen in de stroom van burgerlijke redeneringen rond tolerantie. Haitjema breekt in zijn waardevolle artikel een lans voor "het motief der solidariteit in zelfovergave, dat op aangrijpende wijze door de apostel Paulus in Col. 1 : 24 onder woorden werd gebracht." De auteur ziet hier de verdraagzaamheid gezet "onder de hoogspanningsstroom van het Evangelie der verzoening".⁹⁴

Ook van Ruler heeft zich met Theocratie en Tolerantie verschillende malen beziggehouden. Zo reeds in een voordracht voor de C.S.F.R. te Utrecht in maart 1956.⁹⁵ De taak van de kerk in dezen is haar 'bloedige ernst'. De zaligheid van de mens en de eer van God gaan haar ter harte in prediking en belijdenis als lichaam van Christus, door God in de wereld gesteld. "Het blijft ook niet besloten binnen de ruimte van de kerk of van de ziel. Daarvoor is de wereld haar veel te belangrijk. Het doet onmiddellijk een greep naar het gehele leven in de staat, de maatschappij en

---

⁹² Th. L. Haitjema, Theocratie en tolerantie, in: *Kerk en theologie*, 18e jrg. no. 3, juli 1967, p. 246. Eerder reeds heeft Haitjema erop gewezen dat "de onderkenning der theocratie in de verhouding van kerk en staat ten diepste een belijdeniskwestie was bij onze gereformeerde vaders. Dat wil zeggen, dat wij hierin dus geen menselijke, heel vaak al te menselijke, ideaalvorming mogen zien in plaats van Woord en Gebod van de levende God." (*ibidem*).

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *O.c.*, p. 247.

⁹⁵ Zie A.A. van Ruler, *Theologisch Werk deel I*, Nijkerk 1969, p. 191-215. Reeds daar wil hij spreken van drieërlei tolerantie; die van het ik, die van de kerk en die van de staat. Theocratie begint niet pas bij de staat, maar reeds bij het ik. De mens als beeld en medearbeider van God. "Met het feit, dat ik er ben en dat als beeld en medearbeider van God en vooral met het feit, dat de levende God het concrete lichaam van zijn Zoon Jezus Christus (de kerk) in de wereld zet, is de theocratie gegeven." (*o.c.*, p. 192). Van Ruler ziet theocratie niet als een ideaal of een program. Hij stelt: "Theocratie is gelijk aan het theocratische gehalte van een bepaalde situatie. Zij is een zaak van werkelijkheid." (*ibidem*). Van Ruler legt op eigen wijze een link tussen mystiek en tolerantie. (*o.c.*, p. 192/193). Binnen dit kader wijst Van Ruler verwording van tolerantie tot indifferentisme af als "het bederf van het beste". (*o.c.*, p. 193/194). Op een viertal wijzen motiveert de auteur de tolerantie (*o.c.*, p. 194-196), waarbij het belangrijkste motief is, hoe God met mensenkinderen omgaat. Kernachtig stelt Van Ruler (*o.c.*, p. 197): "Naar alle kanten is zo het gezag, is God de grond van alles en wortelt de tolerantie in de theocratie. Als een van de hoeken van de vierhoek: het zelf - de ander - de wereld - God wegvalt, valt de hele tolerantie weg. De vier hoeken worden echter alleen op de wijze van de theocratie bijeen gehouden. Ook zo zijn deze beide - de theocratie en de tolerantie - elkaars volstreekte correlaten." De mens staat in de grotere verbanden, daarbij kan/mag hij de tolerantievraag niet ontwijken. Dat speelt ook in de kerk. Diepe dingen zegt Van Ruler o.a. over de prediking van de kerk als lichaam van Christus door God in de wereld gesteld. "De kerk dringt daarom in alles binnen en bemoeit zich ermee. In haar belijdenis, haar dogma trekt zij de grondlijnen voor het denken en voor de gehele existentie, de eeuwige en de tijdelijke, de persoonlijke en de cultuurexistentie." (*o.c.*, p. 200).

de cultuur. De kerk zegt met goddelijk en heilzaam gezag, wat de dingen zijn.⁹⁶ Van Ruler wijst op een eigenlijke moeilijkheid die daarbij ligt "in de historische bepaaldheid van het christelijke geloof." Het is niet slechts een zoeken naar een open waarheid die ergens voor ons ligt. De waarheid ligt ook achter ons. "Zij is gegeven. Wij behoeven haar alleen te belijden, dat is: te erkennen en uit te spreken."⁹⁷ Daarbij zijn Gods daden in Israël en Jezus Christus het heil en de waarheid. Dat heeft gevolgen voor het dogma en voor het staan in de wereld. In de gestalte van Israël en Jezus Christus liggen het heil en de waarheid. "Dat wil zeggen: alleen in deze gestalte is het bestaan van enkeling en gemeenschap op den duur leefbaar. Het leven moet ontruikt worden aan de demonen van het heidendom en van de filosofie. Tegenover demonen kan men niet al te tolerant zijn. Zij worden uitgeworpen, ontwapend, ten toon gesteld, onderworpen, krachteloos gemaakt - op zijn best gedoopt. De taak van de kerstening en van de israëlitisering van de wereld, waartoe de kerk zich geroepen weet, draagt zo veel elementen van agressiviteit in zich, dat op dit punt in ieder geval de tolerantie ernstig gestoord wordt."⁹⁸

De diepste problematiek ziet Van Ruler aldus: "Ten principale ligt de storing van de tolerantie door de kerk aan de bijbel, het evangelie, aan Jezus Christus, aan God zelf! Zij zijn intolerant en imperialistisch. Jahwe stelt zich, als deze bepaalde God, in het Oude Testament, tegenover de afgoden..."⁹⁹

Door de kerk wordt aan het cultuurleven onwillekeurig 'de gestalte van Christus' opgedrukt. En daarbij stelt Van Ruler wezenlijke vragen aan de orde: "Kan de cultuur zelf ooit zonder dergelijke lijnen, hetzij christelijke, hetzij andere? Drukt de staat bovendien niet altijd een gestalte op, hetzij die van Christus, of die van de een of andere sater, demon of sfinx?"¹⁰⁰ Opvallend mag ook heten wat Van Ruler rond de kerkelijke tucht opmerkt: "Is tenslotte de tucht, de leertucht en de levensucht, niet een zo karakteristiek element in het leven van de kerk, dat de tucht, die van de staat uitgaat in het leven van de maatschappij en van de cultuur, zich daarbij organisch aansluit?"¹⁰¹

Uitvoerig staat Van Ruler stil bij het derde gedachtecomplex: de tolerantie van de staat. De auteur waarschuwt voor het denken, als zou politiek handelen ongevaarlijk zijn, alleen maar technische en zakelijke dingen raken. Van Ruler geeft redenen waarom het wel zeer noodzakelijk is voor de staat om tolerant te zijn. Zo bijvoorbeeld vanwege de gemengde bevolking; omdat anders veel geweld zou moeten worden gebruikt om zaken af te dwingen; omdat leven buiten de

---

⁹⁶ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 200.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 201.

⁹⁹ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 202. "De levende God zelf is intolerant en imperialistisch." Dat blijft niet beperkt tot het O.T. Deze intolerantie wordt tot haar hoogste graad opgevoerd door de persoon en het spreken van Jezus. In Hem valt de beslissing over leven en dood. "Ik ben de weg, de waarheid en het leven, niemand komt tot de Vader dan door mij." Een andere naam is er onder de hemel niet gegeven om zalig te worden. Hier zou veel meer te noemen zijn. "Als er één boek in zijn kern en spits intolerant is, dan is het het Nieuwe Testament. Het is profetisch tot het uiterste, het is messiaans." (*o.c.*, p. 202). De uitspraken kunnen niet opgeborgen worden in het religieuze, geestelijke en innerlijke. "Zij doen in alle onmiddellijkheid een greep naar het totale aardse leven. Men moet ze niet puur religieus, maar ook wereldlijk interpreteren." (*ibidem*). Toch wijst Van Ruler ook op een tegenpool of keerzijde. De band met de schepping blijft behouden. Zo stelt Van Ruler evenzeer, *o.c.*, p. 203: "Er is, ook in het apostolische proces van de kerstening, een merkwaardig heen en weer tussen agressie en synthese." Te ver gaat Van Ruler m.i. met de stelling: "Het christendom is daarom essentieel een vermenging van openbaring en heidendom." (*ibidem*).

¹⁰⁰ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 205.

¹⁰¹ *Ibidem*.

staat niet echt mogelijk is in deze complexe wereld en omdat de staat op een aantal terreinen moet terugtreden.¹⁰²

Door de kerkelijke verdeeldheid is de tucht ontaard in een wassen neus, die bovendien geen enkel politiek en sociaal gevolg heeft.¹⁰³ Toch zijn er ook voor de staat grenzen aan de tolerantie. De massaliteit vraagt om allerlei organisatie op vele terreinen. Er liggen moeilijke vragen als: "Moet en kan de staat ook tolerant zijn tegenover de intoleranten, bijvoorbeeld degenen, die de tolerante staat willen omverwerpen en vervangen door een totale staat?"¹⁰⁴ Men ordent ook het openbare leven altijd vanuit een bepaald "visioen, een inzicht in de waarheid, in het wezen der dingen". "Zelfs neutraliteit rust in een visioen!"¹⁰⁵

Veel zaken in de relatie kerk en staat stelt Van Ruler vragenderwijze aan de orde. Als winst van de Reformatie in dezen stelt Van Ruler, dat de staat niet langer gezien werd als "puur civitas terrena of civitas diaboli, maar als moment in het regnum Christi. Wie daaraan tornt, deformeert de gereformeerde religie op een zeer diep ingrijpende wijze."¹⁰⁶ Kernachtig stelt de auteur: "De kerk zal, terwille van God en zijn rijk en terwille van de staat en de leefbaarheid van het menselijk bestaan, voortdurend het ware visioen van de waarheid moeten voorhouden aan volk en overheid, ter realisering in de staat."¹⁰⁷ De kerk wil even rechtstreeks als de staat "in Gods autoriteit wortelen en daarom op één niveau met de staat verschijnen." Zo wil de kerk een plaats in de staat, in het openbare leven en in het gehele maatschappelijke en culturele volksleven. Zij heeft daar een 'goddelijke apostolaatstaak in evangelisatie en kerstening te verzorgen'. Vervolgens stelt Van Ruler: "De staat moet daarvoor ruimte scheppen, haar daarbij steunen, eventueel zelfs verzorgen, in ieder geval beschermen, enz."¹⁰⁸ De staat kan niet zonder het rijk "omdat hij zonder de ware gerechtigheid een grote roversbende is."¹⁰⁹ Van Ruler sluit dit artikel af met de stelling, dat "Het reformatorisch denkbeeld van de staat met de bijbel...nog de sterkste waarborg voor de grootste mate van vrijheid" is.

---

¹⁰² A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 207/208.

¹⁰³ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 207. Hij stelt daar o.a. "...als men in de ene kerk niet langer terecht kan, kan men zeker wel in de andere terecht."

¹⁰⁴ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 208.

¹⁰⁵ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 209. Hier moeten steeds keuzes worden gemaakt. Volgens Van Ruler is sinds anderhalve eeuw "het humanistische visioen" dat waaruit de staat en het volk leven. "Maar ook dat is een vorm van tirannie."*(ibidem)*. Zelf maakt Van Ruler een andere keuze: "De diepste fundering vindt dit belang van de ordening van de samenleving, als wij bedenken, dat de levende God, zoals wij Hem naar gereformeerde belijdenis uit de bijbel kennen, het meest, althans op het allerdiepst geïnteresseerd is in de vraag, hoe zijn mensenkinderen met elkaar op de aarde, in de tijd een samenleving vormen. De rechtvaardigheid van de belastingtarieven interesseert hem evenzeer, zo niet meer, als de afhankelijkheid van een bevindelijke ziel."*(o.c.*, p. 210). Zo gaat van de levende God een visioen uit "van waaruit de staat het leven kan en moet inrichten."*(ibidem)*. Hierdoor wil God al zijn mensenkinderen het leven geven.

¹⁰⁶ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 212.

¹⁰⁷ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 212.

¹⁰⁸ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 213. "De staat heeft niet de kerkelijke en godsdienstige vraagstukken op te lossen. Hij heeft er zich zelfs niet mee te bemoeien. De ketterstraf is een onzuivere vermenging van de staat met de kerk."*(ibidem)*. De staat moet zorgen voor gewetensvrijheid en cultusvrijheid. Heel praktisch vraagt Van Ruler aandacht voor de rol van de staat bij een onwillige, afgezette dominee, die de pastorie niet uit wil. Welke propaganda, van welke denkbeelden kan de staat toestaan?

¹⁰⁹ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 213.

Onzes inziens laat Van Ruler in een artikel uit 1966 geen wezenlijk andere geluiden horen over de problematiek 'Theocratie en Tolerantie'.¹¹⁰ Wel krijgen wij de indruk, dat hij de zaken nog meer heeft aangescherpt en verduidelijkt op sommige punten, o.a. inzake de verhouding kerk en staat.

Ook in dit artikel horen wij van de drieslag inzake theocratie: "Zij begint reeds bij de enkele mens. Zij verheft zich in de kerk. Zij grijpt naar het gehele leven. Zo strekt zij zich ook uit naar de staat. Dan pas zijn we bij het politieke."¹¹¹ Al is voor Van Ruler de kerk "de kathedraal van de liefde", met mateloos veel geduld en vergeving, dat neemt niet weg, dat in de kerk lang niet alles kan.

Kernachtig stelt Van Ruler: "Het duidt erop, dat we de weg terug zoeken van de tolerantie naar de theocratie." Hij noemt in dat verband grenzen rond nationaal-socialisme, communisme e.d. Hij ziet hierin symptomen van het vacuüm in onze cultuur, dat om vulling roept. Kritisch laat hij zich uit over het zwijgen van de reformatorische theologen inzake de theocratie. "Geen sterveling, die in dit kamp ook nog maar droomt over de theocratie. Ze gaan allen slaapwandelen alleen maar over de dakgoot van de tolerantie."¹¹²

Aangaande de verhouding kerk en staat lijkt onzes inziens Van Ruler in 1966 minder hoopvol gestemd dan in 1956:

"Maar de kerk staat in een principieel tegenover met de staat! Hoe zal de staat ooit putten uit de bronnen, die in de kerk vloeien? Hoe zullen de staat en de kerk elkaar ooit vinden? Zij zijn nog meer verschillend dan de man van de vrouw verschilt. Hun huwelijk is dan ook nog nooit harmonisch geweest. Tegenwoordig liggen ze in echtscheiding zelfs."¹¹³ Fel verzet Van Ruler zich tegen het hardnekkig doorvertelde sprookje "als zou de theocratische idee in wezen hierop neerkomen, dat de kerk steunt op de sterke arm van de overheid en met geweld haar boodschap doorzet en haar positie bevestigt."¹¹⁴ Hoe complex deze dingen historisch ook liggen, het is volgens Van Ruler een pertinente leugen 'en klare geschiedvervalsing' wanneer men meent hiermee het wezen van de theocratie te hebben gepeild. Zo dingt Van Ruler ook af op de daarmee samenhangende blijdschap dat "das konstantinische Zeitalter" eens voorgoed voorbij is.

De positieve visie van Van Ruler in dezen is helder en ook nu nog opmerkenswaardig: "Historisch heeft het wezen van de theocratie daarin gelegen, dat de kerk - veel meer dan te steunen op de sterke arm van de overheid - de overheid er steeds kritisch en profetisch aan heeft herinnerd, dat ook zij maar niet lukraak haar gang kan gaan, omdat ook zij onder de geboden van God staat en aan deze zich heeft te onderwerpen. Daarom is er ook steeds aan de zijde van de kerk in alle eeuwen een kolossale moed voor nodig geweest, om tegenover de staat voor de theocratie op te komen. Als de kerk niet meer theocratisch wil, is zij een doodonschuldig oud besje geworden, dat

---

¹¹⁰ A.A. van Ruler, *Theologisch werk deel III*, Nijkerk 1971, p. 164-177. Bijdrage in de bundel *Vrijheid, horizon der geschiedenis*, ter ere van Prof. Dr. H. de Vos, Nijkerk 1966.

¹¹¹ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 165. Wat theocratie inhoudt, komt evenzeer wezenlijk overeen met eerdere uitspraken. "Theocratie betekent toch in alle eenvoud: dat God regeert. Men moet dat alleen niet heidens, maar israëlitisch opvatten." Als mensen worden wij geroepen "met ons totale bestaan de wil van God te onderkennen en te doen." (*ibidem*). Bij God denkt Van Ruler "aan Jahwe, de God van Israël, de Vader van de messias Jezus. Ik denk christelijk aan de trinitarische God. Hij regeert. Maar Hij gaat nooit als een schoer hagel over ons heen. Hij vraagt de keuze van ons hart. Maar dan wil Hij ook met de totaliteit van ons bestaan gediend worden." (*o.c.*, p. 166).

¹¹² A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 173.

¹¹³ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 175.

¹¹⁴ *Ibidem*.

de staat rustig kan negeren.¹¹⁵ In dat wezen van de theocratie ligt volgens de auteur ook historisch en zakelijk "een van de belangrijkste oorsprongen van de tolerantie." Al liggen er wel degelijk in de theocratie 'belangrijke intolerante elementen'. Jahwe is de Enige ware God, de anderen zijn afgoden. Jezus Christus is de enige Middelaar, de anderen antichristen. Het komt erop aan, dat alle volken leren de God van Israël te belijden. Voor Van Ruler staat vast "een absolute tolerantie is in zichzelf een fata morgana."

Veel zou over deze problematiek nog op te merken zijn, wij moeten hier volstaan met enkele literatuurverwijzingen. De visie van Haitjema en Van Ruler wordt door velen niet gedeeld. Zo hebben wij op het terrein van de tolerantie een tweetal belangrijke werken van H.A. Enno van Gelder uit 1947 en 1972, gericht op de situatie in de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw.¹¹⁶ Van meer algemene aard is de studie van Mispelblom Beyer over verdraagzaamheid, getiteld *Tolerantie en fanatisme*.¹¹⁷ Er is tevens historisch materiaal bijeengebracht rond de tolerantie in de Reformatie.¹¹⁸

8.11 De blijvende actualiteit van art. 36 N.G.B.

In het onderzochte historische materiaal laat zich niet direct een inhoudelijke discussie over de betekenis van art. 36 in de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* aanwijzen. Onmiskenbaar zijn er bij diverse auteurs reminiscenties te vinden. Hier valt o.a. te denken aan de visie van Jac. Trigland in diens werk *Verclaringe*.¹¹⁹ Trigland kent aan de overheid een taak toe om "neersticheyt aen te wenden dat den H. dienst Godes wel werde onderhouden alle afgoderye ende versierden Godes dienst gheweert het rijcke des antichrists verstoort ende also Christi rijcke gevoordert ende het woort des H. Evangelii over al suyver ghepredickt worde..." Tevens wijst hij de overheid op de grenzen van haar bevoegdheden inzake de religie.

De eeuwen door is de problematiek rond art. 36 complex te noemen. In art. 36 onderscheidt A.D.R. Polman vier grondbeginselen. 1. "Elk schepsel moet Gods eer verhogen. Ook de overheid, die van God is ingesteld." 2. "De overheid is in haar regering aan Gods Woord en in het bijzonder aan Gods wet gebonden." 3. "Het onderscheid en de zelfstandigheid van de kerk en de overheid moet steeds gehandhaafd." 4. "Voortdurende samenwerking is eis der Schrift."¹²⁰

---

¹¹⁵ A.A. van Ruler, *o.c.*, p. 176.

¹¹⁶ H.A. Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek...*, Haarlem 1947; en recenter: H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid...*, Groningen 1972.

¹¹⁷ H.J. Mispelblom Beyer, *Tolerantie en fanatisme, een studie over verdraagzaamheid*, Arnhem 1948. Vgl. ook recenter W. Buikhuisen, T.R. Drost en T.R.E. Schilt, *Het gezicht van de onverdraagzaamheid, Analyse van factoren die aan onverdraagzaamheid ten grondslag liggen*, Assen/Amsterdam 1976.

¹¹⁸ Hier kunnen o.a. genoemd worden binnen dit kader: *Toleranz und Reformation, Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte, Heft 24*, herausgegeben von Manfred Hoffmann, Gütersloh 1979; W. Nijenhuis, *Ecclesia Reformata, Studies on the Reformation*, Leiden 1972, p. 115-129; Calvin's life and work in the light of the idea of tolerance.

¹¹⁹ Zie dit werk 7.6.2 waar de visie van Trigland in diens *Verclaringhe*, p. 24 en 25 is geciteerd.

¹²⁰ A.D.R. Polman, *Onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis, verklaard uit het verleden geconfronteerd met het heden*, vierde deel, Franeker z.jr., p. 266-273. De auteur geeft onder deze vier grondbeginselen materiaal voor een goede historische interpretatie van artikel 36. Daarin komt de visie van Calvijn en Beza ruimschoots aan bod.

Uitgebreid gaat Polman in op het schriftbewijs in deze zaak. Tevens besteedt hij aandacht aan de handelingen van de synode der Gereformeerde kerken in 1896, 1902 en 1905. Polman gaat ook in op het rapport dat diende op de Gereformeerde Oecumenische synode van Amsterdam (1949). Van Genderen besteedt eveneens aandacht aan de uitspraken van deze synode.¹²¹ Bijzonder het tweede onderdeel van de uitspraak van de Gereformeerde Oecumenische synode verdient nader onze aandacht. Daar wordt verklaard: "2. De overheid is derhalve geroepen, de prediking van het evangelie en heel de heilige dienst van God met alle middelen haar van God gegeven te beschermen, opdat de vrijheid des gewetens om God naar zijn Woord te dienen worde gewaarborgd en alle anti-christelijke macht, waar zij de kerk in de uitoefening van deze haar heilige dienst belaagt, moge worden tegengestaan en verhinderd;"¹²² Tevens heeft deze synode uitgesproken, dat de kerk de overheid in deze macht en dienst - haar door God verleend - zal erkennen en eren. De overheid behoort zich te onthouden "van te treden in het recht en de macht van de enige Koning der kerk Jezus Christus..."¹²³

De Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland hebben zich eveneens over deze materie uitgesproken. Volgens Van Genderen komt deze verduidelijkende formulering "dichter bij de intentie van art. 36 van de *N.G.B.*..."¹²⁴

8.12 Samenvatting

8.12.1 Verschillen van gewest tot gewest

Reeds in Utrecht vinden wij in de periode van onderzoek in de acta aanwijzingen, dat de situatie aldaar door de Hollandse broeders anders werd ingeschat dan de hunne, men bewaarde een kritische distantie. Daarbij zal de positie van de kerk in het gewest Utrecht t.o.v. de regionale en lokale overheden wel degelijk een rol hebben gespeeld. Het onderzoek van Alastair Duke heeft de verschillen tussen Zuid-Holland en Utrecht in kaart gebracht. Benjamin J. Kaplan heeft de verhouding tussen calvinisten en libertijnen in Utrecht onderzocht.

8.12.2 De zege van Dordt

De leerstellige overwinning van Dordrecht, bracht o.a. door de rol van de Staten-Generaal daarin, ook schaduwkanten met zich. Dit is reeds in de eerste vijf decennia na Dordt duidelijk

---

¹²¹ J. van Genderen en W.H. Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, Kampen 1992, p. 673.

¹²² J. van Genderen en W.H. Velema, *ibidem*.

¹²³ J. van Genderen en W.H. Velema, *ibidem*.

¹²⁴ J. van Genderen en W.H. Velema, *ibidem*. De uitspraak van de Chr. Ger. Kerken is te vinden in de *Acta*, 1968/1969, art. 146.

aanwijsbaar.¹²⁵ Kerkorganisatorisch wordt de gereformeerde kerk opnieuw geconfronteerd met het restrictieve beleid van de gewestelijke overheden.

Voor Koelman wordt hier wezenlijk tekort gedaan aan Christus' regering over Zijn kerk. Al spreekt de Dordtse kerkorde (1619) over een nationale synode eens in de drie jaren, de praktijk is anders. Gedurende enkele eeuwen zou deze breedste vergadering aan de kerk worden onthouden. Het kerkelijk beroepingswerk heeft sterk onder de overheidsbemoeienis geleden. Op alle niveaus, lokaal, regionaal en landelijk hebben de magistraten gezorgd voor overheidsinvloed in de kerkelijke vergaderingen.

8.12.3 De behandeling van de remonstranten

Ook hier blijkt, o.a. uit *Part. Notulen Verg. Staten van Holland* (zie 8.5), hoe snel na Dordrecht 1618/1619 de praktijk in het leven van alle dag zo anders was. De situatie in Rotterdam met alle spanningen tussen kerkenraad en magistraat is daarvan een duidelijk voorbeeld. Ook hier moeten wij constateren, dat de kerken mochten protesteren e.d., maar de koers werd door de politici uitgezet. En daar was al heel snel sprake vanuldiging en moderatie al werden de termen veelal vermeden.

8.12.4 De eeuwen door

Gedurende de eeuwen volgend op Dordrecht 1618/1619 zouden er vele conflicten te noemen zijn in de verhouding kerk en staat. Hier is in 8.6 maar iets van aangestipt. Het leven van het kerkvolk, ook in het gewest Holland, bleef grote zorgen baren (zie 8.7). Het beeld uit de gemeente van Twisk maakt ons hieromtrent iets duidelijk. In deze droevige bloemlezing krijgen wij een beeld van de bittere noodzaak van tuchttoefening rond het Heilig Avondmaal en van het geestelijk peil van een gemeente als Twisk in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Dit getuigenis onderstreept de noodzaak van de Nadere Reformatie.

Vele zaken die Jacobus Koelman in dit kader aan de orde stelt, stonden al een eeuw eerder op de verlanglijst van de gereformeerde kerk in Holland. De Staten zijn lange tijd door gedeputeerden van de synode e.a. op de schuldige plicht gewezen ten opzichte van bijbelse ordening van het gehele leven, dus ook maatschappelijk en politiek.¹²⁶

---

¹²⁵ Naast het reeds genoemde materiaal valt o.a. ook te denken aan de problemen in Utrecht tussen kerkenraad en magistraat over de kerkelijke goederen. Uit de uitgebreide literatuur stippen wij slechts aan: *Extract Uyt seker Missive, Ter occasie van het committeren by de Magistraet van Utrecht Van twee uyt den haren om Sessie te nemen inden Kerckenraet Ende het weygeren der selve*, tot Amsterdam...1660 (Knuttel nr. 8408); vgl. ook *Gedruckte Onnoselheydt opgerecht; of Wegh-neminghe van Notabele Lasteringen ten principale tegen de Professor Gisbertus Voetius...*, t' Amsterdam 1660 (Knuttel nr. 8436). Van wat later datum is *Verdediging vande Proceduren Van de Acht; Magist; en de Synode van de Provincie van Utrecht, Gehouden den 4.5.6.7. September dezès Jaers 1667. Dienende tot tegen-bericht t'samen op de Remonstrantie, en kort bericht van de Kercken-raedt van Utrecht*, Gedrukt in 't Jaer ons Heeren 1667. Ook daar liepen de spanningen tussen de kerkenraad en de magistraat hoog op, waarbij steeds de competentie-kwestie speelde.

¹²⁶ H. Witz, *Twist des HEEREN...*, 7e dr. Utrecht 1748, p. 319-325; 353-378 en 472-477 is instructief voor de 17e eeuw. Ook Witsius wijst de misstanden in de overheden aan, hoewel er ook in zijn dagen mensen zijn die hem dat recht ontzeggen en de overheden alle macht en recht toekennen. De dienaren des Woords worden dan gemuilband (*o.c.*, p. 359); ze zijn scheppingen van de overheid, die moeten spreken naar dat believen. Ook het doen en laten van de overheden mag en moet onder bijbelse kritiek worden gesteld (*o.c.*, p. 362/363). "Als de Magistraat niet wil bestraft worden/ zal ook het volk na die toemelooze ongebondenheid staan."(*o.c.*, p. 364). De commissie van de dienaars van de Hemelkoning mag ook door de overheden niet worden verhinderd. Ook magistraten moeten buigen onder Jezus en Zijn Woord. Ook bij Witsius horen wij van het bestraffende optreden van Ambrosius te Milaan tegenover keizer Theodosius, dat doel treft. (*o.c.*, p. 366-369). Hier brengt H. Witsius

8.12.5 Wezenlijke beslissingen

Voor de gereformeerden in Holland spitste in de onderzoeksperiode veel zich toe rond het bijbelse verstaan van het wezen en de functie van het kerkelijke ambt en de daarmee verbonden tuchtoefening. Hier zochten de gereformeerden naar het wezenlijke en onopgeefbare in het licht van de Schrift.

In de verhouding kerk en staat hebben we te doen met een fundamentele problematiek voor het kerk-zijn. De kerk in Holland heeft in de onderzochte periode op dit terrein voor grote opgaven gestaan, om in een alleszins turbulente tijd een verantwoorde bijbelse koers uit te zetten in de verhoudingen tot de Staten van Holland en de Staten-Generaal, waarbij het recht van Christus in en over Zijn kerk niet verkort zou worden.

De kerk in Holland heeft met haar opstelling in de jaren 1570-1620 een wezenlijke koers uitgezet in het gehele maatschappelijke bestel. Het was haar niet te doen om eigen macht, maar om de koningsheerschappij van Christus in alle levensverbanden. De Nadere Reformatie dient grotendeels te worden gezien in het verlengde van deze worsteling om de Christocratie. Men wilde de samenleving niet prijsgeven aan de verwereldlijking, maar claimen voor de Koning der koningen. In dit alles kon de gereformeerde kerk in Holland een eigen kerkelijke organisatie absoluut niet missen. Dan komt de strijd om de kerkorde in een breder kader te staan. Men wilde op alle terreinen Gode meer gehoorzamen dan de mensen.

In het conflict met de remonstranten zijn wezenlijke beslissingen gevallen op leerstellig en exegetisch gebied. De contraremonstranten hebben terecht aangevoeld, dat hier Erasmus tegenover Luther stond. Een cruciale rol in dit conflict heeft naast Rom. 9 heel bijzonder Efeze 1 : 4 gespeeld, waarbij de gereformeerden de 'gewrongen verklaring' van de remonstranten resoluut hebben afgewezen.¹²⁷

8.12.6 De actualiteit van tolerantie en theocratie

In 8.9 en 8.10 worden de lijnen zeer globaal doorgetrokken naar de huidige situatie met alle problemen van dien. Daarbij komt vooral de opstelling van Th. L. Haitjema en A.A. van Ruler rond theocratie ter sprake gesteld. Terecht heeft Haitjema erop gewezen, dat theocratie voor de kerk in de zestiende en zeventiende eeuw niet slechts een ideaal was, maar een gebod Gods, dat de broeders drong. Al kunnen wij ook in deze zaak niet alle woorden en uitdrukkingen van Van Ruler voor onze rekening nemen, het behoort tot één van zijn verdiensten, blijvend aandacht te hebben gevraagd voor het wezenlijke belang van de theocratie.¹²⁸ Lagen volgens Van Ruler in 1966 kerk en staat in een scheiding, nu ruim dertig jaar later, lijkt de scheiding definitief uitgelopen te zijn op een welhaast totale vervreemding tussen de beide partijen.

---

de instemming van Wtenbogaert ter sprake (*o.c.*, p. 369). Ook geeft de auteur nog andere voorbeelden uit de meer recente historie.

De overheden moeten het volk voorgaan in de bestrijding van de zonde. Zij dienen de godzaligheid van harte hoog te achten en trouw te zijn in hun kerkgang (*o.c.*, p. 472-474). Heel praktische en bijbelse voorschriften geeft Witsius de overheden voor een getrouwe ambtsuitoefening (*o.c.*, p. 474-478).

¹²⁷ Zie voor Efeze 1 : 4 o.a. J. van Genderen en W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen 1992, p. 206; p. 216-218 en p. 220. Zie voor Rom. 9, *o.c.*, p. 204-206 en p. 209 sub 9. Van Genderen noemt de twee lijnen in de uitleg van Rom. 9; resp. de predestinatieaanse verklaring (Augustinus, Calvijn, Greijdanus) en de heilshistorische verklaring (Woelderink). De laatste lijn heeft ook de instemming van Berkouwer en deze lijn domineert ook grotendeels bij H. Ridderbos. De keuze van Van Genderen valt op de predestinatieaanse lijn.

¹²⁸ Wim H. Dekker, *Democratie in domineesland, Inpasbaarheid van de politieke ideeën van de theologen A.A. van Ruler, G.H. ter Schegget en H.M. Kuitert in een democratie*, Eindschrijftie politicologie V.U. Amsterdam, Utrecht 1990.

Het behoort tot de verdiensten van de kerk in Holland vanaf circa 1570 tot 1620, dat zij haar theocratische roeping heeft gezien en nagestreefd met een welhaast voorbeeldige ijver. Dit was inderdaad geen zaak van ideaal, maar van getrouwheid aan de bijbelse roeping.

Historisch gezien moet men voorzichtig zijn met het begrip tolerantie. Ook voor de Noordelijke Nederlanden dreigt het gevaar, dat men het moderne begrip tolerantie in het verleden inleest. Andrew Pettegree heeft daarvoor de aandacht gevraagd in een recente publicatie. Hij stelt dan: "Even in a society so famously open-minded as the Dutch Republic, the argument for toleration served particular strategic ends. Often the objectives of those calling for toleration were no more high-minded than those who argued, rationally in the context of the early modern state, that religious solidarity was the essential glue of a godly society."¹²⁹

8.12.7 Artikel 36 *N.G.B.* is blijvend actueel

Binnen het kader van deze studie was het slechts mogelijk een korte schets te geven van de betekenis van en discussie rond het bovenvermelde artikel. Bij de interpretatie van art. 36 voor de huidige tijd speelt evenzeer de problematiek van de tolerantie een beduidende rol. Steeds zijn er pogingen ondernomen om de blijvende betekenis van dit artikel in een bepaalde periode van de geschiedenis te vertolken. Hierin wordt iets tastbaar van de worsteling om het juiste zicht op de verhouding kerk en staat actueel te verwoorden. Voor het presbyteriale-synodale stelsel is de vrijheid van de kerk tegenover de staat onopgeefbaar, terwijl de kerk zich bewust dient te zijn van haar roeping ten opzichte van de overheid en de gehele samenleving.

---

¹²⁹ Andrew Pettegree, The politics of toleration in the Free Netherlands, 1572-1620 In: Ole Peter Grell and Bob Scribner, edit., *Tolerance and intolerance in the European Reformation*, Cambridge 1996, p. 198. Terecht geeft Pettegree de typering van tolerantie voor die tijd "was only ever likely to be the party cry of the disappointed, the dispossessed, or the seriously confused."*(ibidem)*. De slotzin van het belangrijke artikel van Pettegree onderstreept het verschil met de moderne tolerantiegedachte: "But in the early modern period it was only ever a loser's creed; and one which, if the Calvinist church leaders of the Dutch Republic were anything to go by, could easily be abandoned when yesterday's persecuted minority became the day's dominant elite."*(ibidem)*. Het gevoel van Dirck Coornhert ziet Pettegree als dat van een "occasional visionary thinker".

9 SAMENVATTENDE CONCLUSIES, NADERE EVALUATIE EN EPILOOG

9.1 Enkele hoofdlijnen

In dit hoofdstuk zal geen complete samenvatting worden geboden, daar per hoofdstuk de hoofdlijnen reeds zijn aangeduid. Dit hoofdstuk probeert de oogst binnen te halen van het verrichte onderzoek. Daarbij zullen de onderzoeksresultaten op beperkte schaal worden getoetst aan die van andere auteurs. Het geheel wordt afgesloten met een epiloog.

In de weergave van ons onderzoek komen twee grondlijnen steeds duidelijker in beeld. Allereerst zien wij de ontwikkeling van het gereformeerde kerkelijke leven in het gewest Holland meer en meer vaste vorm aannemen. In de beginperiode is het devies in de strijd tegen Spanje en Rome: Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen. In die fase van de geschiedenis van de Nederlanden blijken de calvinisten met hun vasthoudendheid een belangrijke factor te vormen voor het slagen van het verzet tegen de Spaanse overheersing. In die beginfase bemerken wij bij de gereformeerde kerk in Holland een sterke neiging haar gezag, ook op provinciaal synodaal niveau, te versterken met hulp en bijstand van de overheid. Dan zijn er duidelijk momenten aanwijsbaar, dat de overheid afstand wil bewaren en zich niet te zeer wil vereenzelvigen met de zaak van de gereformeerde kerk.

In de latere tijd van onze onderzoeksperiode wil de overheid meer en meer greep krijgen en houden op het reilen en zeilen van de kerk in Holland en haar vergaderingen. In die fase is het juist de kerk die probeert zich te ontworstelen aan die omklemming, die veelal als een inperking van de zelfstandigheid van de kerk wordt ervaren. Hierbij speelt voor de kerk evenzeer het Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen de hoofdrol. Men acht zich volledig verantwoordelijk voor het zuiver bewaren van de regalia van de Koning der kerk. De overheid heeft niet het recht te grijpen naar de geestelijke jurisdictie over de kerk. Die zeggenschap komt alleen Koning Jezus toe. De vraag naar de herkomst van dit gedachtegoed moet niet allereerst geografisch worden belicht¹. Speelman ziet de lijnen vooral vanuit de Franse situatie in die tijd; met ontwikkelingen die tegen de bedoeling van Calvijn in gaan. In ons onderzoek is het verstaan van de Schrift inzake

---

¹ In deze richting heeft zich het onderzoek van H.A. Speelman, *Calvijn en de zelfstandigheid van de kerk*, Kampen 1994, voltrokken. De auteur maakt zich sterk om aan te tonen, dat de gedachte van de zelfstandigheid van de kerk niet zozeer bij Calvijn vandaan komt, maar via de invloed van de Franse calvinisten doorgedrongen is in de Nederlanden. Zo lezen wij *o.c.*, p. 226. "Ten derde concluderen wij dat de volgelingen van Calvijn in Frankrijk een omslag bewerkten in de opzet van het kerkelijk leven, toen zij een kerkelijke organisatie creëerden met een grote mate van zelfstandigheid en eigen kerkelijke ambtsdragers en vergaderingen. Dit streven naar kerkelijke zelfstandigheid van de Franse geloofsgenoten strookte niet met de opvatting van Calvijn." Vervolgens stelt Speelman: "Onze vierde conclusie is dat de Nederlandse calvinisten zich bij de vormgeving van het kerkelijk leven in de Republiek meer hebben laten inspireren door de Franse calvinisten dan door Calvijn zelf." (*o.c.*, p. 228). De kerkvisie in de Nederlanden was eerder die van de leerlingen van Calvijn, dan die van Calvijn zelf, zo meent Speelman te moeten concluderen. Via de schakel van de Franse calvinisten verklaart de auteur de opzet van de kerk in de Nederlanden. De auteur stelt dan ook: "In Frankrijk was de kiem gelegd voor deze scheiding der geesten. Daar vond de beslissende wending plaats van een kerk als staatsorgaan naar een kerk met een grote mate van zelfstandigheid, ook tegenover de staat. Deze omwenteling ging in tegen de bedoeling van Calvijn. In Nederland ontspan zich na 1572 een langdurige en heftige strijd tussen beide calvinistische kerkvisies."

het kerkelijk ambt en ook in de verhouding kerk en staat van essentieel belang. De ambtsleer van Beza en gereformeerde theologen in de Nederlanden (uit de onderzoeksperiode) wijkt niet beduidend af van die van Calvijn. Evenmin is er aanleiding om tussen beider kerkbeeld zo'n verschil aan te nemen als Speelman doet. In de principiële achtergronden staan Calvijn, Beza en de gereformeerde theologen in de Nederlanden op één lijn. Men acht een verstrengeling van de gereformeerde kerk met de staat ongewenst, omdat hier het bijbels principe van beider eigen verantwoordelijkheid in het gedrang komt. Dit verklaart dan tevens de grote vasthoudendheid van de gereformeerden in het gewest Holland inzake kerkelijke orde, tucht en zelfstandigheid van de kerk.

De confrontatie van de verschillende standpunten tussen de Staten van Holland en West-Friesland met (latere) steun van de remonstranten enerzijds en de gereformeerden anderzijds raakt wezenlijke zaken rond de kerkelijke ambtsdrager, de tuchttoefening, de kerkelijke organisatie, de vrijheid om te vergaderen en de leer van zonde en genade.

De Staten hebben steeds gepoogd de kerk blijvend onder controle te krijgen en te houden. Daarentegen hebben de gereformeerden in het gewest Holland, daarbij steun zoekend bij gereformeerden uit andere gewesten, met volharding gestreden voor het recht der kerk, zoals dat in de Schrift is verwoord.

Derhalve is niet de eerste vraag waar dit gedachtegoed geografisch te traceren valt? Maar de principiële beslissingen vallen rond het spreken van de Schrift, zoals de gereformeerde kerk in de Nederlanden dat beluistert in continuïteit met de kerk der eeuwen en bijzonder met mannen als Calvijn, Beza, Olevianus en anderen. Onzes inziens valt een diepe cesuur achter Calvijn in dezen niet te verdedigen.

In de tekening van ons onderzoek zijn in dit boek een chronologische lijn en een meer systematische met elkaar verweven. Aanvankelijk zijn de verbanden en problemen rond de centrale thematiek nog vaag. In de kernhoofdstukken 3 tot en met 6 worden van lieverlee de aanvankelijk losse puzzelstukjes en -stukken tot een beeld van de verhouding kerk en staat in het gewest Holland. Het beeld van de verwevenheid, verstrengeling en strijd wordt steeds duidelijker. In hoofdstuk 7 blijken de wederzijdse principia in deze confrontatie diepgaand te verschillen. Daar liggen onzes inziens de echte wortels van het conflict.

9.2 Historisch kader en kerkelijke structuren

Een tekening van de achtergronden kan niet worden gemist voor het verstaan van de problematiek tussen kerk en staat. Door heel de onderzochte periode speelt de problematiek van de tolerantie, zo blijkt overduidelijk uit het voorgaande. Aanvankelijk speelt de tolerantie vooral ten opzichte van degenen die buiten de gereformeerde kerk staan als andersdenkenden. Later komt dit probleemveld ook binnenkerkelijk aan de orde vanwege de zich meer en meer toespitsende leerverschillen.

Op dit punt hebben vanouds de libertijnen andere normen gehanteerd dan de kerkelijken. Aanvankelijk kiezen de magistraten en de Heren Staten in de politieke praktijk voor een ruimere norm dan de kerkelijken voor wenselijk en geoorloofd achten. H.A. Enno van Gelder wijst op de omslag in Utrecht in 1588 als de aristocraten de macht van de consistorialen weer overnemen. Hij merkt dan op: "Het nieuwe bewind was dus weer als dat van de Hollandse steden, vrijzinnig in geloof en vóór alles politiek geïntereerd: scheuring en tweedracht moesten tot elke prijs worden voorkomen, zo groot mogelijke vrijheid van godsdienst gewaarborgd en de macht van de

clericalen beperkt.² Alastair Duke wijst eveneens op een verschil in visie inzake de reformatie tussen de burgerlijke overheden en de calvinisten in de Noordelijke Nederlanden. De overheden verstaan onder reformatie de introductie van een "religion purged of all gross abuses, but not too narrowly defined in respect of opinions concerning controversial points."³ Daar wil men dus de ruimte en verdraagzaamheid benadrukken. De calvinisten zien hierin libertinisme. Zij zijn zelf voorstanders van een "root and branch" reformatie, waarbij het leven in alle verbanden dient te worden gezuiverd. Als middelen daartoe kiezen zij: kerkelijke tucht en de presbyteriale kerkordening. Dit achten zij onopgeefbaar.⁴ Onder andere in de classis Rotterdam, maart 1616, dringen de overheden aan op aanvaarding van de tolerantieresoluties "verscheydentlyck genomen bij de heeren Staten voorschreven over de onderlinge verdraechsamenheit, ende ordre der kercken."⁵

Ook Van 't Spijker wijst op de zaak van de tolerantie die jarenlang de gemoederen heeft verhit in de Noordelijke Nederlanden. Wederzijdse verdraagzaamheid wordt door de Staten de partijen in het conflict opgelegd, mede door toedoen van Oldenbarnevelt, die "was altijd voorstander geweest van een sterke staatsinvloed in de kerk."⁶

Van Deursen verwoordt de aanvankelijke visie van Maurits aldus: "Zijn streven blijft lang gericht op binnenkerkelijke tolerantie met eigen predikanten en kerkgebouwen voor elke groep, een formele gemeenschap van twee bijna zelfstandige gezindten."⁷ Ook na Dordrecht 1618/19 blijft Maurits wars van scherpslijperij.⁸

Uit het onderzoek komt naar voren, dat staat en kerk in deze periode beide een stormachtige ontwikkeling doormaken. Daarbij heeft de Opstand diepe sporen getrokken.

Alastair Duke wijst er o.a. op, dat in Zuid-Holland de consistories en de classes geleidelijk aan door de kerk en door de Staten worden geaccepteerd als "part and parcel of the Reformed ecclesiastical organisation in Holland, although some lordships withstood the pressure for a time."⁹ Het houden van de eerste vrije Statenvergadering in Dordrecht heeft voor de staatkundige ontwikkeling der Nederlanden grote gevolgen gehad. De verhouding tussen staat en kerk is aanvankelijk over en weer nog grotendeels verkennend. Nieuwe kaders worden geschapen en regelingen getroffen. Later tekent zich al scherper een machtsstrijd af. Die strijd wordt spoedig zichtbaar rond de kerkorde. De gereformeerde kerk in Holland heeft verdergebouwd op de structuren ontworpen in de ballingschap. Het presbyteriale synodale stelsel wordt als bijbels gezien en derhalve bepaalt deze visie ook de structuur en functie van het ambt van dienaar des Woords en de daarmee verbonden uitoefening van de kerkelijke tucht. Daar vallen de fundamentele beslissingen in de verhouding kerk en staat, door de keuze voor de eigen organisatie van de kerk als kerk van Jezus Christus. De christocratie in en over de kerk achten de

---

² H.A. Enno van Gelder, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek, Geschiedenis van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1798, deel I van 1572 - 1619*, Haarlem 1947, p. 157.

³ Alastair Duke, *Reformation and Revolt in The Low Countries*, London 1990, p. 264.

⁴ Alastair Duke, *o.c.*, p. 264/265.

⁵ *Classicale Acta 1573-1620, III Particuliere synode Zuid-Holland Classis Rotterdam en Schieland 1580-1620*, bewerkt door J. Bouterse, 's-Gravenhage 1991, p. 422, vgl. p. 423-426 en p. 432.

⁶ W. van 't Spijker e.a., *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619*, Houten 1987, p. 49, vgl. ook p. 48-53.

⁷ Van Deursen, *Bavianen*, p. 307.

⁸ Van Deursen, *o.c.*, p. 307/308. Zie ook dit werk 5.11.

⁹ Alastair Duke, *o.c.*, p. 265.

gereformeerden onopgeefbaar. Hierbij speelt de gereformeerde visie op het ambt een hoogst belangrijke rol.¹⁰

9.3 De strijd om de dienaren des Woords

De plaatselijke magistraat acht dat de kerk ter plaatse met haar dienaren onder zijn jurisdictie valt. Duidelijk zien wij dat o.a. in de problematiek te Medemblik (Tako Sybrantsz.; 3.2.2.4), te Leiden (Casp. Coolhaes; 4.4.2), te Alkmaar (A. Venator; 5.3 en 5.4) en Hoorn (Corn. Wiggers; 4.4.3).

Deze strijd voltrekt zich grotendeels rondom de tucht over leer en leven van de predikanten. De tucht acht de kerk een zaak van eigen competentie, wat door de overheden lokaal en regionaal wordt bestreden. Door vele kerkelijke kwesties speelt het optreden van de magistraten ter plekke heen. Zo laten lokale heren en vrouwen zich gelden, bijzonder in de regio Leiden en Gorinchem speelt deze problematiek. Soms wil een lokale overheid zelfs toegang tot de P.S., zo de magistraat van Gouda op de P.S. van Gouda, aug. 1589. De synode heeft zich hiertegen verzet en acht toezicht een zaak niet van lokale magistraten, maar van de Staten.¹¹

De strijd om de predikant spitst zich almeer toe naarmate de leerverschillen tussen remonstranten en contraremonstranten sterker gaan doorwerken. Voor de remonstrantse predikanten en regenten zijn de verschillen van dien aard, dat christenen ze in elkaar moesten verdragen. Die insteek bepaalt de toon van tolerantie. Vrede en eenheid in de kerken dienen te worden gehandhaafd met alle beschikbare middelen. De remonstranten vluchten dan ook graag onder de vleugels van de overheden om zich aan de gereformeerde tuchtoefening te onttrekken. Voor de gereformeerden staan hier principiële zaken op het spel, zowel wat betreft de leerstellige als de kerkorganisatorische zijde. Men acht de leer van de soevereine genade en het welbehagen Gods als grond van de verkiezing onopgeefbaar. Dat verklaart mede hun vasthoudendheid. De fundamentele gebondenheid aan de Koning van de kerk, achten de gereformeerden evenmin opgeefbaar. Zo blijven zij strijden voor een leerbeslissing door de kerk in een officiële kerkelijke vergadering, de nationale synode.

In dit licht moeten wij ook het kerkelijke optreden zien rond de vergaderingen van correspondentie.¹² Hier speelt fundamenteel het Gode meer gehoorzaam willen en moeten zijn dan de mensen.

9.4 De strijd om de kerk en haar vergaderingen

Op de achtergrond van de strijd om de predikanten en de kerk ligt een fundamenteel probleem. De Staten van Holland, en de andere gewesten, zien de religie vooral als een provinciale zaak. Hier zal de Unie van Utrecht met de religie-bepalingen toe hebben bijgedragen. De kerken worden ook regionaal niet vrijgelaten in hun vergaderingen.

---

¹⁰ Voor deze visie op het ambt vallen hier o.a. nog te noemen: W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1970 (diss.); M. van Campen e.a., *Reformatie: Prediking en ambt, Congresbundel 1992-1993*, zie daarbij voor het schriftberoep van Bucer het artikel van W. van 't Spijker, bijz. p. 121-124; Voor Calvijns visie op de ambten, zie het artikel van K. Runia o.c., p. 99-116; Zie ook: C. Trimp, *Ministerium een introductie in de reformatorische leer van het ambt*, Groningen 1982; vgl. tevens dit werk 8.8 geheel.

¹¹ *R.V. II*, p. 333-335 art. 8.

¹² Zie dit werk 5.5 en 5.6.

Mede doordat de verschillende Staten de religie als hun eigen jurisdictie zien, wordt een door de calvinisten gevraagde nationale synode gedurende jaren op de lange baan geschoven vooral door toedoen van Holland en Utrecht.

Bovendien speelt in dit alles nog een beheerskwesitie mee. De Staten hebben in feite extra greep op de kerk doordat zij het beheer van de kerkelijke goederen aan zich hebben getrokken. Dit brengt de kerk en de predikanten in een afhankelijke positie t.o.v. de Staten, die zorg hebben te dragen voor bezoldiging van predikanten en onderhoud van kerkelijke gebouwen e.d.

Men dient zich ervoor te wachten om met te grote nadruk te spreken over de gereformeerde kerk in de Noordelijke Nederlanden in de onderzochte periode. Zo moet voor die tijd de term Vaderlandse kerk als een fictie worden beschouwd. Hoe graag de gereformeerden die kerk ook hadden gezien, zij hebben die niet aanschouwd. De graad van organisatie en daadwerkelijk functioneren van het gereformeerde kerkordelijk stelsel verschilt van geweest tot geweest.¹³

De vergaderingen van de P.S. in Holland komen geleidelijk aan meer en meer onder invloed van de Staten te staan. De problematiek rond A. Venator (5.3 en 5.4) leidt tot een toespitsing van de invloed van de Staten van Holland op de kerkelijke vergaderingen. Het conflict loopt uit op een algeheel verbod door de Staten om P.S.-vergaderingen in Holland te beleggen. Door dit alles zien de gereformeerden zich in deze moeilijke periode gedwongen tot een tegenactie die op sommige plaatsen leidt tot separatie. Ook de onderlinge samenwerking tussen de verschillende provinciale synoden is pas langzamerhand op gang gekomen, in sommige gevallen met toestemming van de Staten. In andere gevallen, zoals rond het verzoek van de kerken van Utrecht in 1620, grijpen de Staten in om samenwerking te verhinderen.¹⁴

In allerlei (leerstellige) procedures vóór Dordrecht 1618/19 heeft de kerk gepoogd haar bijbels recht tot censuuroefening veilig te stellen. Toch zien wij ook in deze kwestie verregaande invloed van de Staten, uitkomend in welhaast eindeloos gerechte procedures, gematigde beslissingen (min of meer de kerkelijke vergaderingen opgedrongen) of een niet kunnen/durven doortasten tot aan excommunicatie.

Deze procedures culminereren in de problemen rond de verwijdering van remonstrantse predikanten uit de gereformeerde kerk. H.A. Enno van Gelder formuleert het aldus: "Nooit kwam het diametraal tegengestelde der inzichten van humanistischgezinde politieken of 'Libertijnen', en Calvinistisch gezinde kerkelijken of 'Preciezen', zo duidelijk uit als bij deze onenigheid tussen Remonstranten en Contraremonstranten."¹⁵ De remonstranten vragen van de regering handhaving van de rust, scheuring voorkomen en onderlinge verdraagzaamheid bevorderen. De contraremonstranten benadrukken de "vrijheid der Kerk ten opzichte van welke macht ook."¹⁶ De kerk bepaalt volgens hen wat wel en niet geleerd mag worden. Men eist vrijheid voor de tuchtoefening door kerkelijke vergaderingen, zo wordt de leer-eenheid gediend.

---

¹³ Zie dit werk 8.2. Voor meer recente literatuur verwijzen wij nog naar: H. ten Boom e.a. red., *Utrechters Entreeux, Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie 1520-1620*, Delft 1992, waarin o.a. aandacht gegeven wordt aan de prediking aldaar tussen 1500-1580; de pastoors en een inquisitieproces tegen een plattelandspastoor in het Sticht 1573-1574; de rol van Joh. Gerobulus t.o.v. de 'Heeren vande Magistraet' wordt belicht en het eigen karakter van het Utrechtse Reformatieproces e.d.

¹⁴ Zie dit werk 5.7.

¹⁵ H.A. Enno van Gelder, *o.c.*, p. 160.

¹⁶ *Ibidem*.

9.5 Hoe principieel was de verhouding kerk en staat voor beide partijen?

Van Deursen stelt, dat wij ons niet moeten laten verleiden tot uitbreiding van de tegenstellingen tussen calvinisten en arminianen "met een zesde artikel over de kerkregering en de bevoegdheden van de overheid." Dan verwacht men volgens hem "beleid en beginsel". Hij tekent aan: "Hollands kerkpolitiek krijgt tot Dordrecht het fiat van de remonstranten. Nadien zijn het de contra-remonstranten die het applaus verzorgen. Geen van beide partijen veranderde in 1618 van overtuiging. Beide namen alleen aan wat ze konden gebruiken."¹⁷ Van Deursen verzet zich hier tegen Evenhuis, die in een lange traditie staat op dit punt. Het is echter de vraag of Van Deursen op zijn beurt de zaak niet te zeer vereenvoudigd heeft door te stellen: "Beide namen alleen aan wat ze konden gebruiken." Die zin is alleen helder als men let op het vervolg. Dat aannemen raakt de door de Staten geboden hulp. Toch loopt door die alinea bij Van Deursen ook een tendens, die veronderstelt, dat de partijen uitsluitend behoefte gevoelden hun positie theoretisch te onderbouwen om zich zo te rechtvaardigen, zonder echte bijbelse bezinning. "Het zou de contra-remonstranten in Dordrecht immers niet anders vergaan."¹⁸ Daarmee wil Van Deursen onzes inziens zeggen: ook zij namen toen op hun beurt de hulp der Staten dankbaar en onkritisch aan. Dan dringt zich de vraag op, of Van Deursen de contraremonstrantse (bijbelse) bezinning van de jaren vóór Dordrecht evenzeer plaatst binnen het kader van eigenbelang dat verhindert "om kritische en bijbelse bezinning nog kansen te geven een eigen geluid te doen horen."?

Derhalve blijft de vraag boeiend of hier jarenlang niet veel meer aan de orde was? Onzes inziens blijkt uit het gehouden onderzoek, dat ook op het punt van de verhouding kerk en staat tussen remonstranten en contraremonstranten wel sprake is van een verschil in beginsel (en niet alleen van een verschil in praktisch beleid of aanpak). Of men dat principiële verschil nu al of niet wil aanduiden als een zesde punt doet minder ter zake. Er is niettemin wel sprake van een inhoudelijk verschil in visie en dat niet alleen in de laatste fase van de strijd, de wortels liggen veel eerder en dieper!

Uit ons onderzoek van de geschriften van beide zijden, blijken m.i. onder andere aanmerkelijke theologische verschillen in de verhouding kerk en staat. Daarbij is voor de gereformeerden het spreken van de Schrift in het geding. De waarheid in de woorden van Van Deursen is van een andere aard. De gereformeerden hebben inderdaad rond Dordrecht 1618/19 niet altijd even consequent vastgehouden aan hun eigen bijbelse, leerstellige en kerkordelijke onderbouwing en dat is de gereformeerde kerk maar al te duur komen staan! Het gevaar dreigt dat in de visie van Van Deursen de principiële bijbels-theologische en kerkordelijke bezinning van beide partijen wordt onderschat. In het conflict rond Dordrecht dient naast andere factoren ook deze factor het volle pond te krijgen.

Het blijkt in de schorsingsprocedures tegen remonstrantse predikanten in Holland, dat velen van hen zich toch nog beroepen op de Staten. Dit behoeft echter niet alleen verklaard te worden vanuit een gehechtheid aan de jurisdictie van de Staten over de predikanten, maar kan evenzeer voortkomen uit een aversie tegen de kerkelijke vergaderingen. Toch is dit gedrag op te vatten als een duidelijk signaal van principiële afwijzing van de kerkelijke tucht. De P.S.-vergaderingen na Dordrecht leggen aan de arminiaanse predikanten de akte van stilstand voor. Wij hebben hier in feite te doen met een politiek stuk. Wel dienen wij er oog voor te houden, dat dit stuk pas aan de

---

¹⁷ Van Deursen, *Bavianen*, p. 298.

¹⁸ Van Deursen, *ibidem*.

orde komt, wanneer de afwijzing van de *Canones* door de betrokken predikant duidelijk is uitgesproken. Het betreft dan in feite de verdere afwikkeling van de schorsing op grond van leerstellige afwijkingen. Men heeft de macht van de Staten benut om onzuivere predikanten uit de gemeenten te verwijderen.

Daarbij dienen wij er terdege oog voor te houden, dat de Staten van Holland en West-Friesland reeds op 5 september 1591 hebben verklaard, overeenkomstig verzoek van de P.S. van Zuid-Holland: "Dat mede de ongeregelde Predikanten in leer of leven onder Kerckelijcke censuren, als boven, onverhindert in ordre voortaan sullen mogen gehouden werden."¹⁹ In de zaak van M. Andriesz. (vgl. 4.2.2) heeft het Hof van Holland op 1 mei 1581 duidelijk laten weten, dat deze predikant de kerkelijke censuur niet kan ontvluchten door zijn toevlucht tot een procedure voor het Hof te nemen. Het recht van de kerkelijke vergadering in dezen blijft onverkort.²⁰

Toch zijn juist op het (voor de gereformeerden zo essentiële) punt van de handhaving van de zuivere leer grote spanningen tussen Staten en kerkelijke vergaderingen ontstaan, doordat in hun resoluties de Staten leerstellige uitspraken aan de kerken hebben opgedrongen en de kerkelijke behandeling van de geschillen hebben verhinderd.

9.6 Een politieke ontknoping rond Dordrecht

Onmiskenbaar heeft prins Maurits een rol gespeeld in de ontknoping. Hierover vinden wij ook bij Van Deursen behartigenswaardige dingen.²¹ Maurits' contraremonstrantse overtuiging, neemt niet weg, dat hij in zijn visie op de kerk een grote nationale kerk voorstond. Deze kerk moest calvinistisch zijn, maar ook Maurits wilde daarbij "de deuren zo wijd als mogelijk was openhouden."²² Het onderhavige onderzoek bevestigt deze opvatting van Maurits uit correspondentie en acta. Over de omslag door Maurits heeft ook Van 't Spijker geschreven. Hij wijst dan o.a. op brieven van Willem Lodewijk van Nassau die indruk op Maurits hebben gemaakt.²³

Het is onjuist om de calvinisten vóór en na Dordrecht te verdenken van ketterjagen tegen de arminianen. In 1608 krijgt niemand minder dan ds. Plancius een krasse vermaning van de classis, omdat hij tegen kand. Poppius (beroepen te Gouda) leerstellige bezwaren heeft ingebracht, die Plancius achteraf niet echt hard kan maken. Toch blijkt uit de latere gang van de geschiedenis, dat Plancius de zaak wel goed heeft ingeschat. Maar men hoedt zich van contraremonstrantse zijde voor het lichtvaardig ontbloten van het scherpe wapen van de aanklacht.²⁴

Na Dordrecht 1618/19 blijft er op de kerkelijke vergaderingen oog voor de verscheidenheid onder de remonstranten en voor hun verschillende levensomstandigheden en noden, al doen zich soms schrijnende gevallen voor van afzetting op zeer hoge leeftijd en/of met een slechte gezondheid. Men heeft gepoogd ieder recht te doen binnen de kaders van de gedane leeruitspraken van Dordrecht. Dit optreden is niet ontaard in machtspolitiek van de overwinnaars, maar is te zien als gevolg van de leerstellige beslissingen van Dordrecht.

Dit valt niet simpel te duiden als: het volk koos voor de contraremonstranten en de elite voor de remonstranten. De werkelijkheid is veel geschakeerder. Dat geldt op het terrein van de politieke

---

¹⁹ Nikolaas Wiltens, *Kerkelyck Plakaatboek*, 'sGravenhage 1722, p. 114.

²⁰ Nikolaas Wiltens, *o.c.*, p. 212.

²¹ Van Deursen, *Bavianen*, p. 305-308.

²² Van Deursen, *o.c.*, p. 308.

²³ W. van 't Spijker e.a., *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619*, Houten 1987, p. 54; vgl. p. 53-56 De Omslag.

²⁴ H. Schokking, *Leertucht*, p. 290/291.

machthebbers evenzeer als voor het gewone volk. Wie de bladzijden over een Goudse 'eredienst' leest, krijgt daar een beeld van volksverzet tegen de nieuwe contraremonstrantse prediking.²⁵ Het remonstrantisme had onder de Goudse bevolking diepe wortels geschoten, het was jaren daar verbreid.²⁶

9.7 Een 'overwinning' met een bijsmaak

H.A. Enno van Gelder wijst op de overwinning die in Dordrecht 1618/19 door de tegenstanders van Oldenbarnevelt en zijn aristocratische medestanders wordt behaald "dank zij de politieke en sociale verhoudingen".²⁷

W. Nijenhuis formuleert de afloop van de strijd aldus: "Tot de ongerijmdheden van deze geschiedenis is mede het feit te rekenen dat de partij die fel gekant was tegen overheidsgezag in de kerk, de overwinning behaalde dank zij de overheidssteun, terwijl de verdedigers van de autoriteit van de overheid in kerkelijke zaken juist wegens die autoriteit het onderspit moesten delven."²⁸ Toch dringt zich dan de vraag aan ons op: was Dordrecht enkel winst? Wij menen op grond van de doorlopende lijnen in de geschiedenis te mogen en moeten zeggen: neen. Leerstellig is er duidelijkheid en is er een (voorlopig) einde gekomen aan de afmattende leerstellige strijd, maar het wisselgeld voor het daadwerkelijk daarna functioneren als kerk van de grote Koning is hoog. De vrijheid der gereformeerde kerk na Dordrecht is zeker niet minder beknot dan daarvoor. Dat heeft de verdere opbouw van de kerk ten zeerste belemmerd. De klachten hieromtrent in de Nadere Reformatie geuit, peilen in feite evenzeer de geestelijke gebondenheid van de kerk als de maatschappelijke en kerkelijke misstanden.

Daarbij dient bedacht te worden, dat de gereformeerde kerk mede door de ontwikkelingen rondom Dordrecht ernstig belemmerd werd in de uitoefening van één van haar wezenlijk taken, namelijk om de samenleving te betrekken bij en te doortrekken van Gods Woord en Wet. De kerk in het gewest Holland wilde staan voor haar taak midden in de turbulente samenleving van haar dagen, waar zo vele oude instituties wegvielen. In hoofdstuk 6 van deze studie wordt het spreken van de provinciale synoden in deze materie breed weergegeven. In de maatschappelijke problemen wil de kerk luisteren naar de stem van het Woord. Het Koningschap van Jezus Christus mag niet worden beperkt tot de kerk alleen, want alle macht in hemel en op aarde komt Hem toe.²⁹ Hier vinden wij theocratische aanzetten, die later in de Nadere Reformatie meer 'programmatisch' zijn uitgewerkt. Daar bereikt de kerk haar volle breedte. Hier lagen toen en liggen nu de grote uitdagingen en moeiten voor een kerk die haar bestaan in de geschiedenis van deze wereld serieus wil nemen. De greep van de Staten op de kerk van Dordrecht 1618/19 en jaren daarna heeft de kerk ten zeerste beknot in haar taakuitoefening in het openbare leven.

---

²⁵ Zie dit werk 5.12.

²⁶ Vgl. ook. W. Nijenhuis, in: *A.G.N.* deel 6, p. 339: "Modern historisch onderzoek heeft uitgewezen dat de contraremonstranten hun aanhang niet uitsluitend uit de armen en eenvoudigen recruteerden, evenmin als de partij der remonstranten alleen uit rijken en geletterden bestond. De Rotterdamse matrozen waren partijgangers der remonstranten, die ook in sommige andere plaatsen een goed deel van de bevolking achter zich kregen." Vgl. ook Van Deursen, *Bavianen*, p. 310-319 "Een arminiaanse volksmassa staat tegenover een gomaristische: de bavianen tegenover de slijkgeuzen." (p. 319).

²⁷ H.A. Enno van Gelder, *o.c.*, p. 168.

²⁸ W. Nijenhuis, in: *A.G.N.* deel 6, p. 343.

²⁹ Zie voor deze problematiek ook 8.8.2 en 8.8.3.

9.8 De verhouding kerk en staat is blijvend actueel.

Tevens is de botsing tussen theocratie en tolerantie een hoogst actuele zaak in een pluriforme samenleving. Zo blijkt ook nu het probleem van de tolerantie van wezenlijk belang te zijn voor de opstelling van de kerk, naar binnen toe en naar buiten, zowel richting staat als maatschappij.³⁰ Een formele scheiding tussen kerk en staat betekent niet vanzelfsprekend, dat de kerk zich niet mag uitlaten over maatschappelijke en politiek gevoelige aangelegenheden. De gereformeerde kerk ziet ook in het heden de verhouding kerk en staat als een zaak van getrouwheid aan de Schrift, de belijdenisgeschriften van de kerk en het gereformeerde kerkrecht. Dan blijft het speuren naar de relevantie van art. 36 *N.G.B.* een uitermate boeiende bezigheid. De uitleg en toepassing van dit belijdenisartikel mag nooit verworden tot een hobby van enige geïnteresseerden of fascinatie van scherpshijpers, maar moet zaak blijven van de gehele gereformeerde kerk. Wij hebben hier immers te doen met een wezenlijke notie van het gereformerd kerkzijn, waarbij luisteren naar de Schrift en gehoorzamen onopgeefbaar dienen te zijn. Dan zien gereformeerden binnen deze kaders wel degelijk een taak voor de overheid, die van Godswege geroepen wordt om bij te dragen tot de opbouw van een Gode welgevallige samenleving. Dit overheidsop treden is zeker niet bedoeld als volstrekte machtsuitoefening. Wel dient de overheid met de haar toekomende middelen te bevorderen dat het volk leeft naar de eis van Gods Wet. Zij dient eveneens, als Gods dienaar, iedere belemmering voor de prediking van het Evangelie en voor de heilige dienst van God weg te nemen. De synode der Christelijke Gereformeerde kerken heeft daaromtrent in 1968/69 o.a. uitgesproken: "Zij (de overheid, tmh) heeft deze roeping te volbrengen opdat het Woord des Heren zijn loop hebbe, het Koninkrijk van Jezus Christus voortgang vinde en alle antichristelijke macht worde tegengestaan."³¹

Nooit mag de gereformeerde kerk de formele 'boedelscheiding' tussen kerk en staat (laten) misbruiken als argument om de kerk te beroven van haar taak midden in de maatschappij van deze dagen. Een profetisch getuigenis met priesterlijke bewogenheid en koninklijk gezag behoort wezenlijk bij het gereformerd kerkzijn. De kerk mag zich niet laten verleiden tot betweterige uitspraken op allerlei levensterreinen. Zij mag zich echter evenmin het zwijgen laten opleggen inzake alle terreinen waar de bijbelse normen en waarden van recht en gerechtigheid volgens goddelijke normen aan de orde zijn, al dient daarbij bedacht te worden, dat de overheid haar eigen verantwoordelijkheid heeft. Het haar aanspreken op die verantwoordelijkheid, evenzeer in

---

³⁰ Zie dit werk 8.10. De lezing van C.J.M. Schuyt in de *Staatscourant*, dinsdag 26 april 1994 getiteld 'De multiculturele samenleving en de toekomst van tolerantie'; De lezing van minister Dijkstal in de *Staatscourant*, dinsdag 10 oktober 1995 afgedrukt onder de titel "Dijkstal wil Nederlandse opleiding voor imans"; te denken valt ook aan de dissertatie van B.C. Labuschagne, *Godsdienstvrijheid en niet-gevestigde religies. Een grondrechtelijk-rechtsfilosofische studie naar de betekenis en grenzen van religieuze tolerantie*, Groningen 1995, waarin o.a. een pleidooi wordt gevoerd voor een betere grondwettelijke bescherming van de niet-christelijke religies door een neutrale staat.

Opvallende passages uit de toespraak van H.M. koningin Beatrix ter gelegenheid van 5 mei 1995, vijftig jaar bevrijding, wijzen op het feit dat vrijheid niet mag verworden tot onverantwoordelijkheid. Er zijn ontbindende factoren werkzaam. "Tegenover de verbondenheid van de periode van wederopbouw staat nu de dreiging van een maatschappij die in ontbinding raakt." "Verdraagzaamheid vraagt wel dat mensen zich gebonden weten aan normen. Tolerantie die wil dat alles kan, dat alles geoorloofd is, dat geen grenzen meer worden gesteld, leidt uiteindelijk tot intolerantie, tot onrecht aan anderen, tot tirannie." "Vandaag, vijftig jaar na de bevrijding, is de integriteit van de mens onze grootste zorg, de erkenning en waardering die elk mens verdient." (Zie *Staatscourant*, maandag 8 mei 1995).

³¹ *Acta 1968/69*, art. 146, p. 54.

concrete situaties, behoort tot de wezenlijke taakuitoefening van de kerk in deze samenleving. Hier blijft onverkort het Gode meer gehoorzamen dan de mensen normatief.

9.9 Het verschillende erfgoed van de partijen in het conflict³²

Van wezenlijk belang is de bijbelse notie van het Gode meer gehoorzamen dan de mensen. De gereformeerden willen in hun politieke keuze, hun kerkelijke structuur, hun leerstellige opvattingen en maatschappelijke opstelling zich laten leiden door het gezaghebbende Woord van God. Hier zijn in feite de meest principiële beslissingen gevallen.

Voor de ruimer denkende tegenstanders op kerkelijk en politiek gebied zijn de marges groter op alle hierboven aangeduide terreinen. Hierachter ligt m.i. een ander verstaan van de Schrift, dat vrijer met de schriftgegevens omgaat.

De gereformeerden bewegen zich op de gemelde terreinen in de lijn van Bucer, Calvijn en Beza. De invloed van de laatste in politiek, maatschappelijk en leerstellig opzicht dient voor de gereformeerden in de Noordelijke Nederlanden niet te worden onderschat.³³

De tegenstanders, hoe divers ook, staan meer in de lijn van Marsilius van Padua, Erasmus, (Zürich) Bullinger, Erastus. Hier speelt een andere visie op het kerkelijke ambt, de tucht en de verhouding tot de staat een belangrijke rol. Dat blijkt ook uit de opstelling inzake de Engelse problemen rond het episcopaat en het puritanisme.

Wat in feite tussen Genève en Zürich aan de orde is, in de strijd tussen Olevianus en Erastus, speelt evenzeer een rol in de strijdschriften van Gomarus, Trigland en Ant. Walaëus enerzijds en Wtenbogaert en Hugo de Groot anderzijds.

Leerstellig gezien kiezen de contraremonstranten in de kwestie van de genade en de predestinatie voor de lijn van Augustinus, Luther, Bucer, Calvijn³⁴ en Beza, terwijl de remonstranten zich op dit punt bewegen in de lijn van de semipelagianen, Erasmus en Melancton.

Binnen de samenleving in de Noordelijke Nederlanden tussen 1570 en 1620 mag de plaats van de religie niet worden onderschat. Wie hier elimineert of nivelleert doet tekort aan de werkelijke situatie in en rond de Opstand en het Bestand.³⁵

---

³² Zie dit werk Hoofdstuk 7.

³³ Derhalve krijgt Beza in deze studie brede aandacht, zie 7.2.3; 7.2.7 en 7.4.5.

³⁴ Voor de opvattingen van Bucer en Calvijn over de predestinatie, zie o.a.: M. de Kroon, Bucer en Calvijn over de predestinatie met de uitgave van de *Quaestio over de predestinatie*, in: De Greef e.a, red., *Reformatie-studie, Congressbundel 1989*, Goudriaan/Kampen 1990, p. 48-86.

³⁵ Wat de rol van de religie betreft in de onderhandelingen in de Staten-Generaal, laat het materiaal in de *Resoluties* er geen enkele twijfel over bestaan, hoe daar steeds de zaak van de religie heeft gespeeld. De religie werd ook van Spaanse zijde voortdurend aan de orde gesteld. In alle instructies door de Staten klonk door dat de onderhandelaars moesten toezien "dat deselve van de souverainiteyt ende de religie niet en sullen wijcken..." (*Resolutiën der Staten-Generaal van 1579 tot 1609*, veertiende deel 1607-1609, 's-Gravenhage 1970, p. 82/83). Men mag niet wijken van "het point van den vrijdom van den lande..." in kerkelijke en wereldlijke zaken, *o.c.*, p. 100. Friesland zegt "te consenteren op het geleeghde fundament van de souveraineté, soewel in 't stuck van de religie, de regeringe...", *o.c.*, p. 101. Zo kunnen ook de andere gewesten erachter staan. Dit zijn breekpunten in de onderhandelingen "ende daerop stuyten ende breken bijsoeverre als den vijant daertegen soude insisteren ende persisteren...", *o.c.*, p. 104, 21 dec. 1607. Het vasthouden van Spanje op het punt van de religie gaf veel spanningen, *o.c.*, p. 387; 389; 405. De Spaanse vorst wil geen goud of zilver "als alleene tgene dat hij schuldich was tot genoegdoeninge ende gerustheyt van zijn consentie tot Godt, te weeten het restablisement in dese landen van de Catholicque Apostolicque Roomsche religie, hetwelcke men hem met eghenen redenen behoirt te weygeren." (*o.c.*, p. 442, vgl p. 446). Dit staat haaks op het gevoelen van de Staten-Generaal, hier dienen andere vorsten te bemiddelen. Men staat op de soevereiniteit. Dat heeft Spanje te

9.10 Epiloog

Wij hebben geprobeerd oog te houden voor het kader waarbinnen het geheel zich afspeelt. Voor het verstaan van de verhouding staat en kerk, is de problematiek van de tolerantie niet weg te denken. Beide partijen hebben in de onderzochte periode moeten leren om een concrete invulling van dat begrip te creëren in een voor beide nieuwe constellatie. De P.S. van Dordrecht, aug. 1590, heeft in art. 4 de problematiek getracht te verwoorden. Tot viermaal toe gebruikt deze P.S. het begrip "achterdencken" van de Heren Staten tegenover de predikanten en de kerkelijke vergaderingen.³⁶ Uit het onderzoek blijkt inderdaad, dat er voortdurend een sfeer was van vrees bij de overheden voor grensoverschrijding door de Hollandse kerkelijke vergaderingen. Dit hing ten nauwste samen met de taak waarvoor de kerk zich zag gesteld en de structuren voor kerk en samenleving die haar voor ogen stonden. De eerste tientallen jaren zijn niet alleen verkennend geweest, maar er ontwikkelde zich een harde strijd om de macht. De opvattingen van magistraten en Staten m.b.t. hun zeggenschap over de kerk strookten niet met de visie van het calvinistische deel van de kerk in Holland op de verhouding tot de overheden. De verschillende visie op de rolverdeling heeft meer dan eens tot ernstige botsingen geleid.

De kerk in de Nederlanden ging bovendien gebukt onder de nadelen van een nog vrij sterk regionaal bepaalde politiek ook inzake de religie. Daardoor ontbrak het veelal aan hechte samenbindende structuren in de kerkelijke organisatie. Dit gaf de lokale Staten kansen om te domineren in eigen kerkelijke verhoudingen. Al hadden de Staten van Holland en West-Friesland reeds in 1591 de kerkelijke vergaderingen mandaat verleend om censuurmaatregelen te treffen tegen predikanten die zich in leer of leven te buiten gingen, ook die spelregel werd door diezelfde Staten meer dan eens genegeerd. Dit moet voor de kerkelijk denkende calvinisten een onverteerbare zaak geweest zijn.

Toen de politiek een andere koers ging varen onder leiding van Maurits en het contraremonstrantse deel van de kerk in die koers zich herkende, kwam het tot een samenspel. Daarbij leverde de overheid ten dele de tolerantie in en stelde zich op achter de kerkelijke eisen tot het houden van een nationale synode om de geschillen te beslechten. Het contraremonstrantse deel van de kerk bleek nu bereid tot het accepteren van een verregaande overheidsinvloed in kerkelijke zaken.

Daarmee werd de zuivere leer gered, maar de vrijheid van de gereformeerde kerk werd grotendeels opgeofferd ten gunste van overheidsinmenging in kerkelijke zaken. De kerk verloor gedurende eeuwen haar vrijheid o.a. om een nationale synode samen te roepen. De staat gaf slechts zeer korte tijd zijn beginsel van tolerantie prijs, door een aanvankelijke vervolging en beknotting van de remonstranten. Daarna bleken de geloofsovertuigingen buiten de gereformeerde kerk in de Nederlanden over meer vrijheid te beschikken dan de bevoorrechte kerk, althans wat de organisatie betreft. Tevens zou blijken dat door het hechte samenspel tussen staat en kerk de verstarring in orthodoxie, de verslapping in het leven en de verwarring in de leer niet konden worden gekeerd, mogelijk zelfs eerder zijn bevorderd. Intern groeide door de decennia de kerk der Nederlanden uit tot een pluriform, tolerant geheel. Ook binnen de 'Vaderlandse' kerk zat de vrijheidsdrang vele 'Batavieren' in het bloed.

---

accepteren "sonder daerop yet te pretenderen ende het point van de religie te quereren oft disputeren..."(*o.c.*, p. 445, 30 aug. 1608). Uit alles blijkt dat juist het stuk van de religie aan beide zijden het hete hangijzer is, vgl. *o.c.*, p. 452/453; 458; 466; 471/472; (lang heeft Zeeland verzet geoeffend!, p. 637; 645-649; 685; maar ook dat verzet wordt uiteindelijk gebroken).

³⁶ *R.V. II*, p. 362/363 art. 4.

De gereformeerde kerk in de Nederlanden is slachtoffer geworden van het feit, dat zij haar lot al te zeer heeft verbonden aan de grotendeels politieke doelen van de Heren Staten. De vraag dringt zich op, of de gereformeerden een andere keuze hadden kunnen maken?

Door de opstelling van de overheid is de kerk wel in aanzien gestegen in de samenleving, maar heeft zij helaas aan innerlijke kracht en zeggingskracht naar buiten ingeboet. In de eerste jaren van de Opstand zijn het volgens Huizinga "krachtige, vastberaden Calvinistische minderheden geweest, die in de steden van Holland, Zeeland en Utrecht de leiding der zaken in handen namen. Kwamen zij tegen de Spanjaard in verzet, omdat Calvijn's leer het hun gebod, of volgden zij Calvijn, omdat zij de verdrukking niet verdroegen? Hoe het zij, zij zijn het geweest, die het gevaar getrotseerd, de moed behouden hebben, het volk tot volharden bewogen..."³⁷ Huizinga acht de invloed van de predikanten in kerk en samenleving nog vrij groot: "Uit het volk gesproten, spraken de predikanten het Woord Gods met de stem des volks. Die stem klonk echter geenszins revolutionnair. Het aristocratische stelsel zelf werd er in genen dele mee aangetast, maar een zekere waarschuwing tegen al te zelfgenoegzaam bestuur van af de zachte hoogte van het burgemeesterskussen klonk daaruit toch wel."³⁸ Het samenspel verwoordt Huizinga voorts aldus: "De Kerk van haar kant verzette zich, nadat eenmaal de strijd om de rechtzinnigheid was uitgevochten, volstrekt niet tegen de uiterlijke praal van voornaamheid van de regenten..."³⁹ Het 'achterdencken' ontaardde in strijd en toen in Dordrecht de strijd was beslecht "hield het [Calvinisme, tmh] onvermijdelijk op de levendige drijfkracht te zijn, die het was geweest."⁴⁰ Zo waren in feite wezenlijke noties van gereformeerd kerk-zijn voor eeuwen door de gereformeerde kerk in de Nederlanden verloren. Het is dan ook enkel te danken aan de Koning der kerk, dat dwars door de moeiten heen Zijn Woord bleef klinken als gezaghebbend voor kerk, staat en maatschappij.

De kerk in het heden mag niet blijven staan bij het verdenken van de staat van minder goede bedoelingen aangaande de gereformeerde kerk in de samenleving. De kerk moet verder denken in de lijnen die vanuit het Woord van God reeds in het verleden zijn getrokken. Dat maakt het kerk-zijn tot een spanningsvolle gebeurtenis midden in de tijd, tussen 'het reeds' van het Evangelie van het Koninkrijk en 'het nog niet' van de voleinding. De gereformeerde kerk kijkt, als zij haar roeping getrouw is, vanuit het in haar Koning presente heil bewogen en kritisch naar zichzelf, naar de staat en naar de hele samenleving. Daarbij staan haar de contouren van het Rijk Gods voor ogen als het wenkend perspectief van de nieuwe hemel en de nieuwe aarde waarop gerechtigheid wonen zal.

---

³⁷ J. Huizinga, *Nederland's beschaving*, p. 63.

³⁸ J. Huizinga, *o.c.*, p. 61.

³⁹ J. Huizinga, *o.c.*, p. 62. Zie daar ook zijn visie hoe verder de plaats van de heersende belijdenis was, door de Staat begunstigd en uitgerust met een publiek monopolie. "...de Kerk van de Staat, maar Staatskerk in de volstreekte zin des woords niet."

⁴⁰ J. Huizinga, *o.c.*, p. 68.

Summary

of thesis: SOME MEASURE OF SUSPICION

This thesis deals with the relationship between church and state in the province of Holland in the period 1570-1620. The introduction gives a broad outline of the general questions in this field from the N.T. up to and including the position of church and state in the fifteenth and sixteenth centuries in Holland. Subsequently the background of the present study of church history is highlighted, the main sources are mentioned and the set-up of chapters 1 to 9 is elucidated.

Chapter 1 shows one of the structures in that period, namely the political and national establishment during the period of the Revolt and the Truce. The study shows that the problem of tolerance played a prominent role from the very beginning, as did the right of revolt, questions regarding freedom of religion, the form of government and the judiciary in the northern Netherlands. This first chapter shows, for instance, the great importance William of Orange attached to religious tolerance and his efforts to give shape to it in the northern Netherlands. In respect of the right to revolt the Calvinists held on to the chief principle of greater obedience to God than to Man. In addition, chapter 1 draws attention to the major significance the Union of Utrecht (1576) had for the form of government and religion politics. The failure of the Pacification of Gent and the peace between religions accelerated the separation between the North and the South. The government institutions in the northern Netherlands are dealt with in chapter 1 in as far as they play a role in framing the scope of the present study. The closing part of chapter 1 attempts to throw light on the meaning and a correct assessment of Leicester's role in the situation in the Netherlands. It then becomes evident that an account of his actions cannot exclusively be painted in dark shades.

Chapter 2 pays attention to another basic structure of the period, to wit the ecclesiastical frameworks of a reformed persuasion. During and after the period of the Revolt the organization of the rules governing church life is of great importance. Here differences of opinion between the reformed church and the authorities at various levels soon became evident. The major importance of a sound church organization is discussed on the basis of an edition dated 1612 (2.2.1). The necessity and the right to have a church organization of one's own are defended in that document both on Biblical and on practical grounds. The backgrounds of the various ecclesiastical councils are sketched: Wesel (1568); Bedtbur (1571); Emden (1571); Dordrecht (1574 and 1578) and Middelburg (1581). This chapter also demands attention to the views of the magistrate of Leiden and those on the organization of an established church held by Willem I in 1583. In addition, the rules governing church life laid down in The Hague in 1586 and 1591 are highlighted. Throughout these years the appointments of ministers and other officials, government delegates at church councils, the discipline of life and doctrine, the rules governing marriage are very sensitive issues. Everywhere the magistrates fear curtailment of their secular rights. Through the years there is a marked pendulum motion, the influence of the state being greater at certain times and that influence being curtailed and reduced by the churches at other times. This chapter contains a systematic part (2.3) in which some relevant themes from the various religious movements are dealt with, such as ecclesiastical offices, marriage, discipline, reformation of life, finances, poor relief, schools, days of prayer and festivals of the Church and government delegates at church councils. In chapter 2 the tension between church and state with regard to several important aspects of religion and life can already be felt.

Chapter 3 is devoted to the servants of the church, its ministers. Their training, students' grants, calling, transfers and sustenance invite your attention. In this chapter the task and the position of the servants of Gods's Word, as servants of the King of the Church, are brought up as matters of principle by the Reverend Joh. Acronius (3.2.1.2). The authorities held the view, in all echelons, that ministers were government servants, since, after all, they paid their salaries. In a case in point, that of Tako Sybrantsz. of Medemblik (3.2.2.4) we can sense the tension provoked by all this. In this context the church also had to struggle with the right of patronage and collation the local lords held over the church. With regard to the calling of clergymen as ministers etc., Joh. Acronius defended the right of the congregation (3.5.3), it being based on and derived from the Scriptures. Support by the lords of the States and by local lords and ladies meant a road full of obstructions to ministers and others. At the end of the chapter attention is paid to servants of the church in special service and the particular problems this posed to the church.

Whereas chapter 3 mainly highlighted the ministry and the functioning of ministers, chapter 4 concentrates on discipline applied to their lives and their doctrine. In a number of practical cases light is shed on the discipline in attitudes toward life (4.2), as well as on usurpers in the service (4.3). In chapter 4 the doctrine of the church and the attending church discipline in doctrinal matters are extensively dealt with; starting with H. Duifhuis and D.V. Coornhert, via Caspar Coolhaes and Cornelius Wiggerts the doctrinal line develops into the conflict between the Remonstrants and the Contra-Remonstrants. The dispute between Arminius and Gomarus had repercussions on the whole of the ecclesiastical and political life in those days. As early as in the days of Duifhuis, Coornhert and Coolhaes the relationship between church and state played an important role. In the matter of Corn. Wiggerts the church struggled with great zeal for the maintenance of clerical discipline among its ministers. In this chapter we already begin to see that among the parties concerned not only doctrinal differences become apparent, but also different views on the relationship between church and state.

Chapter 5 deals with the ecclesiastical councils, as well as with the controversies surrounding them and those within. The phenomenon of government delegates is given ample attention, as does the conflict surrounding Adolf Venator and its consequences affecting the meetings of the Provincial Synod in Holland. Venator's views are briefly elucidated (5.4). All the same the church in Holland arranges meetings on a provincial or even wider level, despite a ban imposed by the Lords of the States. The stresses of the time forced the church, since locally great problems had arisen due to the conflict with the Remonstrants. In the period researched the church does not have any freedom to organize itself (5.7); the States not only interfere with individuals in the church, but also with structures of the church. Consequently, and in spite of the acute problematic situation of the church in Holland and several other regions, the convocation of a national synod is obstructed for many years, especially by the States of Holland and Utrecht. The insistence on the part of the church, the political reaction and, finally, the solution reached in the States General are sketched in 5.8. In 5.10 the further winding up with the Remonstrant ministers at a provincial level after Dordrecht 1618/1619 is discussed. This section also helps us to gain some perception of their theological views and their practical attitude towards the conflict that was then settled. The fact that the role Maurits played in reaching a decision in respect of these problems is clearly evident, is proven by a number of letters written by Maurits (5.11). Locally the doctrinal decisions made in Dordrecht and their consequences for the ministries gave rise to quite a stir, as can be learnt, in 5.12 for instance, with regard to the church in Gouda. The fate suffered by Rombout Hoogerbeets is described in 5.13. The political views of the Reverend Slatius (5.14) also deserve our attention; they are reflected in his *Christalijnen Spiegel* (Crystalline Mirror)

(1619), in which he vents his political ideas in fairly great detail. And then there are people who, after Dordrecht, set their sail according to the wind and justified this with writings, such as that about *Den Berouden Bernevellist* (1620) in 5.15. Everything points to an entanglement of religion and politics in those days. Religious items undeniably have political overtones and the other way around.

In chapter 6 the influence of the church and the church councils on day-to-day life is described in a condensed form. Several subjects are dealt with : education and training; money and property; marriage; incest; dancing and music; inebriety and taverns; the theatre; Sunday observance and Holy Days of Observation; the attitude towards people of different religious persuasions; various social wrongs; manslaughter; books and censorship; organ-playing and bell ringing. On all these subjects the church approached the authorities in order to frame regulations in which biblical standards were to be formulated. In many fields the standards of the church are stricter than those of the authorities. This causes the relationship to become tense in more than one area and it leads to a seemingly endless series of pleas by the church. With total conviction the churches sought to create a society in which the Word of God would rule all aspects of life. According to the point of view of the Reformed Church of the period measures ought to be taken against people of different persuasions, such as Roman Catholics, Baptists, Lutherans, Davidists, or Jorists, and others. In spite of certain promises and edicts the actual practice of the lords of the States and the magistrates was far more tolerant than the church desired. In its endeavours to create a society, well-ordered on the basis of the Bible, the church of those days succeeded only in part. The interests of the government often lie in different areas, such as the creation and maintenance of a healthy, tolerant climate favouring trade and prosperity. For the greater part the strict reformed convictions just did not fit in.

Chapter 7 intends to provide an insight in the basic range of ideas prevailing in the Middle Ages, in humanism and reformation as and when they affected the problems in the northern Netherlands currently discussed. In doing so an attempt has been made to trace back the range of ideas underlying the Remonstrant view to Marsilius of Padua, Erasmus, Bullinger and Erastus. Along those lines scholars such as Joh. Wtenbogaert, Hugo Grotius i.a. expressed their thoughts in several works expounded here (7.5). The line the reformed took has been followed here, especially after Bucer, Calvin and Beza; the latter's influence in the northern Netherlands should certainly not be underestimated. In several pieces of writing Beza gave his opinion on political matters such as the right to revolt, the relationship between church and state, the attitude towards heretics etc. This view affected the Contra-Remonstrants, as is apparent from the writings of Gomarus, Trigland and Walaeus (7.6). In chapter 7 it becomes clear that the understanding of the Scriptures played a major role in this conflict. Where the relations to the government, the ecclesiastical office and clerical discipline are concerned, the feelings of the Remonstrants can be typified, concurring with Marsilius and others described earlier, as allowing the government superiority in spiritual, clerical matters. In this matter the message of the N.T. is considered a product of the time, since there was no christian magistrate at the time. This view is rejected by the Contra-Remonstrants. They defend the biblical right of the church to control the ecclesiastical office, discipline and the relationship with the government. To them this conviction is something they will not and cannot relinquish and in the case of a conflict the church should obey God rather than Man. Here too, their view on the right of revolt, or rather the duty to revolt, makes itself felt. In 7.8 dogma-historical en exegetist points are discussed and there the outlines of the conflict between the Remonstrants and the Contra-Remonstrants become visible. In addition, some specific themes of this conflict are expounded. It appears that there are different feelings when it

comes to theological scope. The Contra-Remonstrants, as 'Bezians', are constantly under suspicion of being rebellious and attacking the freedom of conscience. In the doctrinal debate between Remonstrants and Contra-Remonstrants the exegesis of Ephesus 1 : 4 'in Christ Jesus' appears to have played a key role. Here far-reaching decisions were made.

In chapter 8 some lines from the period researched have been pursued further. For instance, the differences between the several regions as regards the relationship between church and state are discussed; in particular, attention is given to the situation in Utrecht compared to that in Holland. Moreover an attempt has been made to describe the meaning of the victory of the Synod of Dordrecht of 1618/1619 and in which areas the troubles continued unabated. Here the views of, for instance, Koelman of the Further Reformation are dealt with (8.3). A few cases which can be termed typical of the situation and resulting from further developments round the Remonstrants in the northern Netherlands are mentioned in 8.5. For this denomination freedom of religion (religious practice) soon materialized, in spite of (occasional) political dissenting votes and clerical admintions addressed to the authorities on the subject. Throughout all those years there were conflicts between church and state. On the basis of church council minutes recorded in Twisk and voices from the Further Reformation the contents of 8.7 sketch a less than rosy picture of the clerical and moral standards of churchgoers in the seventeenth century.

In the period researched the church of Holland is faced with key decisions. Here the biblical view of ecclesiastical office plays a major part. (8.8.1). It is a matter of the position of the King of the Church in the relationship between church and state. In its doctrinal decisions with regard to the Remonstrants the church in Holland is confronted with a number of questions of principle; they go to the heart of salvation. In 8.9 and 8.10 the chapter sketches the topical interest of the problems researched and contemporary questions and, in particular, the relationship between theocracy and toleration are elucidated. In these final questions the speeches of Van Ruler still demand attention. Within the framework of the relationship between church and state the still valid topicality of article 36 of the N.G.B. is referred to briefly.

The church of Holland deserves credit for recognizing its theocratic vocation in the period from 1570 to 1620 and for pursuing it relentlessly with exemplary zeal. It was not a matter of idealism, but of faithfulness to its biblical calling.

Chapter 9 presents summarizing conclusions, the further evaluation and an epilogue. The tension between church and state in Holland can be found round the regalia of the King of the church. Members of the Reformed Church realize that they are responsible for keeping their spiritual jurisdiction in and over the church pure. The States of Holland and West Friesland consider safeguarding their authority in and over the church a matter of political importance. Over the years these divergent attitudes led to an entanglement of interests that was far too great and to continued conflicts in many areas. Persistence was a matter of principle to both parties. The Reformed Church sees the right of the church as a right laid down in the Scriptures.

Over the years the liberals are opposed to the orthodox. The latter were committed to a reformation of the life in all strata of society. This concurs with their choice in favour of clerical discipline and the presbyterian organization of the church. In actual practice the magistrates opt for a broadly inclusive Reformed Church and more toleration for those outside its ranks.

This study shows that church and state went through tempestuous times in this period. The Reformed Church in the province of Holland continued to build on the synodal-presbyterian structures of the church in exile. The Reformed Church holds 'christocracy' in and over the church to be a principle it cannot surrender. This principle also affects its views on ecclesiastical offices.

As a result disputes regarding ministers, their appointments and disciplinary measures against them, their salaries etc. are unavoidable. In Holland and West Friesland the Reformed Church believe they are competent in these matters. At the same time the magistrates and the States reveal themselves as formidable opponents of the church. In ecclesiastical councils a struggle for power develops involving the government delegates. The provincial States regarded religion as a provincial matter. This point of view also led to a breaking up of the Reformed Church into several provincial churches, resulting in a common structure that was far from solid. The organization of the church suffered under the pressure of the States of the various provinces. The Remonstrants chose to side with the States and demanded that peace be maintained, a schism be avoided and mutual tolerance be promoted.

The points of view of the Remonstrants and the Contra-Remonstrants in the relationship between church and state are not just motivated by reasons of pragmatic policy. The present study shows that there was a fundamental difference of opinion in this field. This dissension has its roots much earlier, many years before the conflict escalated in Holland. In those early stages significant theological differences are already apparent in the relationship between church and state (see 9.5).

Thanks to the political interference by Maurice the matter reached a conclusion, when the national synod, demanded by the Reformed Church, could finally be held. After the Dordrecht Synod of 1618/1619 the further settlement of the conflict took place, mainly through the provincial synods of Holland and West Friesland. In the process the Reformed Church tried to show understanding for the different circumstances of the various Remonstrant ministers. The 'Acte van stilstand' (act of resignation of church office), is tabled at meetings after the Dordrecht Synod as a political document.

Nevertheless the Dordrecht Synod of 1618/1619 produced a rather questionable 'victory' (see 9.7). As far as doctrine was concerned, more clarity was achieved, but after Dordrecht the Reformed Church was curtailed by the States in the practice of clerical life and the organization of the rules governing church life. The church wants to give shape to its theocratic calling in the whole of society. The Further Reformation shows that the church succeeded for only a minor part in achieving its aim, also because of a lack of uncompromizing support from the magistrates. Often opposition from that quarter gave rise to complaints.

Even today the relationship between church and state is very much a matter of current interest. In a multicultural and multiracial society all sorts of questions of a religious and moral nature arise (see 9.8). Here the present relevance of article 36 of the N.G.B. should be searched for especially by the members of the Reformed Church listening to and obeying the Scriptures. Christians should not resign themselves to a so-called 'partition of the estate' by church and state. In our present time, too, the church should bear witness in society in a prophetlike, priestlike and kingly fashion.

The difference in heritage of the various parties can to a large extent be explained from a different interpretation of the Scriptures. This difference leads, among other things, to a different view of the clerical office, the discipline and the relationship between church and state. In the doctrine of mercy Remonstrants and Contra-Remonstrants go their separate ways as well. The role religion played in the period of the Revolt and the Truce in the Netherlands can hardly be overestimated, because religion and politics are so much interwoven.

The Dutch word 'achterdenken' ('suspicion') originates in the Dordrecht acts of August 1590 and characterizes the relationship between church and state during the period researched. Indeed, there was an atmosphere of suspicion. Each party was afraid the other party might transgress the limits. Each party tried to demarcate its own territory as well as possible and even extend it. In

the initial period there was still a fair amount of movement within the church and the state. The States set great store by regulating and controlling the position the church held in the regions and its influence on society as much as possible. On the other hand the church feels called upon to reform social life in its entirety. These two perceptions were bound to clash.

The Dordrecht Synod of 1618/1619 initially seemed to bring the members of the Reformed Church some sort of a happy harmony. As far as doctrine was concerned the matter had been settled, but in the matter of the organization of the church it cost the Reformed Church dearly. The Reformed Church in the Netherlands had become victim of the fact that they went too far in throwing in their lot with the mainly political objectives of the Lords of the States. The question forces itself upon us whether in the prevailing situation the Reformed Church could or should have made a different choice. To a large extent the resilience of Calvinism had been lost.

The difficulties that were researched also offer the church at this juncture certain challenges. After all, the church finds itself in the area of tension between the 'already' of the Gospel of the Kingdom and the 'not yet' of the completion. This means that the church, if it stands by its calling, is introspective and at the same time contemplates the state and society with diligence and a discerning attitude. In doing so it sees the outlines of God's Kingdom as a beckoning prospect of the new heaven and the new earth where divine justice will reign.

LITERATUUR

Gedrukte bronnen

A. Op kerkelijk gebied:

de hoofdbron van het onderhavige werk op provinciaal niveau:

- *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noorderlijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, verzameld en uitgegeven door J. Reitsma en S.D. van Veen, eerste deel Noord-Holland 1572-1608, Groningen 1892, verkort geciteerd: *R.V. I*
- *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noorderlijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, verzameld en uitgegeven door J. Reitsma en S.D. van Veen, tweede deel Noord-Holland 1618-1620 - Zuid-Holland 1574-1592, Groningen 1893, verkort geciteerd: *R.V. II*
- *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noorderlijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, verzameld en uitgegeven door J. Reitsma en S.D. van Veen, derde deel Zuid-Holland 1593-1620, Groningen 1894, verkort geciteerd: *R.V. III*

Lokaal niveau - kerkenraden:

- Booma, J.G.J van, und Gouw, J.L. van der, *Communio et mater fidelium, Acta des Konsistoriums der niederländischen reformierten Flüchtlingsgemeinde in Wesel 1573-1582*, Köln/Delft 1991. Verkort geciteerd: *Communio (et mater fidelium)*.
- Meinert, Hermann und Dahmer, Wolfram, *Das Protokollbuch der Niederländischen Reformierten Gemeinde zu Frankfurt am Main 1570-1581*, Frankfurt am Main 1977.
- Schilling, Heinz und Schreiber, Klaus-Dieter, *Die Kirchenratsprotokolle der Reformierten Gemeinde Emden 1557-1620 Teil 1: 1557-1574*, Köln/Wien 1989, verkort geciteerd: *Die Kirchenratsprotokolle Emden... Teil I*.
- Schilling, Heinz und Schreiber, Klaus-Dieter, *Die Kirchenratsprotokolle der Reformierten Gemeinde Emden 1557-1620 Teil 2: 1575-1620*, Köln/Wien 1992, verkort geciteerd: *Die Kirchenratsprotokolle Emden... Teil II*.
- Schelven, A.A. van, *Kerkerads-protocollen der Nederduitsche vluchtelingen-kerk te Londen 1560-1563*, Amsterdam 1921.
- Jelsma, A.J. en Boersma, O, *Acta van het consistorie van de Nederlandse gemeente te Londen 1569-1585*, 's-Gravenhage 1993.
- Jensma, Th.W., *Uw Rijk kome, Acta van de kerkeraad van de Nederduits Gereformeerde Gemeente te Dordrecht 1573-1579*, Dordrecht 1981.
- *Karcke Boeck van Twisch, Het leven van alledag in en om Twisk tussen 1658 en 1755, zoals weergegeven in oude notulen, verslagen en aantekeningen. Transcriptie van het oorspronkelijke Karckeboeck van Twisch*, door Mr. Abma, M.J.Ch. e.a., Schoorl s.a.. Verkort geciteerd: *Karcke Boeck*

Classicaal:

- *Acten van Classicale en Synodale Vergaderingen...in het land van Cleef, Sticht van Keulen en Aken, 1571-1589, Werken der Marnix-vereeniging Serie II - Deel II*, uitg. door H.Q. Janssen en J.J. van Toorenenbergen, Utrecht 1882.
- *Classicale Acta 1573-1620, Particuliere synode Zuid-Holland I: Classis Dordrecht 1573-1600, bewerkt door Dr. J.P. van Dooren*, 's-Gravenhage 1980.

- *Classicale Acta 1573-1620, II Particuliere synode Zuid-Holland Classis Dordrecht 1601-1620 Classis Breda 1616-1620, bewerkt door dr. J. Roelevink, 's-Gravenhage 1991.*
- *Classicale Acta 1573-1620, III Particuliere synode Zuid-Holland Classis Rotterdam en Schieland 1580-1620, bewerkt door dr. J. Bouterse, 's-Gravenhage 1991.*
- *Acten van Classicale en Synodale Vergaderingen der verstrooide gemeenten in het land van Cleef, Sticht van Keulen en Aken, 1571-1589, uitgegeven door H.Q. Janssen en J.J. van Toorenenbergen, Utrecht 1892.*
- Tukker, C.A., Acta van de Classis Gouda van 30 juni 1605 tot 4 juli 1606, in: *N.A.K.G. deel XLVIII* (1967/68), p. 72-88.
- Tukker, C.A., Acta van de Classis Gouda van 4 juli 1606 tot 11 oktober 1606, in: *N.A.K.G. deel LI* (1970/71), p. 42-48.

Provinciale Synoden:

- Knuttel, W.P.C., *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621-1700, deel 1-6, 's-Gravenhage 1908 e.v. jaren, verkort geciteerd: Acta Z.H. 1621-1700.*

Nationale Synoden:

- Goeters, J.F. Gerhard, *Die Beschlüsse des Weseler Konvents von 1568, herausgegeben und ins Deutsche übertragen*, von J.F. Gerhard Goeters, Düsseldorf 1968. Verkort geciteerd: *Die Beschlüsse.*
- Goeters, J.F. Gerhard, *Die Akten der Synode der Niederländische Kirchen zu Emden vom 4.-13. Oktober 1571, Im lateinischen Grundtext mitsamt den alten niederländischen, französischen und deutschen Übersetzungen*, Neukirchen-Vluyn 1971. Verkort geciteerd: *Die Akten Emden.*
- Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, (oorspr. 's-Gravenhage 1899), repr., Dordrecht 1980, verkort geciteerd: *Acta.*
- *Acta Ofte Handelingen des Nationalen Synodi Inden name onses Heeren Jesu Christi. Ghehouden door autoriteyt der Hoogh: Mogh: Heeren Staten Generael des Vereenichden Nederlandts Tot Dordrecht, Anno 1618. ende 1619. Hier comen oock by de volle Oordeelen vande vijf Artijckelen.* Tot Dordrecht, Ghedruckt by Isaack Jansz. Canin... 1621. Verkort geciteerd: *Acta 1618/1619*, Dordrecht 1621.
- *Post-Acta ofte Nae-handelingen des Nationalen Synodi In den name onses Heeren Jesu Christi. Ghehouden...Tot Dordrecht Anno 1618. ende 1619. Hier komen oock by eenige EXTRACTEN uyt de Actis Synodi Provincialis Ultrajectinae, gehouden Anno 1619. den 10. Augusti en geeyndicht den 1. Septemb. 1620. als mede een EXTRACT van de Ed: Mog: Staten s'Lants van Utrecht, van wegen het Jus Patronatus. Noyt voor desen in druck geweest, seer noodigh, en dienstigh voor alle Kerckelicke, en Politijcke personen.* Tot Zutphen, Gedrukt voor Hieronymus van Willemsteyn. Anno 1663.
- *Kercken-ordeninge, Gestelt in den Nationale Synode der Gereformeed Kerken, Tesamen beroepen, ende gehouden door ordre van de Hoogh Mogende Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden: Binnen Dordregt in de Jaren 1618 en 1619.* Te Rotterdam, By Nikolaas Topyn, Boekverkooper in den Houttuin. 1727.

Algemeen/diversen:

- *Kerkelyck Plakaat-boek, Behelzende Plakaaten, Ordonnantien, Ende Resolutien, Over de Kerkelycke Zaken bij een gebragt door Nikolaas Wiltens, 'sGravenhage 1722.*
- *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, Leiden div. jaren.

- *Schriftelicke Conferentie, Gehouden in s'Gravenhaghe inden Iare 1611. tusschen sommige Kercken-dienaren: Aengaende de Godlicke Praedestinatie metten aencleven van dien, Ter Ordonnantie vande Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt Ghedruckt in s'Graven-hage, By Hillebrandt Jacobsz/ Drucker Ordinaris vande Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt/ Anno 1612. Verkort geciteerd: Schriftelicke Conferentie.*
- Idem, in latijnse vertaling. *Collatio Scripto Habita Hagae comitiis anno ab incarnato Domino 1611. inter quosdam Ecclesiastas de divina Praedestinatione, & ejus appendicibus...* Ex sermone vernaculo Latina facta interprete Henrico Brandio Verbi Divini in Ecclesia Ziriczaeana administro. Zirizaeae, Typis Iohannis Hellenij. Impensis Hadriani Vivarij Bibliopolae apud Middelburgenses M.DC.XV.
- Delftse Conferentie 1613, in latijnse vertaling *Collatio Scripto inter sex ecclesiastas Delphis Batavorum vicesima sexta & septima Februarij anni 1613...* Ex sermone vernaculo Latina facta interprete Henrico Brandio Verbi Divini in Ecclesia Ziriczaeana administro. Zirizaeae, Excusa impensis Hadriani Vivarij Bibliopolae apud Middelburgenses..., M.D.C.XV. Verkort geciteerd: *Collatio Scripto inter...Delphis Batavorum...1613.*
- *Acta et Scripta Synodalia Dordracena Ministrorum Remonstrantium in foederato Belgio...* Herder-wiici Ex officina typographi synodalis. Anno M.DC.XX. Verkort geciteerd: *Acta et Scripta Synodalia.* Partes: Scripta Historica; Scripta Remonstrantium Dogmatica: Defensio sententiae Remonstrantium circa primum de praedestinationis decreto articulum; Defensio sententiae Remonstrantium circa secundum de universalitate mortis Christi articulum; Explicatio tertii et quarti articuli de hominis conversione et Articulus quintus de perseverantia vere fidelium in fide. Deze partes zijn afzonderlijk genummerd.
- L.A. van Langeraad, Handelingen van de vergaderingen van correspondentie, van 1614-1618 in Holland gehouden, in: *N.A.K.G.*, nieuwe serie, eerste deel, 's-Gravenhage 1902, p. 47-81 en p. 163-213.
- J. Borsius, Onuitgegeven Akten der vergadering van eenige gereformeerde predikanten, uit de onderscheidene gewesten der Vereenigde Nederlanden, in 1616 te Amsterdam zamengekomen, met toelichtende aanmerkingen door J. Borsius, in: *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, derde deel, Leiden 1843, p. 195-264
- Aantekeningen uit de Synodale Vergadering van Zuid-Holland van al het voorgevallene in de zaak en leer der Remonstranten, Van het Jaar 1619-1777, in: *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, verzameld door N.C. Kist en H.J. Royaards, Zevende Deel, Leiden 1836.

B. Op politiek en juridisch gebied:

- *Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje 1581 gevolgd door het Plakkaat van Verlatinge 1581 met enige begeleidende correspondentie Historische inleidingen en aantekeningen Dr. A. Alberts Modern Nederlandse bewerking Drs. J.E. Verlaan, Nieuwkoop (1980). Verkort geciteerd: Apologie.*
- *Archives ou Correspondence inédite de la maison D'Orange-Nassau*, door Groen van Prinsterer, Première Serie, Tome I, 1552-1565, Leiden 1835. Verkort geciteerd: *Archives ou Correspondence*, Première Serie, Tome I.
- *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa, Delen VII, VIII, IX, X*, uitgegeven door R.W.G. Lombarts e.a., Leiden 1985. Verkort geciteerd: *Memorialen Jan Rosa VII-X*, Leiden 1985.

- *Memoriën en adviezen van Cornelis Pietersz. Hooft, tweede deel*, uitg. en toegelicht door H.A. Enno van Gelder, Utrecht 1925. Verkort geciteerd: H.A. Enno van Gelder, *Memoriën Tweede deel*.
- *Nederlandse Historische Bronnen, dl. I*, 's-Gravenhage 1979; de bijdrage van J.G. Smit, Prins Maurits en de goede zaak. Brieven van Maurits uit de jaren 1617-1619, p. 43-173. Verkort geciteerd: *Nederlandse Historische Bronnen, dl. I*.
- *Plakkaat van Verlatinge 1581, Fascimile-uitgave van de originele druk. Charles Silvius, 'ghesworen Drucker der Staten 's landts van Hollandt'*, inleiding, transcriptie en vertaling in hedendaags Nederlands Dr. M.E.H.N. Mout, 's-Gravenhage, 3 september 1979.
- *Particuliere Notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot, deel I december 1620 - augustus 1623, bewerkt door J.W. Veenendaal-Barth e.a.*, 's-Gravenhage 1992, verkort geciteerd: *Part. Notulen Verg. Staten van Holland. 1620-1640...dl. I*.
- *Particuliere Notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot, deel II september 1623 - mei 1625, bewerkt door J.W. Veenendaal-Barth e.a.*, 's-Gravenhage 1987, verkort geciteerd: *Part. Notulen Verg. Staten van Holland. 1620-1640...dl II*.
- *Particuliere Notulen van de vergaderingen der Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot, deel III juli 1625 - april 1628, bewerkt door E.C.M. Huysman e.a.*, 's-Gravenhage 1989, verkort geciteerd: *Part. Notulen Verg. Staten van Holland. 1620-1640...dl III*.
- *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609, bewerkt door Dr. N. Japikse, eerste deel 1576-1577, tweede deel 1578-1579, vijfde deel 1585-1587*, 's-Gravenhage 1915, 1917 en 1921.
- *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609, twaalfde deel 1602-1603, dertiende deel 1604-1606, veertiende deel 1607-1609, bewerkt door H.H.P. Rijperman*, 's-Gravenhage 1950, 1957 en 1970.
- *Resolutiën der Staten-Generaal Nieuwe Reeks 1610-1670, eerste deel 1610-1612, tweede deel 1613-1616, bewerkt door Dr. A.Th. van Deursen*, 's-Gravenhage 1971, 1984.
- *Resolutiën der Staten-Generaal Nieuwe Reeks 1610-1670, derde deel 1617-1618, bewerkt door Drs. J.G. Smit*, 's-Gravenhage 1975.
- *Resolutiën der Staten-Generaal Nieuwe Reeks 1610-1670, vierde deel 1619-1620, bewerkt door Drs. J.G. Smit m.m.v. Mej. drs J. Roelevink*, 's-Gravenhage 1981.
- *Resolutiën der Staten-Generaal Nieuwe Reeks 1610-1670, vijfde deel 1621-1622, bewerkt door Mej. drs. J. Roelevink*, 's-Gravenhage 1983.
- *Resolutiën der Staten-Generaal Nieuwe Reeks 1610-1670, zesde deel 2 januari 1623 - 30 juni 1624, bewerkt door mej. dr. J. Roelevink*, 's-Gravenhage 1989.
- *Resolutiën der Staten-Generaal Nieuwe Reeks 1610-1670, zevende deel 1 juli 1624 - 31 december 1625, bewerkt door mej. dr. J. Roelevink*, 's-Gravenhage 1994.

C. Pamfletten en andere bronnen uit de zestiende en zeventiende eeuw:

Korte toelichting:

* De pamfletten zijn genummerd volgens: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Oorspr. verschenen 1890-1920, Repr. Utrecht 1978, 9 dln. in 10 bdn. Verkort geciteerd door middel van: Knuttel nr.

Allereerst worden de N.N. pamfletten opgesomd in volgorde van Knuttel nr. Vervolgens worden de andere pamfletten en verdere bronnen alfabetisch opgesomd.

- Een algemene bundeling door: Fredericq, Paul, *Het Nederlandsch Proza in de zestiendeuwsche pamfletten uit den tijd der beroerten met eene Bloemlezing (1566-1600) en een Aanhangsel van liedjes en gedichten uit dien tijd*, Bruxelles 1907. Verschenen in de serie: Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques et Classe des Beaux-Arts, Mémoires Deuxième Série - Tome III, Bruxelles 1907. Verkort geciteerd: Paul Fredericq, *Proza*.
- Knuttel nr. 1642, *Christelicke ende ernstighe vermaninghe tot vrede aen R. Donteclock/ over sijne t'samensprekinge vande vertaelde Thesis ofte disputatie D. Francisci Gomari ende D. Iacobi Arminij, aengaende de Goddelijcke Predestinatie. Waerinne Het verschil datter is tusschen de voornoemde Professoren in dit stuck der leere claerlijk wort gheopent ende ontdeckt/ ende met eenen aenghewesen dat t'ghevoelen D. Arminij met het rechtsinnick gevoelen der gereformeerder Kercken niet en strydet...*, In s'Graven-Haghe. By Hillebrant Jacobsz. woonende aende Marckt. 1609. Verkort geciteerd: *Christelicke ende ernstighe vermaninghe tot vrede aen R. Donteclock*
- Knuttel nr. 1760, *Teghen-bericht jehens D. Francisci Gomari Waerschouwinge over de vermaninghe tot vrede die onlangs, aen D. R. Donteclock Christelijck ende eernstelijck ghedaen is. Waer inne teghen syne onbehoorlycke beschuldiginghen gheprotesteert wert...*, By Ian Paedts Jacobszoon, Drucker vande Universiteyt. Anno 1610. Verkort geciteerd: *Teghen-Bericht*.
- Knuttel nr. 1773, *Van de Beroepinghe der Kercken-Dienaren Ia ende Neen, Van Iohannes Wtenbogaert, Predicant in s'Gravenhaghe. Wt zijn Boeck van 't Ampt der Overheyt in Kercklijcke saecken/ ende uyt zyne ghedruckte Predicatie over Joan 10 vers. 3...*, Gedrukt in 't Jaer ons Heeren/ 1610. Verkort geciteerd: *IA en NEEN*.
- Knuttel nr. 1974, *Een besonder Tractaet, Van de voornaemste Leer-stucken, over welcken ten huydigen dage 't verschil is:...Ende daer nae, Des voorsz. Tectanders Apologie, tot Refutatie...*, Gedrukt 1612.
- Knuttel nr. 2003, *Een Christalijnen Bril/ Daar door men zien kan van Hollant af/ tot in Engelant toe/ eenigher oproeriger Predicanten bedrijf. Eertijts gemaect voor den E. Magistraet der Stadt Sneeck in Vrieslandt: Waer door sy aenschouwen mogen het schoone voornemen haerder Predicanten/ soo sy de hooghe Overheydt na haer wil mochten ghebruycken...*, [door Tymen Claesz Honich.] Ghedrukt int Jaer ons Heeren 1612.
- Knuttel nr. 2110, *Resolutie Van de Doorluchtige Moghende Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt tot Den Vrede der Kercken. Versterckt Met d' Authoriteyt der Heyligher Schrift, der Concilien, Oudt-Vaderen, openbare Confessien, Mitsgaders met de ghetuygenissen van sommige Leeraren deses tijds. s'Graven-Haghe 1614. Verkort geciteerd: Resolutie.*
- Knuttel nr. 2351, *On-deckinge Van Verscheyden On-waerheyden, ende Ontrouwicheyden, begaen in een seecker Schrift t'Amsterdam Wtghhegheven, met den Titel, Tafel, Begrijpende t'Verschil tusschen de Leere des Goddelijcken Woordts ende der Remonstranten. Ghedrukt in't Jaer 1617.*
- Knuttel nr. 2378, *Vertooch van verscheyden Nieuwigheden, Nopende principalijc d'absolute praedestinatie metten aenkleven van dien/ die by de Leeraers van dezelve Predestinatie ghedreven worden: Ende om dewelcke De Contra-Remonstrantsche Scheur-makers haerzelve van eenighe openbare Kercken af-scheyden; reghel-recht strijdende met de Leere*

- vande *Catechismus, Nederlandsche Confessie, en andere Formulieren vande Ghereformeerde Kercken hier te Lande*. Den tweeden Druc. Tot Rotterdam, By Matthijs Bastiaensz. Boec-verkooper op't Steygher in Josephus: 1617. Verkort geciteerd: *Vertooch van verscheyden Nieuwigheden...*, Rotterdam 1617.
- Knuttel nr. 2540, *Practycke Over 't voornaemste Leerstuk der Contra-Remonstrantsch-ghesinden/ nopende haer ghevoelen vande Heymelijcke Verborghene Wille Gods/ over al het doen ende laten der menschen hier op aerden/ specialijck in de volgende pag. uytghedruckt/ neffens anderen duydelijck voor ghestelt: door Rippertum Sixti...* Ghedruckt in't Jaer ons Heeren 1618. Verkort geciteerd: *Practycke*.
  - Knuttel nr. 2610, *Noodwendigh ende Levendigh Discours/ Van eenighe getrouwe Patriotten ende Liefhebberen onses Vaderlands; over onsen droevighen ende periculeusen Staet. Waerinne oprechtelijck ende levendigh verthoont wordt; in wat perijckel ende ghevaer wij gheraecht zijn, ende waer henen dese verwarringhen tenderen: Met de noodighe middelen om die te remedieren. In 't Licht ghebracht, Om teghen die vileyne boecxkens/ Weeghschael, Reuck-appel, Vraegh-al, &c. ghelesen te worden...*, Ghedruckt, By 't recht voorstant in Hollandt. Anno 1618.
  - Knuttel nr. 2502, *Iustificatie vande Resolutie Der H.M. Heeren de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt; ghenomen den 4. Augusti 1617. op hare H.M. Name inghestelt ende aende Vroetschappen der Steden overghesonden. Met by voeginghe van verscheyden VERIFICATIEN daer toe dienende*, Gedruckt int Jaer 1618. Verkort geciteerd: *Iustificatie*.
  - Knuttel nr. 2539, *Raedt teghen de Kerckelijcke Swaricheden, Ofte Advijs van een Treflick/ Geleert Man/ buyten dese Landen/ over het Middel/ waer door dese Kerckelicke swaricheden aller bequaemst souden connen affgedaen worden...*, Tot Leyden... 1618.
  - Knuttel nr. 2915, *Sententie uyt-ghesproocken ende ghepronuncieert over Rombout Hogerbeetz, ghewesen Pensionaris der Stadt Leyden den achthienden May Anno sesthienhondert negenthien Stilo novo, 's-Graven-Haghe* 1619.
  - Knuttel nr. 2947, *Ligue Ofte verbintenisse by eenige Predicanten meest van heuren dienst verlaten op den vijfden Martii 1619 tot Rotterdam beraemt ende aende Kercken gesonde omme de Ingesetenen deser Landen in gestadige verdeelheden ende scheuringe te houden. Ende... Mitsgaders... s'Graven-Haghe* 1619.
  - Knuttel nr. 3074, *Kort bewijs van den Verkeerden Aerdt Calumnien/ nieuwe/ ogerijmde seditieuse en grouwelijcke opinien van Peter du Molin ghetoghen Vyt zijn lest uytghegheuen boeck, ghe-naemt Anatome Arminianism Dat is Ontledinghe der Arminiaensche leeringhe. [Door Caspar van Baerle.]* 1620.
  - Knuttel nr. 3106, *Een trouwhertighe Vermaninghe, Aen alle vrome Lidtmaten der Gemeente Jesu Christi/ die in Hollandt/ midts-gaders andere plaetsen teghenwoordich suchten ende caenhalsen onder de herde vervolginge/ om de Waerheydt/ die na de Godtsalicheyt is. [Door Passchier de Fijne]* Ghedruckt in 't jaer ons HEEREN 1620.
  - Knuttel nr. 3125, *Den Berouden Bernevellist, Sijn Leetwesen ende bekentenisse. Ghedaen door eenen die gheweest is van des Advocaets Factie, In s'Graven-Haghe...Anno 1620. Verkort geciteerd: *Den Berouden Bernevellist*.*
  - Knuttel nr. 8409, *Extract Uyt seker Missive, Ter occasie van het committeren by de Magistraet van Utrecht Van twee uyt den haren om Sessie te nemen inden Kerckenraet Ende het weygeren der selve, tot Amsterdam...*1660.
  - Knuttel nr. 8436, *Gedruckte Onnoselheydt opgerecht; of Wegh-neminghe van Notabele Lasteringen ten principale tegen de Professor Gisbertus Voetius...*, 't Amsterdam 1660.

- Knuttel nr. 9600, *Verdediging vande Proceduren Van de Acht: Magist: en de Synode van de Provintie van Utrecht, Gehouden den 4.5.6.7. September dezes Jaers 1667. Dienende tot tegen-bericht t'samen op de Remonstrantie, en kort bericht van de Kercken-raedt van Utrecht*, Gedrukt in 't Jaer ons Heeren 1667.
- Arminius, Jac., *Verklaring van Jacobus Arminius afgelegd in de vergadering van de Staten van Holland op 30 oktober 1608, Opnieuw uitgegeven door G.J. Hoenderdaal...*, Lochem 1960. Verkort geciteerd: *Verklaring*.
- Arminius, Jac., *Corte ende grondighe verclaringhe uyt de Heylighe Schrift Over het swaerwichtighe point Vande Cracht ende Rechtvaerdicheyt der Voorsienicheyt Godts omtrent het quade: Wesende eerstmael int Iaer 1605. andermael int' Iaer 1607. tot ondersoek der waerheyt ende oeffeninghe der Ieucht inde Hooghe Schole tot Leyden openbaerlick om te disputeren voorghestelt door D. Iacobum Arminium. Doctor ende Professor aldaer...* Tot Leyden, By Ian Paets Jacobszoon, Drucker vande Universiteyt, Anno 1609. Knuttel nr. 1645. Verkort geciteerd: *Het quade*.
- Arminius, Jac., *Iacobi Arminii...Opera Theologica*, Lugduni Batavorum, Apud Godefridum Basson, 1629. Verkort geciteerd: Arminius, *Opera*.
- Arminius, Jac., *The Works of James Arminius. The London Edition*. 3 Vols., Translated by J. Nichols and W. Nichols, Introduction by C. Bangs, Grand Rapids 1986. Original print. 1825, 1828 and 1875.
- Acronius, Joh., *Grondtlick Bericht vande beroepinge der Predicanten: Op wat wijze, ende door wien deselve gheschieden moet. Mitsgaders, Wat vanden Jure Patronatus, ofte t'gheven der Kerckelicke goederen ende ampten, te houden zy...*, Tot Middelburgh...Anno M.DC.XV. (1615). Verkort geciteerd: Joh. Acronius, *Grondtlick Bericht*.
- Beza, Th., *Een schoon Tractaet...vande Straffe welcke de wereltlijcke Overicheydt over de ketters behoort te oeffenen...*, Franeker 1601. Een vertaling met een inleiding van de hand van G. Geldorpheus en Joh. Bogerman, dienaren des Woords te Sneek. Oorspr.: *De haereticis a civili magistratu puniendis...* Verkort geciteerd: *Een schoon Tractaet*.
- Beza, Th., *Du droit des Magistrats*, Genève 1971, Intr. etc. par Robert M. Kingdon. Verkort geciteerd als: *Du droit*. In oude Nederlandse vertaling: *Een seer Noodich Tractaet Van 't Recht der Magistraten...*, Amsterdam 1611; Recenter in hedendaagse spelling: *Het Recht der Overheden...*, samengesteld door H. Meijer, Gouda 1980. Verkort geciteerd: vertaling/ed. 1980. Oorspr.: *De iure magistratum*, zie edit. Klaus Sturm, Neukirchen-Vluyn 1965. Verkort geciteerd: Tekst/ed. 1965.
- Beza, Th., *Een godvruchtig en gematigde verhandeling over de ware excommunicatie en het christelijk ouderlingschap. Voorheen om de vrede te bevorderen gesteld tegenover de honderd stellingen door de zeer vermaarde Thomas Erastus Med. Dr. en nu voor het eerst, door de nood gedrongen, uitgegeven*. Vert. D. van Dijk, Goudriaan 1975. Oorspr.: *Tractatus Pius et Moderatus...*(1590), Verkort geciteerd: *Godvruchtige verhandeling*.
- Beza, Th., *De Triplici Episcopatu*, in: W. Nijenhuis, *Ecclesia Reformata, Studies on the Reformation*, Leiden 1972, p. 130-187.
- *Brieven van verscheyde Vermaerde en Geleerde Mannen deser eeuwe: Voornamelijk van Jacobus Arminius, J. Uytenbogaert, Hugo de Groot, S. Episcopus, N. Grevinchovius, C. Niëllius, &c...*, T'Amsterdam, By Jan Rieuwertsz, Boeck-verkooper, in Dirck-van-Assensteech, in 't Jaer 1662. Verkort geciteerd: *Brieven van verscheyde Vermaerde en Geleerde Mannen*.
- Bucer, M., *De Regno Christi. Martini Buceri Opera Latina, Volume XV bis Du Royaume de Jésus-Christ...* par François Wendel, Paris/Gütersloh 1954.

- Bucer, M., *Das ym selbst niemant sonder andern leben soll, und wie der mensch dahyn kummen mög* (1523).
- Donteclock, R., *Antwoorde Op een seker Schrift/ eens Onbekenden/ 'tonrechte geintituleert/ Christelicke ende ernstighe Vermaninghe tot vrede, aen R. Donteclock, over sijne 't Samensprekinghe etc. In Welcke Antwoorde/ de principaele deelen/ deser Vermaninghe wederleyt worden...*, Door R. Donteclock. out-Dienaer des Heylighen Evangelij... Tot Delf. Ghedruckt by Ian Andriesz. Boeckvercoper aen't Marckt-Veldt/ in't Gulden A B C. Anno 1609. Knuttel nr. 1644. Verkort geciteerd: R. Donteclock, *Antwoorde Op een seker Schrift*
- Episcopius, S., *Uytbreyinge Ende Aenmerkingen Over 't VIII, IX, X ende XI Capittel Des Send-briefs Pauli tot den Romeynen...* 't Amsterdam, Voor Pieter Walschaert, Boeckvercooper inde Heere-straet/ Anno 1644. Verkort geciteerd: *Uytbreyinge Ende Aenmerkingen*
- Erasmus, D., *Lof der zotheid*, Utrecht/Antwerpen 1972, vert. van *Laus Stultitiae* door drs. A.J. Hiensch.
- Erasmus, D., *Brieven, gekozen, vertaald en toegelicht door Dr. O. Noordenbos en Truus van Leeuwen...*, Utrecht 1986. (1e dr. Rotterdam 1936).
- Erasmus, Desiderius, *Over opvoeding en vrije wil*, Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door J. Sperna Weiland, Baarn (1992) In de serie: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, deel 6.
- Gomarus, Franciscus, *Francisci Gomari Waerschouwinghe/ Over de Vermaeninghe aen R. Donteclock...* en *Francisci Gomari Verclaringhe, Over de vier hoofstukken, der leere...*, Tot Leyden, Voor Jan Jansz Orlers/ Boeckvercooper in de Duytschen Bybel/ inden Jaere 1609. Knuttel nr. 1652. Verkort geciteerd: Francisci Gomari, *Waerschouwinghe*. En het andere deel: *Verclaringhe*.
- Gomarus, Fr., *Francisci Gomari Brugensis Viri Clariss. Opera Theologica Omnia,.... Secundis Curis emendatiora*. Amstelodami, Ex Officina Johannis Janssonii, Anno MDCLXIV. Verkort geciteerd: F. Gomarus, *Opera* met vermelding deel.
- Grotius, Hugo, *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas* (1613), *Critical Edition with English Translation and Commentary by Edwin Rabbie*, Leiden/New York/Köln 1995. Verkort geciteerd: *Ordinum*.
- Helmichius, Wernerus, *Grondich Bericht van de wettelijke beroepinghe der Predicanten ofte Kercken-dienaren. Mitsgaders vande noodwendicheydt des Kercken-raedts ofte Consistorie. Eertijds beschreven door den godtsalighen ende hooch-gheleerden Wernerum Helmichium ten tijde syner bedieninghe der Kercke Christi binnen Utrecht...* Tot Delf... Anno M.D.C.XI. (1611). Verkort geciteerd: Wernerus Helmichius, *Grondich Bericht*, Delf 1611.
- *Kerkelyk Handboekje, Zynde een kort uittreksel, van de Voornaamste Actens, der Nationale en Provintiale Synoden, betrekkelijk op de Zuiverheit der Leere, Rust der kerke, enz. Als mede De Post-Acta op Nahandelingen van het Nationale Synode van Dordrecht, gehouden in de Jaren 1618 en 1619...*, Te Rotterdam, By de Compagnie Boekverkoopers, 1764. Verkort geciteerd: *Kerkelyk Handboekje*, Rotterdam 1764.
- *De Kercken-ordeninghen Der Ghereformeerder Nederlandtschen Kercken/ in de vier Nationalen Synoden ghemaect ende ghearresteert: Mitsgaders Eenighe anderen in den Provincialen Synoden van Hollandt ende Zeelandt gheconcipteert ende besloten: Waer by noch anderen, in bysondere vergaderinghen goet-ghevonden, by ghevoeght zijn...* Tot Delf, Ghedruckt... Anno 1612. Verkort geciteerd: *De Kercken-ordeninghen...*, Delf 1612.

- Koelman, Jac.; alias Eubulus, Cristophilus, *De Pointen van Nodige Reformatie, Ontrent De Kerk, en Kerkelijke, en Belijders der Gereformeerde Kerke van Nederlandt...*, Tot Vlissingen... 1678. Verkort geciteerd: *De Pointen*.
- Luther, M., *An den christlichen Adel deutscher Nation: Von des christlichen Standes Besserung (1520)*, edit. Karin Bornkamm und Gerhard Ebeling, *Martin Luther Ausgewählte Schriften*, Erster Band, Frankfurt am Main 1982.
- Luther, M., *Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei (1523)*, in: H.H. Borchardt und Georg Merz, *Martin Luther Ausgewählte Werke*, Bd. 5, München 1938, S. 1-44.
- Luther, M., *Von Kaufhandlung und Wucher (1524)*, in: H.H. Borchardt und Georg Merz, *Martin Luther Ausgewählte Werke*, Bd. 5, München 1938, S. 129-186.
- Mikron, Marten, *Een waerachtigh verhaal der t'zamensprekinghen tusschen Menno Simons ende Martinus Mikron van der menschwerdinghe Iesu Christi (1556)*, W.F. Dankbaar (uitg.), in: *Documenta Anabaptistica Neerlandica III*, Leiden 1981.
- *Noordnederlandse Rederijkerspelen*, Amsterdam 1941; uit: *Bibliotheek der Nederlandse Letteren*.
- *Oorspronck ende Voortganck Der Nederlantsche Kerckelijcke verschillen/ Tot op het Nationale Synodus Van Dordrecht. Mitsgaders Historisch Verhael/ Van 't ghene sich toegedraeghen heeft binnen Dordrecht in de Jaren 1618. en 1619. tusschen de Nationale Synode der Contra-Remonstranten ende hare Geassocieerde ter eender. Ende De Geciteerde Kercken-Dienaren Remonstranten ter ander sijden...*, Ghedruckt in't Jaer ons Heeren 1623. Verkort geciteerd: *Oorspronck ende Voortganck*, 1623.
- *Ordonnantie Van de BEDELARYE Waer in begrepen is / hoese haer hebben te dragen / die in de voorsz. Faculteyt begeeren te studeeren. Mitsgaders, een Reglement om de meeste Aelmosen te bekomen*. Repr. *Leidsche fascimile-uitgaven III*, Leiden 1942.
- *Het oudste Nederlandsche verboden boek 1523, Oeconomica christiana, Summa der godliker Schrifturen*, toegelicht en uitgegeven door J.J. van Toorenebergen, Leiden 1882. Ook wel verkort geciteerd als *Summa*.
- *Remonstrantie en Contraremonstrantie*, zie o.a. de uitgave van G.J. Hoenderdaal in: *N.A.K.G.*, deel 51 afl. 1, Leiden 1970, p. 49-92. Ook te raadplegen in: *Schriftelicke Conferentie Gehouden in 's Gravenhage inden Iare 1611*.
- Royaards, H.J., *De staatskerkorde van Willem I, Prins van Oranje in 1583*. Uit een Handschrift medegedeeld en historisch bewerkt, in: *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, derde deel, Leiden 1843.
- Knuttel nr. 2980, (Henrik Slatius), *Christalijnen Spiegel, Waer in men naecktelijcken kan zien wie t'zedert eenige Jaren herwaerts inde Provintie van Hollandt de Hoogheydt Rechten, Privilegien en vry heden hebben gevioleert; Of wie deselve met alle behoerlijcke middelen hebben gesocht te handt-haven. Mitsgaders wie de unie ruste en vrede so in de Polijtijken staet als inde Kercke gesocht hebben te onderhouden: Of wie de rechte Autheurs zyn van alle divisie Scheuringe, twist, tweedracht en andere ongevallen in dese voornoemde Provintie opgeresen...* Int Jaer ons Heeren 1619.
- Knuttel nr. 3062, *Sententie Iohannis Grevii, Ghewesen Predicant tot Heusden, 'sGravenhage 1620*.
- Knuttel nr. 2663, [Theophilus Phileleutherus = Jacobus Taurinus] *Bloem-potgen Van Verscheyden Bloemen, Ghepluckt uyt den Hoff vande Geldersche Contra-Remonstranten, Doch meest uyt het Schrift van Cornelis van Dungen: Daer in den schadelicken ende*

- fenijnighen Reuck der selver cort ende claer wordt aen-gewesen...*, Ghedruckt in't Jaer 1618. Verkort geciteerd: *Bloem-potgen*.
- Knuttel nr. 2197, (Jacobus Trigland), *Christelycke Ende noodwendighe verclaringhe, Waerinne cortelijck ende duydelijck verclaert wordt wat in seecker formulier van eenicheyt uyt gegheven onder den tydel van Resolutie vande Doorluchtige &c. Met Godes H. Woort ende met de Leere der Ghereformeerde Kercken over een compt ofte daer van verschilt...* z.pl. 1615. Verkort geciteerd: Jac. Trigland, *Verclaringhe*.
  - Trigland, Jacobus, *Kerckelycke Geschiedenissen, begrypende De swaere en Bekommerlijcke Geschillen, in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen, met derselver Beslissinge, ende Aenmerkingen op de Kerckelycke Historie van Johannes Wtenbogaert...*, Leyden 1650, verkort geciteerd: *Kerckelycke Geschiedenissen*, Leyden 1650.
  - Walaeus, Antonius, *Het ampt der Kerckendienaren: Midtsgaders de autoriteyt, ende opsicht, die een Hooghe Christelicke Overheydt daer over toecompt. Waerin sekere nader bedenkinghen van dese gheheele saecke uyt Godts Woordt worden ghestelt, maer insonderheynt over het Tractaet des E. I. Wtenbogaerts, van het ampt ende autoriteyt eener Hoogher Christelicker Overheynt in Kerckelicke saecken. Tot Middelburch...* Anno M.DC.XV (1615). Knuttel nr. 2204. Verkort geciteerd: Walaeus, *Het ampt*.
  - Knuttel nr. 2784, (Petrus Wassenburch) *Spiegel Waerinne cortelijck Doch claerlijck wert aenghewesen/ hoe de Gereforde Leeraers ende leere van Adriaen Symontsen ende den remonstranten/ met openbare onwaerheden ende tastelicke lasteringen/ beswaert ende verdacht ghemaect werden/ midsgaders oock dat de leere der Romonstranten/ Aengaende de vijf articulen met de leere der Papisten, Lutherschen, Wederdoperen...overeencomt. Door Petrum Wassenburch Predicant in Poortugael...*, Ghedruct tot Leyden... Anno 1618.
  - Witsius, Harmannus, *Twist des HEEREN met Zynen Wyngaart, Dezelve overtuigende van misbruik zyner Weldaden, Onvrugbaarheid in 't goede en al te dertele Weelderigheid In Schadelyke nieuwigheden van Opinien, En schandelyke Oudheid van quade zeeden, Met bedreyginge van zyn uysterste ongenade...*, Den zevenden Druk, Te Utrecht, By Jacob van Poolsum, Boekverkooper, 1748. Verkort geciteerd: *Twist des HEEREN*.
  - Wtenbogaert, Joh., *Tractaet van t' Ampt ende Autoriteyt eener Hoogher Christelicker Overheydt in Kerckelicke saecken...* s'Graven-Haghe 1610, Knuttel nr. 1767. Verkort geciteerd: Wtenbogaert, *Tractaet*.
  - Wtenbogaert, Joh., *Verdedigingh vande Resolutie Der Mog. Heeren Staten van Hollant ende West-Vrieslant, Totten Vrede der Kercken, Teghen seker Libel, gheintituleert Antwoordt op drie Vraghen/ dienende tot advijs in de huyden-daeghsche zwarigheyden. Eerste Deel...* In 'sGraven-Haghe,... Anno M.DC. XV. (1615) Knuttel nr. 2194. Verkort geciteerd: Wtenbogaert, *Verdedigingh*.
  - Wtenbogaert, Joh., *Noodighe Ontschuldiginghe Ioannis Wtenbogaert Over 'tChartabel van Grove Lasteringen ende Beschuldigingen, Niet getogen uyt sijn Tractaet/ maer uyt sijne welghestelde Redenen verkeerdelijck aen-ghewesen...*, In 'sGraven-Haghe... Int laer ons Heeren M.DC.XVI. (1616). Knuttel nr. 2274. Verkort geciteerd: *Noodighe Ontschuldiginghe*.
  - Knuttel nr. 2290, (Johannes Wtenbogaert), *Waerschouwinge, Teghen het Malitieuus ende Valsch Gheschrift: Nu versch uyt-ghegeven t'Amsterdam. Met den Titul: Den staet van de voornaemste Questien ende Gheschillen, die ten huydighen daghe Ghedisputeert worden...*, in s'Graven-Haghe...Anno 1616.
  - Knuttel nr. 2971, (Johannes Wtenbogaert) *Redenen, Waerom men in goede Conscientie metten Nederlandschen Contra-Remonstranten/ die haer den naem van Ghereformeerde toeeyghenen/ gheen geestelijcke gemeenschap houden/ of den uysterlijcken Godes dienst langher*

met hun pleghen en mach..., Ghedruckt tot Friburch, Met Privilegie van de Staten des Lands z. jr. [1619]

- Knuttel nr. 3100, (Johannes Wtenbogaert) *Vrijmoedigh Ondersoeck van verscheyden Placcaten inde Gheunieerde Provincien binnen twee jaeren herwaerts gepubliceert teghen de Christenen ingheborenen ende inwoonders der selver Landen diemen REMONSTRANTEN noemt. Dienende mede tot Justificatie vande selve Remonstranten ende in eenighe poincten van wijlen den Heer Advocaet Iohan van Oldenbarnevelt Zal: ende de ghevanghenen Heeren Rombout Hogherbeetz ende Hugo de Groot, [Door Johannes Wtenbogaert] Tot Vryburch...1620. Verkort geciteerd: *Vrijmoedigh Ondersoeck van verscheyden Placcaten inde Gheunieerde Provincien.**
- Wtenbogaert, Johannes, *De Kerckelicke Historie, Vervatende verscheyden Gedenckwaardige saken, in de Christenheyt voor-gevallen. Van het Iaer Vier hondert af, tot in het Iaer Sestien-hondert ende Negenthien. Voornamentlijck in dese Geunieerde Provintien.* Na de Copye, Ghedruckt in 'tIaer ons Heeren, 1647. Verkort geciteerd: *De Kerckelicke Historie...*, z.pl. 1647.

Geraadpleegde primaire literatuur:

- Adams e.a., Simon, *The Dutch in crisis, 1585-1588, People and Politics in Leicester's time, Papers of the Annual Symposium, held on 27 November 1987*, Leiden 1988. Verkort geciteerd: *The Dutch in crisis*.
- Aland, Kurt, Toleranz und Glaubensfreiheit im 16. Jahrhundert, in: Martin Greschat und J.F.G. Goeters, Herausg., *Reformation und Humanismus, Robert Stupperich zum 65. Geburtstag*, Witten 1969.
- Augustijn, Cornelis, *Erasmus*, Baarn 1986. Oorspr. *Erasmus von Rotterdam*, München 1986.
- Baalbergen, J., *Van Opstand tot Onafhankelijkheid, De Unie van Utrecht en het ontstaan van een zelfstandige staat 1559-1609*, 's-Gravenhage 1979.
- Baelde, M. en Peteghem e.a., P. van, *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen, Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent, Verslagboek van het Tweedaags Colloquium bij de vierhonderste verjaring van de Pacificatie van Gent*, Gent, 23 oktober 1976. Verkort geciteerd als: *Opstand en Pacificatie*.
- Bakhuisen van den Brink, J.N., Herman Herbers te Bocholt, in: *N.A.K.G. nieuwe serie deel XX (1927)*, p. 261-274.
- Berg, A.J. van den, Herman Herbers (ca. 1540-1607) in conflict met de gereformeerde kerk, in: C. Augustijn e.a., *Kerkhistorische opstellen, Essays on church history aangeboden aan presented to Prof. dr. J. van den Berg*, Kampen 1987, p. 20-29.
- *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme, Deel 1, 2e dr.*, Kampen 1983. Verkort geciteerd: *Biografisch Lexicon dl 1*.
- *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme, Deel 2*, Kampen 1983. Verkort geciteerd: *Biografisch Lexicon dl 2*.
- *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme, Deel 3*, Kampen 1988. Verkort geciteerd: *Biografisch Lexicon dl 3*.
- Boer, K.P. de, De collatierechten van de heren van Nienoord in Vredewold, in: *N.A.K.G., dl. 59 afl. 2*, Leiden 1979, p. 160 e.v. Verkort geciteerd: *Collatie*.
- Boersma, O., *Vluchtig voorbeeld, de nederlandse, franse en italiaanse vluchtelingenkerken in londen, 1568-1585*, 1994 (diss.). Verkort geciteerd: *Vluchtig voorbeeld*.
- Bongers, H., *Dirck Volckertszoon Coornhert, Studie over een nuchter en vroom Nederlander*, Lochem (1941).
- Bongers, H., *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volckertszoon Coornhert*, Arnhem z.jr., (diss.).
- Bongers, H., *Leven en werk van Dirck Volckertszoon Coornhert*, Amsterdam 1978.
- Bongers e.a., H., *Dirck Volckertszoon Coornhert, Dwars maar recht*, Zutphen (1989).
- Boom, H. ten, Een eigenhandig getuigschrift van Huibert Duyfhuys, in: *N.A.K.G. dl. 61 afl. 2* Leiden 1981, p. 198/199.
- Boom, H. ten, *De Reformatie in Rotterdam*, 1987.
- Booma, J.G.J. van, Eene christeliche gemeyne ende heerlicke herberge veler godtfruchtigen in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, deel 44*, 's-Gravenhage 1990, p. 59-96.
- Bremmer, R.H., *Uit de geboortegeschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 's-Gravenhage 1977. Verkort geciteerd: *Uit de geboortegeschiedenis*.
- Bremmer, R.H., *Reformatie en Rebellie, Willem van Oranje, de calvinisten en het recht van opstand, Tien onstuimige jaren: 1572-1581*, Franeker 1984. Verkort geciteerd: *Reformatie en Rebellie*.

- Burckhardt, Jacob, *Staat, religie en cultuur in wereldhistorisch perspectief. Capita selecta uit de Weltgeschichtliche Betrachtungen*, ingel. door J.M.M. Valk en vertaald door C.R.J. Govaart, Kampen 1995.
- Campen e.a., M. van, *Reformatie, prediking en ambt, Congresbundel 1992-1993*, z.pl. 1994.
- Clairvaux, Bernard van, *Bezinning*, ingeleid en vertaald door M.C. Slotemaker de Bruïne, Amsterdam 1951.
- Clairvaux, Bernard van, *Werken van Sint Bernard Abt van Clairvaux deel II, Verschillende traktaten*, z.pl. 1956 (een gestencilde vertaling van de cisterciënzer monniken).
- Conring, Enno, *Kirche und Staat nach der Lehre der niederländischen Calvinisten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Neukirchen-Vluyn 1965. Verkort gec: *Kirche und Staat*.
- Cullmann, Oscar, *Der Staat im Neuen Testament*, 2. Aufl., Tübingen 1961.
- Dankbaar, W.F., *Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw*, Haarlem 1946. Verkort geciteerd: *Hoogtepunten*.
- Dankbaar, W.F., Von Wesel (1568) bis Dordrecht (1618-1619), in: *Weseler Konvent 1568-1968, Eine Jubiläumsschrift*, Düsseldorf 1968.
- Dankbaar, W.F., *Hervormers en Humanisten, Een bundel opstellen, door W.F. Dankbaar*, Amsterdam 1978.
- Decavele, J., *De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel 1975.
- Decavele, Johan, Historiografie van het zestiende-eeuws protestantisme in België, in: *N.A.K.G. dl. 62 afl. 1 (1982)*, p. 1-27.
- Dekker, E., *Rijker dan Midas, Vrijheid, genade en predestinatie in de theologie van Jacobus Arminius (1559-1609)*, Zoetermeer 1993 (diss.). Verkort gecit.: *Rijker dan Midas*.
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en Slijkgeuzen, Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt*, 2e dr. Franeker z.jr. Verkort geciteerd: *Bavianen*.
- Deursen, A.Th. van, *Willem van Oranje, Een biografisch portret*, Amsterdam 1995. Verkort geciteerd: *Portret*.
- *Documentatieblad Nadere Reformatie (D.N.R.)*, 19e jrg. (1995) nr. 2.
- Dooren, J.P. van, Die Gedenkschrift des Pfarrers Adrianus 's Gravenzande (1768) und einige Besonderheiten über die Kopien der Weseler Akten, in: *Weseler Konvent 1568-1968, Eine Jubiläumsschrift*, Düsseldorf 1968.
- Dooren, J.P. van, Kerkelijke toestanden in de provincie Utrechts omstreeks 1600, in: *N.A.K.G.*, dl. 49 afl. 2, Leiden 1969.
- Dooren, red., J.P. van, *De Nationale Synode te Middelburg in 1581, Calvinisme in opbouw in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden*, Middelburg 1981. Verkort geciteerd: *Middelburg 1581*. Met daarin o.a. een tekstuitgave van W. van 't Spijker.
- Dop, Jan Albert, *Eliza's Knights, Soldiers, Poets and Puritans in the Netherlands, 1572-1586*, (Alblasserdam 1981) (diss.). Verkort geciteerd: *Eliza's Knights*.
- Duke, Alastair C., Nieuwe Niedorp in hervormingstijd, in *N.A.K.G. dl. 48, Afl. 1*, Leiden 1967, p. 60-71.
- Duke, A.C., An enquiry into the troubles in Asperen, 1566-1567, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, deel 82*, Utrecht 1968, p.207-227.
- Duke, Alastair, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, London 1990. Verkort geciteerd: *Reformation*.
- Eck, J. van, *Paulus en de koningen, Politieke aspecten van het boek Handelingen*, Franeker 1989. Verkort geciteerd: J. van Eck, *Paulus en de koningen*.

- Esser, Hans Helmut, Die Staatsauffassung Johannes Calvins und Caspar Olevians, in: *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes* 37. Jahrgang 1988 und 38. Jahrgang, Köln, S. 247-265.
- Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam, De kerk der hervorming in de gouden eeuw, I en II*, Amsterdam 1965 en 1967.
- Fruin, Robert, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, uitgegeven door dr. H.T. Colenbrander, tweede bijgewerkte druk 1922 ingeleid door prof. dr. I. Schöffer, reprint 's-Gravenhage 1980.
- Genderen, J. van en Velema, W.H., *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen 1992.
- Genderen, J. van, *Naar de norm van het Woord*, Kampen 1993, p. 98-115 De Latijnsamerikaanse bevrijdingstheologie - problemen van een contextuele theologie.
- Geurts, P.A.M., *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, repr. Utrecht 1978 (oorspronkelijk verschenen: Nijmegen 1956). Verkort geciteerd: *De Nederlandse Opstand*.
- Ginkel, A. van, *De ouderling, Der Kirchengemeinde, The elder, oorsprong en ontwikkeling van het ambt van ouderling en de functie daarvan in de gereformeerde kerk der Nederlanden in de 16e en 17e eeuw...*, Amsterdam 1975.
- Goeters, J.F.G., Der Weseler Konvent niederländischer Flüchtlinge vom 3. November 1568, in: *Weseler Konvent 1568-1968, Eine Jubiläumsschrift*, Düsseldorf 1968.
- Goumaz, Louis, *Het ambt bij Calvijn, een samenvatting naar zijn commentaren op het Nieuwe Testament*, Franeker z.jr.; vert. uit het Frans van: *Timothee, ou le ministère Evangelique d'après Calvin et ses commentaires sur le Nouveau Testament*, Lausanne 1948.
- Griethuysen, T.J. van, De ontzegging van het avondmaal, aan de afsnijding voorafgaande, bij de gereformeerde kerken niet van den aanvang af in gebruik, maar eerst later in hare tucht-oefening opgenomen, in: *Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische theologie*, Amsterdam z.jr., p. 294-340.
- Groenveld, S. en Leeuwenberg, H.L.Ph., red., *De Unie van Utrecht, Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag 1979. Verkort geciteerd: *De Unie van Utrecht*.
- Haitjema, Th. L., Theocratie en tolerantie, in: *Kerk en Theologie*, 18e jrg. no. 3, juli 1967.
- Hania Pzn., J., *Wernerus Helmichius*, Utrecht 1895.
- Heide, G.J. van de, *Christendom en politiek in de tijd van keizer Constantijn de Grote*, Kampen 1979 (diss.).
- Hibben, C.C., *Gouda in Revolt, Particularism and Pacifism in the Revolt of the Netherlands 1572-1588*, Utrecht 1983. Verkort geciteerd: *Gouda in revolt*
- Hoek, D., *Haags leven bij de inzet van de Gouden Eeuw, rondom Mr. Jacob van Dijck (1564-1631)*, Assen 1966.
- Hoenderdaal, G.J., Erasmus en de Nederlandse Reformatie, in: *Vox Theologica/ Interacademiaal Theologisch Tijdschrift*, april 1969 (Erasmiana), p. 126-144
- Hoffmann, Hermann Edler von, *Das Kirchenverfassungsrecht der niederländischen Reformierten bis zum Beginne der Dordrechter Nationalsynode von 1618/19*, Leipzig 1902.
- Hofman, T.M., *Kerkdiensten onder Staatsbevoogding, Een deelthema uit de acta van de Provinciale Synoden van Noord- en Zuid-Holland vanaf circa 1570 tot 1620*, doctoraalscriptie hoofdvak Kerkgeschiedenis, Rijnsburg 1994 (in gekopieerde vorm).
- Holdijk, G., *Christenen en burgerlijke ongehoorzaamheid*, 's-Gravenhage 1985
- *Holland Regionaal-historisch Tijdschrift*, 2e Jrg. nummer 4/5, 1970. Inzake de Grote Raad van Mechelen.
- *Holland Regionaal-historisch Tijdschrift*, 4e Jrg. nummer 4, 1972. Inzake herdenking van de eerste vrije Statenvergadering in Dordrecht 1572.

- Hoogendoorn, H.B. *Huwen of hokken, historische handelingen, vastgelegd op provinciale en nationale synodi in de zestiende eeuw*, bijvaksriptie kerkgeschiedenis, Leeuwarden 1990 (gekopieerde uitgave).
- Hovius, J., *Notities betreffende de Synode te Emden 1571, en haar artikelen*, Kampen 1972.
- Huizinga, J., *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw en Hugo de Groot en zijn eeuw*, 6e dr., Groningen 1985. Verkort geciteerd: *Nederland's beschaving*.
- Jaanus, H.J., *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz. (1573-1605)*, Amsterdam 1950.
- Jansma, L.G., The Rise of the Anabaptist Movement and Social Changes in the Netherlands, in: Buckwalter Horst, Irvin, *The Dutch Dissenters, a critical companion to their history and ideas*, Leiden 1986.
- Jong, Otto Jan de, *De Reformatie in Culemborg*, Assen 1957 (diss.).
- Jong, Otto J. de, De eerste drie Noord-Hollandse Synoden, in: *N.A.K.G. dl. 58 afl. 2 (1978)*, p. 190-204.
- Jong, Otto J. de, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 2e dr., Nijkerk 1978, verkort geciteerd: *Nederlandse Kerkgeschiedenis*.
- Jong, O.J. de, Union and Religion, in: *The Low Countries History Yearbook, Acta Historiae Neerlandicae 1981 XIV*, The Hague 1981, p. 29-49. Verkort geciteerd: *The Low Countries 1981 XIV*. Zie ook: Groenveld, S. en Leeuwenberg, H.L.Ph., red., *De Unie van Utrecht, Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag 1979. Verkort geciteerd: *De Unie van Utrecht*.
- Kamphuis, J., *Kerkelijke besluitvaardigheid, Over de bevestiging van het gereformeerde kerkverband in de jaren 1574 tot 1581/2 ondanks de oppositie van het confessioneel en kerkelijk indifferentisme, zoals deze oppositie inzonderheid vanuit Leiden werd gevoerd...*, Groningen 1970. Verkort geciteerd: J. Kamphuis, *Kerkelijke besluitvaardigheid*.
- Kaplan, Benjamin J., *Calvinist and Libertines, Confession and Community in Utrecht. 1578-1620*, Oxford 1995. Verkort geciteerd: Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and Libertines*.
- Keuning H.J., *Kaleidoscoop der Nederlandse Landschappen, De regionale verscheidenheid van Nederland in historisch-geografisch perspectief*, 's-Gravenhage 1979. Verkort geciteerd: *Kaleidoscoop*.
- Kingdon, R.M., *Church and Society in Reformation Europe*, London 1985.
- Kist, N.C., De Synoden der Nederlandsche Hervormde Kerken onder het kruis, gedurende de jaren 1563-1577, gehouden in Brabant, Vlaanderen enz, in: *Het Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis dl. 9 (1849)*, p. 113-210.
- Klaassen, W., Eschatological Themes in Early Dutch Anabaptism, in: Buckwalter Horst, Irvin, *The Dutch Dissenters, a critical companion to their history and ideas*, Leiden 1986.
- Knappert, L. *De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche Stad, Geschiedenis van de Hervorming binnen Leiden, van den aanvang tot op het beleg*, Leiden 1908. Verkort geciteerd: *De Opkomst*.
- Knappert, L. *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam 1911. Verkort geciteerd: *Geschiedenis*.
- Kölker, A.J., Een conflict betreffende de biddag tussen gemeentebestuur en predikant te Haastrecht in de 17de eeuw, in: *N.A.K.G.*, deel 48 afl. 1, Leiden 1967, p. 89-97.
- Koopmans, J.W., *De Staten van Holland en de Opstand, De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588*, 's-Gravenhage 1990. Verkort geciteerd: *De Staten*.
- Kramer, G.H., *Ambrosius van Milaan en de geschiedenis*, zonder plaats en zonder jaar (diss.).
- Kroon, Marijn de, *Studien zu Martin Bucers Obrigkeitsverständnis*, Gütersloh 1984.

- Kroon, M. de, Bucer en Calvijn over de predestinatie, in: Greef W. de, en Campen, M. van, red. *Reformatie Studies, Congresbundel 1989*, Goudriaan/Kampen 1990.
- Kroon, Marijn de, Bucer und Calvin über das Recht auf Widerstand und die Freiheit der Stände, in: Spijker, W. van 't, (herausg.), *Calvin Erbe und Auftrag, Festschrift für Wilhelm Heinrich Neuser zum 65. Geburtstag*, Kampen 1991, S. 146-156.
- Kühler, W.J., *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, 2e dr. Haarlem 1961.
- Lekkerkerker, A.F.N., *Oorsprong en functie van het ambt*, 's-Gravenhage 1971.
- Lem, Anton van der, *De Opstand in de Nederlanden (1555-1609)*, Utrecht/Antwerpen 1995. Verkort geciteerd: *De Opstand*.
- Leurlijk, G.H., Gideon van Sonneveld (1573-1630), in: Alblas e.a., J.B.H., *Figuren en Thema's van de Nadere Reformatie III*, Rotterdam 1993, p. 9-30.
- Luca, P.M., De achtergrond van het banvonniss van 5 juli 1619..., in: *N.A.K.G.*, dl. 53 afl. 2, Leiden 1973, p. 211-217.
- Meij, J.C.A. de, *De Watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572*, Amsterdam/ Londen 1972. Verschenen in de reeks: *Verhandelingen der koninklijke Nederlandse Akademie van wetenschappen. Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 77 - No. 2; Werken Commissie voor Zee-geschiedenis, Deel XIV*.
- Melles, G., *Albertus Pighius en zijn strijd met Calvijn over het liberum arbitrium*, Kampen 1973 (diss.).
- Mellink, A.F., Anabaptism at Amsterdam after Munster, in: Buckwalter Horst, Irvin, *The Dutch Dissenters, a critical companion to their history and ideas*, Leiden 1986.
- Naber, J.C. *Calvinist of Libertijnsch? (1572-1631)*, Utrecht 1884.
- Nauta, D., *Opera Minora, Kerkhistorische Verhandelingen over Calvijn en de geschiedenis van de kerk in Nederland*, Kampen 1961. Verkort geciteerd: *Opera Minora*, Kampen 1961.
- Nauta, D., Der Konvent zu Wesel in seinem Verhältnis zu Genf, in: *Weseler Konvent 1568-1968, Eine Jubiläumsschrift*, Düsseldorf 1968
- Nauta, D., e.a., *De Synode van Emden, oktober 1571*, Kampen 1971.
- Nauta, D., De Synode van Emden (1571) en de Hugenoten, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, LXXIII, mei 1973, p. 76-94.
- Nauta, D., Drie brieven van Marnix uit 1570, in: *N.A.K.G.*, dl. 54 afl. 2 Leiden 1974.
- Nauta, D., *Aard van de Opstand in de Nederlanden der zestiende eeuw*, 's-Gravenhage 1976. Verkort geciteerd: *Aard van de Opstand*.
- Nauta, D., e.a., *De Nationale Synode van Dordrecht 1578, Gereformeerden uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden bijeen*, Amsterdam 1978. Verkort geciteerd: *De Nationale Synode 1578*. Met daarin o.a. tekstuitgave van de hand W. van 't Spijker.
- *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, derde deel, Leiden 1843.
- Nierop, H.F.K. van, *Van ridders tot regenten, De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, 1994 (diss). Verkort gecit.: *Van ridders tot regenten*.
- Nijenhuis, W., Variants within Dutch calvinism in the sixteenth century, in: *The Low Countries History Yearbook, Acta Historiae Neerlandicae 1979 XII*, The Hague 1979, p. 48-64. Verkort geciteerd: W. Nijenhuis, *Variants*.
- Nijenhuis, W., De publieke kerk veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. 6 Nieuwe Tijd*, Haarlem (1979), p. 325-343.
- Nijenhuis, W., Een monoloog van Dirk Volkertsz Coornhert, in: *N.A.K.G.* dl. 60 afl. 1 Leiden 1980, p. 90--106.

- Nijenhuis, W., De grenzen der burgerlijke gehoorzaamheid in Calvijns laatstbekende preken: ontwikkeling van zijn opvattingen aangaande het verzetsrecht, in: *Historisch Bewogen, Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw, opstellen, aangeboden aan Prof. dr. A.F. Mellink*, Groningen 1984.
- Noordam, Dirk Jaap, *Geringde buffels en heren van stand, Het patriciaat van Leiden 1574-1700*, Hilversum 1994. Verkort geciteerd: *Geringde buffels*.
- Offerhaus, L., *De Rechtstoestand van de kerkelijke goederen bij de Hervormden*, Leiden 1888. Verkort geciteerd: *Rechtstoestand*.
- Oosterhoff, F.G., *Leicester and the Netherlands 1586-1587*, Utrecht 1988. Verkort geciteerd: *Leicester*.
- Oosterhout, W.C.M., *Inventaris van de archieven van het Heilige Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk te Dordrecht 1356 - 1967*, Dordrecht 1986.
- Paas, S., *Gemeenschap der Heiligen, Kerk en gezag bij Presbyteriaanse en Separatistische Engelse Puriteinen 1570-1593...*, Zoetermeer z.jr. (diss.).
- Parker, Geoffrey, *De Nederlandse Opstand, van beeldenstorm tot bestand*, Utrecht/ Antwerpen 1981; vertaling van *The Dutch Revolt (1977)*. Verkort geciteerd: *De Opstand*.
- Peteghem, P. van, Flanders in 1576: revolutionary or reactionary? in: *The Low Countries History Yearbook, Acta Historiae Neerlandicae 1979 XII*, The Hague 1979, p. 65-84. Verkort geciteerd: *The Low Countries 1979 XII*.
- Pettegree, Andrew, *Emden and the Dutch Revolt*, Oxford 1992.
- Pettegree, Andrew, Coming to terms with victory: the upbuilding of a Calvinist church in Holland, 1572-1590, in: Andrew Pettegree, Alastair Duke and Gillian Lewis, edit., *Calvinism in Europe 1540-1620*, Cambridge 1994, p. 160-180.
- Pettegree, Andrew, The politics of toleration in the Free Netherlands, 1572-1620, in: Ole Peter Grell and Bob Scribner, edit., *Tolerance and intolerance in the European Reformation*, Cambridge 1996, p. 182-198.
- Plessis, L.M. du, *Calvyn oor die staat en die reg*, 2e dr. Potchefstroom 1977.
- Pol, F. van der, *De reformatie te Kampen*, Kampen 1990 (diss).
- Rabbie, Edwin, An illegal manuscript copy of Hugo Grotius' *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas (1613)*, in: *N.A.K.G.*, dl. 74 afl. 2, Leiden 1994.
- Reitsma, J., Gellius S necanus Frisius, in: *Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische theologie*, Amsterdam z.jr., p. 26-74.
- Reitsma, J. en Lindeboom, J., *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 4e dr., Utrecht 1933. Verkort geciteerd: *Geschiedenis*.
- Rieker, Karl, *Grundsätze reformierter Kirchenverfassung*, Leipzig 1899.
- Riessen, H. van, *Christelijke politiek in een wereld zonder God*, Nunspeet 1990.
- Rombach, J.H., De formulieren van eenigheid in de classis Alkmaar, in: *Hollandse studiën 3*, 's-Gravenhage-Haarlem 1972, p. 147-157. Verkort geciteerd: *Hollandse studiën 3*.
- Ruler, A.A. van, *Theologisch Werk Deel I*, Nijkerk 1969, p. 191-215 Theocratie en tolerantie (1956).
- Ruler, A.A. van, *Theologisch Werk Deel III*, Nijkerk 1971, p. 164-177 Theocratie en tolerantie (1966). Eerder gepubliceerd als bijdrage in de bundel *Vrijheid, horizon der geschiedenis*, ter ere van Prof. Dr. H. de Vos, Nijkerk 1966.
- Rutgers, F.L., *Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden voor zoveel die door hemzelve is uitgeoefend, ingeleid door dr. W. van 't Spijker*, Leeuwarden 1980. Verkort geciteerd: *Calvijns invloed*.

- Schelven, A.A. van, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek*, Haarlem 1933. Verkort geciteerd: *Godsdienstpolitiek*.
- Scherft, P., *Het sterfhuis van Willem van Oranje*, Leiden 1966 (diss.).
- Schokking, H., *De Leertucht in de Gereformeerde Kerk van Nederland tusschen 1570 en 1620*, Amsterdam 1902 (diss.). Verkort geciteerd: H. Schokking, (*De*) *Leertucht*.
- Scholte, J.P., Bijdrage tot de kennis van de godsdienstige verdraagzaamheid van prins Willem I, in: *Uit den Hervormingstijd, Historische Opstellen...*, 's-Gravenhage 1906; vgl. *N.A.K.G., nieuwe serie deel IV* (1907), p. 26 e.v.
- Schotel, G.D.J., *De openbare Eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*, Tweede vermeerderde en geïllustreerde Uitgave door dr. H.C. Rogge, Leiden z.jr.
- Schotel, G.D.J., *Het Maatschappelijk leven onzer Vaders in de Zeventiende Eeuw*, Tweede, verbeterde en geïllustreerde Uitgave door dr. H.C. Rogge, reprint van de uitgave van 1905, Amsterdam-Arnhem z.jr.
- Sizoo, A., *Augustinus over den staat*, Kampen 1947.
- Smidt, J.Th. de en Gall, Heleen C., Recht en gezin, in: G.A. Kooy, red., *Gezinsgeschiedenis, Vier eeuwen gezin in Nederland*, Assen/Maastricht 1985.
- Smit, J., De vestiging van het protestantisme in Den Haag en zijn eerste voorgangers, in: *N.A.K.G. nieuwe serie deel XIX*, 's-Gravenhage 1926, p. 220-248.
- Smit, J., Michiel Andrieszoon, de eerste predikant van Den Haag, medestander van Coolhaes in zijn strijd tegen kerkorde en confessie, in: *N.A.K.G. nieuwe serie XXIV* (1931), p. 25-68.
- Smit, J., Eenige gegevens voor de oudste geschiedenis van enkele Zuidhollandsche protestantsche gemeenten, in: *N.A.K.G. nieuwe serie XXV* (1932), p. 239-245.
- Spaans, Joke, *Haarlem na de Reformatie*, 's-Gravenhage 1989 (diss.).
- Speelman, H.A., *Calvijn en de zelfstandigheid van de kerk*, Kampen 1994 (diss.).
- Spijker, W. van 't, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1970 (diss.).
- Spijker, W. van 't, Stromingen onder de reformatorisch gezinden te Emden, in: *Geest, Woord en Kerk, Opstellen over de geschiedenis van het gereformeerd protestantisme door dr. W. van 't Spijker*, Kampen 1991. Dit artikel is eerder verschenen in: Nauta e.a., D., *De Synode van Emden, oktober 1571*, Kampen 1971, p. 51-74.
- Spijker e.a., W. van 't, *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619*, Houten 1987.
- Spijker e.a., W. van 't, *De Kerk, Wezen, weg en werk van de kerk naar reformatorische opvatting*, Kampen 1990.
- *Spiegel Historiae*, Themanummer: De Nederlandse Opstand 1555-1588, Jrg. 29, nov./dec. 1994.
- Swart, K.W., *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, Den Haag 1994. Verkort geciteerd: *Willem van Oranje*.
- Starreveld, J.C.L., Een verslag van de conferentie tussen Gomarus en Arminius op 6 en 7 mei 1603, *N.A.K.G.*, dl. 62 afl. 1, Leiden 1982, p. 65-76.
- Tex, J. den, De Staten in Oldenbarnevelts tijd, in: *Van Standen tot Staten, 600 jaar Staten van Utrecht 1375-1975*, Utrecht 1975, p. 51-89.
- Tracy, James D., Heresy Law and Centralisation under Mary of Hungary; Conflict between the Council of Holland and the Central Government over the Enforcement of Charles V's Placards, in: *Archiv für Reformationsgeschichte*, Jrg. 73, 1982, S. 284-308
- Trimp, C., *Ministerium, een introductie in de reformatorische leer van het ambt*, Groningen (1982).

- Tukker, C.A., *De Classis Dordrecht van 1573 tot 1609, Bijdrage tot de kennis van in- en extern leven van de Gereformeerde Kerk in de periode van haar organisatie*, Leiden 1965. Verkort geciteerd: Tukker, *Classis*.
- Velema, W.H., *Politieke prediking*, Kampen 1972.
- Velema, W.H., *Solidariteit en antithese, Een theologische peiling*, Kampen 1978.
- Velema, W.H., Ethiek bij Calvijn, in: Borgers e.a., D.H., *Reformatie Stemmen verleden en heden, Bundel uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Willem de Zwijgerstichting*, Apeldoorn 1989, p. 193-222.
- Versteeg, J.P., Nieuwtestamentisch profiel van de ouderling in: Koole, D. en Velema, W.H., *Uit liefde tot Christus en Zijn gemeente. Een handreiking aan de ouderling*, Kampen 1982, p. 11-55. Verkort geciteerd: *Uit liefde tot Christus*.
- Visser, J.Th. de, *Kerk en Staat, Tweede deel, Nederland vóór en tijdens de Republiek*, Leiden (1926).
- Vrankrijker, A.J.C. de, *De Staatsleer van Hugo de Groot en zijn Nederlandsche tijdgenooten*, Nijmegen/Utrecht 1937.
- Walton, Robert. C., Der Streit zwischen Thomas Erastus und Caspar Olevian über die Kirchenzucht in der Kurpalz in seiner Bedeutung für die internationale reformierte Bewegung, in: *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes 37. Jahrgang 1988 und 38. Jahrgang*, Köln, S. 205-246.
- Welten, J.B.V., *Hervormers aan de Oosterschelde, De practycke der Godtsalicheyt 1598-1653*, Amsterdam 1991.
- Wesel-Roth, Ruth, *Thomas Erastus. Ein Beitrag zur Geschichte der Reformierten Kirche und zur Lehre der Staatssouveränität*, Lahr/Baden 1954.
- Witt, J.R., *Jus Divinum, The Westminster Assembly and the divine right of church government*, Kampen 1969 (diss.).
- Woltjer, J.J., *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog, over de Nederlandse Opstand 1555 - 1580*, 1994. Verkort geciteerd: *Tussen vrijheidsstrijd*.
- Wouters, A.Ph.F., en Abels, P.H.A.M., *Nieuw en ongezien, Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*, dl. 1 en 2, Delft 1994 (diss.).
- Wüllschleger, L., *Scheurmakers en Nieuwlichters, Over Remonstranten en Contra-Remonstranten te 's-Gravenhage (1612-1618)*, Leiden 1989.
- Ypeij, A., en Dermout, I.J., *Geschiedenis der Nederlansche Hervormde Kerk*, Eerste Deel en Derde Deel, Breda 1819 en Breda 1824.
- Zieleman, G.C., Van Venator tot Duircant. Over het convoluut met Utenhoves Spel van zinnen, in: *N.A.K.G. 71 afl. 2*, Leiden 1991, p. 157-176. Verkort geciteerd: *Van Venator tot Duircant*.
- Zuidervaart, H.J., Het verloop van de Reformatie in Schelluinen, in: *Alblasserwaard en Vijfheerenlanden jaarboek 1984*, Utrecht (1983).

Geraadpleegde secundaire literatuur:

- Apeldoorn, L.J. van, *De Kerkelijke Goederen in Friesland, Beschrijving van de ontwikkeling van het Recht omtrent de Kerkelijke Goederen in Friesland tot 1795*, 2 delen, Leeuwarden 1915.

- Arkenbout, A.A. en Graaf, H. van der, De kapel en het kapittel van Sint Pancras op het Hof te Oostvoorne, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 4e Jrg., nummer 5, 1972, p. 240-263.
- Bakhuizen van den Brink e.a., J.N., *Documenta Reformatoria, Teksten uit de Geschiedenis van Kerk en Theologie in de Nederlanden sedert de Hervorming, Deel I, tot het einde van de 17e eeuw*, Kampen 1960.
- Bax, J., *Maurits en Oldenbarnevelt, 's-Gravenhage* z.jr.
- Beeck Calkoen, J.F. van, *Onderzoek naar den rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie*, Amsterdam 1910.
- Belzen, J. van, Post, S.D., *Vroom, vurig en vreedzaam, Het leven van Franciscus Gomarus (1563-1641)*, Houten 1996.
- Bergsma, Wiebe, Calvinismus in Friesland um 1600 am Beispiel der Stadt Sneek, in: *Archiv für Reformationsgeschichte*, Jahrgang 80, Gütersloh 1989, S. 252-285.
- Boeles, W.B.S., *Scheiding van Kerk en Staat...*, Groningen 1868.
- Boer, C., *Hofpredikers van prins Willem van Oranje, Jean Taffin en Pierre Loyseleur de Villiers, 's-Gravenhage* 1952.
- Bongers, H., *Dirck Volckertszoon Coornhert, Studie over een nuchter en vroom Nederlander*, Lochem (1941).
- Boom e.a., H. ten, *Utrechters Entre-deux, Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie 1520-1620*, Delft 1992.
- Brouwer, Albert en Vellekoop, Ingena, *Spaans benauwd, strijdende Geuzen en Spanjaarden in het Maasmondgebied 1568-1575*, Vlaardingen 1984.
- Dekker, Wim H., *Democratie in domineesland, Inpasbaarheid van de politieke ideeën van de theologen A.A. van Ruler, G.H. ter Schegget en H.M. Kuitert in een democratie*, Amsterdam 1990 (gekopieerde uitgave).
- Deursen, A.Th. van, Staat van oorlog en generale petitie in de jonge Republiek, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, deel 91 afl. 1*, (1976), p. 44-55.
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen, Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1991.
- Deursen, A.Th. van, De dominee, in: A.Th. van Deursen e.a. (red.), *Gestalten van de gouden eeuw. Een Hollands groepsportret*, Amsterdam 1995, p. 131-155.
- Dillen, G. van, *Van Rijkdom en Regenten, Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek, 's-Gravenhage* 1970. Verkort geciteerd: *Van Rijkdom en Regenten*.
- Eldermans, H.B., *Eerste rekeninge Cornelis van Coolwijk van den ontfangh van de geestelijke goederen over Hollandt ende Westfrieslandt beginnende eerst met den jaere 1572 tot 1578 incluijs Zuydhollandt / incluijs Delfland, 's-Gravenhage* 1993.
- Gelder, H.A. Enno van, *Revolutionnaire Reformatie, De vestiging van de Gereformeerde Kerk in de Nederlandse gewesten, gedurende de eerste jaren van de Opstand tegen Filips II, 1575-1585*, Amsterdam 1943.
- Gelder, H.A. Enno van, *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek, Geschiedenis der vrijheid van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1798, deel I van 1572-1619*, Haarlem 1947.
- Gelder, H.A. Enno van, *Alkmaarse opstellen*, Alkmaar 1960.
- Gelder, H.A. Enno van, *Getemperde vrijheid, Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw*, Groningen 1972.

- Gelder, H.A.E. van, *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, burgermeester van Amsterdam 1547-1626*, repr. Utrecht 1982.
- Gelderen, Martin van, *Op zoek naar de Republiek, Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand (1555-1590)*, Hilversum 1991. Verkort geciteerd: *Op zoek*.
- Gerlach, H., *Het proces tegen Oldenbarnevelt en de 'Maximen in den staet'*, Haarlem 1965.
- Geudeke, E., Bedelen of bedélen. Kerkelijke en burgerlijke armenzorg op kleinstedelijk niveau: Edam, Monnickendam en Purmerend (1572-1650) in: M. Bruggeman e.a., red., *Mensen van de Nieuwe Tijd, Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*, Amsterdam 1996, p. 118-146.
- Grapperhaus, Ferdinand H.M., *Alva en de Tiende Penning*, 2e dr. Zutphen 1984.
- Groenveld e.a., S., *De Kogel door de kerk?, De Opstand in de Nederlanden 1559-1609*, 3e dr. Zutphen 1991.
- Groenveld e.a., S., *De bruid in de schuit, De consolidatie van de Republiek 1609-1650*, Zutphen 1985.
- Groenveld, S. en Schutte, G.J., *Delta 2, Nederlands verleden in vogelvlucht, De nieuwe tijd: 1500 tot 1813*, Leiden/Antwerpen 1992. Verkort geciteerd: *Delta 2*.
- Haar, J. van der, *Schatkamer van de Gereformeerde Theologie in Nederland c. 1600 - c. 1800, Bibliografisch Onderzoek*, Veenendaal 1987, verkort geciteerd: *Schatkamer*.
- Haitsma, J., De remonstrantse en contra-remonstrantse twisten in Woerden, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 9e Jrg., nummer 3, 1977, p. 97-111.
- Haitsma Mulier, E.O.G., en Jansen, A.E.M., red., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984, Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*, Utrecht 1984.
- Höpfl, Harro, *The Christian Polity of John Calvin*, Cambridge, repr. 1985.
- Hulsebos, G.A., De handelingen van de eerste classicale bijeenkomst van de classis Over-Veluwe, gehouden te Harderwijk, den 15 Juli 1592, in: *N.A.K.G. nieuwe serie deel 15* (1919), p. 133-149.
- Hulzen, A. van, *De Grote Geus en het falende Driemanschap*, Hilversum 1995.
- Itterzon, G.P. van, *Franciscus Gomarus*, reprint van uitgave 1930, Groningen-Castricum 1979 (diss.).
- Itterzon, G.P. van, *Johannes Bogerman*, Amsterdam 1980.
- Jager, H. de, De Remonstranten en Contra-Remonstranten in het land van Voorne, in 't bijzonder te Brielle, in de jaren 1612-1619. Notitie van Willem Crijnsze, in: *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis, derde en vierde deel, resp. 's-Gravenhage* (1889) en (1893), resp. p. 337-399 en p. 196-220.
- Janse, Wim, *Albert Hardenberg als Theologe, Profil eines Bucer-Schülers*, Leiden/New York/Köln 1994 (diss.).
- Janssen, H.Q., *Werken der Marnix-Vereeniging. Serie III - Deel III, Bescheiden aangaande de Kerkhervorming in Vlaanderen*, Utrecht 1877.
- Keuning, J., *Petrus Plancius, Theoloog en Geograaf, 1552-1622*, Amsterdam 1946.
- Kist, N.C., De Synoden der Nederlandsche Hervormde Kerken onder het kruis, gedurende de jaren 1563-1577, gehouden in Brabant, Vlaanderen, enz., in: *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* dl. 9 (1849), p. 113-210.
- Koch, A.C.F., The Reformation at Deventer in 1579-1580. Size and social Structure of the Catholic Section of the Population during the Religious Peace, in: *Acta Historiae Neerlandicae, Studies on the History of the Netherlands*, The Hague 1973.
- Koker, F.C.W., *Onderzoek naar den aard en de geschiedenis der vicarie-goederen in Nederland*, Utrecht 1857.
- Lennep, M.F. van, *Gaspar van der Heyden 1530-1586*, Amsterdam 1884.

- Lieburg, F.A. van, *Profeten en hun vaderland, De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816*, Zoetermeer 1996 (diss.).
- Lieburg, F.A. van, Een duytsche clerck uit Rotterdam. De dominee van Graft. Wouter Adriaensz. van der Meulen (circa 1558-1645), in: M. Bruggeman e.a., red., *Mensen van de Nieuwe Tijd, Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*, Amsterdam 1996, p. 237-265.
- Linde, S. van der, *Jean Taffin, Hofprediker en raadsheer van Willem van Oranje*, Amsterdam 1982.
- Maris, A.J., *De Reformatie der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen*, 's-Gravenhage 1939.
- Marnef, Guido, *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580-1585*, Kortrijk-Heule 1987. Verschenen in de serie: Anciens Pays et assemblees d'etats LXXXVII Standen en Landen.
- Neven, C., *Omme 't woort Gods, Kerkhistorie van Waddinxveen van 1233-1657*, Alphen aan den Rijn 1978.
- *Nijhoffs Geschiedenislexicon Nederland en België*, samengesteld door H.W.J. Volmuller, 's-Gravenhage/Antwerpen 1981.
- Oosterhoff, B.J., *Om de Schriften te openen*, bijz. Profeet en politieke prediking, Kampen 1987, p. 126-146.
- Ouden, W.H. den, *Kerk onder patriottenbewind, Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801*, Zoetermeer 1994.
- Overvoorde, J.C., Uit de eerste jaren van de Luthersche gemeente te Leiden, in: *N.A.K.G. nieuwe serie deel 15* (1919), p. 49-60.
- Ringeling, B., De overgang van de Sint Adrianuskerk te Naaldwijk naar de nieuwe religie in 1572, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 5e Jrg., nummer 1, 1973, p. 33-41.
- Pas, W. van der, *Tussen Vecht en Oude Rijn, beschrijvende geschiedenis van Noord-west Utrecht naar aanleiding van het eeuwfeest der R.K. parochie Kockengen*, Utrecht/Antwerpen 1952.
- Roodenburg, Herman, *Onder censuur*, Hilversum 1990 (diss.).
- Roodenburg, H., Predikanten op de kansel. Een verkenning van hun 'eloquentia corporis', in: M. Bruggeman e.a., red., *Mensen van de Nieuwe Tijd, Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*, Amsterdam 1996, p. 324-338.
- Schelven, A.A. van, *Marnix van sint Aldegonde*, Utrecht 1939.
- Selderhuis, H.J., *Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer*, Leiden 1994 (diss.).
- Sernée, Johanna M., Bijdrage tot de kennis der finantiëele administratiën van de geestelijke stichtingen in Delfland na 1572, in: *N.A.K.G. nieuwe serie deel 15* (1919), p. 124-132.
- Sliedregt, C. van, *Calvijns opvolger Theodorus Beza...*, Leiden 1996 (diss.).
- Sluijs, C.A. van der, *Dordt Vandaag, Over godsverlichting temidden van godsverduistering, Actualisering van de Dordtse Leerregels*, Leiden 1996.
- Sol, C.Chr., Reformatie en magistraatsbeleid in Hoorn, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 20e Jrg., nummer 3, 1988, p. 129-150.
- Staedtke, Joachim, *Die Theologie des jungen Bullinger*, Zürich 1962.
- Troost, W. en Woltjer, J.J., Brielle in hervormingstijd, in: *Bijdragen en Medelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, deel 87 afl. 3*, (1972), p. 307-353.
- Valk, Gerrit, Oproeren, onlusten en rellen in Alkmaar gedurende de Republiek, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 13e Jrg. nummer 5, 1981, p. 230-247.
- Veen, J.S. van, Henricus Slatius als predikant van Herveld, in: *N.A.K.G. nieuwe serie deel 15* (1919), p. 150-157.

- Veen, J.S. van, De Geldersche kerkelijke rekenkamer, in : *N.A.K.G. nieuwe serie deel 15* (1919), p. 234-238.
- Venemans, B.A., *Franciscus Junius, en zijn Eirenicum de pace ecclesiae catholicae*, Leiden 1977.
- Verheyden, A.L.E., *Het Gentsche Martyrologium (1530-1595)*, Brugge 1945.
- Verhoef, C.E.H.J., *Philips van Marnix, Heer van Sint Aldegonde*, Antwerpen 1985.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Mensen, leven en werken in de Gouden Eeuw*, 's-Gravenhage 1981.
- Vrugt, M. van de, *De criminele Ordonnantiën van 1570, enkele beschouwingen over de eerste strafrechtscodificatie in de Nederlanden*, Zutphen 1978.
- Wedgwood, C.V., *Willem de Zwijger, Vader des Vaderlands, vert. van William the Silent*, Amsterdam-Brussel 1979.
- Winkelman, P.H., *Remonstranten en Katholieken in de eeuw van Hugo de Groot*, Nijmegen 1945.
- Wybrands, Aem., Opmerkingen over het geestelijk drama hier te lande in de Middeleeuwen, in: *Studiën en Bijdragen*, Amsterdam z.jr., p. 193-293.

NAAMREGISTER

- abdis van Rijnsburg, 5
Abel, 333, 368
Abels, P.H.A.M., 9, 444
Aben Ezra, 333
Abma, M.J.Ch., 392, 427
Abraham, 297, 298, 313, 325
abt van Egmond, 5
abt van Kloosterrade, 139
Achab, 352, 361
Achan, 134
Acronius, ds. Joh., 109-111, 128-130,
132-135, 140, 151, 361, 422, 433
Acroniussen, 151
Adam, 180, 279, 320, 333, 368, 369, 372
Adams, Simon, 59, 180, 181, 437
Adr. Junius, 200, 233
Aemilius, ds. Petr., 221
Aerssens, 215
Aland, Kurt, 321-323, 437
Alberts, A., 310, 429
Althusius, Joh., 78
Alting, ds. Menso, 78, 120, 265
Alva, 10, 32, 33, 37, 44, 50, 53-55, 64, 71,
74, 86, 229, 238, 241, 310, 445
ambachtsheer van Ketel, 5
Ambrosiaster, 345
Ambrosius, 3, 130, 334, 346, 352, 359,
360, 406, 440
Ampsingh, ds. Johannes (Joh.), 146-149,
152, 153
Anastasius Veluanus, 345
Andries, 5, 57, 117, 146, 253
Andriessen, ds. Michiel, 156
Andriesz, ds. Michaël, 113, 130, 156, 157,
415, 433
Andriesz., Ian, 433
Anna, 141, 269
Anna van Saksen, 20
Anraet, Hans van, 253
Apeldoorn, L.J. van, 135, 444
Arend van Dorp, 10
Arentsz, Jan, 82
Ariens, Pieter Janse, 392
Aristoteles, 283, 295
Arkenbout, A.A., 9, 444
Arminius, ds. Jac., 93, 173, 177, 184-190,
196, 200, 202, 211, 216, 218, 364,
365, 367-375, 379, 380, 398, 422,
432, 433, 438, 443
Armyn, D., 196
Arnoldi, Joh., 191, 192
Asa, 307
Asperen, Jan van, 74, 438
Assendelft, Gerrit van, 57, 58, 282
Assendelft, Klaas van, 58
Athanasius, 2, 3, 352
Audart, ds. R., 226
Augustijn, Cornelis, 233, 320, 321, 437
Augustinus, 3, 203, 295, 317, 318, 329,
333, 373, 374, 398, 406, 418, 443
Augustus, keizer, 352
Azaria, 334
Baalbergen, J., 47, 48, 437
Backer, Jan de, 56
Backer, Pauvel, 274
Backer, Rolandt, 254
Baelde, M., 437
Baius, 46
Bakhuizen van den Brink, J.N., 233, 437,
444
baljuw van Rijnland, 121, 209, 279, 280
Bangs, C., 433
Baron, Hans, 302
Baselii, Jaco, 187
Baselius, Jacobus, 144
Batavieren, 241
Bataviers, 239
Bathseba, 352
Baudartius, ds. Gulielmus, 94, 95, 206-208,
211
Bax, J., 444
Bayma, 249
Beatrix, H.M. de Koningin 417
Becius, ds. J., 264
Beeck Calkoen, J.F. van, 135, 444
Beerntsen, Arent, 126
Behout, Hans, 254
Beieren, Jan van, 201
Belial, 279
Belsazar, 134
Belzen, J. van, 444

- Berg, J. van den, 233, 437
 Berg, A.J. van den, 233
 Bergerius, Johannes, 385
 Bergsma, Wiebe, 386, 444
 Bertius, 343, 344
 Beza, 11, 15, 62, 73, 82, 173, 176, 184,
     186, 187, 295, 297, 299-309, 311,
     314-316, 326, 327, 329-337, 340,
     342, 345-348, 351, 357-359, 362,
     363, 366, 380, 404, 410, 418, 423,
     433, 447
 Bikker, 260
 Billichius, ds. Adr., 139
 bisschop van Durham, 5
 Bitter, Dirck, 175, 269, 270
 Blockhoven, 383
 Blom, ds., 391, 392
 bloody Mary, 78
 Bloys, 7
 Bodecherus, ds. Nic., 221
 Boeckbinder, Johan, 264, 265
 Boeles, W.B.S., 135, 444
 Boer, C., 132, 437, 444
 Boersma, O., 8, 65, 76, 427, 437
 Boff, Clodovis, 398
 Boff, Leonard, 398
 Bogaert, ds. Joh., 146, 147
 Bogerman, ds. Joh., 207, 208, 299, 302,
     316, 433, 446
 Bolsec, 322
 Bolte, Johan, 271
 Bommelius, Everhard, 174
 Bonger, H., 173, 176, 437, 445
 Boom, H. ten, 9, 169, 172, 371, 413, 437,
     445
 Booma, J.G.J., 10, 65, 71, 72, 76, 96, 251,
     253, 257, 274, 427, 437
 Bor, 93
 Borchardt, H.H., 251, 323-325, 434
 Borde, 93, 199
 Borgers, D.H., 443
 Borle, 93
 Bornkamm, Karin, 247, 257, 434
 Borsius, J., 207, 208, 429
 Borssel, van, 6
 Borstius, 152
 Bourg, Anne du, 297
 Bourgondië, van, 7
 Bouterse, J., 411, 428
 Brandenburg, Albert van (kardinaal-a.bs.
     van Mainz), 317
 Brandius, Henr., 429
 Brandt, Marten Jansz., 41, 187, 233, 376,
     386
 Brederode, Hendrik van, 7, 10, 40, 140,
     171, 194
 Bremmer, R.H., 37, 38, 42-46, 62, 66, 87,
     177, 437
 Brenz, 323
 Brès, Guido de, 66
 Bricquigii, ds. P. de, 227
 Broers, Trijn, 393
 Bronkhorst, Andries van, 57
 Brouwer, Albert, 12, 55, 445
 Bruggeman, M., 12, 13, 445-447
 Bruin, Guido de, 31, 32, 41, 52
 Bruining, 391
 Brune, 75
 Bucer, Martin, 247, 251, 257, 260, 295,
     296, 302, 311, 313, 315, 339, 343,
     359, 360, 363, 396, 411, 418, 423,
     433, 440, 443, 446, 447
 Gerson Bucerus, 191
 Buckwalter Horst, Irvin, 281, 283, 440, 441
 Buikhuizen, W., 403
 Bullinger, 73, 223-225, 304, 326-330, 348,
     349, 363, 418, 423, 447
 Burckhardt, Jacob, 1, 438
 Burgius, ds. Matth., 229, 244
 Burmannus, 394
 Buyck, Joost, 282
 Bygarden, Caspar, 289
 Bypen, Henrick, 251
 Calvijn, 4, 5, 37, 38, 65, 72, 79-81, 86, 176,
     184, 186, 187, 251, 257, 260,
     295-299, 302, 303, 313, 315, 320,
     321, 329, 335, 336, 340, 345, 363,
     395-398, 404, 406, 409, 410, 418,
     420, 439-441, 443
 Calvin, 251, 295, 396, 423, 438, 439, 440,
     446
 Calvinus, 29, 38, 39, 62
 Campen, M. van, 396, 411, 438, 440
 Canin, Isaack Jansz., 428
 Carleton, 190, 191
 Caron, 189

- Carpentarius, ds. J., 226
 Casembroot, L., 93, 117, 143, 159, 200,
 217, 242, 261
 Casimir, 146
 Castellio, 176, 184, 299, 322, 323
 Celcaert, alias Selcart, ds. Casp., 227, 244
 Charon, 39
 Cicero, 295, 307
 Claesdochter, Wendelmoet, 56
 Clement Martini, 221
 Clinck, 44
 Coccejus, 394
 Colenbrander, 439
 Coligny, Gaspard de, 20
 Conring, Enno, 349, 350, 362, 438
 Constantijn de Grote, 2-4, 219, 329, 339,
 346, 352, 358, 399, 439
 Coolhaes, ds. Casp., 88, 95, 108, 114,
 177-179, 187, 195, 354, 412, 422,
 443
 Coolwijk, Cornelis van, 135, 445
 Coolwyck, Cornelis van, 137-140, 143, 157
 Coornhart, Cornhert., 175
 Coornhert, Dirk Volckertszoon, 27, 82,
 172-176, 184, 195, 290, 294, 311,
 323, 345, 366, 407, 422, 437, 441,
 445
 Coppedraijer, Jan Claesse, 393
 Cornelii, ds. A., 93
 Cornelisz., Phelips, 197
 Cornelisz., ds. Arent, 58, 59, 87, 88, 114,
 177, 185-187, 440
 Corputus, ds. H., 93
 Corselis, David, 76
 Couwenberch, Gillis, 165-167
 Creliis, Geert, 392
 Crynsz., ds. W., 122, 193
 Crijnsze, ds. Willem, 193, 244, 446
 Croes, Tijlman, 143
 Cromhout, Nic., 200, 242
 Cruyninghen, ds. Adr. van, 142
 Culenborch, Mr. Geeraert van, 77
 Cullmann, Oscar, 1, 2, 438
 Cyprianus, 125
 Dahmer, Wolfram, 66, 268, 427
 Damius, ds. Joh., 93
 Daniël, 297, 331, 336, 351, 355
 Dankbaar, W.F., 16, 20, 21, 24, 37, 38, 61,
 63, 66, 155, 183, 283, 301, 320,
 321, 414, 434, 438
 Darius, 307, 355
 Datheen, 32, 41, 73, 74, 80, 83, 88, 328,
 329
 Dathenus, ds. Petrus, 80
 David, 7, 76, 125, 126, 129, 167, 290, 294,
 307, 325, 334, 335, 338, 352, 358,
 359
 David Joris, 126, 167, 290, 294
 Dekker, E., 368
 De Labadie, 389
 Decavele, J., 41, 66, 438
 Dekker, E., 368, 438
 Dekker, Wim H., 406, 445
 Dekker-van Bijsterveld, S.C. den, 399
 Demeester, H., 46
 Dermout, I.J., 86, 87, 93, 176, 390-392,
 444
 Deure, Jurjen van der, 78, 89, 230, 340,
 375
 Deursen, A.Th. van, 12, 13, 19, 21-23, 25,
 27, 30, 42, 47, 62, 107, 108, 112,
 115, 150-153, 167, 188, 190, 193,
 201, 202, 239, 285, 288, 387, 411,
 413-416, 430, 438, 445-447
 Dibbitsen, ds. Jan, 221
 Dierckszen, ds. Hugo, 138
 Dircxz., ds. Hugo, 162
 Diericksz., ds. Hugo, 162, 163, 194
 Dyerickxz, ds. Hugo, 12
 Diercxz, Loys, 145
 Dijk, C.P. van, 399
 Dijk, D. van, 330, 433
 Dijkstal, minister, 417
 Dillen, G. van, 12, 292, 445
 Dircksz., Jan, 393
 Dirks, Trijn, 393
 Does, Joh. van der, 231, 345, 422
 domproost van Utrecht, 7
 Don Juan, 43-45
 Donia, 189
 Donteclock, Reinier, 11, 67, 176, 177, 184,
 350, 364, 365, 368, 371, 374, 379,
 431, 433, 434
 Dool, Mues Symensz., 392

- Dooren, J.P. van, 74, 87, 97, 99, 103, 177,
     384, 385, 427, 438
 Dooreslaer, ds. Abr. à, 122
 Dop, Jan Albert, 59, 60, 438
 Doppen, Gerrit, 249
 Douse, G., 200
 Douza, Janus (heer van Noortwijck), 185
 drossaert van Montfoort, 279
 Drost, T.R., 11, 45, 274, 403
 drost van Brabant, 45
 Drusius, prof. Joh., 139
 du Plessis Mornay, Ph., 20
 Duifhuis, alias Hubertus Scopolinus, ds. H.,
     20, 21, 172, 173, 195, 386, 422, 437
 Duircant, 201, 444
 Duke, Alastair C., 9, 16, 384, 404, 411,
     438, 442
 Dungen, Cornelis van, 370, 435
 Duvenvoorde, Johan van, 57, 152
 Ebeling, Gerhard, 247, 257, 434
 Eck, J. van, 2, 438
 Eeck, P(eter) van der, 265, 273
 Eldermans, H.B., 135, 445
 Eli, 307
 Elia, 325, 352
 Elias de Leviet, 333
 Elisabeth, koningin van Engeland, 306
 Engelberti, Jac., 144, 170, 171, 194, 280
 Enno II, 78
 Episcopus, 201, 380, 381, 398, 433
 Erasmus, Desiderius, 15, 22, 57, 64, 90,
     184, 257, 316-321, 323, 328, 330,
     345, 346, 349, 363, 398, 406, 418,
     423, 434, 437, 439
 Erastus, Thomas, 15, 82, 326-334,
     347-349, 356-358, 363, 395, 418,
     423, 433, 444
 Esau, 380, 381
 Esser, Hans Helmut, 335, 438
 Essyinck, Jan, 253
 Eubulus, Cristophilius, 387, 393, 434
 Eugenius III, 3
 Eusebius van Caesarea, 2
 Eva, 333
 Evenhuis, R.B., 9, 414, 439
 Eysinga, luitenant, 232
 Ezau, 373, 381
 Faber, M.J., 399
 Farao, 304, 309, 351
 Faukelius, ds. Herm., 207, 208
 Feyt, Henrick, 10
 Fijne, ds. Passchier de, 227
 Filips II, 33, 38, 40, 42, 57, 310, 312, 313,
     315, 445
 Florentius Engelberti, 144
 Floris, 260
 Florkens, ds. Joh. Mart., 221, 222
 Fontanus, ds. Joh., 207, 219
 Fraje, Jaq. de, 254
 Franck, Sebastiaan, 126, 179, 323
 Fraxinus, ds. L., 211
 Freden, Jacob van, 254
 Fredericq, Paul, 10, 27-30, 32, 34, 38, 39,
     53, 54, 58, 59, 64, 268, 278, 279,
     309, 310, 430, 431
 Frederik de Wijze, 323
 Frederik Hendrik, 236
 Frederik III, 27, 322, 327
 Fruin, Robert, 48, 79-81, 439
 Gabriël, Pieter, 82
 Gad, 359
 Galenus, Claudius, 283
 Gall, Heleen C., 260, 443
 Geelen, Hans van, 282, 283
 Gelder, H.A. Enno van, 9, 30, 289, 320,
     403, 410, 411, 413, 416, 429, 445
 Gelderen, Martin van, 30, 33, 41, 445
 Geldorpius, ds. G., 299, 302, 316, 433
 Gellius, ds. te Beusecom, 11, 141, 380, 442
 Genade van Oranje en Buren, 168
 Genderen, J. van, 228, 398, 399, 404, 406,
     439
 Geraerts, ds. D., 142
 Gerardus, H., 216
 Gerhardi, Herm., 208
 Gerlach, H., 236, 445
 Gerobulus, ds. Joh., 385, 413
 Geudeke, E., 11, 445
 Geurts, P.A.M., 34, 252, 439
 Geysteranus, ds. N., 226
 Gibeonieten, 238
 Gideon, 129, 297, 441
 Gielissen, ds. C., 157
 Ginkel, A. van, 395, 439
 Glarges, Mr. Gillis de, 206
 Godfried, 3

- Goeters, J.F. Gerhard, 71-75, 77, 80, 96, 98, 100, 101, 321, 428, 437, 439
- Gomarus, Franciscus, 15, 184-188, 196, 350-353, 359-362, 364-366, 371-373, 378, 418, 422, 423, 434, 443, 444, 446
- Gommer, 196
- Goodman, 303
- Goswinus, Johannis, 108
- Gotthem, 253
- Goumaz, Louis, 396, 439
- Gouw, J.L. van der, 10, 71, 72, 76, 96, 251, 253, 257, 274
- Govaart, C.R.J., 438
- Graaf, H. van der, 9
- graaf Edzard, 78
- graaf Johan, 270
- graaf van Buren, 209, 210
- graaf van Culemborg, 112, 170, 210
- graaf van Egmond, 40
- graaf van Hoogstraten, 282
- graaf van Leicester, 27, 50, 59-61, 64, 91-93, 217, 386, 421, 437, 442
- Graff zu Nieuwenar, 257
- Granvelle, 40, 53
- Grapperhaus, Ferdinand H.M., 55, 445
- 's Gravezande, ds. Adr. van 74
- Greef, W. de, 418, 440
- Greijdanus, 406
- Grell, Ole Peter, 321, 407, 442
- Greschat, Martin, 321, 437
- Grevinchovius, N., 433
- Grevius, ds. Joh., 205, 206, 228, 239, 435
- Griethuysen, T.J. van, 11
- Groe, ds. Th. van der, 391
- Groen van Prinsterer, 23, 429
- Groenveld, S., 30, 47, 48, 55, 64, 439, 440, 445
- Groot, Hugo de, 15, 89, 187, 202, 205, 232, 235, 238, 337, 341, 343, 344, 346, 347, 349, 357, 398, 418, 433, 436, 440, 444, 447
- Grotius, Hugo, 344-349, 357, 423, 434
- Gruterus, Sam., 143
- Gualterus, ds., 331
- Gysius, ds. Joh., 74
- Haar, J. van der, 367
- Haeck, Aernt 6
- Haitjema, Th. L., 72, 75, 79, 80, 399, 403, 406, 439
- Haitsma, J., 19, 193, 446
- Haitsma Mulier, E.O.G., 19, 446
- Halle, ds. Jan, 114, 140
- Hallincq Pouwelsz., Jacob, 51
- Hallius, ds. Joh., 114, 207, 208
- Haman, 238
- Hania Pzn., J., 114, 439
- Hannibal, 39
- Hardenberg, ds. Albert, 78, 446
- hare Majesteyt van Enghelandt, 217
- heer advocaat (vgl. Oldenbarnevelt), 169, 214
- heer van Ghijsenborch, 271
- heer van Montfoort, 6
- heer van Myllendonck, 257
- heer van Poelgeest, 141, 168-170
- heer van Sonsfelt, 166
- heer van Warmond, 130
- Heide, G.J. van de, 2, 3, 439
- Heiden, Caspard van der, 25, 51, 62, 87, 217, 395, 446
- Hellerus, ds. Chr., 227
- Helmer, 7
- Helmersz., 7
- Helmichius, ds. Wernerus, 114, 123-130, 151, 167, 170, 173, 183, 185-187, 200, 212, 215, 216, 434, 439
- Herbers, Herman, 233, 437
- Herberts, Herman, 233, 437
- Herberts, Th., 233, 234
- heren van Nienoord, 132, 437
- Hermale, Florens, 49
- Herodes, 359
- Hertoge Jan, 54
- Hespe, ds. Lucas, 114, 157, 158
- Hessels, J.H., 76
- Hessels van d'Inter, D. Andries, 117
- Hessen, Willem van, 20, 23, 24, 77
- Heydanus, 394
- Hibben, C.C., 10, 58, 439
- Hille, ds. Corn van, 200
- Hillenius, ds., 200-202, 207, 208
- Hizkia, 125, 126, 129, 307, 339, 343, 355, 359
- Hoek, D., 28, 34, 53, 276, 439

- Hoenderdaal, G.J., 183, 184, 187, 188, 368, 375, 398, 432, 435, 439
 Hoffman, Melchior, 57, 282, 317
 Hoffmann, Herman Edler von, 362, 439
 Hoffmann, Manfred, 403
 Hofman, T.M., 439
 Hofstede, ds. Petrus, 390, 391
 Holdijk, G., 398, 439
 Hommius, ds. Festus, 230
 Honich, Tymen Claesz, 431
 Honterus, Andries, Schots veldpredikter, 146
 Hooft, Cornelis Pietersz., 30, 42, 50, 89, 97, 101, 338, 429, 445
 Hoogendoorn, H.B., 261, 439
 Hoogerbeets, Adriaen, 236
 Hoogerbeets, Rombout, 15, 185, 200, 234-236, 238, 242, 244, 423, 436
 Hoogstraten, 57, 282
 Höpfl, Harro, 446
 Hornhovius, 389
 Hortensius, ds. Jeron, Hier., 7, 158-161, 193, 194, 198
 Hortensius, Lambertus, 7
 Hotman, 304, 311
 Houtcliever, Maria, Marikin, 268, 269
 Houve, Daniël van der, 231
 Hovius, J., 66, 440
 Hubert, 7
 Hueriblocq, François, 56
 Huguenot, 16, 20, 26, 38, 50, 78, 81, 84, 303, 304, 441
 Huizinga, J., 420, 440
 Hulsebos, G.A., 446
 Hulzen, A. van, 30, 446
 Huttenus, ds. Alb., 228
 Huysman, E.C.M., 430
 Hyperphragmus, alias Overdage, P., 17, 168-170
 IJserman, ds. (Joh.), 164, 165, 194
 Iserman, ds., 143, 256
 Isermannus, ds., 194
 Itterzon, G.P. van, 78, 123, 362, 446
 Izak, 373
 Jaanus, H.J., 59, 440
 Jacob, 1, 6, 51, 53, 121, 172, 173, 253, 254, 289, 373, 380, 381, 393, 436, 438, 439
 Jacobus, koning van Engeland, 189-191, 196, 343
 Jager, H. de, 193, 200, 244, 446
 Jan de Oude van Nassau, 311
 Jan van Nassau, 21, 25, 46, 47
 Janse, Wim, 78, 392, 446
 Jansen, A.E.M., 446
 Jansma, L.G., 281, 440
 Janssen, H.Q., 19, 66, 76, 427, 446
 Janssz., Frans, 249
 Jansz., Albert, 167, 168, 194
 Jansz., Arent, 115
 Jansz., Claes, 392
 Jansz., G. Lenaertsen, 122
 Jansz., Louris, 36
 Japikse, N., 44, 49, 430
 Jefta, 297
 Jelsma, A.J., 8, 65, 427
 Jensma, Th. W., 427
 Jerobeam, 129, 356, 358, 359
 Jesuyten, 237, 281
 Jezuïeten, 188, 236
 Joas, 343
 Johannes de Doper, 359
 Johannis, Flor, 208
 208
 Jona, 352
 Jong, O.J. de, 9, 47, 48, 50, 51, 79, 84, 85, 87, 88, 195, 201, 440
 Jongh, J. de, 398
 Josafat, 307, 339, 343, 351, 355, 359
 Josia, 125, 126, 129, 307, 339, 343, 355, 359
 Jozef, 352
 Jozua, 238, 325, 338, 359
 Judas, 186, 329, 333
 Junius, Franciscus, 84, 447
 Juppiter, 39
 Juriaens, Anne, 141
 Jutten soon, 251
 Kaïn, 333, 368
 Kamphuis, J., 177, 440
 Kamsteeg, A, 399
 Kaplan, Benjamin, 172, 385, 386, 404, 440
 Karel de Stoute, 9
 Karel V, 33, 57, 58
 Kasembroo, L., raadsheer (vgl. Casembroot), 143

- Keuning, H.J., 31, 440
 Keuning, J., 446
 Kingdon, Robert M., 299-304, 314, 433, 440
 Kist, N.C., 66, 429, 440, 446
 Klaassen, W., 281, 440
 Klautke, Jürgen-Burkhard, 37
 Knappert, L., 9, 200-202, 204, 440
 Knox, John, 303, 308
 Knuttel, W.P.C., 193, 203, 210, 228, 229, 234, 236, 342, 343, 353, 365, 367, 379, 405, 428, 430-436
 Koch, A.C.F., 446
 Koelman, ds. Jacobus, 387-389, 393, 394, 405, 424, 434
 Koker, F.C.W., 135, 214, 446
 Kölker, A.J., 391, 440
 Koolhaes, Caspar (vgl. Coolhaes), 178
 Koopmans, J.W., 52, 53, 440
 Korach, 134, 342
 Kramer, G.H., 3, 440
 Kroon, Marijn de, 72, 200, 234, 295, 296, 313, 418, 440
 Krudenier, Johan, 274
 Kühler, W.J., 281, 282, 441
 Kuitert, H.M., 406, 445
 Labuschagne, B.C., 417
 Laeyendecker, L., 399
 Lalaing, graaf van, 44
 Langeraad, L.A. van, 204-206, 429
 Langius, ds. Joh., 207, 208
 Languet, H., 310
 Lansbergius, ds. F., 227
 Laren, ds. Jod. van, 207
 Lasco, ds. Joh. à, 78, 80, 175
 Lazare Bayard, 140
 Leeuwen, D. van, 200, 434
 Leeuwenberg, H.L.Ph., 439, 440
 Leijds, jonker, 256
 Leicester (vgl. graaf van Leicester)
 Lekkerkerker, A.F.N., 395, 441
 Lem, Anton van der, 30, 31, 33, 55, 441
 Lenaertsen, G., burgemeester, 122
 Lennep, M.F. van, 446
 Leo, ds. Joh., 32, 240, 284
 Leonem, 213
 Leurdijk, G.H., 233, 441
 Levi, 127, 129, 357
 Lewis, Gillian, 16, 442
 Lieburg, F.A. van, 13, 446
 Lienden, Herman van, 49
 Lienertz, Wijbe, 271
 Lindanus, 57
 Linde, S. van der, 446
 Lindeboom, J., 442
 Lodewijk van Nassau, 20, 22, 26, 50, 84, 415
 Loef, ds. Jac., 137
 Lohse, Eduard, 395
 Loman, Willem (kand.), 200, 201
 Lombarts, R.W.G., 429
 Loningen, Berend van, 254
 Lootsman, Jan Cornelissoon, 122
 Lothian, 398
 Loyseleur, 310, 444
 Loyseleur de Villiers, Pierre, 444
 Lubbertus, Sibr., 187, 223, 344-347
 Luca, P.M., 239, 441
 Lumey, 50, 51
 Luther, M. 4, 33, 37, 78, 129, 247, 251, 257, 260, 311, 317-325, 333, 345, 398, 406, 418, 434
 Lyclama, 190, 191
 Lydius, 184
 Lysbeth, 260
 Maelstede en van Cloetinge, 6
 Maijus, ds. Joh., 143
 Maria, 268, 269, 345, 352
 Maris, A.J., 135, 446
 Marnef, Guido, 44, 446
 Marnix, van St.-Aldegonde 20, 21, 25, 27, 32, 50, 66, 76, 77, 80, 83, 176, 200, 303, 346, 361, 427, 441, 446, 447
 Marsilius van Padua, 329, 330, 347, 349, 363, 418
 Martini, Joh., 144, 221, 225, 244, 433
 Martini, Corn., 225, 244
 Martyr, Petrus, 343, 355, 359, 360
 Mary Jans, 392
 Masurelius, ds. Chr., 221
 Mathesius, Joh., 182
 Mathysius, ds. Joh., 117, 118
 Mattes, Jacob, 253
 Matthias, 69
 Matthijs, Jan, 282, 431
 Matthisius, Joh., 255

- Maurits, prins, 13, 15, 25, 116, 164, 207,
 208, 217, 229-232, 237-241, 244,
 279, 411, 415, 419, 422, 430, 438,
 444
 Maüzim, 331
 Mecklenburg, Albrecht I van, 78
 Mehenii, Eilardi, 208
 Meij, J.C.A. de, 54, 441
 Meijer, H., 303, 308, 433
 Meinert, Hermann, 66, 268, 427
 Melanchton, Ph., 300, 311, 340, 345, 346,
 363, 418
 Melchizedek, 307, 353
 Melles, G., 398, 441
 Mellink, A.F., 281-283, 297, 441
 Merkinus, ds. C., 164
 Merz, Georg, 251, 323-325, 434
 Meulen, Wouter Adriaensz. van der, 13,
 446
 Merode, mevrouwe van, 279
 Meyere, Charles de, 26
 Meynertsz, Corn., 221
 Micha, 350, 361
 Micron, M., 11, 80
 Mikron, M., 283, 434
 Mijle, Adriaen van der, 198
 Mildert, alias Mijldent, Cornelis van, 269
 Mispelblom Beyer, H.J., 403
 Moded, ds. Hermannus, 73-75, 80, 155,
 173, 268, 383
 Molin, Peter du, 432
 Molinaeus, 363
 Montanus, ds. Herm., 223
 More, Thomas, 60, 61, 161, 320, 407, 423,
 425
 Mornay, Ph. de, 20, 310
 Morus, Thomas, 323
 Mout, M.E.H.N., 311, 312, 430
 Mozes, 126, 129, 325, 333, 335, 338, 339,
 350, 351, 359
 Mudeus, raadsheer, 45
 Muis van Holy, 202
 Müntzer, 323
 Musculus, Wolfgang, 339, 343, 347, 355
 Mushole, 71, 251
 Naber, J.C., 242, 441
 Nathan, 334, 352, 359
 Nauta, D., 32, 33, 35, 40, 62, 66, 72, 73,
 75, 77-81, 87, 97, 99, 100, 102-104,
 128, 176, 315, 441, 443
 Nebukadnezar, 304, 307
 Nehemia, 304
 Neuser, Wilhelm Heinrich, 295, 440
 Neven, C., 446
 Nichols, J., 433
 Nichols, W., 433
 Nicolaessen, Heydrick, 126
 Niellius, ds. Car., 235, 236
 Niëllius, C., 433
 Nierop, H.F.K. van, 10, 58, 441
 Nieustadt, Corn. van, 200
 Nieustat, raadsheer, 185, 186
 Nievelt, Willem van (vgl. Zuylen van
 Nijeveld), 199, 256
 Niwelt, Willem van 77
 Nijenhuis, W., 161, 162, 173, 176,
 296-298, 313, 336, 403, 416, 433,
 441
 Noordam, Dirk Jaap, 30, 41, 441
 Noordegraaf, Leo, 32, 395, 399
 Noordegraaf, A., 395, 399
 Noordenbos, O, 434
 Notheus, ds. Egidius, 164
 Nozeman, ds. Korn., 390
 Offerhaus, L., 119, 120, 135, 441
 Oisthuysen, ds. Suffrides de, 108
 Oldenbarnevelt, Joh. van (vgl. heer advo-
 caat), 30, 93-95, 189, 190, 207, 229,
 236, 238, 240, 344, 411, 416, 436,
 444, 445
 Olevian, Caspar, 326, 444
 Olevianus, Caspar, 326, 327, 410, 418, 438
 Onnen van Loppersum, Grete, 270
 Oosterharen, ds. Arn., 225
 Oosterharen, ds. Nic., 226
 Oosterhoff, B.J., 399, 446
 Oosterhoff, F.G., 59-61, 442
 Oosterhout, W.C.M., 10, 442
 Orlers, Jan Jansz, 434
 Os, ds. P., 136
 Ottum, Theod. van, 269
 Ouden, W.H. den, 7, 125, 135, 171, 192,
 235, 256, 279, 339, 344, 446
 Oudenaarde, Willem van (de koning van
 Oudenaerden), 56

- Overvoorde, J.C., 447
 Paas, S., 396, 442
 Paedts, Ian, 431
 Paets Jacobszoon, Ian, 433
 Paludanus, ds. P., 206
 Panis, Pieter, 44, 63
 Panormitanus, 133
 Paraeus, 360, 363
 Parker, Geoffrey, 65, 442
 Pas, W. van der, 10, 447
 Pauli, ds. Valerius, 96, 142, 433
 Paulus, 2, 124, 184, 304, 319, 324, 329,
 333, 334, 378, 395, 396, 399, 438
 Pelagius, 188, 319, 373, 374
 Persijn, 58
 Peteghem, P. van, 43, 44, 437, 442
 Petrei, ds. Corn., 122
 Petri, Appolonius, 172
 Petrus, 4, 69, 73, 207, 208, 304, 390, 435,
 446
 Pettegree, Andrew, 16, 17, 65, 407, 442
 Phileleutherus, 435
 Philips van Marnix, Heer van Sint
 Aldegonde (vgl. Marnix), 447
 Pietersz., ds. Jan, 158-161, 193, 198
 Pietersz., Jacob, 6
 Pighius, Albertus, 398, 441
 Placius, ds. G., 207, 208
 Plancius, ds. Petrus, 44, 182, 184, 201, 207,
 215, 216, 255, 415, 446
 Plancius jr., 208
 Plato, 295, 336
 Plessis, L.M. du, 335, 336, 442
 Plessis, du Ph. (vgl. Mornay), 20, 310
 Pluto, 39
 Pol, F. van der, 9, 442
 Polyander, 201
 Poolsum, Jacob van, 436
 Poppius, kand., 415
 Post, S.D., 444
 Prince, 54, 59, 66, 230, 234, 241, 287, 309,
 310, 312, 313, 357, 360
 Putte, 56
 Pythius, ds. Fr., 169
 Rabbie, Edwin, 344, 346, 347, 434, 442
 Ragaz, Leonhard, 398
 Rasker, A.J., 398
 Ravenbergius, prof., 205
 Reael, 82
 Reitsma, J, 11, 79, 100, 169, 207, 243, 385,
 427, 442
 Rennenberg, 78
 Requesens, 10, 42, 51
 Ridderbos, H., 396, 406
 Riddere, ds. R. de, 138
 Rieker, Karl, 396, 397, 442
 Riessen, H. van, 399, 442
 Rietvelt, 5
 Rieuwertsz, Jan, 433
 Rijperman, H.H.P., 284, 430
 Ringel, ds. Joh., 140
 Ringeling, B., 9, 447
 Robbertsz., 5
 Rode, Hinne, 324
 Roelevink, J., 191, 428, 430
 Rogier, 10, 50
 Romanus, ds. Adr., 193, 205
 Rombach, J.H., 200, 201, 204, 442
 Romein, Jan, 50
 Roodenburg, H(erman), 9, 13, 268, 447
 Rouwaerts, ds. Joh., 140
 Roy, ds. G., 93, 189
 Royaards, H.J., 89-91, 93, 98, 99, 101, 104,
 429, 435
 Rudelsheim, M., 54
 Ruler, A.A. van, 400-403, 406, 424, 442,
 445
 Rutgers, F.L., 71, 74, 79, 91, 204, 206, 250,
 263, 278, 287, 289, 291, 345, 428,
 442
 Ruyt, ds. Claes, 120, 121
 Ruytinck, ds. Simeon, 74
 Ryckewaert, ds. Th., 122
 Rys, Hans de, 284
 Saal, Mr. Jac., 160
 Sadoletus, 5
 Salomo, 129, 307, 338, 359
 Samuël, 306, 313, 314, 325, 358, 359
 Sanballat, 304
 Sapma, D., 239
 Saravia, prof., 161, 162, 174, 347
 Saul, 129, 358, 359
 Scarlaken, Zeger Dircxsz., 122
 Schegget, G.H. ter, 406, 445
 Schelven, A.A. van, 20, 27, 62, 74, 78, 427,
 442, 447

- Scherft, P., 59, 442
 Schilling, Heinz, 79, 427
 Schilt, T.R.E., 403
 Schöffler, I., 439
 Schokking, H., 161, 169, 222, 415, 442
 Scholte, J.P., 25, 442
 Schot, S., 206, 430
 Schotel, G.D.J., 152, 442, 443
 Schreiber, Klaus-Dieter, 79, 427
 Schreuder, O., 399
 Schroten, H., 396
 Schutemaker, Thomas, 274
 Schutte, G.J., 55, 64, 445
 Schuyt, C.J.M., 417
 Schwalbe, dr. Otto, 120
 Scribner, Bob, 407, 442
 Selderhuis, H.J., 260, 396, 447
 Sernée, Johanna M., 447
 Servet, Michaël, 175, 299, 321
 Seu, ds. Joh., 28-30, 62, 72
 Sibricht, Gillis van, 71
 Silvius, Charles, 430
 Simler, 304
 Simon de Tovenaar, 332
 Simons, M., 283, 434
 Simonss, Jan, 12
 Simonssen D., schepen, 122
 Simson, 297, 325
 Sint Pancras, 9, 444
 Sixtus, ds. Rippertus, 367, 432
 Sizoo, A., 3, 443
 Slatius, ds. H., 192, 193, 236-240, 244,
 245, 423, 435, 447
 Sliedregt, C. van, 308, 447
 Smedt, Lieven de, 56
 Smidt, J.Th. de, 5, 260, 443
 Smit, J., 157, 158, 191, 231, 430, 443
 Smit, J.G., 191, 231, 430
 Smith, Bernard, 398
 Snecanus Frisius, Gellius, 11, 380, 442
 Snoeckaertsen, ds. Joost, 138
 Socinus, F., 184
 Sol, C.Chr., 9, 447
 Sonneman, Jan, 10
 Sonnevelt, ds. G., 233, 234, 441
 Sonoy, Diedrich (gouverneur), 85, 197, 283
 Spaans, Joke, 9, 31, 55, 146, 443, 445
 Speelman, H.A., 409, 410, 443
 Sperna Weiland, J., 317, 318, 434
 Spiegel, Yorick, 398
 Spijker, W. van 't, 66, 81-83, 97, 99, 100,
 102, 103, 105, 281, 283, 295, 345,
 395, 396, 411, 415, 438, 440-443
 Staedtke, Joachim, 349, 447
 Stangerus, ds. Joh., 229
 Stapelmoer, Harmen, 271
 Starreveld, J.C.L., 185, 443
 Steertmans, Marikin (vgl. Houtcliever), 268
 Stellingwerff, N., 430
 Stolberg, Juliana van, 20, 22
 Straten, ds. G. v.d. (vgl. Verstraten, G.),
 164, 394
 Stupperich, Robert, 321, 437
 Sturm, Klaus, 303, 433
 Swaelu, dr. Otto, 120
 Swalmius, ds. E., 233, 234
 Swart, K.W., 10, 19, 21, 26, 443
 Swerinckhuysen, ds. Casp., 137
 Sweten, ds. Gheryt van, 140
 Sybrandi, Takonis, 117
 Sybrantsz., ds. Tako, 115-120, 150, 412,
 422
 Sybrantz., Taco, 116, 117, 195, 199
 Symontsen, Adriaen, 435
 Tacitus, 348
 Taffin, Jean, 25, 27, 81, 136, 169, 444, 446
 Taffinus, ds. Jean, 156
 Tamerus, ds. H., 228
 Tanneken, 143
 Taurinus, Jacobus, 143
 Taurynus, ds. P., 143
 Tex, J. den, 53, 443
 Theodosius, keizer, 3, 219, 334, 352, 359,
 360, 406
 Thomas, Joh., 273-275, 320, 323, 326, 327,
 349, 433, 444
 Timotheüs, 124, 335, 396
 Titus, 124
 Tjallewal, Jacob Cornelisse, 393
 Tonsor, Otto, 144
 Toorenenbergen, J.J. van, 11, 76, 323, 427,
 428, 435
 Top, M.J., 398
 Topyn, Nikolaas, 428
 Torres, Camilo, 398
 Tracy, James D., 56, 57, 443

- Trigland, ds. Jacobus, 15, 74, 75, 83, 84,
95, 119, 172, 173, 175, 184, 195,
207, 208, 350, 353-356, 362, 403,
418, 423, 435
- Triglandius, ds. Jac., 236
- Trimp, C, 412, 443
- Tripmaker, 282
- Troost, W., 23, 72, 447
- Tukker, C.A., 108, 151, 152, 263, 428, 443
- Tyckmaecker, ds. Jer., 228
- Tyckmaker, ds. Nicolai, 226, 227
- Udemans, ds. Godefridus, 207, 208
- Ursinus, Joh., 208
- Utenhoves, 444
- Uytenbogaert (vgl. Wtenbogaert), 349, 433
- Uzzia, 129, 334, 351, 355, 357
- Vader des Vaderlands, 19, 447
- Valck, ds. Theodorus, 143, 144
- Valk, Gerrit, 9, 193, 447
- Valk, Jan Korn., 390
- Valk, J.M.M., 438
- Halle, van, 140
- Vargas, Juan de, 55
- Vedelius, 349
- Veen, S.D. van, 100, 248, 385, 427, 447
- Veenendaal-Barth, J.W., 430
- Veleva, W.H., 252, 298, 299, 395, 399,
404, 406, 439, 443
- Vellekoop, Ingena, 55, 445
- Velsium, ds. Iz., 384
- Velsius, ds. G., 228
- Venator, Adolf, 15, 200-204, 242, 259,
412, 413, 422, 444
- Venatore, Adolfum, 202
- Venemans, B.A., 447
- Verheyden, A.L.E., 56, 447
- Verhoef, C.E.H.J., 447
- Verlaan, J.E., 310, 429
- Vermeulen, Jacob, 289
- Versteeg, J.P., 395, 443
- Verstegus, ds. G., 204
- Verstraten, ds. G., 163, 164, 194
- Vicomte de Gamper, 44
- Visser, J.Th. de, 362, 443
- Visser, IJsbr. Dzn., 30
- Vlack, Johan, 233
- Vlaemingen, 284
- Voetius, ds. G, 111, 112, 206, 233, 234,
388, 405, 432
- Vogelsang, Goosen, 30
- Volmuller, H.W.J., 55, 78, 446
- Vorstius, Conradus, 188-191, 196, 344,
345
- Vos, H. de, 402, 442
- Vrankrijker, A.J.C. de, 349, 444, 447
- Vrechemius, ds., 391
- Vriesen, 284
- Vrouwe tot Vianen, 140, 171
- Vrouwe van Merode, 164, 194, 279
- Vrugt, M. van de, 55, 56, 447
- Walaeus, ds. Antonius, 15, 95, 350,
356-363, 418, 423, 435
- Walle, Dionies van, 266
- Wallenius, Joh., 191, 192, 212, 216, 222,
223
- Walraven, ds. Corn., 74
- Walschaert, Pieter, 433
- Walton, Robert C., 326-330, 347, 444
- Wassenair, 5
- Wassenburch, Petrus, 436
- Weber, Max, 252
- Wedgwood, C.V., 447
- Welsingius, ds. Is., 223, 224
- Welsyngius, ds. I., 191, 192
- Welten, J.B.V., 444
- Weseck, Guert van, 251
- Wesel-Roth, Ruth, 327, 444
- Wiclif, 318
- Wiggerts, ds. Corn., 95, 180-183, 187, 196,
412, 422
- Wiggertsz., ds. Corn., 199
- Wijbrantze, Abr., 392
- Willem Lodewijk, graaf, 146, 232, 415
- Willem van Nassau, graaf, 208
- Willem I, 25, 89, 90, 421, 435, 442
- Willem van Oranje, 10, 19-26, 33, 34, 37,
38, 40-42, 44-47, 52, 58, 59, 61-63,
66, 77, 82, 172, 229, 310-312, 316,
340, 347, 355, 366, 437, 438,
442-444, 446
- Willem de Zwijger, 447
- William the Silent, 447
- Willems, Fr., 22, 61, 168
- Willemsz., ds. Jacob, 121
- Willemssteyn, Hieronymus van, 428

- Willemsz, ds. F., 141
Wiltens, Nikolaas, 7, 8, 156, 415, 428
Wingen, ds. G. van, 8
Wingius, ds. G., 8
Winkelman, P.H., 447
Winwood, 188, 189
Withers, Georg, 327
Witsius, Harmannus, 34, 405, 406, 436
Witt, J.R., 397, 444
Wittius, ds. Daniël, 228
Witvliet, Theo, 398
Witz, H., 34, 405
Wolter, M., 270
Woltjer, J.J., 10, 24, 26, 30, 31, 33, 41, 44,
46, 50, 52, 444, 447
Wouters, A.Ph.F., 9, 444
Wouwere, ds. Chr. van de, 137
Wtenbogaert, ds. Joh., 15, 83, 84, 86-89,
92-95, 117, 118, 131, 145, 146,
151, 173, 184, 185, 187, 188, 204,
205, 207, 215, 216, 218, 262,
337-343, 346-349, 355-362, 395,
406, 418, 423, 431, 433, 435, 436
Wtenboogaert, ds. Joh., 173
Wüllschleger, L., 193, 364, 444
Wybrands, Aem., 8, 447
Ypeij, A., 86, 87, 93, 176, 390-392, 444
Zanchius, 223, 339, 355
Zedekia, 279
Zieleman, G.C., 201, 202, 444
Zuidervaart, H.J., 9, 444
Zuylen van Nijvelt, Willem (vgl. Nijvelt,
Niuelt), 74, 77, 93, 199, 200, 242
Zwingli, 37, 39, 86, 90, 327, 329, 330, 348,
349, 363, 397

GEOGRAFISCH REGISTER

- Aarlanderveen, 121, 206
Alblasserdam, 5, 59
Alblasserwaard, 9
Alkmaar, 9, 12, 51, 85, 112, 116-118, 122, 132, 136, 139, 145, 146, 148-150, 179-181, 183, 184, 193, 197, 200-202, 212-214, 232, 239, 242, 243, 248-250, 259, 276, 280, 281, 286, 290, 291, 294, 412
Alphen, 122, 169
Amboise, 297
Ameide, 140, 171
Amethae, 78
Amsterdam, 6, 9, 30, 46, 51, 56, 57, 61, 64, 91, 93, 108, 111, 115, 116, 120, 121, 123, 136-138, 141, 144-146, 148, 149, 165, 178, 179, 181, 183-187, 199, 204-208, 211-213, 216, 219, 228, 229, 232, 237, 239, 241, 243, 249, 255, 259, 268, 275, 276, 280-284, 286, 288, 294, 376, 383, 393, 394, 399, 404, 406
Amuthon, 78
Antwerpen, 22, 25, 37, 43, 45, 54, 61, 64, 71, 78, 84, 101, 228, 240, 278, 281
Augsburg, 22, 50, 322
Ausborch, 77
Ausburch, 284
Babel, 351
Bedburg, 76
Bedtbur, 76, 81, 83, 421
België, 55, 66, 78
Benschop, 283
Bergen op Zoom, 11, 144
Bergschen Hoek, 276
Bleeswick, 162, 163
Bleiswijk, 138, 162, 163, 192, 194, 206
Blesick, 162
Bleskensgraaf, 10
Bleyswijck, 163
Bocholt, 233
Bodegraven, 156, 285
Bommel, 51, 137, 168, 213, 240, 252, 284
Bommeler- en Tielerwaard, 108
Bourtange, 140
Bovencarspel, 12
Boxtel, 280
Braband, 66
Brabant, 34, 35, 37, 38, 43, 45, 60, 71, 311
Breda, 42, 74, 108, 142, 272
Broekpolder, 5
Brussel, 19, 20, 32, 43, 45, 56, 57, 64, 66, 282, 293
Buren, 115, 209
Buren, 5, 51, 141, 168, 209, 210, 227, 228
Cambridge, 189, 321, 407
Capelle, 164, 172, 257, 274, 279
Capelle aan den IJssel, 172
Cappelle in Schielant, 226
Cateau Cambrésis, 37
Charlois, 143, 164, 165, 194
Chartres, 3
Corinthe, 331, 334
Culemborg, 9, 112, 170, 210, 391
de Ommelanden, 78, 132, 134
Delfland, 9, 135
Delft, 5, 9, 11, 42, 51, 56, 59, 61, 62, 64, 93, 108, 122, 131, 137, 139, 141-144, 149, 157, 166-169, 171, 174, 177, 178, 183, 185, 192, 205, 206, 210, 212, 217, 218, 228, 229, 249, 250, 252, 258, 261-263, 275, 277, 278, 280, 287, 290, 291, 294, 345, 391
Den Bosch, 45, 235, 236, 240
Den Briel, 94, 109, 113, 121, 122, 138, 139, 141, 142, 145, 148, 155, 166-168, 170, 171, 206, 210, 212, 218, 226, 244, 248, 259, 262, 264, 265, 267, 277, 278, 284, 285, 289, 389
Den Haag, 9, 11, 49, 53, 56, 57, 91-93, 97-100, 102-105, 108, 109, 111, 121, 137, 140, 144, 145, 149, 157-161, 166, 170, 171, 178, 179, 182, 185, 187, 190, 194, 198, 201, 206, 209, 211, 217, 234, 236, 237, 239, 249, 250, 255, 259, 264, 266, 267, 278-280, 282, 288, 289, 291, 388
's Gravenhage, 188
's Graven-Haghe, 228, 234

- 's-Gravenhage, 9, 52, 68, 93, 130, 158,
163, 173, 177, 185, 193, 198, 216
Deventer, 109
Dillenburg, 26, 77
Dirksland, 113, 388
Doeveren en Genderen, 228
Dordrecht, 10-12, 15, 16, 46, 50-52, 57, 59,
63, 64, 68, 73, 74, 83, 86-88, 90, 92,
93, 96-103, 108, 109, 111, 113,
136-138, 143, 144, 152, 155, 157,
165, 166, 168, 170, 171, 174, 191,
198, 199, 203-206, 209, 211-213,
217-221, 224, 232, 233, 237,
242-244, 248, 250, 256-260, 265,
266, 271, 275, 276, 278-280, 283,
287, 289-291, 293, 363, 364, 374,
375, 381, 383, 384, 387-389, 398,
405, 411, 413-416, 419-426
Dordt, 15, 139, 149, 167, 250, 256, 387,
388, 405
Dort, 73, 75, 76, 164
Drente, 239
Drenthe, 109
Duitsland, 65, 71, 78, 82, 241, 284, 322
Duytschlandt, 77
Edam, 11, 84, 85, 91, 93, 111, 116, 117,
122, 130, 131, 139, 144, 146, 149,
179, 180, 182, 184, 195, 212, 213,
219, 221, 222, 230, 232, 237, 249,
250, 277, 280, 281, 284, 286,
289-291
Ehemute, 78
Embden, 77
Emden, 22, 26, 65, 66, 68, 73-85, 87, 89,
98, 100, 101, 104, 105, 169, 251,
254, 264, 265, 269, 270, 273, 274,
281, 284, 293, 421
Engeland, 59, 64, 65, 71, 73-75, 78, 80, 84,
85, 188-191, 285, 289, 326, 328,
343, 344, 346, 394
Enkhuizen, 12, 51, 93, 112, 116, 117, 119,
122, 123, 136, 139, 146, 148, 149,
157, 182, 184, 187, 191, 199, 208,
212, 213, 219, 222, 223, 232, 237,
243, 249, 254, 255, 257, 259, 269,
280, 281, 286, 290, 291, 312
Etten, 166
Everdingen, 170
Flanders, 43, 44, 60
Franckendael, 77
Franckfort, 253
Franeker, 184, 396
Frankenthal, 30
Frankfort, 30, 269, 308
Frankfurt, 66, 268, 269
Frankrijk, 16, 24, 38, 39, 50, 65, 72, 81,
297, 298, 314, 342, 409
Friesland, 5, 7, 49, 57, 65, 75, 84, 85, 95,
99, 108, 116, 120, 127, 131, 135,
151, 189, 191, 206-208, 211, 212,
219, 248, 335, 344, 345, 364, 366,
386, 410, 414, 418, 419, 424, 425
Geertruidenberg, 45, 166, 167, 272
Geervliet, 226
Gelderland, 47, 71, 127, 135, 145, 151,
184, 189, 207, 208, 211-213, 217,
219, 238, 243, 290, 384
Gelre, 46, 189
Genève, 50, 65, 72, 73, 75, 80, 81, 84, 173,
176, 184, 251, 265, 297, 303, 321,
326-330, 335, 337, 345, 397, 418
Genf, 72, 73, 397
Gent, 26, 39, 41-43, 45, 46, 48, 49, 53, 56,
63, 88, 169, 237, 281, 347, 421
gewest Utrecht, 91, 385, 404
Giessen-Nieuwkerk, 271
Giessen-Oudekerk, 12
Goedereede, 205
Goere, 193
Goeree, 193, 206
Goes, 46
Gorchum, 209
Gorcum, 136, 140, 141, 149, 171, 172,
206, 210, 212, 217, 218, 248, 249,
258, 262-264, 277, 278, 280, 281,
284, 288-290, 345
Gorinchem, 144, 151, 165-169, 171, 209,
213, 231, 412
Gorkum, 51
Gouda, 5, 7, 9, 10, 17, 51, 58, 94, 108, 109,
111-113, 115, 120, 121, 130, 131,
139, 140, 143, 145, 149, 163, 167,
170, 171, 174, 179, 187, 193, 198,
199, 205, 206, 209-211, 213, 218,
233, 234, 248, 256, 261-263, 266,

- 267, 276, 278, 280, 287-290, 354,
383, 384, 389, 412, 415, 423
- Graft, 13
- 's-Gravendeel, 271
- Griekenland, 302
- Groeningerlandt, 109
- Groningen, 46, 78, 94, 109, 127, 132, 135,
139, 189, 205, 207, 208, 211, 212,
219, 243, 274, 290, 417
- Groningerland, 109, 211, 269, 290
- Haarlem, 9, 21, 46, 51, 64, 90, 93, 115,
116, 127, 138, 146-149, 157, 177,
178, 180, 183-185, 206, 211, 213,
215, 220, 248, 250, 259, 276,
279-281, 285, 286, 288, 289,
- Haastrecht, 384, 391
- Haerlem, 148, 149, 239
- Haringhuizen, 200, 201
- Hasselt, 208
- Hauwaert, 249
- Hazerswoude, 206
- Heerjansdam, 272
- Heidelberg, 76, 265, 308, 328
- Hekendorp, 6
- Hendrik-Ido-Ambacht, 271
- Hessen, 20, 23, 24, 77
- Heuckelum, 141
- Heukelom, 280
- Heukelum, 136
- Heusden, 108, 109, 111, 166, 167, 205,
206, 228, 281
- Hillegersberge, 172
- Holland, 1, 5-10, 12-17, 19, 23, 27, 31, 37,
39, 42-52, 56-61, 63, 68, 71, 85, 86,
89, 91-95, 99, 100, 107, 108, 111,
114, 116, 117, 120, 127, 131, 135,
137-139, 141, 144-146, 148, 149,
151, 152, 155-157, 166, 177, 179,
184, 187-191, 193, 195, 196,
200-202, 204-213, 215, 217-220,
222-224, 231, 232, 236-239,
242-244, 247, 248, 250, 257, 260,
263, 276, 277, 279, 281-284,
291-295, 312, 316, 344-347, 349,
353, 355, 359, 363, 364, 366, 368,
369, 383-385, 389-391, 396-399,
404-407, 409-416, 419-422, 424,
425
- Hollant, 27, 47, 91, 137, 156, 157, 226,
261, 339, 340, 367
- Hoochvoude, 121
- Hoogmade, 141, 168, 170
- Hoorn, 9, 11, 12, 51, 64, 85, 91, 94, 116,
120, 122, 145, 148, 180-184, 187,
191, 192, 196, 199, 201, 211-213,
216, 218, 221, 223, 224, 231, 232,
243, 249, 250, 255, 280, 283, 284,
286, 290, 354, 389, 412
- Horn, 181
- IJsselmonde, 142, 163, 164
- Ingen, 139
- Jaarsveld, 227
- Jeruzalem, 88
- Kampen, 9, 109, 228, 232
- Kapelle, 6
- Keulen, 76, 176, 312
- Kijfhoek, 272
- Kloosterrade, 139
- Klundert, 271
- Koedijk, 202
- Kralingen, 143, 391
- la Rochelle, 77, 81, 326
- Land van Heusden en Altena, 108, 281
- Langstraat, 108, 109
- Leerdam, 167
- Leeuwarden, 120, 135, 208, 391, 392
- Leiden, 5, 9-11, 17, 26, 30, 41, 45, 51, 52,
59, 87-89, 93, 94, 102, 105,
107-109, 111, 112, 114, 115,
121-123, 131, 137-145, 148, 151,
163, 165-167, 170-172, 176-179,
184, 185, 187-190, 195, 196, 206,
211, 212, 217, 218, 224, 230, 231,
233, 248, 252, 256, 258, 261, 262,
264, 266, 267, 277, 280, 281, 283,
287, 288, 354, 355, 366, 367, 412,
421
- Lekkerland, 115, 204
- Leuven, 57, 317, 399
- Lexmond, 140, 170-172, 194, 280
- Leyden, 27, 111, 115, 136, 179, 371
- Loenen, 223
- Loevestein, 236, 239
- Loevestyn, 239
- Londen, 8, 11, 65, 74-76, 80, 81, 84, 328
- Loven, 112

- Lovesteyn, 239
 Lübeck, 281
 Maagdenburg, 301, 302
 Maasland, 122, 206, 244
 Maasmond-gebied, 55
 Maastricht, 45, 260
 Malines, 45
 Mechelen, 5, 44, 45, 57, 63, 167
 Medemblik, 14, 51, 115-118, 150, 195,
 231, 232, 412, 422
 Medenblick, 115, 117-119
 Meerkerk, 165
 Meurs, 30
 Middelborch, 178
 Middelburg, 24, 25, 28-30, 62, 68, 73, 87,
 88, 90, 91, 97-100, 102, 103, 155,
 177, 178, 195, 208, 263, 264, 281,
 284, 289, 290, 293, 387, 421
 Middelharnis, 226
 Midwout, 222
 Mijnsherenland, 272
 Milaan, 3, 406
 Mokerhei, 23
 Monnikendam, 11, 51, 231
 Montfoort, 6, 279
 Moordrecht, 248, 256
 Munster, 241, 281, 282
 Naaldwijk, 9
 Naarden, 7
 Nederrijn, 65, 74, 335
 Neder-Betuwe, 139
 Nicea, 67
 Nienhoven, 49
 Nieuwe Niedorp, 9
 Nieuwkoop, 206
 Nieuwland, 164
 Nieuwpoort, 228
 Nieuw-Beijerland, 271
 Nijmegen, 135
 Ninevé, 352
 Noordeloos, 136
 Noorden, 31, 38, 41, 46, 47, 49, 56, 60, 63,
 81, 145, 226
 Noordzee, 78
 Noord-Holland, 9, 85, 91, 117, 120, 144,
 145, 148, 149, 179, 204, 211, 212,
 220, 222-224, 243, 263, 276, 281,
 283, 284, 384
 Noorthollant, 120
 Nootdorp, 225, 276
 Norwich, 73, 75, 80
 Nurenberg, 253
 Nwe Tonge, 206
 Ooltgensplaat, 167
 Oostende, 145
 Oostgheest, 248
 Oostvoorne, 9
 Oostzee, 31
 Oost-Friesland, 65, 75, 84, 85, 127, 335
 Oost-Vrieslandt, 77
 Opmeer, 392
 Orléans, 58
 Ouderkerk, 12, 165, 168
 Oudewater, 51, 163, 184, 193, 285
 Oud-Beijerland, 271
 Overijssel, 109, 207-209, 211, 212, 214,
 217, 220, 243
 Oxford, 65, 189, 385
 Palts, 82
 Paltz, 27, 345, 348
 Peney, 321
 Pernis, 164
 Pfalz, 73, 322, 326-328
 Poelgeest, 141, 168-170
 Polen, 285
 Poortugaal, 164
 Purmerend, 11, 219, 232, 237
 Putkop, 6
 Putten, 165, 391, 402
 Puttershoek, 12, 256
 Reeuwijk, 209
 Rheinland-Westfalen, 75
 Rhyndlandt, 209
 Rijnland, 75, 121, 130, 209, 279, 280
 Rijnsaterwoude, 138
 Rijnsburg, 5, 255
 Rome, 3-8, 20, 22, 69, 172, 186, 203, 238,
 302, 305, 320, 335, 349, 352, 365,
 397, 409
 Rosenburg, 49
 Rotterdam, 9, 11-13, 17, 100, 115,
 136-139, 142, 143, 148, 156, 157,
 161-172, 177, 180, 188, 193, 194,
 205, 206, 209, 211, 213, 217, 218,
 220, 227, 228, 230, 239, 240, 242,
 247, 248, 255-257, 261-264,

- 266-268, 274-281, 285, 287,
389-391, 394, 405, 411
- Rusland, 285
- Saksen, 20, 23, 24, 77
- Sauve, 297
- Schagen, 120, 167, 168, 194, 201
- Schelling, 108
- Schelluinen, 9
- Scheveningen, 172
- Schiedam, 109, 111-113, 138, 145, 170,
178, 179, 205, 210, 212, 218, 219,
231, 255, 256, 259, 262, 264, 266,
285, 290, 391
- Schieland, 275, 391, 411
- Schielant, 156, 226, 275
- Schipluiden, 229
- Schoonhoven, 46, 108, 111, 113, 114, 117,
138, 141, 142, 144, 149, 166, 168,
170, 177, 205, 206, 209, 211, 213,
217, 228, 249, 253, 256, 257, 267,
268, 279, 288-290, 384, 389, 391
- Schotland, 85, 289, 394
- Sevenhuysen, 156
- Sighen, 77
- Slidrecht, 137
- Sluipwijk, 120, 121, 164
- Sluis, 140, 146, 387, 389
- Slupick, 121
- Sneek, 120, 299, 341, 386
- Sonsveldt, 166
- Spa, 40, 41
- Spaegnien, 28, 313
- Spangien, 229, 237
- Spangjen, 237
- Spanje, 9, 20, 24, 35, 38, 42, 43, 48, 51-53,
58-60, 182, 238, 310, 311, 342,
409, 418
- Spiers, 32, 83
- Sprang, 272
- St. Germain, 50
- Staats-Brabant, 60
- Stede en Lande van Groningen, 189
- Steinfurt, 188
- 't Sticht, 164, 383
- Stockholm, 78
- Streefkerk, 74
- Strijen, 271
- Swaluwe, 108
- Swammerdam, 225
- Thessalonica, 3
- Trente, 50, 321
- Turkijen, 36
- Tuyl, 168
- Twisk, 392, 405, 424
- Utrecht, 5-7, 20, 42, 47-49, 53, 62, 63, 91,
118, 123, 141, 169, 172, 173, 195,
212, 214, 216, 218-220, 230, 238,
243, 279, 280, 293, 312, 383-387,
400, 404, 405, 410, 412, 413,
420-422, 424
- Valenciennes, 33
- Valkenburg, 236
- Vianen, 130, 140, 167, 171, 210
- Vijfheerenlanden, 9
- Vilvoorde, 56
- Visvliet, 385
- Vlaanderen, 39, 43-45, 57, 66, 71, 347
- Vlaenderen, 34
- Vollenhove, 208
- Voorburg, 236
- Voorne, 193, 244, 391
- Voorne en Putten, 391
- Vorstendom Oranje, 23, 24
- Vredewold, 132
- Vreeland, 164
- Vrieslant, 83, 120, 339, 340
- Vuytrecht, 383
- Waalwijk, 235, 236, 240
- Waddinxveen, 209
- Waermont, 229
- Walcheren, 145, 155, 283, 290
- Warmond, 152
- Warmond, 130
- Werkendam, 165, 166
- Wesaliam, 72
- Wesel, 16, 41, 72, 74, 75, 96, 327, 328,
349, 421
- Westfrisiae, 344
- Westvrieslandt, 135
- West-Stellingwerf, 120
- Wezel, 10, 16, 66, 71-77, 79-82, 84, 89, 96,
98, 99, 101, 104, 105, 155, 228,
251, 253, 257, 274
- Willemstad, 272
- Wilsveen, 279

Woerden, 6, 13, 122, 139, 142, 145, 156,
170, 179, 193, 206, 210, 218, 227,
236, 256, 264, 279, 280, 285, 288,
312, 389
Woudrichem, 144
Zeeland, 6, 37, 42-47, 49, 51, 52, 59-61,
63, 68, 86, 95, 100, 127, 146, 151,
207, 208, 211, 215, 217, 219, 220,
386, 387, 419, 420
Zeelant, 47
Zevenbergen, 6, 273
Zevenhuizen, 142, 156, 157, 206
Zierikzee, 6, 155, 208
Zijderveld, 170
Zoeterwoude, 121
Zuid-Beveland, 6
Zuid-Holland, 9, 13, 14, 91, 94, 107, 108,
111, 131, 138, 139, 144-146, 148,
149, 155, 166, 179, 184, 195, 200,
202, 205, 210, 211, 213, 217, 222,
224, 243, 316, 366, 384, 391, 404,
411, 414
Zuilichem, 167
Zulicom, 167
Zürich, 326-330, 348, 349, 397, 418
Zutphen, 49, 189, 223
Zuydhollandt, 135
Zwaluwe, 108, 109
Zwammerdam, 225, 244
Zwitserland, 73, 322
Zwolle, 109

CURRICULUM VITAE

De schrijver werd op 18 augustus 1952 in Sliedrecht geboren. Na het staatsexamen gymnasium alfa legde in hij 1976 het propaedeutisch examen theologie af aan de R.U. te Utrecht, waarna hij zijn studie voortzette aan de Theologische Universiteit van de Christelijke Gereformeerde Kerken te Apeldoorn. In september 1980 legde hij daar met goed gevolg het kandidaatsexamen af. Vanaf 1983 tot 1991 was hij predikant van de Christelijke Gereformeerde Kerk van Ouderkerk aan de Amstel. In januari 1992 werd hij verbonden aan de gemeente van Rijnsburg. In 1994 slaagde hij voor het doctoraal examen (oude stijl), met als hoofdvak Kerkgeschiedenis. De G.S. van Zierikzee 1995 benoemde hem tot U.H.D. aan de Theologische Universiteit van de Christelijke Gereformeerde Kerken te Apeldoorn. Na een bijzonder studieverlof van een halfjaar, nam hij in november 1996 afscheid van de Christelijke Gereformeerde Kerk van Rijnsburg om de werkzaamheden in Apeldoorn aan te vangen.